HATOS PÁL

ROSSZFIÚK VILÁGFORRADALMA

AZ 1919-ES MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG TÖRTÉNETE

X301604

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

HATOS PÁL

ROSSZFIÚK VILÁGFORRADALMA

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története

Jaffa Kiadó
Budapest, 2021

© HATOS PÁL, 2021
© JAFFA KIADÓ
MINDEN JOG FENNTARTVA!

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001334416
X 301604

A KÖTET MEGJELENÉSÉT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA

nka Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

BORÍTÓFOTÓ: *WIKIMEDIA COMMONS*
BORÍTÓTERV: *HEGYI PÉTER*
FELELŐS SZERKESZTŐ: *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS KIADÓ: *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • *WWW.JAFFA.HU*
ISBN 978-963-475-250-9
ISSN 2559-9666

TARTALOM

1. *„Magyar, zsidó és kommunista" – Közelítések egy lehetetlen történethez* 11

2. *Lefagyás – A magyar történelem 1918 ősze és 1919 tavasza között* 27
A háborús vereség politikai következményei • „... forradalmat akarunk, olyat, amilyent az oroszok csináltak." A bolsevizmus korai története Magyarországon • „Kunné, három hét múlva megdöglünk, de együtt." Mi történt 1919. március 21-én? • „Károlyi úgy járt, mint a megcsalt férj." A népköztársasági rendszer utolsó kormányülése

3. *„Silány lista"? – A Forradalmi Kormányzótanács megalakítása* 77

4. *„Megbízható forradalmár csak zsidó tud lenni"? – A „zsidóuralom" legendája* 95

5. *„A szovjetorosz katonák Magyarország határán állnak!" – A világforradalmi politika dilemmái* 119

6. *„Budapest Munkástanácsa ma az egész világé" – Választás és legitimáció a Tanácsköztársaságban* 143

7. *„Mimikri élet" – Polgár a proletárdiktatúrában* 165

8. *„Jó érzés nem dolgozni" – A munkásuralom színe és visszája* 191

9. *„Mindenki földet és pálinkát követel" – A bolsevizmus fogadtatása vidéken* 209
„Meghalt az alkohol." A szesztilalom kacskaringós útja a proletárfröccsig • „A falu ellenünk van..." A Tanácsköztársaság és a paraszti világ földrajza

10. *„A költészet útja a kommunista államban nyílegyenes" – Értelmiség és proletárdiktatúra* 237

11. *„Csak az van, ami lehet?" – A proletárdiktatúra metafizikai forradalmai* 267
„A szerelemgyerekek a legerősebbek." Házasságjog és „fajtisztaság" a proletárdiktatúrában • „Elfelejtsük azt, amit eddig tudtunk..." Az oktatás és a kultúra képzetei 1919-ben • „Bízunk a világmegváltás napjában!" Vallás és vallásüldözés a proletárdiktatúrában

12. *„... a bolsevik hülyeséghez képest, Önök, uraim, a nyugati civilizációt hozzák el." – A román támadás és a Tiszántúl megszállása 1919 áprilisában* 333

13. *„Tudod-e, mi a kommunizmus?" – A vörösterror* 357

14. *„Magyarok, előőőre!" – Vörös háború a Felvidéken* 375

15. *„Éljen a szociáldemokrácia, éljen az ellenforradalom!" – A proletárdiktatúra elleni május–júniusi felkelések* 407

16. *„Gyenge a szovjet?" – Hogyan lett a győztes vörös háború diadala a vég kezdete?* 423

17. *„Kun elvtársnak jelentem, nem harcolunk tovább!" – A tiszántúli hadjárat és a proletárdiktatúra bukása* 441

18. *Szemet szemért? – Epilógus* 461

19. *Bibliográfiai jegyzet és ajánló* 481
A kötetben felhasznált kéziratos források lelőhelyei • Forráskiadványok • Válogatott bibliográfia

Jegyzetek 521

Névmutató 599

I. MAGYAR, ZSIDÓ ÉS KOMMUNISTA – FOGALMAK LEHETSÉGES TÖRTÉNETEIHEZ

„Kérem szépen, tanár úr, én is ott voltam, mikor a rossz fiuk, akiket kicsaptak, azokat a komiszságokat csinálták, de én nem csináltam semmit, tanár úr, én csak röhögtem, mert előre tudtam, hogy ki fogják csapni őket. [...] Karinthy Frigyes, az Élet Iskolájának IV. B. o. tanulója."

(Négy író nyilatkozata Kosztolányi és Szabó irodalmi vitájáról. *Az Est,* 1920. november 7., 5.)

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

1. „MAGYAR, ZSIDÓ ÉS KOMMUNISTA" – KÖZELÍTÉSEK EGY LEHETETLEN TÖRTÉNETHEZ

„[O]lyan simán, megrázkódtatás nélkül, mint ahogy valaki egyik szobából a másikba megy át, egyik napról a másikra, március 21-én Magyarország tanácsköztársaság lett. Nem puccs volt, de győzelmes forradalom, melyet nem előzött meg forradalmi harc."[1] A regényíró Sinkó Ervin írta ezeket a sorokat 1935-ben, *Szemben a bíróval* címet viselő önéletrajzi emlékezésében. Egy párizsi irodalmi folyóiratban közölte – franciául. Anyanyelvén csak negyven évvel később látott nyomdafestéket, amikor szerzője már halott volt. Magyar író művével könnyen megtörténik az ilyesmi, főleg, ha egyszerre magyar, zsidó és kommunista. Az orosz Iszaak Babel szerint ennyi lehetetlenséget halmozni „valóságos perverzitás".[2]

Az 1919-es Tanácsköztársaság története a „lehetetlenségek" hasonló halmozása volt. Sinkó fent idézett megállapítását ugyanakkor ma sem osztja a magyar közvélemény többsége. A forradalom az emberek képzetében elsősorban morális kategória, legtöbbünk a nagybetűs Szabadság képét rajzolja a forradalom fogalma köré. „A forradalom célja mindig a szabadság volt, és az is marad."[3] A szabadság a modern világ legnagyobb erkölcsi értéke, a forra-

dalomtól sem várunk mást, mint hogy céljaiban fennkölt, eszközeiben pedig tiszta legyen. Egész társadalmi rétegeket kirekesztő és ártatlan emberek százait legyilkoló diktatórikus rendszer nem lehet forradalmi. Ezért tagadják meg a legtöbben az 1919. március 21-ei bolsevik fordulattól a forradalom nevet. Jogos és érthető az ellenszenv, ám a történeti megismerés mégsem lehet tekintettel az emlékezet nemes szándékokból összekovácsolt béklyóira. Puccs vagy forradalom történt-e 1919. március 21-én, amikor kikiáltották a proletárdiktatúrát – más néven a Magyarországi Tanácsköztársaságot? Vagy valami más?

A Tanácsköztársaság 133 napos rövid történetének hosszú az árnyéka. 1964-ben Varga Jenő, a Magyarországi Tanácsköztársaság legfontosabb gazdasági vezetője amolyan erkölcsivégrendelet-félét írt Moszkvában. A néhány hónappal később elhunyt veterán kommunista közgazdász valószínűleg sejtette, hogy sorai nem kerülnek egyhamar napvilágra. Az *eszme* megvalósulásáról ugyanis nem a kötelező kincstári optimizmussal, hanem csalódott haraggal írt: „…nem tudom leküzdeni súlyos aggodalmaimat. Egy kérdés lebeg előttem, ami egész életem kérdése: lehet-e valódi szocialista társadalmat építeni? Lényegében arról van szó, hogy lehetséges-e az átmenet egy olyan társadalomba, amely a munka megfelelő javadalmazása elvén alapul, egy olyan társadalomba, ahol a termelés eszközei a társadalomé (szocializáltak), és ezért a kapitalista kizsákmányolás lehetetlen, lehetséges-e az átmenet a kommunista, azaz a valóban szocialista társadalmi rendbe, ahol a jövedelemelosztásban még mindig megvannak a kapitalista társadalomhoz hasonló különbségek? […] Ritka kivétellel a Szovjetunióban mindenki arra törekszik, hogy növelje jövedelmét. A kapitalizmushoz hasonlóan ez az emberek életének legfontosabb tartalma. Ha csak a lakosságnak azon széles rétegeinél lenne ez, amelyeknek a havi fizetése 30–80 rubel, ez a vágy érthető és megbocsátható; de ha a megfelelő jövedelemmel rendelkező emberek ugyanezt csinálják, az összeegyeztethetetlen a szocializmussal! Az októberi forradalom [értsd: az 1917. november 7-i bolsevik hatalomátvétel] után 46 évvel a szovjet társadalom mély erkölcsi hanyatlásához vezetett a társadalom kiépítése a kizárólag a »munka szerinti javadalmazás« elvén, vagyis a kapzsiság elvén."[4]

Varga Jenő élete küzdelmes fiatalságától kezdve összekapcsolódott a munkásmozgalommal, és már az 1919-es proletárdiktatúra előtt is szédületes pályát írt le. Péklegényből lett szorgalmas és kitartó önképzéssel, majd külföldi tanulmányokat is magába foglaló egyetemi iskolázottsággal ismert és elismert szociáldemokrata közgazdász szakember, a *Népszava* rendszeres cikkírója, a *Szocializmus* komoly teoretikusa, akinek sokoldalú érdeklődését mutatta a pszichoanalízis iránti korai és komoly elkötelezettsége is – ennek köszönhető például, hogy 1919 tavaszán Sigmund Freud budapesti bankokban elhelyezett szerény megtakarításai nem váltak a proletárdiktatúra államosító dühének prédájává.[5] Varga pályája ráadásul a Tanácsköztársaság bukása után sem tört össze. A Moszkvába menekült azon kevés magyar kommunista vezető egyike volt, aki nem Sztálin kivégzőosztaga előtt végezte az 1930-as évek végén, sőt az a kétes dicséret terjedhetett el róla, hogy „Sztálin kedvenc közgazdásza". Mindenesetre a második világháború végén ártatlan emberek százezreinek életét követelő kényszermunka-szolgálat, az ún. „málenkij robot" mefisztói gondolatát valószínűleg ő elképzeléseiből gyúrta össze a gátlástalan szovjet diktátor. Varga idézett hattyúdalából azonban nem csupán az öregkori kiábrándulás megrendítő élménye cseng ki – egy ponton a szenvedélyes toll alól az csúszik ki: „belehalok a bánatba" –, hanem azt is leírja, hogy a magyar kommunisták 1919-es, erőszak nélküli, békés hatalomra jutása egyszeri és kivételes eset volt a világtörténelemben: „A világban nincs másik Osztrák–Magyar Monarchia, de nem lehet a jövőben sem – fogalmaz Varga 1964-ben, és hozzáfűzi: – Ezért nem lesz békés hatalomváltás összeomlása alapján…" Alighanem igazat írt: különös, zavarba ejtő történet az 1919-es magyar kommunista kísérlet története.

Varga írása egészen 2019-ig kéziratban maradt, nem véletlenül, hiszen megírása idején sütött a leginkább a nap a Tanácsköztársaság történetére. A kádári emlékezetpolitika egyik legfontosabb pillére volt a „dicsőséges 133 nap", amely az 1956-os szabadságharc eltiprása után arra volt hivatva, hogy megtestesítse „a szocializmust építő" magyar nép „igazi" forradalmi hagyományait – szemben a levert „ellenforradalommal". És egyáltalán: a történelem győztes logikáját, amelyben „mi, kommunisták mindig előre megyünk". A „dicsőséges 133 nap" harminc évig volt intenzíven vizsgált kutatási téma, a mai negyvenéseknek és a náluk idősebbeknek bemagolandó tananyag, és persze utcanevek százait átkeresztelő, a közterek képét átalakító, gigantikus bronzszobrokba öntött, gondosan megkonstruált emlékezetpolitikai panteon. Ki ne emlékezne a közép- és szépkorúak közül a pesti köznyelv által csak „Ruhatárosnak" csúfolt, 50 mázsás hatalmas tanácsköztársasági emlékműre, amelyet a városligeti Felvonulási téren (ma: Ötvenhatosok tere) 1969-ben állítottak fel, alkotója Kiss István volt, ihletője pedig Berény Róbert 1919-es plakátja?

1990 után aztán majdnem mindenki elfelejtette a „dicsőséges 133 nap" történetét. Joggal. A Tanácsköztársaság hiába volt előképe a szocializmus világtörténeti győzelmének, valós története tele van olyan aknákkal, amelyek előbb-utóbb szétrobbantják a hősi elbeszélések óvatlanul megrajzolt diadalútját. A proletárdiktatúra emléke azonban nem hullott ki teljesen az emlékezetből. Máig sem csupán egy a közép- és köztes-európai térséget 1918–1921 között elárasztó tucatnyi egy-két hetes vagy pár hónapos kérészállami kísérletekből – pedig kis túlzással akár oda sorolhatnánk a különböző tiszavirág-életű szabadállamok és ilyen-olyan köztársaságok közé. Hiszen a merész kommunista kísérletnek már a kezdetekor sem adtak sok esélyt. Még az olyan jóindulatú szemlélők, mint Károlyi Mihály vagy Jászi Oszkár sem. Mégis más ez a 133 nap, hiszen több szempontból is „dobogós" korszakról van szó. Az 56-os forradalom után ez a második legrövidebb időszaka a magyar történelemnek, amely a mai napig mélyen meghatározza

a politikai gondolkodásunkat, és mélyen megosztja érzelmeinket. A bőrkabátos Lenin-fiúk öncélú kegyetlenkedéseit úgy tartjuk számon, mint a 20. századi magyar történelem totalitárius nyitányát. Amely nyitány egybeesett a magyar művészeti és szellemi élet jelentős részének csatlakozásával. Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Bortnyik Sándor, Ferenczi Sándor és rengeteg más alkotó és tudós lelkesedett – legalábbis egy ideig – a proletáruralomért. Kassák Lajosról, Lukács Györgyről nem is szólva. A fiatal Márai Sándor gyakorlatilag ódát írt a terrorista Fabik-különítményről, miközben a terrorcsapat által erőszakkal lefoglalt székesfehérvári püspöki rezidencia kényelmét élvezte.

Bár az állami szintre emelt terror igazából anarchiába fúlt, a vörös-, majd a rákövetkező fehérterror gyilkosságainak emléke azóta is kísérti és mélységesen megosztja a magyar társadalmat. A Tanácsköztársaság múltját és azt is, ami utána következett, máig a sérelmi emlékezet hordozza. Kun Béla és a „zsidóuralom" toposzai rendszerváltozásokat túlélve ott lobognak az összeesküvéselméletek zavaros tüzű kohóiban, de a korszakról alkotott hiányos ismereteknek legalább annyira oka, hogy a Tanácsköztársaság vonakodó csendestársait, a szociáldemokratákat az 1950-es évektől a kommunista rendszer történetírása kiradírozta történelmünkből. A töprengő Kunfi Zsigmondot éppúgy, mint a Forradalmi Kormányzótanács májusban öngyilkosságot fontolgató névleges elnökét, Garbai Sándort, és velük együtt a famunkásokat, a vasasokat, a nyomdászokat és az építőmunkásokat, akiknek végső álma nem a termelőeszközök társadalmi tulajdona volt, hanem a munkátlanság. Mert ahogy a századelő rejtőzködő emlékezetű nagy írójának, Kóbor Tamásnak az események kapcsán megfogalmazott bölcs analízise megfogalmazta: „Jó érzés nem dolgozni."[6] A proletárdiktatúra alatt a bérek 100 százalékkal emelkedtek, míg a termelés legalább 50 százalékkal csökkent.[7]

Kérdések tehát bőven akadnak, ideje hát, hogy mítoszokon innen és túl végre megismerhessük 1919 tavaszának és nyarának lázas

időszakát. Miért és kiket hódított meg a kommunizmus a háborúvesztés utáni hónapokban? Átadta-e Károlyi Mihály a hatalmat Kun Bélának, vagy kicsalták tőle? Valóban azért dobták el demokratikus örökségüket a szocialistákká lett szocdemek, mert ha nem kaptuk meg a Nyugat demokráciájától a magyar igazságot, akkor a Kelet diktatúrája – értsd Lenin orosz bolsevikjei – megadják nekünk, mint azt Garbai Sándor a Budapesti Munkástanács elbizonytalanodott küldöttei előtt 1919 március 21. késő délutánján fásult hangon kijelentette? Miért írtak halk szavú költők harsogó ódákat a Vörös Istenhez, és mennyi pénzt vett fel az ellenforradalom későbbi prófétája, Szabó Dezső a kommunista rendszer végóráiban? Miért várta Krúdy Gyula, hogy a kommunizmus hatására a férfiak többet nem fognak hazudni a nőknek, és miért ábrándult ki Babits egy hónap alatt a nagy időkből és nagy emberekből? Mit is takart valójában a magyar társadalom bolsevizálódása, amelyről Párizsban a „Négyek Tanácsában" szánalommal vegyes kíváncsisággal beszéltek az első napokban, hogy aztán útnak indítsák Smuts tábornokot egy párizsi békekonferenciára szóló meghívással? Ideológia volt, vagy utópia? Netán messiásváró vallási mozgalom? Esetleg a háború utáni éhségtől és nyomortól gyötört társadalom hiányállapotának kifejeződése? Kik voltak és mit akartak a munkások, és mit remélt a fővárosi elvtársakkal szembekerülő szegényparaszti agrárellenzék a kommunizmustól?[8] Valóban rászorult-e a „forradalomra" a feudális Magyarország, ahol az urak gátlás nélkül gyakorolták az első éjszaka jogát a falusi parasztlányokon – mint azt a liberális Lloyd George brit miniszterelnök vélte kárörvendően? Esetleg a bolsevizmus egyszerűen a háború alatt lerongyolódott és éhező városi társadalom zavaros bosszúja volt az élelemkészleteit rejtegető vidéki kisgazda-társadalommal szemben? Vagy éppen fordítva?

„Minden nélkülözhetőt el kell vennünk a várostól, oda kell adnunk a falunak, mert csak így remélhetünk bő aratást, és csak így remélhetjük, hogy aratás után a falu népe élelmiszer-fölöslegeit át fogja adni" – fogalmazott az egyik vidéki küldött a Tanácsok Országos Gyűlésén szenvedélyes felszólalásában. Más falusi küldöttek pedig azt ajánlották a budapesti elvtársaknak: ne mindig a mozijegyen és a színházon járjon az eszük, hanem fogjanak kapát a kezükbe. A városokban nem volt élelem, a munkásasszonyok dühösek voltak, mert a savanyú főzelékhez legfeljebb húsjegyet kaptak, nem pedig húst – vidéken viszont hiányzott az iparcikk, se gyufa, se dohány nem volt már, hidegen acsarkodtak a pipák a gazdák szájában. Egyedül a Vörös Hadseregbe való belépés kínált alternatívát a koplalással szemben: a bő zsold és a kielégítő élelmezés kiváltságossá tette a százezernyi vöröskatonát az otthon maradottakkal szemben. De vajon volt-e realitása a megszálló románok és csehek kiűzésének a vörös zászló alatt? Az északi hadjárat sikere 1919 május–júniusában mintha ezt az üzenetet közvetítette volna. Miért tudta a Vörös Hadsereg – amelyben a későbbi Horthy-rendszer katonai vezetésének színe-virága is ott harcolt – három hét alatt visszafoglalni Kassát, Eperjest és Bártfát, és miként volt képes négy vöröskatona egy szénásszekér fedezékében egészen a magyar–lengyel határig elkúszni? A haza védelméért harcoló nacionalista katonatisztek és a világforradalmár álmodozók szövetségét később mindegyik fél természetellenesnek bélyegezte, és igyekezett mentegetni magát. De itt is akadtak kivételek. A kommunizmus olyan világhírű neofitája, mint Lukács György és a Székely Hadosztály legvitézebb zászlóaljparancsnoka, Magyarország legjobb céllövője, Csucsa és Köröstárkány hős védője, Verbőczy Kálmán százados például életre szóló barátságot kötött a tiszai fronton: „Ha visszagondolok ezekre az időkre, mindig Önre kell gondolnom, mint egyik legodaadóbb és legbátrabb harcostársamra" – írta Lukács közel fél évszázaddal később Verbőczynek, akinek hősiessége 1919 május elejének válságos napjaiban arra is rábírta, hogy a betörő román hadsereg ellen bátran harcoló székelyeket gyáva megfutamodásukkal veszélybe sodró budapesti I. vörösőrezred 3. zászlóaljának katonáit Poroszlónál megtizedeltesse.[9] Vagy

mégsem így történt? Az, amit cselekvésnek hívunk, majd mindig „félreismeri önmagát".[10] Nem tudjuk bizonyosan, mi történt Poroszlónál, csak azt, hogy Lukács irodalom és valóság veszélyes határain bolyongó különös alakja regényeket, mítoszokat és ellenmítoszokat ihletett és ihlet ma is. A hiányos bizonyítékok (*egészen* bizonyosan nem tudjuk, hogy a „tizedelést" valóban végrehajtották-e, hiszen szemtanú nem volt, az áldozatokat pedig nem azonosították), Lukács gyerekes, öregkori hencegése katonáskodásáról[11] a poroszlói történtek kapcsán, és mindenekelőtt a szomorú történetből átfogó mítoszt konstruáló, publicisztikai félvilág mindent jobban tudása illusztratíve mutatja meg a történeti megismerés veleszületett gyengeségét az emlékezetpolitikai játszmák örök túlerejével szemben.[12]

A Tanácsköztársaság történetét sokan zárnák ki a magyar történelemből, pedig akarjuk, nem akarjuk, része annak. Már csak azért is, mert a szélrózsa minden irányából érkeztek szereplői: 1919 nem csak Kun Béla és Szamuely története, hanem Bartók, Kodály és Móricz, vagy éppen Illyés Gyula története is. És a szélrózsa minden irányába távoztak. Ki gondolta volna, hogy a kommunista kalandban magát alaposan megégető nemzetközi hírű tudós, Kármán Tódor következő politikai állása negyedszázaddal később Washingtonban, a Pentagonban lesz, és életét a szovjet fenyegetéssel szemben létrehozott NATO magas rangú hivatalnokaként fejezi be? Ám azt sem gondoljuk, hogy a proletárforradalom emlékéhez csak a forradalmi filozófia hangja lenne méltó.[13] A „nagy szavak puhasága" nemcsak a kritikai gondolkodást tompítja el: az emlékezés pátosza többnyire kriptahideget lehel.[14] A történész és olvasója persze nem tud az elporladt csontokba életet lehelni, de több esélye van az *egykori* jelenben valamiképpen jelen lenni, ha lehetőség szerint kerüli a morális ítéleteket. A történetíró elkerülhetetlenül beleolvassa saját jelenét elbeszélt történetébe, és így keríti hatalmába a múltat – de ezt csak a később születettek szerencséje folytán teheti meg. Hősei nem szólnak vissza, mert már halottak.

Sokan manapság ezért nem is annyira a múlt valóságát faggatják, hanem a múltat leíró szavakat.[15] Nem jelentést kívánnak beleolvasni a történetbe, hanem lebontani a szavak hamisságát, amelyek úgy és azért beszélték el a proletárdiktatúrát rémtörténetként, hogy megalapozhassák kimondóik saját áldozati tisztaságát vagy elfedhessék azt, hogy egy nagyobb katasztrófa – az első világháború – előidézésének tettestársai voltak. Én azonban nem szeretnék megelégedni a nyelv fügefaleveleivel, mert az azt a veszélyt hordozza magával, hogy a fürdővízzel együtt kiöntjük a gyereket is, és nem reflektálunk a múlt történéseire.[16] A tettek szavakon keresztül maradtak ránk, de ettől még nem elég csupán a szavak csalárd hatalmáról beszélni, hanem újra és újra szembesülni kell a mögöttük álló horrorral is. Szamuely tettei köré például aljas antiszemita mítoszok fonódtak, de a *proletárdiktatúra elbeszélése kapcsán* az elsődleges feladat mégiscsak az lenne, hogy szembenézzünk ezekkel a tettekkel: a teljhatalmú kormányzótanácsi megbízottal, aki 1919. június 24-én délután, a dunapataji kötözőhelyre érkezve autójáról kiadta a parancsot az orvosoknak, hogy a sebesülteket lőjék le, vagy temessék el élve őket.[17] Az erőszak természetét nem tompítja viszonylagossága. Sem a vörös-, sem a rákövetkező fehérterror megértéséhez nem elegendő csupán mértékéről tudni, és arról, hogy máshol, más országokban többet öltek, vagy mások nemesebb eszmények nevében kínoztak.

A Tanácsköztársaság korából fennmaradt forrásaink arról tanúskodnak, hogy a proletárdiktatúra minden volt, csak nem monolit hatalmi rendszer. A Szamuelyt kísérő és a Cserny-féle terrorlegények önkényes gyilkosságainak százai mellett ott van Sinkó Ervin, a krisztiánus kecskeméti városparancsnok, aki az ellenforradalmi ludovikás kadétlegényeknek halálbüntetés helyett szabályos hittanórákat tartott Dosztojevszkij, Tolsztoj és az evangéliumok segítségével – majd élményeiből *Optimisták* címen megírta a korszak nagyregényét, amelynek kiadási kálváriája még egy további szívszorító nagyregény (*Egy regény regénye*) témája lett, híven

szemléltetve, hogy buktak alá a megváltó eszmék a bürokratikus totalitarizmus bugyraiban már a harmincas években. A Tanácsköztársaság a nők felszabadítását tűzte ki célul, de a népbiztosok kivétel nélkül férfiak voltak, amikor pedig Szamuely Tibor azt kérdezte tanácstalanul a Forradalmi Kormányzótanácsban, hogy mi legyen a Vörös Hadseregbe jelentkező asszonyok tömegeivel, a válasz az volt: küldjék a földekre őket.[18] A márciusi mámoros hatalomátvétel első intézkedései között bevezetett szesztilalmat néhány héttel a proletárdiktatúra bukása előtt eltörölték, a nőknek mégis csak feleannyi bort engedélyeztek, mint a férjeiknek. Az alkoholtilalom sorsa egyébként is jól illusztrálja, hogy a proletárdiktatúra mennyire nem a történelem teleológiájából fakadt. A naiv idealizmusból és rövidlátó akarnokságból főzött intézkedés, amely legelsősorban az egészséges ivóvíztől elzárt nincstelen, alföldi aratómunkásokat – a tanácskormány potenciális agrártámogatóit – sújtotta, ráadásul korántsem pusztán kommunista elmeszülemény volt, és nem is csupán évtizedes szociáldemokrata pedagógiai eszmény: évekkel később is rokonszenvvel emlékeztek meg róla a hívek családi életét komolyan vevő protestáns lelkészek.[19] Erről máig nemigen illik beszélni.

Igaz ugyan, hogy a korai magyar kommunizmus egyházellenes volt, és szekularizációs terrorja nem diszkriminált az ortodox zsidó hitközségi takarékbetétek és a fényes katolikus püspöki paloták berendezései között, de a vallásellenes düh valamiképpen szintén vallásos formákból táplálkozott. És nem csupán azért, mert a változó elnevezésekkel operáló Vallásügyi Likvidáló Hivatal/Bizottság/Biztosság élén hitevesztett és haragos egykori piarista szerzetesek álltak. A bolsevik politika kezdeti vallásos vonzerejéhez kétség sem férhet. Ez a felekezeti kereteket nem tűrő, vallásos vonzerő, ha nem is a lelkészek sokaságát tántorította el a történelmi egyházaktól, de néhányat – akár a legjobbak közül is – megkísértett. Mint például a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség fiatal és világlátott lelkészeit, Benkő Istvánt és Victor Jánost. Bár 1919 őszén

mindketten fegyelmi büntetésben részesültek a Tanácsköztársaság alatti szereplésükért, a húszas-harmincas években mégis megkapták a legjobb pesti parókiákat a konzervatív vallási megújulás egyik legfontosabb alakjától, Ravasz László református püspöktől. A történetnek akad katolikus változata is. Zavarba ejtően sok rendtársához hasonlóan például Öveges József fiatal piarista szerzetes is megintést kapott rendi elöljáróitól, mert a Tanácsköztársaság idején „némi lelki disszolúció jelei mutatkoztak nála".[20] Övegesből mégis felszentelt pap lett, később pedig, az 1960-as években a tudományos ismeretterjesztés ikonikus alakja. A fizikai kísérleteket televíziós műsoraiban milliókkal megkedveltető tudós reverendát nem hordott ugyan, de katolikus hitét sem 1919-ben, sem a „létező szocializmus" idején nem hagyta el. A Tanácsköztársaság és az egyházak viszonya tehát korántsem írható le a majd egytucatnyi papgyilkossággal és a paraszti tömegeket gyorsan elidegenítő, bár igen következetlen és kapkodó vallásüldözéssel, ami inkább fordítva sült el, hiszen a háború utolsó éveiben kiürült templomok éppen a bolsevik propaganda ellenhatására teltek meg dacos hívekkel – és sokszor antiszemita jelszavakkal is. „A vallásos felbuzdulás inkább a kommunizmus gyűlöletéből, s nem őszinte vallásos érzésből fakadt, baj volt, hogy a megtorló mozgalmat a keresztténység köntösébe öltöztették, amihez pedig nem sok köze volt" – írta emlékezéseiben a kaposvári plébános az 1919 őszén fellángoló „keresztény kurzus" igencsak szeplős gyökereiről.[21]

Az antiszemitizmus veszélyére egyébként már a proletárdiktatúra kikiáltásának éjszakáján figyelmeztetett Kunfi Zsigmond, amikor a népbiztosi lista összeállításakor állítólag megjegyezte, hogy sok a zsidó a népbiztosok között, és ez rossz benyomást tesz a közönségre.[22] Kunfi óvatosságával – és alapos marxista műveltségével – ekkor is, később is a régi utópia híve volt: szocialista és kommunista társadalmat akart a marxi receptek alapján, de erőszak nélkül. Kun Béla és a vele érkezett új fiúk viszont azt gondolták: a burzsoázia megsemmisítése nélkül a régi utópia fabatkát

sem ér. Az ekkor még csak szerveződő ellenforradalmi emigráció lapja, a *Bécsi Magyar Futár* nem is az erőszakosságot hányta Kun Béla és társai szemére, hanem „a zsidók államfenntartó képességét" vonta kétségbe: „a honmentés csak vérbeli magyaroknak lehet feladata".[23] Gömbös Gyula és társai ekkori írásai és későbbi pályája is bizonyította: az ellenforradalmárok leghangosabb képviselői szintén egy új generációt alkottak, és szintén az erőszakban hittek, akárcsak a Kommunisták Magyarországi Pártjának ifjú radikálisai, csak éppen vörös helyett fehér zászlót tűztek annak élére. Budapesten a megrémült zsidóságból már 1919 április–májusában is sok százan tértek ki abban bízva, hogy a „zsidó uralomként" aposztrofált vörös farsangra elkerülhetetlenül következő megtorlásoktól és pogromoktól a keresztlevél majd megvédi őket.[24] Csakhogy a bukás utáni atrocitások és gyilkosságok ellen a friss keresztlevelek senkinek sem nyújtottak védelmet. A fiatal Szilárd Leó is hiába mutatta fel a műegyetemi zsidóverőknek két hónapos keresztlevelét 1919 szeptemberében, a megaláztatást nem kerülhette el.[25] Azt pedig a szegedi gondolat „vérbeli" – husánggal és bikacsökkel dolgozó – apostolai felejtették el, hogy a szegedi 46-os vörösezred laktanyáját 1919. május 7-én elfoglaló tartalékos tiszti század felé részben zsidókból verbuválódott, magát a támadást végrehajtó szakasz 24 tisztjéből 22 zsidó volt, a szegedi zsidó hitközség anyagi támogatása nélkül pedig sem az aradi, sem a szegedi ellenforradalmi kormány nem tudott volna egy napig sem létezni.[26]

„Mi lett volna, ha...?" Amiképpen az 1918 őszén indult baloldali ihletésű őszirózsás forradalom is végződhetett volna másként, mint a proletárdiktatúra ámokfutásában, úgy feltehetjük: a proletárdiktatúra ellen szerveződött szegedi gondolat sorsa is lehetett volna a háború katasztrófájában elsüllyedt szabadelvű konzervatív rend demokratikus és némileg liberális korrekciója. Azt, hogy a bolsevik király meztelen, a liberális Szász Zoltán újságíró, a *Huszadik Század* publicistája mondta ki az Otthon Körben, 1919. július 7-én, percekig tartó, tomboló taps közepette: „Amit én teszek, az nem

ellenforradalom, hanem szabadságharc. [...] Küzdelem egy olyan rendszer ellen, amely [...] a kommunizmus fogalmának egyszerű bitorlása mellett a legelvetemedettebb zsarnokságot és minden gazdasági és művelődési életnek elnyomását valósította meg."[27]

Azt, hogy a múlt milyen nehezen tűnt el a várakozás horizontjáról, groteszk módon szemlélteti a forradalmak idejét száműzetésben töltő, polgári demokrata és királyához hű Vázsonyi Vilmos magatartása. Magyarország első zsidó vallású minisztere még 1919 november elején is kétségbeesetten azt akarta hinni, hogy Ferenc József hajdani szárnysegédje, Horthy Miklós az elvtársa lehet.[28] Nem lett. „*He is a gentleman*" – mondta Horthyról az antant budapesti megbízottja, Sir George Clerk, de a későbbi kormányzó vezette Nemzeti Hadsereg nem az úriemberi világot hozta vissza, hanem a király nélküli királyságot, az orgoványi kiserdő megcsonkított hullákkal teli tömegsírjait és a halálra vert és sietve elföldelt zsidókat és parasztokat szerte a Dunántúlon.[29] 1920. február 17-én azt a Somogyi Bélát, a *Népszava* félelmet nem ismerő újságíróját rabolták el, kínozták és gyilkolták meg állati kegyetlenséggel Horthy különítményes tisztjei, akinek a kommunista diktatúra elleni bátor felszólalását – „...egyéni diktatúrát nem tűrünk, mi a proletárságon belül demokráciát akarunk" – fél évvel korábban kicenzúrázta a vöröshatalom a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyvéből.[30]

Az eseményeknek azonban nincsen logikájuk, legfeljebb előzményeik. Sem az antiszemiták, sem a kommunista történetírás nem szívesen emlékezett arra, hogy a Tanácsköztársaság távolíttatta el Budapestről a galíciai zsidó menekülteket, akikről a *Népszava* mint „naplopókról", a *Vörös Ujság* pedig mint olyan „parazitákról" írt, akiknek „pusztulnia kell a dolgozók országából, vagy kényszermunkára fogva kell megérdemelni a drága kenyeret".[31] A kitoloncolás gondolata mögött egyébként nem az antiszemitizmus állt, hanem Budapest ellátásának gondja, de a megoldás javasolt módja ugyanolyan komor módon vetítette előre a 20. századi

magyar jövőt, mint a zabolátlan antiszemita indulatok: „Itt van azután a teljesen improduktív rengeteg mindenféle külföldi zsidó még mindig tízezerszámra, s ezeket is el kell távolítani, amit minden antiszemitizmus nélkül mondok."[32] Miután Varga Jenő felszólalását Kun Béla is magáévá tette, a szavakat tettek követték, és a Teleki téren, valamint a Klauzál utca környékén összeszedett galíciai zsidókat erőszakkal tették át a magyar határon 1919 júliusában. A Tanácsköztársaság itt-ott felbukkanó romantikus felidézését nem igazolja vissza egyetlen forrás sem. A legrosszabb bürokratikus diktatúra volt megvalósulóban, és a román hadsereg átkelése a Tiszán 1919. július utolsó napján csak egyértelművé tette: a munkásoknak is elegük van belőle. A Forradalmi Kormányzótanács augusztus 1-jei lemondásakor Lengyel Gyula megfogalmazta: „A munkásság gyári gyűléseken zsidózik, és azt kiabálja: »Le a proletárdiktatúrával!« Politikai összeomlás történt. Szerencse, hogy a katonai összeomlás is megtörtént egyidejűleg. Harctéri győzelem esetén is összeomlott volna a Tanácsköztársaság."[33]

Nem nagyon cáfolhatjuk Varga Jenő szavait, miszerint a proletárdiktatúra békés hatalomra jutása egyszeri és kivételes esemény volt – összeomlásának törvényszerűsége azonban szinte magától kínálkozik. Azért persze élhetünk a gyanúpörrel, hiszen ki fogadott volna Lenin rendszerének tartósságára 1918 márciusában, amikor megkötötte a vilmosi Németországgal és szövetségeseivel a megalázó breszt-litovszki békét? Nem véletlen, hogy a *magyar* Tanácsköztársaság is akkor ment ki a divatból, amikor 1989-ben a bolsevik tragédia színpadán végképp legördült a függöny. A sokoldalúan motivált felejtés alól nem csupán az elmúlt évtizedben színre lépett új történészi generáció friss szemléletű művei jelentik a kilépést, és nem is csak a történelmi bűnbakkeresésnek örök divatja. A Tanácsköztársaság kétes emlékezete olykor váratlan búvópatakként kúszik elő: ki gondolná, hogy máig példás rendben tartott márvány emléktábla hirdeti a lillafüredi kisvasútnál, hogy terveit a Földmívelésügyi Népbiztosság rendelte el?

Marx híres megállapítása szerint minden történelmi esemény kétszer fordul elő a történelemben, egyszer tragédia, másodszor bohózat formájában. A kommunizmus magyarországi történetével máshogy áll a dolog: a rövid, véres, de mégis komikus első felvonást harminc évvel később követte az igazi nagy tragédia.

2. LEFAGYÁS – A MAGYAR TÖRTÉNELEM 1918 ŐSZE ÉS 1919 TAVASZA KÖZÖTT

Lefagyás – a közismert fizikai jelenség mára a mindennapok pszichológiájának általánosan ismert hasonlata lett. Mi több, a viselkedéstudomány szótárába is bekerült: a félelemtől, váratlan eseménytől, meglepetéstől megbénuló emberi magatartásra utal. Passzivitásra, amely nem szándékos, sőt akár ellenkezik az egyén cselekvésre irányuló akaratával. Traumatikus események hatása alatt a közösségi viselkedésformák is megnyilvánulhatnak dermedt passzivitásban. Vagy már korábban is, amikor bekövetkezésük még csak elkerülhetetlennek látszik. Ahogy tetteink gyakran megelőzik a nekik tulajdonított értelmüket, úgy a reakció hiánya is sokszor észszerűtlennek tűnik utólag. Vagy érthetetlennek, legalábbis a külső szemlélő számára. Nem értjük, hogy valami miért történt, illetve nem történt meg: az ellenállás, a harc vagy éppen a menekülés.

A HÁBORÚS VERESÉG POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

1918. október közepétől a magyar politika a lefagyás állapotában volt. A négy éven át változó szerencsével folyó háború kimenetele

hirtelen egyértelművé lett. Az éhező hadsereget már nem ösztönözte győzelmi akarat, a katonaság maga üzent hadat a háborúnak.[1] „Aludni, semmivel sem törődni, fel se ébredni, amíg ennek az őrületnek vége nem lesz" – jellemezte a kopár sziklák fedezékében kushadó magyar bakák lelkiállapotát a későbbi népi író, még később Rákosi Mátyás kegyelméből „csizmás hadügyminiszter" Veres Péter, ekkor még maga is frontra kihajtott közlegény.[2] Az uralkodó IV. Károly osztrák császárként előre futott: október 16-án kihirdette a Monarchia nyugati felének föderalizációját. Azok azonban, akiknek szólt, ezt már nem fogadták el, a csehek, lengyelek, szlovének, horvátok, szerbek, románok, ukránok – legalábbis a politikailag tudatossá lett középosztályi csoportjaik és legfőként politikai vezetőik – mind-mind új nemzetállamokat akartak építeni a Monarchia romjain, akár egymás rovására is. Egy pillanat alatt kiderült: a kiáltvány nem egy megújult birodalom keresztlevele, hanem a dualizmus halotti bizonyítványa lett. Ifjabb Andrássy Gyula az uralkodó döntését ahhoz az öngyilkoshoz hasonlította, aki azért öli meg magát, nehogy más tegye meg ezt vele.[3] (Vele is valami hasonló történt: a hűséges németbarát politikus egy hétre külügyminiszter lett, és a szétesőő dualista államszövetség szakítólevelét ő nyújtotta át a Német Birodalom bécsi képviselőjének.)

A proklamáció Magyarországra nem terjedt ki ugyan, ám az uralkodói döntés miatt fél évszázad *egész* magyar politikája került légüres térbe egyik napról a másikra. Tisza István az uralkodói manifesztum másnapján a magyar országgyűlés nyilvánossága előtt beismerte az igazságot: „Ezt a háborút elvesztettük." Másfél éve nem volt már kormányfő, de végzetes szavait mégis „robbanóanyagként" hintették ki a frontokon, és néhány nap múlva, mint „a pelyva a szél szárnyán, úgy röpültek szanaszét a legjobb csapatok is".[4] Wekerle Sándor miniszterelnök háromszor mondott le három hét alatt, október 29-ig mégis ügyvezető kormányfő maradt. Utódjának, az egynapos miniszterelnöknek, Hadik Jánosgrófnak csupán annyit hagyott hátra, hogy az október 31-én hajnalban papucsban és hálóingben adja át a történelmi Magyarországot Károlyi Mihálynak és az általa vezetett, alig egy héttel korábban létrehozott Nemzeti Tanácsnak. Tisza visszavonult, magányosan várta be végzetét városligeti villájában, és plakátokat tépdesett a korán sötétedő pesti éjszakában. „Hát jöjjön Károlyi" – írta október utolsó hetében kétszer is a címlapjára a *Budapesti Hírlap*, amely előzőleg még egyre Károlyi alkalmatlanságát, felelőtlenségét ostorozta.

1918 őszén Károlyi hatalomba érkezését hirtelen magasra csapó lánggal égő nemzeti lelkesedés fogadta, de politikáját kezdettől a sodródás, a szédület határozta meg. Kormányzatának 1919. március 21-ei bukása utólag törvényszerűnek tűnhet: a győztes antanthatalmak irányában követett „teljesítési politika" semmiféle eredményt nem hozott. Sem forradalmának költői szimbóluma, az őszirózsa nem lett egy új békekorszak jelképe, sem a szinte a semmiből felbukkant köztársasági államforma nem vált Magyarország független nemzeti létének szimbolikus keretévé. A köztársaság követelése alkalmas volt a múlt megtagadására, de képtelennek bizonyult a jövőt formálni. Amikor 1918. november 16-án a józsefvárosi katolikus plébános, az „aranyszájú" szónok, Hock János a Parlament kupolacsarnokában a Magyar Népköztársaságot „örök időkre szóló" proklamálta, a kint várakozó kétszázezer ember közül senki sem sejtette, hogy a demokratikus köztársaság impozáns ünnepi nyitánya egyben búcsúelőadása is lesz. A háborús vereséget már a háború kitörésekor megjósló Károlyi Mihály Kossuth Lajos ceglédi mandátumának örököse volt, korábban mégis a különc szerepkörére volt kárhoztatva a dualista rendszer képviselőházának zajos termeiben. A háborús évek végén nagyra nőtt a népszerűsége, de politikai tábora a parlamenti patkóban maroknyi maradt továbbra is. Programja a béke és a függetlenség volt, de most mindkettő lehetetlen küldetésként szakadt rá és innen-onnan összeszedett politikustársaira.

Károlyi jobb híján hagyta ott a közjogi küzdelmek járhatatlanná lett parlamenti tereit, és tért rá a forradalmi cselekvés ismeretlen ösvényeire. Tisza István meggyilkolása a győztes őszirózsás forradalom első estéjén bizonyosan nem az ő megrendelésére történt, de tehetetlen volt.[5] Kormányának legszervezettebb tagjai, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselői az utcáról kerültek a miniszteri bársonyszékbe, és a választójogért folytatott húszévnyi küzdelem után maguk is megosztottak voltak, lehetséges-e választói felhatalmazás hiányában kormányzati felelősséget vállalni. Mivel a parlamenti padsorok helyett a pesti utca kövezetén tanulták a politizálást – a mindennapos fizikai erőszak pofonegyszerű világában –, nem csoda, ha az utca jogérzékét hozták a kormányzásba.[6] Ezzel leginkább Garami Ernő, a legtekintélyesebb szociáldemokrata politikus volt tisztában.[7] Az ő álma a szocialista parlamenti jelenlét volt: évtizedek óta választójogot akart a munkásságnak, nem pedig forradalmat, demokratikus választásokat, nem pedig kétes és forgandó szerencsét hozó utcai legitimációt. A *Népszava* kiváló szerkesztőjéből kiváló szakminiszter lett az ipari ügyeket is magában foglaló kereskedelmi tárca élén, csakhogy a forradalom ideje kevésbé a szakembereknek, mint inkább a politikai prófétáknak kedvez. A szociáldemokraták másik kulcsembere, a Garamival szemben Károlyi barátságát sokkal inkább élvező Kunfi Zsigmond sem volt született próféta, de őt az idők lázas hangulata sokkal jobban magával ragadta. Számára természetes volt, hogy „nem talált egyetlen forradalmár jogérzete sem kivetnivalót azon, hogy a győztes forradalom elpusztította legkonokabb ellenfelét, Tisza Istvánt".[8] Akkor úgy tűnt, nem csak a pesti utca szocialista prófétái, hanem maga a „nép" is így gondolta, nemcsak Budapesten, hanem a bihari pusztákon is. Tisza István gesztetemetésén egy ember se vette le a kalapját, és falubelijei azt sem engedték, hogy a templom harangjai szóljanak.[9]

Vége lett az öldöklésnek – de ami utána következett, abban sem volt köszönet. Az elhúzódó háború dicstelen befejezésével egy-

szerre kiderült, hogy azok a felfűtött várakozások, amelyek azt remélték, hogy végre béke lesz, a világ rendje helyreáll, és ami eltört, összeforr, nem fognak beteljesülni. Sőt, a nyomor és a szenvedés csak most kezdődik igazán, amikor a társadalom többsége az erőinek végképp a határára ért.[10] A háborút nem csak pusztító influenzajárvány követte – gróftól a cselédig, gyárostól a napszámosig 120 000 ember esett áldozatául a halálosztó, demokratikus vírusnak, amely ellen nem használt sem a hatósági karantén, sem a csodadoktorok újságokban hirdetett csodaszerei –, hanem kis helyi háborúk százai is: vezér és eszme nélküli parasztforradalom szerte az országban. A hazaérkező katonavonatok a dühöt terítették szét mindenütt, egyik napról a másikra összeomlott a közigazgatás, a jog- és a vagyonbiztonság. A vidék a becslések szerint ezer halottal fizetett a leszerelő katonák és a háború nyomorúságaiban magára hagyott „hadiasszonyok" felfordulásának lecsendesítéséért, miközben az államháztartásnak 8 milliárd korona többletkiadással, a gazdaságnak pedig a termelés drámai csökkenésével kellett számolnia. Az a fájdalmas rádöbbenés pedig, hogy a független Magyarország küszöbéről a történelmi Magyarország sírgödrébe lehet csak lépni, kevesebb, mint öt hónap alatt felemésztette a demokratikus reformkísérlet minden hitelét.[11]

A rövid életű köztársaság egyetlen ígéretét sem tudta valóra váltani. Károlyi és legfőbb bizalmasa, a csekély támogatottságú Polgári Radikális Párt nagy befolyású vezére, Jászi Oszkár föderatív Közép-Európáról álmodoztak, mialatt a győztesek nyomorúságos nacionalizmustól terhes Közép-Európát ácsoltak a szabadelvű birodalom sírhelye fölé. Garami Ernő és felkészült szakemberei amerikai stílusú szabadkereskedelmet terveztek, és Budapestből Hamburggal egyenrangú „kikötőközpontot", miközben a veszteségek köré font kereskedelmi blokádon nem jutott át néhány tonna amerikai zsír sem.[12] Hiába iktatták törvénybe az általános, titkos és egyenlő választójogot, nemzetgyűlési választásokra végül nem került sor. A radikális földreform törvénybe iktatását hónapokig

késleltette a kormánypártok közötti viszálykodás – holott a lakosság közel kétharmadát kitevő agrárnépesség legalább háromnegyede ezt várta igazán.[13] A háborús elszegényedést pedig akkor sem tudta volna érdemben csökkenteni a népkormány, ha nem elsősorban a háborús négy évet aránylag a legkisebb veszteséggel átvészelő társadalmi csoport – a fővárosi és Budapest környéki nagyüzemi munkásság – szociális követeléseihez igazítja egyre túlzottabb mértékben gazdaságpolitikáját. A gigászi vagyonadó kilátásba helyezése, a kulcsiparágak államosításának elhatározása, majd a Károlyi-rendszer utolsó napjaiban a bankbetétek zárlatának elrendelése egyfajta rendeleti szocializmust teremtett, nem pedig demokratikus, polgári Magyarországot. „Elismerem, és nevetséges volna tagadni, hogy egész egyszerűen diktatúrát gyakorolunk. Erőszakos eszközökhöz nyúlunk, törvényes alap nélkül törvényeket hozunk" – írta 1919. március közepén Károlyi apósának, Andrássy Gyulának.[14]

De igazából a diktatúra emlegetése volt nevetséges: aligha volt a magyar történelemben kevesebb hatalommal rendelkező „diktatúra", mint amilyen Károlyi Mihály mostoha sorsú népköztársasága volt. Hatalmát és igazolását eleinte a közvetlen demokrácia példátlan méretű megnyilatkozására, a spontán módon létrejött helyi nemzeti tanácsok százainak önkéntes munkájára alapozhatta, de a forradalmi önigazgatás színes és anarchikus világa igencsak kétarcú volt. A nemzeti tanácsok sokszor szinte önálló köztársaságokként viselkedtek: a vasútállomásokon lefoglalták az áthaladó szállítmányokat, megtiltották a termények kivitelét a település határain túl, vagy éppen ellenséges hadviselő felek módjára kezdeményeztek tárgyalásokat egymással. A két szomszédvár, Hódmezővásárhely és Szeged nemzeti tanácsai például „nemzetközi" tárgyalásokat folytattak a sertések és a zsír átengedése ügyében.[15] Az eltűnő állami hatalom olyan hordalékos senkiföldjét hagyott maga után, amelyen kérészállamok rövid életű konjunktúrája következett, bánáti, Zsil-völgyi, szepességi, hucul, kun köztársaságokkal. Egyik-másik

csak papíron létezett, de a legkomolyabbra, a Székely Köztársaság megvalósítására rengeteg pénzt is adott a Károlyi-kormány. A régi Magyarországot nem mentették át a hősies területmentő koncepciók, és a helyi elitek is hasztalan próbálkoztak újfajta nemzeti identitást adni szűkebb pátriájuknak – a politikacsináló kevesek éles nemzeti törésvonalai mögött a tömegek „a nemzeti közömbösség" mindennapos valóságát élték.[16] E válságos hónapokban többször is bebizonyosodott, hogy száz év nemzeti ébredése és ébresztése aligha formálta egységesen maga képére a társadalmat, a falusi Magyarországon továbbra is addig terjedt a haza, ameddig a harang szava elhallatszott.[17] A politikát a városban és a falvakban az utca és az alvég jogérzéke diktálta, a pesti kaszárnyák fegyelmezetlen katonanépe hadügyminisztereket buktatott, a többszöri nekifutásra is sikertelen hadseregszervezés helyett a paramilitáris és pártmilíciák konjunktúrája következett. Nemzetőrség, Védőrség, Népőrség, Bankőrség, Gyárőrség, „Cionista Gárda", Csepelen Vörös Gárda, sőt az antialkoholista egyesületek tagjaiból Friedrich István hadügyi államtitkár még Egészségügyi Népőrséget is szervezett többé-kevésbé hivatalos áldással. (Ez utóbbi tagjai olyan magas napi zsoldot kaptak, hogy akár három liter rumot is vehettek rajta. Valószínűleg vettek is, bár a visszaemlékezések általában úgy szólnak, hogy nem vettek.[18]) Leginkább Gabriel García Márquez regényeiben szereplő hadurakhoz és seregeikhez lehet tehát a káoszban szerveződő fegyveres különítményeiket és parancsnokaikat hasonlítani, miközben Budapesten továbbra is működött a rendőrség, vidéken sok helyütt a csendőrség is – igaz, mindkettő árnyéka volt korábbi önmagának. A népuralom a munkanélküliek szaporodó seregei számára üres szó volt, felvonulásaik, a háborúból hazatért rokkantak zajos deputációi átjáróházzá tették a miniszteri fogadószobákat, a vezérétől nemsokára magára hagyott Károlyi-párti politikusokat büntetlenül pofozták fel szocdem kisvezérek.

Károlyi antantbarát volt, de kormányzásának következetes pacifizmusa, a Jászi és munkatársai által részletesen kidolgozott

autonómiatervek, a „keleti Svájc" kormányprogrammá emelt idealista eszméje *kizárólag* a kisnémzeti és utódállami nacionalizmusok torzító üvegén át látszott Európában. Amiben nem volt köszönet: sikerült elhitetni, hogy ezek az elképzelések csupán tetszetős demokratikus frázisok, amelyekkel a magyar uralom fenntartását kívánják elérni. Károlyi és Jászi valóban a lehetetlenre vállalkozott, amikor a háborús vereséget győzelemmé akarták átformálni. Nem látták, hogy a jogkiterjesztésre és a területfoglalások megfékezésére egyszerre irányuló politikájukat a múlt terhe alakítja, míg a nagyhatalmakat leginkább a jövő szereplői érdekelték – az államszervező vagy államnagyobbító szerb, román és cseh politikusok. Amikor 1918. november 7-én este Belgrádban Franchet d'Espèrey francia tábornok megismertette vele az ország testébe mélyen behasító demarkációs vonalat, Károlyi megdöbbenve jelentette ki Jászival együtt: „Minket, ha ezt aláírjuk, fel fognak akasztani Pesten, amint visszaérünk."[19] Károlyi lefagyása érthető volt. 1914 előtt otthonosan mozgott Párizsban, ahol csinos palotája volt, és a család egykori ügyvédje, a befolyásos politikus, Raymond Poincaré 1918 őszén éppen Franciaország köztársasági elnöke volt – de Károlyi most nem kapott vízumot és biztató szavakat sem, sűrűn cserélődő megbízottjai sem jutottak tovább svájci szállodák zsúfolt halljainál, ahol hiába próbáltak némi információhoz és egy kis reményhez hozzájutni, helyette egymásról írt feljelentéseiket továbbították Budapestre. 1918 őszén Közép-Európa korábbi államalkotó nemzeteiről a nagyhatalmaknak nem volt világos elképzelésük, csak az újak összeütközéseiben látták meg érdekeik veszélyeztetését.

A belátás hiányát aligha vethetjük Károlyiék szemére. A történész számára, aki a széttört üvegcserepekből következteti ki a hajdani ragyogás képét, a múlt már csupán (re)konstrukció, és munkája végeredménye a törésvonalak csúnya mátrixa, míg a kortársak horizontján a tükrök összetörésének pillanatában az imént megsemmisült ragyogás után hirtelen támadt űr képe ural el mindent.

A magyar közvélemény 1918–1919 fordulóján, Kolozsvár, Kassa, Pozsony karácsony és újév hetében bekövetkezett megszállásának reménytelen másnapján csak a *képtelen* űrt érzékelte. Ennek máig legismertebb jelképe, a Károlyi-korszakban született híres plakát, Jeges Ernő alkotása, a „Nem! Nem! Soha!". A hatásos grafikát nem csupán finanszírozta a Károlyi-kormány által létrehozott Országos Propaganda Bizottság, hanem üzenetét, a dacos tiltakozást, nyíltan fel is vállalta, olyannyira, hogy az 1919 januárjában Budapestre érkező amerikai misszió tagjainak is bemutatták a plakátot, amely angol megfogalmazásban még költőien alliterált is: *„No! No! Never!"*.[20] Akármennyire lehetetlennek tűnt azonban a magyar közvéleménynek *bármiféle* területi megcsonkításba belenyugodnia, éppen annyira abszurd lett volna a párizsi békekonferencia megnyitása után a „négy nagytól" – Wilson amerikai elnöktől, Lloyd George brit miniszterelnöktől, Orlando olasz kormányfőtől és főképp a befolyása tetőpontján lévő Clemenceau francia miniszterelnök részéről – a magyar „birodalom" széthullásának megakadályozása. Sem érdek, sem akarat nem volt 1919 telén és tavaszán arra, hogy a nagyhatalmak bármilyen tekintetben méltányolják a magyarországi közvélemény illúzióit, és valószínűleg a kormány tagjai is hüledeztek, amikor február közepén Kunfi Zsigmondnak a berni szocialista kongresszusról visszatérőben készített összefoglalóját olvasták arról, hogy „a területi integritás jelszava és a magyar külpolitikának erre a területi integritásra való beállítása érthetetlen és elfogadhatatlan megoldás éppen azok számára, akik a forradalom Magyarországával rokonszenveznek".[21]

Hideg zuhany lehetett ez, különösen Károlyinak, aki a belgrádi fiaskó után felszállt „a történelem gyorsvonatára", amelyről azt gondolta, hogy a szocializmus felé repíti az emberiséget és Magyarország boldogulását is, egy olyan imperializmus utáni világban, amelyet egyfelől a marxi ideológiák rendeznek be igazsággal, másfelől a tiszta wilsonizmus tartós békeséggel. Közeli hívének, Buza Barnának azt mondta, jön a szociális világforradalom, és ez fogja el-

intézni a béke kérdéseit! Ha Franciaországban kormányra jutnak a szocialisták, Magyarország területi épsége is meg lesz menthető.[22] Ez a fordulat bizonyosan szerepet játszott abban, hogy Károlyi látványosan hagyta saját politikai hátországát is összeomlani. A hajdani függetlenségi párt politikusai kormányzati pozíciójukból ellenzékbe szorultak, mint Batthyány Tivadar gróf belügyminiszter és Lovászy Márton vallás-és közoktatásügyi miniszter, mások a döntéshozás perifériájára sodródtak, mint Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke vagy a párton kívüli Hatvány Lajos ismert sajtómágnás – és még ismertebb irodalmi mecénás –, aki a *Pesti Napló* tulajdonosaként segített az előző években Károlyi politikai hátországát felépíteni. Januárban Károlyi legközelebbi munkatársa, Jászi Oszkár is leköszönt miniszteri megbízatásáról. Keserűen kellett tudomásul vennie, hogy pártja, a Polgári Radikális Párt nem tud kitörni az értelmiségi politizálásból, noha ő maga is maradt az értelmiségi politizálásnál: egyetemi kormánybiztos lett. Maga a megbízatás is azt fejezte ki, hogy a magyar szellemi élet ma is jól ismert polarizációja ekkorra már befejezett tény volt.[23] A kormányt – január 11-től ügyvezető, január 19-től tényleges miniszterelnökként – a pártonkívüli Berinkey Dénes vezette, míg Károlyi a köztársasági elnöki székbe távozott. Sokan ezt is menekülésnek érezték: ha két hónappal korábban elhárította, most miért fogadta el a tisztséget? Az ekkortájt Budapestre kerülő Ágoston Péter szociáldemokrata belügyi államtitkár úgy emlékezett, hogy Károlyi népszerűsége elporladt: elnökként már nem volt senkije.[24]

A napról napra zsugorodó területű országban a közvélemény – közöttük a megszállt területekről tízezrével érkező menekült tisztviselők – a régi bajokat az új orvosok tehetetlenségén kérte számon. Egyre hangosabban, mégis inkább színpadiasan, mint veszélyesen. A növekvő középosztályi ingerültség jórészt passzív maradt, az „ellenforradalom" a polgári lakások hideg hálószobáinak mélyén kuksolt, nyilvános szavait pedig óvatosan megválogatta. A leszerelés és a forradalom nyomán 8000 tényleges tiszt egzisztenciája

vált bizonytalanná – közülük csak 2700 húzott továbbra is fizetést az államtól, a többieket nyugdíjazták, a főtiszteket és a tartalékosokat rövid úton leszerelték.[25] A megélhetés nélkül maradt tényleges tiszteket és a továbbszolgáló altiszteket tömörítő Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) januári 19-ei közgyűlésén Gömbös Gyula kibontotta a nacionalizmus megtaposott zászlaját, de a *Népszavának* azt nyilatkozta, hogy a MOVE-ban nem tűr reakciót és ellenforradalmat, híve a népköztársaságnak és a nemzeti szociális iránynak. Jól is tette: egy jobboldali erőközpont létrehozására ekkor még Bethlen István gróf kifinomult politikai tehetsége sem volt képes. A Nemzeti Egyesülés Pártja ugyan létrejött 1919 februárjában, de az egység szava a jobboldalon még nem tudott egy zászlót és egy tábort teremteni. Ugyanezekben a hetekben Bethlen közeli barátja, Teleki Pál is Károlyi és Jászi céljai szolgálatában készült a párizsi béketárgyalásokra. A férfiak egyébként is jobbára az asszonyokat küldték harcba, a tehetséges tollú írónő, Tormay Cécile megalakította a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét. A jobboldali feminizmus azonban egyelőre nem aratott túl nagy sikert, az arisztokrata asszonyok továbbra is eljártak Károlyi felesége, a „vörös grófnő", Andrássy Katinka szocialista ízesítésű várbéli teaestjeire. A duzzogó képpel tüntető „nemzeti asszonyok" pedig úriasszonyi felháborodással állapították meg, hogy a miniszterelnök „tündérszép" feleségének nemcsak hóbortos nézetei feltűnőek, de formás lábán vékony selyemharisnya feszül, bokáján kövekkel kirakott, kacéran kihívó pereccel.[26]

1919. január közepén úgy tűnt, hogy teljessé vált a baloldali fordulat, a szociáldemokrata párt a januári kormányalakításkor két miniszteri tárcával gyarapodott, és közülük az egyik a hadügyi volt, amelyet az egykori műszerész és népszerű pártpénztárnok, Böhm Vilmos államtitkár foglalt el. Böhm korábban a leszerelés sikeres lebonyolítása során bizonyította rátermettségét (sőt egy kedves anekdota szerint az egyik sötétbe nyúló kormányülésen székére felállva maga cserélte ki a kialudt villányégőt), de ki-

nevezésében nagy szerepe volt annak is, hogy a pártvezetés meg akarta fékezni Pogány Józsefnek, a budapesti Katonatanács kormánybiztos-elnökének a hatalmi ambícióit. Pogány József is a szocdem vezetés másodvonalához tartozott 1918 ősze előtt. A munkás múlttal bíró Böhm azonban a szakszervezet és a pártapparátus embereként sokkal beágyazottabbnak tűnt a bölcsészdoktorként a párt értelmiségi holdudvarához tartozó, hegyes tollú újságíróként magának nevet, de ellenfeleket is bőven szerző Pogánynál. Ez utóbbi azonban továbbra is sikeresen szabotálta a hadsereg összeroskadt fegyelmének helyreállítását. Ha más nem, ez is arra utalt, hogy a külsőre látványosan megerősödött és taglétszámában több százezresre duzzadt szocdem párt egysége csak üres homlokzatként szolgált a szaporodó belső konfliktusok eltakarásához.[27]

„A szociáldemokrata párt nem párt többé. Ez maga az állam. Kezében van már minden szerve, amely az állam végrehajtója: kezében van a vasút, a posta, a hadsereg, a rendőrség, a közigazgatás. […] A szociáldemokrata párt ma már alig egyéb a beözönlöttek szemében, mint új érvényesülési lehetőség."[28] A névtelen panaszkodó Szegeden keletkezett sorait a pártvezetésben is osztották néhányan: rettenetesen hiányzott a hatalom iskolájának parlamenti tapasztalata, ami megmutatta volna, hogy mi lehetséges és mi nem.[29] Az előző korszakban – amikor a Tisza István vezette szabadelvű-konzervatív parlamenti többség szűkkeblűsége megakadályozta az általános választójog érvényre jutását és vele a szocialista parlamenti jelenlétet – úgy tűnt, semmi sem lehetséges. A demokratikus iskolázottság hiánya bizonyosan szerepet játszott abban, hogy a pártból is egyre többen fogadták el a bolsevik érvelést arról, hogy minden lehetséges. A befolyásos szakszervezeti vezető, a Lakáshivatalt kormánybiztosi jogkörben irányító Garbai Sándor az összes minisztérium élén szocialistát akart látni. A józanságát megőrző Garami Ernő viszont a politikai cselekvés elemi logikájával ment szembe, amikor legszívesebben visszavonta volna pártját a kormányból.[30] A Budapesti Munkástanács januári

ülésén csak Kunfi taktikus közbelépése tartotta fent az őszirózsás forradalom napjaiban létrejött törékeny kormányzati egységet.

Jellemző a helyzet percről percre változó képlékenységére, hogy miközben Kunfi a kommunista Kun Bélával „tisztára elméleti beszélgetéseket folytatott", addig a Dunántúlon csendben szervezkedő keresztényszocialistákkal is tárgyalt a kibontakozásról.[31] Károlyi pedig, aki a Tisza politikai árváit összefogó Bethlen Istvánt is talonban tartotta minden eshetőségre készen, sikeresen vonta be a kormányba Nagyatádi Szabó Istvánt, a csizmás kisgazdavezért, aki mögött valószínűleg a legtöbb potenciális választó állt. Az őszirózsás forradalom addigi legnagyobb politikai paradoxonját oldotta meg ezzel: a régi rendszer utolsó, tiszavirág-életű kormányában való szerepvállalása miatt „büntetőpadra" került Nagyatádi olyan kormánynak lett az ellenzéke 1918 őszén, amely pártja legfontosabb célját, a földreformot komolyan meg akarta valósítani.[32] A február 23-án, Károlyi saját kápolnai birtokán elkezdett földosztást nem csupán a korabeli filmhíradók kamerái és Krúdy Gyula lelkendező tolla örökítette meg. A Gödöllő határában, Szentgyörgypusztán élő sokgyerekes családok kis szobácskáinak falán az olcsó szentképek mellett még évekkel később is ott függött Károlyi Mihály képe. Itt, a gödöllői koronauradalom kerepesi birtokán – valamint néhány zempléni közlegelő esetében – ténylegesen sor került a földosztásra, máshol azonban nem kerültek ki politikusi szentképek a falakra. Az ország legtöbb részén március 21-ig csak a birtokrendező bizottságok szálltak ki a terepre, hogy „a földmívelő nép földhöz juttatásáról" szóló, 1919. évi XVIII. néptörvényt végrehajtsák – de leginkább azért, hogy türelmet esdekeljenek az egyre bizonytalanabb járású népkormány számára.[33]

Hiába tűnt úgy, hogy a földreform végre elindul, és hiába döntöttek a választások kiírásáról március elején – a kampány el is indult, minden piszkos kellékével –, valódi demokratikus politikai verseny mégsem bontakozott ki. A nem szocialista jelöltekkel szembeni egyre erősödő zaklatások oda vezettek, hogy Károlyi

legodaadóbb hívei is az azonnali távozásra gondoltak már. Böhm Vilmos viszont akadémikusnak minősítette a kérdést azzal kapcsolatban, hogy mi lesz, ha mégsem nyernek a szocialisták. Helyette a *Népszava* vezércikke válaszolt félreérthetetlen hangnemben: a parlamenti választások tétje, hogy békés vagy erőszakos eszközökkel valósul meg a szocializmus, amelynek bekövetkezése kikerülhetetlen történelmi és gazdasági szükségszerűség, és ha ezt a szavazók nem értenék meg, és a Szociáldemokrata Párt kisebbségbe kerülne, akkor „el fog következni az erőszakos fölforgatások végireláthatatlan korszaka".[34]

„...FORRADALMAT AKARUNK, OLYAT, AMILYENT AZ OROSZOK CSINÁLTAK." A BOLSEVIZMUS KORAI TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

A *Népszava* idézett cikke egy több hónapos folyamat végére tett pontot. Azt illusztrálta, hogy a magyar politika demokratikus kibontakozásának lehetőségét a bolsevizmushoz való viszony lefagyasztotta – a szociáldemokrata párt egy-két Garami körül maradt és egyre jobban elszigetelődő vezetője kivételével szakítani akart a demokráciával, aminek eléréséért két évtizedig küzdött. A kommunizmus új szó volt 1919-ben, és jelentésébe sok minden belefért. A tizennégy éves önmagára visszaemlékező Arthur Koestler számára a lengyel Chopin *Gyászindulója* jelentette az első találkozást a kommunizmus romantikájával, amely a *Népszava* kommunista ostromakor elesett rendőrök grandiózus temetési menetén hangzott fel – a nála néhány évvel idősebbeknek viszont az orosz példa: „Nem volt elméletünk – írta Lengyel József a proletárdiktatúra fontos kulcsregényében. – Egyet tudtunk: forradalmat akarunk, olyat, amilyent az oroszok csináltak."[35] Az oroszok iránt érzett lelkesedés mindenekelőtt szenvedélyes olvasmányélmények lecsapódása volt. „Minden könyv, amit a múlt században orosz kéz írt: titkos propagandája egy közelgő új világnak" – vélte Krúdy Gyula, aki szerint Oroszországban száz esztendeig tartott az emberiséget megváltó forradalom előkészítése, Dosztojevszkij és Tolsztoj regényei pedig „bombák" voltak.[36] A fiatal Lukács György szintén Dosztojevszkij könyveiben találta meg az „orosz eszmét", amely a kötelességek rideg világából *mindenkit* átvezethet a jóság és szeretet egyetemes erkölcsének hatalmába.[37] Kivétel nélkül mindenkit: Ilyen csak könyvekben létezik, de a könyveknek nagyobb hatalmuk van olvasóik felett, mint a valóság káoszának. És a könyvek hatalma aligha becsülhető túl a bolsevik gondolkodás forrásvidékein.[38] A száműzött Lenin Zürichben jórészt a könyvtári asztalánál töltötte idejét, és arról elmélkedett, hogy könyv és kard pompás egységet alkot, az utóbbi az előbbi folytatása, a legképzettebb magyar marxista és az orosz forradalmi mozgalmak lelkes híve, Szabó Ervin pedig a Fővárosi Könyvtárban „olyszerű érzésekkel járt, mint valami lelkes generális háború idején egy jól működő lőszergyárban".[39] A Szabó Ervint mesterének valló Korvin Ottó börtönnaplója szinte irodalmi szépséggel tárja elénk a könyvforradalmár portréját, aki a siralomház szürkületében himnikus sorokban mond köszönetet Tolsztojtól Zoláig, Kosztolányitól Karinthyig az őt inspiráló íróknak, költőknek, születendő gyermekének pedig Nietzsche *Zarathustrá*jával üzen: „Ne csak tovább plántáld magad, hanem feljebb!"[40] Krúdy a proletárdiktatúra első hetében bevallotta, hogy ifjúságában az orosz írókat még a nőknél is jobban szerette.

De minden könyvnél és könyvmolynál fontosabb volt, hogy mit gondoltak és mit mondtak a lenini Szovjet-Oroszországból százezrével hazajött hadifoglyok a családjuknak, falubelijüknek, vagy a külvárosi rossz kocsmák pultjainál egymásnak. Az ő érdes elbeszélésük a háború merész, birodalomromboló befejezéséről és a földosztásról szólt, valamint a haragról, a nyomor fele-

lőseivel való büntetlen leszámolásról, amelyben a jövő új világa és a szegény ember igazsága rejtőzik.[41] Ez utóbbit a felsőőri járásban fekvő Vasvörösvár környéki falvak hadviselt kisgazdái az Erdődy grófok hatalmas uradalmi erdején próbálták ki. „A kommunizáláshoz hozzá is fogtak olyképpen, hogy a faluk lakossága szekérszám vitte el a fát az erdőből" – írta az egykori tudósítás, a közbelépő csendőrökre pedig olyan bátorsággal lövöldöztek, mintha még mindig az olasz hadszíntér fennsíkjain lettek volna.[42] Az „orosz példa" Magyarországon is az egyenlőtlen tulajdonviszonyok talaján szökkent szárba, és elsősorban a hagyományos társadalmi helyzetéből amúgy is kiragadott, frontot megjárt és/vagy az orosz hadifogságból visszatért katonaság és családjaik körében terjedt. Kevesen látták előre ezt, amikor másfél évvel korábban, 1917–1918 telén az oroszországi bolsevik fordulat képei először járták be az európai és magyar sajtót. *Akkor* az ellenséges népek forradalmának dicséretét zengték konzervatív oldalról is. *Akkor* Lenin Krisztus volt a magyar bulvársajtóban, az orosz-bolsevista állammal kötött 1918. márciusi breszt-litovszki béke annexiós mohósága ellen pedig százezrek tüntettek a központi hatalmak fővárosaiban, Berlinben, Bécsben, Budapesten. „A bolsevista Oroszországgal kötött béke nem hoz közelebb a világbékéhez, de bizonyára közelebb viszi a világot a bolsevizmushoz" – mondta Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszter egy 1918-as minisztertanácson a breszt-litovszki békéről. Nem hallgattak rá, pedig Magyarország első zsidó vallású minisztere kollégáitól eltérően tisztában volt azzal, hogy nem az ukrán búzamezőket, hanem az ukrán káoszt tartogatja a központi hatalmak számára a közeljövő, és a háború utálatával eltelt hadifogoly-százezrek hirtelen hazatérése nem a végső győzelmet, hanem a biztos vereséget előlegezi meg.[43]

Lenin bolsevizmusa egyszerű receptet kínált a veszteseknek: állj bosszút, és tied a jövő! Ám a háborús vereség másnapján, 1918–1919 fordulóján már nem csak a hazatért és helyüket nem nagyon találó bakáknak, hanem majdnem mindenkinek megvolt a maga

„bolsevizmusa". Egyrészt és főleg a kegyetlen győztesekkel szemben, másrészt mindenki ellen, akiben ellenséget vagy jobban élő vetélytársat vélt látni.[44] A bolsevik szótárban az ellenség megnevezése a *burzsoá* lett – maga a szó orosz alakjával, a „burzsujjal" és az ebből továbbképzett „burzsival" együtt 1918 elejétől kezdve terjedt el az újságok lapjain –, és szinte bármely összefüggésben képes volt mozgósítani az indulatokat, mert a politikai irányítás lefagyásával szemben a társadalmi élet „egész anyaga cseppfolyóssá vált".[45] A városi háztulajdonos a falusi földbirtokos kárán örvendezett, akinek frontról hazatérő béresei felgyújtották a magtárait, a kisgazdák a házbér zárolásának örültek kárörvendően, a nyomorgó értelmiségiek pedig a vagyon tűnő csillagán gyönyörködtek.[46] A Károlyi-kormány szűk öt hónapos létezése idején a magyar fizetőeszköz, a korona zürichi árfolyama a felére csökkent a svájci frankkal szemben.[47] A városi piacokról eltűnt a zsír, a szalonna, a tej. A bolsevizmus a háború gyakorlati filozófiája volt, és hazai forgalmazóinak rendkívüli mértékben a kezére játszott, hogy a háború utáni viszonyok még a háborús viszonyoknál is elkeserítőbbnek tűntek. Kiderült: az egyszer elért életszínvonal elvesztése sokkal forradalmasítóbb hatású és sokkal szélesebb rétegeket érint, mint a nagyüzemi munkásság évtizedes politikai törekvése életszínvonala folyamatos javítására.[48] Tüntettek a házmesterek, hogy ingyen többé nem zárják el éjjelre a vízvezetéket, sztrájkoltak a pincérek, hogy egyenlő fizetést kaphassanak a szűkmarkú borravaló helyett, és lázongtak a csepeli és soroksári hadiüzemek munkásai, mert a háborús konjunktúra leáldozásával féltek a békében óhatatlanul bekövetkező munkanélküliségtől.[49] Hiába törekedett Garami Ernő az „ipari békére", hiába hozta létre minisztériuma a kollektív szerződések százait munkaadók és munkavállalók érdekképviseletei között olyan szakmákban is, amelyek korábban alig léteztek a munkásmozgalom számára, hiába tágult minden elképzelhetőnél szélesebbre a munkásellenőrzés intézményi lehetősége, szocializmus és kapitalizmus nem léphetett okos és megfontolt érdekházas-

ságra a szenvedélyek kollektív dühöngésével szemben.[50] 1918 telén biztosan nem. A kormány plakátjai a többlettermelésről prédikáltak, de a nagyüzemek gyári munkása az izzasztó teljesítménybér helyett nyolcórai munkát akart, és a kommunista agitátorok azt suttogták a fülébe: Lenin Oroszországában mindez már valóság. A polgárháború káoszában vergődő Oroszország bolsevik valóságáról hiteles információk persze nem jutottak el sem a Ganz-gyár esztergályosaihoz, sem a körúti viceházmesterek alagsori lakásaiba, így a kommunista propaganda a benne rejlő indulati-érzelmi potenciált könnyen fordította át elméletieskedő könyvfilozófiából a mindennapok túlélésének gyakorlatias meggyőződésévé. „Minden ember kommunista. Annyi a különbség ember és ember között, hogy az egyik tisztában van kommunista tudatával, a másik meg mit sem sejt róla" – ezt a könnyen emészthető népi bölcsességet egy egyszerű vörösőr osztotta meg néhány hónappal később a nyugati határszélen, a Lajtánál az olasz szocialista funkcionáriussal, Oddino Morgarival.[51] A bolsevik igék lehetővé tették, hogy mindenki meglássa magában a „proletárt" és ellenségében a „burzsoát", ráadásul Lenin világossá tette, hogy a munkásosztály is csak *kívülről*, a forradalmi élcsapat révén ébredhet „osztálytudatára". A forradalmi élcsapat pedig az egész népet vezeti a szocializmusba.

A bolsevik elbeszélést leghatásosabban Magyarországon is pár tucat friss kommunista formálta, akik többségükben szintén hadifogságból tértek haza, de véglegesen megváltozva, a világforradalom ügynökeiként. Az utólagos eredetmítoszok heroizáló elbeszéléseivel ellentétben ők is csak néhány leckével jártak előrébb a vadonatúj tananyagban. A tomszki fogolytáborban Kun Béla lehurrogta azt a kolozsvári kőműves fogolytársát, aki tiszti rangja ellenére egyszerűen elvtársnak szólította: „Nem vagyok elvtárs! Zászlós Úr vagyok!"[52] Aztán jött az 1917-es februári forradalom, az orosz összeomlás, a fogolysors szégyene helyett a káosz szabadsága. Azoknak, akik a hirtelen kiismerhetetlenné lett oroszországi

viszonyok felfordulásában a bolsevik kártyára tettek, hatalmas lépéselőnyt biztosított, hogy jókor voltak jó helyen. Nem világos, hogy Kun Béla pontosan mikor talált vissza szocdem önmagához és mikor lett belőle szociálforradalmár, majd bolsevik, de valamikor 1917 decemberében, amikor a távoli Szibériából Moszkvába utazott, már véglegesen rálépett a lenini útra. Kun moszkvai mentorai – elsősorban Karl Radek, Szverdlov és Zinovjev – körül forgolódva 1918 tavaszán–nyarán villámgyors karriert csinált a Leninék által világforradalmi propagandacélra létrehozott nemzetközi hadifogoly-szövetség élén, és közben maga is alapos kiképzést nyert az agitáció, a propaganda és a konspiráció bolsevik fortélyairól. A tanulást megkönnyítette, hogy a bolsevizmus nemcsak technika volt, hanem egy sajátos „erőszakvallás", amely arról szólt, hogyan kell a dühből és frusztrációból fakadó elementáris indulatokat a jövő tökéletes társadalma iránti felfokozott várakozással keverni. „Békét követelünk mi is, sötét haraggal a fehér Szibériából" – fogalmazták meg az omszki hadifogolytábor magyar katonái még 1918 telén, és ez a harag volt Kun Béla és társai szervezkedésének igazi valutája, nem a kabátbélésben és cipőtalpban hazahozott milliók.[53] Sőt, a korai kommunista propaganda egyenesen a halálkultusz jegyében fogant: „...ölni, gyilkolni apáink, testvéreink, a gyermekeink, önmagunk érdekeinek védelmében [...]: van-e ennél szentebb, lelkesítőbb, felmagasztalóbb? [...] Az élet, ami után mi vágyunk, mi törekszünk, amiért mi harcolunk, az csak a halál nyomán születhet meg. A halál a mi jóbarátunk. [...] A gyávák, a hitvány férgek, a kukacjelleműek, a harc elől, a mi felszabadító, szent küzdelmeink elől megfutamodók nem közénk valók. Nincs számukra hely. A halál elől futó, rongy árulók bére nem is lehet más, mint a halál. Akik féltek ismeretséget kötni a halállal, vegyék el jutalmul a mi fegyvereinktől a megváltó golyót. Forradalmi katonák, végezzetek gyorsan és könyörtelenül a megfutamodókkal, s aztán előre. Szempillád meg ne rezdüljön, kezed meg ne remegjen soha: a halál útja a győzelem felé vezet."[54] Az egykori kallódó újságíró és szintén

hadifogoly Szamuely Tibor – aki Kunhoz a legelsők között csatlakozott – még Moszkvában írta ezeket a sorokat az első magyar nyelvű kommunista lapba, de a korabeli bolsevik *death metal* hörgése az orosz polgárháború vérrel borított mezőiről minden szűrő nélkül került át a budapesti politikai nyelvbe is.

A november közepén Moszkvából kalandos úton hazatérő Kun Béla nagyon gyorsan építette ki a Kommunisták Magyarországi Pártját, amely szabadnak érezte magát minden demokratikus vagy parlamentáris kötöttség alól. „Mindenki ott üssön agyon egy ellenforradalmárt, ahol éri" – rikoltotta a *Vörös Ujság* címlapja, és a gátlástalan gyűlöletbeszéd revolver-újságíróinak azt sem esett nehezükre kimondani, hogy „pusztuljon a népkormány!".[55] Kun hazaindulása előtt egy héttel, a központi bolsevik napilap, a *Pravda* hasábjain oroszul adta meg a magyar őszirózsás forradalom bolsevik értelmezését: Károlyi és „népkormánya" nem egyéb, mint Kerenszkij és az 1917-es, balul végződött orosz polgári demokrata kísérlet magyar kiadása. Találó párhuzam volt. Károlyi az orosz pályatárshoz hasonlóan szintén a reakciós rendszer ellenzékéből jött, és ahogy Kerenszkij, úgy Károlyi sem volt képes arra, hogy feladja a régi rendszertől örökölt háborús célokat.[56] Kerenszkij a bukott cár imperialista háborújából patrióta honvédelmet akart csinálni, de a frontkatonákban ekkor már inkább gyűlölet volt, mint nemzethűség, és az 1917-es nyári Kerenszkij-offenzíva gyors összeomlása hamarosan névadójának is elhozta a biztos bukást. A Károlyi-kormány hivatalba lépésének első napján szintén hazafias bizakodással osztotta meg a „nemzettel", hogy „sikerülni fog megmenteni az ország területi épségét".[57] Mire Kun Béla november 17-én Budapestre érkezett, kiderült, hogy nem sikerült. Míg Kerenszkij a hadsereg patrióta mozgósításával vallott kudarcot, Károlyi a pacifista retorikájával. A kommunista vezér diagnózisa a lényegre tapintott rá: az antantorientációt és a területi egység megóvását egyszerre célul kitűző politika katasztrofális ellentmondást hordozott magában. Ő homlokegyenest ellenkezőleg csinálta: öles

plakátokon hirdette a pesti éjszakában, hogy a magyar megszállás százezerszer becstelenebb, mint akár a román, a cseh vagy a szerb, és gondoskodott arról, hogy a történelmi Magyarország nemzetiségei is helyet foglaljanak a Kommunisták Magyarországi Pártja vezetésében.[58] Ám a kommunista pártvezetésben ennek ellenére is az iskolában tanult „kultúrfölény" érvényesült: a magyarok, elsősorban Kun Béla döntött minden lényeges kérdésről, és bizalmasai is egytől egyig magyarok voltak: Pór Ernő, Seidler Ernő, Szamuely Tibor és a Moszkvában hátrahagyott Rudnyánszky Endre mellett a cseh, román és délszláv elvtársak jól fizetett, de teljesen jelentéktelen statiszták voltak csupán.

Kunnak Oroszországban és Budapesten is reményt vesztett egykori barátok alkották első követőit. „Ha meg lettem volna győződve arról, hogy azért hozza a pénzt, hogy felrobbantsa a szociáldemokrata pártot [...], akkor is megtettem volna, hogy 40 000 márkát keresztül hozok Ukrajnán, amikor arról volt szó, hogy négy évnyi hadifogság után viszontláthassam hazámat és családomat..." – vallotta Kun kalandos hazatérésének útitársa, Vántus Károly, az ácslegényből lett egykori nagyváradi MSZDP-titkár, miért vállalta el, hogy maga is rengeteg pénzt csempésszen át a határokon egykori cimborája parancsára.[59] Hasonló motivációk hajtották Kun másik útitársát, Nánássy Györgyöt is, aki – noha valószínűleg rögtön hazaérkezését követően kettős ügynök lett (nagybátyja, Nánássy László, magas rangú budapesti rendőrtisztviselő volt) – egyben a kommunista párt katonai ügyeit is kezébe vette, a Kun testőrkapitányává szegődött tengerészkatona, Cserny József 3000 koronás zsoldját mindenesetre ő fizette. A bolsevista izgatás néhány hét múlva halálfejes jelvényekkel pózolt és provokált, és a legatyásodott „ellenforradalmárokkal" szemben vastag volt a bukszája is: Kun december végén titkos raktáraiban már a Mackensen-sereg átvonuló alakulataitól orosz pénzen vett német fegyvereket és teherautókat tárolt. Desperádókon és mindenre kapható, fizetett zsoldosokon kívül Kunt először anarchista értelmi-

ségi fiatalok keresték meg, Szabó Ervin elárvult fiai, a Klein testvérpár (Kelen József és Korvin Ottó) és más forrófejű galileisták, mint Sugár Tivadar és Duczyńska Ilona. Nem biztos, hogy Kun rájuk vágyott leginkább, máskülönben nem kereste volna fel Garami kivételével szinte az összes meghatározó szocdem vezetőt rögtön a megérkezését követő napokban. Tőlük azonban rendre kosarat kapott, így elfogadta a szocdem mozgalom karrierre vagy megváltásra, esetleg mindkettőre váró és vágyó renegátjainak a közeledését, és sorra hódította meg új pártja számára a szocdem pártvezetés háttérbe szorított; sértett és összeférhetetlen Petur bánjait is. Tankönyvi tisztaságú tézisekből azonban senki sem vizsgáztatta Kunt. A kanyarban sem volt még a marxizmus–leninizmus dogmatikája, de Marx főművének, *A tőké*nek sem volt fellelhető teljes példánya a fővárosi közkönyvtárakban.[60] „Analfabéták vagyunk nemcsak a filozófiában, hanem a marxista literatúrában is" – vallotta be Révai József, az egyik első csatlakozó, későbbi sztálinista kultúrpápa az elvtársainak.[61] Kis fizetésű bankhivatalnok és avantgárd költő volt addig, csuklóján vékony aranyláncot viselt, magas homloka mögött pedig vastag forradalmi indulatokat.[62] Nem kiforrott dogmatika nevelte fel tehát az új ideológiát, hanem hirtelen tettek és váratlan körülmények torz nászából lépett elő teljes fegyverzetben – és igen hiányos öltözékben. „Úgy vagyunk vele, mint azzal az égő szerelemmel, amely ellen az értelem már tehetetlen. Ki kell próbálni" – írták 1919 februárjában a kommunizmusról a *Huszadik Század*ban az őszirózsás forradalomban csalódott progresszívek, akik új tárgyat kerestek beteljesületlen régi vágyaiknak.[63] Vezérük, Jászi Oszkár maga is végig tanácstalan volt, kinek lehetne átadni át a progresszió megtépázott stafétabotját: „A bolsevizmust úgy is, mint célt, úgy is, mint eszközt tagadom: az első erkölcsi, a második értelmi ítéletemmel áll ellentétben. [...] *És még sincs más mozgalom, amely előre vinne.*"[64] Barátja, Szende Pál, a Károlyi-kormány pénzügyminisztere az „önmagát kiélés" szenvedélyére emlékezett később: szexuálisan kielégítetlen

és tüdővészes kalandoroknak látta a kommunista híveket, arról meg inkább hallgatott, hogy az önmagukkal kísérletező értelmiségi fiatalok, köztük a Galilei Kör ifjúsága jelentős részben éppen az általuk vezetett Polgári Radikális Párt zászlóit hagyta ott a kommunista kísérlet kedvéért.[65]

Moszkvából egyébként nem vaskos kötetekben, hanem az ábécéskönyvek egyszerűségével érkezett a biztatás. *Ki fizet a háborúért?*, *Mit akarnak a kommunisták?*, *Mi a Tanácsköztársaság?*, *Kié a föld?* A címek, amiket a Kommunista Könyvtár orosz pénzen nyomott, kis alakú, vékony füzetei viseltek, jól összefoglalták a lényeget, a kiadványok sztárszerzői pedig a politika új orosz professzorai, Lenin és Nyikolaj Buharin voltak. A 31 éves Buharin 1918–1919-ben az orosz bolsevik párt kedvence volt; amolyan ideológiai helyettes főszakács Lenin örökké sistergő konyhájában, és még nem tudta, hogy egy kommunista vezető életére maga a kommunista rendszer lehet a legveszélyesebb, ahogy azt sem, hogy húsz évvel később Sztálin vérbírói előtt állva az utolsó szó jogán azt fogja kérdezni magától: „Milyen ügyért fogsz meghalni?" Az „Ügy" 1919-ben az egész emberiség ügye volt, és Buharin úgy vélte, az emberiség csak olyan feladatot tűz ki maga elé, amelyeket meg tud oldani. Buharin soraihoz 1919 januárjától már Budapesten is minden utcai lapárusnál és dohányboltban hozzá lehetett jutni. A világforradalom orosz hitvallásának ára 2 korona volt, és csillogó késekkel közeledő leszámolást ígért: „A viszonyok összessége, amely Európában kialakult, ehhez az elkerülhetetlen célhoz vezet. Így az állandó orosz forradalom a proletariátus európai forradalmába megy át, melyet ugyanaz az imperialista állam fegyverzett fel, amelynek fejére a *guillotine* csillogó kését felemeli."[66]

A társadalom szövete ugyan bolsevizálódott, de Kun Béla és elvtársai mögött egyetlen jelentős csoport sem állt, még a nagyüzemi munkások sem. A munkásság egyik vidéki fellegvárában, Ózdon például létre sem jött kommunista szervezet, de Győrben, a legna-

SZEGED

gyobb dunántúli iparvárosban is alig akadt 15-20 munkás 1919 márciusának elején, aki elment volna a fővárosból hozatott kommunista szónokot meghallgatni.[67] A bolsevik igékkel az újpesti gyárakban is felsült a rajongó Sinkó Ervin, a kommunista alapítók között pedig csak mutatóban akadt valódi fizikai munkás, mint Mikulik József vagy Mosolygó Antal, a mátyásföldi repülőgépgyár bizalmija. Kun Bélát ez nem feszélyezte. „Csak a vezetőknek kell érettnek lenni a nagy történelmi feladatra, a proletárdiktatúrában a vezetők az osztály nevében és képviseletében korlátlan hatalommal rendelkeznek" – mondta egykori kolozsvári elvtársának, Vincze Sándornak.[68] A párbeszéd a Népszínház utca és a József körút sarkán álló Simplon Kávéházban zajlott, amely irodalmi törzsasztalaival később nevezetes tanyája lett a magyar íróknak, ekkor azonban még inkább színház utáni bő vacsorák színtere volt. Kun jól szabott zsakettet viselt, és gondosan megkötött nyakkendőt. Megjelenése jólétet sugárzott. Amikor Vincze a demokráciára figyelmeztette, nyugodt hangon felelt: „A demokrácia burzsoá hazugság."[69] Vincze elképedve hallgatta a választ, és ezzel korántsem volt egyedül, a bolsevik kommunizmussal szemben egyre többen szorultak defenzívába. Irodalmi eszközökkel küzdött Jászi Oszkár, hogy galileista diákjait visszatartsa, és eleinte a filozófus Lukács György is.[70] Az ambiciózus irodalmi véleményvezéreket, fiatal, de nem kevésbé becsvágyó famulusaikat és lelkes, önzetlen kékharisnyákat egymásba fűző, szerelmi és intellektuális kötelékekben egyesítő Vasárnapi Kör vezető tekintélye egy nagy visszahangot kiváltó esszét tett közé a galileista folyóiratban, a *Szabadgondolat*ban. Ebben bálványozott kedvencét, a nagy orosz realistát, Dosztojevszkijt citálta (hibásan), és erőtlen igyekezettel utasította el a *Bűn és bűnhődés* egyik szereplőjétől kölcsönzött „metafizikai föltevést", miszerint „a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges [...] az igazságig keresztülhazudni magunkat".[71] *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* 1918 december közepén jelent meg, de mire nyomdafestéket látott, szerzője már minden valószínűség szerint kommunista volt, és többé nem cáfolt, hanem helyeselt: igenis

lehetséges... Rabul ejtett értelme egy mára elfelejtett német romantikus drámaíró, Christian Friedrich Hebbel hősnőjének, Juditnak a dilemmájába burkolózott. Az ószövetségi történet erotikus-protestáns újrahangszerelésében (*Judith*, 1840) a szép zsidó lány, magára véve a választott nép szenvedését, elcsábítja, majd megöli Holofernészt, népe sanyargatóját, és így igazolja saját tisztaságát: „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?"[72] Lukácsot a „megváltó bűn" vállalásának „utolérhetetlen szépsége" nyűgözte le. Az Istenhez vezető *esztéta* út, amely az üdvösség feláldozásával éri el az erkölcsi feloldozást. E csillogó paradoxon szerint az elkövető tulajdonképpen tragikus áldozat, mert gyilkosságai végső soron szabadítóak, és a szeretet el nem múló birodalmát készítik elő. Lehet persze, hogy Lukács mindeközben Hegel csodálatosan cinikus mondatait ízlelgette magában arról, hogy Caesarnak van igaza Cicero ellenében, a hatalom gátlástalan akarásának a morál üres fecsegésével szemben.[73] Nem tudjuk, ez utóbbira szövegszerű bizonyíték nincs, csak frivol vagy haragos feltevések – maga Lukács szögezte le saját maga részére kiállított kommunista keresztlevelében, hogy „Hegel rendszerének nincs etikája". De itt megállunk: a Lukács-rejtély dzsungeleibe tévedni veszélyes utazás, egy lubjankai három hónapos börtönkitérőben 1941 nyarán maga a filozófus is majdnem odaveszett.[74]

Az biztos, hogy Lukács György filozófiai felkészültsége nem volt meg az egyébként felkészült szociáldemokrata vezetőkben, ahogy szélsőséges metafizikai merészsége sem. Ők nem úgy akartak cselekedni, *mintha* minden rajtuk múlna, és nem is gondolták, hogy a történelem velük fog elkezdődni – arra pedig még kevésbé, hogy a nem cselekvés is cselekvés. Többségük eleinte lanyha és meggyőződés nélküli kedvvel küzdött a kommunista járvány ellen, mások, mint a kőművessegédből lett építőipari szakszervezeti vezetők, mint Garbai Sándor vagy Bokányi Dezső, nyilvánosan kiosztott, csattanós pofonokkal. A jobboldalról érkező antikommunista kiállás viszont azonnal ellenforradalmi bélyeget ütött megfogalmazó-

jára. Január folyamán több polgári lap szerkesztőségét is feldúlták, a *Déli Hírlap*ra irányuló konzervatív polgári felvásárlási kísérletet kormányzati támogatással akadályozták meg a lap szocialista újságírói, és az 1918–1919 fordulóján kibontakozott „médiaháború" nemcsak a „keresztény" politikát követelő Bangha páter törekvéseit törte le az Apostol Nyomda gépeinek és berendezéseinek szétverésével, hanem margóra szorította a konzervatív és liberális politikai alternatívákat is.[75] Egyedül a szakszervezeti lapok mertek riadót fújni keresetlen nyerseséggel: „A munkásmozgalom vizein a kommunizmus hamis lobogója alatt kalózhajók cirkálnak, hogy örvénybe taszítsák a jó utakon haladó, a kommunizmust elérni akaró szociáldemokrácia hajóját" – írta a *Famunkás* vezércikkírója, aki éles kirohanást intézett „a pártütő rubellovagok", a „megkergült fiskálisok", és „törtető mérnökfiókák" ellen, „akik az ébredő magyaroknál is mocskosabban gyalázzák a magyar munkásság dicsőséges harcát".[76] Hasonló heves séggel támadta az újsütetű prófétákat a *Vas- és Fémmunkások Lapja* is: „...ide állanak a munkásság elé, föltolakszanak a szónoki emelvényre, és adják a hőst, a rettenthetetlen orosz forradalmárt; adják színészi pózban az új Mózest, aki eljött, hogy Izrael népét az ígéret földjére vezesse... Honnan szerezték ezek az emberek a jogot, hogy itt tolakodjanak, hogy itt mindenkit szamárnak, árulónak, gyávának és butának bélyegezzenek, a munkástömegek előtt bemocskolják, és a munkásságot a maguk ismeretlen céljai felé vonszolják?"[77] De hiába tette a szerző a cikk címében a „kommunistákat" idézőjelek közé, a szocialista érvelés – még nem jött el a kommunizmus ideje, azt csak akkor vezethetjük be, ha más országok már megtették – csak addig tartott, mint a harmincezer holdas egykori nagyúré, Károlyi Mihályé. Utólag már könnyű meghúzni a választóvonalat a szocialista eszkatológia reformista és revolucionista olvasatai között, ám a kortársak többsége úgy vélte, „a tempóban" van csupán különbség kommunisták és szocialisták között.[78]

A kommunizmus démoni metafizikája abban ütközött ki igazán, hogy lelkiismeret-furdalást ébresztett: a minden erkölcsöt felrúgó kommunista taktika hatására a politikai felelősség posztjaira csak nemrégiben érkezett szocdem politikusokban bűntudat támadt a szakadár „testvérpárttal" szemben, amelynek tagjai Leninnel és a bolsevikok tekintélyével takaróztak. Ők a siker vakmerő receptjét anélkül reklámozták, hogy a káros mellékhatásokról szóltak volna. Ezért is volt a határozottság hiánya, ezért volt, hogy még Garami Ernő is csak vonakodva egyezett bele abba, hogy a rendőrség tájékoztassa őt a kommunisták törvényellenes üzelmeiről.[79] Határozott akcióra csak akkor került sor, amikor 1919. február 20-án mintegy 1500 főnyi tömeg támadta meg a *Népszava* Conti (ma: Tolnai Lajos) utcai székházát, és lövöldözés tört ki, amelynek nyolc halálos áldozata volt, köztük két rendőr és hárman a népőrségből. Azt, hogy ki lőtt először, világosan megállapítani nem lehet, de szinte bizonyos, hogy a *Népszava* megtámadására Kun vagy valamelyik alvezére – valószínűleg Vágó Béla – adta ki a felszólítást azon a gyűlésen, amelyet az eseményt megelőzően a munkanélküliek tartottak a Pesti Vigadóban. Az éppen ülésező kormány a szociáldemokrata minisztereire bízta, mi legyen, ők pedig – a távol lévő Kunfi kivételével – úgy döntöttek: felszámolják a kommunista mozgalmat, amely nyilvánvalóan a rendszer megdöntésére készült. Még az éjszaka elrendelték és végrehajtották több tucat kommunista vezető letartóztatását, másnapra pedig nagy munkásgyűlést hívtak össze. Ezen száz-, talán százötvenezer ember tüntetett az erőszak ellen; a szocdem párt által megmozgatott tömeg éppen százszorosa volt az előző napi kommunista csőcseléknek. A menet élén a szocialista mészárosok haladtak, véres kötényben, hatalmas húsvágó bárdokkal... Ők sem tudhatták, hogy hiába az imponáló demonstráció, a demokratikus intermezzo a végéhez közeledik. A börtönben ugyanis néhány elkeseredett rendőr nekiesett Kun Bélának, az esetről értesült a sajtó, és a félig agyonvert Kunt megkínzott Krisztusként mutatta be egy egész oldalas, hatásvadász riport, amelyet másnap *Az Est* nagy reklámmal, százezres példányszámban öntött az utcára.[80] Bár a közhangulatra is befolyással volt a szenzáció, Kun gyorsan gyógyuló

sérülései leginkább a kormány maradék cselekvési szabadságát sorvasztották el. A galileista diákok hevesen tiltakoztak a rendőri brutalitás ellen, Károlyi Mihályné férje testőrparancsnokával meleg gyapjútakarókat küldetett a „szegény raboknak", maga Károlyi pedig felháborodottan utasította Váry Albert főügyészhelyettest, hogy vegye le a rabruhát a „politikai foglyokról". Amikor a berni kongresszusról hazatérő Kunfi Zsigmond újra megjelent miniszter-társai körében, kijelentette: ha itt lett volna, a letartóztatásokra nem kerülhetett volna sor.[81]

Néhány napon belül a kommunisták akciószabadsága lényegében helyreállt, Lukács György a Fővárosi Könyvtár egyik kisebb szobájában gyűjtötte össze a „második garnitúrát", könyvmoly és álmodozó fiatalokat, akikkel újjászervezték a pártot az eredeti vezetők letartóztatása után.[82] A párttörténet nem nagyon hangsúlyozta, de az első napok ijedségén a nők hamarabb túl voltak, mint a férfiak. Ők nem csupán a könyvtárak csendes íróasztalain írták ki magukból lázas prófétiáikat. Az illegális lakások és találkozóhelyek ügyét, továbbá a *Vörös Ujság* szerkesztőségének tagjai közti összeköttetést Spády Adél, a feministák egyesületének titkára szervezte, a különc somogyi dzsentri lány, Goszthony Mária pedig futárként szolgált Szamuely Tibor és Lukács György között.[83] Nemsokára a latyakos pesti utcákon is újra elérhető volt a néhány hétre Nagyváradra menekített *Vörös Ujság*, Kun Béla pedig a börtönből is tovább bomlasztotta a szociáldemokrata pártegységet. Cellájában a szociáldemokrata párt hangadói, a vasutas szakszervezeti vezető Landler Jenő, a hadügyminiszter Böhm Vilmos, a Budapesti Katonatanács vezetője, Pogány József, valamint a befolyásos újságíró, Göndör Ferenc, sőt egyes visszaemlékezések szerint Kunfi Zsigmond és Weltner Jakab, a *Népszava* főszerkesztője is felkereste.[84] Feltételeit március 11-én meg is üzente a nyomdász-szakszervezeti vezető, Bogár Ignác útján: szakítani kell az osztály-együttműködéssel, azaz a polgári erőkkel, le kell cserélni a régi közigazgatás tagjait, le kell mondani a területi integritáshoz ragaszkodó politikáról, államosítani kell

az üzemeket, a bankokat és a földeket, végre kell hajtani a szekularizációt – azaz az egyházak likvidálását –, és mindenekelőtt sutba kell dobni a demokratikus választásokat.[85]

A pacifista Károlyi mindeközben eljutott a fegyveres honvédelem gondolatához. A február 18-ai kormányülésen először jelentette ki, hogy „ha a jog és igazság alapján nem tudjuk, akkor fegyverrel a kezünkben készen kell állnunk arra, hogy létfeltételeinket visszaszerezzük".[86] Nem pillanatnyi indulatkitörésről volt szó. Amikor 1919. március 2-án miniszterei és a szocdem erős emberek társaságában Szatmárnémetiben meglátogatta az egyetlen számottevő magyar fegyveres erőt képviselő Székely Hadosztályt – amelyet az erdélyi katonai kerület parancsnoka, Kratochvil Károly ezredes fejlesztett harcálló egységgé –, már úgy fogalmazott: „Ha a párizsi békekonferencia [...] Magyarország földarabolása mellett döntene, akkor mi a végszükség esetében még fegyverrel is fölszabadítjuk ezt az országot."[87] Kratochvil parancsnoksága alatt március közepén 649 tiszt és 12 438 fős legénységi állomány szolgált, és tartotta eredményesen az Erdélyt határoló nyugati hágókra és szorosokra épített védelmet.[88] A helyszín is szimbolikus volt, hiszen a város megszállására decemberben engedélyt kaptak a románok, és az a Kratochvil által talpra állított magyar katonai ellenállásnak köszönhetően volt hónapokkal később is még magyar közigazgatás alatt. Ilyen értelemben Károlyi csapatszemléje egyfajta hadüzenet is volt.[89] „Riasztó harci beszéd" – rettent meg az új hangtól a régi barát, Jászi Oszkár, ütőképes sereg azonban nem támadt a románok kiveréséhez.[90] Károlyi abban bízott, hogy a Böhm Vilmos szociáldemokrata hadügyminiszter által februárban megindított szervezés hetvenezres hadsereget eredményez április közepére.[91] A terveket a világháború harcterein edzett, kiváló vezérkari tisztek, Stromfeld Aurél ezredes és Tombor Jenő alezredes dolgozták ki.[92] De hiába volt a gondos tervezés – és az ambiciózus elképzelések Pozsony és Kolozsvár visszaszerzésére –, a harcos remények mégis kudarcba fúltak, mert a munkáshadsereg eszméje az önkéntességre és a politikai megbíz-

hatóságra épített, azt remélve, hogy majd a szén- és nyersanyaghiány miatt munka nélkül maradt budapesti nagyüzemi munkások szívesen harcba mennek a Felvidékért és Erdélyért.[93] Nem így történt. A szociáldemokrata honvédelem hívószava a magas zsold ígéretével együtt sem volt vonzó a háborús fáradtságtól sújtott országban, az öthetes toborzás eredménye alig ötezer jelentkező lett, a meglévő sorkatonaság fegyelme tovább foszlott, a kaszárnyákból a fegyelmezetlen legénység zömét szabadságolták, miután a felső tisztikart – ezredestől felfelé – már korábban nyugdíjazták.[94] A demokratikus hadsereg antimilitarista forradalmát a katonatanácsok intézményének és az ún. „bizalmi férfiaknak" a rendszere teljesítette be. Ez utóbbiakat titkos szavazással választották, és szerepük szerint biztosítaniuk kellett, hogy „a fegyveres hatalom a népköztársaság megbízható támasza legyen", ám csupán arra voltak jók, hogy a tiszti tekintély minimálisra csökkenjen, a közkatonák harci készsége pedig eltűnjön. Soós Károly tábornok, a szegedi katonai kerület parancsnoka 1919 februárjában részeg tüzérek élén indult Soborsinba felszámolni a román nemzetőrségeket. A feszes léptű tábornok és törzskara mögött a legénység teljes rendetlenségben haladt, az ágyúkon lovagolva azok csöveit kardlapozták, félrecsúszott sapkával, Soós és tisztikara pedig inkább nem nézett hátra, sok köszönet úgysem lett volna benne.[95] A korhangulatra jellemzően Böhm hadügyminiszter azt a 21 éves aradi ezredbizalmit, Fellner Andort nyilvánította hősi halottá, aki a parancsmegtagadó katonák helyett magát lőtte főbe.[96]

Feszült várakozás volt a levegőben, a budapesti lapok hústalan hetet hirdettek, és arról cikkeztek, hogy az új rendszernek még nincsenek milliomosai, csak „százezresei", akik citromon, narancson és cipőtalpnak való bőrön gazdagodtak meg.[97] Károlyi Mihály azt tervezte, hogy március 23-án, vasárnap Karl Renner osztrák kancellárral személyesen egyeztetik országaik érdekeit – a találkozót Garami Ernő készítette elő –, választási gyűlés választási gyűlést ért a pesti gyárudvarokon és kisvárosi nagyvendéglőkben, és terjedtek a hírek arról, hogy a párizsi békekonferencia hamarosan határozatot hoz a „magyar ügyben". A kormány tagjai tudták, hogy valami készülődik: aradi útján Böhm Vilmos figyelmeztette Gondrecourt tábornokot, a szerb és román megszállási övezetek között állomásozó francia csapatok parancsnokát, hogy a létrejövő ütközőzóna a románok által már megszállt részeken legyen, mert újabb közlekedési vonalak elvágása a magyarok számára csak „halálzónát" hozna létre.[98]

„Kunné, három hét múlva megdöglünk, de együtt." Mi történt 1919. március 21-én?

Vannak a politika történelmében különlegesen sűrű napok. Sokszor a véletlen teszi őket azzá. 1919. március 20–21-én, harminchat óra alatt a magyar történelem olyan fordulatot vett, amelynek rejtélye a mai napig kísértően visszajár jobb- és baloldal magyar történelmi fantáziáiban: lehetett volna-e másképp? Március 20-án délelőtt 10 órakor Fernand Vix francia alezredes, a november vége óta Budapesten tartózkodó szövetséges katonai misszió vezetője angol, olasz és amerikai kollégáinak kíséretében átadta a párizsi békekonferencia határozatát, amelynek értelmében a magyar csapatokat 200 kilométerrel nyugatabbra kellett visszavonni, a románok viszont 100 kilométerrel előre tolhatták állásaikat. Másnap este 10 órakor a szociáldemokrata párt Erzsébet körúti központi titkárságán megjelent a Gyűjtőfogházból frissen szabadult Kun Béla, szertartásos orosz csókkal üdvözölte régi-új elvtársait, és sor került a szociáldemokraták és a kommunisták képviselőiből álló új párt első közös értekezletére, a Forradalmi Kormányzótanács megalakítására, a proletárdiktatúra kikiáltására. Hogy a két időpont között *pontosan* mi történt, azt ma sem tudjuk. Pedig rengeteg utólagos beszámoló van róla. Az események egyik kulcsszereplője, Kunfi Zsigmond, néhány nappal később vezércikket írt a *Vörös Ujság*ba, és az eseményeket

a következőképpen értékelte: „A magyar politikai forradalom nagy részben végrehajtotta a polgárságnak, mint osztálynak lefegyverzését, amennyiben igyekezett kicsavarni a polgári osztály kezéből a hadsereget és a fegyveres erő minden intézményét. [...] Az én megítélésem szerint ezt a történelmi funkciót töltötte be az októberi forradalom óta eltelt fél esztendő."[99] A cikk címe egyébként is beszédes volt: *Az egyetlen út*. Arra utalt, hogy a proletárdiktatúra szükségszerű fejleménye volt az őszirózsás forradalomnak, „Október" és „Március" összetartozik. Aztán eltelt újabb fél esztendő, és az út a bukásba vezetett, Kunfi egy rozzant csónakon menekült át Pozsonyba, és a Magyarországon halálra keresett – és a halált maga is kereső – Kunfi már azt írta bécsi száműzetésében, hogy március 21-e déli 12 óráig „nem tudta, nem kívánta, s nem akarta, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltassék".[100] Október és március útja újra szétvált.

Hasonló – és a korszak iránt érdeklődő olvasó számára sokkal inkább ismert – ellentmondás feszül Károlyi Mihály nyilatkozataiban a hatalom átadásáról. Károlyi Mihálytól a proletárdiktatúra első reggelén, március 22-én reggel ezt közölték az újságok: „Én, mint a Magyar Népköztársaság ideiglenes elnöke [...] a világ proletariátusához fordulok igazságért és segítségért, lemondok és átadom a hatalmat Magyarország népei proletáriatusának."[101] Akkoriban a közvélemény jelentős része ebben egy ravasz diplomáciai sakkhúzást, bátor trükköt gyanított az antant ellenében.[102] Károlyi ugyan szenvedélyes sakkjátékos volt, állítólag március 20-án este is egy Karinthy Frigyessel vívott izgalmas partiba menekült a haza gondjai elől, de a fenti nyilatkozat egyértelmű kifejezése volt annak, hogy az általa vezetett demokratikus és pacifista kísérlet a történelem sakktábláján mattot kapott.[103] A hatalom átadásáról szóló tézist kezdetben Károlyi is erősítette a „proletár" rendszerhez lojális magatartásával, majd Magyarországról való távozása után, a bécsi szocialista napilapban, az *Arbeiter Zeitung*ban 1919. július végén közzétett hosszú cikkében is úgy nyilatkozott, hogy „aláírtam a kiáltványt, amelyben lemondtam és »a hatalmat átadtam a proletariátusnak«, amely azt valójában

már korábban átvette és proklamálta".[104] Ehhez az álláspontjához egészen 1922-ig ragaszkodott, erről vagyonelkobzási pere első szakaszában benyújtott alperesi perirata is tanúskodik, aztán 1922 őszétől, a per második szakaszától kezdve élete végéig tagadta, hogy aláírta volna a lemondási nyilatkozatát.[105] Ez utóbbi eredeti példánya nincs meg, de a történelem iránt érdeklődők nem szeretik a megoldatlan rejtélyeket, és ennek köszönhetően ma is táborokra osztja a kérdés a történetírókat és -olvasókat egyaránt. Ha aláírta, akkor ő hozta nyakunkra Kun Bélát és a kommunizmust, ha nem írta alá: a történelem áldozata. De a történések idején nem ez volt az események logikája. Azt, hogy a hatalomváltásnak nem volt előre megírt forgatókönyve, Kun Béla 1919. március 27-ei, *Népszavá*ba írt cikke is világosan kifejezte: a korábban „szociálárulóknak", „hazaffy-szocialistáknak" titulált szocdemekkel kötött megállapodást azzal indokolta elégedetlen kommunista talpasaival szemben, hogy a „cselekedetek nem folynak egyenes vonalban, de szükségszerű ellentétekben mozognak, ami tegnap helytelen, az ma a megváltozott viszonyok következtében nemcsak helyes, de szükségszerű is".[106]

Az események után a köztudatba bedobott „szükségszerűség" fogalma azonban nem egyéb, mint a tények meztelen összevisszaságára aggatott átlátszó fügefalevél. A kommunista hatalomátvétel ugyanis nem annyira a kommunistákon múlott, még kevésbé Károlyi Mihály szándékán, mint inkább a körülmények mindenféle akaratot megszégyenítő hatalmán. Leginkább pedig azon, amit Kunfi Zsigmond úgy fogalmazott meg tíz évvel később, hogy „a tanácskormány nemzeti pánikhangulatból jött létre".[107] Mindezt híven tükrözik az eseményekről szóló, nagy számban rendelkezésünkre álló emlékezések hol egymásba fűződő, hol egymásnak ellentmondó elbeszélései is. Méghozzá a legkülönbözőbbek: bécsi emigránskávéházak márványasztalán feldúltan papírra vetett mentegetőzések, Horthy bírósága előtt hadarva elmondott beismerések, bő antiszemitizmussal megszerkesztett vád- és számtalanszor átfogalmazott védiratok, pamfletek és kétes tanúvallomások, majd ezeket jóvá-

tenni hivatott nosztalgikus irodalmi memoárok, az 1950-es évektől pedig a pártközpontból megrendelt hőseposzok furcsa kavalkádja alkotja ennek a különleges 133 napnak a történeti nyersanyagát. A „bőség nyomora".[108] Amelyekben igen gyakran „a gondolatsorból éppen azok a szemek estek ki, amelyek magunk megvádolására és ellenfeleink igazolására alkalmasak".[109] Amelyekben összefolynak órák, eltűnnek vagy el sem készülnek jegyzőkönyvek és köztársasági elnöki aláírások, elfelejtődnek éjszakai séták Kun Bélával. Amelyekben tomboló taps lesz a hideg hallgatásból, és ahol a történések árjából nem bukkannak elő hősök, csak a nagy hajótörésből kimentett kétes tanulságok arról, hogy „a lázadás a legszentebb kötelesség, ha diadalmaskodik. Csak ha leverik, lesz a legelvetemültebb bűntetté."[110] Az emlékezés csapdáit sokszor nem a tudatos hazugság, hanem a felejtés talányos, de cseppet sem ártatlan művészete helyezi utunkba. Induljunk el tehát ebbe a labirintusba, amelyből a szereplők sohasem szabadultak többé, és amelyben a *megértő* tájékozódáshoz az utókor virtuális látogatója sem kap eligazító vörös fonalat.

Amikor Fernand Vix alezredes belépett Károlyihoz, és az elnök elolvasta az átnyújtott jegyzéket, azonnal hívatta Böhm Vilmos hadügyminisztert, majd Vix javaslatára Berinkey miniszterelnök is csatlakozott.[111] Károlyi először azt mondta, megelégszik egy ünnepélyes tiltakozással, aztán a Böhmmel való rövid tanácskozás után – látva annak dacos elszántságát – már ő is drámai hangon tiltakozott.[112] „Nincs olyan magyar kormány, amely aláírná ezt" – hajtogatta, Böhm Vilmos pedig azt mondta, hogy a jegyzék nyilvánosságra jutása esetén a bolsevikok létszáma pillanatok alatt kétszázezresre fog növekedni.[113] Vix cinikusan felelt, neki mindegy, a közvélemény felháborodását pedig a hírlapokkal könnyen le lehet csendesíteni. Francia demokrácialecke alezredesi uniformisban... Harminc órát adott a válaszra, elutasítás esetére pedig egyértelművé tette, hogy azonnal távozik Budapestről, ami kimondatlanul is azt jelentette, hogy Magyarország újra hadiállapotba helyezi magát a győztes hatalmakkal. A Vix-jegyzék eredete egy hónappal korábbra nyúlt

vissza. A párizsi békekonferencia 1919. február 19-én hozott határozata szerint egy semleges övezetet kellett létrehozni a magyar és román csapatok között, megakadályozandó a fegyveres összetűzéseket a békekonferencia végleges döntéséig. Az ütközőzóna tervét Franchet d'Espèrey belgrádi és budapesti tisztjei kezdeményezték, de annak pontos kijelölésére a párizsi döntéshozók, elsősorban Foch marsall intenciói alapján került sor, és egyértelműen román stratégiai érdekeket szolgált. A párizsi békekonferencia legfelsőbb tanácsa által február 26-án véglegesített tervben szereplő semleges zóna nyugati határa a Szeged–Hódmezővásárhely–Orosháza–Gyoma–Dévaványa–Debrecen–Vásárosnamény városok vonalától mintegy 3-5 kilométerre nyugatra, a Tiszántúl színmagyar vidékein húzódott, míg keleti határa a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Nagyszalonta–Arad vonalon feküdt úgy, hogy e városok megszállását a románok – elvileg – nem eszközölhették, de a közöttük húzódó vasútvonal használatára felhatalmazást kaptak. Károlyi úgy értette Vixet, hogy itt nem katonai célokat szolgáló ideiglenes intézkedésekről, hanem gyakorlatilag a végleges országhatárokról van szó. A „politikai határ" kifejezés nem hangzott el ugyan, de aligha lehetett a közlést másként érteni.[114] Károlyi és Vix izgatott párbeszéde, Berinkey diplomatikus kérdései és a rá adott semmitmondó ígéretek egyértelművé tették, hogy sem a románok magatartásában, sem az antanthatalmak biztosítékaiban nem lehet megbízni, az viszont kiderült, hogy nem katonai intézkedésekről, nem egyszerűen egy újabb demarkációs vonalról, hanem a párizsi békekonferencia legfelső döntéséről van szó.[115] Vix hamarosan magára hagyta a magyar vezetőket azzal, hogy megerősítette: legkésőbb március 21-én este 6 óráig várja a választ.

Amennyire az utólagos visszaemlékezések elbeszéléseiből ki lehet következtetni, az események irányításában a következő órákban a Vix előtt is harcias fellépést tanúsító szocdem hadügyminiszter vette át a kezdeményezést, míg Károlyi teljesen elvesztette a hidegvérét. A fejét fogva, magából kikelve szaladgált fel-alá dolgozószobájában, és Berinkeynek alig sikerült megnyugtatnia.[116] Böhm előbb

Stromfelddel és Tomborral tanácskozott, akik elfogadhatatlannak találták a jegyzék feltételeit, a behódolást, és a Kárpátok felé kelet felől közeledő szovjet-orosz csapatokkal való *katonai* együttműködést javasolták, majd Kratochvilt hívta fel, aki hasonlóan nyilatkozott: csapatai nem fognak visszavonulni az állásaikból, akkor sem, ha parancsot kapnak rá. Böhmnek nem esett nehezére, hogy teljes mértékben azonosuljon katonái véleményével – beszédei szocialista frázisai mögött a pártatlan szemlélő korábban is meglátta a nacionalista szimpátiákat.[117] Aznap kora délután a sebtében összehívott pártvezetőségi ülésre már térképekkel felszerelkezve állított be, a kormányhatalom teljes kézbevételét javasolta, valamint az orosz bolsevik hadsereggel való összefogást, amelynek természetes előfeltétele volt a börtönben ülő és Lenin magyarországi ügynökeinek tekintett kommunistákkal való *valamiféle* kiegyezés.[118] Proletárdiktatúráról szó sem volt. Szinte egyhangúan támogatták, egyedül Garami tiltakozott: úgy vélte, a bolsevik párt nem testvérpárt, hanem ellenpárt, „amelyet magunk mellé állítani nem lehet".[119] Há kisujjunkat adjuk, máris a kezünkért nyúl... Garami azonban hiába beszélt: a szívesen ajánlkozó és egyébként is Kun Béla bizalmát bíró Landler Jenőt, a vasutas-szakszervezet vezetőjét megbízták az előzetes tájékozódással.[120]

A szocdem pártvezetőségi ülés után négytől késő estig tartó kormányülés következett. A minisztereken kívül ott volt Jászi Oszkár, a béketárgyalásokon való magyar részvétellel megbízott Külügyi Tanács vezetője, Hock János, a Nemzeti Tanács reményvesztett elnöke, és a tanácskozás szünetében tartott vacsorán részt vett Pogány József, a Katonatanács elnöke is, igaz, nem a miniszterek asztala mellett, de mégis közel az eseményekhez, amelyeknek szédületes végkifejletében remélte végre eljönni az ő idejét.[121] Károlyi hosszan ismertette a Vix-jegyzéket, és annak elutasítását ajánlotta: Nemcsak azért, mint mondta, mert joglemondás volna, és mert bojár uralom alá hajtva újabb területektől fosztaná meg a Magyar Népköztársaságot, hanem azért is, mert lehetetlenné tenné, hogy „alkalmas időben

a románokat meg tudjuk támadni".[122] Ez nem a pacifista Károlyi volt többé. A köztársasági elnök a hadügyminisztere, annak katonái és a közvélemény dacos hangján szólalt meg. Azt kérte a miniszterektől, hogy a kormány mondjon le, alakuljon tiszta szocialista kabinet, amely mozgósíthatja az egész munkásságot, és vállalhatja „az élet-halál harcot", amelyben maga mellett tudhatja az egész magyarságot. A tiszta szocdem kormány letörését nem hagyná a nyugat-európai munkásság szocialista internacionáléja sem – folytatta fejtegetéseit, amelynek naiv illúzióit aztán majd a világforradalmi álmokat dédelgető Kun Béla fogja tovább vinni –, és a szocialista kormány maga mögé állíthatja a kommunistákat is. Ez szükséges is ahhoz, hogy az orosz „bolsevikiek" hátba ne támadják őket... Ő pedig köztársasági elnökként marad „a hajó kormányánál".

A köztársasági elnök valószínűleg saját helyzetét sem látta tisztán. Nemcsak a Károlyi-párt sorvadt el az eltelt négy és fél hónap alatt, de személyes népszerűsége is a mélyben volt, és Károlyi terméketlen politikai magányosságát az elkövetkező órák történései ridegen vissza is igazolták.[123] Az egész hajmeresztőnek tűnő logikai lánc mögött egyébként egy azóta igazolt feltételezés állott: a románok azért kapnak szabad kezet a nagyhatalmaktól, mert így kívánják elérni, hogy azok az orosz bolsevikok ellen forduljanak. Leninnel szövetséget kötni tehát: magyar érdek – ez volt a feltevése abban a pillanatban nemcsak Károlyi „keleti orientációjának", nemcsak a tettvágyó és nemzetféltő katonáknak, de sokaknak azok közül is, akik addigra már keservesen csalódtak Károlyiban. Azt azonban, hogy az orosz–magyar szövetség a magyaroknak hasznot hozzon, a középkor ködbe vesző ideje óta egyszer sem igazolta a történelem. De hát nem történelemóra volt a Sándor-palotában, hanem hisztériába hajló kormányülés.[124] Károlyi javaslatát Kunfi kivételével mindenki támogatta. „Valamennyiünknek az volt a meggyőződése, hogy Párizsban országunk megcsonkítását határozták el" – emlékezett Vass János vallásügyi miniszter a kétségbeesett hangulatra, amelyet a Nemzeti Casino vendéglőse nemcsak tojásos-gombás

rizottóval, hanem 20 liter csopakival, almával és az akkor ritkaságszámba menő naranccsal is igyekezett enyhíteni. Még a miniszteri sofőröknek is jutott fejenként fél liter asztali bor.[125] Kunfi viszont halasztást szeretett volna elérni Vixnél, és azt, hogy a koalíciós kormányzat fennmaradjon, tisztán látva, hogy a szociáldemokrata párt „sem számbelileg, sem erkölcsi, sem értelmi szempontból nem elég erős arra, hogy egyedül kormányozza az országot".[126] A tiszta szocialista kormányzat egyébként is előbb-utóbb „múlhatatlan átsimulást" jelent a kommunista diktatúrába, és ez az érv talán meggyőzheti a párizsi döntéshozókat is – vélte Kunfi.[127] Partnerekre nem talált a jelenlevők között. Hock János kijelentette: a polgári pártok megbuktak, és az őszirózsás forradalmat létrehívó Nemzeti Tanácsa is feloszlik. Kunfi álláspontját párttársa, Garami is támadta, és úgy vélte, azonnal dönteni kell.[128] Nem mondta ki minisztertársai előtt, de emlékirataiból kiderül, hogy valójában ő is azt gondolta, amit Kunfi, csak a munkásság gyengeségéből más következtetést vont le: pártját, de legalábbis önmagát szerette volna kivonni a bekövetkező ámokfutásban való részvételből.[129] Garaminál jobban csak a polgári miniszterek menekültek a kormányzati felelősség elől, senki, tényleg senki nem akart maradni. A kormány döntött, lemondott, és ezzel üzent „nem"-et Vixnek.

Bár a minisztertanácsi jegyzőkönyv csak a kormány lemondását rögzítette, de nyugodtan hihetünk Károlyi, Böhm, Berinkey és Jászi Oszkár egybehangzó visszaemlékezéseinek, miszerint a lemondás egy tiszta szocialista kormányzat felállítását készítette elő, amelyben Károlyi megmaradt volna továbbra is köztársasági elnöknek, hogy az így felállított új rendszer a bolsevik Oroszországgal kapcsolatot keresve, kommunista támogatással a nemzeti ellenállás útjára lépjen.[130] A szocialista miniszteréknek a másnap délutánra kitűzött újabb kormányülésig kellett megszerezniük a pártvezetőség és a pártválasztmány jóváhagyását, ilyen értelemben ez a lemondás még feltételes volt. Károlyi pedig azt mondta: az ellenzéki polgári politikusokkal is tárgyalni fog, köztük gróf Apponyi Albertet,

gróf Bethlen Istvánt és gróf Batthyány Tivadart említette.[131] Az ő pániktól megzavart gondolkodásában a nemzeti egység víziója még ebben a pillanatban is a grófoktól terjedt lefelé, és a lecsukott kommunistáknak legfeljebb statisztaszerepet szánt. Az új miniszterelnök személye sem lett kimondva, de Károlyi és miniszterei is úgy gondolkodtak, hogy a következő kormányfő Kunfi Zsigmond lesz, aki kimondja majd az általános népfelkelést.[132]

Kunfi késő este szűkebb körű egyeztetést tartott az újságírók Otthon Körében, majd éjfél után a lakásán már maga is a galíciai határhoz közeledő orosz bolsevik csapatokkal való szövetséget és a hazai kommunistákkal való megegyezés lehetőségeit latolgatta.[133] Zaklatottságát nagy mennyiségű altatóval nyomta el, így másnap késve jelent meg a pártvezetőség délelőtt kezdődő, kibővített ülésén, ahová ekkor már megérkezett a Gyűjtőfogházból Landler Jenő azzal, hogy megvan a megállapodás Kun Béláékkal.[134] Részletekkel nem szolgált, de az ülés izgatott hangulatáról és a résztvevők lelkiállapotáról sokat elárul, hogy nem is voltak kíváncsiak rá.[135] A kétkulacsos Landler arról is hallgatott, hogy a fogházbeli tárgyaláson felajánlotta: átlép a kommunista pártba, ha nem lesz megegyezés.[136] Böhm megismételte tegnapi javaslatát: vegyék át a kormányt, és utasítsák el a jegyzéket, mert ha nem teszik, akkor elsöpri őket az „ellenforradalmi" érzelmű székely katonaság (értsd: Kratochvil Székely Hadosztálya). Ha viszont igen, akkor a „székelyek" mellékük állnak. Háborús helyzetet azonban csak úgy lehet vállalni, ha a kommunisták támogatását is megszerzik, és az antant körkörös fenyegetésével szemben csak az orosz orientáció jöhet szóba. Proletárdiktatúráról még mindig nem volt szó, felindult állapotban előadott referátumának lényege az volt, hogy a „forradalmat" csak az antibolsevik székely katonaság és a bolsevik kommunista párt egyidejű megnyerésével lehet megmenteni.[137] Böhm kalandos koncepciójával szemben Erdélyi Mór, a szociáldemokrata szövetkezeti mozgalom alapítója, az Általános Fogyasztási Szövetkezet vezetője hosszasan beszélt arról, hogy ebben az esetben az ország élelmezése

rövid idő alatt lehetetlenné válik, de szavainak értelme nem jutott el hallgatóságához, ezek a praktikus szempontok ott és akkor senkit nem érdekeltek. Az általános kavarodásban Garami Ernő szenvedélyes szavakkal igyekezett „az őrültségtől" és „az öngyilkosságtól" visszatartani a pártját, a válasz Kunfi részéről az volt, hogy a párt vezetőinek a „végső veszedelembe" is kötelességük elkísérni a munkásságot, akik csak annyit értettek a kommunizmusból, hogy ha bekövetkezik, „minden a miénk" lesz.[138] Kunfihoz hasonlóan Weltner Jakab azt fejtegette, hogy csak az öngyilkosság két módja között választhatnak: a bolsevizmusba is belebuknak, de abba is, ha nem mennek a bolsevistákkal. A régóta nagy tekintélyű szocialista vezető, Garami egykori bizalmasa most cinikusan azzal biztatta megrökönyödött elvtársait: „Átmegyünk, és én a *Népszavá*ban undorral fogok bolsevista cikkeket írni, de meg kell tenni, mert nincs más út."[139] A régi gárda másik prominens képviselője, a párt központi titkára, Buchinger Manó azt gondolta, hogy az öngyilkosságnál minden jobb, ezért tett egy utolsó elkeseredett kísérletet arra, hogy a Vix-jegyzéket ünnepélyes tiltakozás mellett mégiscsak fogadják el, és maradjon minden a régiben.[140] Javaslatát napirendre sem vették.

Amikor döntésre került a sor, a kormányzati szerep feladását javasló Garamit már csak néhányan támogatták: Buchinger, valamint Peidl Gyula munkaügyi miniszter és Propper Sándor, a párt gazdasági vezetője.[141] „Most temettük el a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot" – kelt fel a szavazás után Garami az asztaltól. Propper Sándor pedig úgy érezte, olyan volt a szavazás, mint maszkabálban az éjfél pillanata: lekerültek az álarcok. A párt legnépszerűbb szónoka, Bokányi Dezső viszont már a kommunisták felé kacsintott. Azt javasolta, hogy a kormányfői posztra Kunfi által jelölt Garbai Sándor ne egyszerűen miniszterelnök, hanem a Forradalmi Kormányzótanács elnöke legyen, az jobban fog tetszeni a kommunistáknak.[142] „Néhány héttel előbb még saját kezűleg pofozta ki gyűléseiről a kommunista rendzavarókat, furcsa és érthetetlen volt ez

gyors lelki átváltozása – jegyezte fel róla Propper Sándor, és hozzáfűzte: – De hát ki lát bele a lelkek mélyére, ahol az akarat-elhatározások születnek?"[143] A pártvezetés ezután Landler Jenőre, Weltnerre és a szintén jelenlévő Pogányra bízta, hogy egyezzenek meg a börtönben lévő kommunistákkal, és amit végeztek, hozzák a pártválasztmány elé, egyébként szabad kezet kapnak. Kunfi maga kérte, hogy ő is csatlakozhasson, erős aggodalmai voltak ugyanis, és az engedmények maximuma számára az volt, hogy a kommunistákat is bevonják a létrejövő új kormányba.[144] „Ez a végzet" – vetette oda Garaminak és Buchingernek, amikor szétoszlottak, és elindult a többiekkel a Gyűjtőfogházba, ahol a kommunistákkal való pártegyesülést kimondó egyezményt kétórás tárgyalás után aláírta.[145]

Szokatlan felállás, amelyhez hasonló azóta sem fordult elő a magyar történelemben: egyrészről a kormányon lévő, majdnem milliós tagságú szociáldemokrata párt minisztere és vezető korifeusai, másrészről egy alig húszezres tagságú párt, a Kommunisták Magyarországi Pártjának börtönben lévő vezetői, akik ellen már készen volt a vádirat a köztársasági rend megdöntése és egyéb bűncselekmények miatt. És mintha a jól ismert bibliai mese kelt volna új életre: a Góliátok reszkettek a feltörekvő ifjú Dávidokkal szemben. A szocdemek közül Weltner Jakab magatartása volt talán a legmeglepőbb. A sok százezres példányszámú *Népszava* főszerkesztője a fogház bejáratánál barátságosan bemutatkozott Kun Béla feleségének, karon fogta, és azt mondta: „Kunné, három hét múlva megdöglünk, de együtt."[146] Bent a tárgyalások érdemi része nem tartott sokáig. Weltner – Kunfi legnagyobb döbbenetére – rögtön azzal kezdte, hogy a szociáldemokrata párt mindenben magáévá teszi a kommunisták állásfoglalását. Kun Béla mint a vércse csapott le a kínálkozó lehetőségre, és mielőtt a tárgyalópartnerei magukhoz térhettek volna, írásba is volt foglalva a megállapodás – emlékezett Kunfi. Ő még megpróbálkozott azzal, hogy legalább a pártszervezetek különállását megőrizze, de csak annyit sikerült elérnie, hogy a létrejövő új párt neve – egyelőre – nem tartalmazta a kommunista jelzőt.[147] „Ki idegesség-

ből, ki fejvesztettségből, ki tudatlanságból, ki tudatosan és egynéhányan a legjobbak közül azért, mert más kivezető utat nem tudtak fölfedezni: mentek bele a kísérletbe, amely alatt semmi konkrétumot, semmi határozottat el nem gondoltak, csak éppen valami – mást!" – mentegette egykori elvtársait Garami tíz évvel később.[148] Weltner utólag azzal védekezett: „a demokratikus kormányzás már hulla volt", amikor őket a Gyűjtőfogházba küldték, hogy „leszögezzék a fel nem támasztható halottra a koporsót".[149]

A „Határozat" címet viselő rövid egyezség – amit a korszakban csak úgy hívtak, hogy a „platform" – valóban a demokratikus kísérlet halotti anyakönyvi bejegyzésének bizonyult, mert szinte mindenben Kun Béla akaratát tükrözte: „A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja a mai napon közös vezetőségi ülésében a két párt teljes egyesülését határozta el. Az egyesült új párt neve mindaddig, amíg a Forradalmi Internacionálé nem dönt a párt végleges elnevezésében, a következő lesz: Magyarországi Szocialista Párt. Az egyesülés azon az alapon történik, hogy a párt és a kormányhatalom vezetésében a két párt együttesen vesz részt. A párt a proletariátus nevében haladéktalanul átveszi az egész hatalmat. A proletárság diktatúráját a munkás-, paraszt- és katonatanácsok gyakorolják. Éppen ezért természetszerűen véglegesen elejtődik a nemzetgyűlési választások terve. Haladéktalanul megteremtendő a proletárság osztályhadserege, amely a fegyvert teljesen kiveszi a burzsoázia kezéből. A proletárság uralmának biztosítására és az antant imperializmusa ellen a legteljesebb és legbensőbb fegyveres és szellemi szövetség kötendő az oroszországi szovjetkormánnyal."[150] Visszaemlékezéseikben sem Weltner, sem Kunfi nem vesztegetett egy árva szót sem arra, hogy Kunnal megállapodtak a középületek fegyveres megszállásában is, sőt erre Pogány maga ajánlkozott, amikor egy vélelmezett „jobboldali puccs" kivédéséről beszéltek.[151] A szocdemek részéről nem pusztán a pártvezetés hivatalos küldöttei írták alá az elkészült és legépelt okmányt, hanem a Kun Béla kívánságára sietősen odahívott népszerű vasasszakszervezeti munkásvezető, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége Vasöntő Szakosztályának titkára, Haubrich József is ellátta kézjegyével. Utólagos vallomása szerint, amikor megérkezett, a többiek aláírása már ott volt a papíron. Az egyszerű vasöntő akadékoskodásait, kételyeit – „jó lesz ez így?" – a többiek egy kézlegyintéssel intézték el: minek a „szőrszálhasogatás", nyugodtan írja csak alá a „platformot", arról a választmány és a munkástanács úgyis szavazni fog még.[152]

A távirati úton összehívott választmány már másfél órája ülésezett, amikor a pártmegbízottak a megegyezés hírével megérkeztek.[153] „A tagoknak több mint fele hiányzott. Az előadó Garbai szavaiban sem viharzott a lelkesedés. Se egy taps, se egy helyeslő szó el nem hangzott; halotti csendben hallgatták. Soha szomorúbb, levertebb, ijedtebb testület nem döntött még forradalom ügyében" – emlékezett Vincze Sándor.[154] Csak ketten ellenezték *nyíltan* a pártvezetőség javaslatát, Rónai Zoltán népjóléti államtitkár, Kunfi sógora, aki a kommunistákkal való megegyezés nélküli szocialista kormányt ajánlott, valamint a temesvári pártszervezet titkára, Roth Ottó, aki a Bánságban zajló fenyegető szerb és francia csapatösszevonásokra figyelmeztetett, de lehurrogták őket: „a lateinereknek [értsd: értelmiségieknek] soha semmi sem jó".[155] Szavazáskor már csak ez utóbbi magányos ellenszavazata maradt. „Mint alvajárók, kénytelenek vagyunk a szakadékok felett járni, s nem tudjuk, mikor zuhanunk a mélybe" – mondta Garbai, majd berekesztette a tanácskozást, mondván, a végső szót úgyis a Munkástanács fogja kimondani.[156]

Időközben a helyzet ura a Budapesti Katonatanács lett, amelynek ülését Pogány József – a pártvezetést nem értesítve – már délelőtt összehívatta, látva a csepeli gyárak munkásainak radikalizálódását.[157] A Katonatanács Pogány József indítványára délután 5-kor kimondta csatlakozását a proletárdiktatúrához, és alvezérei azonnal hozzáláttak a hatalom átvételéhez, a miniszteri és magánautók rekvirálásához, a stratégiai pontok, a pályaudvarok, a tőzsde, a bankok, a fontosabb középületek és a fővárosból kivezető utak meg-

szállásához.[158] De nem csupán Pogány volt a március 21-én délután végbement katonai hatalomátvétel mögött álló egyetlen „rosszfiú": a börtönben ülő kommunistáknak maguknak is megvoltak az összeköttetéseik az öntörvényű budapesti kaszárnyakatonaság kis tisztjeihez, akik két hét múlva majdnem Pogányt is meglincselték.[159] Pogány „átállása" egyébként fakadhatott fékezhetetlen uralomvágyból vagy páni félelemből is, esetleg mindkettőből egyszerre. Az biztos, hogy két nappal korábban katonai fedezettel sikerült csak kimenekülnie egy választási gyűlésről, ahol megverték és leköpdösték a kommunista aktivisták.[160] A kommunista párt titkára, Rabinovits József később azt vallotta, hogy Pogány a leninizmussal kacérkodott, nem velük, és ellenszenves volt a legtöbbjük számára.[161] (Még később Trockij a száműzetésben „politikai parazitának" nevezte Pogányt, akit a tűzön-vízen át és szeretők garmadája ellenére is hűségesen kitartó feleségén kívül aligha szeretett bárki is saját elvtársai közül.[162]) A rendőrség mindenesetre gyorsan megadta magát Pogány puccsista erőinek. Dietz Károlynak, a budapesti államrendőrség Károlyiék által kinevezett főkapitányának 700 mozgósítható embere volt a laktanyákban, és körülbelül ugyanenynyi a kerületi őrszobákban szétszórva, a budapesti katonai helyőrség kaszárnyáiban viszont 20 000 katona volt, akik Pogány József parancsait követték.[163] „Lövethettem volna, de nem volt kivel" – vallotta később mentegetőzve a rendőrfőkapitány. Akinek további élete is változatosan alakult: a Tanácsköztársaság hónapjait többnyire letartóztatásban töltötte, 1919 őszén meghurcolták a Károlyi-korszakban vállalt szerepéért, volt ügyvéd és a nyilasok rabja Sopronkőhidán, 1945 után kitelepítették a kommunisták, de élete legemlékezetesebb sikere – egyben legnagyobb bukása – nem a politika nagypályáján érte Dietzet: 1938-ban ő volt a magyar labdarúgó-válogatott szövetségi kapitánya, amikor a magyar csapat a világbajnoki döntőben alulmaradt az olaszokkal szemben. A kudarc után hazatérő válogatottat a Keleti pályaudvaron fogadó szurkolók dühe elől Dietz az oldalkijáraton át távozott. Ekkor azonban még sem ezüstérem,

sem vészkijárat nem volt a láthatáron, így amikor délután 5 órakor Mohr Pál főhadnagy, budapesti városparancsnok magához rendelte a főkapitányt, az minden további nélkül kapitulált, és hagyta, hogy alávetése jeléül tiszti csillagjait levágják.[164] Amikor visszaérkezett, hívatta ugyan helyetteseit, riadót is fújtak, de nem jelentkezett senki a szolgálatban lévők közül. A rendőrlaktanya fegyverben lévő 700 emberének nagyobb része az este és az éjszaka folyamán a „falakon keresztül távozott".[165] Éjszaka aztán Seidler Ernő és László Jenő, Kun Béla frissen szabadult bizalmi emberei mindenfajta ellenállás nélkül átvették a rendőrség felett az irányítást. Ha voltak Pogánynak diktátori álmai, azok legkésőbb ekkor véget értek.[166]

„KÁROLYI ÚGY JÁRT, MINT A MEGCSALT FÉRJ." A NÉPKÖZTÁRSASÁGI RENDSZER UTOLSÓ KORMÁNYÜLÉSE

Mindeközben, délután 4 órakor összeült a kormány, boldog – vagy inkább boldogtalan – tudatlanságban arról, hogy mi folyik a városban. Rengeteg apró-cseprő ügyet el is intézett, alezredesi kinevezésektől kezdve kanonoki stallumokig, személyi pótlékoktól a banki széfek leltározásáig, a napirendi pontok száma jóval meghaladta a félszázat. Feltűnő volt a sok egyházi ügy, kevésbé feltűnő, hogy döntöttek a külföldiek eltávolításáról is, a háborús menekült galíciai zsidóknak nem jutott hely a Magyar Népköztársaság elsötétülő ege alatt.[167] Véglegesítették a Vixnek adott választ is: a kormány lemond, mivel „nincs abban a helyzetben, hogy tudomásul vehesse a békekonferencia határozatát és hogy közreműködjék annak végrehajtásában".[168] A hat óra előtt pár perccel átnyújtott, simán gördülő francia mondatokba foglalt rövid jegyzéket Vix hamar átfutotta, és csak annyit mondott rá: „Csomagolok!" Nem sokkal később már ijedten telefonált Böhmnek, hogy a rezidenciája előtt tömegek moraj-

lanak fenyegetően, és bár az életét megmentették, utolsó pesti napjai nem teltek kellemesen, telefonvonalait elvágták, a francia zászlót bevonatták vele, bútorait összetörték, elutazása napján pedig egy holtvágányra tolt vonatkocsiban órákon keresztül várakoztatták.[169] Az államfő a minisztertanács ülése előtt, kora délután svábhegyi otthonába rendelte az Esterházy- és a harmadik Wekerle-kormány egykori belügyminiszterét, Ugron Gábort, és rajta keresztül üzent Bethlen Istvánnak.[170] Károlyi az ötvenes években írt, posztumusz kiadott emlékezéseiben megemlíti, hogy Bethlennek felkínálta a kormányzás lehetőségét és felelősségét, amit az utóbbi állítólag visszautasított.[171] Ha ez valóban így volt, akkor elég alaposan át kellene rendeznünk nemcsak a Károlyi, hanem a Bethlen államférfiúi ethosza köré font koszorúkat is. A kortárs források azonban nem arra utalnak, hogy Károlyi átengedte volna a süllyedő hajó kormánykerekét, sokkal inkább arra, hogy Károlyi megpróbálta Bethlen és politikai barátainak a támogatását megszerezni, támogassák az antanttal való szembeszegülés politikájában, orosz szövetséggel, szocialista kormánnyal, kommunista miniszterekkel, mert ha nem, ő lemond, és jön a proletárdiktatúra.[172] Bethlen kétségbeesett, elrohant Vixhez, hogy halasztást nyerjenek, ez utóbbit rá is vette arra, hogy táviratozzon Párizsba, majd várta, sőt bizalmasa, Mikes Ármin révén sürgette is, hogy Károlyi ígéretéhez híven leüljön velük, de ez végül nem történt meg. Az események sodrában szinte magától esett el annak az utolsó lehetősége, hogy a megjelenésében, szókásaiban, szórakozásaiban és szórakozottságában egyaránt ízig-vérig arisztokrata Károlyi visszatérjen politikai szocializálódása eredeti nagyúri közegéhez.[173] Bethlen és Károlyi soha többé nem találkozott, először Bethlen, majd Károlyi kényszerült száműzetésbe, amikor pedig Károlyi 1946-ban újra visszatért Magyarországra, a szovjetek által elhurcolt Bethlen már egy moszkvai rabkórházban haldoklott. Egy szűk évtizeddel később maga Károlyi is idegen földön, emigrációban hunyt el, halála egysoros hírt ért a Rákosi-rendszerben.

Kunfi Zsigmond este háromnegyed 6 tájban érkezett meg a kormányülésre. A miniszterek szinte egy emberként rohanták meg, mire ő lakonikus választ adott: a szocialista párt „undorral bár, de hajlandó kabinetet alakítani".[174] Többet nem mondott. A jelen levő többi szocialista, Böhm Vilmos, Peidl Gyula és Garami sem szóltak semmit a délelőtti és délutáni fejleményekről, utóbbi nem is nagyon tudott odafigyelni arra, miről is döntenek éppen. Károlyi ki-be járkált, ágyúszót hallott, Berinkeyt néha kihívták, hogy járjon utána a vad híreknek, csak a pesti utcákon testet öltő új valóság nem kopogott be a Sándor-palota tanácskozótermébe. A kormány tagjai döntöttek arról, hogy a választások elmaradnak – groteszk olvasni ezt a kormányhatározatot attól a kormánytól, amely először akart általános, titkos és demokratikus választásokat rendezni Magyarországon –; majd aláírták a lemondásukat, és menni akartak, amikor Kunfi arra kérte őket, tegyék meg még azt is, hogy a kommunistákat kiengedik a börtönből. Amikor a lemondott miniszterek tiltakozni próbáltak, Kunfi Böhm segítségével fellebbentette a fátylat, de csak annyira, hogy az igazság ne látszódjék ki belőle teljesen: „Megegyezésünk van a kommunistákkal, hogy nem gördítenek akadályt az utunkba, ha szabadlábra helyezik őket."[175] Ekkor a Károlyi-hű Juhász Nagy Sándor igazságügy-miniszter intézkedett, és megbízta Váry Albert főügyészhelyettest, a budapesti ügyészség vezetőjét a szükséges intézkedések megtételével. Ahogy ez történni szokott, néhány perc alatt nem sikerült megfelelő jogi formát találni a jogtalan intézkedésnek, és ezt a minisztertanácsi jegyzőkönyv is beszédesen rögzítette az utókor számára. Kunfi egyébként Károlyit sem avatta be a délutáni fejleményekbe, pedig a köztársasági elnök arra várt, hogy az este összeülő Budapesti Munkástanács ülésén jelentheti be a szocialista kormány megalakulását, már a zsakettje is ki volt készítve. A rejtélyes eredetű lemondó és hatalomátadó nyilatkozatot ekkoriban vihette be hozzá Simonyi Henri, Károlyi magántitkára, a Minisztertanács jegyzője.

Ha hinni lehet Kéri Pálnak, Károlyi bennfentes újságírójának – egyben Kunfi barátjának –, az őáltala szerkesztett proklamáció egyfajta előremenekvés lett volna Károlyi számára, aki csak azért mond le a polgári köztársaság elnökségéről, hogy a szocialista Magyarország kormányosaként folytathassa tovább.[176] Ha hinni lehet Simonyinak, akkor Károlyi habozás nélkül rákanyarította a nevét nyilatkozatra.[177] Néhány órával később Berinkey Dénes is kezében tartotta az eredeti fogalmazványt, felismerve rajta Károlyi aláírását, és amikor elképedve kérdőre vonta, Károlyi azt mondta neki, csak minden eshetőségre készen írta alá a lemondási nyilatkozatát.[178] Akárhogy is volt, a kiáltvány a sajtóhoz még a késő esti órákban eljutott, önálló életre kelt, és másnap reggel az új rendszer legitimitásának jelképes alapokmánya lett.

Miközben Károlyi likvidálta saját politikai jövőjét, addig ugyanezt tette Garami a múltjával: nemcsak vezetői tisztségeiről mondott le, hanem kilépett abból a pártból, amely eldobta nevéből a demokrata jelzőt. Károlyi Mihály csodálkozott Garami kilépésén, és azt mondta, ha ő szociáldemokrata volna, neki nem esne nehezére azt az egy lépést megtennie a bolsevizmushoz – ezzel a keveset idézett kijelentésével csak azt árulta el, hogy mit gondolt egy talaját vesztett, a sodró idők viharába került arisztokrata a demokratikus hatalomgyakorlásról.[179] Amikor viszont megkérdezte a szocialista minisztereket, hogy maradjon-e köztársasági elnök, a kedvetlen Garami lojálisan biztatta, igen maradjon, Kunfi viszont csak a vállát vonogatta.[180] Minden hangos beszédnél többet mondott ez a gesztus. Kunfi megígérte ugyan, hogy tájékoztatja őt a Munkástanács döntéséről, de végül ezt sem tartotta szükségesnek.[181] „Károlyi úgy járt, mint a megcsalt férj, aki utoljára tudja meg felesége hűtlenségét" – hangzott el később Rákosi Mátyás perében a védőbeszéd, és a receptet maga Rákosi is ügyesen hasznosította 1945 után – nem csak Károlyival szemben.[182] Ahogy az a háromszögkapcsolatokban nem is olyan ritkán előfordul, Károlyi később maga is beleszeretett az új szeretőbe, és később sem a kommunistákat hibáztatta,

hanem az őt elhagyó szocdemeket, akik „a forradalmi paripára" már 1918 októberében is csak az utolsó percben mertek ráülni. „Egy új, ennél sokkal nagyobb forradalomnak kell következnie" – vélte 1919 őszén, és további politikai pályája jórészt arról szólt, hogyan lehet egyszerre kint is, bent is lenni a kommunizmus kísérletében.[183] Jászi Oszkár számára azonban hiába semmisült meg Károlyi mint államférfi, „a legenda, az érintetlenül marad, mint sokaké, akik eredménytelenül pusztultak el egy nagy eszme szolgálatában".[184] Nem pusztán a magyar baloldali hagyomány él ilyen szoborba merevített mítoszokból.

Miközben a Várból otthonukba tartó minisztereket a Katonatanács nevében eljáró katonai különítmények sorra kiparancsolták autóikból, a Budapesti Munkástanács tagjai az Újvárosháza Váci utcai neogótikus közgyűlési termében gyűltek össze. Itt már nem hallatszott ellenzéki hang – akik dohogtak, befelé dohogtak. Az ülés résztvevőinek zavart megfélemlítettsége jórészt Pogány József bejelentésének következménye volt: „Ami fegyveres ereje ma az országnak van, mind egyetlen célt ismer: szolgálni a megalakuló magyar szovjetkormányt."[185] A közlés azonban nem mindenkit terített le. A díszterem Lotz Károly festette mennyezete alatt ugyanis sokan voltak olyanok is, akiket senki sem hívott, és senki sem ismert. Ők, a Bolgár Elek vezetésével megjelent kommunista aktivisták a karzatról megfélemlítő hangzavarral és vad hírekkel táplálták a hangulatot: Romániában már kitört a forradalom, az orosz csapatok már ruszin földön állomásoznak, és csak napok kérdése, hogy Budapest alá érkezzenek, Ausztriában megalakult a forradalmi mellékkormány, és így tovább.[186] A közelgő világforradalom dübörgése Garbai Sándor komor hangon elmondott másfél órás referátumát is átszínezte – igaz, nem zúgott benne őszinte lelkesültség. Beszéde különböző szövegváltozatokban maradt ránk, de lényegét tekintve valószínűleg igaz rá, amit az ülésen részt vett Propper Sándor írt: ha megtisztítjuk a frázisoktól, a magyar nemzeti álláspont kidomborítása volt az országcsonkító törekvésekkel szemben. „Területek csak akkor

szakadhatnak le az ország testéről, ha az azon élő népek így döntenek."[187] Garbai gyakorlott szónokként a jól ismert húrokon játszotta a bús magyar dallamot: a Kelet fogja Magyarország számára helyrehozni a Nyugat árulását. Előadása után a Munkástanács tagjai pattanásig feszült hangulatban fogadták el a pártvezetőség Bokányi Dezső által ismertetett előterjesztését. A régi szocdemek sápadtan ültek a hideg padokban, és leverten hagyták el a történelmi nevezetességű ülést. Az új jövevények viszont tomboló tapssal fogadták el a határozatot, egyik-másik bekiabáló már az ellenforradalmárok akasztását emlegette, majd az ülés végeztével győztesen vágtattak le a Steindl Imre által tervezett gyönyörű lépcsőházban, ki az utcára.[188] Az a kérdés, hogy egyáltalán dönthetett-e a *Budapesti* Munkástanács az egész ország sorsa felett, Bokányi Dezsőnek is csak utólag, a vádlottak padján jutott eszébe.[189]

A Kőbányai Gyűjtőfogházba ezalatt megérkezett Váry Albert főügyészhelyettes is a szabadulást hozó kormányhatározattal. Váry alig néhány nappal korábban még kemény hangú vádiratot szerkesztett a felforgató kommunisták ellen, most az „Isten segítségét" kérte „munkájukra", és azt mondta, hogy „Keleten új nap köszönt ránk – a népek szabadsága".[190] A főügyészt a foglyok megéljenezték, de szolgálati kocsijától mindenesetre megfosztották – egyes beszámolók szerint maga ajánlotta fel hódolattal az új uraknak.[191] 1918–1919 forradalmi éjszakáit mindig az autóikból kidobott, járdaszélen hazabaktató miniszterekről és főtisztviselőkről lehetett megismerni, a hatalomra jutottakat pedig arról, hogy véletlenül sem járnak gyalog.[192] Kun Béla Váry autójának bőrülésére ülve indult be a városba kormányt alakítani és világforradalmat szítani.

3. „SILÁNY LISTA"? – A FORRADALMI KORMÁNYZÓTANÁCS MEGALAKÍTÁSA

A Munkástanács ülése után a szocdemek Erzsébet körúti titkárságán este 10 óra után került sor az egyesült új párt, a Magyarországi Szocialista Párt első közös értekezletére. Kun Béla szertartásos orosz csókkal köszöntötte az érkező sajátjait, az ulánus egyenruhában feszítő Szamuely Tibort és Lukács Györgyöt is. Garbai Sándor bizalmatlanul méregette a börtönből szabadult elvtársakat, keveset ismert közülük, és nem látta bennük azt az erőt, amely Magyarország kormányzásához szükséges.[1] Böhm Vilmosra is lesújtó benyomást tettek a bevonuló – „a munkásmozgalomban azelőtt soha nem látott" – új vezérek.[2] Bokányi Dezső azonban ujjongott, és azzal próbálta a hangulatot oldani: „Egy eszme gyermekei vagyunk, tépjük ki szívünkből a töviseket, s küzdjünk vállvetve."[3] Majd összeállították a kormányt, amelyet Forradalmi Kormányzótanácsnak kereszteltek el. Kun első felszólalásában azt mondta: „Tisztelt Elvtársak! Azt hiszem, mindnyájuk véleményét tolmácsolom, amikor javasolom, hogy Tanács-Magyarország elnökévé és a népbiztosok tanácsának fejévé válasszuk meg Gar-

bai Sándor elvtársat. Szép, keresztény ember, az isten is elnöknek teremtette!"[4] (Kun „mindnyájuk véleményét" tolmácsolta, nem a sajátját, az ugyanis sokkal megvetőbb volt: „málészájú, nagydarab ember, aki a burzsoázia szemetével töltötte meg a Lakáshivatalt".[5]) Garbai tiltakozott a kétes dicséret hallatán, Károlyit javasolta maga helyett, de Kun Béla nem engedett. Azzal hurrogta le, hogy az egész világ és különösen az orosz szovjetkormány nem venné komolyan a magyarországi proletárforradalmat, ha egy grófot állítanának az élére.[6] Közben a szerkesztőségekből megérkezett a másnapi lapok kefelenyomata: Károlyi lemondott, és átadta a hatalmat Magyarország proletariátusának. Garbai lett tehát a díszelnök, és az is maradt 133 napon keresztül, kevés befolyással és még kevesebb lelkesedéssel – májusban állítólag öngyilkos akart lenni –, de végig kitartott. A királycsináló Kun Béla a legfontosabb tárcát, a külügyit kapta, ami természetes is volt, ő a keletről nyugatra tartó világforradalomra szerződött, Lenin küldöttének tartotta magát, és azt is tudta, hogy „sorsunk Németországban dől el". Feladatának tehát a szomszédos közép-európai országokat felgyújtó világforradalom előkészítését tartotta.

Érdekes ív vezetett idáig: az Arany és Petőfi hazafias költészetéről írt pályadíjas gimnáziumi dolgozattól a kolozsvári és váradi újságíró évek italozó-párbajozó, rámenős dzsentritempóján át a kisebb fokú pénzügyi visszaélések miatt elkaszált pártvezetői karrierreményekig, amelyek főnixmadárként éledtek újjá az orosz polgárháború bolsevik tüzében.[7] A pálya szédületes kanyarjaival a helyzet urává előlépett ember mégsem volt teljesen elégedett. A kivándorlásra készülő Garaminak azt mondta, azért lett elkeseredett ellenzéki és bolsevista, mert az korábban megakadályozta, hogy a *Népszavá*nál futhasson be újságíróként: „Lássa, kedves Garami, nem kellett volna magának ilyennek lennie."[8] A párbeszéd a proletárdiktatúra első, mámoros napjaiban történt – ha megtörtént.[9] Úgy látszik, a „Mi lett volna, ha...?" nemcsak a történészeknek, de a politikusoknak is örök kérdése. Kun Béla szerint élete máshogy

alakulhatott volna, ha a rideg Garami felveszi őt a *Népszavá*hoz, és nem kell „egy büdös, vidéki városban apró hivatalt vállalnia". A „büdös, vidéki város" Kolozsvárt jelentette, füstös szerkesztőségeivel és tükrös kávéházaival. A kincses városhoz egyébként Kun a becsmérlő szavak ellenére is erősen kötődött érzelmileg, Garbainak például azzal hencegett: két hónap múlva bevonul Kolozsvárra, „hogy szüleimet és barátaimat, no meg az ellenségeimet is meglátogassam".[10] Ennek a dialógusnak a megtörténtét sem rögzítette jegyzőkönyv, azt viszont egészen biztosra vehetjük, hogy a világforradalmi ábrándok megvalósítását komolyan gondolta az újdonsült külügyér, annál is inkább, mert a világforradalom a III. Internacionálé – ismertebb nevén a Kominternː – megalakításával ezekben a hetekben intézményesült Moszkvában. Ráadásul Kun Béla egyik moszkvai patrónusa, Grigorij Zinovjev vezetésével.

A hadügyi népbiztosság vezetését Pogány József kapta, ő egykor Arany János politikai nézeteiből doktorált a bölcsészkaron, és Kunnal ellentétben a *Népszavá*hoz is felvették. Szocialista újságíróként írt a háború ellen, aztán mellette is, kocsintott a hadicenzorokkal, de ekkor már leginkább saját katonai dicsősége foglalkoztatta, amiről nem is sejtette, milyen rövid szavatosságú lesz: Legjelentősebb hadisikere *Napóleon* című drámájának ráerőltetése volt a Nemzeti Színház „proletár-műsorrendjére".

A többi tisztség kiosztása ezután következett. A kommunisták meg tudták tölteni a Fővárosi Könyvtár szűk helyiségeinek könyves kuckóit, de nem rendelkeztek olyan szervezetekkel, amelyek *önállóan* országos vagy akár fővárosi akcióikat bonyolíthatták volna le, és képesek lettek volna számottevő tömegeket irányítani.[11] Kun tisztában volt azzal, hogy ha a proletárdiktatúrát a csepeli és újpesti munkásokkal is el akarja fogadtatni, szüksége lesz a szocdemek bejáratott, nagy neveire. Ezért sem ragaszkodott a kommunisták számbeli fölényéhez az új testületben, amely egyszerre lett a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom legfőbb szervezete és ezen túlmenően a közös párt irányítótestülete is. Állampárt

és pártállam – tanultuk meg a kommunista hatalomgyakorlásról a leckét, de a Tanácsköztársaság valójában nem volt pártállam. Kikiáltásakor alapítói *de facto* felszámolták mindkét pártot. A döntéseket a Forradalmi Kormányzótanács, illetve azok bizottságai hozták – de leginkább Kun és éppen aktuális szocdem nemezisei: Kunfi, Böhm, Weltner (ez utóbbi formális hatalmi tisztséget nem is vállalt) –, lét és nemlét kérdéseiben pedig a Budapesti Munkástanácshoz fordultak. A se nem párt-, se nem kormányszerv Budapesti Munkástanácsban kezdődött és végződött a proletárdiktatúra, amely már születésekor olyan sérülésekkel jött a világra, amely összeegyeztethetetlen volt az élettel. A pártnak nem jutott érdemi feladat: az Erzsébet körúti közös párthelyiség csak ezen az éjszakán játszott látványos szerepet, később puszta dekoráció volt, elsősorban nemzetközi használatra, ahol a második vonal űzte kicsiny intrikáit.[12] A népbiztosi kártyák kiosztása közben Kun ügyesen udvarolt az „öregeknek", Bokányi Dezső „diktatúra"-miatt aggódó lelkiismeretét például azzal szerelte le, hogy az csak a következő hetekben megrendezendő választásokig fog tartani. Arra viszont ügyelt, hogy mindenütt legyenek népbiztoshelyettesek is, akik többnyire kommunisták lettek, jórészt az ő bizalmi emberei, ha pedig javaslatai ellentmondásra találtak, azzal fenyegetőzött, hogy az egyezséggel elégedetlen szélsőséges hívei rászabadítják az erőszakot a védtelen városra.

Aznap késő este a Forradalmi Kormányzótanács a következő struktúrával állt fel: Belügyi Népbiztosság (vezetője Landler Jenő), Igazságügyi Népbiztosság (vezetője Rónai Zoltán), Hadügyi Népbiztosság (vezetője Pogány József), Kereskedelemügyi Népbiztosság (vezetője ideiglenesen szintén Landler Jenő, mivel a kiszemelt Preusz Mór a tisztséget visszautasította[13]), Pénzügyi Népbiztosság (vezetője Varga Jenő), Külügyi Népbiztosság (vezetője Kun Béla), Közoktatásügyi Népbiztosság (vezetője Kunfi Zsigmond), Munkaügyi Népbiztosság (vezetője Bokányi Dezső), Ruszin Népbiztosság (vezetőjének a Károlyi-kormány ruszin főkáderét, Szabó

Oresztet szánták, de végül Stefán Ágost lett, szintén hivatásos ügyvéd és jó szimatú megélhetési ruszin, a kommunista és nem kommunista nemzetiségi politikák szívesen vállalkozó kirakatembere), Közélelmezési Népbiztosság (vezetője Böhm Vilmos), végül a Földmívelésügyi Népbiztosság, amelynek vezetésére négytagú kollégiumot hoztak létre, „egyenlő jogokkal".[14] Az agrártárca „húzóneve", a szociáldemokrata agrármozgalom emblematikus alakja, a Földmunkások Országos Szövetségének vezetője, a Károlyi- és Berinkey-kormányok földművelésügyi államtitkára, Csizmadia Sándor lett. Az orosházi uradalmi csőszből népszerű agitátorrá és hiú fűzfapoétává nőtt Csizmadia volt az első hivatalos párttköltő Magyarországon, az ügyek irányítását azonban nem ő, hanem Hamburger Jenő röntgenorvos ragadta magához, korábban nagykanizsai párttitkár és vidéki csodadoktor, aki a szocdemek balszárnyán helyezkedett el, és már el az előző hónapokban is a földosztás és a kisgazdavilág ádáz ellensége volt.[15] A kinevezéséről csak másnap értesülő Csizmadia és Hamburger rossz viszonya lakmuszpapírként mutatta meg, mit is jelentett a szociáldemokrata párt „egysége" a politikai gyakorlatban. Rajtuk kívül még a furcsa vonósnégyes tagjaként szolgált Vántus Károly, Kun Béla fiatalkori cimborája és moszkvai hazatérésének sokat tudó útitársa, valamint Nyisztor György hajdani gulyásbojtár, a Földmunkások Országos Szövetségének titkára. A szatmári cselédsors mély bugyraiból jött, nyers modorú Nyisztor szintén régi szocdem volt, de Hamburger befolyását ő sem tudta ellensúlyozni. Az összeférhetetlen Csizmadiával szemben, akit tíz nap elteltével kitettek az irányításból, sőt házi őrizet alá vontak, Nyisztor végig a diktatúra zörgő szekerén tudott maradni. Bár néha dörmögött ide-oda, jobbára tehetetlenül asszisztálta végig a Tanácsköztársaság katasztrofális agrárpolitikai vergődését. Vántus még nála is rosszabb teljesítményt mutatott fel: minden poszton csak ügyetlen stróman volt, az antialkoholista rendszer alkoholista kirakatmunkása.

A földművelésügyi népbiztosok kivételével minden népbiztosnak rögtön lett helyettese is, afféle politikai államtitkárok, vagy még inkább komisszárok. A Belügyi, a Pénzügyi, a Munkaügyi, a Külügyi, az Igazságügyi és a Közoktatásügyi Népbiztosságra egy-egy helyettes; a Kereskedelemügyi, Hadügyi és a Közélelmezési Népbiztosságra két-két helyettes lett beosztva. Böhm Vilmos kommunista helyettesnek Hevesi Gyulát, az Egyesült Izzó fiatal, anarchista mérnökét, a kommunista mérnökmozgalom megszállott szervezőjét kapta. A másik helyettesének viszont valószínűleg jobban örült. A szociáldemokrata Dovcsák Antal vasasszakszervezeti vezető szerepvállalása arra utal, hogy a legnagyobb létszámú és legnagyobb befolyású szakszervezet, a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége nagyobb élelmiszer-fejadagokat akart biztosítani tagságának a közeledő kommunista koplalás napjaiban is. Az igazságügyi népbiztosságot kézbe vevő Rónai Zoltán helyettese Láday István minisztériumi osztálytanácsos lett, igazi kakukktojás, mivel ő volt a Kormányzótanács egyetlen politikai múlttal nem rendelkező tisztségviselője, aki magas polcra kerülését annak köszönhette, hogy a Gyűjtőfogházban bebörtönzött Kun az ő intézkedései nyomán részesülhetett kivételes bánásmódban: hozzájuthatott cigarettához, sült csirkéhez, vaníliafagylalthoz és bizonyára értékes kormányzati értesülésekhez is.[16] Landler Jenő a belügyben megnyerte helyettesnek Vágó Bélát, a Kereskedelemügyi Népbiztosságon pedig a fiatal és világlátott Rákosi Mátyást. Vágót, a dörzsölt újságírót és örök ellenzékit, egykori debreceni párttitkárt, majd *Az Est* kiadóhivatali vezetőjét Landler jól ismerte, mert korábban ő is szocdem volt. Jó oka volt rá, hogy ne szeresse: Vágó a pártkörökben többször is a rendőrség emberének nevezte őt.[17] Rákosit viszont – akinek a neve annyira ismeretlen volt, hogy a jegyzőkönyvben „Rákossyként" lett rögzítve – senki sem ismerte a szocdemek közül. Ő galileista volt. (Landlernek róla sem lett túl jó véleménye, néhány nap múlva egyenesen „buta baromnak" titulálta.[18]) Landlernek a Kereskedelemügyi Népbiztosságon lett egy

másik helyettese is, Haubrich József, aki másnap gúnyosan gratuláló kollégáitól tudta meg, hogy „államtitkári" rangot ért aláírása a „platformon". A hadügyi népbiztosra, Pogány Józsefre, akire „a proletariátus osztályhadseregének" megszervezése várt, rögtön két helyettes telepedett rá. Egyikük, Szántó Béla tartalékos főhadnagy a háború alatt kényes állásban a Hadügyminisztériumban szolgált, és a Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének ügyes szervezője volt. Pogánnyal való viszonyuk jellegét eleve megszabta korábbi elkeseredett vetélkedésük: az őszirózsás forradalom idején Pogány sikeresen szorította ki Szántót a Katonatanács vezetéséből, aki sértődésében kommunistának állt. A másik helyettes a már ekkor is félelmetes hírű bolsevik nehézfiú, Szamuely Tibor lett, ő is gyűlölte Pogányt az első pillanattól kezdve. Két hét múlva kíméletlenül lökték ki a miniszteri székből Pogányt, hasonló módszerekkel, mint ahogy ő bánt el korábban a Károlyi-kormány hadügyminisztereivel. Kunfi helyettese Lukács György lett, ők sem szerették egymást, igaz, közöttük nem került sor látványos leszámolásra, csak kisebb kultúrharcra, újságíró híveik a sajtón keresztül vicsorogtak időnként egymásra. Néhány nap múlva csatlakozott hozzájuk Szabados Sándor, a finom ízléséről városszerte ismert műgyűjtő, önarcképe szerint a „szociáldemokrácia száműzöttje". Míg Kunfi a köz- és felsőoktatásért, Lukács a tudományért és a kultúráért, addig Szabados a kulturális propagandáért felelt. A Közoktatásügyi Népbiztosság – az irdatlan összeget felemésztő Hadügyi Népbiztosság mellett, igaz, attól messze lemaradva – a második legjobban dotált tárcának számított, költségvetési részesedésének aránya kb. 4 százalékos volt.[19] Hogy ki és mi állhatott a jámbor természetű Szabados kinevezésének hátterében, nem tudjuk pontosan, talán régi barátsága Kun Bélával – Kun Béláné arra emlékezett, hogy Marx *Tőké*jét Szabados magyarázta meg a férjének –, talán ellenzéki múltja a szociáldemokrata pártban.[20] Ő maga később bírái előtt arisztokratikus öntudattal azt vallotta, hogy „30 évi, üldözésekben gazdag szo-

cialista múlt után egészen természetesnek találtam, hogy tálcán hozzák elém a legnagyobb tisztséget, amit a proletáruralom valakinek adhat, a kormányzótanácsi tagságot".[21] A kulturális irányítást kézbe vevő, duzzadó öntudatú csúcsértelmiségiekkel szemben egészen más szociokulturális háttérrel rendelkezett a Bokányi helyettesének kiválasztott Fiedler Rezső, egykori aradi szociáldemokrata párttitkár, egyike a kevés valódi munkásmúlttal bíró kommunistának. A pékből lett, de igen sokoldalúan képzett közgazdásznak, Varga Jenő pénzügyi népbiztosnak viszont a fiatal Székely Béla szekundált a számos kommunista bankfiú közül. Ez a tandem, köszönhetően többek között a kommunistává minden nehézség nélkül átvedlő Varga simulékony modorának, ha váltakozó keretekben is, de végig megmaradt. (A pénzügyek irányításához az Osztrák–Magyar Bank magyar kormányzójának kinevezett Lengyel Gyula már március 22-től csatlakozott, április 4-től ő is pénzügyi népbiztos, Varga Jenő pedig egyre inkább a gazdaságpolitika általános irányítója lett, különösen a Népgazdasági Tanács május 25-ei létrejöttével.) Kun Béla helyettesének Ágoston Pétert választották meg. Csizmadiához hasonlóan ő is a Berinkey-kormány államtitkára volt, és ő is csak másnap értesült kinevezéséről. Nem mondhatni, hogy boldogság töltötte el, amikor megtudta a hírt. Kollégái szerint úgy járt-kelt fel és alá, mint aki savanyú almába harapott.[22] A különös sorsú és rendhagyó nézeteiről már korábban is ismert nagyváradi szocialista jogtudóst egyetemi barátai, Szladits Károly, Vámbéry Rusztem és Navratil Ákos jogtudósok biztatták a pozíció elfogadására, és ő „bibliai keresztényként" bele is vetette magát a Tanácsköztársaság kalandjába, de megtalálta a hangot a továbbszolgáló külügyi adminisztráció fess arisztokrata munkatársaival is.[23] Ágoston eleinte azonosult a proletárdiktatúra reményeivel, de a bolsevik külpolitika igazi céljait nem ő gondozta. Ennek kulcsembere Kun legbizalmasabb munkatársa, a párt szürke eminenciása, Pór Ernő volt, kényes pénzügyek merész lebonyolítója, aki egy bőröndben hordozta magával

a párt és egyben a Külügyi Népbiztosság titkos akcióinak keretet adó „Nemzetközi Titkárságot". A túlméretezett táskában állítólag a világ legkülönbözőbb országainak rendőrségi és bel-, illetve külügyminiszteri bélyegzői voltak, több mint kétszáz darab. „Hát ez mire kell magának? – kérdezték meg tőle egyszer. – Útlevélhamisításra – felelte Pór Ernő olyan nyugalommal, mintha az időjárásról beszélt volna. S külön kiemelte a kínai pecsétet, mert el se tudta volna képzelni a magyar proletárdiktatúrát kínai hozzájárulás nélkül."[24] Akármi igaz is a fantasztikus történetből, a Kun Bélát árnyékként követő Pór Ernő megbízatásai sokszor fontosabbak voltak az újságok címoldalaira került népbiztosokénál. Smuts tábornok 1919. áprilisi látogatásakor például Ágoston Péter helyett ő kísérte el Kunt a tábornok különvonatához.[25] Pór meghatározhatatlan helye az informális hatalomgyakorlás kiemelt fontosságát jelzi a diktatúra zavaros szövésű szervezeti hálójában.

A Forradalmi Kormányzótanácsnak hiába voltak további szűkebb testületei is – öttagú direktórium, Politikai Bizottság, Gazdasági Bizottság stb. –, a struktúrák követhetetlen szaporodása csak a hatalmi viszonyok képlékeny és átláthatatlan jellegéről árulkodott.[26] Garbai például a Kun Béla által működtetett Hadügyi Összekötő Csoportról tesz említést emlékirataiban, szerinte ez az intézmény „állam volt az államban", ide futottak be a telefoncenzorok jelentései a lehallgatott beszélgetésekről, és itt referált Korvin Ottó, László Jenő és Szamuely Tibor Kunnak a belső ellenforradalom elleni küzdelemről, a megbízhatatlan szocdemek „üzelmeiről"[27]. Vincze Sándor, egykori kolozsvári szocdem párttitkár – aki a Pór Ernő varázsbőröndjéről szóló színes anekdotát is megörökítette – az első nap éjszakáján nem csak a jegyzőkönyvvezetést vállalta el, hanem Budapest népbiztos-triumvirátusának is tagja lett, a nyomdászszakszervezet tekintélyes vezetője, Preusz Mór és Dienes László, a Fővárosi Könyvtár igazgatója mellett. Preusz, aki október óta fővárosi tanácsnok volt, a tisztséget csak a főváros polgármesterének, Bódy Tivadarnak az unszolására vál-

lalta el. „Preusz, az Istenért! Maradjon!" – könyörgött állítólag a liberális városvezető a szocialista nyomdászvezérnek, aki Vinczéhez hasonlóan mérsékelt szocdem volt.[28] Dienes László viszont hajlíthatatlan kommunista. A rendőrség, a népőrség és egyéb karhatalmi erők átszervezését a kommunista Seidler Ernő és a szociáldemokrata Bíró Dezső kettős felügyeletére bízták, ők az aznap éjjel aláírt dokumentumban politikai biztosokként szerepeltek. A Kormányzótanácsnak alárendelt párttitkárság vezetését pedig egyelőre két másodvonalbeli káderre: az aranyműves élet nyugalmát mozgalmár izgalmakra cserélő Rabinovits Józsefre, Kun Béla tomszki fogolytársára, másrészt a tetőfedőből előbb szocdem párttitkárrá, majd elégedetlen szocialistából bigott kommunistává lett Hirossik Jánosra bízták. A nagy utat bejárt Hirossik régi haragosa volt Weltner Jakabnak, de most az utóbbi a nyakába borult: „Vagy sikerül, vagy meghalunk!"[29]

A hosszú lista a március 21-én éjjel rögzített formájában nem érte meg a reggelt sem. Március 22-én a Forradalmi Kormányzótanács hivatalos első ülésének jegyzőkönyve szerint már létezett Szocializálási Népbiztosság is, élén Böhm Vilmossal és két helyettesével. A Böhm által otthagyott Közélelmezési Népbiztosság vezetőjének Erdélyi Mórt kérték fel, aki erősen vonakodva vállalta el a feladatot. Bár a Károlyi-kormány közélelmezésügyi államtitkárának a szaktudását nem nélkülözhették, természetesen ő is kapott egy kommunista helyettest, Illés Artúrt, aki a börtönben lévő kommunisták közül egyedül ellenezte a szocdemekkel való megegyezést. A másnapi lapok tudósítása szerint 22-én reggelre már a Német Népbiztosság is megalakult. Vezetője a nyomdász Kalmár Henrik, egykori pozsonyi szocdem párttitkár, majd Károlyi Mihály német nemzetiségi ügyekért felelős államtitkára lett, helyettes nélkül. Kunfihoz és Erdélyihez hasonlóan Kalmár új név alatt vitte tovább régi portfólióját. A nyilvánosság ezt a névsort ismerte meg, megjegyezni azonban aligha volt esélye a több mint harminc, addig jórészt ismeretlen nevet, már csak azért sem, mert

a Kormányzótanács mind struktúrájában, mind személyi összetételében gyakran változott. Volt, amikor naponta, volt, amikor hetente. A Közélelmezési Népbiztosság nevét már március 28-án Közellátási Népbiztosságra változtatták – ekkor több új népbiztos, illetve népbiztoshelyettes is a testület tagja lett. Öt nappal később a Belügyi Népbiztosság átalakult Belügyi, Vasúti és Hajózási Népbiztossággá, a Munkaügyi Népbiztosság Munkaügyi és Népjóléti Népbiztossággá, a Szocializálási Népbiztosság helyett létrehozták a Szociális Termelés Népbiztosságát, ugyanakkor megszüntették a Kereskedelemügyi Népbiztosságot. Május 25-én az újonnan létrejött Népgazdasági Tanácsba olvadtak be a Földmívelésügyi, a Szociális Termelési, a Közellátási, a Közlekedésügyi és a Pénzügyi Népbiztosságok mint a Népgazdasági Tanács főosztályai, azonban ezek vezetői a Kormányzótanács tagjai maradtak. Június 24-én a Tanácsok Országos Gyűlésének befejezésével – a Tanácsköztársaság „végleges" alkotmányának elfogadásával – újjáalakult a Forradalmi Kormányzótanács, csökkentett hatáskörrel és létszámmal, de az átszervezések, kinevezések szinte az utolsó pillanatig tartottak, voltak olyan kinevezett/áthelyezett népbiztosok, akik el se foglalták hivatalaikat a bukásig. Egyedül Garbai Sándor elnöksége, Kun Béla külügyi és Landler belügyi népbiztossága maradt állandó, és meglehetősen biztos volt Lukács elvben másodhegedűs, valójában június 24. után, Kunfi távozásával irányító helyzete a Közoktatási Népbiztosságon, valamint Szántóé a Hadügyi Népbiztosságon – ő június végétől hivatalosan is a Hadügyi Népbiztosság első embereként tevékenykedett. A többiek igazi, szinte követhetetlen körmagyart játszottak a hatalom különböző posztjai között, Böhm például előbb hadügyi népbiztos, majd hadsereg-főparancsnok lett, innen távozva, július közepétől pedig bécsi követ, aki előbb a diktatúra sorsáról tárgyalt a bécsi antantmisszziókkal, majd elrendezte kommunista vetélytársai bécsi menekvését, mielőtt rájött, hogy számára sincsen visszaút, sem a hatalomba, sem Magyarországra. Pogány csúfos hadügyi bukása után

volt külügyi népbiztoshelyettes, az utolsó öt hétben pedig, Kunfi utódjaként, közoktatásügyi népbiztos. Ágoston Péter az április közepén megalakult Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács öttagú elnökségébe került – ez a testület váltotta a Fővárosi Népbiztosságot –, az utolsó hónapban pedig igazságügyi népbiztos lett, igaz, csak névlegesen. Részben párhuzamosan kormányzótanácsi tagságukkal az első népbiztosok közül Landler, Vágó, Pogány, Bokányi hadtestparancsnokokként is szolgáltak, és még a filozófus Lukács is revolvertáskát kötött a derekára az 5. hadosztály politikai biztosaként. A legjelentősebb szervezeti és személyi változások egyébként április 3-án és június 24-én történtek, mindkétszer Kun akarata szerint. Április 3-án nemcsak Pogány esett ki a hadügy vezetéséből, hanem a zömmel kommunista népbiztoshelyettesekből is teljes jogú népbiztosok lettek. Június 24-én – mások mellett – Kun legjelentősebb ellenfele, Kunfi távozott az irányító testületből.

„Silány lista" – írta naplójába Jászi Oszkár első indulatában, amikor átfutotta az új hatalmi testület névsorát. Keserűségre nemcsak a demokratikus, szocialista Magyarországról szóló álmai összeomlása miatt volt oka, és nem is csak azért, mert egyébként sem sok esélyt adott a sikernek, hanem mert barátainak és tanítványainak jó része is csatlakozott. Némelyek tapsoltak is. A Galilei Kör hamarosan teljes taglistáját, lakcímmel együtt az új hatalom rendelkezésére bocsátotta, és a baloldali ifjúság színe-java többségében szívesen szállt fel az okos emberektől vezetett bolondok hajójára – igaz, a legokosabb galileista, Polányi Károly három hónap hamleti önmarcangolás után inkább a bécsi gyorsra váltott jegyet, és onnan a világhírre. A népbiztosokat nem lehet egyszerűen azzal elintézni, hogy az utca csőcseléke került az ország kormányába, ez egyszerűen nem volt igaz. Akadtak köztük – többnyire „egykori" – munkások, napszámos parasztok, goromba alkoholisták és korrupt szélhámosok, és Szamuely személyében szadista képzeletű, hidegvérű gyilkosok is, de gyilkosok és álmodozók majd-

nem mindannyian az önképzés és a klasszikus műveltség 19. századból örökölt kultuszában nőttek fel. Kun Béla házitanítója Ady Endre volt, a Lukács-házba pedig a fiatal Bartók Béla járt zongoraleckéket adni.[30] Nem „a csatorna" köpte ki magából Varga Jenőt, aki péklegényből ismert és elismert közgazdász lett 1918-ra, egyben az igen exkluzív Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület filozófiai érzékenységű aktív tagja is, aki kissé lámpalázasan mutatkozott be a tatabányai szénbányászok előtt: „Csöndes, dolgozó ember voltam, aki életem egész folyamán könyveket olvastam és könyveket írtam..."[31] A fiatal Rákosi Mátyás folyékonyan beszélt németül, franciául, meglehetősen jól olaszul, oroszul és angolul – Londonban nem csak vigéckedett, hanem végiglátogatta annak világhírű múzeumait is. A pályája elején Jókai Mórról eredeti tanulmányt kiadó Kunfi Zsigmond műveltségére annak idején Apponyi Albert is felfigyelt, Pogány József háborús tudósításai pedig a műfaj legjobbjainak számítottak – és számítanak ma is –, szerzőjük iszonyatos emberi defektusai dacára. A fiatal Lukács György az igen konzervatív Kisfaludy Társaság pályadíjának volt a birtokosa, dicséretekkel teli méltatását a Társaság elnöke, Beöthy Zsolt is aláírta, és nemzetpolitikai nézetei talán ma is helytállnának magukért a Nemzeti alaptantervben.[32]

A proletárdiktatúra legkevésbé sem a proletárokra támaszkodott, annál inkább a helyüket és szerepüket vagy éppen a hatalomhoz vezető utat kereső értelmiségiekre. Magyarországon az *Internacionálét* először nem éhes proletárok énekelték poros külvárosi gyárudvarokon, hanem Polacsek Cécile – „Cecil mama" – perzsaszőnyegekkel, pálmákkal és dísztárgyakkal zsúfolt Andrássy úti polgári szalonjában zongorázták kíváncsi bölcsészek és feltörekvő szakszervezeti funkcionáriusok számára.[33] A mából visszanézve csodálkozva kérdezhetnénk: miért is haragudtak az összeroskadt liberális világra „Cecil mama" jól öltözött vendégei? Ebben a világban többet költöttek sörre és dohányra, mint fegyverekre, és Marxtól Nietzschéig, a pszichoanalízistől a teozófiáig,

a Starnbergi-tó nyári emlékeitől a divatos zürichi klinikákig szabadon kergethették egymást összevissza eszmék, érzések és szorongások. Nem csupán „Cecil mama" szalonjának gyakran változó ideológiai képletei voltak mentesek a szellemi vámellenőrzés alól, de az útlevélkényszer is jóformán ismeretlen volt az új gondolatokban és gondosan ápolt neurózisaikban utazók számára.[34] A haragvó értelmiségi fiatalság mégis rávágta az ajtót szülei polgári szalonvilágára, amelynek fényes falitükreiben a „legteljesebb bűnösség" korát látta még. A társadalmi reformer Jászi Oszkár, a filozófus forradalmár Lukács György és a lázadó kiadóhivatali kisfőnök Vágó Béla egyaránt.[35] A tükörbe nézés azonban nem a legjobban sikerült. Saját személyiségfejlődésük az öngyűlölet, a lelkiismeret-furdalás és becsvágy ellentmondásos hálójában vergődve gyakran fonódott össze a „reakció" és a „feudális társadalom" hatalmasra növesztett *képzeteivel*. Leginkább abban az értelemben, hogy ezeknek a képzeteknek az ellenében vállalták a „hősi" feladatot, az „átkos rendszer" lerombolását, és valami sohasem volt új felépítését.[36] Üldözés ugyanis a legritkábban volt osztályrésze a kommunizmus piros almájába kedvvel belekóstoló nagy- és kispolgári értelmiségieknek, akik annál inkább szenvedtek saját rossz közérzetüktől – és a rossz ízlés uralmától. Lukács Györgynek például nem okozott gondot, hogy „ha egy bankigazgató fia nem akart szolgálni, akkor nem szolgált" – a magyar korrupció ma is ismerős mintái szerint a budapesti elitértelmiség jelentős része vele együtt megúszta a frontot –, de a háborús Budapest színházi konjunktúrájáról „a limonádéba olvasztott cinizmus" jutott eszébe, Molnár Ferenc zajos sikerű regényéről pedig, hogy az a „legalacsonyabb hétköznapiságot dicsőíti".[37] Ez utóbbi megállapításában egyébként az antiszemita húrokon játszó *Katolikus Szemle* tapsolt neki.[38] Az ellentmondást – ahogy az lenni szokott – az önfeláldozás morális felsőbbrendűségével oldották fel: „Gondoljunk azokra az emberekre, akik a mai mozgalomban vesznek részt. Itt is elég szép számú *intellektuel* harcolt igen önzetlenül, akik elég

nagy áldozatokat hoztak. Pedig a régi társadalomban módjuk lett volna karriert csinálni, s azt nem tudhatták előre, hogy a proletárdiktatúra meg fog valósulni" – írta róluk és természetesen önmagáról is Varjas Sándor, aki történetesen a pszichoanalízisből és Freud álomelméletéből érkezett a fizikai munkát dicsőítő „munkáshatalomba".[39] Varjas egyébként a budapesti Városházán volt állásban, és Bárczy István budapesti főpolgármester volt a nagyvonalú kenyéradója rajta kívül Bolgár Eleknek, Fogarasi Bélának és Jancsó Károlynak is – a felsoroltak mindegyike már március 21-e előtt belépett a kommunista pártba.[40] „De hol a Nép?" – kérdezte az érettségi előtt álló ifjabb Ignotus, aki ebben az időben maga is lelkes kommunista volt – és akinek édesapja egyszerre volt a konzervatív ifj. Andrássy Gyula gróf házi újságírója és a *Nyugat* irodalmi forradalmának legfontosabb háttérembere. A hatszobás, nagypolgári lakásból érkezett Ignotus Pál úgy emlékezett, hogy a „jakobinus népharag" tolmácsai a polgári és kereskedelmi jómód vagy legalábbis a kereskedelmi csőd ízét-szagát hordozták magukkal.[41] Amikor ezeket a sorokat Ignotus negyven évvel később leírta, már nemcsak azt tudta, hogy harcos proletárvezérnek általában megcsömörlött burzsujgyerekek öltöznek be, de azt is, hogy a nép „parasztutánzó" mitológiáját legtöbbször megkeseredett kisurak ivadékai írják meg „puffatag zsoltárokban".[42] Hogy a kommunizmus eredete mennyire a „valóság kísérteteivel" való etikai szélmalomharc, azt Lukács fejezte ki „megtérése" előestéjén, azt pedig, hogy mennyire *akarat* és *képzet*, tanítványa, Sinkó Ervin foglalta össze húsz évvel később. Sinkó szerint kommunistának lenni főleg azt jelenti, hogy „az emberben él a harci készség, mert él benne a hit egy olyan világ lehetőségében, melyben majd valami, ami eddig mindig volt, véget ér, aminek majd véget lehet vetni, hogy kezdetét vehesse valami, ami addig még nem volt".[43]

A nagybetűs Nép hiányzott ugyan, de kékvérű arisztokrata kivételével egyébként minden társadalmi csoport képviselve volt az új kormányzótestületben. Volt itt milliomos bankárcsaládból

jött, nagypolgári csúcsértelmiségi (Lukács György), végvári kapitány ősökkel rendelkező, abaúji nemesi származék (Dienes László), hajdani kiskunsági kőműveslegény (Garbai Sándor), a paraszti sors legmélyéből felkapaszkodott földműves agitátor (Nyisztor György), és természetesen voltak a munkásarisztokrata szakmákat képviselő funkcionáriusok is, mint a nyomdász Erdélyi Mór vagy a műszerész Böhm Vilmos – ez utóbbi éppúgy a legnagyobb létszámú szakszervezet, a vasasok befolyását erősítette, mint az eredetileg vasesztergályos Dovcsák Antal, a szervezet elnöke, a szintén esztergályos Fiedler vagy az öntőmunkás Haubrich József. A munkások azonban kevésbé vágytak szólamvezetői szerepekre, mint a nevükben eljáró szellemi vagy „fejmunkások" – így hívta a kommunista zsargon 1919-ben azokat a hivatalnokokat, akik felfedezték magukban a proletáröntudatot. Közéjük sorolhatjuk az őszirózsás forradalom után kinevezett friss egyetemi tanárokat: Rónai Zoltánt, Ágoston Pétert és Varga Jenőt; a minden hájjal megkent védőügyvédet, Landler Jenőt; és főként a zsibongó szerkesztőségek sokat próbált újságíróit, mint Kunt, Pogányt, Szamuelyt és Vágót. Hozzájuk hasonlóan az élre törtek a szűk hivatali íróasztal kínálta sors kicsinyes cselszövéseiből és elfojtott indulataiból érkezett hajdani magántisztviselők, mint Szántó Béla vagy Rákosi Mátyás. Majdnem valamennyien párttagok, sőt többségükben pártfunkcionáriusok – ahogy ma mondanánk: megélhetési politikusok. A március 22-ei újságokban közzétett 17 fős népbiztoslistából csak öten, a 13 népbiztoshelyettes közül pedig csak hatan születtek a mai Budapest területén, jórészt tehát vidéki eredetű társaság alkotta az első magyar kommunista kormányt.[44] Voltak köztük, akik megúszták a katonáskodást, de a világháború tapasztalata és cinizmusa a legtöbbjükben mégis ott dolgozott. Főleg azokban, akik a „nagy háború" bakái és tartalékos tisztjei voltak: a népbiztosok nem jelentéktelen része a front poklát is megjárta. A hadseregbe önként jelentkező, túlkoros Ágoston Péter a Károly-csapatkereszt tulajdonosa volt, és bátorságát később ezredparancsnoka,

Kratochvil Károly igazolta az ellenforradalmi bíróság előtt. A gorlicei áttörés mészárszékét véletlenül megúszó Kun Béla és Vántus Károly hadifogságból jöttek haza, sőt Pogány József is csak a frontszolgálatán szerzett sebesülését követően került irodai szolgálatba. A népbiztoshelyettesek közül harctéri szolgálatot teljesített Fiedler Rezső, Haubrich József, Rákosi Mátyás stb. A háború tanulsága az idősebbek számára az volt, hogy a világot a halottak és élők együtt kormányozzák – „de a halottak többen vannak" –, a fiatalok viszont a túlélésre kiválasztottak vakmerő önbizalmával örök életű ország alapítására készültek.[45]

Többségükben ugyanis a népbiztosok – amiképpen a kommunizmus megszállott követői is – fiatalok voltak. Igaz, nem csak a húszéveseké volt a világ 1919-ben, hanem a harmincéveseké is. Bár a harminchárom éves Kun Bélán kívül a Tanácsköztársaság rossz hírű emlékezetének legrosszabb hírű alakjai 1919-ben nem töltötték be még a harmadik ikszet sem. Szamuely 28 éves volt, Korvin Ottó, a rettegett Politikai Nyomozóiroda nagy hatalmú vezetője 25, Cserny József, a róla elnevezett terrorcsapat vezetője 27, ahogyan Rákosi Mátyás is éppen március elején ünnepelte huszonhetedik születésnapját. A *Vörös Ujság* cikkeiből villámokat szóró későbbi sztálinista kultúrpápa, a fiatal Révai József alig múlt 20 éves. Korvin ugyan nem volt népbiztos, de befolyása a 133 nap alatt egyre nőtt, Szamuely Tibor és Rákosi Mátyás viszont kezdettől tagjai voltak a Kormányzótanácsnak – igaz, nem folyamatosan és nem végig –, amelynek átlagéletkora, ha mindenkit beleszámolunk, aki akár csak egy napra felbukkant a névsorában március 21. és augusztus 1. között, alig volt több, mint negyvenegy év.[46] De valóságosabban láthatjuk, mennyire a fiatalság kora volt ez az időszak, ha a kezdőcsapat kommunista népbiztos tagjainak 33 évet el nem érő átlagéletkorát összevetjük a szocdemek 40 évet éppen csak meghaladó korosztályával, ahol a 48 éves Bokányi Dezső már öregnek számított, és lelógó bajuszával olybá tűnhetett a fiatal kommunista oroszlánoknak, mint egy múlt században festett olajnyomatos kép

keretéből kilépő, régimódi parasztgazda.[47] Bokányi maga is érezte túlhaladottságát, a vádlottak padján be is látta: „Úgy jártam, mint az egyszeri építőmester, aki nem jutott el odáig, hogy a keresztet feltegye a templom tornyára, hanem lezuhant, mielőtt ezt megtehette volna."[48] Akárcsak Ibsen drámájának korosodó hőse, Solness építőmester, a fiatalkorában a Mátyás-templom tornyának kőcsipkéit faragó Bokányi is kapuzárási pánikban szenvedett, és rikító módon kompenzált: a leghangosabb kommunistafalóból a leghangosabb kommunistabarát lett. „Szégyellem, hogy 25 évig szociáldemokrata voltam" – verte a mellét az első kormányzótanácsi ülések egyikén, végzete azonban csak negyedszázaddal később érte el: egy moszkvai börtönkórházban halt meg magányosan, megvetetten. Amiképpen a népbiztosok többségét, úgy őt sem az ellenséges burzsoá fegyverek, hanem saját eszmetársai emésztették el baljós baráti tűzben, a kommunista paradicsomban, a Szovjetunióban.[49]

4. „MEGBÍZHATÓ FORRADALMÁR CSAK ZSIDÓ TUD LENNI"? – A „ZSIDÓURALOM" LEGENDÁJA

A harsány „konjunktúrakommunistává" lett Bokányi nem volt zsidó, amiképpen kommunista helyettese, Fiedler Rezső sem. Nem volt zsidó Dovcsák Antal és Garbai Sándor sem – a pesti utca rossz nyelvei ugyanakkor már másnap tudni vélték, hogy utóbbi csak azért lett a Kormányzótanács feje, hogy sábeszkor legyen valaki, aki aláírja az aktákat. Az antiszemita hecclapok állításával szemben nem volt zsidó az Augensteinnek született Ágoston Péter sem, aki 1917-ben *A zsidók útja* címmel tett közzé egy nagy visszhangot kiváltó politikai esszét, amely „balról" helyezte fel a „zsidókérdést" a politikai-publicisztikai küzdelmek homályos jelzésekkel és gyakori útvesztőkkel teli térképére.[1] De hogy a népbiztosok többsége – legalább 60 százalékuk – „zsidó" volt, és ezen túlmenően a proletárdiktatúra központi szerveiben *irányító* tisztségeket betöltők között a zsidó származásúak aránya kiugróan magasabb volt lakossági arányszámuknál, az olyan *tény*, amelynek torzult emlékezete azóta is változatlan hevességgel lüktet a magyar történelmi tudat megviselt idegrendszerében.[2]

Tény? „»Tényekkel« sohasem találkozunk" – írta Nietzsche, és *tényleg*: a tények nem csak úgy vannak.[3] A szigorú tények szi-

gorúsága, a rideg tények ridegsége általunk és értünk, vagy éppen *ellenünk* szól. Sokan félrevezetőnek vélik, ha a történészi kérdésfeltevés a „zsidó kommunizmus" veszélyes mítoszának racionális, „ténybeli" alapjait kutatja, hiszen – így az érvelés – az valójában olyan védőbeszéd, amely végeredményben az antiszemiták kezére játszik.[4] Tagadhatatlan, hogy a kommunizmusban való zsidó részvételt taglaló korabeli források többségét elfogult tollal írták, politikai haszonra dolgozó szerzőik cinkelt lapokkal játszottak. A kommunizmus zsidó *etnikai* – azaz tényszerű – jellemzőinek feltérképezése nem csupán annak elfedését könnyítheti meg, hogy a kommunisták többsége nem a zsidók közül került ki, és a zsidók többsége sohasem lett kommunista. Arra is alkalmas „módszer", hogy a kommunizmussal egybefonódott megszámlálhatatlan egyéni élettörténet ezernyi esetlegességét egyetlen *logikus* magyarázatra egyszerűsítse: az illető zsidó származására. Ki a zsidó? Mi a zsidó? Erre a kérdésre nincs érvényes válasz. A zsidóság *lényegére* vonatkozó kérdések – főként *kívülről* – könnyen vezetnek nyelvi és/vagy valóságos kirekesztéshez. A „zsidó test" vélelmezett mássága valójában mindig deformitás volt: a kampós orr, a duzzadt ajkak, a lőcsláb, a „zsidós" beszéd stb. közkedvelt témája volt a korabeli vicclapoknak, de kirekesztés azért is érte a zsidókat, ha nem tették közszemlére a különbözőségüket.[5] Annak a kérdésnek a tabuvá tétele viszont, hogy a származásnak szerepe lehet a kulturális választásban és a politikai tájékozódásban, nemcsak jelentés nélkülivé teszi a történelmet, hanem megfosztja a jelenlét sugárzó erejétől is. Zsidók vannak, és mindig is voltak.[6] A bécsi főpolgármester, Karl Lueger által gúnyosan *Judapestnek* titulált magyar fővárosban különösen sokan voltak a század első két évtizedében. (A megbélyegző kifejezést Európa-szerte kedvvel kapta fel az általában *magyarellenes* közvélemény – kitalálója is félig annak szánta.) A századforduló táján Budapesten élt az oroszországi ún. „letelepedési övezeten" kívüli Európa legnagyobb létszámú és számarányú zsidó közössége. Fél évszázad alatt, 1860–1910 között Budapesten az izraelita vallású lakosok száma megnégyszereződött – a több mint kétszázezres fővárosi zsidóság a korszakban Budapest lakosságának majdnem egynegyedét tette ki.[7]

1919-ben egyértelmű volt, hogy kikre tekintettek zsidóként. Azokra, akik zsidó vagy zsidó származású családba születtek – a „zsidó" ritkán tudta magáról sikerrel elhitetni, hogy nem zsidó, a Karinthyak példája bizonyítja, milyen ára van a származástól való menekülésnek.[8] A református felekezetű Kunfi Zsigmondot zsidóként tartotta számon ellentábora, a szintén református Jászi Oszkárt pedig hajdani zsidóként vonta felelősségre a neológ zsidó közvélemény. Azokat, akik „felekezet nélküliek" voltak, szintén zsidóknak kezelték zsidók és nem zsidók egyaránt. Az is meglehetősen egyértelmű, hogy a korai kommunizmus és a szocializmus zászlai körül nagyon sok zsidó *fiatal* gyülekezett Magyarországon is – bár korántsem csak ők –, és ez a Szociáldemokrata Pártban, majd a Tanácsköztársaságban lett látható, olyannyira, hogy ezeknek a mozgalmaknak sokszor zsidók számára is a zsidók lettek az arcai. A Szociális Termelés élén megfordult hat népbiztos közül például csak ketten nem voltak zsidók, a Közoktatásügyi Népbiztossághoz kinevezett öt népbiztosnak viszont mindegyike zsidó volt, itt a tizenegy új csoportvezetőből tíz, a huszonhét új osztályvezetőből huszonegy volt zsidó származású.[9] Zsidó volt a Vörös Hadsereg mindkét főparancsnoka, Böhm Vilmos és Landler Jenő, a hadtestparancsnoki kinevezést kapott hét személy közül (Vágó Béla, Hamburger Jenő, Pogány József, Fiedler Rezső, Haubrich József, Landler Jenő, Bokányi Dezső) csak három nem volt zsidó származású. Ezzel szemben a hadműveletek gyakorlati irányítását végző tisztikar soraiban szinte kizárólag „kereszténveket" találunk.[10]

A proletárdiktatúra vidéki szervezeteinek személyi összetételéről viszont jóval kevesebb adatunk van, és azok, amelyekkel rendelkezünk, általában nem igazolják vissza a „zsidóuralom" mítoszát – talán ezért sem tudunk ezekről olyan sokat. Jász-Nagykun-Szol-

nok megyében a proletárdiktatúrában aktívan szerepet vállalók több mint százfős irányítói köréből kevesebb, mint tíz személyről feltételezhető, hogy zsidó származású volt, igaz viszont, hogy a pozíciók jelentőségével együtt nő a zsidóság aránya is.[11] Különösen nagyobb településeken játszottak kulcsszerepet az eseményekben a zsidó értelmiségiek – ezzel együtt a Jászság területén a kommün alatti tevékenységük miatt elítéltek tizede volt csak zsidó származású.[12] Szolnokon az 1919. március 23-án megalakult direktóriumnak nem volt zsidó tagja, a vörösterror áldozatai között viszont kiugró arányban megtaláljuk őket.[13] A Tolna megyei Tamási 50 fős munkástanácsában mindössze három zsidó származású személyt lehet azonosítani, az ötfős intézőbizottságból egyet, tehát a közel hatezer fős nagyközség lakosai közül a mintegy 300 főt kitevő zsidó közösség itt sem volt túlreprezentálva.[14] A helybéli zsidók nem is kerülték el a vörösterrort – amiképpen később a fehéret sem. Sopronban a forradalmi törvényszékeken a zsidók csak „alárendelt szerepet" játszhattak – rögzítette a Tanácsköztársaság büntetőjogviszonyait összefoglaló 1920-as ügyészségi jelentés.[15] A Miskolcon működő III. vörös hadtest katonai törvényszéke „ítélkezésében zsidóellenes szempont látszott érvényesülni a keresztény laikus bírák részéről" – foglalta össze véleményét a városi főügyész a magyar királyi igazságügy-miniszternek szintén 1920-ban.[16] A munkás-bányász Salgótarján forradalmi törvényszékének sem volt egyetlen zsidó származású tagja, sőt az események után kelt bírósági beszámoló a testület „zsidóellenes jellegéről" írt.

A sort folytathatnánk a Tanácsok Országos Gyűlése vidéki küldötteinek zsidóellenes bekiabálásaival, amelyből az tűnik ki, hogy főként a központi akarat végrehajtására kiküldött *pesti* politikai biztosokat azonosították „zsidóként".[17] Akiket a zsidó közvélemény – legalábbis annak egy része – is gúnyosan számon kért, csak éppen ellenkező okból: miért nem mertek eléggé zsidók lenni, miért feküdtek le a diktatúrának, amely kifosztotta a hitközségeket és tönkretette a zsidó kisburzsoát? „A magyar zsidóság

annyira züllött, annyira zsidótlan [p]olitikai megbízottnak, vagy legalábbis termelési biztosnak csapott fel, és míg látszólag a legvadabb kommunista volt, titokban úgy leste a diktatúra végét, mint ortodox korában hosszú napkor a csillagok feljöttét."[18] A cionista *Zsidó Szemlét* szerkesztő Schönfeld József vádjait sokan osztották hitsorsosai között. És nemcsak a cionisták, hanem az új rendszer nagyképű felkapaszkodottjain kínjukban röhögő Lipótváros nagypolgári és a Terézváros kispolgári tömegei is. „A Lipótvárosban frivol módon viccelődnek a diktatúrával" – jegyezte meg felháborodottan a Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács vezetőségének egyetlen kommunista tagja, Biermann István a júniusi pártkongresszuson.[19] Minden oka megvolt rá. A korszak nagyszámú vicctermésének jelentős részét leginkább elkeseredett zsidók gyártották, nem véletlen, hogy ezek a viccek sokszor utalnak a „zsidó" népbiztosok zsidó hagyományt lábbal tipró mentalitására is. A pesti vicc áradt, és vulgáris volt, mint maga a rendszer: „Szocializálták az illemhelyeket. – Hogyan? – Ami befolyik, azt folyószámlára írják, ami pedig megmarad, arra Kun Béla rátesz a kezét" – szólt a vicc, a kifosztott tulajdonosi polgárság pedig kezét a szája elé téve röhögött.[20] Élesen csattanó poénok, haragos cionista röpiratok és elkeseredett neológ „magamentségek" jelzik, hogy esetenként a zsidók kevésbé bocsátották meg a „zsidóknak", hogy szerepet vállaltak a „zsidó diktatúrában", mint a „keresztények".[21] Ez utóbbiak ezer mentséget találtak maguknak vagy övéiknek saját kollaborációjukra – legelsősorban azt, hogy bármit tettek is, ők *legalább* nem zsidók.[22]

A Tanácsköztársaság „névelemzés" útján végzett „zsidófigyelésének" egyébként nem túlságosan nagy a megbízhatósága, nemcsak a neves közigazgatási szakember, Magyary Zoltán volt nagyvonalú abban, hogy elzsidósítsa a neki nem tetszőket, de a korszak antiszemita kulcsregényét író Tormay Cécile is meglehetősen szabadon osztogatta a megbélyegző „zsidó" jelzőt; például „zsidós" neve alapján az „idegen faj" közé sorolta Fröhlich Izidor neves fizikust,

egyetemi tanárt, aki Lukács mellett gyászbeszédet mondott Eötvös Loránd temetésén. (Nem magyar sajátosság, hogy a zsidó az, akit zsidónak képzelünk: a Karl Liebknechtet meggyilkoló német különítményesek is azt hitték, a szélsőséges szocialista vezér személyében egy veszélyes zsidót terítettek le, nem pedig egy „keresztény németet".[23]) Pontos számok különben sem kellettek ahhoz, hogy Kun Béla és az 1919-es „zsidóuralom" mítoszai a Horthy-korszak negyedszázadának hol hivatalos, hol csupán félhivatalos ideológiájaként működjenek. Mindez egyébként európai jelenség volt, a fehér-ellenforradalmi mozgalmak között valóságos közép-európai *internacionálé* bontakozott ki, közös haraggal és közösen végrehajtott gyilkosságokkal.[24] A „kommunista zsidó" 1919 után mindig kéznél volt, ha bűnbak kellett: a polgári jogegyenlőségen Közép-Európában először rést ütő 1920-as *numerus clausus* törvénytől kezdve a hazai zsidóságot az 1930-as évek végétől szisztematikusan sújtó jogfosztásig. A zsidókra ragasztott *judeobolsevik* szégyenbélyeg aztán a megsemmisítő táborokba is követte az elhurcoltakat. „Emlékezz, magyar! Huszonöt éve volt Kun-Kohn Béláék rémuralma" – hirdették fekete-fehér plakátok 1944 végzetes tavaszán, és az ellenforradalmi mítoszra épített magyar állam két hónap alatt halálba küldte félmillió állampolgárát. 1944 májusában a miniszterelnököt Sztójay Dömének hívták, aki a deportálást azzal indokolta meg Angelo Rotta pápai nunciusnak, hogy „a fajzsidók általában a destrukció képviselői, amint 1918-ban is ők destruáltak leginkább és voltak a bolsevisták szövetségesei".[25] (Arról nem tájékoztatta a Szentszék követét, aki „utálatos" és „becstelen" eljárását szóvá tette, hogy ő maga huszonöt évvel korábban Sztójakovics Demeterként a Vörös Hadsereg Főparancsnoksága hírszerző és kémelhárító csoportját vezette, meglehetősen hatékony szakértelemmel.[26]) Jól ismert tény, hogy Horthy Miklós kormányzóként szankcionálta az összes zsidótörvényt, és Horthy volt a kormányzó akkor is, amikor a magyarországi zsidók százezreit 1944-ben megsemmisítő táborokba hurcolták el. Kevésbé ismert viszont, hogy

Horthy valóságosnak fogadta el a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*-ben foglalt zsidó „világ-összeesküvés" forgatókönyvét, és fővezérként már 1919 késő nyarán megfogalmazott első parancsaiban kirekesztette a zsidókat a Nemzeti Hadseregből.[27] „Minden hatalom a zsidóké" – vallotta meg négyszemközt az 1920-as évek elején, és ebben teljesen egy hullámhosszon volt kedvenc írónőjével, Tormay Cécile-lel. A *Bujdosó könyv* szerzője szerint a zsidóság nemcsak a történelmi Magyarországot rántotta végromlásba, hanem minden nagy kultúrát földre tepert az ókori Egyiptomtól kezdve a középkori Bizáncon át a kora újkori spanyol világbirodalomig.[28]

A bolsevizmus történetének két világháború közötti historiográfiája szinte egyetemesen osztotta a „zsidó kommunizmus" mítoszát, és itt nem csupán a zsidógyűlölő zugsajtó túlkapásaira kell gondolnunk, hanem a korszak uralkodó politikai nyelvének egyik jellemző alapvonására – amely nyelven megszólalni sem lehetett a „judeo-bolsevizmus" antiszemita kódjával való *valamilyen* mértékű azonosulás nélkül. Amikor 1920-ban Magyary Zoltán statisztikai megállapításokat tett a proletárdiktatúra vezetésének zsidó jellegéről, az egyúttal elmarasztaló ítélet is volt, és ezt egyáltalán nem is titkolta: „Egyhangúnak mondhatom azt a véleményt, amit más téren szerzett személyes tapasztalataim is megerősít, hogy a fizikai munkások sorából vezető állásokba került emberek sokkal inkább higgadt, az élet dinamikája iránt érzékkel bíró, emberi érzelmeket ismerő és kímélő emberek voltak, mint a különböző iskolákból, szerkesztőségekből, irodákból, sőt műhelyekből előtört bizonyos zsidó elemek, amelyek a régi rend elvakult pusztításában, embertársaik idegrendszerének rendszeres rombolásában és fantasztikus terveik minden józan ember által kilátástalannak tartott erőszakolásában fáradhatatlanok voltak."[29] A nem zsidó munkások tehát vezető állásokba „kerültek", a zsidók viszont „előtörtek". Rögtön értjük: hiába csinálta ugyanazt a nem zsidó és a zsidó munkás – Budapest ipari népessége 1919-ben több tízezres zsidó munkástömeget is magába foglalt[30] – a manipulatív nyelvhaszná-

lat máris büntetőkaranténba helyezi az utóbbit. Így arra sem kell további magyarázat, hogy a szemüveges zsidó entellektülek mitől lennének rosszabbak, mint a szemüveges nem zsidó entellektülek, amilyen maga Magyary is volt? Magyary megállapításai abban a vaskos kötetben jelentek meg, amelynek zsidó szerzője és tárgyilagos tanulmányai is voltak, és amelynek szabadelvű szerkesztője, Gratz Gusztáv később is igyekezett árnyalt képet festeni a zsidóság forradalmi szerepléséről, de még az ő megfontolt tolla alól is kicsúszott a középkort idéző sommás ítélet: a be nem olvadt zsidóság „a vérében rejlő mohósággal" vetette magát a nemzet hagyományaitól idegen, új utakra.[31] Pethő Sándor, az egyik legkiválóbb magyar újságíró – a náciellenes *Magyar Nemzet* későbbi megalapítója – 1920-ban szintén az ország sorsát erőszakkal kézbe vevő zsidók „idegenségét" kárhoztatta. Úgy fogalmazott, hogy a Tanácsköztársaság vezetői „idegenebbek és kívülállóbbak, mint voltak valaha Caraffa vagy Haynau", Számuelyt „zsidó Caligulának" titulálta, és Kunfi Zsigmond „silány jellemét" is a „zsidó temperamentum különös szertelenségéből" vezette le: „A zsidó lélek, mióta gyökértelenül és megállás nélkül hányódik és tévelyeg bolygásainak ismeretlen célja felé, ritkán termel magából valódi politikai tehetséget."[32] (Az Pethőnek sem okozott gondot, hogy megállapításai olyan antikommunista kiadványban jelentek meg, amelynek szintén volt három zsidónak született szerzője – az utókor pedig elmerenghet azon, hogy a kommunizmust kizárólag zsidó ügyként tálaló magyarázatok arra is nagyon alkalmasak, hogy eltakarják a zsidó politikai választások eredendő sokszínűségét.[33]) A „zsidóuralom" mítosza máskor is együtt jár a zsidók politikai tehetségtelenségének lekezelő kinyilvánításával. Gömbös Gyula emigráns bécsi újságjában már a proletárdiktatúra első napjaiban előkerült. A népbiztosok többségének zsidó származásán morfondírozva a *Bécsi Magyar Futár* cikkírója azt jósolta: „Tekintve, hogy a zsidók államalkotó tehetségét mindenki kétségbe vonja, félő, hogy Magyarországot sem fogják megmenteni. A honmentés csak vérbeli magyaroknak lehet a feladata."[34] A háromnegyed részben „németvérű" Tormay és Gömbös példája gyilkos iróniával mutatja meg, hogy a vérbeli magyarság követelménye olyan, mint a boldogság kék madara: aligha lehet megtalálni. A kommunizmusért és kapitalista kizsákmányolásért egyformán felelőssé tett zsidóról szóló szélsőjobboldali mítoszok viszont a két világháború között úgy szállták meg Közép-Európa indulatokkal felszántott politikai mezőit, mint fekete felhőkként vonuló vetési varjak az őszi határt. A mindent elöntő zsidóellenesség még a legtisztességesebb hajdani liberálisokat sem hagyta érintetlenül, igaz, ők választékosabban fejezték ki magukat. Kun Béláék diktatúrájáról, a megsemmisített szabadságjogokról Shakespeare *Velencei kalmár*ja jutott az eszükbe. A konzervatív liberális Berzeviczy Albert naplójában írta le, a progresszív liberális Szász Zoltán pedig Korvin Ottónak vágta a szemébe azt a jelenetet, amikor Gratiano a megszégyenített Shylockhoz fordul, és gúnnyal mondja annak kútba esett, gyilkos bosszúállására: „Köszönöm, zsidó, hogy erre megtanítottál."[35] Valójában mindketten a ragadós kommunista példáról beszéltek, amelyet a kiváló zsidó vallású festő, Herman Lipót úgy fejezett ki: „Kár volt akkor az erőszakból példát mutatni. De nem változtat sokat a dolgok szomorú lényegén, hogy most más a színe a terrornak, mint akkor. Mindkét esetben igen helytelen és káros."[36] Igaza volt, a fehérterrort sem menti, hogy a vörösterror előbb volt.

Ám az 1919-cel kapcsolatos zsidóellenes megnyilatkozások közel sem csupán a ma „jobboldaliként" azonosított forrásokból származtak. Jászi Oszkár 1919 őszén „zsidó szadizmusra következő fehérbosszúról" írt, és „zsidó gazságról", amelyet szembeállított az „urak gazságával". Naplójában, levelezésében egyébként sem nehéz antiszemita kifejezésekre bukkanni az „elzsidósodott szocialistákról", akiknek „sem etikai, sem esztétikai tartásuk nincsen". A legtöbb erős kifejezést talán a naplóírás feszültséget levezető, esti magánya szülte, de a zsidóság „túltengő és patologikus befolyásáról" szóló mondatokat megtalálhatjuk publicisztiká-

jában is.[37] 1920-ban írt nagy hatású kortörténeti pamfletjében, a *Magyar kálvária – magyar föltámadás*ban pedig azt olvashatjuk, hogy a proletárdiktatúra idején volt „az első alkalom, amikor egy világtörténelmi mozgalomban a zsidóság minden fék és korlát nélkül érvényesülhetett". Pár sűrű sorral később ott a magyarázat is: „A magyarországi zsidóság az ország ősi lelkével sosem volt igazán lelki kontaktusban."[38] A kommunista vezérkarral és a bolsevizmus erőszakkultuszával szembeni ellenérzéseit sohasem titkoló Jászi 1919. május 1-jén emigrációba vonult, de a zsidókérdés *baloldali* boncolgatása nem egyedül az ő indulatos magányát dúlta fel. Valójában a Tanácsköztársaság első pillanatától az utolsóig, hol nyíltan, hol lefojtottan jelen volt az uralmat gyakorlók közéleti és politikai diskurzusában. Említettük, hogy Kunfi Zsigmond már március 21-én éjszaka arra figyelmeztetett a népbiztosi lista összeállításakor, hogy „sok a zsidó a népbiztosok között, s ez rossz benyomást tesz a közönségre".[39] Kunfi megjegyzése megdöbbenést keltett, és végül úgy érveltek, hogy ezt a szempontot csak később lehet honorálni. Garbai Sándor kéziratos visszaemlékezéseiben felidézte, hogy az agitátorképzésért felelős kommunista párttitkár, Rabinovits József kizárólag zsidó származású fiatalokat vett fel, és amikor a párttitkárság szocdem munkatársai kérdőre vonták, azt felelte: „Megbízható forradalmár csak zsidó tud lenni, akiknek nincsenek nemzeti gyökerei [...] s a világforradalom [...] csak a zsidók vezetése alatt hajthatja végre biztosan és visszavonhatatlan történelmi feladatát. [...] Mint Oroszországban."[40] Mindebből éles vita kerekedett – az egyesült párton *belül*. Az odesszai gettóban született Rabinovits saját visszaemlékezése szerint az őt ért szocdem támadások célja a kommunisták rosszindulatú befeketítése volt. Az önjelölt agitátorok viselkedéséért viszont nem vállalta a felelősséget, és arról sem szólt, hogy a támadásoknak volt-e antiszemita élük.[41] Egybehangzó kortárs beszámolók szerint a falvakat már az első hetekben elárasztották a pelyhedző állú ifjúkommunista agitátorok, akik közös istállókban tartott tehenek és disznók, valamint közösen nevelt gyermekek bizarr jövőképével igyekeztek a parasztok forradalmi érzését felszítani, és akiket „éretlen zsidó gyerekekként" azonosított a falu népe és a hátországból érkező utánpótlásért aggódó Böhm Vilmos hadseregparancsnok is.[42]

A magyar kommunista forradalom „zsidó" jellege egyébként a Kormányzótanácson belül sem került le a napirendről. Garbai arra emlékezett, hogy a bolsevik főhadiszálláson, a Szovjetháznak átkeresztelt Hungária Szálló éttermében esténként százasával hemzsegtek az ápolatlan, hangoskodó, fiatal karrierkommunisták, akiknek kilencven százaléka zsidó volt, és ez állítólag még a pozsonyi gettóban felnövekedett Kalmár Henrikből is heves ellenérzéseket váltott ki.[43] Garbaitól tudjuk azt is, hogy egyszer egy magas rangú szocialista vendéget hívtak Bécsből, és ez alkalomból a város legjobb kóser szakácsnője, Spiegel Róza, az Opera melletti bohémtanya, a „Spigli" tulajdonosnője főzött a Hungáriában – Garbai szerint legalábbis – rosszul sikerült vacsorát.[44] A helyi hatalmi villongások során viszont nemegyszer a proletárral szemben álló „zsidókapitalista" mesterkedés került terítékre. „Fejér megye! Grófok, papok és zsidók megyéje..." – írta le jó pénzért, politikai megrendelésre Krúdy Gyula, igaz, saját nevét ezúttal nem kanyarította oda iromány végére. A lengyeltóti járás munkástanácsa a Belügyi Népbiztossághoz intézett hosszú beadványban tiltakozott az ellen, hogy a járási székhely Balatonboglárra kerüljön át. Levelük szerint az „igazi proletárok" náluk élnek, Balatonboglár pedig „köztudomásúlag" túlnyomóan „zsidólakta" község, így az áthelyezés csak a zsidógyűlöletnek nyújtana tápot: „mindenki azt vélné, hogy az áthelyezés a közérdek ellenére a boglári zsidókapitalizmus kedvéért történt".[45] Ez a hang Kun Bélának is tetszett, aki egy kormányzótanácsi ülésen a „zsidó kocsmárosokat" is megvádolta a munkásosztály forradalmi érzületének lezüllesztésével.[46] Ágoston Péter is a szocialista forradalom megmentése érdekében „zsidótlanított" volna: Kun Bélával állítólag

abban egyeztek meg június elején, hogy a Kormányzótanács átalakítása során olyan kilenctagú testület jön létre, amelyben Kun Béla kivételével „nem lesz se kommunista, se zsidó".[47] Nem sokkal később, június közepén az újpesti Ganz és Társa – Danubius Hajógyárból öt munkás kereste fel Haubrich Józsefet, és ajánlatot tettek neki: „Önre van szükségünk, mint vezérre, ön keresztény ember, tehát Önre számíthatunk, s leöldössük az összes zsidókat, és tiszta keresztény uralmat csinálunk."[48] Haubrich borzadva utasította el az ajánlatot, és figyelmeztetett, hogy a „disznóságoknak" nincs felekezete, a beszélgetésen jelen lévő, szintén „keresztény" vezérkari főnökének pedig azt mondta, hogy ezek nem komoly munkások. Tény azonban, hogy az utolsó hónapokban a nagyüzemi munkásság soraiban is rohamosan terjedt az antiszemita hangulat. A Forradalmi Kormányzótanács utolsó ülésén Lengyel Gyula úgy foglalta össze a bukás okait: „A gyári munkásság zsidózik, politikai összeomlás történt."[49]

Az 1919-es Tanácsköztársaságnak tehát ellenfelei és támogatói is tisztában voltak azzal, hogy a kérdés hatalmas politikai fegyver, azzal viszont jóval kevésbé, hogy zsidók feltűnő arányú szerepvállalását a kommunista rendszer szempontjából is ki lehetne használni. 1919. március végén, a Kormányzótanács megalakulását követően létrehozták a Magyarországon élő nem magyar nemzetiségű kommunisták szervezeteinek szövetségét is. A Pór Ernő „nemzetközi titkár" által összefogott szatellitszervezet rendelkezett ugyan egy jiddis nyelvű röpiratokat kiadó kis „zsidó frakcióval", de éppenséggel volt muzulmán pártszervezete is.[50] Mindkettő csupán kuriózum volt a kirakat félreeső, alsó szögletében: akik „számítottak", azok a jóval nagyobb létszámú orosz, lengyel, délszláv, szlovák, román és főként német kommunista csoportok voltak, ők alkották a magyarországi kommunizmus sokszínű nemzetközi bokrétáját, amiből Jerikó kicsiny zsidó rózsája aligha türemkedett ki. Ezzel szemben Szovjet-Oroszországban a zsidók megnyerésére komoly és célzott erőfeszítések történtek

– abban az országban, ahol az első szociáldemokrata párt, a *Bund* nevében is zsidó volt, és ahol a bolsevik forradalom vezérkarában a magyarországihoz hasonlóan magas volt a zsidók aránya.[51] Persze nemcsak ott, hanem az ellenfél térfelein is. Miközben Lenin zsidó „cinkosairól" sokat lehetett olvasni, arról kevésbé, hogy esküdt ellenségei, a szocialforradalmár eszerek és a mensevikek táborában még magasabb arányt ért el a zsidó származásúak részvétele. A cár „zsidó gyilkosait" ma is sokat emlegetik, azt viszont kevesebbet, hogy Lenin bátor merénylője is fiatal zsidó forradalmárnő volt, arról pedig még kevesebb szó esik, hogy milyen készségesen vettek részt tősgyökeres oroszok a cár meggyilkolásában és a Lenin ellenfeleivel való bolsevik leszámolásban egyaránt. Ami azonban 1918–1919-ben a legfontosabb volt, hogy a Leib Bronsteinnek született Lev Davidovics Trockij szervezte meg és vezette első győzelmeire a Vörös Hadsereget a *mindenütt* pogromokat rendező fehér ellenforradalommal szemben. A betűvetést egy kis délukrán falu ütött-kopott zsidó elemi iskolájában tanuló zsidó forradalmár győzedelmeskedett a díszes keresztekkel borított egyenruhákban feszítő arisztokrata tábornokok ellenében. Az ellenségein átgázoló kommunista rendszer első sikerei felébresztették a *zsidó* büszkeséget és reményeket, nemcsak Oroszországban, hanem szerte Kelet-Európában, sőt Németországban és a londoni East End százezres oroszországi zsidó bevándorlóközösségének tagjai között is.[52]

Igaz, távolról sem *minden* zsidó büszkeségét. Nem csak Lionel de Rothschild és a londoni zsidó pénzügyi elit határolódott el a legegyértelműbb szavakkal a bolsevizmustól és az iránta érzett zsidó szimpátiáktól, hanem a cionisták, a zsidó szocdemek és a hitközségek rabbijai is. Kommunizmus és zsidóság összekapcsolása *rasszista* alapon elfedi azt a tényt, hogy a kommunizmus és a zsidóság egyes csoportjai közötti, kétségtelenül létező kulturális affinitások távolról sem voltak kizárólagosak. A zsidó lelkekért versenyfutás volt a zsidóság sorain belül is. „Az igazi esemény számunkra Oroszország felszabadulása, Bronsteinnek nem Jaffában kell zsidó professzornak

lennie, hanem Trockijként [kell vezetnie a forradalmat] Oroszországban". – írta az anarchista Gustav Landauer tudós barátjának, Martin Bubernek. Landauer 1919 áprilisában maga is belevetette magát az események zavaros árjába, és a rövid életű Bajor Tanácsköztársaság oktatási népbiztosa lett – annak bukásakor fehér különítményesek verték agyon Münchenben.[53] Buber azt írta róla nekrológjában: „Úgy esett el, mint az eljövendő emberi közösség prófétája és mártírja."[54] Ő azonban inkább Palesztinában, a győztes nagyhatalmak által megígért zsidó otthonban találta meg a felszabadulást. Igaz, ő is olyan zsidó hazáról álmodott, amely nem osztozik a nyugati polgári életforma „jól elrendezett kulturális hazugságaiban".[55] Buber harcostársa, a cionista mozgalom vezetője, Háim Weizmann – az 1948-ban függetlenné lett Izrael Állam első elnöke – már az első világháború idején azzal kampányolt az antantkormányoknál, hogy ha nem segítik Palesztinában nemzeti otthonhoz az európai zsidóságot, azok vagy a németek, vagy a bolsevizmus karjaiba vetik magukat.[56] Weizmann ravasz és céltudatos diplomata volt, de nem volt cinikus: már évtizedekkel korábban is aggódva írt Herzl Tivadarnak az anarchizmusban és a szocialista forradalmi mozgalom harcaiban elporladó oroszországi zsidó fiatalságról.[57] Az asszimiláció sikerében hívő brit diplomata és zsidó közéleti személyiség, Lucien Wolf pedig amiatt aggódott, hogy az európai zsidóságon belüli bolsevik tendenciák nyilvánosságra kerülése káros lesz a zsidó közösségre nézve. Titkolni kell őket tehát.[58]

Aggodalma nem volt alaptalan. Az 1919 tavaszán–nyarán Nagy-Britannián és Amerikán keresztülfutó „vörös félelem" nagyon gyorsan megtalálta az új ellenséget: a német junker helyett a zsidó kommunistában, Ludendorff helyett Trockijban. Trockij viszont egyáltalán nem akart zsidó hős lenni, az ő „felekezete" a szociáldemokrácia volt küzdelmes ifjúságában, és vállása a világforradalom lett, miután 1917-ben véglegesen csatlakozott Lenin élcsapatához. A zsidó kommunisták nem akarták képviselni a nem kommunista zsidókat, annál inkább az emberiség nem zsidó jövő-

jét. Talán éppen *ezért* Trockijt is, és minden zsidót eleinte szívesen láttak a kommunista kiválasztottak parancsnoki fedélzetén. Az orosz Lunacsarszkij, a bolsevik „kultúrguru" és nagy befolyású oktatási népbiztos úgy vélte, hogy a lassú szláv temperamentumnak szüksége van a „zsidó elvtársak" sebesen száguldó vérére – az orosz férfiaknak pedig okos zsidó nőkre. És valóban: nemcsak neki, hanem sokaknak a párt első vonalában zsidó felesége volt.[59] A zsidók forradalmisága Lenin számára is megkülönböztetett érték volt – „a zsidók mentették meg a forradalmat a nehéz időkben az általános szabotázstól, nekik köszönhetjük, hogy át tudtuk venni az államapparátust" –; azt persze nem tudjuk, vajon ő maga tisztában volt-e anyai nagyapja zsidó származásával, ezt halála után is hosszú ideig titkolták Sztálin parancsára.[60] A zsidók azonban hiába voltak sokan a bolsevik párt vezetői testületeiben – és a korai kommunista évek moszkvai avantgárdjának izgalmas sokadalmában, Chagalltól Mandelstamig –, megszámlálhatatlanul több zsidó volt az átvonuló seregek dühének és szadizmusának kiszolgáltatva a Baltikumtól a Fekete-tengerig. Az 1918 és 1921 között totális káoszba süllyedt Oroszország minden elképesztő mértéket felülmúlóan kegyetlen polgárháborújában vörösök és fehérek állati kegyetlenséggel végeztek áldozataikkal, a vörös parancsnokok között a zsidó Trockij éppúgy, mint a nemesi származású Tuhacsevszkij hidegvérrel adott utasítást tömeggyilkosságokra, amiképpen a fehérterror is tömeges volt, találékony, sokszor öncélúan kegyetlen, és volt egy megkülönböztető sajátossága: sohasem kerülte ki az útjába kerülő zsidókat. Joggal tehető fel a kérdés: 1918–1919-ben hová máshová állhattak a tízezrével hulló zsidók, mint az ellenük *legkevesebb* gyilkosságot elkövető bolsevikiek mellé? Nézhették-e a máshonnan a bekövetkező katasztrófát, mint a minden korábbinál vérengzőbb pogromok szemszögéből? A Baltikumtól Ukrajnáig húzódó háborúk véres övezetében rettegő milliós zsidóság azért is a bolsevizmushoz csatlakozott, mert máshová nem is nagyon

tudott – Kolcsaknak és Gyenyikinnek akkor sem kellettek a zsidó katonák, ha maguk ajánlkoztak.[61]

Bár a korai bolsevik évek Oroszországában sokszínű zsidó irodalmi és nemzeti reneszánsz bontakozott ki, a kommunizmus leginkább mégis abban az értelemben zsidó ügy, hogy a zsidókból lett kommunisták nem akartak többé zsidók lenni. A zsidóságtól való megszabadulás problémaköre Marx fiatalkori írásaitól kezdve átszövi a szocialista dogma- és hiedelemvilágot. Az Engelsszel közösen írt *A szent család* sokat idézett mondata szerint a „mai világ a szíve legmélyéig zsidó".[62] A zsidók társadalmi felszabadulását pedig végső soron a társadalomnak saját „zsidó" voltától való megszabadulása hozhatja el. Nem zsidó emancipációra van szükség, hanem a „lényegében zsidó" embertelen társadalmat kell megszüntetni.[63] A korai marxizmus ebben az értelemben egy német tollal írt zsidó fejlődésregény: zsidóként élére állni az „elzsidósodott" világ elleni küzdelemnek és megteremteni a boldog új világot: politikai programnak hagymázas utópia, zsidó identitásmintaként viszont nagyon is könnyen követhető. 1917 előtt már fél évszázad orosz zsidó forradalmárai próbáltak a szocializmuson keresztül megszabadulni a zsidóság bélyegétől, amit a gettón kívül – és *belül* is – rájuk ütött a származás. Öngyűlölet és kiválasztottságérzés, a folyton fenyegető kataszt-rófa összekapcsolódva a messiásvárakozás évezredes hagyományával kétségtelenül adhatott *zsidó* mintákat is a világtörténelem diadalmas megújítását ígérő bolsevik kísérletnek – és ez a minta Magyarországon is ígéretes lehetett a zsidóságuktól szabadulni igyekvők *egy része* számára. A kirekesztettség tapasztalata a liberális Magyarországon sem merült ki csupán az érzelmi távolságtartásban és idegenkedésben. „Ezek az emberek elhitték az abszurdumot, hogy zsidók is, magyarok is lehetnek egyszerre" – vádolta 1919 őszén a kolozsvári *Új Kelet* cionista újságírója – no nem a bolsevikké lett nemzedéktársakat, hanem – az asszimiláció meséjét elhitt szüleiket és a nagyszüleiket. Őket téve felelőssé, hogy 1918–1919 zsidó fiatalsága „furcsa, felemás helyzetéből" a „végletek felé, kapkodásba" menekült.[64]

Ebben a magyarázatban is volt igazság. Magyarországra ugyan nem érkeztek meg az apokalipszis kozák lovasai, de az internacionalizmus iránti rajongás nem csupán a pogromtörténetektől fuldokló Oroszországban származhatott a zsidó sors gyötrelmeitől menekülő vágyból. Sinkó Ervin megrázóan írja meg internacionalizmusa genezisét saját századfordulós gyermekkora falusi látószögéből: „A bíró, akivel szemben állok, ez a kisfiú, számomra még mindig a sváb falu egyik árkában fekszik. Parasztgyerekek falkája leste meg egy délután. Lefogták, kigombolták a rövid nadrágját, hogy megnézzék »a zsidófiú fütyülőjét«. Utána »Jud! Jud!« csatakiáltással taszították le a csöppet se harcias, reszkető térdű kisfiút az árokba. [...] Őneki köszönhetem, hogy amihez sokaknak egy világháború se volt elég, nekem kezdettől fogva adva lett, véremmé vált: az internacionalizmus. Az ablakból eleget néztem a sváb gyerekeket, amikor egymással játszottak, nem gondolhattam, hogy rosszak. Csak valami szörnyű és sötét félreértés lehet az, ami miatt engem üldöznek. Sose álmodtam arról tehát, hogy sváb gyerekek légiójával szemben zsidógyerekekből álló légióval vegyem fel a harcot; de mindig arról álmodtam, hogy mint a többiekkel, velem is békésen együtt fognak játszani, s mint ahogy én csak gyerek akartam lenni, ők is csak gyerekek lesznek, és nem zsidók és nem keresztények, nem németek és nem magyarok."[65] A megalázott Sinkó nem volt egyedül az álmával: a legkülönbözőbb zsidó háttérrel rendelkező fiatal – a szegény vidéki rabbifiútól a gürcölő pesti magántisztviselőig – talált egymásra abban, hogy az új világban nem lesz többé zsidóverés, mert nem lesz többé zsidó és nem zsidó. Egyszerre szűnhet meg a világból való kizártság és a saját zsidó kisvilágba történő bezártság.[66] Nem kell többé olyan „Zsidómagyarországon" élni, ahol a zsidó élettörténetben a keresztény barátok csak mellékszereplők maradnak, mert ha nem lesz többé se keresztény, se zsidó, akkor a zsidóságot anélkül el lehet hagyni, hogy az ember az „üldözött kisebbségből a támadó többség" soraiba lépjen.[67]

Olyan elvárások voltak ezek, amelyekre csak a vallás felelhetett. „Oroszországban az emberek megpróbálnak egy tökéletesen igazságos világot létrehozni. Ez vallási ügy" – mondta az író Franz Kafka az 1917-es oroszországi bolsevik forradalom véres vajúdásáról.[68] A bolsevik politika kezdeti vallásos vonzerejéhez kétség sem férhet.[69] Értelmiségi vallásosság volt ez, és szellemi szomjúságot takart Magyarországon is. A századforduló kényelmes materialista kultúrája ugyanis magától értetődő volt, gyakorlatias racionalizmusa pedig unalmas azoknak, akik még elhitték magukról, hogy egyszer majd a fellegekben fognak járni. A vallásos keresőket különösen érzékenyen érintette az asszimilációs helyzet vallásos deficitje. Az elidegenedést az ősök vallását elvesztő, zsidó származású fiatal gondolkodók tették szóvá legőszintébben. Franz Kafka 1919-ben apjának címzett híres levelében arról írt, hogy milyen elveszetten csellengett a zsinagógában, a frigyszekrény felnyitása céllövőbódékra emlékeztette, ahonnan mindig „a régi, fej nélküli bábuk jönnek elő", és lehetetlen volt megértenie, hogy lehet valami magasabb rendű értelme annak a „néhány semmiségnek", amelyet rettegett apja a zsidósága nevében „semmiségüknek megfelelő közönnyel hajtott végre" a zsidó ünnepeken.[70] Akár jelképes értelmét is lehet annak tulajdonítani, hogy Kafka később világhírűvé lett levele sohasem jutott el címzettjéhez. Ahogy annak is, hogy a nemzedéki feszültségről később nagy hatású tanulmányt író Mannheim Károly az elidegenedés egyetemes tapasztalatát már 1917 őszén megfogalmazta: „Nekünk, embereknek sorsunkhoz fűződő legfényegesebb adottságunk, hogy sokan vagyunk és elváltan élünk! Elszakadtan egymástól, egymás után vágyódva, de egymást meg nem közelíthetően. De nemcsak a másik megközelíthetetlen számunkra, hanem mi magunk is."[71] Ebben a panaszban a szülők önelégült szabadgondolkodása iránti ellenszenv sűrűsödött, amely az ősi zsidó rítusok otthonos biztonságát névleges kereszténységgel cserélte fel, valami olyasmivel, amit a „kikeresztelkedők" egyébként a legtöbbször mélyen megvetettek. „Undor", „utálkozás", „visszás idegenségérzés", „ösztönös irtózás", a „keresztények megeszik a vért" – idézte fel kíméletlen őszinteséggel Kulcsár István, az Eichmann-per későbbi neves pszichiáter szakértője a családjából hozott érzelmi örökség „lelki alvilágát" a kereszténységgel szemben.[72] Szellemi fejlődésében és a zsidósághoz való viszonyában egyaránt fordulópontot jelentett számára az 1919-es Tanácsköztársaságban való lelkes részvétel és a rákövetkező fehérterror időszakának félig kamaszként való átélése. Egy másik visszaemlékező, az Amerikában sikeres tudományos és orvosi karriert befutó Linksz Artúr – aki Kulcsárhoz hasonlóan szintén „megégette magát" 1919-ben – arról írt, hiába járt a pápai református kollégiumba, az, hogy az Újtestamentumot egy zsidó olvassa (még ha ateista is), elképzelhetetlen volt. Ő szülei vallásosságának zárt horizontú távlatain is kesergett: hiába lelkesedett Rembrandt művészetéért, amikor megmutatta rabbi édesapjának az *Izsák feláldozása* egyik szép reprodukcióját, az hidegen csak annyit jegyzett meg, nem jó kép, mert Ábrahámon nincs fejfedő.[73] Két, később nemzetközi hírnevet szerzett tudós emlékei persze korántsem foglalják magukba a kortárs zsidó előítélet-térkép teljességét, sem a zsidóságból való kiábrándulás bonyolult pszichológiai keretrendszerét.[74] Csak az antiszemita fantázia láthatja minden zsidó érzésen ugyanazt a láthatatlan egyenruhát – a zsidó létezés tapasztalata, ahogy a zsidósággal való szakítás motivációja is, sokszínű. Az viszont bizonyos, hogy a „kikeresztelkedés" a legritkább esetben volt őszinte. „Minden zsidó hazudik, ki vallja a keresztény dogmákat" – írta indulatosan Szabolcsi Miksa, a neológ zsidóság egyik hangadó publicistája még a századelőn.[75] Dühét részben érthetővé teszi, hogy a vágyott befogadás sem volt teljes szinte soha, „a keresztvíz a zsidó nevet nem mosta le".[76] A „zsidó" bélyeg megmaradt a református egyházban presbiteri tisztséget vállaló, dúsgazdag Lánczy León is, miközben kimondva-kimondatlanul az árulás terhét hordozták elhagyott közösségük szemében azok, akik felbontották a zsidó hitsorsosaikhoz fűződő *hivatalos* kötelékeiket. A köz-

tes lét; a metafizikai otthontalanság *zsidó* tapasztalata korántsem magyarországi jelenség volt, hanem a kommunizmus egyik legfontosabb szellemi szálláscsinálója szerte Kelet-Európában. Senki sem hordozta könnyen „a gyanú 19. századi mestereinek", Marxnak, Nietzschének és Freudnak mohón elsajátított tudását, amelyek kiüresítették a mennyet, legyen az zsidó vagy keresztény, de mintha a zsidók időtlen nemzedékek óta kénytelenek és képesek is lettek volna a határok között, a senkiföldjén is megélni. Pedig ez nem így volt, vigaszra, illúzióra mindenkinek szüksége van. Szabó Ervin, az 1919-es forradalmi fiatalság *spiritus rectora*, utolsó éveiben már okkultista és spiritiszta problémákkal foglalkozott, élete utolsó tavaszán morálkatekizmust akart írni, és hadat üzent a materializmusnak. Utolsó kéziratának végére pedig – mint egy középkori, kolostori íródeák – azt kanyarította oda: „Befejeztem 1918. július 21-én, vasárnap esti 7 óra 51 perckor, miután három napig nyomtam az ágyat lázban. Isten bocsássa meg bűnömet."[77] Az elidegenedésre a gyógyír a forradalmi cselekvéssel való azonosulás *vallásos* megfogalmazása volt. Azzal a türelmetlen, messianisztikus hittel, amelyet Mannheim barátja, Lukács György fejezett ki 1918 tavaszán: „Most rögtön, ebben a pillanatban meg kell valósítanunk [...], a földre kell hoznunk az isten országát."[78]

„*Aus dem Judentum kommt man nicht heraus...*" – a zsidóságból nincs kilépés –, írta húsz évvel később Hannah Arendt, hiába hittek sokan abban, hogy a történelem kinyitja a kinyithatatlannak gondolt ajtókat. A veszélyes kommunista kaland nem hozott felszabadulást a magába záró zsidó gond alól. Kulcsár István gimnazista rajongással kereste a közös üdvöt, de csak „Marx-bócereket" látott maga körül a mozgalomban, akik a szemináriumon ugyanúgy magyarázták Marxot, „mint nagyapáik a Talmudot [...], s megvetettek minden gondolatot, ami az Írással nem egyezett".[79] 1919-ről, a Vörös Hadseregben szerzett élményeiről pedig azt írta: „Nagyon örültem, ha egy keresztény elvtársat ismertem meg. Ebben a magatartásban már benne rejlett az aggódó kérdés:

hátha a forradalom nem az egész emberiség ügye, hátha mégiscsak a zsidók csinálják?"[80] Amíg Sinkó Ervin a kommunizmus hívószavát öntudatlanul is a zsidó szenvedéstörténetre következő messiási idők elbeszélésébe helyezte el, Kulcsár pedig utólag felébredt cionizmusa perspektívájából értelmezte hiábavalóságnak, addig Kun Béla a felnőtté válás minden valláson túli, örök fegyveréhez nyúlt: az apákkal való leszámoláshoz. A Tanácsok Országos Gyűlésén brutális tömörséggel mondta ki: „Zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem."[81] A zsidó szerepvállalás generációs motivációját a nem zsidó Garbai Sándor szintén lényegre törő egyszerűséggel ragadta meg: „A zsidóság szereplése a forradalomban az ifjú zsidók forradalma az öreg zsidók ellen."[82] Kun nyilvános *coming out*jával egyébként az elharapódzó antiszemitizmusnak üzent, és szavait tettekre is váltotta: néhány nappal később statáriálisan kivégeztek egy hivatalnokot, akit a Szent István-bazilikában, a mise alatt antiszemita röplapok osztogatása közben értek tetten. Ám a szerencsétlen nyilatkozat és a még szerencsétlenebb kivégzés leginkább égő csóvát dobott egy robbanóanyaggal telített edénybe.[83] Pest utcáin ekkor kezdtek el végigsöpörni a pogromhírek. Az egyik cifrábbik szerint egy zsidó mészáros azt üzente: a Közvágóhíd hentesei már köszörülik a bárdokat és a táglókat a nagy pogromra, és bár ő maga zsidó, a pogromot szükségesnek tartja...[84] A megrémült polgárság nem tudta, kinek higgyen.

A zsidó apák viszont nem hittek Kun Bélának, és nem hittek saját kommunistává lett fiaiknak sem. Kun Béla édesapja állítólag zavartan téblábolt a Margitsziget árnyas tölgyei alatt, és várta, hogy ennek az egésznek vége legyen.[85] Korvin Ottó idős szülei nem értették tékozló fiuk forradalmi ámokfutását, hiszen korábban minden földi jót megadtak neki. Pogány József édesapja pedig röviddel a bukás után öngyilkos lett, úgy érezte, megtévelyedett fia szereplése miatt kiközösítette őt a pesti izraelita hitközség, amelynek szegény és szerény temetkezési tisztviselője volt.[86] Ami-

kor elfogatásakor Szamuely Tibor öngyilkos lett, a nagymartoni zsidók megtagadták tőle a zsidó végtisztességet, a szent életű devecseri rabbi pedig életében először pofon vágta „rossz társaságba keveredett" 19 éves fiát, Linksz Artúrt. Utóbbi később a pozsonyi jesiva óvó biztonságában kigyógyult a forradalmi vakságából, és híres szemorvos lett New Yorkban – köztiszteletben álló édesapját viszont 1944-ben Auschwitz halálgyárába küldte a „judeobolsevista" mítoszból tömeggyilkos törvényeket font magyar állam.[87] A magyarországi zsidóság sokszorosan tagolt és egymás közti ellentétekkel is súlyosan megterhelt közösségei döntő többségükben a kommunista kaland ellenfelei és kárvallottjai voltak. A bolsevizmus a zsidóság konzervatív egyéniségét meghazudtoló akció – írta az *Új Kelet* némileg egyoldalúan, az viszont kétségtelen, hogy egy-két szórványos üdvözléstől eltekintve *zsidó* lelkesedés sem kísérte a Forradalmi Kormányzótanács megalakítását.[88] „A »minden zsidó barát« jelszót nemcsak az imában és a templomban találjuk meg ezentúl, hanem az életben is, az egész világon" – írta Lebovics József mágocsi rabbi héber nyelvű röplapjában, de rossz jósnak bizonyult.[89] Több megyében először a zsidó vagyonnak estek neki a vallásügyi „likvidátorok": A „zsidó" Budapesten a vallásellenes düh által leginkább kifosztott felekezet abszolút értelemben is a zsidó volt, de a zsidó hitközségek vidéken is jóval nagyobb (a gazdagabb katolikus egyház viszont kisebb) arányú vagyonveszteséget szenvedtek el, mint ami lakossági arányszámukból következett.[90] Eközben menekült galíciai zsidók százait deportáltak vissza a fővárosból a véres szülőföldjük felé. Ám a magyar honos zsidóságnak sem volt fenékig tejfel az élet. A polgári társadalomból szedett túszok közé Kun Béla szívesen sorozta a „zsidó burzsujt", és ugyanezt tették „zsidó" alvezérei vidéken is. Pápán például Lusztig Arnold megyei politikai megbízott április első napjaiban húsz főt jelölt ki túszként és fenyegetett halálbüntetéssel a polgárság soraiból, és közülük tíz volt zsidó.[91] A túszok fele. Nem csoda, ha a „zsidó szoldaritás" ilyen ékes megnyilvá-

nulásai miatt felgyorsult a „kitérés": százak és ezrek hagyták ott az izraelita felekezetet, egyrészt azok, akik magukra vették a szégyent megtévedt egykori hitsorsosaik felett, de még inkább azok, akik az eljövendő „keresztény" bosszú elől – a kereszténységbe menekültek.[92] A jelenség annyira feltűnő volt, hogy a hiszékeny pesti utcán elterjedt a rémhír: maga Kun Béla is kikeresztelkedett.[93]

A korai kommunizmusnak vannak zsidó vonatkozásai Magyarországon is – de a proletárdiktatúráért nem felelősek „a" zsidók vagy a magyar zsidóság. A vörösterror sem a „zsidók" bűne – hanem a kommunistáké: a bűneit gyáván és reszketve társaira kenő Cserny Józsefé, a végzetével filozofikusan szembenéző Korvin Ottóé, a cselekedeteiben egy szadista rablóvezértől semmiben sem különböző Szamuely Tiboré és társaiké, akiknek bűnügyi adatlapján az eltérő felekezeti megjelölés semmilyen különbséget nem takart tetteik tekintetében.

5. „A SZOVJETOROSZ KATONÁK MAGYARORSZÁG HATÁRÁN ÁLLNAK!" – A VILÁGFORRADALMI POLITIKA DILEMMÁI

A Forradalmi Kormányzótanács alakuló ülésén, az Erzsébet körúti párttitkárság tavaszi éjszakába kivilágló ablaksorai mögül még csak az látszott, hogy a némileg váratlanul összekerült régi és új elvtársak hosszan alkudoznak egymással az új világon és az új pozíciókon. Elmúlt éjfél, mire mindent elrendeztek. Kun Béla és Pogány József gyorsan összedobták a sűrű két nap történéseiből azt, amit a nyilvánossággal meg akartak osztani, visszamutogatást a polgári Magyarország csődjére, amely nem tudta megvédeni a határokat, harcias szavakat és a világforradalom éjjeli mámorban fogant, borzongató jövőjét. Halált ígértek az „ellenforradalom banditáira csakúgy, mint a fosztogatás brigantijaira", teljes eszmei és lelki közösséget, valamint fegyveres szövetséget az orosz szovjetkormánynak, vért, verejtéket és nélkülözést a magyar proletariátusnak, és mindezért cserébe „az eszme diadalát", „nagy alkotásokat", „a szocializmus világot megváltó ügyének" győzelemre juttatását. Újságírók voltak, nem takarékoskodtak a nagy szavakkal, és sietősen papírra vetett fogalmazványuk reggelre *Minden-*

kihez! címezve már a *Népszava* címoldalán volt.[1] Lassú, hideg eső esett. A jegyzőkönyvvezető Vincze Sándor arra emlékezett, hogy kedvetlen sötét volt, az utcákon két-háromszáz szedett-vedett, leszerelt katona és néhány tucat ifjúmunkás tüntetett. Arra viszont nem emlékezett, hogy friss fővárosi népbiztosként Kun Bélát és feleségét ő kísérte át az Astoria Szállóba, és szerzett nekik szobát Budapest egyik legelőkelőbb szállodájában. Hajnalodott, a portás nem ismerte fel Kunt, eleinte goromba volt, de aztán megértette, hogy az új urak „elvtárs úr" vezetőjének legalábbis lakosztály jár.[2] Kunfi Zsigmond arra kért egy kommunista ifjúmunkást, kísérje haza külvárosi otthonába. Szótlanul gyalogolt, csak annyit mondott az újonnan kinevezett népbiztos: „Fiam! Elkövettük a halálugrást az ismeretlenségbe."[3] Kun Béla egy évvel később úgy vélte, ha puccs történt március 21-én, akkor az a „szociálsovinizmus" puccsa volt, Kunfié és hatalommal kufárkodó társaié, Kunfi viszont arról írt halála előtt, hogy a magyar szociáldemokrácia is a kommunisták nagy hódításainak áldozata lett.[4] Mindketten külföldről írtak, magyar földre többet élve nem tértek vissza.

A különös hatalomváltás mindenkit meglepett. Elsősorban azokat, akiknek az ölébe hullott. „Én egész másképp képzeltem a történelmet" – ez volt állítólag Révai József első reakciója, amikor a vezérek kiszabadulásának hírére a Visegrádi utcában összegyűltek a fiatal kommunista harcosok. Barátja, Sinkó Ervin meg is írta csalódottságát, amely az övé is volt, húszéves, felhevült fiataloké.[5] Ha hihetünk elbeszélésének, közös mesterük, Lukács György is azt mondta: „Túl korán jött. Túl korán és túl olcsón."[6] Március 22-én reggel hangzott el a párbeszéd, amikor a fiatal és lelkes tanítvány felkísérte Lukácsot a Forradalmi Kormányzótanács első ülésére a budai Várba, és aztán maga is teljes szívvel vetette magát az események sorozatába, hogy aztán másfél évtized múltán megírja, miért volt bennük rossz érzés, hogy a kommunista világforradalom nem tűzben és felhők között jött el, nem harcban és küzdelemben, hanem cigarettafüstben és kedélyes tárgyalások között. Lukács, Sinkó és Révai készen álltak volna az élet-halál harcra, mert 1919-ben, aki kommunista volt, új eget és új földet várt. Lukácsnak, aki ekkoriban a vallás nyelvén fogalmazta meg reményeit, talán ott motoszkált fejében a hegeli gondolat is, hogy csak az élet kockáztatása igazolja a szabadságot.[7] Akár másokét is, mert „gyávaság lehet az is, ha nem merem a jóért mások életét kockáztatni".[8] A halálkultusz egyébként sem állt távol tőle, alig néhány évvel korábban, könyvekkel kipárnázott heidelbergi magányában úgy vélekedett, hogy „a halál, úgy, ahogy van [...], az élet egyetlen elképzelhető, ujjongva helyeselt megkoronázása".[9] Ifjúkorában sem szerette a „sekélyes megalkuvásokat", kommunista megtérésekor pedig ki is mondta, hogy minden megalkuvás végzetes az igazi végcél szempontjából. Regénybeli alteregója, Vértes György a legendás spártai király, Leónidasz tragikus, hősi áldozatához viszonyította a feladatot, ami az érett gyümölcsként ölükbe hullott hatalomnak értelmet adhat: „A mi dolgunk most a leonidászi feladat: minél tovább tartani a világforradalom magyar frontszakaszát."[10] Később Lukács nevetséges, buggyos térdnadrágban és zöld harisnyával, a lábán otromba turistacipővel valóban elment a frontra, és vaksi szemeivel nyugodtan csámpázott végig a lövészárok mellvédjén. Március 21-én azonban a hegeli élet-halál harc nem volt sehol. Az ész csele nem küldte harcba a forradalmi szenvedélyeket, csak jókor volt jó helyen.[11] „Valahol hiba történhetett. Az egész nagyon könnyen ment" – vallotta be Kun Béla is kissé zavartan kommunista hívei körében, legalábbis Rákosi Mátyás rosszmájú visszaemlékezései szerint.[12] „Senki sem halt meg, tehát semmi sem történt" – fogalmazta meg a 19-es nemzedék közös dilemmáját fél évszázaddal később Alexandre Kojève, a francia baloldali radikalizmus egyik szellemi atyja 1968 májusának párizsi diáktüntetései kapcsán – és vele sem rendőrgolyó, hanem szívinfarktus végzett néhány héttel később.[13] Objektív igazságát az embernek a halálig menő harccal kell(ene) védenie – hangzik Hegel tanítása, bár a német filozófus nehezen érthető körmon-

dataiból még a legprogresszívebb magas pesti értelmiség is inkább paródiát csinált. Lukács legnagyobb bánatára, ő legalábbis nehezen bocsátotta meg Polányi Károlynak, a Galilei Kör elnökének, hogy humoreszkké alacsonyította *A szellem fenomenológiájának* mély értelmű értekező prózáját.[14] A galileista vezér, Polányi gyorsan meg is lépett a bolsevik uralomból, tanítványai azonban szinte mind Lukács zászlaja alá gyűltek. Idővel legtöbbjük számára március 21-e mégiscsak forradalommá nemesült. A hivatásos forradalmárok szívesebben emlékeznek Mirabeau gróf híres mondására a tíz egymással együttműködő emberről, aki felér százezer magában reszketővel, mint arra, hogy a forradalmak többnyire meglepően könnyen győznek, és a győzteseknek sokszor egyetlen feladatuk van: az összeomlás romjaira kitűzni az új világ büszke zászlaját.[15] Pedig ez történt. Hajnalban már ott virítottak a pesti házfalakon az első rendeletek. „Statárium!", „Tilos a szesz!", „Mindenki, aki a Tanácsköztársaság parancsainak fegyveresen ellenszegül [...], halállal büntetendő." Két hét alatt Magyarország Szovjet-Magyarország lett. Papíron mindenképpen. Rendeletek százai zúdultak a meglepett országra – csak kormányzótanácsi rendeletből jutott legalább kettő minden napra –, amelyekből egyetlen dolog volt érthető: másképp lesz, mint eddig volt.[16] A Forradalmi Kormányzótanács a statáriumon és az alkoholtilalmon kívül már az első héten döntött az egyház és az állam különválasztásáról, a rangok és címek eltörléséről, a Vörös Őrség és a Vörös Hadsereg megalakításáról, valamint arról, hogy a házasságon kívül született gyermek nem „törvénytelen" többé. A második hét végére kiadták a rendeleteket a tanácsválasztások előkészítéséről, a kormánybiztosok helyére kerülő direktóriumok választásáról, a laikus bírákból álló forradalmi törvényszékek felállításáról, a lakóházak, az ipari, közlekedési és bányaüzemek, valamint a pénzintézetek és biztosítótársaságok szocializálásáról, a nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételéről, az általános munkakényszer bevezetéséről, a betegségi és baleseti biztosítás kiterjesztéséről, a járadékok felemeléséről. Az új világ kovácsait a részletek is érdekelték: a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság rendelkezett az iskolás gyermekek fogainak kezeléséről, és megindult a proletárgyermekek ingyenes fürdetési akciója a közfürdőkben.

Az ékszereket, értékpapírokat és a színházi zsöllyéket is azonnal államosították, és Lukács György kezdeményezésére megkezdődött a főúri és nagypolgári paloták műkincseinek leltározása is.[17] Március 23-án délelőtt már autók robogtak szerte a városban, utasaik elszánt fiatal múzeumi szakemberek, akik vitték a parancsot a régóta kiszemelt palotákba. A főváros megdöbbent műgyűjtői egytől egyig siettek is aláírni az eléjük tett lefoglalási jegyzőkönyveket, a korabeli sajtótudósítás szerint „igen szépen viselkedtek".[18] Ami nem is csoda, hiszen az autókon nemcsak szemüveges művészettörténészek, hanem a hírhedt Fabik-különítmény kézigránátos, marcona legényei is ott ültek. Még aznap „proletártulajdonná" lettek báró Herzog Mór Lipót, Nemes Marcell és báró Hatvany Ferenc mesés vagyonokat érő műtárgyai, és természetesen nem kerülhette el sorsát Andrássy Gyula páratlan értékű kollekciója sem. Budapest legjelentősebb magángyűjteményeinek múzeumi becsű darabjait már az első nap végére lefoglalták, és két hét múlva mintegy 60 magángyűjtemény szenzációs darabjai, Goyák, El Grecók, Renoirok, Cézanne-ok, Gauguinek és Van Goghok között sétáltak fel-alá Lukács sikertől és Rembrandttól részegült, egyébként szakmailag kifogástalanul felkészült megbízottjai a Szépművészeti Múzeum raktáraiban.[19] (Arról viszont sajnos hallgat a művészettörténet-írás krónikája, hogy a népbiztos édesapjának, Lukács József bankvezérnek gellérthegyi villájában található gyűjteménye – köztük olyan kortárs remekművekkel, mint Kernstok Károly *Magányos hajnali lovasa* – miért maradt ki szerencsésen az őrült tempójú államosításból.) „A kormányzótanács egy rendelete elég volt ahhoz, hogy a műkincsek évszázados rabságuktól megszabaduljanak, és a Nemes-féle spekulánsok hiénakezei közül kikerüljenek" – indokolta meg a *Vörös Ujság* a nagy

vörös műkincsrablást, amelyből két hónappal később grandiózus kiállítás kerekedett a Műcsarnokban. A franciák által megalázott országban a francia modernizmus ünnepe kivételes, egyszeri pillanat volt a hazai műgyűjtés hét bő és szűk esztendejének a határán. Bár Kun Bélában felmerült az ötlet, hogy a begyűjtött kincseket gazdag nyugati műgyűjtőknek kell busás áron eladni, és értük fegyvereket venni, ez a történet szerencsésen ért véget. A kommün bukása után a műkincsek többsége visszatért tulajdonosaikhoz, a megszállott művészettörténészek pedig a szélrózsa minden irányába szóródtak szét. Az egykori gépkocsis különítmény és egyben a Műtárgyakat Társadalmasító Bizottság vezetője, Pogány Kálmán például Kohner Adolf műgyűjteményéhez szegődött el minden titkot tudó szakembernek, és ott volt akkor is, amikor 1934-ben a gazdasági válság hatására a ragyogó gyűjtemény végleg szétesett. Egykori igaza tudatában írta: „csak a közgyűjtemények [...] örök életűek, a magángyűjtemények előre megpecsételt sorsa [...] a feloszlás".[20]

A kockázatokkal és mellékhatásokkal akkor persze sem a mániákus cselekvés állapotába került művészettörténészek, sem a hatalmi pozíciókba jutott barátaik nem számoltak. Kevés nyilatkozatot ismerünk arról, hogy mit is gondolt a lehetőségek tűzfészkeihez telepedő értelmiségi tábor a hatalmi mámor legelső hetében. „Vagy sikerül, vagy lógunk" – mondta hetykén a távozó Garaminak Ernőnek Varga Jenő, és rá volt írva az arcára, hogy nem ő fog lógni, inkább mások.[21] Minden a végidők szédületében működött, és minden az átmenetiség büszke tudatával, a leghírhedtebb pesti bankjegyhamisítókat börtönből szolgálatra berendelő pénzügypolitika éppen úgy, mint a diplomácia felszámolását meghirdető külpolitika is.[22] „A forradalomnak igazán nem a legelső feladata, hogy pénzügyileg szépen gazdálkodjék" – indokolta meg Lengyel Gyula, hogy március 21-én miért rögtön a bankópréshez nyúltak és a bankbetétekhez, a magánosok arany ékszereihez, sőt a bélyeggyűjteményeihez is. A Forradalmi Kormányzótanács XVI. számú

rendelete felhatalmazta a szociális termelés népbiztosát az aranytárgyak és mindennemű ékszer elárusításával foglalkozó üzletek igénybevételére, azzal, hogy az aranytárgyak letétbe helyezendők, és eladás esetén értékük a fél folyószámláján jóváírandó. Egy másik rendelet viszont már a 2000 koronát meghaladó értékű aranytárgyak és drágakövek térítés nélküli beszolgáltatását is előírta. Gyakorlatilag vagyonelkobzást. (A *Népszava* vonalas cikkírója igazi macsós értelmezéssel tálalta fel az intézkedést a férfiolvasóknak: „Az asszonyok, akiknek életcélja volt az arany, a briliáns, az ékszer: amiért házasságtöréseken át, kézről kézre járva ezerszer eladták magukat, folyathatják a könnyeiket és beletéphetnek a testükbe, az építést mégis folytatni kell."[23]) A hivatalos prostituáltak 40 százaléka abbahagyta mesterségét a prostitúciót betiltó diktatúra saját adatai szerint, de a „forradalom fergetege" napvilágra hozta a gyermekprostitúciót – egy júliusi razzián ötvennégy 14-15 éves csenevész leányt találtak a szállodákban „vén burzsoák" társaságában.[24] A szégyenteljes pedofília valódi arányait nem ismerjük, a pesti utca inkább attól volt hangos, hogy Bécsben minden orgazda magyar ékszert árul.[25]

A burzsoázia kifosztása azonban az ideológusok számára csak kísérőjelensége volt egy mélyebb átalakulásnak, a történelem kommunista közgazdasági beteljesülésének, amely az ősidők primitív cserekereskedelmétől vezetett el – a végidők primitív cserekereskedelméig. Az őskommunizmustól a hadikommunizmusig. „A pénzrendszert *ad absurdum* kell vinni, és át kell térni a közvetlen cserére a falvak és a város között [...], mert a dolgok természetes rendje ez." Kun Béla májusban elmondott szavait már március 22-től igyekeztek átültetni a gyakorlatba. A gazdaságpolitikát irányító Varga Jenő úgy vélte, a proletárgazdálkodás elvileg is naturálgazdálkodás.[26] Ha teljesen kiépül, a pénz magától el fog tűnni a szocialista üzemek egymás közti forgalmából. A szénbányák a vasutakat és a kohóműveket ár felszámítása nélkül látják el szénnel. A kohászati üzemek a vasat a gépgyáraknak, ezek a gépe-

ket az állami mezőgazdasági üzemeknek a pénz közvetítő szerepe nélkül szállítják. A munkások bérük mind nagyobb részét kapják természeti alakjukban: lakásban, fűtésben, kenyérben, húsban stb.[27] A szép utópia ellenére ugyanakkor a népbiztosok nem mondtak le arról, hogy minél több *cash* felett is rendelkezzenek. A bankbetéteket már az első napokban zárolták – a három legnagyobb hazai pénzintézet betéti állománya az első világháború alatt a háromszorosára duzzadt[28] –, sőt Kun Béla amellett kardoskodott, hogy a külföldi érdekeltségeket is minden kárpótlás nélkül vegyék el. A külföldi tulajdonosokat végül nem bántották, annál inkább nekimentek a hazai kistulajdonos, főként kiskereskedő társadalomnak. Március 23-án reggel nagy falragaszok jelentek meg a pesti utcákon, amelyeken a Szocializálási Népbiztosság nevében elrendelték, hogy az élelmiszerüzletek, gyógyszertárak és dohánytőzsdék kivételével az összes üzletet be kell zárni, és áruk onnan csak a népbiztosság engedélyével adhatók ki. A rendeletről, amelyet Hevesi Gyula népbiztoshelyettes és munkatársai adtak ki, állítólag a végrehajtásával megbízott Rákosi Mátyás is csak a falragaszokról értesült. Ám a boltzár végrehajtása így is olyan jól sikerült, hogy mire az üzletek újra megnyílhattak volna – áru nem volt többé bennük. A belvárosi utcákon egymás után lehúzott rolók – „a néhai forgalom megannyi kriptája" – néma sivárságukkal Budapest halotti képét rajzolták ki.[29]

Ennek nagy jelentőséget a vezetők közül senki sem tulajdonított akkor, a kommunista apokalipszis ifjú lovasai csak magukat hallották a döntéshozás zajos anarchiájában. A szinte állandóan ülésező Forradalmi Kormányzótanács várbeli tanácskozásain legalább 40-50 ember nyüzsgött, zajongott, szavazások többnyire nem voltak, és Rákosi Mátyás szerint szakadatlan rögtönzésekkel intézték el a legfontosabb kérdéseket is.[30] A falakról még a régi lakók, Bánffy Dezső és Wekerle Sándor volt miniszterelnökök olajfestményei nézték révetegen a dolgok elszabadult áradását – és a népbiztosok is a régi szokást követték, amikor a Nem-

zeti Casino minden igényt kielégíteni képes konyhájáról rendelték még sietősen elfogyasztott ebédjeiket: a fennmaradt tudósítások szerint képviselőfánkot ettek rengeteget. Nyolc-tíz nap, és úgyis felgyulladnak a közép-európai országok forradalmi tüzei, fellázad a nyugat-európai munkásosztály, az elnyomott népek leráznak bilincseiket, és a világforradalom hamarosan és bizonyosan bekövetkező diadala megoldja az éhezés, a nyomor összes kérdését. Amiképpen nem lesz szükség sem pénzre, sem diplomáciára, úgy a burzsoá világ többi kellékére sem, közjogra, magánjogra, talán még büntetőjogra sem. A március 26-án felállított új büntetőbíróságok, a forradalmi törvényszékek megteremtették a jogász nélküli jogszolgáltatás intézményrendszerét.[31] A statáriális ítélkezést, amelynek néhány nap/hét/hónap alatt maga alá kellett volna gyűrnie a kapitalizmus hullájából itt maradt burzsoá bűn maradék hatalmát. A forradalmi törvényszékek „bármely órában és a szabad ég alatt is" ülésezhettek, hatásköreiket pontosan nem is rögzítették, és „egy fillértől kezdve egész a halálbüntetésig" bármilyen büntetést kiszabhattak, működésüket „egyedül a proletárbelátás és mérséklet" volt hivatva irányítani.[32] A proletárbírák nemegyszer éltek is a végidők szabadságával. A rákoskeresztúri forradalmi törvényszék például nyomban hat hónapi fogházbüntetésre ítélt egy védőt, amiért halálra ítélt védence javára kegyelmet merészelt kérni.[33] Ezzel szemben a proletárbelátás ritka esete volt Iglár Lajos szerencsi földműves, aki azért nem vállalta el a magas napidíjjal járó bírói megbízatást, mert úgy érezte, hogy „ő indulatos ember, ha mérges, önmagát is halálra ítélné". Akik viszont vállalkoztak a feladatra, inkább a tarcali zsidó kereskedőket nyúzták sűrűn osztogatott pénzbírságokkal.[34] A szerencsi példa megmutatja, hogy az elnökből, két szavazóbíróból, egy vádbiztosból és egy jegyzőkönyvvezetőből álló laikus testületekben betöltött pozícióhoz nem volt szükség sem a büntetőtörvénykönyv ismeretére, sem egyéb tapasztalatokra: „Ezek a megbízások nincsenek képesítéshez kötve" – tette büszkén egyértelművé a hírhedt

IV. rendelet, hogyan vélekedtek a jogásznemzet szőrszálhasogató jogi hagyományairól. Nemcsak a proletárontudat, hanem a teljes tudatlanság is gyakran hozzájárult ahhoz, hogy a bírák egy-egy eljárás során jogalkalmazókból jogalkotókká lettek.[35] De minek is kellett volna ismerni a büntetőtörvénykönyvet?[36] „A vagyon elleni bűncselekmények a büntetőjogi rendszerből teljesen kiesnek" – hirdette meg a szolid jogtudományi közlönyből harcos proletárigazságok hivatalos szócsövévé előlépett *Proletárjog* első száma a bűn és a jog egyidejű kommunista felszámolását. Talán egy ideig el is hitték, amit leírtak. A lap néhány számmal később felsorolta azokat a dolgokat is, amelyekre az egyenlőség eljövendő világában már úgysem lesz szükség, az ezüst cigarettatárcától kezdve a művirágokon át a „kitömött madárhullákkal díszített női kalapokig". A meghökkentő lista immár a hivatalos igazság volt, a *Proletárjog* az újság impresszumában büszkén hirdette: kiadja az Igazságügyi Népbiztosság.

„Tudjátok-e, hogy Párizsban, Londonban és Rómában kitört a proletárforradalom? A szovjetorosz katonák Magyarország határán állnak! [...] Többé nem lesz gazdag, és nem lesz szegény!" – jelentette ki egy röplap, amelyet a szegedi vasútállomáson osztogattak a Budapestről távozó szövetséges katonai missziók lefegyverzett legénységének.[37] A kommunizmusban is túlélni akaró esti bulvárlap, *Az Est* arról cikkezett, hogy haldoklik a kapitalizmus, általános földrengés készülődik, és a földkerekség egész munkássága készen áll arra, hogy kövesse a magyar példát.[38] Kicsit cizelláltabban, de ugyanezt fejtegette Kun Béla egy hozzá bejutott holland újságírónak: „A kommunizmus győzelme nem áll meg Magyarország határainál, egész Európában bekövetkezik hamarosan az átmenet, a kapitalizmus meghal, s utódja a kommunizmus."[39] Az egyik reménytelen szerelemből a másikba bukdácsoló Juhász Gyula el is hitte Kun Bélának a magabiztos nyilatkozatokat, és a szegedi újságolvasóknak költői szárnyalással továbbította a világforradalomról szóló pesti híreket: „Ez lesz az Isten új országa, béke és munka világbirodalma a földön."[40] A pusztító spanyolnátha után volt a világ – és Juhász Gyula azt remélte, a forradalmi járvány ellen sem lesz vakcina. „A világon ma nincsen olyan csodaszer, amely meg tudná ölni a szent bacillust, a világszabadság felszabadító és megváltó gondolatának *grippe russe*-ét [orosz influenzáját]."[41] A *Vörös Ujság* a világhírű orosz író, Makszim Gorkij üdvözletét közölte: „Példátokat rövidesen az egész világ követni fogja."[42] Március 24-én Münchenben már teljes gőzzel működött a Magyar Sajtóiroda, és lelkesen számolt be a budapesti proletárcsizma ölés lépteiről.[43] „Nekem nem a kenyér az első, hanem a forradalom Nyugat felé. Ha Ausztriában van forradalom, Csehországban is van. És akkor végig visszük a forradalmat a francia határig."[44] Kun Béla ilyen és hasonló mondatokkal tüzelte népbiztostársait, a forradalmasító messianizmusnak pedig hízelgő tükörképet mutatott a párizsi ijedelem. „Párizsban pánik van" – írta naplójába az események még friss, meleg hírével Budapestről a francia fővárosba érkezett Nicholas Roosevelt százados, akire lehangoló hatást tett a „négy nagy" cselekvőképtelensége.[45] „Szigetként dacolunk az árral – osztotta meg a francia fővárosban tartózkodó Beneš cseh külügyminiszter a cseh politikusok véleményét Clemenceau-val –, minden pillanatban körülzárhat bennünket a hatalmas német, osztrák, magyar, sőt esetleg a lengyel bolsevik mozgalom is."[46] A kis magyar bolsevik fordulat nyomán egy tünékeny pillanatra felrémlett a háború újrakezdésének a veszélye. Lloyd George brit miniszterelnök és közeli munkatársai az orosz–német összefogás közép-európai hídverésének vélték a budapesti eseményeket: „Tanúi lehetünk annak, hogy 300 millió ember egyetlen hatalmas vörös hadseregge szerveződik német kiképzők és német tábornokok alatt, német ágyúkkal és gépfegyverekkel felfegyverkezve, készen arra, hogy új támadást indítson Nyugat Európa ellen."[47] A brit kormányfő ún. *Fontainebleau-i memorandum*ának igazából az volt a célja, hogy mérsékelje a legyőzött Németországra nehezedő francia nyomást, és gátat szabjon a franciák kontinentális egyeduralmának. Ehhez a Magyarországi Tanácsköztársaság váratlan színre lépése kapóra jött, hatásos

illusztrációt nyújtott, de Clemenceau francia miniszterelnök határozottan utasította vissza, hogy a francia játszótérnek berendezni akart Duna-völgyi térség ügyeinél az angolok kibiceljenek – ők már úgyis jóllaktak az afrikai német gyarmatokkal. Tény viszont, hogy az első napokban a francia vezérkar és Balkánon állomásozó hadseregparancsnokai komolyan attól féltek, hogy a bolsevik vezetésű Magyarország rögtön nekiesik a románoknak és a cseheknek, és úgy járnak, mint Ukrajnában, ahol néhány nappal később tényleg el kellett rendelni a francia csapatok evakuációját. A legelső pillanatokban az olaszok is szívesen bevonultak volna Bécsbe és Budapestre.

Senki sem látta akkor még, hogy a francia Közép-Európa koncepciója torzan, halálra ítélten született. De Kun Béla sem volt annyira magabiztos, mint azt diadalmas propagandája igyekezett elhitetni. Gorkij biztatása valószínűleg ugyanúgy az ő megrendelésére készült, mint ahogy a francia katonáknak küldött *fake news* röplapok is az első naptól hatékonyan működő propagandagépezet jól futó termékei voltak.[48] Ám miközben Kun Béla nagy hangon propagálta az orosz szövetséget, és Leninnek bizonygatta, hogy valódi bolsevik átalakulást hajt végre, és miközben a holnapi győzők fölényességével sokat ígérő követeket küldött Bécsbe, hogy az osztrák szocialistákat is rávegye a bolsevik átalakulásra – a március 27-ei Kormányzótanácson az élelemben gazdag nyugat-magyarországi vármegyék élelmiszerkészleteinek átengedését csak a józanabb népbiztosok fellépése akadályozta meg –, addig a párizsi békekonferenciától békét esdekelt, és azt bizonygatta: nincsenek háborús tervei.[49] Mintát követett? Lenin és Trockij 1918-as taktikáját a németekkel szemben? Vagy inkább megpróbált minden szalmaszálba belekapaszkodni? A temetetlen birodalom sírhelyén függetlenné vált ország külpolitikai helyzete olyan mélyponton volt, amelynél – akkor joggal hihették – nincs már lejjebb.[50] Az első két napban Kun és kommunista köre úgy gondolta, hogy a szovjet katonai segítség valóban küszöbönáll, és a Vereckei-hágón akár napokon belül megjelenhetnek a vörös seregek.[51]

Nem tudjuk pontosan, hogy a Forradalmi Kormányzótanács tagjai mennyiben voltak tisztában elképzelésük teljes irrealitásával. Megszállott hit gyakran jár kéz a kézben a gátlástalan kettős beszéddel; sőt a manipulátor olykor maga is elhiszi másoknak szánt meséit. Amikor Trockij átvette a bolsevik Oroszország külügyeinek intézést, maga is meg volt győződve arról, hogy a forradalmi külpolitikának csak néhány szenvedélyes proklamációra van szüksége a világ népeihez – és a nemzetközi diplomácia rosszul menő üzletei végleg lehúzhatják a redőnyt.[52] Kun is így gondolkodott. Igaz, amíg az egyik kezével a kommunista apokalipszis freskóját színezte, addig a másikkal nagyon is praktikusan cselekedett, és bevállalós diplomáciai játszmákba kezdett.

Utólag könnyű belátni, hogy 1919 tavaszán sem volt esélye annak, hogy a bolsevizmus világjárványa leteperje a legyengült immunrendszerű Európát és elhozza a történelem végét, de a magyar események, a kommunista fordulattal riogató bécsi kormány, néhány héttel később pedig a Bajor Tanácsköztársaság kikiáltása sokakat elgondolkodtatott Lenin és Trockij abszurd tervének megvalósíthatóságáról és a Rajna partjáig érő bolsevizmusról. A világforradalom villámháborúja elbukott előbb Münchenben, majd nyár közepén Budapesten is, de a közép-európai kommunista krimi végét 1919 márciusában még kevesen látták előre, azt pedig még kevesebben, hogy „kommunizmus és kapitalizmus küzdelme" hetvenévnyi állóháború beköszöntését jelzi előre. A legelső napok „orosz láza" után a kommunista fiatalok arról suttogtak, hogy Lenin arra szólította fel Kun Bélát: igazolja magát, és magyarázza meg szívélyes megegyezését a szociáldemokratákkal.[53] Kun azonban kemény kézzel vágott rendet a zúgolódó ifjú „héják" között. „Most nem érünk rá privát meggyőződésekkel foglalkozni. Jegyezze meg, hogy az édestestvéremet is falhoz állítanám" – felelte Kun Sinkónak, amikor az szemére hányta, hogy a szocdemekkel tart, a kommunista aktívaértekezleten pedig azt mondta, „ma annyira balra vagyunk, hogy lehetetlen tovább balra menni".[54] Egyelőre nem is

ment. Likvidálta a külön kommunista pártot, a *Népszavát* a szocdemek kezén hagyta, és miután a megalázott Vix alezredest többnapi győzködés után sem sikerült maradásra bírnia, ajánlatot tett a párizsi békekonferenciának.[55] Egy vérbeli arisztokratának, Livio Borghese hercegnek, a Budapesten tartózkodó olasz megbízottnak a közvetítésével. A herceg – akinek Apponyi lány édesanyja révén magyar rokonsága volt – akár egy Fellini-film kosztümös szereplőgárdájába is beillett volna, mindenesetre zavaros ügyek nagystílű menedzsereként lépett fel a magyar politikatörténet magas fordulatszámra kapcsolt forgószínpadára. Kun üzenetében – amit valószínűleg maga Borghese sugalmazott – az szerepelt, hogy a Vix-jegyzék elutasítása nem jelenti a belgrádi fegyverszüneti konvenció felmondását, az oroszokkal egyébként sem létesítettek formális szövetséget, csak egyfajta „természetes barátság" áll fenn közöttük, különben sem a területi integritás, hanem a nemzeti önrendelkezés alapján állnak, viszont nincsenek agresszív szándékaik szomszédjaik irányában, és legfőképpen: az antant küldjön Budapestre diplomáciai képviselőt, akinek feltétlen garantálják biztonságát és szabad mozgását.[56] Kun Béla ebben a jegyzékben a wilsoni muzsika lágy fuvolaszólamát játszotta az ótromba lenini cintányércsapkodás helyett, és rögtön ezután Belgrádba, a francia főparancsnokságra is menesztett egy megbízottat, a jó szerb kapcsolatokkal rendelkező Roth Ottót. Ez utóbbi a francia katonai készülődés hírével tért vissza, így Kun következő távirata Belgrádba már azt tartalmazta, hogy *bármilyen alapon* hajlandó az antanttal tárgyalni.[57] A proletárdiktatúra külpolitikája az olasz és a jugoszláv–francia orientáció közötti habozást a Károlyi-kormánytól örökölte, és míg Kun türelmetlenül a válaszra várt, nyugati újságírókat fogadott tucatszám. A tekintélyes bécsi polgári napilapnak, a *Neue Freie Presse* riporterének az előszobájában zajongó fegyveres matrózok között azt nyilatkozta: a kormány a béke álláspontján áll.[58] Olyan ügyesen forgatta a szavakat, hogy a lap liberális olvasói akár a szabadkereskedelem új keresztes lovagját is felismerhették volna benne

– ráadásul a Tanácsköztársaság a kezdeti habozás után kinyilvánította a külföldi állampolgárok vagyonának sérthetetlenségét.

Akár kapkodott, akár rögtönzött, akár csak az időnyerésre játszott – vagy mindhármat egyszerre –, Kunnak szerencséje volt. Bár a várt és sürgetett közép-európai proletárforradalom nem robbant ki izgága külpolitikai fellépése nyomán: a szorongatott Ausztria szocialista kormánya többre értékelte a mindennapi kenyeret bármilyen forradalmi igénél. Kereskedni igen, közösködni nem akart a magyar bolsevikokkal, így elvtársi megfontolásból csak a határ menti fegyvercsempészetre mondott igent Kunéknak – élelmiszerért cserébe.[59] A bécsi kormány szocialistái egyébként is nagynémet terveken dolgoztak, és Lenin helyett a Lenin által szapult jó öreg Karl Kautsky volt még mindig a megmondóemberük. Viszont Párizsban váratlanul nyitottak lettek a magyar béketapogatózásokra, kiderült ugyanis, hogy a katonai megoldást leginkább szorgalmazó Foch marsallnak, a szövetséges erők francia főparancsnokának ambiciózus katonai terveihez nincsen sem elég katona, sem elég politikai támogatás. A békekonferenciára érkező jelentések amúgy szinte egytől egyig azt közvetítették, hogy a bolsevik máz alatt valójában a magyar nacionalizmus dolgozik.[60] Ifj. Andrássy Gyula gróf például a párizsi békekonferencia számára írott memorandumában a bolsevista fordulatot a „világforradalomba" menekülő nemzeti elkeseredés számlájára írta, sőt a magyarországi nagybirtokosok nevében azzal fenyegetőzött, hogy inkább hagyják magukat a bolsevizmus által tönkretenni, mint hogy Magyarország életbevágóan fontos részeit átengedjék a területrablóknak. Andrássy figyelmeztette a nagyhatalmakat, hogy a Magyarországra támadó szomszédokat meg fogja fojtani a forradalom, ha nem mérsékelik kapzsiságukat.[61] Ám Andrássyt, a „fekete grófot" ekkor már nem vették túlságosan komolyan. Sem otthon, sem a párizsi és londoni szalonokban. Svájci panziókban morzsolgatta idejét, óva intette Károly királyt a trónra való visszatéréstől, de tehetetlen volt. Szép és jéghideg felesége, Zichy Eleonóra

helyes magyar kiejtésre és kuruc nótákra tanította Izabella osztrák főhercegnét, nevelt lánya, Cája – Károlyi Mihályné húga – pedig foxtrottleckéket adott, és merészen flörtölt Izabella jóképű fiával, Albrecht királyi herceggel, aki később rangon aluli házasságaival és náciszimpátiájával írta be magát a Habsburg család magyarországi történetének színes képeskönyvébe.[62] A nemzetközi politikát tehát nem mozgatta meg Andrássy drámai hangú figyelmeztetése. Párizsban leginkább azon aggódtak, hogy Budapest után legalább Bécset ne fertőzze meg a világforradalom orosz járványa – de a katonai intervenció egyelőre lekerült a napirendről.

A győztes nagyhatalmak Közép-Európa népeiben 1919 tavaszán is a szervezettségre képtelen, állandóan viaskodó masszát látták, Magyarországban pedig a reakció nyugtalan fészkét.[63] Lloyd George a „négy nagy" március 27-ei tanácskozásán egyenesen azt mondta: kevés országnak van annyira szüksége a forradalomra, mint a magyaroknak, ahol a földesurak középkori elnyomásban tartják parasztjaikat, és az első éjszaka jogát gyakorolják a falusi lányokon.[64] Forradalomról beszélt – mintha a pesti történések a társadalmi forradalom kitörését jelentették volna a letűnt arisztokrata világgal szemben. Diplomatái többsége azonban inkább a megelőző évtized magyar- és zsidógyűlölő politikai influenszereinek, Robert W. Seton-Watsonnak és Henry Wickham Steednek hitt. Utóbbi már az első világháborút is „piszkos zsidó–német összeesküvésnek" nevezte, és a bolsevizmusról is a Monarchia elnyomó nemzetei, a németek és a zsidók jutottak eszébe. A nemzetiségi jogok skót bajnoka, Seton-Watson 1908-ban magyarellenes propagandaművében akkurátus antiszemitaként annak is utánanézett, hogy a magyar országgyűlés képviselői listáján milyen magyar hangzású nevek takarnak valójában „közönséges" zsidó eredetet.[65] A demokratizmus közép-európai bástyájának tekintett korai csehszlovák állam képviselői is tudatosan éltek az antiszemitizmus fegyverével: „Nem hiszem, hogy bárki a magyar zsidó társadalomból olyan bűntelen lenne, hogy sérelem érné, ha néhány hetet vagy hónapot

Theresienstadtban kellene ülnie" – írta a szocdem szlovák jogász Ivan Markovič, a csehszlovák nemzetgyűlés befolyásos képviselője, a prágai kormány Szlovákia irányításával megbízott miniszterének, Vavro Šrobárnak 1919 tavaszán.[66] A brit külügyminisztérium befolyásos döntés-előkészítőinek nem volt nehéz ilyen előzmények alapján a magyarok rendszerváltásokon átívelő zsarolási hajlandóságára ráismerni. Sajátos paradoxon, hogy a londoni *Foreign Office* válogatott szakértői csapata inkább hitt saját előítéleteinek, mint miniszterelnökük politikai ösztöneinek.

A magyarellenes elfogultságoktól kevésbé terhelt amerikaiak szemében a bolsevizmus viszont nem annyira ideológia, inkább a társadalom hiányállapota volt: a krónikussá vált kenyérszűke, a munkanélküliség és a politikai bizonytalanság összefoglaló elnevezése.[67] Woodrow Wilsont a magyarországi kommunista fordulat sem érdekelte igazán, ha az Magyarország belügye marad. Az elnök azt hirdette, hogy a bolsevizmust nem erőszakkal, csak élelmiszerrel lehet megállítani – az általa életre hívott segélyakció vezetője, Herbert Hoover később szintén az USA államfője lett. Az 1919 kora tavaszán Magyarországon járt amerikai delegációk a Károlyi-kormány megerősítését javasolták, mert ellenkező esetben a kommunisták itt is átveszik a hatalmat. A bolsevizmus kitörésekor már valóban útban volt néhány vagon amerikai disznózsír a koplaló magyar főváros felé – ennek fontosságát jelzi, hogy a Forradalmi Kormányzótanácsnak már az első ülésén hosszan foglalkoztak vele Budapesten is.[68] Ellentmondó információink vannak arról, hogy a nagyon várt zsírszállítmány végül megérkezett-e Budapestre. A Párizs–Bukarest útvonalon közlekedő Orient Expressz viszont azonnal félbeszakította útját Bécsben.[69] A kiéheztetett Károlyi-rendszer szomorú esetéből az amerikai élelmiszer-diplomácia minden rokonszenve ellenére csak annyit tanult meg, hogy a segélynek a bolsevizmus kitörése *előtt* kellett volna megérkeznie célállomására. De ahová a bolsevizmus *előbb* megérkezett, oda már nem szállítottak sem zsírt, sem vigaszt – és ennek szín-

tén Magyarország lett a kísérleti terepe.[70] A rettenetes blokád tehát folytatódott, Ausztriával szemben viszont feloldották. A vörös Bécs még éhesebb és nyugtalanabb volt, mint Budapest, de közelebb volt az antant füleihez. „*Gib uns zu essen!*" – „Adj nekünk enni!" –, rángatták jobb napokat látott császárkabátos öregemberek a Sacherbe tartó pirospozsgás antanttisztek fényes zubbonyait az utcákon, a befolyásos szocdem médiavezér, Friedrich Austerlitz pedig egyértelművé tette: az amerikaiaknak meg kell kétszerezniük a liszt- és kenyéradagot annak érdekében, hogy a bolsevik katasztrófa be ne következzen az éhségtől térdre rogyott egykori császárvárosban.[71] Szavait alátámasztotta a tény, hogy a szocdem irányítás alatt álló osztrák Népőrségből, a *Volkswehr*ből március végén kisebb alakulatok szöktek át Magyarországra. Az április 2-án Magyarországra érkezett 1200 főnyi osztrák kommunistából és baloldali szocialistából alakult meg a 2. önálló nemzetközi vörösezred; parancsnoka a zsidó nyomdász forradalmár Leo Rothziegel volt, aki mint egy Jókai-regényből előlépett hős bálek, a románok elleni harcban, magyar földön lelte halálát, Debrecen közelében, a világforradalom védelmében – bár az is lehet, hogy elkeseredett hajdúsági parasztok végeztek vele.[72] A bécsújhelyi gyárakból pedig kevésbé romantikusan, de szinte akadálytalanul folyt a fegyvercsempészet Magyarország felé. A blokádnak a szocialista Ausztriával szembeni feloldásáról és egyben a kommunista Magyarországgal szembeni fenntartásáról a külügyminiszterek tanácsa március 28-án döntött Lord Robert Cecil konzervatív brit politikus (Lloyd George fanatikus ellenlábasa) javaslatára.[73] Bécsbe ezután napi ezer helyett már ezernyolcszáz tonna amerikai élelmiszer érkezett, Kun Béla viszont csak az éhezés egyenlőségét tudta ígérni a tatai bányászoknak: „Éhezzünk egyenlő föltételek mellett [...], éhezzünk úgy, hogy azok is éhezzenek velünk, akik azelőtt jólétben éltek munka nélkül. Éhezzünk, de nem a kapitalizmus fönntartásáért, hanem éhezzünk küzdve, harcolva a szocializmus, a kommunizmus megvalósításáért."[74] Nem csak kenyérrel

él a forradalmár, de hosszabb távon valószínűleg mégis az egyre fokozódó hús- és zsírhiány döntötte el a magyar bolsevik vállalkozás sorsát. „A történelemben a legnagyobb szerepet a gyomor töltötte be, szemben az ésszel. Az emberiség túlnyomó nagy többsége abban látta célját, hogy egyszer jóllakjék" – írta a fiatal Révai az *Ifjú Proletár*ban.[75] A közhelyek igazságát Bécs megalkuvó szocialistái ismerték fel, a harsány magyar proletárigék viszont nem hoztak felszabadulást a gyomor uralma alól – ahogy azt a sovány és szívbajos Révai remélte fellegjáró publicisztikáiban.

Az amerikaiaktól eltérően a franciák és főként térségbeli protezsáltjaik, a csehek, a románok és a szerbek számára a budapesti bolsevista forradalom kizárólag a magyar sovinizmus újabb kiadásának ígérkezett. Álarcnak vélték a bolsevizmust, a régi Magyarország által kijátszott utolsó kártyának. A belgrádi parlamentben forradalmi „blöffről" beszéltek.[76] A berni román nagykövet, mintha Andrássy Gyula szájából vette volna ki a szót, úgy fogalmazott: „A magyar oligarchiának ez az újabb mesterkedése kétségbeesett erőfeszítés – még a társadalmi forradalom egész Európára való kiterjesztése árán is – Magyarország területi integritásának megőrzése érdekében."[77] Tomáš G. Masaryk cseh elnök álláspontja hasonló volt: a bolsevik Budapest igazából nem bolsevik, a bolsevizmus csupán elfedi a nacionalizmust.[78] A románoknak különösen jól jött nemzeti céljaik szempontjából Kun Béláék hatalomátvétele: fegyvert, felszerelést és jó ürügyet kaptak ahhoz, hogy a bolsevizmus ellen ne a félelmetes oroszokkal, hanem a jóval gyengébb magyarokkal szemben vegyék fel a harcot. Beneš cseh külügyminiszter szintén ügyesen kamatoztatta a helyzet bizonytalanságát: Pichon francia külügyminiszternél bejelentette Csehszlovákia igényét az Ipoly-menti és a losonc–miskolci vasútvonalra.[79] A vereség megaláztatásában vergődő egykori szövetségesek közvéleménye viszont üdvözölte a forradalmi magyar nacionalizmust. Németországban a liberális *Tägliche Rundschau* például három nappal a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után így biztatta saját pol-

gári közönségét: „A német nép [...] a magyarhoz hasonlóan inkább a legvégsőt választja, mint azt, hogy saját hozzájárulásával örökre nyomorékká hagyja magát tenni."[80] Ausztriában a szocialista kormánysajtó jakobinus fordulatként tálalta a budapesti történéseket.[81] Patrióta önvédelemként. Bécsben azonban a vezérek higgadtak maradtak: Otto Bauerék úgy vélték, ha a Lajtán innen ők továbbra is „jófiúkként" viselkednek, annak talán nem marad el a viszonzása az osztrák békeszerződésben. Nem tudhatták előre, de *utólag* mi már tudjuk, hogy ők játszották ki a jobb lapokat. A vörös Budapest nyugtalan 133 napja alatt néhány száz, nyomorúságos barakklakást tudott felhúzni a Külső-Ferencvárosban, míg a vörös Bécs ma is él praktikus, sok tízezer élhető otthont teremtő szociális bérpalotáinak piros téglás esztétikájában.

Akárhogy történt is később, a nagy francia forradalmi példa 1919-es budapesti kisszínpadi felújítása időlegesen keresztezte a franciák térségbeli terveit. Amikor Orlando olasz miniszterelnök március 29-én, majd 31-én ismételten a párizsi békekonferencia elé hozta Kun Borghesének küldött üzenetét, Clemenceau francia kormányfő és a franciák időlegesen engedményekre kényszerültek. „A románok és nem a magyarok lépték át a francia parancsnok által kijelölt fegyverszüneti vonalat. [...] A magyar forradalomért a felelősség az ebben a teremben lévőket terheli. Jóvá kellene tennünk az általunk elkövetett méltánytalanságot" – fejtette ki Robert Lansing amerikai külügyminiszter március 31-én.[82] Nemcsak az amerikaiak ellenezték bármiféle katonai beavatkozást, de a „terepen" sem viselkedett mindenki feltüzelt pitbullként. A döntő tényező kétségtelenül a szerbek elutasítása volt, hiába volt meg a román készség az *azonnali* támadásra.[83] A francia politikusok március végén egy röpke történelmi pillanatra magukra maradtak intranzigens magyarellenességükkel, és az angolok – amerikai és olasz segédlettel – ki is használták a helyzetet. Lloyd George javaslatára saját bizalmi emberét, a két kontinens számos hárcterét megjárt dél-afrikai katonapolitikust, Jan Christian Smuts tábornokot Budapestre küldték.[84] Hivatalosan azért, hogy tájékozódjon, nem hivatalosan talán azért is, hogy tapogatózzék, vezet-e út Kun Bélától Leninhez. Ez utóbbi szerepre a magyar kommunisták és szocialisták egyaránt nagyon vágytak volna, sőt a moszkvai *Pravda* is arról írt, hogy a tábornok vonatának következő állomása Moszkva lesz.[85] A legyőzöttekkel méltányos eljárást sürgető Smuts tábornok jól tudta, hogy a magyar határok kijelölése a békekonferencia területi bizottságaiban nagyjában-egészében megtörtént már, de tarsolyában ott lapult egy kétes hitelű megnyugtatás arról, hogy a Vix-féle demarkációs vonalak nem politikai határt jelentenek. Mint Budapesten kiderült, a tábornok arra is felhatalmazva érezte magát, hogy belengesse a gazdasági blokád feloldását, sőt a kommunista Magyarország képviselőinek meghívását Párizsba. „A Magyar Tanácsköztársaság győzelemmel vívta meg első harcát" – lelkendezett a *Vörös Ujság* Smuts Budapestre érkezésének másnapján, április 5-én. Amit Károlyiék öt hónap vesszőfutása árán sem értek el, elérte Kun Béla két hét alatt: a világpolitika első vonalában is számon tartott, tekintélyes politikus jött el a békéről tárgyalni Budapestre a nagy hírű dél-afrikai tábornok személyében. Smutsnak, a rettenthetetlen búr hősnek mítosza volt, és mintha ma egy Marvel-film megelevenedő hőse lépne be a szobánkba, úgy elámult csodálkozó boldogságában Bolgár Elek bécsi követ, amikor a Smuts tábornok kíséretében lévő fiatal angol diplomata, Harold Nicolson a Bankgassén lévő magyar követség zsibvásári zajongásában tudatta vele, hogy a párizsi békekonferencia küldötte a következő nap Kun Bélával kíván tárgyalni Budapesten.[86]

Smuts április 4-én, korán reggel érkezett meg a magyar fővárosba, a tárgyalások a Keleti pályaudvar egyik félreeső vágányán folytak, aznap és a következő napon. A tábornok ugyanis nem volt hajlandó elhagyni különvonatát, hasztalan húzták fel tiszteletére a brit lobogót a Duna-parti Ritz Hotel elé. Így az esőtől vert, ütött-kopott peronokra zarándokolt el Kun Béla többször is Pór Ernő és az angolul kiválóan beszélő Bolgár kíséretében. De kalan-

dor angol újságírók és a Budapesten rekedt néhány külföldi konzul is a termeskocsijában tájékoztatta Smutsot arról, hogy Kun és társai igazából múló epizódot jelentenek, a Tanácsköztársaság társadalmi támogatottsága valójában csekély, az ország lakosságának egytizede sem áll mögötte.[87] Smuts később jelentésében „zsidókból álló kormányról" írt, és arról, hogy a hatalom egyedüli bázisa a fővárosi zsidó proletariátus, Harold Nicolson pedig arisztokrata megvetéssel és igen közönséges antiszemitizmussal kommentálta Pór Ernő rossz németséggel előadott, fellengzős fejtegetéseit arról, hogy a bolsevizmus Közép-Európában munkát és boldogságot jelent mindenkinek, ingyenes oktatást, orvosi ellátást, Bernard Shaw-t, rengeteg zenét, kertvárosokat és a gépek diadalát. Nicolson, aki főnöke engedélyével kimerészkedett a városba, Patyomkin-boldogságot látott a vörös zászlóerdők és a szuronyos őrjáratok mögött, rossz utakat és megfélemlített polgárokat. A hidegvérű angolt az elhanyagolt svábhegyi golfpályára tett, defektekkel sűrűn tarkított autókirándulása végképp meggyőzte arról, hogy a békebeli Budapest hangulata örökre a múlté.[88] Smuts április 5-én délelőtt nagyvonalú ajánlatot tett Kun Bélának.[89] Az ajánlat szerint, ha a magyar kormány visszavonja csapatait egy olyan vonalra, amely mintegy 25 kilométerrel keletebbre húzódik a Vix-jegyzékben foglalt demarkációs vonaltól, és továbbra is aláveti magát a belgrádi fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseinek, akkor a román csapatoknak megtiltják, hogy jelenlegi állásaikon túl előrenyomuljanak; a magyar visszavonulással létrejövő semleges zónát pedig angol, francia, olasz és esetlegesen amerikai csapatokkal szállják meg. Smuts megnyugtatásul azt is közölte, hogy a demarkációs vonal nem befolyásolhatja Magyarország végleges határainak kialakítását – arra viszont ügyelt, hogy az új vonal is nyugatabbra húzódjon, mint az általa már ismert, tárgyalópartnerei számára viszont még ismeretlen végleges határvonalak. Smuts ígéretet tett arra, hogy szorgalmazni fogja a párizsi békekonferencia Legfelső Tanácsában a gazdasági blokád feloldását, és azt is, hogy Magyar-

ország képviselőit hívják meg a békekonferenciára, valamint hívják össze a Kun Béla által javasolt államközi értekezletet a határ- és gazdasági kérdések megvitatására.[90] A tervezetet Kun valószínűleg csupán a Kormányzótanács szűkebb irányítótestületével tárgyalta meg – minden bizonnyal Kunfival és Garbaival. Még Böhmöt sem avatta be, amiképpen mellőzte saját szocdem helyettesét, Ágoston Pétert is.[91] Garbai néhány nappal korábban tért vissza a Székely Hadosztálynál tett szatmárnémeti látogatásáról, ahol harcias nemzeti kiállással igyekezett eloszlatni az egyetlen magyar harcképes fegyveres erő tisztikarának és legénységének gyanakvását, akik a világforradalomról és a nemzetközi testvériségről szónokló nyilatkozatdömpingből csak egy dologra figyeltek fel: Kun külföldnek szánt szavaira a területi integritás feladásáról. A székelyek Garbait tartózkodó közömbösséggel fogadták – a pesti újságok persze mást írtak, mert akármennyire hihetetlen is, a Székely Hadosztály és a székelység sorsa a Tanácsköztársaság első hónapjában fontos belpolitikai tényező volt.[92] „Szent kötelességünknek tartjuk, hogy visszaadjuk a székelyeknek a Székelyföldet" – ez a mondat nem Horthy Miklós napiparancsa volt a Nemzeti Hadseregnek, hanem Böhm Vilmos kiáltotta el a Forradalmi Kormányzótanács ülésén – és nem mondott ellen senki.[93] Ellenkezőleg: a székely honvédő katonákat az új kommunista fiúk is meg akarták nyerni maguknak.[94] Szamuely Tibor például azt javasolta a Kormányzótanács egyik első ülésén, hogy a magyar proletárdiktatúra alakítson „székely kommiszáriátust" az „elnyomott székelyek felszabadítása és a föderatív Magyarországba a székelység behelyezése érdekében".[95] (A területi integritás egyébként *de jure* sem volt halott, a forradalmi törvénykezésben is tovább élt, a lakásrendelet hatálya például kiterjedt minden megszállt magyar nagyvárosra Újvidéktől Kolozsvárig és Pozsonytól Kassáig.[96]) A székely alakulatok azonban kevéssé voltak fogékonyak a nyitás iránt, kommunista közlönyöket pedig nem olvasgattak, bár az első napokban még Kratochvil is beállt a toborzómun-

kába.[97] „Bennem a háború liheg – magyarázta alig visszafojtott indulattal a Debrecen felé robogó államfői különvonat bársonypamlagán Garbainak. – Soha nem tudom elfelejteni, hogy Kolozsváron egy román főhadnagyocska lovaglókorbácsával előttem verte le a falról a magyar jelvényeket, a nemzeti zászlót, Magyarország térképét. Vissza akarok menni, és vissza akarom rakatni a helyére a levert magyar jelvényeket, a legmesszebb menő elégtételt követelem meg tőle. Ha ezt nem tenné meg, addig verném hasonlóan egy lovaglópálcával, amíg ezt egy mukkanás nélkül végre nem hajtja."[98] Kunék valószínűleg e kevéssé diplomatikus vallomásról is értesültek Garbaitól, Smutsnak ugyanis azt mondták: félnek attól, hogy további visszavonulás elrendelése esetén a székely csapatok ellenük fordulnának.[99] Másrészt pedig abban a hitben voltak, hogy Smuts meglepő ajánlata azért született, mert az antantnak nincsen elég katonája.[100] Tizenkilencre tehát lapot húztak, és válaszjegyzékükben követelték az eredeti belgrádi demarkációs vonalak visszaállítását, valamint a román csapatok visszavonását legalább a Marosig. Smuts komolyan nézett rájuk, azt mondta, nem szerepelhetnek fenntartások, de Kunék csak hallgattak, és amikor az udvarias tábornok férfias kézfogások kíséretében kitessékelte őket szalonkocsijából, csodálkozva döbbentek rá, hogy nem lesz újabb forduló: a nyugodt búr intett, a mozdony felsípolt, és a vonat kifutott a Keleti pályaudvarról.[101] Bár Smuts a magyar elutasítás ellenére is változatlan formában fenntartotta javaslatait, sőt harmadnap Prágában, Masaryk cseh elnökkel beszélgetve még a Csallóköz visszaadása is komolyan szóba került, a végén az ő tárgyalásai bizonyultak múló epizódnak a Trianonhoz vezető szomorú úton.[102] Javaslatai és az angolszász béke méltányossága gyorsan lekerült a napirendről, a románok pedig az időközben beérkezett bőséges muníció – és a magyarok gyengeségéről szóló megnyugtató információk – birtokában mozgósítottak.

6. „BUDAPEST MUNKÁSTANÁCSA MA AZ EGÉSZ VILÁGÉ" – VÁLASZTÁS ÉS LEGITIMÁCIÓ A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGBAN

Utóbb mindenki Kun harcias kiállását kárhoztatta a kudarc miatt, de akkor ebből még semmi sem látszott – legkevésbé a nagy erőkkel megindult román hadi készülődés. A *Vörös Ujság* immár a messziről jött nagyember elismerését lobogtatva látta bizonyítottnak a világforradalom igazát. Minden intézkedést a rendkívüli állapot retorikája igazolt – és az itt-ott felmerülő kételyeket könnyűszerrel söpörte el az önmegvalósítás világforradalmi szédülete. „Akik nem akarnak a mi vonatunkra felugrani, azokat el fogja gázolni a vonat, de azért elvisz a jövőbe..." – beszélgetett egymással a népbiztos Lukács György és Révai József.[1] Április közepére már nemcsak a kapitalista termelési és társadalmi rend megszüntetését, illetve a szocialista termelési és társadalmi rendszer megteremtését kimondó, ideiglenes alkotmánya volt az országnak – és üres üzletei –, de néhány nap alatt ez utóbbi rendelkezései alapján lezavarták a „szovjetválasztásokat" is. Az április 7. és 14. között megtartott országos szavazásokon megválasztották a falusi, a városi, Budapesten a kerületi, valamint a járási és megyei tanácsok, végül

pedig a Tanácsok Országos Gyűlésének a tagjait is. Elvileg minden 18 évnél idősebb „proletár" szavazhatott, férfi és nő egyaránt, ez volt az első alkalom a magyar történelemben, hogy a nők élhettek az előző évben megkapott szavazati jogukkal. Az 1910-ben rendezett utolsó képviselő-választásokhoz képest több mint hatszorosára nőtt a választójogosultak száma: a szavazás idején a Tanácsköztársaság joghatósága alatt álló területekre vetítve az adatokat 700 000-ről 4 és fél millióra.[2]

Bár minden eddiginél több ember járulhatott az urnákhoz, az áprilisi választás igazából sem általános, sem egyenlő nem volt. A népképviselet klasszikus definíciójának már az is homlokegyenest ellentmondott, hogy a tanácsokat csupán hat hónapi időtartamra választották, és vissza is hívhatták őket a választók, de hát a forradalmi apokalipszis időszámítása szempontjából hat hónap is nagyon hosszú időszaknak számított – nem is élte meg a rendszer saját mandátuma lejárati határidejét. A végidők pátosza díszes spanyolfalként takarta el a cinikus hatalmi számításokat: a többszörösen közvetett választási rendszer leplezetlenül hátrányos helyzetbe hozta a falusi Magyarországot, és durván leértékelte szavazati jogát. A járási tanácsokba a megválasztott falusi és városi tanácstagok küldhettek tagokat – a diszkriminatív pluralitás már itt megvolt, hisz a városok nem csupán egy, hanem minden szomszédos járásba választhattak –, a megyei tanácsban már csak a járási és a városi tanácsok delegáltjai ülhettek, a falusiak nem, a Tanácsok Országos Gyűlése – a „szovjetkongresszus" – pedig megyei és megint csak városi tanácstagokból állt. A hatalmi piramis csúcsára már csak azok juthattak, akiket eleve oda szántak. Nem csoda, hogy „fent" már mutatóba is alig jutott csizmás ember. A rafináltan megalkotott rendszer tehát valójában a legrosszabb plurális választójogot jelentette, amelyben a falusi szavazat jóval kevesebbet ért, mint a városi szavazat. (A Tanácsköztársaság választási alkotmánya szempontjából minden 6000 lakosnál kevesebbet számláló község falunak és minden 25 ezer lakosnál többet számláló település városnak számított, még akkor is, ha

ezeket a régi közigazgatási beosztás másként minősítette – ez pedig azt jelentette, hogy az aprófalvas és kisvárosi, nem mellesleg konzervatív kisgazda Dunántúl hátrányba került az alföldi óriásfalvak megnyerhetőbbnek vélt nincstelen mezőgazdasági proletárságával szemben.) Ráadásul a falusi és városi szavazókból egyaránt ki lettek rekesztve a „kizsákmányolók": a földbirtokosokat, a nagy- és kistőkéseket, iparosokat, kereskedőket – egyes településeken akár a 3 holdas törpebirtokosokat is – egyszerűen kihúzták a sietősen összeütött névjegyzékekből. Kis túlzással 1919 áprilisában azok szavazhattak, akiknek addig nem voltak politikai jogaik, és azok nem, akiknek korábban voltak. Budapesten mintegy 30 000 kisiparost zártak ki a részvételből, köztük egy-két segéddel dolgozó szabókat is, de hivatalosan a lelkészek, a rabbik, az apácák, a bírák és az ügyészek sem vehettek részt a „proletárünnepen", ami nem csak a fentiek miatt lett kínos paródiája két évtized demokratikus választójogért folytatott szocialista küzdelmeinek. Hiába került ugyanis az új választási rendszernek köszönhetően a gyáripari munkásság aránytalanul kedvező helyzetbe mindenki mással szemben, általában az új választóknak is csak egyetlen hivatalos lista jutott. És néha még az sem volt eléggé hivatalos. A főváros munkáslakta VIII. kerületének régi szocdem nevekkel zsúfolt hivatalos listájára szavazókat fegyveres kommunista suhancok félemlítették meg terrorisztikus eszközökkel, és amikor a Forradalmi Kormányzótanácson ezt Garbai Sándor, a testület elnöke felháborodottan szóvá tette, Kun Béla cinikusan csak annyit mondott: ő megmondta, hogy nem szabad olyan listával előjönni, amely a proletárdiktatúra bevezetése ellen szavazó Buchinger Manó és Peidl Gyula nevét is tartalmazza.[3]

A részvétel erősen különbözött országrészenként és településtípusonként is. Sem országosan, sem nagyobb régiók szintjén nem áll rendelkezésre elegendő forrásanyag arra vonatkozóan, hogy mennyi is volt pontosan a tényleges választójoggal rendelkezők száma – mint láttuk, ezt meglehetősen önkényesen is lehetett értelmezni. Tény és való, hogy korábban soha ennyi ember

nem szavazott, országosan az összlakosságnak kb. 30 százaléka adta le a voksát.[4] A nagyvárosokban csak a lakossági arányszámokat ismerjük, de valószínűsíthető, hogy a jelentékeny ipari népességet is magukban foglaló nagyvárosokban, így többek között Nagyváradon, Debrecenben, Miskolcon, Kaposvárott, Nagykanizsán, Cegléden és Egerben, az akkor még önálló Kispesten, sőt a francia megszállás alatt álló Szegeden is a választójogosultak többsége elment szavazni.[5] (Az utóbbi helyen született eredményekkel Kun Béla szintén nem volt elégedett, mint mondta, az eredményeket meg kell semmisíteni: vonuljon be a Vörös Hadsereg csináljon rendet, nem kell „Szeged-ország".[6]) Budapesten a választójogosultak kétharmada, mintegy félmillió ember ment el szavazni, Debrecenben pedig, ahol a részvétel rekordot döntött, ez az arány még magasabb volt: a civisvárosban egyes számítások szerint félszázezer „proletár", a szavazásra jogosultak mintegy 80 százaléka leadta a szavazatát.[7] A falvakban, a püspöki és parasztvárosokban viszont ennek csak a töredéke, a teljes lakosság legfeljebb 15–20 százaléka – Kecskemétnek például alig 4 százaléka – élt a szavazójogával. Ezek a falusi, mezővárosi választások ráadásul nem a pesti irányvonalnak megfelelően alakultak. Borsodban a falusi tanácsoknak csak mintegy negyedétöde került szocialista vagy agrárproletár vezetés alá, elsősorban a bánya- vagy ipari gócpontok, illetve a forgalmas járási székhelyek közvetlen közelében fekvő települések. Hasonló volt a kép a többi bánya- és iparvidéken is. Ugyanakkor a Dunántúl nyugati részén, a Duna–Tisza közének déli részén, valamint Hevesben a választások visszaigazolták, hogy a szegényparasztság továbbra is saját települése módosabb gazdáit tartja természetes vezetőinek.[8] A falusi Magyarország félreeső szögleteiben, ahol a nép „hasonszőrű" volt, és nem volt „munkáselem", az egykori községi képviselő-testületek minden megrázkódtatás nélkül alakultak át a tanácsválasztások után „direktóriumokká" – és várták, hogy megcsendesedjen felettük az idő.[9]

A Zala megyei novai járás főszolgabírája úgy emlékezett, hogy a járás községei „kevésbé kerültek bele az események árjába", a kis falusi tanácsok középkori együgyűséggel működtek, káros hatásuk igazából nem volt.[10] Hasonló volt a helyzet a borsodi dombok között is, az úttól eldugott Rakaca és Rakacaszend „tanácshatalmát" egytől egyig a régi képviselő-testület tagjai alkották, az intézőbizottság elnöke pedig a községi bíró lett – a két faluban egész egyszerűen nem akadt egyetlen szocialista párttag sem.[11] „Bíró uram" vezette a direktóriumot egyes gömöri községekben is, és a tagok is inkább a módosabb gazdák köréből kerültek ki. Ők adták korábban is a mintát, most is őket követték, nem pedig az újságokból a pesti utcákra ömlő rendeleteket. Gömör, Borsod, Zala messze voltak Budapesttől, de számos Pest megyei községben szintén a jegyző vezette át a proletárdiktatúrába a helyi közigazgatást.[12] A Duna–Tisza közi Kunszentmiklóson sem voltak nagyobb mozgalmak, az agitátorok „kedélyeskedtek" a proletárdiktatúra felett, és „a nép legnagyobb része úgy fogta fel a helyzetet, hogy a vihar lezajlik és elmúlik".[13] Ott, ahol nem volt nagyobb számú ipari munkásság, vagy ahol nem volt legalább egy elszánt kis szociáldemokrata csoport, esetleg egy kisebb, tanárokból, tanítókból, újságírókból, néha ügyvédekből verbuválódott polgári radikális asztaltársaság – márpedig a községek, falvak döntő többségén túl a kisvárosi Magyarország jelentékeny részében nem létezett ilyen –, ott az új világot is a régi társaság csinálta – amennyire lehetett, a saját megszokott régi nótáinak dallamára.[14] Sokszor egyszerűen a régi képviselő-testület alakult újjá tanácsi formában, és meglehetősen gyakori volt az is, hogy a választásokon a választójogból elvileg kizárt „burzsujok" is részt vettek. Mint ahogy az is, hogy számos faluban a nőket oda sem engedték az urnákhoz. Hiába biztatták öles fekete betűkkel a budapesti plakátok, hogy ne akadjon egyetlen dolgozó nő sem, aki nem él választójogával – a csizmás-kucsmás vidéki direktóriumokra ez nem mindig volt hatással.[15] A városokban már könnyebben ment a meggyőzés, bár macsós beszólogatás

bőven akadt a „felvilágosultabb", városi környezetben is. Győrben a szavazásra érkezett fiatal „elvtársnők" mindegyikét az életkoráról faggatta a szavazóbiztos, és a helyi lap tudósítója rosszmájúan meg is jegyezte: „Úgy látszik, a proletárdiktatúra megszüntette a nőknek az életkor bevallása iránti ellenszenvét."[16] Egerben a választásra megjelent asszonyokat azzal fogadta a szavazóbiztos: „Mért nem főznek otthon?" Azok meg feleltek, mint egy népdalban: „Babot tettünk fel, A' meg megfől csendesen magába'." A jelenetet megörökítő Móricz Zsigmond „csupa ragyogó és boldog arcra" emlékezett, kigombolt, fodros ingű szép nőkre, ki is mondta a maga férfisóvárgása számára a verdiktet: „Ez bolsevizmus!"[17] Az persze kevésbé kapós téma volt, hogy milyen kevesen kerültek be a nők a választott képviselők közé. Az első magyar szovjethatalom közélete meglehetősen egyhangú férfivilágnak sikeredett; a Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács (az ún. 500-as Tanács) női képviselőinek aránya 6 százalékos volt, az 500 helyből mindössze 30-at engedtek át az elvtársak az elvtársnőknek, a 80 tagú Központi Intéző Bizottságból pedig mindössze kettőt. A Budapestet vezető, öttagú operatív direktóriumban aztán már egyetlen nő sem kapott helyet.[18] Vidéken sem volt jobb a helyzet: a kiemelkedően „forradalmi" körzetnek számító aszódi járás 15 községének 258 tanácstagja közül például mindössze 5 volt nő, egy kivételével mindannyian özvegyek.[19]

Az országszerte megalakult falusi tanácsok 3–5, a városiak 10–20, a fővárosi kerületek 80 tagú intézőbizottságot választottak, ez volt a „direktórium". Budapesten a kerületi tanácsok delegáltjaiból jött létre az ún. 500-as Tanács. Ez a népes testület az egyenlőség bolsevik birodalmában első lett az egyenlők között – az új „főrendiház", ahogy akkoriban a pesti nyelv suttogta csípős gúnnyal. Teljes joggal, hiszen aki számított, bent ült az 500 fős testületben, és aki még jobban számított, az pedig az 500-ak által választott ún. 80-as Intéző Bizottságnak is tagja lett, amely maga is öttagú elnökséget választott. A belügyi népbiztos, Landler Jenő teljesen

tisztában volt az új grémium kiemelt politikai jelentőségével, amikor így köszöntötte annak tagjait: „Budapest Központi Munkástanácsa nem Budapesté, hanem az egész országé, mondhatnám, ma az egész világé. [...] Budapest nemcsak a fővárosa Magyarországnak. Budapest jelenti az egész országot annál az összetételnél és annál az aránynál fogva, ahogy a falu a városhoz áll. [...] Ebben a vonatkozásban nemcsak a fővárosnak a tanácsát képezik önök, hanem képezik az egész ország tanácsát."[20] A jovális Landler a kortársak szerint cinikus ember volt, leleményes ügyvédi szócsavarásával a világforradalmi álmok matematikai igazságát is kiolvasta a proletárdiktatúra szűk egy hónapos győzelmi meneteléséből: „...négy hétnek a gyönyörű munkája ez, ami történt. Álomnak is sok. És ha ez, ami itt történt, nem a legtökéletesebb igazolása a tudományos marxizmusnak, akkor a legtökéletesebb matematikai igazság is csak optikai csalódás."[21] A *Néptanítók Lapja* viszont – amely mögött lelkes vidéki olvasótábor is állt: a rosszul fizetett és ridegen tartott tanítóság talán az egyetlen számottevő társadalmi réteg volt, amely átlagon felül hódolt meg az új eszméket képviselő uralomnak – nem a matematikába bonyolódott bele, amikor a proletárdiktatúra himnuszát zengte, hanem a csillagászatba, sőt inkább a csillagjóslásba: „A proletariátus forradalmának március 21-én aratott győzelme szimbolikus jelentőségű. Amint ettől a naptól, a tavaszi napéjegyenlőség időpontjától kezdve az éjszaka, a sötétség egyre rövidebbre zsugorodik, s a nap útja egyre hosszabbá válik az egek ívén, úgy életünkbe is egyre több fény és teremtőerő költözik ezentúl. A ránk köszöntő új világban közösek lesznek a föld és a munka gyümölcsei, mint ahogy a nap szeme közösen pihen mindannyiunk felett. A kommunista nevelés pedig a megnyomorítástól szabad egész embert, akinek a maga módján elképzelt formáit a görög szobrászat márványba véste, a hús és vér valóságában akarja megalkotni."[22] A rövid cikk szerzője Sas Andor galileista irodalmár volt, de nem kellett ahhoz galileistának lenni, hogy a proletárforra-

dalomról kerek betűkkel világtörténelmi mondatokat sercintsen a toll: az ugyanis az újságírói életben maradás feltétele volt.

Mézesheteit élte tehát az új uralom, legitimáló nyilatkozatokban nem volt hiány. Csak az ellenség hiányzott: a magyar bolsevizmus sikeres villámháborúja előtt feltétel nélkül kapitulált a magyar főváros és a magyar vidék, a „burzsuj" ellenforradalom az első napokban és hetekben nem volt több fikciónál.[23] Tormay Cécile mesekönyvek olvasásába menekült, majd a nógrádi dombok közé, Bethlen István álruhában és bajusz nélkül Bécsbe, de az írófejedelem Herczeg Ferenc maradt. Népszerű színdarabjai ezekben a napokban is ott szerepeltek a színházi plakátokon – és szerzőjük azt várta, hogy „keményebb gerincű rendszer" jön, amely „meg fog váltani minket attól a gyalázattól, hogy az országból csak az a miénk, ami nem kell sem a tótnak, sem az oláhnak".[24] Sokan érezhettek hasonlóan, Herczeg Ferenc ugyanis általában ráérzett arra, hogy mi motoszkál az olvasóiban – és mindig sok olvasója volt. Esztergomból azt jelentette a Forradalmi Kormányzótanács sajtóosztálya, hogy 24 óra alatt 400-an jelentkeztek a vörös zászló alá, mert „az új uralomban a nép nemcsak a proletárdiktatúrának bekövetkezését látja, hanem alkalmat és módot talál arra, hogy hogy az ellenséget az országból kiűzze. Hazafias tűz tüzeli a proletárokat, akiket alig lehet visszatartani, hogy a csehek ellen ne vonuljanak."[25] A prímási székhely munkásdirektóriumának csak egy kívánsága volt, „hogy puskát, minél több puskát küldjenek Esztergomba". A fenyegetett végeken legkevésbé az osztályharc volt az érdekes. A cseh demarkációs vonalhoz szintén közeli Szendrőn a proletárdiktatúra kikiáltása a kuruc–labanc világra emlékeztető időket találta: „Szendrőből jelentik, hogy a hétfői országos vásárra a demarkációs vonalon túlról is igen sokan jöttek marhát vásárolni. Amikor visszamentek, a perkupai cseh csapatok parancsnoka 6 órai szabad rablást engedélyezett, hogy a vásárosoktól ilyen úton vágómarhát szerezzenek. Szendrőből tegnap erős járőr indult el, hogy a csehek garázdálkodását megtorolják. Ugyancsak

tegnap a Jánosi községből is elindult egy erős járőrjük Rimaszombat felé, elérte a várost, és az est folyamán visszatért Jánosi községbe."[26] Mintha *A Tenkes kapitány*ának filmkockái peregnének: a labancok szerepében cseh katonák, a kurucokéban vörösőrökké átkeresztelt magyar csendőrök, és közöttük az istenadta nép meg a marhacsordáikat egykedvűen terelgető parasztkupecek. A román csapatok közelségében vegetáló Nagyváradon is felszökött a honmentő lelkesedés. Az első kommunista napokban állítólag 1500 ember állt be a szerveződő Vörös Hadseregbe – miközben a megelőző két hétben alig 35-én jelentkeztek a toborzó felhívásokra.[27] A kismartoni katonai főreáliskola harmadéves hadapród növendékeinek már március 26-án rosszulesett, hogy a szovjetkormány nem méltatja válaszra felajánlkozásukat: „Mindenre készen állunk! Azonnal parancsot kérünk az indulásra" – írták meg panaszukat a Hadügyi Népbiztosságra.[28] A hivatásosok azonban nem érdekelték Pogány Józsefet, aki – ellentétben Szamuellyel és Szántóval – a Vörös Hadsereget önkéntes munkásgárdaként képzelte el, nem pedig általános hadkötelezettség révén felállított, professzionális hadseregként.[29] Tisztek helyett inkább a korszak szép sztárszínésznőit, Fedák Sárit és Bajor Gizit győzködte arról, ígérjenek csókot a budapesti közтereken, hátha kedvet kapnak a budapesti proletárok a katonáskodásra. (Haubrich József a saját szemével látta az autogramot és csókot osztogató Fedák Sárit az Alagútnál, a szabados életű művésznő viszont arra emlékezett, hogy azt kiabálta: „Gyerekek, menjetek a Vörös Hadseregbe, mert aki nem megy, pofont kap tőlem."[30]) Párttársa, Bokányi Dezső pedig az Üllői úti Fradi-pályán próbált a több tízezer szurkoló között bakákat fogni beszédeivel. Kevés sikerrel.

Nem a ligeti népünnepélyek csókos operettforgatagában és nem is a füves-poros ferencvárosi grundon, hanem a távoli Viharsarokban jutott legmesszebb a kurucos magyar virtus. A békéscsabai direktórium két páncélvonattal, 150 főnyi helybeli munkással és aradi menekülttel Gerendáson megtámadta és foglyul ejtette

a Szegedről Aradra vezényelt majd négyszáz főnyi francia csapatszállítmányt.[31] Néhány napi fogva tartás után aztán – budapesti parancsra – szabadon bocsátották őket. Hasonló eset játszódott le Makón.[32] A Szilágyságban is sor került kisebb fegyveres összetűzésekre, Hadad községet március 26-án egy magyar zászlóalj megtámadta, harcok voltak Zilahtól északnyugatra, Cigányi vasútállomás mellett, illetve március 28-án Szilágycsehtől nyugatra és Szilágysomlyó vidékén.[33] Minden ilyen esetben azok voltak a bátrak, akik alól már kicsúszott a haza földje, vagy akiknek szomszédságában már ott állomásozott a megszálló.[34] Azaz a menekültek, 1918–1919 forradalmi és ellenforradalmi dinamikájának még mindig alig ismert mellék- és időnként főszereplői. A honvédelemre felhívó Tanácsköztársaság híre még a hónapok óta román megszállás alatt lévő Székelyföldre is eljutott, a Sóvidéken és a Nyárádmentén olyan hírek terjedtek, hogy közeledik a magyar hadsereg. A székely községek népe fegyvert fogott: legnagyobb sikerük a szovátai csendőrparancsnokság fegyveres ostroma és elfoglalása volt.[35] A felkelés gyors elfojtása nem jelentette a bizakodások elhamvadását. Horthy bizalmasa, Ravasz László református püspök húsz év múlva is arra emlékezett, hogy Erdélyben „1919-ben a legizzóbb magyarok várták a Vörös Hadsereget, amelyről csak azt tudták, hogy magyar és szabadulást hoz".[36] Bár a tucatnyi áldozatot eredményező székely hősiesség híre nem jutott el Budapestre, a nagy múltú élclap, a *Mátyás Diák* verset is faragott az új reményekre: „Fut már a cseh, szerb és román, / A rabság végső alkonyán." A csehek ugyan nem futottak, hanem orvlövészeik a Dunán keresztül fegyvertelen vasutasokra lövöldöztek – Szőnynél egy 16 éves fiút halálosan meg is sebesítettek –, de az előző hónapok megannyi kudarca után az országvédő reménység mégis új erőre kapott.[37]

„A meggörnyedt vörös ember kiegyenesedett, kalapácsával összetöri a vérszopó kapitalizmust" – ez volt a március 21-ei hatalomátvétel *elsődleges* üzenete, és később súlyos börtönéveket szabtak ki e vad metafora nyomdász szerzőjére.[38] A *Mátyás Diák* címlapján ugyanez a kiegyenesedett izmos munkás volt látható, csak éppen hatalmas kalapácsával védelmezőn állt *Hungária* polgári szépségideált megtestesítő nőalakja előtt, mert a lap írói és szerzői így akarták látni a kalapácsos embert: magyarvédő munkásként, aki valójában a Nemzet Lelkének erős, de alázatos szolgája. Így akarta érteni a középosztályi magyar közvélemény is. Jobbról és balról egyaránt. Braun Róbert, a neves polgári radikális szociológus arról írt, hogy a magyarság saját érdekeit „végveszélyben" mindig a szélső radikalizmussal kapcsolta össze, mint tette ezt 1848-ban, vagy még korábban, a reformáció idején. „Nemzeti szempontból a március 21-iki esemény erkölcsi befektetésnek tekinthető, amely egyelőre beláthatatlan áldozatokat jelent, de amelynek gyümölcseit későbbi nemzedékek bizonyára fogják élvezni" – fogalmazta meg a meghökkentő szentenciát.[39] Ma talán abszurdnak tűnnek ezek az illúziók, de még a budapesti egyetem egyik-másik konzervatív tekintélyét is megtévesztették. Kmetty Károly a budapesti egyetem neves közjogprofesszora a Forradalmi Kormányzótanácsot egyenesen a Szentkorona „letéteményesének" nevezte a megdöbbent joghallgatók előtt, amelyre a proletárdiktatúra deklarálásával átszálltak a Szentkorona jogai és kötelességei.[40] Természetesen Kmetty groteszk bizalma is a területi integritás megőrzésében való reménykedésnek szólt, és valószínűleg nagyon hamar elpárolgott. Herczeggel együtt áprilisban őt is tusznak hurcolták el a Lenin-fiúk, a jogi kart meg egyszerűen bezárták. „A drámának való idő" – nyilatkozta a Herczeg melletti másik színpadi sikerszerző, Bródy Sándor, aki a kapitalista rendszer legnagyobb bűnének tekintette, hogy a közönség „zsarnoksága" miatt darabjait korábban mindig át kellett írnia, hogy *happy end*del végződjenek. Bródy örült, hogy lehullanak „a pénz és a becsvágy bilincsei", az előleg intézményéről mégsem akart lemondani: „Régi, erkölcs, talán csúnya erkölcs, de a vérbe ment."[41] Fia, a szintén neves drámaíró és novellista, Hunyady Sándor arra emlékezett, hogy apja némigen volt felkészülve a forradalmi serénykedésre.

„Szeretett lustálkodni, henyélni délig az ágyban, eregetni a füstöt. Ha lehet, ott is ebédelni – felkönyökölve a párnán. Nem fontos, hogy mit – szalonnát, azután inni rá egy sillerfröccsöt, feketekávézni, megint elszundítani."[42] Füst Milán nem volt sikerszerző, nem is adott nyilatkozatokat, de őszintén megírta a naplójában, hogy a kommunista forradalomban a „kapitalizmus tetűjének" érzi magát: nem az igazságra, hanem az igazságtalanságra építette fel az életét.[43] Füst csendes cinizmusa nagyon hamar beigazolódott, de az első napokban-hetekben még mindent túlharsogott a proletárigazság brutális diskurzusa: „Mi ez? Miért? Hogyan? Meddig? – Ne hagyjatok magamra! Vagy állítsátok meg a gondolkodás kerekét! [...] Tudni akarom: elkárhozás-e ez, vagy az üdvösségre készülés?! Vadállatokká lettünk, vagy eddig voltunk azok?" – kérdezte egy szatmárnémeti tanár kétségbeesetten a naplójától.[44] A művelt és érzékeny polgár nehezen viselte „a korszak összeomló esztétikáját" – ezt Jászi Oszkár is feljegyezte a naplójában (egyik) szerelméről, a tündöklő szépségű Kunffy Lajosnéról.[45] Ez utóbbi férje, a neves festőművész nem neheztelt meg felesége felizzó érzései miatt, inkább somogytúri birtoka egy részét osztotta fel a falu szegény földművesei között, nem is lett bántódása.[46] Új középkor jön – dadogta a 18 éves Kolnai Aurél Jászinak, és a csalódott szabadgondolkodó szomorúan helyeselt az ifjú galileistának, aki a század egyik legeredetibb katolikus gondolkodója lett a következő évtizedekben.[47] Jászi politikai vezére, Károlyi Mihály hűségnyilatkozatot tett, és osztályos társait is hasonlóra biztatta: „Bele akarok és bele fogok helyezkedni az új politikai és gazdasági rendbe, nem kényszerűségből és nem keserűséggel, hanem öntudatosan. Nem kell félni, hogy ha egy-két egzisztencia vagy vagyon tönkre is megy, hogy ha az új rend kialakulásánál egyesekkel talán méltánytalanság is történnék, ezt az ország érdekében el kell viselni."[48] Magánbeszélgetéseken azonban ő sem adott néhány hétnél többet a vakmerő kísérletnek. A hajdani nábob továbbra is szerény svábhegyi bérelt villájában élt családja és egy tejellátásukról gondos-

kodó girhes tehén szelíd társaságában. Bécsbe utazott diplomáciai kiküldetésbe, majd elvállalta a Hangya Szövetkezet elnöki teendőit – Károlyi fedezékében a Hangya képes volt még a Tanácsköztársaság alatt is terjeszkedni! –, és bajba került arisztokrata osztályosát, Apponyi Albertet bújtatta.[49]

Nem mindenkinek kellett menekülnie azonban közülük sem. A nagybirtokosoktól papíron elvették a földet, de sokszor helyükön maradhattak mint termelési biztosok. Nógrádban és Hevesben például *minden* államosított birtokot vagy a régi tulajdonos, vagy az intézője vezetett tovább.[50] A kommunista agrárpolitika jobban kijött velük és diplomás gazdatisztjeikkel, mint a földszagú parasztokkal, néhány hónappal később Pogány József már arról beszélt, hogy a Dunántúlon „a kastély élete megy tovább a maga útján [...], a hátiparipák a grófi csemeték alatt ficánkolnak".[51] Az együttműködés nem csak esetleges volt a nadrágos emberek közötti megértés terén: az ipari „mérnök-szocializmus" felsőbbrendű magabiztossága is hasonló elvi alapokon – a technokrata hatékonyságmítoszon – nyugodott. „Az új világrend, melynek jelszava nem a jog és bürokrácia, hanem a termelés, elsősorban a technikus- és gazdatársadalmon fog felépülni, a régimódi közigazgatás helyébe a termelés közigazgatása fog lépni."[52] A tervezőasztalokon a mezőgazdaság villamosítása és teljes körű gépesítése szerepelt, miközben a fő probléma az volt, hogy kézi kapa sem volt elég az országban a tavaszi munkákhoz. Sokszor maguk a kis falusi direktóriumok is megengedően bántak saját egykori földesuraikkal. Az adonyi „földmíves szegények tanácsa" Zichy grófnak a kastélyt, a díszkertet és a lovakat is a birtokában hagyta, sőt kegyesen azt is megengedte, hogy „a szovjet részére csikókat, lovakat nevelhet", mert „az itt lévő proletár- és munkásosztállyal a háború ideje alatt emberségesen bánt".[53] A helyi viszonyok kuszaságára jellemző módon számos birtokon a gazdálkodást teljes mértékben átengedték a régi tulajdonos „veszélyére és hasznára", annyi megkötöttséggel, hogy a zárolt folyószámláról csak a munkástanács engedélyével és aláírásával

vehetett fel pénzt.[54] Jászi Oszkár találóan írta, hogy a „papíroskommunizálással" a nagybirtok szövete szinte érintetlen maradt: „A magyar feudalizmus örökké hálás lehet a magyar bolsevizmusnak, a nagybirtokot pusztán vörösre kente és megmentette."[55]

A festő Herman Lipót ugyan nem rendelkezett birtokokkal, de ő is kíváncsi volt az új világ harsány színeire. Naplójában megjegyezte: „bár aránylag nyugodt természetű ember vagyok, mégsem tarthatom meg oly fokban nyugodtságomat, hogy mint a saját haldokló testén tanulmányokat folytató orvos, nyugodtan leírjam a jelenleg körülöttem folyó fantasztikus átváltozásokat".[56] Az egykedvű Herman aztán inkább elment Lukács Györgyhöz ebédelni, és művészszakszervezetet gründolt, óvatosan lavírozva a politikai elvárások és a kollegiális intrikák egymásba fonódó sűrű szövevényei között. De az ebédmeghívásban nem részesülő „burzsoázia" sem állt ellen, hanem várta a következő fizetésnapot, és bejárt a hivatalba reggel nyolcra.[57] Nem kellett egyetlen embert sem letartóztatni, mert tiltakozott volna – emlékezett és emlékeztetett gúnyosan Rákosi Mátyás saját perében az 1930-as években.[58] Nem csupán a budapesti rendőrség viselkedett készségesen és engedelmesen a börtönből frissen szabadult és azon nyomban a helyzet uraivá előlépett kommunista elvtársakkal, de a soproni határ- és pénzügyőrök is forró irodalmi vallomást tettek: „A mi proletárszívünkben, mint parázs a hamu alatt, égett a mai szent eszmékért való szeretet. Azonban a parazsat olyan réteg fedte, hogy ezen örömünket a mai napig kilövellni nem lehetett. Elérkezett az idő, a gyümölcs megérett és lehullott fájáról. Mi, vörös határőrség a legnagyobb lelkesedéssel és legnagyobb erőnkből fogjuk támogatni a szent eszmét, és ha kell, vérünket és életünket akarjuk érette feláldozni."[59] Persze, csak ha nagyon muszáj. Thurner Mihály soproni polgármester azt jelentette március 26-án Budapestre, hogy a Tanácsköztársaság intézkedéseit még nem foganatosították a városban, mert nem tudnak arról, hogy a Budapesten kelt rendeletek a vidéki városokra is vonatkoznak-e.[60] Diplomatikus eljárása ugyanúgy nem járt sikerrel, mint Mailáth Géza kormánybiztos-főispán helyezkedése Esztergomban. A prímási székhely március 22-én megalakult első direktóriumának névsorában még ott szerepelt a tagok között, önmagát „népbiztosnak" nevezte, de közben az „Esztergom vármegye főispánja" köriratú, koronás-címeres pecsétet is használta.[61] Néhány nap után azonban kiderült, hogy a koronás-címeres főispánból lett népbiztos még az ősi katolikus városban sem férhet meg a proletárdiktatúrával. Esztergomhoz hasonlóan történt az uralomváltás a másik dunántúli „klerikális fészekben", Veszprémben is. Megalakult ugyan a Veszprém vármegyei Munkás-, Katona- és Földmíves-szegények Tanácsa, de a régi megyei vezetők továbbra is a helyükön maradtak, így Bittó Károly alispán, Török Gyula megyei rendőrfőkapitány, Lányi Sándor államügyész, sőt dr. Komjáthy László, Veszprém polgármestere is.[62] Csak a Pestről érkezett „nagyember", Lusztig Arnold megyei politikai biztos és terrorcsapata tette világossá az ódon püspöki városka polgárai számára, hogy más világ következik. Méghozzá nagyon más. Lusztig nemcsak a korábbi vezetőket váltotta le (Lányi kivételével), hanem azonnal felfüggesztette az iskolai hitoktatást is, Pestről hozott szedett-vetett testőrségének tagjai pedig, fittyet hányva minden megfontolásnak, a tehetősebb kereskedők, iparosok házaiba erőszakkal behatolva azonnal fosztogatni kezdtek.[63] Szolnokon az „átállt" köztisztviselőknek viszont rögtön megmondták a direktóriumi tagok: „maradiak, haladásuk látszólagos, az is csak a kényszer hatása alatt történik, a szocializmushoz most döcögnek; midőn már a kommunizmus hívének kellene lenniük".[64] Balatonfüred jegyzője ellenben rögtön feltalálta magát, és azonnal tudta, mi a teendője: félreállni. Március 22-én délben kapta meg a táviratot Pestről, hogy kikiáltották a proletárdiktatúrát, egyesültek a munkáspártok, tessék megalakítani az egyesült párt helyi szervezetét. Mivel ilyen pártszervezetek a szőlőművelésből élő kies fürdővároskában addig nem voltak, a jegyző a táviratot átadta annak a helyi ügyvédnek, aki már korábban is híresztelte magáról, hogy

régi szocialista. Az ügyvéd kezébe is vette a füredi kommunizmust: barátaival, egy polgári iskolai tanárral, a helyi járásbíróval és egy községi illetékességű honvédezredessel együtt alakították meg az intézőbizottságot, amely átvette a hatalmat.[65]

A „proletárszívekben égő, hamu alatti kommunista parazsat" azonban mégiscsak az ország fővárosában volt érdemes leginkább előkaparni. A Kommunisták Magyarországi Pártjának központjából, az akkoriban még külvárosinak számító Visegrádi utca 15.-ből egy pillanat alatt Magyarország közepe lett. Kapuja előtt egymást érték az automobilok, helyiségeiben pedig százak tolongtak – általában nem munkásruhában. Polgári egyesületek, asztaltársaságok, klubok, önképző egyesületek, ipartestületek és -szövetségek, jámbor kispolgárok, kiskereskedők és kisiparosok, vendéglősök és kávések, tűzoltók és artisták ünnepélyesen jelentették a proletárdiktatúrához való önkéntes csatlakozásukat és az új pártba való belépésüket.[66] Állítólag egy ludovikás küldöttség is megjelent – ha egyáltalán hihetünk az évtizedekkel későbbi párttörténeti visszaemlékezésnek –, a tisztjelöltek csatlakozását azonban aligha motiválta egyéb szempont, mint Herczeg Ferenc belenyugvását: a nemzeti elkeseredés és a harci kedv.[67] A civilek viszont nyugalmat akartak, és azt, hogy a kommunizmus ne szabad prédát jelentsen. „Budapestet hozzászoktatták az őszi forradalmi napok, hogy minden változást elsősorban abból a szempontból nézzen: lehet-e majd az éjjel nyugodtan aludni"[68] – írta egy kortárs, és bár felvonultak a forradalom vámszedői, sőt március 21-én éjjel egy halálos lövés is eldördült, másnap nyugalom volt az utcákon, a Soroksári úton a környékbeli tejesasszonyok ugyanúgy siettek az alvó város felé, mint más napokon.[69] A tejet általában a piacon vették meg kora reggel a polgári társadalom asszonyai, míg férjeik a hivatalba igyekeztek. Budapest 1919-re nemcsak munkásváros lett: polgári jellegét zömében a lakosság második legszámosabb csoportja, az egyre duzzadó tisztviselői réteg adta, állami hivatalnokok, fővárosi alkalmazottak, magántisztviselők. A tisztviselők létszáma

az első világháború végén már több mint négyszerese volt a szabad foglalkozásúakénak: míg 1880-ban Budapest kereső népességének alig több mint egyhuszad része, 1920-ban már lényegesen több mint húsz százaléka tisztviselő volt.[70] Ők is ugyanazt tették, mint előző nap: bementek a hivatalba. Miért is ne? Ha a forradalom nem törli el a fizetésnapot, mindenki a forradalom felebarátja lehet. Március 22-én reggel vörös jelvénnyel a kabátjukon jelentek meg a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselői is, hogy megtudják: új főnökeiket immár népbiztosnak hívják. „Méhely elvtárs" – mutatkozott be az ifjú Rákosi Mátyás népbiztosnak Méhely Kálmán, a Kereskedelmi Minisztériumnak a nagytőke szolgálatából érkezett államtitkára, és aziránt érdeklődött, folytathatja-e a munkát.[71] Esterházy Miklós gróf Csákváron éppúgy kenyérkérdésnek vélte a szocialista pártba való belépést és a szakszervezeti igazolvány kiváltását, mint a szombathelyi ügyészség konzervatív érzésű munkatársai, akik testületileg tették meg ugyanezt.[72] A *Kecskeméti Újság* vezércikkírója „szédületet és szívdobogtató izgalmat" érzett, és írásának az *Óriások kora* címet adta – miközben a túlnyomórészt apró termetű népbiztosok a lábukat lóbálták a miniszterelnökségi tanácsterem délceg méltóságosokra tervezett miniszteri székein.[73] (Az asztalhoz telepedő fiatal, alig 157 centiméter magas Rákosiról hetven évvel később azt állapította meg egy pszichológiai tanulmány: „Ha az agyalapi mirigy, a hipofízis kielégítő működése folytán a növekedési hormon R[ákosi] M[átyást] 170-180 cm magasságú férfivé formálja, akkor sorsa minden valószínűség szerint véglegesen a jó képességű, sok ismerettel rendelkezők részére megnyíló kereskedelmi vagy pénzügyi pályára irányítja."[74]) Elég vitatható dolog a politikusok alacsony termetéből gazságaik gigászi méretére következtetni – de a tényt akkor is észrevette a pesti utca. Kecskeméten egyébként a polgármesterrel az élen esküdött fel az új rendre a városvezetőség, „megnyugvással véve tudomásul a proletáruralom megalakítását", de sütött szavaikból a kedvetlenség, amikor letették a fogadalmat.[75] A győri polgármester is

csupán arról biztosította a hatalmat átvevő népbiztosokat, hogy „a városház tornya alatt mindenkor szociális gondolkodás honolt".[76] Hódmezővásárhelyen viszont úri eleganciával fogadta az elkerülhetetlent az úri kaszinó vezetősége: iktatott levélben köszöntötte a Tanácsköztársaságot és annak helyi direktóriumát, kijelentve, hogy kormányra jutásukat „szükségesnek és egyedül alkalmasnak tartja arra, hogy államiságunk, országunk területi integritása fenntartassék".[77] Egyenes beszéd, de cseppet sem egyedülálló a magyar Alföld úri közönsége körében. Debrecenben a közjegyzői kamara vezetője „fölemelt fővel" és „minden fenntartás nélkül" jelentette be csatlakozását – külön kitérve arra, hogy kartársai felfogását ismeri: tulajdonképpen ők is proletárok.[78] Még náluk is tovább mentek a debreceni tudományegyetem református hittudományi karának professzorai, akik szó szerint az egekbe emelték az új rendet. Ferenczy Gyula professzor indítványára ugyanis „egyhangú és nagy lelkesedéssel" határozatot hoztak, amelyben „a dolgok új rendjét mint a Názáreti által hirdetett és az emberiség által várt istenországát" minősítették.[79] Ennél magasabbra keresztény teológus aligha emelhette a tétet: két évvel később Ferenczy az állásával fizetett óvatlan lelkesedéséért.[80] A bevonuló kommunistákat a budapesti Tőzsdepalota, a finánctőke erős vára is fényárban úszva várta.[81] Pesten a Duna-parti korzó rendes közönsége látszólag gondtalanul páváskodott szokott sétahelyén, mintha a néhány óra alatt beállott változás jelentőségéről mit sem tudtak volna. Legalábbis így látta a bukott miniszter, Garami Ernő, aki néhány napon belül távozott Magyarországról.[82] „Pest a diktatúrát pompásan tűri" – vélekedett Göndör Ferenc szocdem újságíró is, a március 21-ei éjszaka egyik titkos kártyakeverője –, ő Garamival ellentétben eleinte tényleg pompásan tűrte, mivel szolgálataiért rögtön a sajtódirektórium vezetője lett.[83] Rajta kívül a pesti írói világ néhány ünnepelt szerzője is meglepő természetességgel vállalkozott arra, hogy ezután hatalmi szóval dönthesse el, mi láthat nyomdafestéket és mi nem. A lapok gyorsan ritkulni kezd-

tek. A katolikus *Alkotmány* és az ortodox zsidó napilap, az *Allgemeine Jüdische Zeitung* már az első szórásba belekerültek, ahogy a vicclapok többsége is tiltólistára került, bár a tekintélyesebb polgári lapok egy ideig még megjelentek, és találgatták: Magyarország leszünk-e ismét, vagy romhalmaz?[84]

A sajtószabadság kérdése persze nem csupán ideológiai volt, a többszázezres példányban utcára ömlő napilapok akkori világában az újságírókon kívül a szocialista nyomdászok is a jól fizetett polgári jólétükért aggódtak, a „szervezetlen" utcai rikkancsok pedig létminimumra vágyták és erősebb dohányra az utcára kerülő „gyenge szovjettel" szemben. Az újságírók attól kezdve az új rendszer dicsőségéről írtak, önként a tollat senki sem tette le. „Ha csak az a kívánságuk, hogy »leelvtársozzuk egymást«, az nem sok" – vélekedtek a budai hegyvidék polgárai, amíg el nem kezdődtek a túszszedések, az élelmesebbek viszont a megkörnyékezhető népbiztosoktól – köztük Rákosi Mátyástól – nemsokára mentességi igazolványokat szereztek: náluk semmi rekvirálható holmi nincs.[85] A Gellért Szálloda pompás előcsarnokában hatalmas táblán volt olvasható a kommunista házirend: „Aki ebben a házban nem elvtársnak szólítja egymást, az két korona büntetéspénzt fizet." Nem kellett sok büntetést fizetni, az emberek gyorsan megszokták és meg is utálták a megszólítást. Néha azért csikorogva ment az átállás. Kugler Mihály, a neves vasúti szaktekintély – többek között a meg nem valósult Széchenyi-körvasút tervezője – „elvtársi kötelességének" tartotta, hogy felajánlja szolgálatait a proletárdiktatúrának, és meggyőződéses szabadkőművesként azt is hangsúlyozta, hogy „nem újkeletűen lelkes híve a kommunizmusnak", de azért régi vágású mérnök önmagát sem tagadta meg: „népbiztos úrnak" szólította levele címzettjét, Szabados Sándort.[86] Hasonló levelek tucatjával maradtak fenn, és nyilván sok százat meg is semmisítettek fél év múlva azok, akik a zavaros időszakban elég gyorsan kitanulták a túlélés közép-európai művészetét. A legtöbb régi szakember a fővárosban és vidéken egyaránt „retek" volt – kívül vörös, belül

fehér –, de legtöbbjük nem a rájuk szegezett szuronyok fenyegetésében dolgozott, mint ahogy azt a bolsevik Oroszországban előírták, hanem meglepően sokszor vezető beosztásokban. A Külügyi Népbiztosság személyi állományának döntő többségét a Monarchia közös külügyi szolgálatából átvett, nemesi származású káderek alkották.[87] A külügy legfontosabb szervezeti egységének, a Politikai Osztálynak az élén a későbbi külügyminiszter, gróf Csáky Imre állt, a grófoktól, a bárótól és a többi megbízhatatlan arisztokrata munkatárstól csak júliusban vált meg Kun Béla – így azok augusztus közepén mint a rendszer üldözöttjei tudták újra visszafoglalni a külügyi tárca Dísz téri épületét.[88] A Vallásügyi Likvidáló Hivatalhoz beosztott tisztviselők között ott találjuk Szinyei Merse Jenő császári és királyi kamarás, későbbi vallás- és közoktatásügyi minisztert is, más méltóságosok – köztük nyugalmazott államtitkárok – társaságában.[89] Az igazán kommunista fészeknek számító Közoktatásügyi Népbiztosság szervezeti átalakításokat előkészítő ügyosztályát Bárdossy László későbbi miniszterelnök vezette.[90] Igen, ő, aki 1941-ben beléptette Magyarországot a Szovjetunió elleni háborúba, és 1946-ban háborús bűnösként végezték ki az újabb kommunizmus hajnalán. A MÁV vezére júliusig az a Vázsonyi Jenő maradt – a kiátkozott királypárti zsidó miniszter, Vázsonyi Vilmos fivére –, akit még Wekerle Sándor helyezett a legnagyobb magyar állami vállalat élére.

Rosszabbodni a hivatalnoki középosztály helyzete 1919 tavaszán nem rosszabbodott – a háború nélkülözései a tisztviselői osztályt a háború utolsó másfél évében amúgy is balra hajtották. A későbbi mentegetőzésekből kivehetően sokszor egészen a balszélre. „A tisztviselői kar jelentékeny részében annak az állambomlasztó szellemnek a hatása alá került, amelyet a Károlyi- és Berinkey-kormányok egész túlzott baloldali irányzata képviselt." Magyary Zoltán 1921-ben leírt mondata arról szólt, hogy 1919 januárjában végre rendezték az évek óta stagnáló tisztviselői béreket, és a proletárdiktatúra ezekkel az intézkedésekkel folytonosságot vállalt. „Magyarországon a burzsoázia még nem halt meg, csak alszik" – idézte dühösen Szamuely Tibor a halottat feltámasztó Jézus szavait az evangéliumokból, de felháborodása – saját szempontjából – bizonyos mértékig jogos volt.[91] Habár a *Vörös Ujság* a kommunista uralom első reggelén kiadta a jelszót: „le a bürokráciával!", és a hivatalnoki kart „műveletlen és erőszakos szolgahadként" mint a „hűbéri rém végső menedékét" bélyegezte meg, a szavakat csak akadozva követték a tettek. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. évi március 25-én hozott rendelkezése értelmében a köztisztviselők részére a korábban kialakult járandóságokat fizették meg. Akiket, mint megbízhatatlanokat, eltávolítottak – a Képzőművészeti Főiskoláról például Benczúr Gyulát, a korábbi korszak festőfejedelmét –; azok általában rendelkezési állományba kerültek, és legtöbbször megőrizhették fizetésüket.[92] „Illetményeimet mindig megkaptam" – nyilatkozta az egyik magas állású fővárosi köztisztviselő, akivel beosztott gépírónői útján közölték, hogy az új főnöknek nincs szüksége rá: „menjen sétálni".[93] Az ellenzékiség másik biztonságos formája volt a betegszabadságra menetel, de ezzel sem sokan éltek, hiszen 1919 júniusáig a közalkalmazottak a következő címeken kaptak segélyeket, pótlékokat és egyéb juttatásokat: segélydíj (bér, zsold), személyi pótlék, segélypótlék, korpótlék, jogi pótlék, képesítési pótlék, szaktanulmányi pótlék, tiszteletdíj, működési, helyi, tiszti és családi pótlék, háborús segély, háborús pótlék, havi drágasági segély, lakáspénz, egyenruha- és kenyérátalány, jutalék, osztalék, eladási vagy beszerzési jutalék, irodaszer-átalány, természetbeni javadalmazás.[94] Egyébként sem volt annyira rossz dolguk. Általában délelőtt 9-10 órára mentek be a hivatalukba, és délután 1-2 óráig tartózkodtak ott. A hosszúra nyúlt ebédszünet után sokan aludtak egyet. Délután visszamentek – vagy nem.[95] Mindezekért megérte a túlélésre berendezkedni. „Nem is kérdeztük, olyan természetesnek találtuk, hogy a minisztériumokban és az állami hivatalokban bent maradtak a helyükön az emberek..." – írta a konzervatív Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének

egyik alapítója, Ritoók Emma, aki református létére egy államosított katolikus iskolában vállalt tanári állást – a későbbi kurzus idején magyarázkodhatott is érte.[96] Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök viszont nem takarékoskodott az elítélő szavakkal: naplójában székvárosa katolikus tisztviselő társadalmáról mint „tyúkeszű intelligenciáról" írt, amely habozás nélkül a meghunyászkodás és a kenyérkaraj mellett döntött az erkölcsi eszményekkel szemben.[97] (A tisztikarról sem volt jobb véleménye: „az események csodálatosan rámutattak a tisztikar léhaságára, erkölcstelen s szibarita voltára. Tisztelet-becsület a kivételeknek, de az egész átlag rothadt volt fenékig."[98]) Alámerülni és túlélni: a magyar tiszti és tisztviselői kar, valamint az értelmiségi társadalom ismerős magatartásformája lesz ez innentől kezdve a 20. századi magyar történelem sűrűn egymásra következő rendszerváltásai során. A szorgalmas hivatalnok Magyary sem tett másként: ahogy sejtelmesen írta: „Nem volt tanulság nélküli a bolsevizmusnak belülről való megismerése sem."[99] (Azt talán maga sem sejtette, hogy az 1930-as évekre annyira bele fog szeretni az erős végrehajtó hatalomba, hogy Hitler és Mussolini mellett Sztálint állítja majd példaként egy átfogó magyar államreform elé.[100]) A jövőt senki sem ismerte, de a letűnt szabadelvű korszak félhivatalos politikai bulvárlapja pontosan fogalmazott: „Budapest gigászi illusztrációja a képtelen paradoxonnak: hogyan is fest az a vulkánon való táncolás?"[101]

7. „MIMIKRI ÉLET" – POLGÁR A PROLETÁRDIKTATÚRÁBAN

Alámerülni vagy vulkánon táncolni? Vagy a kettő együtt? „Mimikri élet" kezdődött, ahol mindenki proletárnak kendőzte magát. „Udvarias, nyugodt, riadt, szinte ijedt minden polgár" – írta Krúdy Gyula a valaha huszárcsínyektől hangos Székesfehérvárról. „Mindenki szaladt munkássá vedleni" – ahogy Kóbor Tamás rosszmájúan megjegyezte a bukás után kiadott érdekes töprengéseiben.[1] (Azt viszont valamiért nem írta meg, hogy ő is elballagott a Damjanich utcai Kohner-palotába, meghallgatni Kun Bélát, hogyan akarja az ujja köré csavarni a tegnapi Budapest divatos íróit.) Az egykori úrlovasok közül néhányan filmsztárnak jelentkeztek, de az államosított filmgyártásban csak statisztának kellettek, cserébe viszont színészszakszervezeti igazolványt kaphattak. De semmilyen szerepet nem volt érdemes visszautasítani, mert a tagsági igazolvány bizonyította ezentúl, hogy valaki tisztességes munkából él. „A szakszervezetekbe be kell, hogy lépjen mindenki, aki enni akar" – írta meg Révai József a *Vörös Ujság*ban, hozzátéve, hogy a szakszervezetek nem az osztályharc öklei, csupán „szükségleteket számon tartó hivatalok lesznek" a jövőben. Utóbbi állítása már nem fedte a valóságot, legfeljebb a szélsőbalos Révai kívánságát. A szakszervezetek képezték ténylegesen is a munkásállam legfőbb tömegbá-

zisát, de egyúttal a diktatúra egyedüli valós ellensúlyát is. Intézmények voltak, mamutnagyságúvá terebélyesedett gyűjtőmedencéi az elbizonytalanodott társadalomnak. Tagságuk 1919. június végén összességében már meghaladta az 1,4 millió főt – és ezen belül az ipari munkások és a bányászok aránya csak 38,8 százalék volt.[2] A többiek a polgári társadalom pánikba esett menekültjei voltak, akik nem akartak burzsoá bélyeggel élni, vagy éhezni, és ennek elkerülésére leginkább a szakszervezetek behemót védőszárnyai alatt volt módjuk. A szakszervezeti vezetők maguk is felemás szívvel simultak oda a proletárdiktatúra hatalmához, sem a szakszervezeti vagyont, sem a szervezeti tradíciókban rejlő erőt nem szívesen tették kockára magasan szárnyaló teóriákért. Sikerrel akadályozták meg, hogy a Tanácsköztársaság pártállam legyen, és ebbe még Kun Béla is kénytelen volt belenyugodni: „Az államosításért nem tudnék lelkesedni" – vágta oda Jászai Samu, a legtekintélyesebb szakszervezeti *boss*, a Szaktanács vezetője a *Népszavá*ban a kommunistáknak. És a szakszervezetek nemcsak függetlenségüket őrizték meg, hanem a „szocializált" gazdaság irányításának is megkerülhetetlen szereplői lettek.[3] A különös államalakulat, a Tanácsköztársaság igazából egy még különösebb alakulás, a szakszervezeti állam jegyeit mutatta több tekintetben. Landler Jenő befolyását nem az adta, hogy szinte halmozta a népbiztosi tisztségeket, hanem hogy mindeközben megőrizte a Vasutas Szakszervezet irányítását – és ezáltal a kiváltságos vasutastársadalom érdekképviseletét. Dovcsák Antal, akinek az ügykörébe a vas- és gépipar tartozott, népbiztosi hivatalát az általa irányított szakszervezet központjában rendezte be, és a szakszervezet irodája végezte a népbiztosság Vas- és Gépipari Szakosztályainak munkáját is.[4] Míg Landler és Dovcsák az első vonalban voltak, a látszólag háttérbe szorított, hallgatag szakszervezeti vezérek konzerváló erőkként léptek fel. Meg akarták őrizni a Károlyi-forradalom szocialista gyümölcseit, a szakszervezetek előjogainak biztosításával enyhített modern, kapitalista társadalmat.[5] Egészen 1919 nyár végéig a kommunista proletárdiktatúra alternatívája nem „a keresztény kurzus" ellenforradalma volt, hanem a szocdem szakszervezetek Szaktanácsa. A szakszervezetek tapasztalt bürokratái nem csupán a bolsevik államigazgatás nyikorgó kormánykerekeihez álltak oda, hanem Kun Béla bosszúságára diplomáciai tárgyalásokat folytattak a Pesten maradt antantmegbízottakkal, és májustól kezdve az ő emberük, Haubrich József vasmunkás parancsnokolta a budapesti munkásezredeket is. Nem csoda, ha a tegnap még nagy hatalmú bankigazgatók is „bankproletárként" írták alá a népbiztosokhoz intézett elvtársi kérelmeiket, például hogy a kifizetési korlátozásokon enyhítsenek vagy külföldi átutalásokat engedélyezzenek.[6] Mondani sem kell, a „bankproletároknak" szintén lett saját szakszervezetük, úgy hívták: Pénzintézeti Munkások Országos Szövetsége – de a nevén kívül semmi új nem volt benne. A Pénzintézeti Tisztviselők Országos Szövetsége így próbálta megőrizni rálátását a szocializált bank- és hitéletre, és lassítani, akadályozni a bolsevik pénzügypolitika gátlástalan rablógazdálkodását. A Gabonakereskedők Egyesülete is szakszervezetté alakult, de hiába változtak az elnevezések, a tőzsde „hiénái" így sem kerülték el a valaha kereskedőnek készülő Rákosi Mátyás és az egykori bankhivatalnok Révai József figyelmét, aki szerint a „rémült parazita elemek" által alakított a szakszervezetekbe „ijedt kapitalisták nyájai" tódulnak be.[7]

A változás, mint manapság a koronavírus, villámgyorsan alakította át a társadalmi érintkezés addig bevett formáit. A jobb házaknál a zsúrmeghívásokat a „változott viszonyokra tekintettel" lemondták.[8] Egyelőre telefonon, mert még telefonálhatott a burzsoázia.[9] Utazni már kevésbé tudtak: a bőrüléses autóikból már az első éjszaka kidobták tulajdonosaikat a budapesti helyőrség rongyos katonái, és miközben gázt adtak, az elképedt nagypolgárok arcába nevettek: „Most mi fogunk egy kicsit jól élni."[10] Nem csoda, ha a megritkult vonatjáratokon is kicserélődött az első osztály, sőt akinek nem volt szakszervezeti igazolványa, azt már az első napokban elküldték a vasúti pénztáraktól is.[11] Amikor az ismert katolikus

oktatási politikus – az „Urak Kongregációjának" elnöke –, báró Barkóczy Sándor családjával el akart utazni az elvtársi paradicsomból, azt a választ kapta: „Bárók ezentúl vasúton nem utazhatnak, hanem legfeljebb csak gyalog."[12] Az Andrássy úton – a pesti „milliomos-soron" – megszüntették az omnibuszközlekedést, a lovakat és a fényes fogatokat átirányították Kőbányára, a poros Gyömrői útra, „a munkások jogos forgalmi igényeinek kielégítésére".[13] De nemcsak a ló szaladt ki az előkelő osztályok alól egyik pillanatról a másikra. Eltűntek a vastag szivarok az elegáns férfiak ujjai közül, helyette igénytelen cigarettacsikkek fityegtek ki a szájakból, és divatba jött a bevert keménykalap és az ormótlan bakancs. Aki tudott még, elment a vásárcsarnokokba, hogy kamráit megtöltse szárazbabfőzelékkel és konzervvel, ahogy ez már száz évvel ezelőtt is szokás volt a küszöbönálló világvége előtt.[14] A közellátás szövevényes bürokráciája minden korábbinál fontosabb szerephez jutott a koplaló városban, ahol április elejétől megszaporodtak a hústalan hetek, és a háborús világot felújítva ismét jegyre adták a zsírt, a kenyeret, a cukrot, a szappant, a tejet, a burgonyát, a sót és a szenet. Később már húst és tűzifát is csak jegyre lehetett kapni. Májusban különböző színű élelmiszerjegyek bevezetésével kísérletezett a diktatúra budapesti vezetése, A és B kategóriás dolgozókkal, előbbibe a fizikai munkások, utóbbiba az értelmiségi-hivatalnoki rétegek estek. Azoknak, akik egyik kategóriába sem tartoztak, élelmiszer-vásárlásra feljogosító igazolvány nem járt, és a semmiből is csak a maradék, a „szovjetfőzelék". Elindult a társadalom „táplálkozási rendekre" való felosztása.[15] Lengyel Gyula pénzügyi népbiztos később el is ismerte: a „magyar szovjetkormány élelmezési politikáját az határozta meg, hogy [...] minden fogyasztási cikket elsősorban a nagyüzemi dolgozóknak, a forradalom főtámaszainak kell fenntartani".[16] Kisadag és nagyadag helyett új fogalom született: az „osztályadag", vagyis az ipari munkásoknak nagyobb fejadag járt, mint a „burzsoának". A gazdaságpolitika irányítói az „osztályár" fogalmáról is vitatkoztak. Ennek lényege

nem egyszerűen az volt, amire elsőre mindenki gondolt, azaz hogy a szegények örök, gyermeki álmát beteljesítve a gazdagoknak drágábban, a proletároknak olcsóbban adják az árut. Az elképzelések szerint ugyanis mindenki drágábban kapta volna. A termelt cikkek árát nem üzemi önköltségen, hanem úgy állapították meg, hogy abban a „társadalmi szervek" (igazgatás, rendvédelem, egészségügy, oktatás stb.) fenntartási költsége is benne legyen, tehát ún. társadalmi önköltségen. A fogyasztói árakat ennek megfelelően úgy kívánták megszabni, hogy a proletariátus a társadalmi önköltségnél valamivel többért, a burzsoázia viszont lényegesen (40-50 százalékkal) magasabb áron jusson hozzá az árukhoz. Az osztályárpolitika arra a feltevésre épült, hogy a piacon csak egyetlen eladó marad, a hatalmas proletárállam, és így ki lehet váltani az adópolitikát – annál is inkább, mert adóbevétele egyébként sem volt a proletárdiktatúrának.[17]

A boltok előtt kígyózó sorokba tehát az úriasszonyok mutatós kalapjuk nélkül, szerényen álltak be, nehogy elverjék őket a kirongyosodott szegélyű kendőben ácsorgó munkásasszonyok.[18] Akik azért szintén sorban álltak. Haubrich József népbiztos, majd budapesti városparancsnok bírái előtt később sírva hivatkozott arra, hogy állapotos felesége továbbra is órákat töltött a sorban állással. A városokban egyre kevesebb volt az élelem, és kétes volt a vigasz, hogy az oroszországi szovjet Kánaánban még ennél is jobban éheznek a proletártestvérek – ez igaz is volt, de kinek kell az igazság, ha nincs hozzá szőlő és nincs lágy kenyér?[19] „Főzelékfélékben nincs ínség, este 6-kor is fel van halmozva a piacokon" – jegyezték meg innen-onnan a hivatalosok, de ezzel nem javították a fővárosi hangulatot.[20] „Budapest válogat" – állapította meg az író és publicista Bölöni György, aki még Károlyi Mihály megbízásából ment ki Svájcba sajtóattasénak, és most hazatérve szóvá tette, hogy a „pesti ember sokat fal, balkáni módon tömi magát, és paraszti korlátoltsággal törölte étlapjáról a neki nem tetsző ételeket", pedig, mint írta, a gazdag Svájcban sem sokkal jobb, parányi sajtjegye-

ket adnak, és egy igazi zamatos teáért tűvé kell tenni a boltokat.[21] A *Vörös Ujság* a proletármatematikát vetette be, és hírül adta, hogy Bécsben csak hatodannyi a liszt fejadagja, mint Budapesten.[22] De sem az újság, sem a messziről jött ember figyelmeztetései nem értek sokat, a pesti rakparton hegyekben rohadt a tök, a piacokon – mintha egy 21. századi vegán paródia lenne – szinte csak sóska volt, és az észmecsere a zsírról, a lisztről és a húsról folyt színházban és utcán egyaránt.[23] „Előkelő kultúrmunkában megöregedett férfiak szatyorral a kezükben mennek el hazulról, ahogy a vadász elment a puskával, [...] gyermekek és nők csodálattal néznek fel a teli szatyorra, mint még tegnap a nagy művészre" – jegyezte fel Kóbor Tamás a fővárosi értelmiség hangulatát.[24] A „jó polgári konyha" vastag illatainak eltűnése, a kamra polcain sorakozó teli befőttesüvegek gyorsuló ütemű fogyatkozása minden vad észménél jobban erodálta a kommunista kísérlet hitelét. „A magyarok tudnak szenvedni, de Magyarországot nem szabad a gyomorral büntetni" – vonta meg később a vereség kultúrájának kevéssé magasztos, táplálkozástörténeti konzekvenciáit a népbiztosperben Balogh Ernő, a Berinkey-kormány közellátási minisztere. Azt a konzekvenciát, amelyet a Forradalmi Kormányzótanács lelkes hívei nem igazán láttak be. Az áruelosztás kommunista filozófiája szerint a kereskedelmet mint zavaró, bomlasztó elemet minél gyorsabban meg kellett volna szüntetni, és az ellátást állami ellenőrzés alatt álló fogyasztási szövetkezeteken keresztül biztosítani.[25] A cél az volt, hogy a lakosságot, akár kényszer útján, helyileg elhatárolt fogyasztócsoportokba tömörítsék, és egy-egy csoport a maga elosztóhelyén kapja meg a különböző fogyasztási cikkeket, máshol nem is vásárolhat.[26] Az üzletek egy-két hét alatt ki is ürültek, de az I. kerületi Munkástanács egyes küldöttei szerint egy hónappal később még mindig burzsoák ténferegtek a cukrászdák körül, ezért azt kívánták, hogy a cukrászdáknak szánt cukrot és lisztet a proletároknak osszák ki – ingyen.[27] „Nem helyes, hogy ma még cukrászsütemények vannak" – vonta le a konklúziót az elnök, és

a „nép" szavát a népbiztosok meg is hallgatták. A Közellátási Népbiztosság két nappal később megjelent 25. számú rendelete csak olyan cukrászsütemény előállítását engedélyezte, amely sem zsiradékot, sem gabonalisztet, sem pedig cukrot nem tartalmazhatott – ám a „mindenmentes" édességek kulináris kihívását akkor még nem vállalta fel sem termelő, sem fogyasztó, a kisipari cukrászatot rövid úton tönkre is vágta a proletárdiktatúra.[28] Ami meg megmaradt, azt kiosztották.

A következő sürgős indítványok már arról szóltak, hogy minden kapitalistát be kell fogni a föld művelésére. „Ha majd fognak dolgozni, ásni, kapálni, akkor lesz számukra is ennivaló. De aki nem akar dolgozni, dögöljön meg" – fordította le a bibliai szentenciát 20. századi proletármagyarra egy indítványtevő.[29] A burzsoákat a szabadban végzett testi munka válthatja meg osztálykorlátaiktól – sugallta a propaganda valamivel kifinomultabb módon, és a Forradalmi Kormányzótanács egyes tagjai őszintén hittek is abban, hogy a munkásüdv egyetemes lehet. „A mi társadalmunk keretében egy kicserélt, egy új emberiség lesz, amely érzi, hogy társas lény, és a hangyafaj együttérzésével és szorgalmával fogja munkáját és erejét az összesség javának szolgálatába állítani. Amint a méhek is igyekeznek a heréktől megszabadulni, úgy igyekszik a proletariátus a rajta élősködőket magáról lerázni, a társadalmi hereséget megszüntetni. Törvénybe iktattuk a munkakötelezettséget és a munkára való jogot, és ezen a két alapelven épül fel új társadalmi rendünk."[30] Garbai Sándor rovartani metaforái azonban nem hatották meg a proletáruralom kisebb rangú korifeusait. „A burzsoá asszonyok lábáról le kell húzni a cipőt" – fakadt ki az I. kerületi munkástanács korábban is idézett, szókimondó vezetője, aki arról panaszkodott elvtársainak, hogy a felesége állandóan sír, mert a városban nem lehet cipőt kapni. „Ma reggel, amikor elmentem hazulról, azt mondtam neki: Eredj ki délben a Kossuth Lajos utcába, és az első burzsuj nőről, akiről gondolod, hogy a cipője rámegy a lábadra, ültesd le a járdára, húzd le a cipőjét, vedd a lábadra,

és hagyj engem békében. Én nem érek rá a te cipőddel törődni." A beszédet szó nélkül hallgatták végig a munkástanács tagjai – köztük Kun Béla is. A fővárosi népbiztos, Vincze Sándor baráti közvetlenséggel szólt oda Kunnak: figyelmeztesse feleségét, hogy ne menjen másnap délben a Kossuth Lajos utcába, mert esetleg majd mezítláb kell haza mennie.[31] Kun állítólag csak lehajtotta a fejét, és csinosan öltözködő feleségéért kocsit és sofőrt küldetett. De a vulgáris proletármagyar a kormányzati propagandából is zavartalanul ömlött. Révai József a *Vörös Ujság*ban „tiszta proletárpolitikát" követelt. „Nem mondjuk azt, hogy a burzsoázia haljon éhen tömegesen" – írta; de azért mutatóujját figyelmeztetően felemelte a cikk végén: „Kegyetlennek kell lenni."[32] A *Népszava* sem maradt le, allegorikus fordulatai szinte természeti szükségszerűséggel világították rá az *átváltozás* lehetetlenségére: „A volt hatalmasok, a volt elnyomók, mint döglött férgek peregtek le az életünk fájáról, és mi győztesen, lombosan és virággal gazdagon állunk a tavaszi ég alatt, és a munkánk gyümölccsé teljesedését várjuk. Mit törődnek az élő lombok a lehullott pondrókkal? Nem érdemesek arra sem, hogy gyűlöljük őket."[33] „Pondrók", „férgek": az új rendszer erőszakos, dehumanizáló kifejezésektől hemzsegő szótára egyben a polgári öngyűlölet retorikája volt; a tavaszba borulás kissé tapétaszagú képeit ugyanis a burzsoá irodalom stílusiskoláin nevelkedett polgári újságíró-palánták fogalmazgatták kávéházi márványasztalokná. „Rögtön a senkik lettek az urak" – így érezte a letenyei esperes-plébános, és még inkább azt, hogy ő maga senkivé lett – amit leplezetlen nyíltsággal fejezett ki a lelkészektől megvont választói jog.[34] Amikor egy kerületi elöljárót egy volt beosztottja megszokásból úrnak címzett, az egykori főnök elvtársutódja közbevágott: „Mit úr? Az urak megdöglöttek!"[35] Ha nem halt is meg, az úri társadalom lehajtotta fejét, sőt meg is hajolt. A szegedi bírói kar proletáruralom előtt tisztelgő küldöttségét Udvardi János üvegesmunkás, a frissen magalakult direktórium tagja figyelmeztette arra: „Ne hajlongjanak annyira: Önök is emberek!"[36]

A fővárosi utca emberéhez azonban a Forradalmi Kormányzótanács autón száguldozó új urainál sokkal közelebb voltak a kerületi liszthivatalok. Budapesten a központi liszthivatalnak alárendelten 118 liszthivatali kerület működött. A főváros felsőbb hatóságai ezeket a liszthivatalokat árasztották el – sokszor egyáltalán nem a közélelmezés tárgykörébe tartozó – rendelkezéseikkel, valószínűleg azért, mert ezek voltak a lakossághoz legközelebb álló közigazgatási szervek (már a jegyrendszer bevezetésekor, a háború közepén megszervezték őket), ahova az élelmiszer-beszerzés miatt amúgy is mindenki rendszeresen elment. A forradalmi újságokat is a liszthivatalokban kellett forgalmazni – nyilván így jutott el a legbiztosabban mindenkihez a propaganda –, sőt a fővárosban a sorozást is liszthivatali kerületek szerint bonyolították le.[37] A szinte átláthatatlanná bővült hatáskör-halmozódás a diktatúra alsóbb régióiban nem annyira a katonás hadikommunizmust, hanem a homályos házmesteri lakásokban kivirágzó csereberevilágot hívta életre. Az elosztás kommunizmusából annyi valósult meg, amit elbírt a társadalom „korrupciós konszenzusa". A finomabb falatokat, a baromfit, a halat a központi elosztó hatóságok közvetlenül az üzemeknek adták át kiosztás céljából, már csak azért is, mert a népbiztosok megítélése szerint „a piacon még mindig a forradalmi proletariátus ellenségei voltak fölényben". A gyárakban, üzemekben pedig külön beszerzési csoportok alakultak, hogy ha alkalom adódik, először csaphassanak le egy-egy beérkező élelmiszer-szállítmányra, sőt nem egy esetben a beszerző csoportok maguk is elkezdtek vidéken kereskedni, azaz „batyuzni".[38] Batyuzott a megbélyegzett polgár, a kiváltságos vöröskatona és a főnökké előlépett szakszervezeti funkcionárius – esetenként még a népbiztos is, legalábbis az általa megbízottak. Amikor Szabados Sándor meghallotta, hogy Szinyei Merse Pál, a neves festő beteg, a műgyűjtőből lett népbiztos saját bizalmi embereit küldte el a főváros környékére „batyuzni", hogy legyen a beteg festőnek csirke, karfiol, tej, tojás, és meggyógyuljon.[39] A fegyveres testüle-

tek tagjai előnyben voltak: a Vörös Őrség fegyveres közegei Budapest határainál megvámolták a behozott élelmiszereket, ám azokat nem adták le az illetékes közellátási hatóságok részére, hanem a Vörös Őrség külön élelmező osztályt létesített – és az elkobzott áruk a testület tagjainak családjainál landoltak.[40] Megtörtént, hogy a Földmívelésügyi Népbiztosság háromezer bárányt rendelt Budapest ellátására Somogyból, és mire a szállítmány a főváros határára ért, alig kétszázra olvadt le a bárányok száma. Minden állomás megvámolta a maga javára, és úgy továbbította a vonatot Budapest felé.[41] A központosított területi elosztás elve így az első hetektől kezdve is csak papíron működött. A hiánygazdaság találékonnyá tette a kiéhezett fogyasztókat – egymás és a megálmodott nagy közös „háztartás" kárára. A bolsevik mindennapokban, ha nem is a későbbi gulyáskommunizmus, de annak nyomorúságos körvonalai kezdtek kibontakozni. Ha egy családban több dolgozó különböző üzemben dolgozott, akkor gyakran megtörtént, hogy mindegyikük családfőként lépett be munkahelyén a beszerzőcsoportba, így a család többszörös adagot kapott, és emellett élelmiszerjegyeikre szintén kiváltották a hivatalos fejadagot.[42] De nemcsak a családok, a közületek is erre az útra tértek. Az élelmiszerben viszonylagosan ellátott Kecskemét építési direktóriuma nyíltan seftelt Bácska fehér búzájával, Pesten külön anyagbeszerzőt tartottak, és beszámolójukban nem titkolt büszkeséggel jelentették ki, hogy náluk meg is indultak az építkezések, „ellentétben a környékbeli nagyobb városokkal" – nyújtották ki csípős kecskeméti nyelvüket az örök vetélytárs, Cegléd és Nagykőrös felé. Igaz, mindennek az volt az ára, hogy saját munkásaik szájától vonták meg az élelmiszert.[43] Az anyagbeszerzést a budapesti kerületi munkástanácsok is megpróbálták „okosba" megoldani, és ez néha komikus helyzeteket szült: a VIII. kerületi önkormányzat engedély nélkül hozott be másfél vagon fémlemezt Ausztriából, hogy dobozos gyermektápszert tudjon forgalomba hozni a tejhiányban szenvedő, alultáplált kisgyermekeknek, de amikor az erről szóló

jelentésüket megküldték a külkereskedelmi hivatalba, ott dicséret helyett ledorongolást kaptak és fenyegetést: ha legközelebb előfordul, forradalmi törvényszék elé állítják őket.[44]

Ettől függetlenül se szeri, se száma nem volt a különböző gazdasági és beszerzési megbízottaknak. Külkereskedelem hiányában a nyugati határ menti csempészet virágzott leginkább, ennek központja Vas megye volt, a szombathelyi direktóriumnak annyira jól ment, hogy saját használatra autót is hozatott be magának Grazból.[45] Az anarchikus körülményekről nem csupán a proletárdiktatúra tehetett, hanem legalább annyira az antant blokádpolitikája is. A háborúban megrogyott közép-európai gazdasági tér 1918 őszén, a vereség nyomán szinte azonnal összeomlott. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és a békeszerződések aláírása közötti időszakban az utódállamok között nem az új típusú együttműködések kialakítása (ilyenre még Kun Béla is tett javaslatot), hanem a birodalom romjai alatt rekedt közös vagyon likvidálása volt napirenden. Az utódállamok versenyt futottak a maradékért, miközben a kényszerű valutaunió egy ideig továbbra is összekötötte őket – legalábbis Magyarországot és Ausztriát. A korona a háború végéig eredeti értékének 35 százalékára, innen 1919 március végéig kb. 20 százalékára romlott. A Tanácsköztársaság idején ugyan lassult a folyamat, de meg nem állt: 1919 augusztusában a korona értéke az aranyérték 16 százalékán állt.[46] Bankóprésre és pénzhamisításra azért is volt szükség, mert a valutaunió kényszere jó másfél évvel később szűnt meg, mint a Monarchia politikai egysége. Ausztriával április elején született ugyan egy átfogó kereskedelmi egyezmény, de a két vesztes – ráadásul szocialista – kormányzat által irányított ország közötti áruforgalom helyreállítása nem állt a győztes nagyhatalmak érdekében. A bécsi antantmissziók diplomatái mindent megtettek a magyarokkal való kereskedés felfüggesztése érdekében, de a diplomáciai nyelvbe csomagolt zsarolás csak részleges eredményre vezetett, annak ellenére, hogy az osztrák kormány végül lezárta a két ország határát. A leeresztett határsorompók nem állí-

tották meg a homályos csempészutak már a háború időszakában kitaposott ösvényein a sűrű jövés-menést. Szabályos piaci kapcsolatok helyett továbbra is a szürke zónák busás haszonra hajtó szerencselovagjai intézték a gazdasági kapcsolatokat. Olykor egészen hivatalos papírok birtokában, mint tette ezt a tanítóból lett muraszombati direktórium elnöke, Tkáleczi Vilmos a vend végeken. Tkálecz a vörös zászló védelme alatt teherautószámra szállította a zugárut a stájer vidékekre, és amikor a budapesti elvtársak végre a körmére néztek, még tett egy reménytelenül komikus kísérletet arra, hogy egy rövid államalapítással is megpróbálkozzon, de a muraszombati Elefánt Szálló vidékies szobáiban kigondolt szlovén Mura (Vendvidéki) Köztársaság „ellenforradalmi" kérészállama néhány nap alatt összeomlott. Alapítója csak a történelmi szélhámosságok zsúfolt csarnokába, nem pedig a nemzeti küzdelmek dicső panteonjába váltotta meg vele belépőjegyét.[47] Ebbe a vadkeleti csempészvilágba aztán a győztesek csapatából is bekéredzkedtek, mégpedig az egyre inkább különutas politikájukkal kitűnő olaszok. Miközben az angolok, a franciák és az amerikaiak a minimálisra csökkentették jelenlétüket a vörös fővárosban, majd ki is vonultak, addig az újonnan érkezett snájdig olasz katonatisztek a nagykörúti Ritz Szálló egész első emeletét birtokba vették, agarakkal, lovakkal és fényes autóikkal támasztva alá üzleti ajánlataik nagyszerűségét. Élelmiszert, ruhát és fegyvereket ígértek, cserébe aranyat, valutát és értékes vállalati részvényeket kértek – ám a bolsevik magyar államal ügyetlen arisztokrata ügynökeik közreműködésével folytatott *off-shore* kereskedelem olaszos lebukással ért véget. Igaz, hoppon leginkább a Tanácsköztársaság vezetése maradt: a királyhidai határátkelőn a proletárdiktatúra által biztosítékul küldött aranyrudakat és többkoffernyi keményvalutát lefoglalták az antant hatóságai.[48]

A gazdaságpolitika legfontosabb vezetője, Varga Jenő viszont megpróbált a szorító szükségből erényt kovácsolni. „Kert-Magyarországról" álmodozott, Budapestnek a vidéktől és a parasztságtól függetlenített önellátásáról, arra számítva, hogy „fejmunkásban" és fizikai dolgozóban egyaránt él „az ősi kívánság", hogy visszatérjenek a földhöz és a földműveléshez.[49] Benne bizonyosan éltek bukolikus remények egy világ zajától távol eső saját kis földdarabról: több forrás is megerősíti, hogy Kun Béla azon morfondírozott, hol adjon kisebb birtokot „nemzeti ajándékképpen" az általa nagyon megkedvelt Vargának.[50] A többséget azonban valószínűleg nem az ősi kívánság hajtotta, hanem sokkal inkább a háborús ínség: még a legöregebb budaiak sem emlékeztek annyi csirkére és kecskére, mint ahány 1919 tavaszi hónapjaiban benépesítette a fővárosi kerületek úri részeinek gondozott kertjeit.[51] Nemcsak egyéni túlélési stratégia volt mindez, kényszerű önellátására rendezkedtek be a gyárak és az üzemek is. Kertgazdaságot létesített a Wolfner Bőrgyár, az Ózdi Vasművek, a MÁV-nál pedig elrendelték, hogy a vasúti töltések oldalát napraforgóval kell bevetni. A manapság bel-budainak számító Mozdony utcai tanítóképző (ma is az ELTE Tanítóképző Kara működik itt, csak az utca lett Kiss János altábornagyra átkeresztelve) két és fél hektáros kertjében nem csupán főzelékféléket termesztettek, de a kert végében méhes zsongott másfél tucat méhcsaláddal.[52] (A Hamvas Béla tollára való mézédes idillnek a Cserny-különítmény érkezése vetett véget július 10-én. Nemcsak a kertet és a méhest verték szét, hanem itt kínozták és gyilkolták meg brutálisan Fery Oszkár csendőr tábornokot és két másik magas rangú csendőrtisztet is.[53]) A Vörös Hadsereg Pestszentlőrinc határában csaknem ezer holdon kertészkedett, Böhm Vilmos hadseregparancsnok pedig a visszaszerzett szlovák területekről elhajtott szarvasmarhacsordával kedveskedett a fővárosi vöröskatona-feleségeknek.[54] Budapest vezetése a főváros határában olyan termelési övezetet szándékozott kialakítani, amely a különböző hizlaldákkal és baromfitelepekkel együtt – a kenyér kivételével – a főváros élelmiszer-szükségletét teljes körűen fedezte volna. A pesti utcákon plakátok jelentek meg: „Aki földet akar, jelentkezzen!" A tizennégy éves József Attila

nővérével, Etussal el is ment a városházára, egy ideig ott tolongtak a felnőttek árnyékában, de hiába szedték össze a bátorságukat, visszautasították őket azzal, hogy kicsik még.[55] Éhesek voltak, a „Mama" már haldoklott, végül a Lóversenypálya felszántott gyepén kötöttek ki, a merész futamok porzó homokjára ugyanis mintakertészetet álmodott a koplaló főváros ötletgazdag népbiztossága. A pályák helyét borsóval, paprikával és karalábéval ültették tele, tojóházat is építettek, a versenylovak dübörgését felváltotta a csibecsipogás, a bukmékerek zsivaját pedig a babos kendős proletárasszonyokkal barátkozó „úrileányok" sóhaja, együtt hordták a trágyát szélnek eresztett tábori lelkészek, leszerelt tüzérkapitányok, szanszkrit filológusok és feleségükből kiábrándult nagykereskedők, és foguk között szidták a rendszert. A mintakertészet ötletgazdája egyébként Migray József volt, összeférhetetlen szocdem aktivista, aki húsz évvel később majd nyilas zugújságíróként fejezi be nyugtalan életét.[56] A lóversenypályák felszámolása szimbólum is volt: beszántása a munka győzelmét jelképezte a régi világ luxusa felett. Tejjel-mézzel folyó Kánaán azonban nem támadt mindezekből az erőfeszítésekből – a fővárosi Kert-Magyarország sokba kerülő látványkertészet volt csupán, amely töredékét sem hozta a belefektetett pénznek.[57]

A tavasz végére a főváros élelmiszerhelyzete kritikussá vált, és a proletárdiktatúra vezetése úgy döntött, ha nem tudják betömni, hát ki fogják telepíteni az éhes szájakat. Varga Jenő javaslatára Kun Béla döntött: megalakult a főváros Tehermentesítési Bizottsága: „[E]zt az óriásira dagadt fővárost meg kell kicsinyítenünk, éspedig azáltal, hogy az improduktív munkát végzőket innen eltávolítjuk. Budapesten még ma is van legalább 50 000 parasztcseléd, aki, ha vidékre menne és ott kapálna, dolgozna, produktív munkát végezne, így azonban teljesen improduktív. Itt van óriási létszámú mindenféle szolga, házmester, akinek vidéken van háza, földje, és akit, ha innen eltávolítjuk, vidéken produktív munkára bírhatunk. Itt van azután a teljesen improduktív rengeteg mindenféle külföldi zsidó még mindig tízezerszámra, s ezeket is el kell távolítani, amit minden antiszemitizmus nélkül mondok. Gondolnunk kell arra is, hogy sietnünk kell az iskolák bezárásával, mert az szintén azt jelenti, hogy 50-100 000 lélek el fog menni a fővárosból vidékre."[58] A hivatalos adatok szerint 1919 július közepéig bő tízezernyi ember távozott vidéki rokonaihoz – de hozzátehetjük, hogy a korszak mobilitásának valódi arányait nem tudjuk számszerűsíteni.[59] A rövid periódus az úton levő magyar társadalom megannyi bizarr példájával szolgált. A legkisebbtől a legnagyobbig. A Vörös Hadsereg tele volt az Erdélyből és Felvidékről kiebrudaltakkal és a tiszántúli megyékből menekült katonákkal, a főváros belső kerületeinek zsúfoltságát pedig 1918 ősze óta folyamatosan duzzasztották a menekült tisztviselők és más értelmiségi egzisztenciák. De a megszállt területekről menekültek nem csak érkeztek, hanem időnként vissza is tértek, a demarkációs vonalakon túlra induló különvonatokkal kapcsolatos felhívásokat a *Vörös Ujság* is közzétette. Szamuely különítményei élén Hajdúszoboszlótól Sopronig és Kalocsától Győrig portyázott, halált osztott és élelmet rabolt, májusban vakmerő repülőúton járt Moszkvában, ahol Lenintől néhány üres frázist és féltucat orosz bolsevik filmkópiát hozott haza, a bukás előtt a proletárgyermekek nyaraltatását ellenőrizte Siófokon, és életét is az úton dobta el magától, a lichtenwörthi csendőrőrsön, augusztus 2-án hajnalban. A népbiztosok többsége Landlertől Lukácsig és Vágótól Bokányiig hol a fronton, hol miniszteri szobáikban bolyongtak – Böhm Vilmos Gödöllőn lakott a hadsereg-főparancsnoki különvonatában, Pogány József pedig Siófokon –, és még inkább bolyongott a társadalom helyzettől és alkalomtól függően hol proletár, hol burzsoá kategóriákba eső többsége. Batyuztak, vagy vidéki rokonaiknál húzódtak meg. A társadalmi és földrajzi mobilitás összefüggésére és hihetetlen kilengéseire csak egy példa: Ferjentsik Ottó alezredest, a Szobtól Salgótarjánig húzódó határszakasz védelméért felelős 3. vörös hadosztály Stromfeld Aurél által kinevezett toborzó parancsnokát

Salgótarjánból Gödöllőre vezető szolgálati útja alkalmával félreértésből Aszódon őrizetbe vette a helyi Vörös Őrség. Megriadva az incidenstől felmentését kérte, és feladva kiváltságos vöröskatona-státuszát az ország másik végébe, a kőszegi katonai alreáliskolában tanuló fia látogatására indult. Ott viszont már alkalmi munkát vállaló kertészlegényként folyamodott élelmiszerjegyért és minden gyanú felett álló proletáridentitásért. Kifogástalan politikai magatartása ellenére ismét forró lett a lába alatt a talaj – mégiscsak egy egykori tisztről volt szó –, ezért Budapestre utazott, ahol a Hadügyi Népbiztosságon dolgozó tiszttársai, annak érdekében, hogy érvényes szolgálati jeggyel vissza tudjon térni Kassán hagyott családjához, kinevezték Kassára kerületi parancsnoknak.[60] A nagyszabású fővárosi kitelepítési tervekből végül kevés vált valóra, de ami igen, az sem szolgált a kommunista hatalom dicsőségére. Július közepén razziát rendeztek a főváros néhány helyén, és összeszedték a Budapesten tartózkodó galíciai zsidó menekülteket. A nyári hőségben vagonokba terelt, majd az osztrák határon lebontás előtt álló nezsideri hadifogolytábor ajtó és ablak nélküli barakkjaiba zsúfolt 300 fős szállítmányt, öregeket, nőket, gyermekeket csak a boldogasszonyi zsidó hitközség szolidaritása mentette meg a tetvektől és az éhhaláltól – mielőtt a lengyel köztársasági kormány szerelvényeket és befogadónyilatkozatot küldött számukra.[61] Amikor Biermann Istvánt, a Budapesti Munkástanács öttagú direktóriumának vezetőjét, az akció végrehajtásának politikai felelősét a Horthy-korszak elején büntetőtörvényszék elé állították, ő kínjában arra hivatkozott: ez az intézkedés a mostani kormánynál is tetszésre talált volna...

A közellátás bonyodalmai mellett a nagyvárosi forradalom leginkább nagyvárosi baja a lakásínség volt. A túlzsúfolt fővárosban a lakhatás gondja a világháború alatt a legégetőbb szociális problémává lépett elő.[62] 1910 és 1919 között a háztartások száma ötvenezerrel nőtt, a kétszázezer új budapestire alig húszezer újonnan épült szoba jutott, az új lakószobák száma tizedrésze volt

csupán a beköltöző népességnek.[63] A fővárosi lakások majdnem kétharmada mindössze egyszobás volt, de ne gondoljunk semmiféle garzonromantikára: egy szobára átlagosan 3-4-en jutottak, és megközelítőleg százezer budapesti legalább hetedmagával élt egy szobában.[64] Új építkezések gyakorlatilag nem történtek 1914 óta – 1919-ben mindösszesen 40 ház épült Budapesten –, a korábbi lakás*boom* motorja, a magánerős építőipar éppúgy teljesen kifulladt, mint a Bárczy István korábbi főpolgármester által kezdeményezett fővárosi kislakásépítési program. Maradt a pótcselekvés: a lakásgazdálkodás központosítása, a bérleti jogviszonyok állami ellenőrzése, a bérleti díjak befagyasztása, az irodahelyiségek lakáscélra való átalakítása és végül a leginkább rászorulók kényszerű beköltöztetése a nagyobb lakásokba.[65] A lakásügy már a háború alatt saját külön igazgatási szervet kapott: 1917 decemberében létrejött a Központi Lakáshivatal, miközben a lakhatás kérdésköre szegénységből középosztályi probléma is lett, szabadpiaci kérdésből korábban ismeretlen mértékű, állami beavatkozást igénylő közös gond. A lakásvagyonnal való háborús kényszergazdálkodás nem a proletárdiktatúrával kezdődött el, hanem Tisza Istvánnal, és a „lakáskommunizmus" nem is ért véget Kun Béláék 1919 augusztusi bukásával: a lakásügy bürokráciája, a kötött lakásgazdálkodás a Horthy-korszak első éveiben is szinte érintetlenül hatályban maradt. 1915 és 1922 között a befagyasztott lakbérek gyakorlatilag a nullára süllyedtek: eredeti értékük alig egy százalékára.[66] A háború végére már a városlakók széles rétegeit érintette a hajléktalanság mindennap fenyegető réme, a lakás tulajdonjogi státusza megrendült, és a lakhatás klasszikus szerződéses viszonyból alapvetően jogosultsági kérdéssé változott.[67] „Addig, míg a lakásviszonyok nem enyhülnek, kényelemhez senkinek sincs joga, s mindenkinek tűrnie kell, hogy embertársai nyomorúságos viszonyainak enyhítése céljából áldozatot hozzon" – tolmácsolta a közvélemény felfogását egy lakásügyi bíró a *Jogtudományi Közlöny*ben.[68] A korszak Budapestjén egy ágyra átlagosan

legalább két személy jutott, és a helyzet egyre romlott. 1911-ben az ágyrajárók a lakosság bő tizedét tették ki, 1919-ben már jóval több, mint egynegyedét. A külső munkáskerületekben a felnőttek nemcsak gyermekeikkel osztották meg az ágyat, hanem napszakonként felváltva al-, illetve ágybérlőikkel is.[69] A Károlyi-kormány eredetileg az önkéntes felajánlásokkal kísérletezett, nagyszabású szociális lakásépítési programot hirdetett, de az álmok nem győzték le a rémálomszerű valóságot. Kőműveskanál helyett a Garbai Sándor által kormánybiztosi jogkörben vezetett Országos Lakásügyi Tanács – amit a köznyelvben továbbra is Lakáshivatalnak hívtak – radikális eszközökhöz nyúlt: „lakáskutató különítményeket" állított fel, és a sokatmondó címet viselő *Hogyan kell lakást rekvirálni?* hivatalos kiadvány jelezte, hogy a magántulajdon többé már nem szentség, az eljárásrend aprólékos kialakítása viszont azt, hogy az önkényességnek *még* igyekeztek határt szabni. 1918–1919 fordulóján naponta 800-1000 lakásrekvirálási kérvény érkezett a hivatalba, csak az egyszoba-konyha lakásokra 30 000-nél több igénybejelentés történt 1919 januárjáig. A sajtó horrorsztorikról számolt be, kisgyermekeikkel dohos lépcsőházba szorult hadiözvegyekről, egy frontról hazatért katonáról, aki egy Király utcai lakás hideg fürdőszobájába költözött be négytagú családjával, és persze a nyomor élelmes vámszedőiről is, a kiszolgáltatott utcalányokat kíméletlenül kiuzsorázó házmesterekről.[70] Névtelen röplapok a pesti belváros 10-15 szobás nagypolgári lakásaira hívták fel a fedél, munka és asszony nélkül bolyongó frontkatonák ezreinek figyelmét: „Tegyétek személyes tiszteleteteket náluk!"[71] A „lakáskutatókkal" és a Lakáshivatal késő esti órákban razziát tartó embereivel szemben a védekezésnek is változatos eszköztára adódott. Volt, aki esténként hat megvetett ággyal várta az ellenőröket, mások a polgári kényelmüket papíron saját címükre bejelentett „Patyomkin-lakókkal" igyekeztek menteni.[72] A lakásfoglaló akciók végső soron nem arattak széles körű sikert, és a rogyadozó lakáspiacot sem teperte le a házbérfizetés megtagadására felszólító

korai kommunista kampány 1919 januárjában. A lakók jogérzékét és fizetőkészségét a háziurak és „helytartóik"; a házmesterek iránt érzett csendes gyűlölet nem csökkentette. A Moszkvából hazatért Kun Béla is pontosan megfizette kényelmes lipótvárosi lakásának magas bérleti díját. A pesti bérkaszárnyák szűk lépcsőházaiban agitáló kommunista propaganda egyébiránt a viktoriánus Anglia kertvárosainak álmát dédelgette: „!..nem dolgozó embernek való lakás az, amely a földtől 10-20 méteres magasságban falaktól és más lakásoktól körülkerítetten zárja magába a család egész életét, amelynek ajtaján az anyaföldre soha ki nem léphetünk, amelynek ablakából soha mást, mint házfalat vagy szűk utcát, nem érhet a szem. A proletárállam lakóhelye legfeljebb egyemeletes házakból állhat, amelynek mindegyikét kertnek kell öveznie."[73]

Ez volt az elmélet, amelynek vonzó partitúrájából szívesen énekeltek a bolsevik dalnokok – de nem volt benne semmi új. Hiába pingálta piros plakátokra a propaganda, a kertes házak szellős utcáiban pihenő munkásjövő meglepően sokban emlékeztetett a hazai közelmúltra. A szabadkőműves budapesti lakáspolitika legalább 10 000 munkás- és tisztviselői kislakást építő Bárczy István-féle virágkorára az 1910-es években és annak távolabbi történeti mintájára: a falusi élet kisnemesi tornácokon pihenő patriarchális biztonságára. „A kisház a magyar nemzeti házforma" – vélte Bárczy István főpolgármester jobbkeze, Ferenczi Imre szociálpolitikus, és a „megátkozott" régi rendszer gondosan megtervezett munkás mintatelepein vissza is köszönt nemcsak a haza, hanem a haladás is – gondoljunk csak a kispesti Wekerle-telep erdélyies díszletei mögül kibontakozó gyakorlatias tervszerűségre, vagy a „Csehfalunak" nevezett kőbányai külön vécés és fürdőszobás MÁV-házakra, amelyeknek konyháit még takaréktűzhellyel és gázforralóval is felszerelték.[74] A múlt példáival szemben a kommunista invenció a Buharintól átvett elképzelés volt, a konyha kommunizmusa. A falanszter jól ismert és sokszor kifigurázott gondolata felmelegítve, amelyben „a munkavégzés egymásmellettisége mellett

az alapszükségletek kielégítése is egymás közelében, a nyilvánosság előtt, úgyszólván a nyilvánosság ellenőrzése alatt történik".[75] Az „ideális társadalom" gondolata egybefűződött az „ideális lakás" gondolatával.[76] A valóság ugyanakkor az volt, hogy a budapesti munkások többsége szellőztethetetlen bérházakban, sötét udvari szobákban lakott sokadmagával, vaskályhával tüzelt, gyermekeik pedig az utcai erőszak szabad világában szocializálódtak.

A hatalomra jutott Forradalmi Kormányzótanács presztízskérdést csinált a lakáskérdés rendezéséből, és már az első napokban köztulajdonba vette a házingatlanokat, rendelkezett a lakások rekvirálásról, a lakbérek 20 százalékos mérsékléséről, valamint a frontkatonák lakbérhátralékának eltörléséről.[77] A lakásrendelet alapelvként leszögezte, hogy minden felnőttet legfeljebb egy szoba illethet meg, egy család pedig három szobánál többet nem birtokolhat – az üres lakásokat és a jogosultságon felüli fölösleges helyiségeit elvileg mindenkinek nyolc napon belül be kellett jelentenie, különben a forradalmi törvényszék fenyegette. A hivatásukat gyakorlókat – orvosokat, írókat stb. – a lakószobán kívül még egy további helyiség is megilletett, és – kommunizmus ide vagy oda – maradhatott a cselédszoba is. Ez volt a rendelet, a valóság viszont ezúttal is másról szólt. „Az urak laktak eddig a palotákban, menjünk mi a palotákba, azok menjenek a piszokba" – adta ki az irányelvet Somló Dezső, a Központi Lakáshivatal irányításával megbízott kommunista vezető – a népbiztosok pedig a fejüket fogták.[78] „A régi bürokrata, húzódozó, aktázó világnak vége..." – írta a *Vörös Ujság*, és a korábbi hónapokban Garbai Sándor irányítása alatt álló Lakáshivatalból nem csak a régi vezetőket, de a felhalmozódott dossziékat is kidobálták.[79] Az első napokban a lapok szenzációs tudósításokat közöltek arról, hogyan oldja meg *azonnal* és *egyszerre* a proletárdiktatúra a lakásnyomort és az osztályharcot. *Az Est* tudósítója például ott volt, amikor a Központi Lakáshivatal előtt már a lakásszocializáló rendelet másnapján ott tolongó tömegből az egyik hivatali vezető kiválasztott néhány, karján a gyermekével sorban álló proletáranyát, „s ebédidejét is feláldozva" kerített nekik tágas, új otthont. Elsőként egy szállítómunkás és háromgyermekes családja kapott elhelyezést az Andrássy út 2. szám alatti ún. Steiner-féle bérpalota Wolfner Tivadar gyártulajdonos által lakott második emeleti fényes, nagypolgári otthonában. A betegen fekvő nagyvállalkozó állítólag nemcsak szívesen fogadta őket, de rögtön a konyhába küldte a szopós gyermekével érkező asszonyt, hogy nézzen körül jövendő működése helyén, „mert természetes, hogy a paloták új lakói ugyanazon a takaréktűzhelyen fognak főzni, ahol a lakásadók."[80] Ám az instant kommunizmus az esetek többségében nem bizonyult ilyen romantikusnak. „Lakás van, csak nagyon kesztyűs kézzel bánnak a burzsoáziával. A magánrekvirálást kell alkalmazni, mert vannak magánlakások, ahol sokkal több ruha és élelmiszer van fölhalmozva, mint a kiskereskedőknél" – mondták az I. kerületi Munkástanács ülésén felhevülve, de nem valamiféle proletárigazság dolgozott a lakásvagyon újrafelosztásán, sokkal inkább az osztálykorlátokat nem ismerő irigység. A lakáskutatók nemcsak a kerületi lakásállományt mérték fel, hanem alaposan körülnéztek a „burzsuj spájzok roskadozó polcain" is.[81] A főváros budai részén egy jómódú vendéglős azért tehette ki kicsiny szobájából albérlőjét, egy szegény cipészt, mert – legalábbis a helyi lakáshivatal illetékese szerint – az előbbi mindig megvendégelte a munkásokat, a cipész viszont sohasem vállalta el a proletármegrendeléseket. A vöröskatonák és családjaik kivételezettek voltak, ez egyeseket találékonnyá is tett, és üzletelni kezdtek a mentesített lakások kiadásával.[82] 1919 márciusa és júliusa között 32 ezer fővárosi család, összesen mintegy 80-100 000 ember került új otthonba – leginkább másoktól elvett szobákba, vékony paravánokkal leválasztott lakásokba, közös mellékhelyiségekkel, ahol a közös konyhán az egymásra fenekedő gyűlölet rotyogott, és nem a bő fazekakban készülő húsleves.[83] „Ki fogja pucolni a közösen használt wc-ket?" – kérdezte a lakásügyek érdemi intézéséből kitessékelt Garbai Sándor, a Forradalmi Kor-

mányzótanács elnöke, és arra figyelmeztetett, hogy összeköltöztetni csak olyanokat lehet, akiknek az életviszonyai megfelelnek egymásnak. A fürdőszoba és a konyha kényszerű megosztása egy komfortot addig nem látott külvárosi proletárcsaláddal nagyobb sérelem volt a hivatalnok/értelmiségi bérlőnek, mint a hűségeskü letétele a munkahelyen vagy az *Internacionálé* kötelező éneklése a gyakori gyűléseken.[84] „Sok esetben kényszerítő eszközöket kellett alkalmazni, és karhatalommal kellett a lakót a kijelölt lakásba beköltöztetni…" – ismertette a kecskeméti helyzetet egy beszámoló, és leszögezte: „a rokonok összeköltözését kényszer útján is fogjuk foganatosítani".[85] Mármint a „burzsoá" rokonokét, akiknek az összeköltözés volt a menekülőút, és ezt a proletárhatalom azért is szorgalmazta, hogy a burzsoá beinlakók meg ne „fertőzzék" a beköltöző proletártestvéreket. Ez már egyes népbiztosoknak is sok volt. Varga Jenő arról panaszkodott, hogy nem tesznek különbséget a „tétlen burzsoák" és a „burzsoá ruhában járó intellektuellek közt", és ezzel elvadítják a mérnököket, a tanárokat és a vegyészeket a proletárdiktatúrától.[86] A lakásrekvirálás nagyon hamar az új rendszer szimbólumává lett, és hogy milyen értelmű szimbólumává, azt maga Szamuely Tibor ismerte el, amikor április közepén azt mondta, hogy a mások lakásának elvételére támasztott igények több mint 75 százaléka jogosulatlan.[87] Rossz szomszédság török átok – a sokaknak ígérő lakáspolitika nem a proletár és a burzsoá között tett igazságot: leginkább a diktatúra szintjeit és léptékeit sokszorozta meg, az egyenlősítés kényszere pedig többnyire visszaéléseket szült.[88] A lakóházak köztulajdonba vételéről szóló rendelettől egyébként nem csupán a gazdag bérháztulajdonosok ijedtek meg, hanem a munkáselővárosok földszintes kisházait keserves megtakarításaikból felépítő szakmunkások és kistisztviselők is.[89] „Proletár lakásokban is pánik van" – figyelmeztetett Weltner Jákab a Forradalmi Kormányzótanács ülésén, és hiába voltak a saját keresményből épült proletárotthonok mentesek az államosítástól, korántsem volt magától értetődő, kinek

marad meg a lakástulajdona és kitől veszik el: ehhez a három-öt tagú házminősítő bizottságok jóindulata is kellett.[90] Rippl-Rónai Józsefnek, a neves festőnek Kaposváron szerencséje volt, mert a verdikt úgy hangzott, nincs vagyona, így megtarthatta háromszobás lakását, Pecsenyér József hentesmesternek viszont nem volt szerencséje: őt vagyonosnak minősítették, házát tehát „szocializálták".[91] Még a rendszer által egyetemi tanárnak kinevezett Babits Mihályhoz is beköltöztettek egy kevéssé költői társbérlőt. A művészbarát Szabados Sándor népbiztos hivatalos levelezésének jelentős részét teszik ki azok a mentesítési igazolások, amelyeket írócimborái alkotó nyugalma és dolgozószobája érdekében állított ki. Csak nyár közepére sikerült elérni, hogy sem vasutas, sem színész otthonát nem lehetett bántani.

A kérdés rendezésének feladata egy időre a Forradalmi Kormányzótanács keménykezű kommunistáinak kezébe került, Szamuely Tibor és Vágó Béla lettek a „lakásügyi diktátorok", akik azonnal elrendelték a főváros lakáskataszterének pontos elkészítését. A feladatot 24 óra alatt, halálbüntetés terhe mellett kellett végrehajtaniuk a házbizalmiaknak és az alárendeltségükbe került házmestereknek. Házmestersiratóra azért mégsem került sor. Szamuely és Vágó néhány nap után odébbálltak más, baljósabb megbízatások felé, a házbizalmiak viszont maradtak – legfeljebb fejmosást kaptak, ha nem a *Vörös Ujság*ot, hanem még mindig a megmaradt bulvárlapokat olvasgatták. A lakhatás problémája pedig homályosan fogalmazott és gyakran változó, központi és helyi rendelkezések rendetlen szövevényű hálójában vergődött továbbra is. A sűrűn érkező rendelkezések és parancsok kiismerhetetlen labirintusában a kulcsszereplők a diktatúra alsó régióinak kisfőnökei lettek. A népbiztosok diktatúrájánál Budapest nagy bérházaiban sokkal közvetlenebb volt a házbizalmiak uralma. A házmesterek hatalma Budapesten legendás volt már korábban is, hiszen nekik volt kapukulcsuk, és ahogy a korszak egyik neves építésze megjegyezte a szociális városról ábrándozva: „Nincs otthona annak,

aki kapukulcsával nem nyithat a maga birodalmába."[92] A hivatalos kapuzárást egyébként két órával kitolták: ha más nem is, de az ágyrajáró nagyvárosi szerelem jól járt a kommunizmussal. A hatalmi viszonyok korábbi hierarchiája viszont tovább élt a budapesti bérházak zsúfolt dzsungelének lakóktól és konfliktusaiktól zajos, sajátos törvényű kisvilágaiban.[93] Csupán annyi változott, hogy most a házmesterek helyett a föléjük – egyébként választással – helyezett házbizalmiak lettek a visszhangos pesti lépcsőházak kiskirályai, és velük ugyanúgy érdemes volt jóban lenni, mint utált elődeikkel. A házbizalmiaknak változó terjedelmű, de rendkívül széles körű hatósági jogosítványaik voltak, igen nagy önállósággal és kevés ellenőrzéssel.[94] A házbizalmiak nemcsak a bérleti díjakat szedték be a lakóktól és fizették be a postahivatalok útján egy ún. állami házbérszámlára, hanem gyakorlatilag alsófokú hatóságként működtek a lisztkiosztástól kezdve a sorozáson való megjelenés ellenőrzésén keresztül egészen a lakásigények vagy a lakásrekvirálástól való mentesítések elbírálásáig. Hivatali ügyeiket egyes kerületekben soron kívül intézhették.[95] Joguk és kötelességük volt megállapítani, hogy véleményük szerint az illető lakásból hány és milyen helyiség vehető el újabb lakás céljaira, amiképpen a „felesleges" bútorok bejelentése is rájuk tartozott, és a házbéreket is az ő kezükhöz kellett fizetni. Olyan dolgok múltak tehát rajtuk, amelyek minden ideológián túlmutatóan az élet legbensőbb tereit érintették. A házbizalmiaknak jelenteniük kellett mindarról, ami a „házban lakó burzsoák viselkedését gyanús színben tüntette fel".[96] Győrben össze kellett írniuk a nem dolgozókat: „Állapítsák meg gondos mérlegeléssel [...], vajon a házban lakók a társadalomra hasznos munkából élnek-e és munkájuk őket napi 8 órára lekötie?"[97] A házbizalmiaknak fontos szerep jutott Budapest „tehermentesítésében" is: „a főváros proletariátusa érdekében" 24 órán belül ők tartoztak jelenteni, hány galíciai bevándorolt és hány nem dolgozó lakik a házban, mi a foglalkozásuk, jelenleg miből élnek és mióta tartózkodnak Budapesten.[98] A házbizalmiak által kiadott

igazolás akár a Vörs Hadseregből való távolmaradásra is feljogosított, és ők adhattak igazolást arról is, hogy ki számít jogosítottnak részt venni a kerületi munkástanácsok megválasztásában – azaz hogy ki a proletár és ki nem. Hozzájárulásuk nélkül sem ruhát, sem bútort, sőt tüzelőt sem lehetett a lakóknak vásárolniuk. Egyes javaslatok szerint a jövőben a szűkös dohánykészletek elosztását is a házbizalmiak felügyelték volna.[99] A diktatúra alulnézetből annyit jelentett, hogy gyakorlatilag szinte csak a cipőtalpaláshoz nem volt szükség a házbizalmi igazolására.[100]

Ami a lakásépítési terveket illeti: hiába vajúdtak hangos robajlással a hegyek, a rövid időszak alatt csak egereket szültek. A korszak eredménye: 300 barakklakás a Mária Valéria-telepen, Tatabányán itt-ott munkásházak tervrajzai, valamint egy realitásokon nagyvonalúan felülemelkedő, lélegzetállító városfejlesztési koncepció Jánszky Béla műépítész – a Magyar Építőművészek Szövetségének főtitkára – tollából.[101] A *Budapest városépítési és építési programja* címmel született koncepció a vörös város bérkaszárnyáiból és füstös-zajos ipari negyedeiből zöld édenkertet varázsolt volna, mindenkire jutott volna legalább 20 m² zöldfelület, a zavaró ipartelepeket pedig az uralkodó széliránynak megfelelően száműzték volna Budáról és Pest északi részéről is a csepeli Duna-ág környékére. A felszabaduló belső kerületeket tágas kertvárosok, kórházak, strandfürdők, műhelyiskolák, tudományos kutatóintézetek, munkásegyetemek, erdei iskolák foglalták volna el. A nagyívű terv természetesen íróasztalfiókban maradt.

8. „JÓ ÉRZÉS NEM DOLGOZNI” – A MUNKÁSURALOM SZÍNE ÉS VISSZÁJA

A március 21-i rendszerváltás legfőbb kedvezményezettje a nagyvárosi, nagyüzemi munkásság volt. Ők voltak a *hardcore* „proletárok”, az ő nevükben készült a világforradalom, nekik szólt a lebutított üzenet: minden társadalmi jólét alapja a kalapács.[1] Százezres réteg, jórészt a fővárosba és környékére koncentrálva – mind a nagyipari vállalatok, mind a munkáslétszám megközelítőleg kétharmada tömörült Nagy-Budapesten.[2] A húszmilliós Nagy-Magyarországnak félmilliónyi volt a nagyüzemi munkássága, a hét és fél milliós Tanács-Magyarországon számuk ennek a felét sem érhette el – bár pontos adataink nincsenek.[3] Kisebbségnek számított, még Budapesten belül is. Fiatalok voltak, átlagéletkoruk, mint a népbiztosoké, jóval alatta maradt a negyvennek, sőt egyharmaduk talán még húszéves se volt, de társadalmi csoportként is alig egy emberöltőnyi volt a *múltjuk*.[4] *Számosan közülük nem is munkáscsaládba születtek* – legfeljebb „iparosba” –, a proletársors „örökletessége” igazából a két világháború időszakában kezdődik majd el.[5] Mindenütt friss jövevények voltak tehát, de sehol sem annyira, mint a frissen – és jelentékeny arányban messziről jött jövevények-

kel – benépesült, soknyelvű „migránsfőváros" hirtelen nagyra nőtt ipartelepein. A korabeli Budapest lakosságának kétharmada nem Budapesten született, és ritkaságszámba ment az olyan tősgyökeres budapesti, akinek mindkét nagyszülője magyar anyanyelvű lett volna. A „magyar" munkás még inkább fehér holló volt, a munkástömegeiben rohamosan magyarrá váló főváros főleg a szlovákság nagy temetője volt a századfordulón.[6] A nagyvárosi munkásság osztályjellegét nem a származás feltűnő etnikai összevisszasága adta meg, még kevésbé gazdasági elesettsége – a századelőn a munkásságba lesüllyedni kevésbé volt jellemző társadalmi minta, mint oda felemelkedni. (Bár a gyógyszerész apától származó lakatos Kassák Lajos és az elszegényedett Kálvin téri kávéház-tulajdonos fiának született, szerszámkészítő Garami Ernő családtörténete ez előbbire nyújtanak tanulságos példákat.) A „munkásosztály" 1919-ben leginkább a felfelé igyekvők kulturális közösségét jelentette: törekvést arra, hogy a fizikai munka létbizonytalanságát a fehérgalléros polgári lét biztonságával cserélhessék fel.[7] A világháború utolsó éveiben a szakmunkásrétegeket már egyáltalán nem vitték ki az arcvonal pergőtüzébe, és hála a szervezettségnek és a hadigazdaság logikájának, kenyéradagjaik is magasabbak voltak, mint a foszladozó gallérú kispolgári és hivatalnoki társadalomé. Győztesnek érezhették magukat, amikor a világháború végén látták, hogy vezetőik egyre inkább a politikai hatalom közelébe kerülnek, és azt akarták, hogy a kormánypolitika az ő egyre magasabbra srófolt követeléseikkel azonosítsa magát.

A proletárdiktatúra ideológiája azonban nem fogta meg őket, és ez volt a bolsevik uralom legzavarbaejtőbb paradoxona. A fiatal kommunista ideológusok illúzióért sóvárogtak a sör helyett, ám a munkások a mindennapi élettől szült apró vágyaikat nem akarták megtagadni az „osztály" magasztos gondolatáért.[8] Ők többnyire a sört választották az illúziók helyett. A kapitalizmus vélelmezett sírásójának, a proletariátusnak a forradalmi hajlandósága egyáltalán nem lángolt magas hőfokon.[9] „A proletár akkor is proletár, ha a szocializmus céljaival és módszereivel csak kevéssé van tisztában" – bizonygatta Révai József kissé zavartan önmagának, amikor rádöbbent, hogy a proletárok nem burzsoávérre, hanem burzsoá boldogságra szomjaznak. Zsúfolt hónapos szobák helyett saját kis házra, sivár tűzfalak helyett gyümölcstől roskadozó ribizliskertre, asszonyaik pedig olcsó harisnyára és az úriasszonyok divatos női cipőire.[10] Végső álmuk nem a termelőeszközök társadalmi tulajdona volt, hanem a korlátlan szabadidő. A háború végére szinte teljes mértékben „szervezett" (azaz szocdem szakszervezetekbe tömörült) gyáripari munkásság a teljesítményalapú bérezést – vagy ahogy akkor nevezték: az „akkordbért" – a tőkés kizsákmányolás eszközének tartotta. „Dolgozni senki sem szeret, sem én, sem más" – ismerte el a többlettermelésre buzdító jelszavak és a saját személyes érzései közötti feszültséget Garbai Sándor, a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, egykori kiskunhalasi kőművesleg ény.[11] A munkás egyébként sem a munkában találta meg az örömét – a csepeli Weiss Manfréd Művekben a leginkább munkamániás maga Weiss Manfréd, a dúsgazdag tulajdonos volt. A klasszikus liberalizmus a gazdagodás útjában álló felesleges egyházi és munkaszüneti napok eltörlésért harcolt, a vasminiszter, Baross Gábor az országgyűlésben védte meg a vasárnapi munkavégzést – negyvennégy évesen el is vitte a pihenést nem ismerő munkaalkoholizmusa. Ezzel szemben a századelő rossz papírra nyomtatott szocialista propagandafüzetei „az agyondicsért szorgalmat" és az „őrült hajszát" ostorozták, sőt a Szent Lustaság uralmának eljövetelét sürgették.[12] Az emberek, ha megtehetik, a semmittevés természetes állapotában élnek – ezt már Goethe is felismerte a nápolyi napszámosokat, a *lazzaroné*kat szemlélve.[13] A magyar munkás azonban csak álmodozhatott (volna) a 18. századi lassúságról. Ha csak napi 8 órai munkát számítunk, és ehhez hozzáadjuk az üzembe való közlekedés, valamint a tisztálkodás, az öltözködés és az étkezések időtartamát, kiderül, hogy egy-egy munkásnak – leszámítva az alváshoz szükséges napi 7-8 órai időt – 3-4

óra „szabadideje" maradt, a házimunkát végző munkásnőknek ennyi sem – ők nem hagyhatták a dagadt ruhát másra.[14] A meglett munkás tanoncéveire emlékezett, a hajnaltól napestig tartó gürcölésre, a tanoncból „ifjúmunkásnak" átkeresztelt tizenéves gyermeke pedig a mesterétől elszenvedett folyamatos csicskáztatásra, vagy – mint József Attila önemésztő gyásszal – a keveset látott és korán meghalt édesanyákra. A testi szükségletek ritmusát semmibe vevő munkaidő minden kapitalista főnöknél gyűlöletesebb zsarnoka volt a századeleji nagyvárosi munkáslétnek. Május elseje a rövidebb munkaidőért folytatott, vérig menő küzdelem emlékezetéből fejlődött kultikus politikai ünneppé. Az 1917-es bolsevik orosz forradalomról először megérkezett hírek is leginkább azért gyújtották fel a budapesti gyári tömegek fantáziáját, mert nyolc-, sőt hatórás munkanapokról hoztak haza szívesen elhitt meséket.[15] Elvégre a kommunizmus fantáziadús oroszországi főpapjai nem csak azt ígérték meg, hogy a jövő társadalma felszabadítja magát az ember kizsákmányolása alól, hanem azt is, hogy az ember megvalósítja az őt körülvevő természettől való legnagyobb függetlenséget, vagyis a minimumra fogja csökkenteni a társadalmilag szükséges munkára fordítandó időt.[16] Nyikolaj Buharin nagyzoló álmait már az első napokban magyarra fordították a kormos falú budapesti gyárnegyedekben. A Ganz-gyár munkásai koporsós temetést rendeztek az akkordbérnek – természetesen munkaidőben.[17] Mintha csak a lakatosinasból lett kommunista költő, Kassák Lajos anarchista felszólítását teljesítették volna be: „Heréljétek ki a bankokat, és fojtsátok meg a munka utálatos tiszteletét."[18]

Míg a munkásruhákból kivetkőzött szakszervezeti vezetőiknek kevésbé voltak a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióik, addig a szociális termelésért felelős kommunista népbiztoshelyettesnek, Hevesi Gyulának barna vászontáskájában már március 21-e előtt ott lapultak a szép új világot létrehozó termelési rendeletek tervezetei.[19] Ezeknek lényege szintén Buharin tanítása volt: a kommunizmusban az emberek igazgatása helyébe a dolgok igazgatása

lép.[20] Buharin számára a világforradalom egyben a munka és a termelés világcentralizációját jelentette: „Legvégül az egész világnak egyetlen munkásüzemmé kell lennie, ahol az egész emberiség egyetlenegy szigorúan kidolgozott, kiszámított és kimért terv alapján, minden munkáltató és tőkés nélkül, a legjobb gépekkel és a legnagyobb műhelyekben dolgozik a maga számára."[21] A korai kommunizmus bizonyos értelemben egy fantáziadúsan megírt sci-fi volt, Marsról jött vagy Marsra utazó emberekkel – a leghíresebb bolsevik utópia, az orvos-író Alekszandr Bogdanov által írt *Vörös csillag* szerzője ténylegesen is a „vörös bolygót" választotta a kommunista álom színteréül. Bogdanov volt a mester és Buharin a tanítvány, de mindkettőjüket egyaránt hatalmába kerítette a felelőtlen képzelet: maguk is elhitték, hogy amit leírtak – a termelés totális automatizálásától kezdve az élettartamot kétszeresére növelő fiatalító technikákig –, karnyújtásnyira van. Hogy tudják és ismerik a jövő útját.[22] (Az öregedő Bogdanov, a vérátömlesztés úttörője, éppen az örök fiatalsággal kísérletezett, amikor az egyik transzfúziót 1928-ban nem élte túl.) Buharin a magyar proletárdiktatúra lázas heteiben írta meg *A kommunizmus ábécéjét*, amelynek alfája és ómegája a „Terv" volt. „Az élet akkor a legkönnyebb, ha minden egy előre kigondolt terv alapján történik. [...] Mint ahogy egy zenekarban valamennyi zenész a karmester pálcája szerint igazodik, a kommunista rendben mindenki a számadási táblázatok szerint cselekszik, és azoknak megfelelően végzi el a munkáját."[23] A magyar proletárdiktatúra ipari vezetői számára ez a mindent átfogó látomás a szép új világ legszebb ígérete volt. Csodálattal olvasták a hevenyészve lefordított Buharin-cikkeket, és ők maguk is gyorsan tették meg az utat a laboratóriumok magányában tenyésző, titkos mérnöki becsvágyaktól a világforradalom csillagösvényéig.

Az 1917-ben megszervezett és mintegy másfélezer mérnök taggal rendelkező Ipari és Közlekedési Tisztviselők Országos Szövetségének hangadói a hazai mérnöktársadalom elitjéhez tartoztak, és

1918–1919 fordulóján szinte mindegyikük kommunistává lett. Nekik volt köszönhető, hogy a fővárosi nagyüzemek és gyárak mérnök- és tisztviselő-társadalma hamarabb és nagyobb arányban csatlakozott a szocialista munkásmozgalomhoz, mint a munkásság maga.[24] Kiválóan képzett, ambiciózus fiatalok voltak, az alkalmazott mérnöki látóhatár ma is jól ismert távlataival – és korlátaival. Nézeteiket kételyektől nem bántott, hideg önbizalommal és fokozódó radikalizmussal képviselték. Ennek a radikalizmusnak a fellegvára pedig az egyik legkorszerűbb és legfejlettebb magyarországi nagyüzem, az Egyesült Izzó volt. Kutatómérnöke, Helfgott Ármin és a szintén ott dolgozó vegyészmérnök Hevesi Gyula, valamint Kelen József (Korvin Ottó fivére) előtt a világpiacot meghódító német nagyipari szervezettség példája és a marxi értéktöbblet ódon elméletének technokrata meghaladása lebegett.[25] Legtöbbjük megfordult Berlinben, a század eleji műszaki felsőoktatás Mekkájában, nemzetközi szabadalmaik voltak, és értékes kapcsolataik a korabeli nemzetközi tudásiparban – Kelen József életéért később Albert Einstein járt közben a bukás után. Úgy gondolták, hogy a valódi „értéktöbbletet" nem a proletárveríték, hanem a mérnöki innováció teremti, és a munkások csupán szorgos és engedelmes segédcsapatai a tudósok porosz mintára szervezett és vezetett szocializmusának. A „szociális termelés" megteremtése pedig leginkább műszaki kérdés. 1919. március 21-én felvirradt az ő napjuk is, a Szociális Termelési Népbiztosság *de facto* vezetői a kommunista Hevesi Gyula és Kelen József lettek. Hevesi elképzelési nyomán a Forradalmi Kormányzótanács március 26-án kimondta a húsz főnél többet foglalkoztató ipari üzemek köztulajdonba vételét, az üzemvezetés szocialista átszervezését. Hevesiék úgy számoltak, mintegy 1600 üzemet kell azonnal átvenniük, de végül nagyjából 4000 üzemnél ment végbe az államosítás, és rengeteg húsz főnél kisebb üzem munkásai is igyekeztek tulajdonosaiktól megszabadulva állami munkások lenni.[26] Az üzemek, vállalatok élére termelési biztost neveztek ki – szerencsés esetben ez a régi tulajdonos volt. A kulcsüzemek trösztszerű irányítására viszont bizalmi

embereket küldtek, itt a kommunisták és a szocdem szakszervezetek közötti hatalmi harc eredménye volt, ki kapta a tisztséget. Meglepően sokszor nem a kommunisták. A MÁVAG vezetője a szocdem Miákits Ferenc lett, a diósgyőri üzemeké a szocdem Malasits Géza, a bányászati ügyeket a szintén szocdem Peyer Károly vitte tovább – egyikőjük sem volt kommunistabarát, később mindhárman bent ültek Horthy és Bethlen parlamentjeiben is.[27] A kommunisták viszont a Budapest környéki „vörös övezetekben" (Kispest, Újpest) fogtak meg fontos pozíciókat, Helfgott Ármint például Újpest összes gyárüzemének termelési biztosává – azaz teljhatalmú vezérévé – nevezték ki. A teljhatalmat ez esetben szó szerint kell érteni: a termelési biztos megörökölte a kapitalista tulajdonos korábbi hatalmát, de hozzá új és még erősebb jogosítványokat is kapott, és az üzemben az állam büntetőhatalmának letéteményese lett. „Szükséges, hogy a gyárban a legfőbb rendelkező jog egy ember kezében legyen, úgy, ahogy ezelőtt a kapitalista tulajdonos kezében volt" – írta négyheti szocializmus után Hevesi Gyula, hozzátéve, hogy a termelési biztosnak jogában áll a munkást közvetlenül forradalmi törvényszék elé állítani, ha úgy ítéli meg, hogy annak a magatartása a termelés rendjét veszélyezteti.[28] A munkás-önigazgatásról szép szavak szóltak a „termelés új alkotmányában", de a Károlyi-forradalom időszakában kivívott, széles körű munkavállalói jogok csak felesleges göncnek tűntek a kommunista termelés erőszakos mérnök-prófétái számára, a munkabeszüntetést pedig egyszerűen elképzelhetetlenek tartották. „Semminemű sérelem [...] nem lehet ok arra, hogy bárkit [...] a sztrájknak csak a gondolatára is késztethessen."[29] Hevesi Gyula egyébként sem úgy képzelte el a szocialista jövőt, mint az egyszerű proletár. Mármint, hogy az üzem a dolgozóké lesz ezentúl. A propaganda hatásos jelszavai helyett ő a végső összefüggések képletét kereste és találta meg a végletes központosításban. „Minden gyár munkásságának tisztában kell lennie azzal, hogy a gyár nem az ő sajátja, hanem az összproletáriátusé..." – helyezte a kommunista fikciót a kézzelfogható valóság tapasztalata elé, és valószínűleg azt is teljesen komo-

lyan gondolta, hogy a világforradalom eljövetele igazából a szocialista munkafegyelemnek való *alávetés* függvénye.[30] Sorait ugyanaz a *Népszava*-szám közölte, amely címlapján vastag betűkkel hívta fel a dolgozókat: „Munkások! Elvtársak! Készüljetek május elsejének megünneplésére!" Az alkalmazott mérnökök útja így vezetett az osztályhatalomba 1919-ben.

Az ipari bürokrácia ijesztő mértékű kiépülése villámgyorsan megtörtént. Hasonlóan ahhoz, ahogy a nagy testvérnél, Szovjet-Oroszországban. A mérnökök azt érezték, hogy a bölcsészek és újságírók által megálmodott kommunista társadalomban elsősorban rájuk lesz szükség. A mérnök „tervező, előkészítő, szervező és ökonomizáló" munkájára. A kommunista jövőkép egyszerű matekleckének igérkezett, némi könyvelési ismeretekkel megfejelve: „[V]alamennyi ember sokoldalú kiképzést kap, és valamennyi minden termelési ágban kiismeri magát. Ma igazgatok, mert azzal foglalkozom, hogy kiszámítom, hogy mennyi cipőt vagy zsemlyét kell a következő hónapra előállítani, holnap egy szappanfőzőben dolgozom, a következő héten talán egy városi kertészeti melegházban, és három nap múlva a villamosközpontban. [...] A kommunista társadalomban csak egyszerű emberek, elvtársak vannak. [...] A fő vezetés különböző számadási irodákban és statisztikai hivatalokban lesz. Ezekben napról napra ki fogják számolni az egész termelést és az összes szükségleteket: ott fogják tudni, hol kell a munkaerőt növelni, hol csökkenteni, és általában mennyit kell dolgozni."[31] Buharin sorai egy időben íródtak a magyar proletárdiktatúra kiépülésével, az eszményi állam koncepciója 1919 tavaszán ugyanaz volt Moszkvában és Budapesten. Hevesiék is azt gondolták, végső soron az egész korábbi államszervezet és annak minden fogyatékossága kiváltható tökéletes üzemszervezési modellekkel – amelyekből azonban jobbára zegzugos bürokratikus piramisok épültek, nem szocialista világgazdaság. A különböző gazdasági népbiztosságok egyesítéséből májusban létrehozott Népgazdasági Tanács ipari termelési főosztályának

például 11 szakcsoportja volt, és mindegyiknek több szakosztálya – akadt olyan szakcsoport, amely önmagában is további 11 szakosztállyal rendelkezett –, alárendeltségükben pedig anyaghivatalok és üzemközpontok tucatjai működtek.[32] Az egykori ipari ügyeket is magába foglaló kereskedelmi tárca nyolcszáz fős hivatalnoki létszáma a proletárdiktatúra rövid időszakának a végére a kétezret is meghaladta, és amerikai Hollerith-lyukkártyagépekkel dolgozták fel az üzemek heti statisztikai jelentését, miközben a gyárakban a munkások kedvét megölte, hogy akár egyetlen alkatrészt kilenc különböző helyről kellett beszerezniük ahhoz, hogy a termeléshez szükséges mennyiségben álljon rendelkezésre.[33] (Egy idő után a lyukkártyagépből is kifogyott a papír, és mivel Amerika messze volt, leállt az automatizált statisztikai feldolgozás.[34]) Az innovációs csúcsszerv, a Tudományos Műszaki Tanács július 25-ei megalakítása ugyan már csak hattyúdala lehetett mindezen erőfeszítéseknek, de a tanácsban helyet foglalók illusztris névsora – a gépészmérnök és feltaláló Bánki Donáttól a kémikus szupersztár Zemplén Gézáig és a vasúti villamosítást forradalmasító Kandó Kálmántól a rakétatechnológia későbbi világhírű megalapozójáig, Kármán Tódorig – azt jelezte, hogy a műszaki értelmiség legjobbjai általában rendszerektől függetlenül meg vannak arról győződve, hogy a jövő tervezését nyugodtan lehet az ő kezükbe tenni.

Tanács-Magyarországon azonban a szociális termelés csatamezői összehasonlíthatatlanul kisebbek voltak ahhoz, hogy győztesként maradjon állva a proletárdiktatúra. Leninnel ellentétben Kun Béláéknak nem volt Szibériája, nem volt Kaukázusa, és nem volt Urálja. Ami volt, jórészt elveszett már az előző hónapokban, vagy éppen elveszőben volt, mint a Tiszántúl, amelynek új aratását már a románok fölözték le – egyébként *összehasonlíthatatlanul* nagyobb kíméletlenséggel és hatékonysággal, mint tette azt a kommunista hatalom a saját igazgatása alatt maradt területeken. A Forradalmi Kormányzótanács fennhatósága alatt álló terület a régi Magyarországnak már csak alig több mint egyharmada

volt, viszont erre jutott a gyáriparnak kereken a fele. A megmaradt országterületen koncentrálódott csaknem az egész gépgyártás, nyersanyagforrások viszont alig álltak rendelkezésre – a kitermelhető erdőknek például csak valamivel több mint 10 százaléka jutott a meg nem szállt területekre.[35] Vasércbányászat csak Borsodban folyt, de a csehekkel folytatott harcok miatt ott is csak júniustól, a pécsi szénbányák szerb, az erdélyiek román megszállás alatt álltak, a megmaradt hazai bányavidék legfontosabbika, Salgótarján környéke pedig szintén hadműveleti területen feküdt. „A szén [...] a forradalomnak lelkévé emelkedett, a forradalom sikerének [...] lett a feltétele" – írta meg a *Népszava*, és arra biztatta a megmaradt bányavidékek munkásait, hogy a „szén éltető erejével" hozzák működésbe a „holt szerszámokat".[36] A kőszénbányászatra áldozott poétikus szavak azonban nem érték el a céljukat. Az igazság prózája azt mutatta, hogy a széntermelés a békebeli negyedére zuhant: 1913-ban még napi négyezer vagon szén jutott Magyarország fogyasztásának, 1919 tavaszára viszont mindössze ezer vagonra csökkent a napi termelés.[37] A fel nem használt nyersvas- és ócskavaskészletek felkutatásával a vas- és acélgyártást, a hulladékanyagok gyűjtésével a réz-, ólom-, ón- és egyéb fémszükségleteket csak ideig-óráig lehetett biztosítani.[38] A rohamosan fogyatkozó szén miatt, valamint a háborús amortizáció következtében egyre inkább ócskavas-konglomerátumokra hasonlító üzemekben a termelés érdemi növelésére nem lehetett gondolni, stabilizálására is alig. Egyetlen példa: a harci cselekményektől távol eső Vas megyében szénhiány miatt már március 21-e előtt sem volt üzemben a kőszegi nemezgyár, a sárvári selyemgyár, nem dolgozhattak a téglagyárakban, és mindössze 30 százalékos üzemeltetés volt a szombathelyi takarógyárban.[39] Kisszínpad a nagyelőadáshoz. Grandiózus tervek helyett kapkodó hadikommunizmus. Ilyen adottságokkal a megálmodott szép új világ az egész emberiség egyetlen nagyüzemben való egyesítéséről nem működött, mert nem működhetett.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Ráadásul Csepel és Újpest kéményeinek sűrű füstje, a nagyipar Budapestre és környékére való koncentráltsága homályba borította az iparirányítók előtt a tényt, hogy a magyarországi ipari termelés értékét már a háború kitörésekor is legalább egynegyed részben a kis- és kézműipari üzemek adták.[40] A gyári munkásság és a kisipari munkásság között számos iparágban elmosódott volt a határvonal.[41] Az ipar jelentős mértékben kisipar volt, a kisipari munkás jellemzően önmaga ura, esetleg néhány segéd és tanonc mestere, a városok határán túl pedig többnyire csak egyszerű kézműves. Foltozóvargák, falusi patkókovácsok, kőművesek és kifinomult műbútorasztalosok vagy éppen jómódú aranyművesek, akiknek sejtelmük sem volt a wolframszálas izzólámpáról, a vektoranalízisről vagy az ország villamosításáról, annál inkább arról, hogy a mesterség polgári öntudatot ad. Ezzel szemben 1919 júliusában a hat legnagyobb vas-, fém- és gépgyár: a csepeli, a diósgyőri, a MÁVAG, a győri Vagon, a Fegyver- és Gépgyár Rt. és a Ganz-Danubius együttesen kevesebb, mint 30 000 munkást foglalkoztatott.[42] Az ipari munkásságra vonatkozó korabeli statisztika 1919 júliusában mintegy 96 000 főre becsülte Budapest és környékének ipari *kereső* népességét, és ennek megközelítőleg felét a kisiparosok tették ki.[43] Egy tág és sokszínű, mégis évszázados hagyományokkal bíró „morális közösség", amellyel számolni és nem leszámolni kellett volna.[44] Innen-onnan hallatszottak is megnyugtatások a kisiparosok felé, de leginkább a cinikus kárörvendés: a kisiparos idő előtt ki fog fogyni az anyagból és el fog bukni. A győri szocialista lap, a *Testvériség* vezércikkírója meg is forgatta a tőrt a „szervezetlen" proletárszívben: a kisiparos lesüllyedésének „szenvedéstelinek kell lennie", érezze az elszegényedését, csak akkor lehet jó kommunista![45] Így is lett. A diktatúra iparirányítása a leszámolás mellett döntött, és az anyaghivatalok felállításával egyidejűleg úgy rendelkezett, hogy a szűkös nyersanyagkészletet egyoldalúan a nagyüzemek rendelkezésére bocsátja.[46] „Olyan géphez ne nyúlj, amelyikhez nem értesz" – figyelmeztette a dolgozókat egy

borzongató grafikai effektekkel dolgozó, fekete-szürke plakát, de úgy tűnik, az új világ társadalommérnökeit ragadta el leginkább a gépszíj.[47] Hetek sem kellettek ahhoz, hogy csendben bekövetkezzen a termelési katasztrófa.[48] Az ország blokád alatt állt, bányái nagy része idegen kézre került, alig néhány hét alatt elfogytak a feketepiacról megszerezhető nyersanyag- és félgyártmánykészletek, így április első heteire a kisipari üzemek gyakorlatilag megszűntek. A munkáslétszám a „munkásuralom" alatt látványosan zsugorodni kezdett, hasonlóan a bolsevik Oroszországhoz, ahol a gyári munkásság létszáma egyharmadára zuhant a Lenin hatalomátvételét követő zűrzavaros években.[49] Nemcsak a városokban, falun is hanyatlott az ipar és az ipari termelés. A falusi lakatosok és kovácsok csak némi – országos szempontból elhanyagolható mennyiségű – vasat, patkószeget és kovácsszenet kértek, hogy megpatkolják az eke elé fogott lovakat és a falu népe beindíthassa a tavaszi szántást. Nem kaptak.[50] Annak ellenére, hogy az április eleji „tanácsválasztások" nyomán jórészt ők ültek a községi munkástanácsok százaiban, azaz az (időlegesen) lehanyatlott grófi és szolgabírói világ után ők adták Tanács-Magyarország vidéki világának szellemi-politikai vezetőrétegét.[51]

A nyolcórás munkaidő bevezetését azonnal a termelés meredek csökkenése követte a nagyobb üzemekben – igaz, itt is akadt kivétel: Csepelen nem zuhant a termelés. Ám soha annyian nem mentek betegszabadságra, mint a Tanácsköztársaság tavaszi-nyári karneváljában.[52] Nem véletlenül. Bár a baleset- és betegbiztosítás ügye javult a háborús években – a betegbiztosítási időszak 20-ról 26 hétre nőtt –, a háború alatt a „civilek" jóformán teljesen kiszorultak a kórházakból, mivel a frontról érkezett súlyos sebesültek és lábadozó katonák foglalták el a kórházi ágyakat. Az 1919. március 29-én meghozott rendelet „a munkások betegségi és baleseti biztosításának kiépítéséről" deklarálta, hogy betegségi és baleseti biztosítás hatálya alatt áll minden munkás – még a mezőgazdaságban dolgozó „földmunkás" is. A rendelet papíron maga volt a mennyei igazságszolgáltatás min-

den háborús és kapitalista kizsákmányolással szemben, hiszen rendelkezéseiből azt lehetett kiolvasni, hogy minél tovább beteg a biztosított, annál nagyobb táppénzt kap: „[A táppénz] a betegség első négy hetében az átlagos napibér 60 százaléka, az első négy hét lejártától az átlagos napibér 75 százaléka. A család-fenntartónak a huszonhatodik hét lejártától kezdve az átlagos napibér teljes összege."[53] Az intézkedések fedezete az volt, hogy a betegségi járulékot a napibér 4 százalékáról 6 százalékra emelték fel.[54] A rendelet a biztosítási ellátást egy évig biztosította, de addig senki sem vehette igénybe, egyrészt mert a munkáltatók – köztük az állami szervek is – nem siettek az alkalmazottakat bejelenteni, másrészt mert jóval hamarabb véget ért a diktatúra.[55] A munkanélküli-segélyt viszont alkalmanként kétszer-háromszor is felvette a szemfülesebbje, mert nem egy helyen a magabiztos fellépésű proletárnak puszta bemondásra is elhitték, hogy járandósága még nincs kifizetve.[56] A kórházakban szerencsére kevesebben voltak – az előző évi spanyolinfluenza-járvány rettenetes hulláma tél végére lecsengett –, de a fertőzőkórház friss gyepén tavaszi vidámság uralkodott, tánccal, focival, harmonikaszóval, tojásos levessel és piskótatésztával.[57] Hiába üldözték ki a betegápoló apácákat a kórtermekből és a kórházi folyosókról, a Szent László Kórházban több volt az ápoló, mint a beteg, és ők – az előző, klerikális garnitúrával ellentétben – a hálapénz bacilusával szemben sem szerezték meg a védettséget.[58] Nemcsak a régi főorvosok nézték mind ezt ökölbe szorult kézzel, de azok az új orvosok is aggódni kezdtek, akik hittek a proletáridealokban. Varga Jenő egyre gyakrabban jelentette ki: „A dolgozó népesség széles rétegei [...] úgy értelmezik a proletárdiktatúrát, [hogy] nem dolgozni, de jól élni."[59] Weltner Jakab, a *Népszava* főszerkesztője 1919 júliusában már a szétesést látta: „Ha az ember az utcán megy, elbámul, hogy munkások százai és ezrei az utcákon – nézzék meg a fővárost –, teljesen tétlenül semmi munkával, úgyhogy az ember azt hiszi, hogy egy olyan boldog államban él, ahol munka nélkül megél az egész társadalom. [...] Azt hiszem, senki sem dolgozik."[60] A kommunista Szamuely Tibor-

nak ugyan arra is volt javaslata, hogy egy háromtagú „repülőbizottság" járja végig a szanatóriumokat, és könyörtelenül dobjon ki onnan mindenkit, aki nem oda való, de az államosított városligeti Park Szanatóriumban gyakorlatilag ugyanaz az élet folyt, mint a békeidőkben, „csupa úrinőkkel" meg urakkal – némelyikük, mint Wekerle Sándor volt miniszterelnök, most túszok voltak –, míg a „poloskás" Zita Kórházban a proletariátus szorongott.[61] Többek között azért is, mert a „jobb" szanatóriumokba szóló beutalóját gyakran pénzért továbbértékesítette a „burzsoáknak".[62]

„Tiétek a fürdő: fürödjetek!" – hirdette egy szokatlan színű plakát, amelyen minden fekete és zöld volt, még a vörös csillag is elveszítette a színét, de a találékony tipográfiai megoldás sem takarhatta el, hogy higiénia tekintetében a diktatúra a parancsszó tisztító hatásában hitt: állami kezelésbe vette a gyógyfürdőket Hévíztől Balatonfüredig, és beküldte a pesti belvárosi polgári fürdőszobákba a kültelki proletárokat.[63] A tulajdonosoknak ráadásul szappant és törölközőt is kellett biztosítaniuk a hívatlan fürdővendégek számára.[64] A nyilvános fürdők hetenként két félnapon át ingyen rendelkezésre álltak a proletárgyermekeknek, a magánlakásokban levő fürdőszobák pedig hetenként egyszer, szombaton, de a kényszerosztozkodás inkább csak visszaéléseket szült, semmint érdemi esélykiegyenlítődést.[65] A fővárosi „népbiztosok" áprilisban nemcsak azt írták bele az óvodai fürdetésről szóló rendeletbe, hogy „hétfőnként csak fürdetés van, egyéb foglalkozások elmaradnak", de azt is, hogy a kislányok haját sűrű fésűvel ki kell kifésülni.[66] A Budapesti Forradalmi Központi Munkástanács ülésén a küldöttek arról beszéltek, hogy további kabinokat kell építeni a Széchenyi-fürdőhöz, és hogy a munkásasszonyoknak is jár a rendszeres haj- és körömápolás polgári luxusa. A népbiztosok pedig egyre inkább arról, hogy még nem érkezett el annak az ideje, hogy a proletár nők a kezüket ingyen manikűröztessék, egyébként is a szolgáltatásokért annyit kell fizetni, amennyibe kerülnek, különben bajok lesznek, és nagyon naiv gondolat arra

építeni a főváros ellátását, hogy a burzsoá vagyonok romjait el kell szedni tőlük.[67] A IV. kerületi Lakáshivatal vezetője például a rekkenő júliusi nyárban már a Svábhegyen nyaralt egy elrekvirált villában, jogcíme pedig csak az volt, hogy „ő a IV. kerületi Lakáshivatal vezetője".[68] A közönséges proletárok viszont csak a gangvégi közös mosdó csapjainál hűthették le felhevült idegeiket.[69]

„Csöpögnek a csapok, de emellett a közönség a leglelkiismeretlenebb módon bánik a vízzel, azért, hogy itala hideg legyen, óraszám hagyja folyni a csapokból a vizet" – panaszkodott Varga Jenő népbiztos, minden látható eredmény nélkül.[70] Varga egyre többször figyelmeztetett arra, hogy a költekező szociálpolitikát mások kontójára nem lehet a végtelenségig csinálni: „A főváros pénzügyei jóformán gazdátlanok, olyan értelemben, hogy nem azok az emberek fizetik a költségeket, akik azokat megszavazzák. Nem tudom, értik-e elvtársaim, hogy mit akarok mondani. Ez a testület itt most megszavaz pénzeket és hiteleket anélkül, hogy ezeknek beszerzése dolgában egyúttal terhet is vállalna közvetlenül magára. A régi kapitalista tanács és közgyűlés bizonyos fokig – eltekintve egyéni panamáktól – kezében tartotta a dolgot, mert hiszen arra gondolt, emelni fogja a pótadót, ez a testület azonban tisztán az összproletariátus számlájára utalványoz, és éppen ezért fokozatosan kezd gond lenni."[71] Ennek sem lett több foganatja. „Varga elvtárs közgazdasági előadást tartott, de ezzel mégsem tudjuk megoldani, hogy honnan veszünk pénzt" – jelezte a sokadik figyelmeztetésre az egyik küldött. Akit nyugodtan tekinthetünk a nép hangjának. A pesti proletariátust láthatóan nem érdekelte Varga fejtegetése arról, hogy a magyar fővárosban nagyobb az egy főre jutó vízfogyasztás, mint Londonban, Párizsban vagy Európa bármely városában. Pazarolt, így fordította le a maga számára, hogy „uralkodó osztály" lett.[72] Hasonló volt a helyzet Székesfehérváron, amikor a direktórium egyik tagja a csődközeli állapotra figyelmeztetett: az elnök azzal intette le, hogy ez a „kapitalista" felfogás.[73] A megcsappant adóbevételekről szóló nyugta-

lanító adatokat is a nyers indulat reagálta le. A VIII. kerületben például a bukás előtt két héttel is az volt az egyik küldött javaslata, hogy a burzsoáziát az utolsó párnák elvételével is kényszerítsük arra, hogy megfizessék az adót, a cipészeket pedig osszák be kényszermunkára; ha nem hajlandók a semmit sem érő fehérpénzért új lábbelit készíteni – ha pedig arra sem hajlandók, el kell őket küldeni Salgótarjánba, a bányába.[74]

Aki tehette, egyébként nem a bányába ment, hanem a Balatonra. A hideg tavaszra meleg nyár jött 1919-ben. Szikra Gyula, a Népőrség volt szocdem parancsnoka otthagyta budapesti vörösőrkerület-parancsnoki állását, és élvezte, hogy a nyaralás nem kerül sokba: „Ez volt az életemben az első pihenő: megérdemeltem" – vallotta később, már a letartóztatásban.[75] Sokan gondolkozhattak hasonlóan, és ha nem jön a bukás augusztus elején, az első magyar kommunizmus talán úgy maradt volna meg a pesti munkásfolklórban, mint egy hosszú, forró nyár a Balaton mellett. Júliusban igazi szezon bontakozott ki, legalább harmincezren voltak a magyar tengernél a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosságtól szerzett beutalókkal.[76] Mind „elvtársak" voltak, és mind üdülni akartak a miniszteri tanácsostól lefelé, persze ingyen és bérmentve – így foglalta össze Propper Sándor, akinek a feladata volt az állami alkalmazottak nyaraltatása.[77] Sőt, a budapesti munkások még 1919. augusztus–szeptember folyamán is tömegesen jelentkeztek, hogy beváltsák azt a 2–4 heti üdülést, amelyet a kommunista rendszer utalt ki számukra.[78] Akadt, akinek nem volt szüksége központi beutalóra sem. Pogány József – nyáron már a székesfehérvári székhelyű II. vörös hadtest parancsnoka – a poros püspöki város helyett Siófokon, a vasútállomáson rendeztette be főhadiszállását. A fürdőtelep homokján aranyélet volt, a hadtestparancsnok-népbiztos úgy járkált a strandon, mint egy hadúr, sárga vászonból készült egyenruhát viselt, vezéri csillagokkal és stráfokkal. „De miért éppen tábornok?" – tűnődött magában az író Hunyady Sándor, aki beutaló cetli nélkül érkezett a magyar tengerhez, és még jól emlékezett a „napóleoni" időket megelőző közös újságírói múltra.[79] Hunyadyt – fürdőengedély hiányában – hamar visszazsuppolták Budapestre, de a június 24-étől a Közoktatásügyi Népbiztosság élén Kunfit váltó Pogány azért nem maradt irodalom nélkül: Karinthyt és Kosztolányit kávéztatta vasúti különkocsijában, és fürdőruhában fogadta színésznő hódolóit. „Süket volt, mint a párzó állatok" – írta róla naplójában Füst Milán, aki egyébként szintén otthagyta a kánikulába ernyedt vörös fővárost.[80]

Nem a termelés növelését segítette a gyakori napközbeni munkaszünetek bevezetése, a szerdai pártnap és a pénteki művelődési nap sem. A kommunista ifjúmunkások celldömölki csoportja taggyűlést tartott délután 3 órakor, és forradalmi törvényszéket ígért a munkaadóknak, ha nem engedik el az ifjúmunkás testvéreket. Ez utóbbiaknak viszont csak úgy ígérte meg az ingyen mozijegyet, ha részt vesznek a taggyűlésen.[81] „Proletárok, tanuljatok!" – hívták a plakátok a dolgozókat, akik meg is fogadták a tanácsot, ha a tanulás ideje egyben a munkából való lógás ideje lehetett, vagy ahogyan azt a korszak pesti szlengje hívta: az „amerikázásé". De sokszor ürügyre sem volt szükség a munkától való távolmaradáshoz, a győri munkáskávéházak asztalain sohasem pihentek a kártyapaklik és a dominókészletek. Először eltiltották, majd a munkásság felhorkanására újra megengedték az ultizást, de május közepén a Győri Munkástanács már azon gondolkodott, hogy kényszermunkára fogja azokat, akik ebédtől záróráig verik a blattot, míg mások verejtékezve dolgoznak.[82] A Rákospalotai Kötő- és Szövőgyár munkástanácsának 1919. április 17-ei, egyhangúlag hozott határozatát pedig mintha a korszakról szóló vicclapokból másolták volna: „Tekintve, hogy úgy csütörtökön, mint pénteken sok munkás elvtárs hiányzott, szombaton munkaszünet lesz, mert akkor előreláthatólag még többen fognak hiányozni, s így a termelés egészen minimális lenne."[83] A munkásság kevesebb terméket állít elő ma, mint a kapitalisták kizsákmányolása idején – riadóztattak itt-is, ott-is az ország ipari központjaiban. A Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége győri szervezetének

gyűlésén a prémiumrendszer bevezetéséről beszéltek, a munkások viszont a gyűlöletes szesztilalomról: az egyik szaki legalább napi három deci borhoz kötötte a lanyhuló munkafegyelem helyreállítását, és bár a funkcionáriusok igyekeztek a kényes kérdést kikapcsolni a vitából, az egyszerű munkások makacsul csak a gyenge élelmezés feljavításáról és a bortilalom feloldásáról akartak volna megnyugtató szavakat hallani.[84] Mire az irányító hatóságok feleszméltek, addigra szétesett a termelési és üzemszervezési rend, és a krónikussá vált nyersanyaghiány, illetve az „emberek lelki nyugalmának" hiánya akadályozta meg, hogy a korábbi teljesítménybérezés rendszerének visszaállítása kirángassa a proletárdiktatúra szekerét a kátyúból.[85] A kommün alatt a bérek a kétszeresükre-háromszorosukra nőttek, míg a termelés átlagosan a felére esett vissza, vagy még jobban – ha a megelőző évhez hasonlítjuk.[86] De ha a békebeli termeléshez, akkor látszik, hogy a bolsevik központosítás igazából a centralizált háborús gazdaság teljesítményölő mintáit járatta a csúcsra.[87] Az egyik fővárosi gépgyárban 100 kilogramm nyersöntvény bérköltsége 1917-ben 21 korona, 1918-ban, már 48 korona, két év múlva, 1919 augusztusában pedig a tízszerese, 220 korona volt. A heti munkateljesítmény 1918 júniusában 1870 mázsa, 1919 júliusában pedig kevesebb mint a negyede, 400 mázsa volt.[88] A munkáshatalom a munkateljesítményre hatott a legpusztítóbban, az elbocsátás szóba sem jöhetett abban a rendszerben, amelyik kinyilvánította minden dolgozó munkához való jogát és egyben a munkakényszert is, így a lesújtó munkateljesítmény-adatok maguk is statisztikai fedőtörténetét képezték a falakon belüli tömeges munkanélküliségnek.[89] Gyárakban, üzemekben, valamint bírósági tárgyalótermekben és múzsai magányban egyaránt. Mert az újsütetű proletár munkaerkölcs a „fejmunkásokat" is megfertőzte. Amikor Balogh Béla, a szombathelyi forradalmi törvényszék törvényszéki bíróból lett vádbiztosa átvette a szombathelyi ügyészség felett a hatalmat, így nyilatkozott régi kollégáinak: „Gyerekek, a beosztás az lesz, hogy ti keveset dolgoztok, én pedig semmit."[90]

9. „MINDENKI FÖLDET ÉS PÁLINKÁT KÖVETEL" – A BOLSEVIZMUS FOGADTATÁSA VIDÉKEN

A nagyvárosi munkásság mellett a Tanácsköztársaság rendszerének másik lehetséges támogatói bázisa a milliós tömegű falusi szegénység volt, de ők sem tudták március 21-én, hogy mi következik. Csak azt hallották, hogy a hatalom a kezükbe került: „Minden a miénk!" A Kommunisták Magyarországi Pártjának ugyanakkor mutatóba sem voltak falusi pártszervezetei, és a szociáldemokraták vidéki szervezkedése is folyamatos kudarctörténet volt. A Csizmadia Sándor-féle Földmunkás Szövetség tagsága a községek alig egyharmadára terjedt ki, és ők sem voltak rögtön képben, mi is a teendő.[1] Az abaújszántói járás szocdem agitátorait a legteljesebb váratlansággal érte a pártegyesülés, még órákkal korábban is erősen agitáltak a kommunisták ellen – a tanácstalanságban egy Kassáról menekült szocdem géplakatos kapott megbízatást a járás vezetésére, aki igyekezett megtartani a jó viszonyt a lelépő vármegyei urakkal.[2] A Budapesthez jóval közelebb fekvő alsódabasi járásban, Lajosmizsén is derült égből villámcsapásként érte a helyi szocdem párttitkárt a fél éven belüli újabb rendszerváltás.[3] Az első napokban

sokan nem is tudták, mit csináljanak, az új hatalom vidéki megszervezése szinte mindenütt néhány napot, sőt akár egy hetet is késett. A bizonytalan helyzetet egyértelműsítendő, Landler Jenő belügyi népbiztos március 26-án elrendelte, hogy a községi elöljáróságok és képviselő-testületek haladéktalanul szüntessék be működésüket. A szekszárdi megyeházán a névtáblákat eddigre már átszerkesztették. „Urat nem ismerünk, mindnyájan elvtársak vagyunk" feliratú kiírásokat függesztettek fel megyeszerte a közhivatalok ajtajára, de az ajtók mögött jórészt ugyanazok ültek.[4] A március utolsó hetében hevenyészve felállított vagy csak sietősen átnevezett községi hatalmi szervek, ameddig ismertté nem lett a Tanácsköztársaság „ideiglenes alkotmánya" – sőt, sokszor utána is –, a legkülönbözőbb elnevezésekkel működtek: „földmívestanács", „néptanács", „paraszttanács", sőt Esztergom vármegyében franciás modorossággal „helyi *sovjette* bizottság".[5] Leginkább a munkás-, katona- és földművestanács elnevezés, illetve ezek valamilyen kombinációja érvényesült. Volt, ahol katonák nem kaptak helyet a tanácsban, és volt, ahol csak ők. A Pest megyei Gyón községből táviratot küldtek a Forradalmi Kormányzótanácsnak: tényleg csak a hadviselt katonák ülhetnek be az új tanácsba?[6] Csongrád nagyközségben pedig a „földmunkás-szakszervezet" vette magához a hatalmat, amikor megérkeztek Pestről a fölforgató, nagy hírek – itt nem is létesült munkástanács.[7] Sződön az új elöljáróság a Magyar Tanácsköztársaság Biztosi Hivatala nevet vette fel. Ahogy a testületek, úgy a funkciók is anarchikus összevisszaságot mutattak az első napokban, Felső-Dabason az elnök egyben pénztárosi teendőt is ellátott, Hévízgyörkön a direktórium elnökét közgyűlési elnöknek címezték, Ikladon az elnök egyben közigazgatási biztos, Kisnémedi és Pilis községben politikai biztos volt, Sződön „népmegbízott", Szentendrén „karhatalmi népbiztos" is működött.[8] Minden ambiciózus ember népbiztos szeretett volna lenni, ez volt a legújabb pesti divat, ezt utánozta mindenki, de a népbiztosjelmezt húzta magára a régi világ is, hogy esélyt kapjon az új rendben való megmaradásra: Pápán a korábbi polgármester élelmezési népbiztosként tényked tovább, Nagykárolyban pedig a kegyesrendi szerzetestanárok egyik társukat közoktatásügyi népbiztossá választották.[9] A legkülönösebb elnevezésű népbiztosságot a Szolnok megyei Jászapátiban élő Vágó Pál festőművész töltötte be, őt a helybeli katona- és munkástanács „szépészeti népbiztossá" nevezte ki.[10] A korábban monumentális történelmi freskóival országos elismertséget szerző, hazafias festő kezét szűkebb pátriája nem engedte el: feladata a község utcáinak, tereinek, fejlődésének felügyelete és a szükséges rendezéshez tervek, tanácsok előterjesztése lett.

A pesti kifutó szupermodelljei alig egy hét elteltével megelégelték a gombamód szaporodó népbiztosokat, és március 30-ától csak a Forradalmi Kormányzótanács tagjai őrizhették meg a népbiztos elnevezést, a többieknek a „politikai megbízott" titulusával kellett megelégedniük. Ám az új kategóriához sem minden esetben kapcsolódtak pontos elnevezések, még kevésbé precízen tisztázott hatáskörök, annál inkább kétes hitelű megbízólevelek és kalandvágyó, olykor garázda egyéni ambíciók.[11] Az isten háta mögötti Pétervására jó néhány napos késéssel érkezték meg a pesti hírek, és eleinte nem sok vizet zavartak Heves megye nehezen megközelíthető, északi járásában. A megye székhelyéről, Egerből úri fogaton hozatott szocialista „szónok" aztán gyorsan pótolta a lemaradást, és felállította az intézőbizottságot meg a katonatanácsot. Ez utóbbiba állítólag „feltűnő számmal" választatott be zsidókat, és amikor ezt egy hoppon maradt, rongyos nemzetőr szóvá tette, azt a választ kapta, hogy most már nincsen paraszt, nincsen zsidó – csak elvtárs.[12] A választadó „szónok" aztán politikai biztosi öntudatával beköltözött a helyi nagybirtokos, Keglevich gróf szép kastélyába. A történéseket másfél évvel később feljebbvalóival megismertető járásbíró antiszemitizmusához kétség sem férhet – a róla jóindulatú jellemzést adó helybeli zsidó kocsmárosról azt írta, hogy annak szívélyessége csupán „ravasz zsidó" furfang

volt –; a történet azonban enélkül is jellemző minden szereplőre – és nem csak Hevesben. A hatalmi vákuumba beszekerező és a helyiekkel magas lóról beszélő politikai kalandorra, a magas napidíjra és némi hatalomra ácsingózó, nemzetőrré lett parasztkatonára, aki hónapokkal hazatérése után sem találja régi helyét a falu társadalmában, a lehetőségek és kényszerek között lavírozó helyi kocsmárosra, valamint a helyi járásbíróra, aki mindezt megörökítette, egy olyan keretben, amelyben az események idején gyakorolt passzivitását igyekszik hihető áldozati elbeszéléssé formálni felettesei számára. Böhm Vilmos emlékiratai szerint a proletárdiktatúrában a hatalmat lényegében a központi kormánytól kiküldött járási, városi, megyei, politikai és kormányzótanácsi megbízottak, azonkívül az egyes népbiztosságok politikai megbízottjai gyakorolták, és nem a vidéki munkástanácsok. „A proletariátus diktatúrája a bolsevik módszer szerint lényegében nem egyéb, mint a politikai megbízottak diktatúrája." Azt viszont még emlékirataiban sem fejtette ki, hogy miképpen valósítható meg a proletariátus diktatúrája *nem bolsevik módszer* szerint.[13]

A pesti történések hírei az első napok bizonytalanságában több helyütt régi, személyes sérelmek kiegyenlítésére adtak alkalmat. Kunhegyesen a kommunizmus első aktusa egyfajta népi igazságtevés volt. A direktórium a katolikus plébánost és a községi orvost elűzte a községből, mert az előbbi állítólag elcsábította a helybeli katolikus népiskola tanítójának a feleségét, a felszarvazott férjet pedig az utóbbi tevékeny közreműködésével elmegyógyintézetbe záratta.[14] A Szatmár megyei Mátészalkán az terjedt el az egyszerű emberek között, hogy 4-6 napi szabad rablást engedélyeztek „felülről". Néhányan át is lovagoltak a szomszédos Nyírbátorba, megtudni, vajon tényleg így kell hogy megérkezzen a kommunizmus. Szerencsére a helybeli munkástanács tagjai – köztük jó páran presbiterek a református egyházközségben – észnél voltak, és kijózanították őket.[15] Battonyán is a kálvinista józanság irányította néhány rövid napig a kommunizmust. Amikor Var-

jassy Lajos, a Károlyi-kormány által kinevezett szabadkőműves aradi főispán francia fedezékben expedíciót szervezett a kommunista Battonya ellen, csodálkozva tapasztalta, hogy a helyi direktóriumot a református lelkész vezeti.[16] Kisújszálláson a tanácstalan tömegnek azt mondták az új vezetők: „nyugodtan menjenek haza, álmuk felett a proletárbecsület fog őrködni".[17] Törökszentmiklós lezüllött sorsú napszámosai viszont nem kértek a proletárbecsületből, hanem a fosztogatás betyáros, régi nótáival üdvözölték az új világot. Rekedten ordították, hogy most már nincs törvény, nincs hatóság, szabad a rablás, térdig jártak az úri pincék kieresztett hordóinak boraiban, majd kirámolták a főutca zsidó üzleteit. Egy-két csendőr is csatlakozott hozzájuk, őket is legatyásította a háború, és ki tudja, mit hozhat holnapra még az idők felkavarodott járása?[18] A Pest megyei Aszódon is hasonló volt a helyzet. Itt a rendszerváltás a helyi előkelő társadalom nyilvános megaláztatásával kezdődött. Ráday Gedeon főispán vécét pucolt, és a javítóintézet lépcsőházát súrolta grófi kezeivel, a koszos autókat a Lloyd-gyár igazgatója mosta, az úriasszonyok pedig krumplit hámoztak a vörösőröknek, hadd tudják meg a burzsujok, „milyen a munka".[19] „Mindenki földet és pálinkát követel, miért is terrorisztikus alapon kell fenntartani a munkások, katonák és földművesek tanácsait" – írta meg a kisváros politikai megbízottja a proletárparadicsom alsó fertályainak cseppet sem idealizált valóságát.[20] „A nép fantáziája örömmel gondolt arra, hogy az »urak« ezután munkával keresik meg a kenyerüket" – jelentették Szatmárból is. Tolnában, Somogyban nem egy helyütt pedig megrohanták a magtárakat, és az uradalom felszerelését, állatállományát széthordták.[21] Sándorfalván egy fokkal kulturáltabban történt a rendszerváltás: a népőrség tagjai elvették a magtár kulcsait az uradalmi intézőtől, és lisztet osztottak a családtagjaiknak.[22] A jászberényi direktórium a forradalom első napjaiban a város leggazdagabb polgáraitól félmillió koronát hajtott be a szegények és rokkantak támogatására – legalábbis ezt írták fel Pestre a Pénzügyi Népbiztosságnak –, de

nem teljesen lehetett nyugodt a lelkiismeretük, mert hozzátették, hogy a jövőben a hasonló eljárástól tartózkodnak.[23] Gyöngyösről viszont csak azt jelentették a munkástanács túlbuzgó tagjai, hogy szocializálták az állami elmegyógyintézetet.[24] A forradalmi „öntevékenységre" – nevezzük inkább önkényeskedésnek – számos további példa hozható, a munkásváros Miskolcon viszont elkezdődött az „idegének" szervezett kitelepítése is.[25] Az állítólagos „zsidóuralom". Magyarország legnagyobb vidéki ipari központjában a kozák szuronyok elől hazánkba menekült galíciai zsidók kitelepítésével kezdődött – igaz, a döntést még a Károlyi-kormány hozta, de a proletárdiktatúra készségesen hajtotta végre, mint láttuk, vidéken, fővárosban egyaránt.[26] Ugyanakkor felhívták a jegyzők figyelmét, hogy világosítsák fel a kisgazdákat: az új rendszer nem fosztja meg őket földjüktől és termelőeszközeiktől. A jegyzők egy jelentős része egyébként is helyén maradt, és beilleszkedett, nemcsak azért, mert a túlélés a hivatalnoki ösztön egyik fontos ismertetőjele, hanem mert a falu társadalma a legtöbb helyen igényt tartott a „nadrágos emberek" szaktudására.[27]

Az államnélküliség anarchikus káosza kísérte tehát sokfelé az első napokat, de miután a kisbíró kidobolta a fővárosból vagy a megyeszékhelyről beszerzett értesüléseit a hatalomváltozásról, a csizmában járó Magyarország döntő többségét leginkább mégis az érdekelte, lesz-e valahára földosztás – és nem sok bizalommal tekintettek a Pestről érkező hírekre. A bolsevik uralommal szembeni paraszti gyanakvás első rétegében mégsem ideológiai jellegű volt. Nem a bolsevikoknak szólt, hanem a hatalomnak általában. A hatóságokkal szembeni passzív ellenállás ekkorra régi történet volt: a mezőgazdasági termékek háborús hatósági árai, az erőszakkal végrehajtott kényszerrekvirálások már a háború utolsó éveiben bizalmatlanná tették mezőgazdasági népesség döntő többségét mindenfajta kormányzattal szemben.[28] A rosszindulatú hatalom metaforája a háború folyamán egyre inkább a „bűnös város" lett: a városból érkező rendeletek, a városból egyre ritkábban és drágábban érkező iparcikkek, illetve a politika és az erőszak nyelvének városi felsőbbrendűsége. A „bunkó paraszt" képét még a régi nemesi világból örökölte a polgári társadalom, és polgári gyermekkorából hozta magával a legtöbb kommunista értelmiségi is. Jászi Oszkár szerint a bolsevikok ösztönösen gyűlölték a parasztot, aki számukra a butaságot és a reakciót jelentette, és akivel szemben „a leghosszabb hajú és legfiatalabb propagandista gyermek" is azt a megvetést és lenézést érezte, mint „az átlagamerikai a négerrel szemben".[29] „Az ipari munkásosztály közvetlen érdekei fedik a társadalom érdekeit; de a kisparasztság közvetlen érdekei ellenkeznek a társadalmi érdekekkel" – írta meg világosan Révai József a kommunista álláspontot még a kommunista hatalomátvétel előtt.[30] Később Hamburger Jenő a Tanácsok Országos Gyűlésének nyilvánossága előtt mondta el, hogy a kommunista agrárpolitika kudarcának oka a parasztok butasága. Másként ugyanis nehéz lefordítani a mondatát: „Az agitátor nem tud lesüllyedni – hogy úgy mondjam – arra a kultúrnívótlanságra, amelyben a mezőgazdasági proletárság szenved."[31] A parasztmegvetés mégsem kommunista privilégium volt, a pesti körúti kávéházak márványasztalainál a keserű cikóriakávé mellett a vélemények egyöntetű nagykoalíciója uralkodott az ismeretlen paraszti világgal szemben. Állítólag Kun Béla annyit sem értett a földműveléshez, hogy tudja: a terméshez először magot kell vetni, a népbiztosokról pedig közkeletű volt, hogy nem tudnak különbséget tenni a kalászosok között – igaz, ez a kenderesi visszavonultságában a „fű növését hallgató" Horthy Miklósnak sem igazán sikerült.[32] Általános értelmiségi meggyőződés volt, hogy a falun nincs kultúra, hogy az élet kételytől mentes, vaskos materializmusa uralkodik, és hogy a zsíros alföldi parasztvárosokban a testi élvezetek és a társadalmi érintkezés csúcspontja a disznótor.[33] A disznótorról szóló elmarasztaló sorokat az éhes bécsi levéltáros, a katolikus Szekfű Gyula írta le, akit a proletárdiktatúra egy materialista szemléletű történeti kézikönyv elkészítésével bízott meg, és hazahívott Bécsből Pestre egyetemi tanárnak.

Szekfű azonban inkább az osztrák főváros sovány kosztján tengődve bekkelte ki a nyarat, és a hosszú várakozásban előbb magányosan, majd egy fiatal és jólelkű zsidó özvegyasszony mellett vedelte a grinzingi bort – talán még azt sem tudta, hogy a liberális múlttal való leszámolása majd a jobboldalnak fog igazán megtetszeni. Később barátja, Kodály Zoltán figyelmeztette rá, érdemes lenne néhány nyarat falun is eltöltenie, mert „egy nem is sejtett világot ismerne meg". Az anekdotikus részletek igazságánál azonban sokkal fontosabb, hogy a parasztság képviselői az első világháború végén mégiscsak megjelentek a politikacsinálás előszobáiban. És bár nehézkesen mozogtak a nagypolitika verbális arénáiban, arra ráébredtek, hogy minden hatósági zaklatás ellenére a városok élelmiszer-ellátásának monopóliuma az ő kezükbe került. A külföldi piac kínálatát a külső ellenség zárta el, majd az utódállamok blokádja, a belső piac forgalmát pedig a központosított hadigazdálkodás apasztotta évtizedek óta nem látott alacsony színvonalra. Maradt az önellátás, és egyre nagyobb mértéket öltött a cserekereskedelem – a már említett „batyuzás" –, amelyben az ingó vagyontárgyaikat felélő városi fogyasztók mind kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek a terményeiken ülő falusi termelőkkel szemben. 1919-ben és még egy jó fél évtizedig az diktált, aki az élelmiszert adta. A falu látta, hogy az eladó és a vevő versenyében ő kerekedett felül, és ezt kímélet nélkül ki is használta. Előbb megvásárolta azt, amire szüksége volt, aztán olyasmit, amiről csak álmodott, végül pedig már azt is, amiről korábban álmodni se mert.[34] A falun jól éltek – legalábbis városi szemmel –, a szesztilalom ellenére folyt a bor a gyakori mulatságokon és az egymást érő fényes lagzikon. Volt mit bepótolni a háború négy keserves éve után, és a legalább 10 holdas kisgazdáknak volt is miből bepótolniuk. A fiatal írópalánta, Kodolányi János a proletárdiktatúra idején részt vett egy enyingi lakodalmon: az aranysárga húslevesre és a dagadó töltött káposztára emlékezett, a rétesektől roskadozó süteményestálra és a blokádnak fittyet hányó legújabb amerikai táncokra, a *shimmy*re

és a *one-step*re, amelyekhez a korszak dj-i, a környék cigánybandái szolgáltatták a zenét, és persze arra is, hogy félszeg fiatalságában a kéménysepről szépen mosolygó, koromfekete hajú lányával az egyéjszakás szerelem sem jött össze.[35]

Kun Béla tehát megörökölte a város és vidék háborúját, az örökséget azonban fel is vállalta, készségesen élve – és visszaélve – a háborús igazgatás kéznél levő, ellenszenves módszereivel.[36] A proletárdiktatúra a konok paraszttal szemben a városi fogyasztót képviselte agresszív nyíltsággal, faluellenes árpolitikával, nyomott hatósági élelmiszerárakkal és drága iparcikkekkel, de leginkább azzal az időszerűtlen csökönyösséggel, hogy megpróbálták a gyakorlatba átültetni a nagyüzemi agrárpolitika szocialista dogmáit. A magyarországi szocializmus tőrőlmetszett urbánus mivolta egyfajta hungarikum volt Kelet-Európában: a Baltikumtól a Balkánig a baloldali gondolat könnyen kapcsolódott a parasztság emancipációjához – egyes esetekben, mint az orosz *narodnyikok*nál, egyenesen onnan indult.[37] A bolsevik Lenin első dekrétuma a földről szólt – igazából nem tett mást, mint legalizálta a haragos földfoglalásokat –, és a törékeny bolsevik hatalomnak azonnal sok tízmilliós társadalmi támogatottságot szerzett taktikus lépésével. A magyar szocialista közgazdászok számára viszont a földosztás rémületes távlata az volt, hogy több millió új tulajdonossal gazdagodik a kapitalizmus – a kommunisták pedig még kevésbé akartak haszonból élő kispolgárokat látni.[38] Viszolyogva tekintettek a háborúból visszatért paraszti katonatömegek föld és tulajdon utáni, elemi erővel jelentkező vágyakozására. „Nem az a szocialista politika, hogy sok kisgazda kezébe kerüljön a föld, mert a kisgazda a legmakrancosabb híve a magántulajdonnak" – írta a *Nagyváradi Napló*, és Belgium, Dánia és Hollandia szövetkezeti sikereivel példálózott, miközben a bihari kisközségek kisgazdái és föld nélküli földművesei egymásnak adták a kilincset a vörössé lett váradi vármegyeházán berendezett földműves-felvilágosító irodán. Ugyanazt akarták, mint bárhol másutt az országban: földosztást, vagy aki-

nek elegendő volt már, megnyugtatást, hogy meglévő kicsiny földdarabját meghagyják, terményét nem viszik el, lovát nem sorozzák hadiszolgálatra.[39] A súlyos ideológiai poggyászt nem könnyítette meg a rögtönzésről rögtönzésre ugráló, szeszélyes döntéshozatal sem. A proletárdiktatúra parasztpolitikája egyszerre volt nagyhangúan forradalmi és megalkuvóan diplomatikus, ellenségesen bizalmatlan és ügyetlenül udvarló.

„Meghalt az alkohol." A szesztilalom kacskaringós útja a proletárfröccsig

Semmi sem illusztrálta ezt jobban, mint a Forradalmi Kormányzótanács II. rendeleteként kihirdetett alkoholtilalom, amely teljes volt, és abszolút: „Mindennemű szeszes ital kimérése, forgalomba hozatala és fogyasztása tilos." Az eszmék mámorába belefeledkezett képzelet politikája azt kívánta, hogy az alkohol haljon meg, és a társadalom tagjai *együtől egyig* csináljanak végig egy *valóságos* elvonókúrát. A kommunista üdvtan értelmiségi papjai úgy gondolták, az alkoholfogyasztás a korrupciónál is rosszabb: maga az ellenforradalom. „Az alkoholt elvette a proletárdiktatúra a munkásságtól. Úgy vette el, ahogy a gondos szülő kiragadja gyermeke kezéből a méregpoharat" – írták a plakátok, és volt is a paternalista aggodalomnak erős tényalapja. A háború alatt a szeszesital-fogyasztás majdnem 50 százalékkal emelkedett, és az egy főre jutó alkoholmennyiség Magyarországon 40 százalékkal volt magasabb, mint a híres sörfogyasztó Belgiumban és Németországban.[40] A budapesti munkások számottevő része heti jövedelme 40–50 százalékát alkoholra költötte, de a kevésbé iszákosak jövedelmének is átlagban legalább 15 százaléka eltűnt a pénteki fizetésnapon a kocsmák és kertvendéglők hangos söntéseinél.[41] A naiv idealizmusból és magabízó akarnokságból főzött intézkedés korántsem pusztán

kommunista elmeszülemény volt tehát, hanem évtizedek óta ápolgatott szociáldemokrata pedagógiai eszmény. „A forradalmi rend nem tűrhet csapszékekben duhajkodó félállatokat és az alkoholtól szétrombolt családokat. Az alkohol mámora helyébe adjon jó lakást, kultúrát és minden más igazi értéket. [...] Az egészség mint kötelesség; ezt a gondolatot életre hívni a proletárság feladata" – írta le a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratába a hazai absztinencia egyik élharcosa, aki egy korlátozó törvény keretében községi népszavazások sorozatára akarta bízni az alkoholtilalom érvényesítését.[42] Szerdahelyi Sándor nem volt egyedül, és nemcsak szocialista elvtársai megértésére számíthatott. A legkékebb vérű osztrák arisztokráciából származó Gróf Apponyi Albertné éppúgy kikelt a túlzott alkoholfogyasztás ellen, mint a kegyes lelkű kassai püspök, Fischer-Colbrie Ágost, aki úgy vélte, katolicizmus és alkoholizmus nem fér össze egymással, az alkohol „a vallás halálos ellensége".[43] A katolikusokon kívül a családi életet komolyan vevő protestáns lelkészek között is számosan akadtak, akiknek elegük volt abból, hogy a vidéki református lelkészi élet férfias szépsége a vad kártyacsatákkal fűszerezett minél gyakoribb berúgásból áll.[44] Nekik is tetszettek a proletárdiktatúra kikiáltása után Budapest utcáin megjelenő rémisztő plakátok az alkoholról és a prostitúcióról, „az emberiség gyilkosairól".[45] Az 1918 őszén hazatérő katonák fosztogatásai, a felgyújtott udvarházak és a kirabolt pincék, a paplaknak adott „fegyveres szerenádok", az urasági vadkertek védtelen állatait halomra pusztító orvvadászat, és a „parasztforradalom" többi, cél nélkülinek tűnő rombolásai a legszorosabb összefüggésben álltak az alkohollal: sőt, a részegen végbevitt garázda tettek leggyakoribb célja további alkoholkészletek megszerzése és azonnali elfogyasztása volt. 1918 őszén a falusi Magyarország sok száz települése a sötétedés után Hieronymus Bosch ecsetjére kívánkozó jeleneteket produkált: a háború apokalipszise a törni-zúzni vágyó erőszakos paraszti hedonizmusba torkollott. A kocsmák bezárása, az alkoholfogyasztás hatósági kor-

látozása egész egyszerűen a közbiztonság helyreállításának elemi feltétele volt. A győri püspök körlevélben szólította fel egyházmegyéje papjait: mozdítsák elő minden tehetségükkel a szeszes italok kiszolgálására vonatkozó kormányzati tilalom érvényesülését.[46] Az alkoholellenes buzgalom épp ezért láthatatlan morális nagykoalícióba tömörítette a legkülönbözőbb társadalmi jövőképekkel házalókat, a katolikus klérustól kezdve a liberális nagykapitalista Szterényi József bárón át a kommunista megmondófiú Rudas Lászlóig.

De a merev szesztilalom egy csapásra történő bevezetése tökéletesen kontraproduktívnak bizonyult 1919 Magyarországán – éppen úgy, ahogy a dzsesszkorszak Amerikájában, vagy hetven évvel később a gorbacsovi Szovjetunióban is látványos kudarcot vallott. Annak ellenére, hogy a néhány nap múlva működésüket megkezdő forradalmi törvényszékek az első hetekben akár többéves börtönt is kiszabtak tiltott alkoholfogyasztásért – nemcsak Budapesten, hanem a bortermelő Szerencsen és Sátoraljaújhelyen is. A zempléni megyeszékhelyen április 24-én öt év fegyház járt egy-két sebtiben kiürített palackért.[47] Az egész időszak büntetőügyeinek jelentős részét – Kalocsán például több mint felét – tették ki a szesztilalommal kapcsolatos kihágások, amelyeket azért később leginkább pénzbüntetéssel intéztek el, de volt kényszermunkára ítélés, sőt az utolsó hetekben az idült alkoholistáknak minősülő „visszaesők" esetén az elmegyógyintézeti kényszerkezelés is felmerült alternatívaként.[48] Csakhogy a súlyos fenyegetésektől az alkohol egyáltalán nem halt meg. Tiltakoztak a bortermelő kisgazdák is – a hazai szőlőtermelés ugyanis többnyire nem a nagybirtok ügye volt, hanem a józan önérdek vezérelte szorgos családi gazdaságoké.[49] A meg nem szállt egyharmad Magyarországon maradt a szőlőbirtokok legalább fele, leginkább olyan területeken, ahol mást termelni amúgy sem lehetett volna.[50] Az alkoholtilalom elleni tiltakozás adta az első „ellenforradalmárokat" is. Sopronban már április első hetében négy halálos áldozata lett a bortermelő gazda-

polgárok dühös felvonulásának. A nyugat-magyarországi megyeszékhely csendes utcáira beborozott állapotban betóduló derék *poncichterek* a megélhetésüket féltették, az első napokban ugyanis azt terjedt el, hogy a szőlőtőkéket kivágják, és a pincék megmaradt készleteit sem lehet értesíteni.[51] A boroshordók a tilalom első napjaiban valóban nem voltak biztonságban: zár alá kerültek, és lepecsételték őket, mert a küszöbönálló világforradalomról Hamburger Jenő is elhitte a lenini mesét, és tovább is gondolta: ha néhány hét múlva a bolsevizmus lángjai a Rajnáig terjednek, a Tanácsköztársaság nem veheti magára a felelősséget, hogy alkohollal mérgezi meg a nyugati munkásosztályt.[52] De a szesztilalom ellen tiltakoztak a fogyasztók is. Az egészséges ivóvíztől elzárt alföldi nincstelen aratómunkások nem vették kezükbe addig a kapát és a kaszát, ameddig nem kaptak bort, és tilalom ide vagy oda, a megmaradt szénbányák mély tárnáiba is borospalackkal szállt le a mindennapi fél literétől eltiltott „uralkodó osztály". „Az ital nem luxuscikk, hanem életszükségleti cikk annál a kohómunkásnál, aki a vasolvasztó pokoli forróságában tölti a napjait – ha vizet inna, kolerát kapna" – a salgótarjáni munkásküldött Malomhegyi Dezső felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén szintén nem volt egyedülálló.[53] A masszív társadalmi ellenállásba ütköző alkoholtilalom ügye így hamar megtántorodott, és maga is a részegek kacskaringós útját követte a teljes tiltástól az orvosi rendeletre való fogyasztásig, majd a tilalom részleges feloldásáig, a pincezárlattól a borexport újraindításáig.

Hamburger Jenő kétségbeesetten kereste, mit lehetne tenni a rekordnagyságú készletekkel. A maga részéről szőlőlekvárt, szőlőszörpöt és mazsolaszemeket kívánt szervírozni a munkásosztály reggeli kávéjához – a teli hordókat az Ausztriába indítandó borvonatokra akarta felrakni, sőt a végén nem átallott volna konyakot is készíteni az imperializmus igájában senyvedő nyugati munkásság számára. Júniusban már ott tartott, hogy az öntudatos proletariátus enyhe fröccsöt is ihat, ami nem más, mint szénsavas, „kelle-

mes üdítőital". A nem hivatalos fórumokon viszont inkább tisztán ittak az emberek; és az első kortyok után már sikamlós vicceket meséltek a Szovjetházban folyó népbiztosorgiákról. Ittak a munkások, ittak a parasztok, és ittak a nyolcfokos homoki bortól berúgó világmegváltók is, mint a húszéves Sinkó Ervin, akit kecskeméti városparancsnoki minőségében találtak meg az árok szélén, félreérthetetlen állapotban. Csak kicsivel tartotta magát jobban Jancsik Ferenc, a Vörös Őrség orosz hadifogságot és házi vodkafőzést egyaránt ismerő parancsnoka, amikor a Vérmezőn a népbiztosok jelenlétében tartott május 25-ei csapatszemlén jelentést adott: alig állt a lábán, és úgy ingadozott, hogy a jelen levő Rákosi Mátyás attól félt, hogy feldől.[54] A VI. hadosztály politikai megbízottja két gépírónője társaságában fogyasztott, de megúszták szárazon: 14 napi felfüggesztett fogházbüntetést kaptak.[55] De ittak az idősebb népbiztosok közül is jó néhányan, mint Vántus Károly, aki a Szövetséges Intéző Bizottság július 15-ei ülésén nyilatkoztatta ki saját élete szomorú szentenciáját: ha valaki leül a kocsmában, nem három decit, hanem legalább háromszor három decit iszik meg.[56] Ittak a kaszárnyákban a katonák, és ittak a kórházakban a betegek, sőt sokszor az orvosok is. Miskolcon például hétnapi felfüggesztett fogházbüntetésre ítéltek egy hatósági orvost, mert a gyógyászati célra számára kiszolgáltatott egy liter bort egy ültő helyében megitta.[57] Az erőt adó napi két deci a falusi kocsmák pultja alól is gyakran előkerült, különösebb biztatás nélkül, Egerben például úgy értelmezték az alkoholtilalmat, hogy csak az ne igyék, aki eddig sem ivott alkoholt. Budapesten lakásokban is főzték a pálinkát, ezt Hamburger nem értette, de Szamuely türelmesen elmagyarázta neki, hogy Oroszországban is úgy főzték a szeszt, akár a teát.[58]

A hatalomátvétel első intézkedései között bevezetett szesztilalmat végül néhány héttel a proletárdiktatúra bukása előtt – félig-meddig – visszavonták, de hosszasan vitatkoztak arról, hogy a nőknek mégis csak feleannyi bor járjon, mint férjeiknek.[59] A kocsmai italkimérést – talán Vántus figyelmeztetését megfogadva – továbbra is tiltották, így az engedélyezett bormennyiséget magában az üzemben, gyakran a műhely kellős közepén mérték ki. A dolog vége az lett, hogy egyes munkások az üzemben részegedtek le, az antialkoholista rendszer legfőbb szimbóluma, a gyár pedig kocsmává változott.[60] Az alkoholtilalom tragikomikus zárójelenetét a románok ellen Tiszafürednél átkelő 80. (nemzetközi) dandár július végi pusztulása adta meg. A Vörös Hadsereg legvörösebb csapatai a keleti partra átérve minden biztosítási rendszabályt figyelmen kívül hagyva lerészegedtek, és amikor egy ellenséges ezred meglepte őket, a rossz alföldi lőrétől kiütött világforradalmárok fegyvert, felszerelést, sőt ruhájukat is eldobva vetették magukat a Tiszába. Töredékeik át is jutottak a jobb partra, ám legnagyobb részük fogságba esett, és legalább négyszáz ember – a harci létszám egynegyede – a vízbe fúlt.[61] Ez volt a legtöbb halálos áldozattal járó csatavesztés a vörös háborúban.

„A falu ellenünk van..."

A Tanácsköztársaság és a paraszti világ földrajza

Az alkoholrendelet kacskaringóit követte a kommunista agrárpolitika is. A bolsevik vezérek nem csak a zab és búza különbségét nem vették észre: nem észlelték a paraszti társadalom lassú politikai tudatosodását sem. Csupán „cselédeket" láttak és „parasztokat", és nem tudták mit kezdeni a paraszti társadalom bonyolult, táji-kulturális tagozódásával.[62] A paraszti világ földrajza sem igazán játszott a Tanácsköztársaság kezére. A Nyugat-Dunántúl részben német nyelvű és kulturálisan is az osztrák gazdasági térséghez kötődő megyéiben például az árutermelő kis- és középbirtokos parasztság gazdasági súlya megközelítette a nagybir-

tokosokét, az általuk birtokolt földterület meg is haladta azt.[63] A földművelés belterjes jellege nemcsak a gazdák jómódjának ágyazott meg, hanem a viszonylag csekélyebb számú földtelen mezőgazdasági munkásoknak is állandó munkaalkalmat biztosított.[64] A Moson vármegyei jómódú német parasztok gyakran 100-130 holdat is birtokoltak, míg Vas és Sopron vármegyére a kisparaszti gazdaságok voltak a jellemzők. A csinos és jól karbantartott szőlőbirtokok – amelyeknek osztrák borai ma fényes dubaji szállodák borlapjain is feltűnnek – már akkor is jó paraszti életszínvonalat biztosítottak.[65] A nyugati határszél termelői jóval a világháborút megelőzően a Bécs–Graz körüli nagyrégió felé fordultak, számukra régóta nem Budapest, hanem inkább a két osztrák nagyváros töltötte be a fejlődést gerjesztő gazdasági erőtér szerepét.[66] Vas, Zala, Győr, Moson, valamint Sopron megyék jó ruhában járó gazdapolgársága jórészt gyakorló katolikusokból állt, akik megbízható támaszai lettek az új erőre kapó politikai katolicizmusnak is – a Károlyi-uralom rövid korszakában a keresztényszocialisták egyedül Vas megyében 120 helyi szervezetet hoztak létre. Ez volt az a cseppet sem vörös hangulatú „hátország", amelyet 1918–1920 háborús utórengései során mindvégig megkímélt az idegen megszállás. A népbiztosok közül egyedül Ágoston Péter látta tisztán, hogy a Tanácsköztársaságnak innen nincs mit remélnie, itt sem a szíveket, sem az elméket nem fogják megnyerni a világforradalom ügyének: „Hogy a falu ellenünk van, s hogy a nyugati falu van ellenünk, ez a tények logikája. A nyugati falu tudja, hogy jobb dolga volt, mint a keletinek, s hogy ez után majd csak egyformaság lesz, s így nehezebben fogadja el elveinket. Ő meg van elégedve a régivel, s ezért az újnak ellenáll. Teszi ezt annál inkább, mivel eddig beleszólt a faluja ügyeibe, most pedig nem teheti, eddig választott, most nem."[67] A nyugat-magyarországi megyékben a szabadpiaci viszonyok fokozatos helyreállítása, de legalább a szomszédos osztrák régiókkal való határ menti árucsere-kereskedelem engedélyezése lett volna a társadalmi béke feltétele.[68] Ez viszont mindannak

a tagadása lett volna, amit a proletárdiktatúra hirdetett. A paraszti polgárosodást megtűrő okos politika hiányában így a háborúban nagyra nőtt csempészet terebélyesedett tovább. A határvidék gazdasági-kereskedelmi realitása egyszerűen felülírta a hatósági tilalmakat és a lebukás veszélyét – még 1920-ban is volt olyan időszak, amikor a kenyérliszt ára Ausztriában harmincszor annyi volt, mint Magyarországon.[69]

Minderre válasz leginkább a nyers erőszak volt, az állami szintre emelt – bár rendszeressé korántsem fejlődő – büntető portyázás: A *Vörös Ujság* már a legelső napokban arról értekezett, hogy be kell vinni az osztályharcot a faluba, és ha a falu proletariátusa ellenállna „városi testvéreik" bolsevik igéinek, „akkor a tanácsok hatalmának semmiféle erőszaktól nem szabad visszariadnia".[70] „[E]gy tömegben a város a nagyobb, amely minden faluval úgyszólván külön végezhet, legfeljebb néhány falu áll össze, s ezért győz a város forradalma" – írta le Ágoston Péter a városi macskaköveken botladozó bolsevik falupolitika minden ideológiától letisztított brutális alapképletét. A békés Dunántúlt a kommunista politika hadműveleti területté nyilvánította, és Szamuely páncélvonaton érkező bőrkabátos terrorkommandói a török háborúk korát idéző kegyetlenséggel sarcolták meg a terményekben gazdag nyugati falvakat. Nem véletlen, hogy errefelé a legélénkebb az emlékezete a már az első hetekben megjelenő, represszív vörösterrornak.[71] Szamuelynek állítólag kedvenc nótája volt a *Te vagy a legény, Tyukodi pajtás,* de az osztrák határszél kevert népességű „labanc" falvai és kisvárosai – Csornától Kőszegig – nem a kuruc-romantikát ismerték meg Rákóczi szomorú korának 1919-es felújításából, hanem a gazdag csűrjeiket kifosztó, kíméletlen rajtaütéseket.[72] „Kiéheztették a kisgazdák Budapestet, nyomorúságba döntötték ezt a gyönyörűséges budapesti proletariátust" – mennydörögte Kun Béla 1919 júniusában a Tanácsok Országos Gyűlésén, és azzal fenyegetőzött, hogy vissza fogja adni a kölcsönt.[73] Így is lett. Szamuely Tibor például az ellenforradalmi Sopronkövesd gaz-

dáitól hadisarc címén 86 marhát, 34 disznót, 7 bödön zsírt, 5 sajtár vajat, több száz tojást, egy szekér szalonnát és sonkát szállíttatott el. Az elrabolt élelmiszert – több forrás tanúsága szerint – legnagyobbrészt a Szovjetház konyhája használta fel, a népbiztosok és családjuk asztalán lett belőle vacsora, de az erőszakos élelemrablás a kommunista városnak a konzervatív paraszti csökönyösség felett aratott bizarr győzelmét is szimbolizálta.[74]

Közép- és Dél-Dunántúlon némileg más volt a helyzet, igaz, sarc és terror bőven akadt Veszprémben és Tolnában is. Fejér és Somogy ugyanakkor bonyolultabb feladvány volt, a proletárdiktatúra itt úgy érezte, még tudja vetni a lábát. „A Tanácsköztársaság földpolitikája Somogyban tapogatott még leginkább népszerű irányt" – emlékezett Illyés Gyula, aki szülőföldje tolnai pusztáiról nézte az eseményeket, lelkesen, kommunista nagykamaszként.[75] Itt is jelentékeny réteget képezett a kisbirtok, de a külterjes módon művelt, óriási földbirtokok szorításában nehezen lélegzett, és birtokosaik nem lettek politikai táskahordozói a tízezer holdas nagyurak keresztényszocializmusának. Nagyatádi Szabó István kisgazdapártja protestáns hátterű volt, és egy kisebbségben lévő, de gazdaságilag életképes és politikailag öntudatos kisgazdaréteget segítő földosztás megvalósítása volt a célja.[76] Amikor a március 21-ei hatalomváltással ez lekerült a napirendről, Nagyatádi jobb híján maga is belépett a Magyarországi Szocialista Pártba.[77] Aligha tehetett mást a Böhm Vilmos által lekezelően csak „okos szimatú parasztnak" nevezett *self-made man* politikus. Somogyban a proletárdiktatúrát megelőző hetekben ugyanis nem az urak, hanem a „puszták népe" fújta el a kisparaszti jövendő földszagú álmát, a földosztást. A kelet- és dél-dunántúli nagy uradalmak mezőgazdasági cselédsége az 1919. március 21-e előtti hetekben kiharcolta juttatásainak jelentős felemelését, tekintet nélkül a birtokok gazdasági teherbíró képességére. Ez a térben és társadalmilag korlátozott mértékű „cselédforradalom" azonban nem hasonlított az 1918 őszi, jóval kiterjedtebb és mindenekelőtt *spontán* parasztforradalomra. Az egészet a budapesti szociáldemokrata pártközpontból vezényelték, az akkor még a párttitkárságot vezető Hamburger Jenő kormánybiztos irányításával, pénzzel, agitátorokkal, ígéretekkel, vesztegetéssel, és ha kellett, erőszakkal való zsarolással.[78] Célja nem a grófok megfélemlítése volt, hanem a Károlyi-féle földreform végrehajtásának megakadályozása.[79] Feszült időszak volt ez, kis híján „parasztháború" bontakozott ki az uradalmi puszták béresei és a falvak népe között, itt-ott fellobbant a határban a szérűskert, és előkerültek a frontól hazahozott kézifegyverek is. Kaposvár állomásán 1919. március elején hol szocdem, hol kisgazda tömegek tüntettek. A friss miniszterként Kaposvárra érkező Nagyatádi Szabó Istvánt személyesen Hamburger kényszerítette arra, hogy nyugodjon bele: a megye legnagyobb uradalmaiból az ő kisgazdái nem fognak részesülni, mert a „puszták népe" nem fogja hagyni, hogy megemelt járandóságaikat a falusi törpebirtokosok mint új tulajdonosok veszélyeztessék. A somogyi puszták félreeső frontjain azonban nem annyira a paraszti társadalom erői ütköztek meg. Inkább egyfajta miniatűr *proxy-war* folyt a budapesti hatalomért: a kaposvári radikalizálódó szocdémek, a „munkástanács" már a proletárdiktatúra kikiáltása előtt bő két héttel magához ragadta a hatalmat a kisgazdáktól – és hasonló jelenségek zajlottak szerte az országban. Hamburger tevékenysége nyomán végül több tízezer hektárt, mintegy 60 uradalmat vettek „termelőszövetkezeti" kezelésbe, a földosztásról szóló törvény rendelkezéseit kiforgatva, a „termelés érdekére" hivatkozva.[80]

Ám a fejőlányok és a béreslegények csupán gyalogok maradtak a hatalmi küzdelem sakktábláján – nem lett egyikőjükből sem király, sem királynő. A kollektivizált nagybirtokon ugyanis többé-kevésbé ment minden tovább a régiben: legtöbbször a gazdatisztek, nem egy esetben pedig maguk az arisztokrata tulajdonosok maradtak az ügyek intézői – őkegyelmükként igyekeztek menteni, ami menthető a rablógazdálkodás elől. Merthogy a juttatások annyira megemelkedtek, hogy azokat észszerű gazdálko-

dással aligha lehetett kitermelni. A törékeny koalíció gazdatisztek, cselédek és világforradalmár szocialista politikusok között egyébként sem tarthatott sokáig. Hisz mindenki mást akart: a cselédek pihenni és élvezni saját, kisbirtokosi nívóra emelt jussukat, a gazdatisztek pedig megtartani helyüket a pesti politikai viharok alatt is. A március 21. után hatalomra jutott, szócdemből villámgyorsan kommunistává átvedlett Hamburger számára viszont a földprobléma egyedül a városi proletárság élelmezésének kérdése volt – amit viszont a terményekben kifizetett alkalmazotti juttatások tettek már rövid távon is bizonytalanná. A magas járandóságoknak és nem utolsósorban a megye irányítását Hamburger helytartójaként, de tőle fokozatosan függetlenedő Latinka Sándor kormányzótanácsi biztos politikai érzékének köszönhetően leginkább Somogy volt a vörös uralom „kirakatmegyéje". Itt nem történtek statáriális kivégzések, sőt, az áprilisi rügyfakadáskor Hamburger Jenő és Móricz Zsigmond kalauzolta a Nyugatról érkezett korabeli katasztrófaturistákat, könnyű ballonkabátos, vállalkozó kedvű amerikai, angol és holland riportereket, akik kíváncsiak voltak arra, hogy miként fest az élet a bolsevik oroszlán torkában – de az orosz pokolba azért mégsem kívánkoztak elmenni.[81] A külföldi riportereket elvitték a másik „termelőszövetkezeti vármegyébe", Fejérbe is. Székesfehérváron megtekinthették a vörös jelvénnyel felékesített megyebeli grófok és grófnők húsvéti felvonulását: a groteszk győzelmi menetet a helybeli munkástanács rendelte el a nagy hatalmú népbiztos és külföldi vendégei tiszteletére, és egy másik neves „udvari lantos", Krúdy Gyula számolt be róla. Rendszerhű gúnnyal és – névtelenül.[82] Arról viszont kevesebb szó esett, hogy a Somogy megyében szinte teljhatalomra szert tevő Latinka sikere abban is állt, hogy a budapesti elvárásokkal szembe menve parcellát és házhelyet osztott a lefoglalt birtokokból az alvégi sáros utcák munkaalkalom nélkül tengődő szegényparasztságának, így biztosítva a megye földműves lakosságának viszonylagos nyugalmát.[83]

Nem alakult ilyen simán a proletárdiktatúra sorsa a Duna–Tisza közén, ahol jóval kevesebb volt a nem paraszti eredetű nagy- és középbirtok, mint „a grófi szérűkkel" és buja angolparkokkal teletűzdelt Dunántúlon, és kevésbé volt hadra fogható a cselédnépesség is. A Duna–Tisza közén a birtokos parasztság volt a hangadó. Az 50–100 holdas nagygazdák természetes és megkérdőjelezhetetlen vezetői voltak a megye legtöbb mezővárosának és községének – kivéve talán a jelentékenyebb agrárszocialista múlttal bíró Ceglédet, Kiskunfélegyházát és Kiskunhalast. A régióban, ahol a lakosság háromnegyede a mezőgazdaságból élt, semmiféle szimpátia nem kísérte a nadrágos városi értelmiségiek távolból levezényelt rendszerváltását.[84] „Nem hagyunk a faluból kivinni semmit, dögöljenek meg a pestiek!" – kiabálták a dunaföldvári gazdák a népgyűlésen, amikor a vörös funkcionáriusok győzelmi jelentéseiket sorolták.[85] A gazdavilág és a kommunista megváltók közötti ellenszenv kezdettől fogva kölcsönös volt. „[A] legnagyobb kizsákmányoló, mert együtt dolgozik munkásaival", az „írás-olvasáson túl nemigen terjed tudománya", „a háborúban megszedte magát, most élelmiszereit elrejti és feleteti a marháival", „a nincstelent jobban megveti, mint a földesúr" – írta róluk Fényes Samu, aki Nietzsche *Zarathustrá*jának fordításából és a szocialista tanármozgalomból érkezett a Tanácsköztársaság agrárpropagandájába.[86] „Ellenforradalmi garázdálkodás" – jelentették Korvin detektívjei, akik ott voltak a gyűlésen, pedig igazából a katasztrofális agrárpolitika termését láthatták szárba szökkenni.[87] A Duna–Tisza közi nagytáj tartós helyét a választási földrajz konzervatívként számon tartott térségei között a júniusi „parasztforradalom" és annak száz feletti halálos áldozatot szedő, véresen kegyetlen megtorló leverése véglegesítette: Szamuely minden józan katonai megfontolást sutba dobó vérengzései és a falvakat sarcoló élelmiszerrablásai.

Szemben a Duna–Tisza közével, a tiszántúli megyék évtizedek óta fel-fellobbanó tűzfészkei voltak a szegényparaszti elégedet-

lenségnek. A Szabolcstól Békésig húzódó övezetben a forradalmi agrárszocializmus soha egészen ki nem hunyó parazsa az 1880-as évektől kezdődően időről időre lángra kapott az agrárszegénység körében – és az elkeseredés száraz gyúanyaga most sem hiányzott. A nagy határú alföldi parasztvárosok önkizsákmányoló nagygazdái csak korlátozottan vettek igénybe bérmunkát, így a túlnépesedett, sokezres óriásfalvakban sem földszerzésre, sem biztos munkaalkalomra nem nyílt gyakran lehetőség – jóval feszültebb is volt a viszony a különböző paraszti rétegek között, mint a nyugati végeken vagy akár a Duna–Tisza közén.[88] „A községháza előtt emberpiac, a gazdák tapogatják, méricskélik a munkásembert, mint vásártéren a lovat" – írta le az író Kodolányi János a háborús Püspökladányt, ahol gazda és napszámos egyaránt tisztában volt azzal, amit Móricz Zsigmond éles szeme is észrevett: errefelé „akinek semmije sincs, annak nem is lesz semmije".[89] Az agrárproletárok aránya másfél-kétszerese volt az országosnak, ide tért haza sok százezer világháborús veterán, rokkant és hadifogoly, ide, a csontkeménnyé szikkadt udvarokra és virágtalan portákra hullott be a szűkszavú tábori levelezőlap, tudatva az elesett hős halálhírét a lerongyolódott „hadiasszonyokkal". A kommunista üzenetre itt lehetett volna tehát a legnagyobb kereslet. A szabolcsi, bihari és viharsarki falvak napszámos és törpebirtokos népessége a nyomorból, az egész életen át tartó és apáról fiúra öröklődő létbizonytalanságból akart kitörni, haraggal és akármi módon. Ők voltak azok, akik, mint Móricz tankönyvi novellájának tragikus hőse, Kis János, ki akarták enni a nagygazdát a vagyonukból, ők voltak azok, akiknél a sovány kis koszos malac is a belső szoba földes padlózatán szaladgált. Sem eszközük, sem tudásuk nem volt arra, hogyan kell az egyik naptól a másikig tartó mélyszegénységből a kistulajdonosi lét kiszámíthatóságába átlépni, de vágytak a földre, nemzedékek felfokozott várakozásával, nemritkán messianisztikus hittel és a középkori eretnek mozgalmakra emlékeztető keserű dacossággal.[90]

Ám hiába esett neki a proletárdiktatúra forradalmi dühvel a paraszti polgárosodásnak, nem hozta el az alföldi tanyákra sem a magyar Messiást. A *Mindenkihez!* című kiáltvány bejelentette, hogy az ország új kormánya „a földreformot nem törpebirtokokat teremtő földosztással, hanem szocialista termelőszövetkezetekkel hajtja végre".[91] Kun Béla nem földet, hanem forradalmat akart adni a magyar falunak – hasztalan figyelmeztetett az agrárpolitikai irányról döntő március 27-ei kormányzótanácsi vitán Kunfi és Garbai arra, hogy így bizonyosan maga ellen fordítja a vörös hatalom a falu apolitikus tömegeit.[92] „Kisbirtokosokra nincs szükségünk, mert mezőgazdasági gépekkel dolgozunk majd. A paraszt legyen proletár ugyanúgy, amiként az ipari munkás" – torkollta le az ellenvetéseket bő fantáziával és üres nagyotmondással.[93] A Károlyi-féle földreformtörvény nyomán felállt birtokrendező bizottságok és a helyi földigénylő bizottságok munkáját a Tanácsköztársaság gyorsan megszüntette. A kistulajdonosi társadalom álmát elfújták a süvöltő böjti szelek. Pedig március 21-én a sáros tavaszi földek határát mintegy kétszáz – zömében szegényparaszti összetételű – bizottság mérte és jegyzőkönyvezte: 570 felosztási körzetben legalább 188 birtokrendezési bizottság tevékenykedett.[94] Az egykori cselédből lett földművelésügyi népbiztos, Nyisztor György, Kun Béla álláspontjára rákontrázva március 27-én goromba szóval jelentette ki, hogy „télen már fegyverrel leverhetjük a parasztot a cselédekkel". Az április első napjaiban kihirdetett földrendelet pedig világossá tette, hogy a kommunista hatalom végső célja a föld egységes állami tulajdonba vétele, egyetlen gigantikus méretű állami gazdaság kialakítása, amelyekhez képest a termelőszövetkezetek létesítése is csak ideiglenes megálló. „A végcél az, hogy Magyarország összes termőföldje, mint egyetlen gazdaság vezettessék, végsőkig fokozva a termelési lehetőségeket, tekintet nélkül az időjárás viszonyaira."[95] A népbiztosságokká átalakított minisztéri szobákban lázas munka folyt, termelés és ellátás egységesítéséről és centralizált irányításáról, az egymást követő tervezetek-

ben pedig egyre magasabbra épült az igazgatási felügyeleti piramis, és egyre kevesebbször fordult elő magának a termelőszövetkezetnek a fogalma. A propaganda arról írt piros tintával és nagybetűs biztatással, hogy „szabad a nép, és övé a föld", de a tervezőasztalokon már csak a „Tanácsköztársaság mezőgazdasági birtokain" dolgozó „állandó alkalmazott munkásokról" volt szó.[96] A szocialista szövetkezetesítési mozgalom nem alulról jövő kezdeményezésként valósult meg 1919 tavaszán, hanem az „állammá szervezett proletariátus" révén – azaz hatósági erőszakkal. Az egész országban, minden megyében létrejött termelőszövetkezetek – kevés kivétellel – az állami parancsszó termékei voltak, a megyeközpontokból fővárosi direktívákkal és politikai ellenőrökkel irányított, intézők és főintézők vezette állami gazdaságok kényszertársulásai, amelyeknek legfőbb feladatuk az volt, hogy minél több terményt és élőállatot szállítsanak fel Budapestre. A proletárdiktatúra parasztpolitikájából hiányzott a „tanácsköztársasági szellem" – jegyezte meg a Földmunkások Országos Szövetségének titkára csalódottan.[97] A falusi szegénységnek, a földmunkásoknak forradalmi földosztás helyett forradalmi röplapok és a kastélyokba beköltöző politikai megbízottak, az uradalmi cselédségnek a magas lóról dirigáló „kasznárok" jutottak, csak most már „termelési biztosoknak" hívták őket. A gazdatiszti réteg többségében a kommunista kollektivizáció szolgálatába állt. Ők mindennap olvasták az újságot, és nem kívántak az ellenforradalom hősei lenni – legfeljebb utólag, amikor visszatért a régi hang, és a régi urak visszaültek a Földművelésügyi Minisztérium nehéz tölgyfa asztalai mögé. A puszták „proletár" népe viszont kevésbé tájékozódott a pártsajtóból, és a jelenre, nem pedig a daloló holnapokra összpontosította a figyelmét. A tejtermelés a tehénállomány elhanyagolása miatt 80 százalékkal csökkent az uradalmi istállókban, miközben a konvenció formájában kiosztott tejmennyiség majdnem a másfélszeresére nőtt.[98] Amikor március 21-e után a termelési biztosok a munkateljesítmény katasztrofális lanyhulását kérték

számon, akkor azt válaszolták: „Mi köze hozzá, a miénk, akkor dolgozunk, amikor akarunk." Nem hatott rájuk az érvelés az uradalmak állami kezelésbe vételéről: „Hisz akkor ott vagyunk, mint a mádi zsidó" – mondogatták például a Vas megyei Lékán a herceg Esterházy-uralom cselédjei, éppúgy, mint a bihari volt egyházi uradalmak tehenészei.[99] A paraszti társadalom egyértelmű ítéletet hozott a változásokról: hiába jött a kommunizmus, a cseléd az cseléd maradt – legfeljebb az állam cselédje. Valójában a mezőgazdasági munkásság alig negyedét kitevő uradalmi cselédség is megosztott volt.[100] Egy részüknek – gépészek, kertészek stb. – nyilvánvalóan tetszett a mesterségesen felpumpált színvonalú alkalmazotti jólét. A többség azonban „sajátot" akart. Ők, akiknek amúgy se volt mit a közösbe bevinni, az uradalmi csűrök magtárát és istállóit akarták a maguk számára „kiszocializálni", és végre önálló kis házhelyet kapni, tehenet az istállóba, disznót az ólba. Az uradalmiból lett szövetkezeti alkalmazottak magas természetbeni juttatásait Hamburger Jenő nyár elején már le akarta szállítani, legalábbis értéktelen fehérpénzben kifizetni, mivel „a mezőgazdasági munkabérek, különösen amennyiben ezek legfőképpen nyerstermények ben nyilvánulnak meg, katasztrófával fenyegetik közellátásunkat".[101] A termés elvételére azonban már nem került sor, de akit csak pénzben fizettek ki, elpártolt. Minél nagyobb címletekben, annál inkább. A voluntarista kommunista pénzpolitika mai szemmel nehezen érthető paradoxona volt, hogy mindenki aprópénzre vágyott: a fémapróból kevés volt, a papírből pedig sok – de azon leginkább színházjegyet és könyveket lehetett venni a távoli fővárosban, nem pedig mindennapi kenyeret a kenyéradó gazdánál. Székesfehérváron egy fehér tarisznyás szövetkezeti idénymunkás egyenesen a megyei direktórium vezetőjéhez fordult: „Nagyságos elvtárs uram, a kopasz pénzért négy napot kaszáltam, de nem kaptam érte egy falat kenyért sem." Majd arra kérte a megye urát, hogy a hol „Kun Béla-pénznek" nevezett, hol „kopasznak" csúfolt kétszáz koronását váltsa csengő aprópénzre...[102]

Ezzel szemben a napszámos-cselédi lét álmainak netovábbjára, a magabíró kisgazda gyarapodására mégsem köszöntöttek be olyan rossz idők. A hangos hadüzenetek ellenére a proletárdiktatúra az akkor még döntően mezőgazdasági jellegű országot a maga nagy többségében nem merte megtámadni. Kinyilvánították a föld köztulajdonba vételét, de a meglévő kisbirtokokat 100 holdig érintetlenül hagyták. A birtokmaximum egyébként sem volt központilag meghatározva, így akár 200 holdas paraszti birtokok is megmaradtak. Hivatalosan megszüntették az ingatlanok adásvételét, és a legtöbb helyen összeomlott a telekkönyvezés is – a Forradalmi Kormányzótanácsban eredetileg az merült fel, hogy a telekkönyveket el kell égetni –, de a szabad birtokforgalom betiltása mégsem tudta meggátolni, hogy itt-ott, kéz alatt így is fantasztikus áron cseréljenek gazdát dús földű szántók és értékes szőlők. A háború és a háború utáni bizonytalanság mégnégyszerezte, sőt egyes helyeken megtízszerezte a földárakat.[103] A megművelhető földek majdnem fele ténylegesen magántulajdonban maradt: a gyümölcsöskertek, a rétek, a szőlők, tehát az intenzíven művelhető területek, de még a szántók többsége is paraszti birtokokon feküdt, a szavasmarha-, ló- és sertésállomány 80 százaléka szintén paraszti gazdaságokban növekedett. A kisbirtokosok adómentességet kaptak, sőt májustól ígéretet is arra, hogy ha a pármaciháikból a bankba viszik a pénzüket, 4 százalékos kapitalista kamatot fizet rájuk a kommunista diktatúra. Hálásak nem lettek mindezért, az adóelengedés irracionális rendelkezésében ugyanis a magántulajdon elleni további támadások előkészítését látta meg a földhözragadt paraszti józanság.[104] „Államot adószedés nélkül nem lehet fenntartani..." – mondogatták a dél-zalai falvak gazdái, és nem is siettek a városi világforradalom segítségére. A falvakban a vidékre kiszálló vöröskatonák beszámolói szerint a kövér disznók szinte szétnyomták az ólak ajtaját, mert a parasztok tejjel, tojással etették a sertéseket.[105] A hatalmasra növekedett városi fizetések falura kívánkoztak, de a falunak nem kellett a „szovjetpénz", amely így a városban is elveszítette értékét.

Ráadásul a hivatalosan kihirdetett földrendelet mellett létezett egy bizalmas körlevél is, amely házhelyek, illetve a proletártulajdonba vont uradalmakból 5 holdig terjedően törpebirtokok kiosztását tette lehetővé. Ezek a kényszerek szorításában született taktikus engedmények – az országosan nem elhanyagolható mértékű, tízezer holdakra terjedő, spontán földfoglalást másként nem lehetett legalizálni – lelkessé nem, legfeljebb csendessé tették a földmunkásokat, a jövő bizonytalansága azonban megmaradt. A csurgói járás szélén élő bagolasánci szegény napszámosok ákombákommal írt levélben néhány kapavágás földet kértek csupán „a jószívű Direktórijomtól" – és mindenre felkészülve legalább a községi temető megnagyobbítását, mert a föld úgy kicsúszott alóluk, hogy már nem bírtak hová temetkezni. És miközben a városi munkás több szabadidőre vágyott, addig a „paraszt dolgozási hajlama a horizonton ragyogott" – jelentették a detektívek a Duna–Tisza közéről, hozzátéve, hogy a kisgazdák egyetlen gondja a közelgő termésre irányul, nehogy „egész fáradtságuk gyümölcse kárba vesszen".[106] Az Élet élt és élni akart: a statisztikák szerint tavasszal búzából 1 millió, rozsból ¾ millió holddal nagyobb terület volt bevetve, mint egy évvel korábban.[107] A Partium és a Tiszántúl területétől az áprilisi román támadás után megfosztott Tanácsköztársaság elosztási kommunizmusa mégis csak úgy tudott tervezni, hogy ősszel egy főre harmadannyi kenyérgabona jusson, mint a békekorszakban. A főváros és a vidék éhező fogyasztóinak tehát csak éhkoppot tudott ígérni, a termelőkkel meg tudatta, hogy minden felesleges terményüket igénybe veszi – ha kell, akár katonai erővel is. A Tanácsok Országos Gyűlésének szónoklatai közül egy sem váltott ki akkora hatást, mint Hamburger Jenő felszólalása: az egy főre jutó éves gabonafejadag nyomán „72 mázsásnak" elnevezett szónoklat utóbb a proletárdiktatúra „őszödi beszédének" bizonyult. A falu széttartó és alapjában apolitikus társadalma 1919 nyarára összefogott: a kisgazda, a béres és a falusi kisiparos proletár szövetsége a proletárdiktatúra ellenében jött létre – meglepően rövid idő alatt.[108]

10. „A KÖLTÉSZET ÚTJA A KOMMUNISTA ÁLLAMBAN NYÍLEGYENES” – ÉRTELMISÉG ÉS PROLETÁRDIKTATÚRA

A proletárdiktatúra szövetséget igazából azokkal akart kötni, akikben magára ismert. És azokban ismert magára, akik a forradalom nyelvén beszéltek. A forradalom nyelve pedig arról szólt: a politikának és erkölcsnek egynek kell lennie. A halott Szabó Ervin öröksége volt ez, akinek életművéről a Kormányzótanács már március 27-ei ülésén kijelentette, hogy „a proletárállam tulajdonának tekinti”, cserébe édesanyjának szerény havi juttatást biztosít, a nagy halottnak pedig „művészi síremléket állíttat”.[1] Az ülésről készült gyorsírási jegyzőkönyv megemlékezett Böhm Vilmos kommentárjáról is, aki szerint „kitűnő üzletet csináltunk”.[2] A művészi síremlék helyett május 1-jén Szabó Ervin egy gigantikus méretű, közel három méter magas, gipszből készült mellszobrot kapott, a Városligetben ez szegélyezte a felvonulók útját. Bajuszos, „nekibúsult” feje ekkor vált tízezrek számára a bolsevizmus szellemi előfutárává. Révai József azt írta: „Szabó Ervin volt az ős, forró, minden ízében kívánója a megszületett Magyar Tanácsköztársaságnak.”[3] A Városi Nyilvános Könyvtárat Szabó Ervin Könyvtárrá

keresztelték át. Ez a névadás az 1919–1946 közötti negyed évszázados kényszerszünet ellenére is fennmaradt, Szabó Ervin nevét bármelyik útvonaltervező kiadja. Nem tudjuk, Szabó Ervin mit szólt volna Kun Béla hatalomátvételéhez, porladó teteme fél éve hallgatott, de tény, hogy nemcsak tanítványai, hanem barátai legtöbbje is csatlakozott. Babits Mihály ugyan nem lépett be a kommunista pártba, de március 21-e után azt írta: „Magyarok! a kor nagy dologra hi, / mi vagyunk az idők postásai, / mi küldjük szét a vörös levelet, / melynek pecsétjei vérző szivek."[4] A vérmesebbek egyenesen a diktatúrát éltették, az író Szabó Dezső a *Nyugat*ban tudatta: „forradalom csak egy lehet: proletárforradalom", március 21-ről pedig úgy emlékezett meg mint „igazságtevő péntekről".[5] Szabó Dezső áprilisi vezércikkében ugyan a tőke ellenforradalmáról, „pocakosodó burzsoáziáról" és „szajha sajtóról" dohogott – nagyon utálta a Károlyi-forradalmat, amelynek szabadkőműves vezetői csak egy pesti középiskolai állást adtak neki –, de néhány hét múlva már hangosan és háborítatlanul zsidózott. A diktatúra által kiutalt írói ellátmányait viszont az utolsó napig hiánytalanul felvette. Ezzel nem volt egyedül. Az értelmiség, és különösen az írók, járadékossá szerettek volna válni, és e vágyaknak legfőbb támogatója Lukács György, a kulturális ügyek irányítója volt, aki megejtő természetességgel értekezett arról, hogy „lajstromozni" fogják a magyar írókat. A szavairól tudósító Márai Sándor pedig azt találta természetesnek, hogy az írók és szervezeteik működése a „kommunista rendnek a határait semmi tekintetben ne érintse".[6] Máraiból a Tanácsköztársaság időszaka faragott irodalmi celebet – homlokára omló hajjal, borzas fejjel ábrázolta a *Színházi Élet*ben megjelent karikatúra –, de cikkének megszorító kitétele láthatólag nem zavarta az alkotó energiákat. A budapesti egyetem kupolacsarnokában tömegek tolongtak az írói címért és az írókról történő bőkezű kommunista gondoskodásért: „jöttek tizenhét éves kis öregek és százhetvenöt éves ifjú titánok, örökre meghalt hetilapok feltámadt szerkesztői, rövidszoknyás kislányok, […] fehérhajú »fekete

reakciósok« és vörösek" – akár egy régi „vígszínházi főpróbán".[7] Bár a tengernyi önjelölt a frissen alakult Írói Tanács hivatalos felhívására jelentkezett, ez utóbbiak tagjai, látva a tülekedést, gyorsan szét is oszlatták a hiú reményeket. A *Nyugat* folyóirat szigorú szerkesztője, Osvát Ernő azzal bocsátotta el a csalódott jelentkezőket, hogy Írói Direktórium alakult Lukács György vezetésével, amelynek tagjai Balázs Béla, Révész Béla, Kassák Lajos és Komjáti Aladár lettek.[8] A túlbürokratizált, hatásköri kuszaságokban hamar nagyra nőtt irodalomirányítási rendszer valódi parlamentje a Szellemi Termékek Országos Tanácsa lett. A főszereplők jórészt itt is ugyanazok voltak: a nyugatosok és Kassákék szocialista köre – Szabados Sándor és még inkább Lukács György népbiztosok jóindulatú árnyékában. A tanács ülésein intenzív vita folyt arról, hogy ne az eladott példányszám határozza meg az alkotó értékét, nehogy az olcsó siker nagyobb jövedelmet biztosítson, mint a „nagy lelkierő" felhasználásával alkotott munka. A kapitalisztikus gazdasági rend keretei között zajló irodalmi tömegtermelés a művészetek „erkölcsi lehanyatlását" és „elsekélyedését" hozta el – állapították meg –, nincs szükség tehát szerzői jogra, de jogdíjra sem ezentúl.[9] Lukács úgy vélte, a proletárdiktatúrának rengeteg könyvre van szüksége, az írói kataszteri bizottság Osvát Ernő vezetésével mégis arra jutott, hogy egy jó költőtől évi 24 jó versnél több aligha várható. Ennek fejében megilleti viszont legalább egy jó szakmunkás bére mint rendszeres juttatás, mert – így az indoklás – a „költői termelés rendkívüli lelki feltételeket kíván", és a költőknek is jár „az emberséges élet".[10] „Elég egy könyvet írni egy évben" – adta ki kegyesen az ukázt Kun Béla is az íróknak egy furcsa hangulatú, Szamuely bőrkabátos terrorlegényeivel fűszerezett „irodalompolitikai" beszélgetésen, a Kohner-palota rokokó és empire bútorokkal berendezett, stukkókkal gazdagon díszített könyvtárszobájában, a hazai műgyűjtés háború előtti kincsesházában. Azt, hogy ez a mondat tényleg elhangzott, más forrás alapján megerősíteni nem tudjuk, de akár el is hihetjük az eseményt meg-

örökítő Krúdy Gyulának, mert ő 1919-ben is sokat írt. „Krúdy úr – fordult az elbeszélés szerint kedvesen a *Szindbád* szerzőjéhez a fényes díszletek közé kiült nadrágban letelepedő Kun Béla, feltűnően kerülve az elvtárs megszólítást –, és a többiek is, legyenek szívesek akár holnap is fölfáradni a Szovjetházba, ahol legközelebbi munkájukra való előleget fölvehetik."[11] Hiába, az értelmiségnek való udvarlás receptje örök, és ahogy Krúdy megjegyezte: a legtöbb írónak ebben az időben „egyetlen krajcárnyi jókedve" sem volt... Kun Béla végül is tartotta a szavát. A Tanácsköztársaság a „rendkívüli lelki feltételek" mellett anyagi boldogulást is kínált annak az 550 írónak, akit felvettek az írói katasztérbe. A névsorról Osvát, Kassák és Babits döntött.

„Irodalom és szocializmus párban jár" – mondta Illyés Gyula hatvan évvel később François Mitterrand-nak, de az *Egy mondat a zsarnokságról* és a *Szellem és erőszak* szerzője nem tette hozzá saját tapasztalatát, miszerint szocializmus és cenzúra is párban jár.[12] Már 1919-ben is így volt. A Lukács György és Kunfi Zsigmond által irányított irodalompolitika cenzurális volt, bár működése inkább hasonlított a felvilágosult önkényuralom arisztokrata fennhéjázásához, mint a totalitárius elnyomás mechanikus precizitásához. Centralizálták ugyan a könyvkiadást, de a benyújtott kéziratokról olyan lektori testület döntött, amelynek tagjai között Gárdonyi, Karinthy, Kosztolányi vagy éppen Füst Milán is helyet kaptak. (Gárdonyi egy fennmaradt lektori véleményében amolyan pipázgatós modorban tanácsolta el egri paptanár barátját a zsidó származású dán irodalomtörténész, Georg Brandes dicséretétől: „Zsidók fújták nagyra nevét!"[13]) Ráadásul az irodalom mezejére lépő ifjú vagy idősebb titán megválaszthatta kézirata bírálójának legalább egyikét.[14] A Közoktatásügyi Népbiztosságon dolgozó huszonnégy éves Déry Tibor rühellte Gárdonyit, de Tóth Árpáddal együtt felkereste a betegeskedő Zempléni Árpádot – a magyar múlt másik ünnepelt nemzeti bárdját –, aki a részére soron kívül kiutalt 1500 koronás segélyből a *Turáni dalok* angol és német fordítá-

sát szerette volna megvalósítani.[15] Hiába, a keleti rokonságba révült magyarok *is* a Nyugattól várták az elmaradt elismerést. Az egész akció mögött egyébként Móricz Zsigmond állt, akit már korábban megigéztek Zempléni sorai: „Keletre magyar!" Az irodalmár népbiztos Kunfi Zsigmond világossá tette, hogy a tudományos, irodalmi és művészeti élet a szabadságnak egy „bizonyos légköre nélkül ki nem fejlődhetik".[16] Kun Béla maga is tisztában volt a „tiltani, tűrni, támogatni" machiavellista kultúrpolitikai megkülönböztetés szükségességével, ha nem tette is közhírré: „Versek nem kellenek. [...] Ha okoskodsz, ki fogunk végezni" – mondta állítólag Kosztolányinak, aki a közös szerkesztői szobákban eltöltött ifjúság régi pajtásságával kereste fel a Visegrádi utcában a kommün elején. A párbeszédet Kosztolányiné idézte fel férje halála után.[17] Nem biztos, hogy ez a látogatás egyáltalán megtörtént; de ha igen, tették bizonyosan nem következtek belőle: Kun realistábbnak bizonyult irodalompolitikai manővereiben, mint arra arrogáns kiszólásai alapján következtethetünk. „Nem kell éppen a szovjet eszmék mellett, de ellene sem" – adta meg az eligazítást az alkotói szabadság határait illetően a már idézett szűkebb körű beszélgetésen Krúdyéknak. A „szovjet eszmék" természetesen őt és mindenkori véleményét jelentették. A hajlékony Kosztolányi megértette az üzenetet, és azt írta a *Színházi Élet*be, szép színésznők és marcona vöröskatonák képei közé: „A költészet útja a kommunista államban nyílegyenes."[18] Kosztolányi kacskaringói is csak később következtek, nem a Tanácsköztársaságban. Marx-fordítást vállalt és proletárnevelő színpadi felolvasásokat, korábbi illetményei elmaradását pedig udvariasan, de határozottan szóvá tette. A diktatúrabeli buzgólkodását később antiszemita újságírásban „tisztára" mosó Kosztolányi 1919 tavaszán–nyarán nemcsak hogy szabadon járt-kelt, hanem Siófokon Pogány József népbiztos-hadtestparancsnok „legszűkebb udvartartásában, mint udvari költő érvényesült és fürdött részben a Balatonban, részben Pogány uralkodói kegyeiben".[19] Móricz Zsigmond sem volt rest kommu-

nista hűségnyilatkozatot tenni, amikor az írói kataszter 550 neve között a sajátját a legmagasabb járandóságra jogosultakhoz besorolva találta meg: „A magyar írók e zászlóalja a béke, az emberiség szabad, boldog jövőjének kis katonái."[20] A grafomán Móricz naplójában azért sűrűn zsidózott is, és miközben a kommün kudarcának tanulságaként azt jegyezte le, hogy nem az eszme bukott, hanem a zsidók, addig saját „fajtáját" sem kímélte: „Ezek a rend és fegyelem alatt szeretnek élni, büszkék a kapitányukra, aki »az embereinek ruhát követel«, s hangosan káromkodik az érdekükben. Jó katonanemzetség ez, szeret rövid ideig erősen dolgozni, aztán nagyot és ártatlanul heverni…"[21]

Az írók – legalábbis a kataszterbe felvettek – kétségtelenül jobban jártak, mint azok, akik „csak" újságírók voltak. Áprilisban már arról volt szó a Forradalmi Kormányzótanács ülésén, hogy a lapokat a *Vörös Ujság* és a *Népszava* kivételével meg kell szüntetni. A mérsékeltebbek, elsősorban Kunfi, ezt azzal védték ki, hogy elég a háborús cenzúrát újra bevezetni.[22] A polgári napilapokat aztán néhány hónapnyi vegetálás után május 13-án végleg betiltották – papírhiányra hivatkozva. A munka nélkül maradt tollforgatóknak mezőgazdasági munkát ajánlottak, így nem csoda, ha a fővárosi sajtómunkások fő fészkének számító Otthon Kör forradalmi radikális főhadiszállásból a kulturális ellenállás fészke lett 1919 kora nyarán.[23] Senki sem akarta a szerkesztőségi asztalait otthagyni, hogy méhészeti vándortanítóként vagy selyemhernyótenyésztési felügyelőként tervezze újra az életét, és az analfabéták írás-olvasásra tanítása sem volt vonzó pályaív a toll nélkül maradt tollnokoknak. Tomboló éljenzés fogadta júliusban a liberális Szász Zoltánt, aki kimondta, hogy a proletárdiktatúra néhány hónap alatt a legelvetemültebb zsarnokságot valósította meg: „Az, ami most van, már rég nem forradalom. Az, ami most van, rémuralom."[24] Ellene küzdeni pedig nem ellenforradalom, hanem szabadságharc. Szász Zoltán bátor kiállását nem merték megbüntetni – majd a Horthy-korszakban vágják sittre a szólásszabadságot mindenkivel szemben

következetesen érvényesítő újságírót.[25] A harmincmilliós Magyarországról ábrándokat szövő Rákosi Jenő viszont heteket töltött fogságban túszként, ahogy Hegedüs Loránt is, utóbbi stílszerűen a fogva tartók által rendelkezésre bocsátott Marxon rágta át magát alaposan a börtönélet tétlenségében. Értük Lukács György nem ejtett könnyet. „Megengedhetetlen – fejtegette –, hogy a burzsoázia szellemi erőszakszervezetei, az oktatás és a sajtó megtartsák a maguk szabadságát."[26] Lukács a „szabad sajtóban" a kapitalizmus bomló kultúráját látta, azt, amely a régebbi, tisztább korok szerves fejlődését elpusztította. Ahol a kulturális folytonosság helyett a divat uralkodott, ahol „a nagyképű és nagyhangú kontárság" foglalta el a „nagyszerű" klasszikus kultúra helyét, ahol a piac leigázta a szellemet. Mindezek helyébe a filozófus-népbiztos odaállította a forradalmi jövő ígéretét: az ember „öncélúságát", az ember és társadalom újra megalkotott szerves egységét. Megírta ezt már ő korábban is, *A regény elmélete* költői hangulatú bevezetésében: „A világ tágas és mégis otthonos, mert a lélekben lobogó tűz egylényegű a csillagokkal; élesen elválnak egymástól ők, a világ és az én, a fény meg a tűz, és mégsem válnak soha egymástól örökre idegenekké; mert a tűz a lelke minden fénynek, és fénybe öltözik minden tűz."[27] Most áthangszerelte a próza világára, de a lényeg nem változott. A proletárforradalom győzelme nyomán létrejövő új kultúra lehetősége az ember belső uralma a környezete felett – állította Lukács, minden gátlás nélkül visszavezetve a proletár hitvallását a 18–19. századi klasszikus idealizmus klasszikusaira; Kantra és Fichtére.[28] Kevés volt mindebben a marxizmus, és még kevesebb a „materializmus". – az 1919-es Lukács szerint maga a kifejezés sem volt több üres jelszónál.[29] Boldog koroknak nincsen filozófiája, mert a boldog korokban minden ember filozófus. E szintén a *Theorie des Romans*ból származó gondolat varázsa túlélte a Saulusból Paulussá, esztétikai fenegyerekből revolvertáskás népbiztossá lett Lukács leszámolását korábbi nézeteivel – mintha még mindig azon dolgozott volna, hogy a regény elmélete felkel-

jen és járjon, és valóra váltsa a német költő, Novalis romantikus álmát arról, hogy mindenütt otthon legyünk. Az 1919-es Lukács a kommunizmus gazdasági és politikai győzelmében nem a történelem végét, hanem igazi kezdetét várta: „[A] dolgozó emberiség sem érkezett még el a céljához, ha az összes gazdasági nyomorúságai megszűntek, hanem csak annak lehetőségét teremtette meg, hogy friss erővel elinduljon igazi célja felé."[30] Ami nem más, mint „a társadalom végső önmagára eszmélése, a fejlődésben önmagát kereső szellemnek önmagát elérése".[31]

Nagy szavak, amelyek azonban aligha adtak minden proletárnak ingyenes belépőt a filozófus-mennyországba. Ők egyébként is inkább a szocializált színházi karzatokon szunyókáltak – a korabeli pesti vicc szerint mindent lehetett a színházban, csak tapsolni nem, nehogy megzavarják a proletár édes álmát.[32] A Lukács György és barátja, Balázs Béla instrukciói alapján két kézzel szórt szakszervezeti szabadjegyek boldog birtokosai birtokba vették ugyan a nézőtereket, de kártyázással enyhítették a műélvezetet, és Ibsen fojtott hangulatú családi drámái, Strindberg nőgyűlölő darabjai helyett a *happy end*del végződő zenés orfeumi darabocskákat szerették igazán, hiába nézett a limonádéműfajokra ferde szemmel a puritán marxista esztétika. A drámahívő Lukács az orfeumok gyökeres reformjáról beszélt, de az élet máshogy döntött.[33] Március 21-én este az Operában ifj. Johann Strauss *A denevér* című vígoperája ment, a második felvonás finaléját azonban a nézőtérre nyomuló fiatalok szakították félbe, akik a darabbeli Orlovsky báró báljába mintegy hívatlanul betoppanva azt kiáltozták, hogy „Éljen a szovjet köztársaság!" Miután elénekelték a *Marseillaise*-t, távoztak, a *show* pedig folytatódott: a történelem földindulása sem írta át az örökzöld slágereket, a kínos politikai közjáték után éppen Rosalinda és tüzes magyar csárdása következett.[34] Az ijedt közönség a prózai színpadokon is fellélegezhetett, a klasszikus kánon előadásait nem fenyegette semmi, Hamlet kétélye éppúgy színpadon maradhatott, mint Faustnak és Mefisztónak az isteni rend ellenében kötött lázadó szövetsége is.[35] Az örök klasszikusok mellett befutott vagy éppen most berobbanó hazai sztárszerzők (Bródy Sándor, Molnár Ferenc, Harsányi Zsolt, Zilahy Lajos) darabjai is ott dübörögtek a kommunizált deszkákon, és az új bemutatók között nemcsak Pogány népbiztos saját hadvezéri álmairól írott fércműve, a *Napóleon*, hanem a Nobel-díjas német Gerhart Hauptmann tolvajkomédiája, *A bunda* is ott szerepelt.[36] A rövid korszak szinte minden napján élénk színházi élet folyt, a négy és fél hónap alatt az öt budapesti színházban tíz új bemutató volt, a színésztársadalom pedig – főleg annak fővárosi része – kiváltságos elbánásban részesült.[37] „Új, tökéletesebb színészgeneráció, átfogóbb színpadi nevelés és minden színpadi hatásra technikailag tökéletesen berendezett színpad: ez a kettő szükséges ahhoz, hogy a rendező, aki eljön, ledönthesse a mi barbár színpadunkat, és igazi színházművészetet adhasson" – fogalmazta meg az elvárásokat Halasi Andor, de leparancsolni még a vaskalapos vidéki direktorokat sem engedte Lukács György, ehelyett a korszakban végig megjelenő (!) *Színházi Élet*, a félig bulvár, félig kulturális lap riportere körbejárta a színiiskolákat, és megkérdezte, ki milyen szerepben szeretne fellépni.[38]

A fiatal széplelkek és középkorú művészek, megmámorosodva az események menetétől, a színpadokon kívül is lelkesedéssel igyekeztek szerepléshez jutni.[39] A szerepálmokat a korabeli kultúrpolitika meg is ígérte. Legnagyobbat az új művészet, a filmszakma képviselői kérték, ők – inkább svéd, mint amerikai mintára – egy egész „mozikertvárost" álmodtak a Buda környéki hegyekbe „a modern építéstechnika minden vívmányával".[40] Az első világháború alatt – a külföldi vetélytársak kényszerű távolmaradásával – felívelt a magyar moziprodukció, kiépült a némafilmgyártás infrastruktúrája, és a mai *start-up*ok világát idézően villámgyorsan alakultak és változtak át a forgalmazás igen jövedelmező csatornái is. A tömegek érdeklődését rögtön megnyerő, de a művészeti hierarchiában még a helyét kereső műfaj megmozgatta a magas műveltség felkent papjainak gondolkozását is. Lukács György németül tette

közzé filmpoétikai fejtegetéseit, Szabó Dezső viszont magyarul írt a mozi esztétikájáról, lelkesen, hívő igenléssel. A magyar Hollywood 1919-es tervei a kor szomorú lakás- és élelmezési viszonyai közt mégis érthetően magyarosra sikeredtek: a jövendő magyar filmsztároknak önálló házakat ígértek, a bejárat előtt virágágyakkal, a ház mögött pedig konyhakerttel és baromfiudvarral, a szingliknek meg „tágas panziókat" teljes ellátással.[41] A film, amennyire új műfaj volt, annyira bizonytalan is önmagában – a szervezési összevisszaság miatt csak május végétől fogtak hozzá újra a tényleges játékfilmgyártáshoz. A háborús évek mozisztárja, Lugosi Béla a színházak kommunizálásánál vállalt hivatalos állást, ám a harmincas évekbeli horrorfilmek későbbi koronázatlan királyának tevékenységében semmi félelmetes nem volt 1919-ben – inkább kollégái biztos kenyeréért küzdött hivatalos szakszervezeti funkcionáriusként. Az állami gázsira érdemes filmszínészeket kiválasztó bizottság elnöke azonban nem ő, hanem a huszonhat éves Korda Sándor – a későbbi Sir Alexander Korda – volt. A 41 kiválasztott között pedig ott volt jövendő felesége, a húszéves Farkas Antónia (Korda Mária) is, aki rögtön főszerepeket kapott Korda gyors egymásutánban készült ekkori opusaiban.[42] Egy másik későbbi hollywoodi rendezősztár, Kertész Mihály is tagja volt a bizottságnak, ez a viszony azonban – leghíresebb filmje, a *Casablanca* szállóigévé vált zárómondatával ellentétben – nem lett egy csodálatos barátság kezdete. Április elején még bemutatták Kertész egy rövid agitációs mozgóképét, *Jön az öcsém* címmel, amelynek lírai záróképsoraiban felragyogott a felirat: „Világ Proletárjai Egyesüljetek!", még lefilmezte a Vörös Riportfilm számára a május 1-jei felvonulás vörös rongyokból és bolsevik nagyot akarásból alkotott grandiózus gipsz- és kartondíszleteit és a köztük hullámzó budapesti tömegeket, ám a kötelező propagandafeladatok letudása után Kertész mégis inkább távozott, mégpedig Bécsbe. Ott fényes ajánlatok várták – itt zavaros pénzügyek maradtak utána, vagy legalábbis zavaros pletykák rendezetlen bútor- és lakásügyleteiről. A proletárdiktatúrából meglépő Kertész nem is tért már haza, csupán a néhány évtized múlva Michael Curtiz néven megszerzett világhíre jutott vissza szülőházába, ahol a pályakezdet többtucatnyi, gyorsan elenyésző emlékezetű némafilmjét leforgatta.

A Tanácsköztársaság a magyar némafilmgyártás aranykorának végére esett, így nem vált belőle új kezdet, hiába ígérte a *Színházi Élet* 1919 tavaszán a magyar film reneszánszát. De nem is tekinthető mélypontnak, inkább a hőskorszak utolsó fejezetének a magyar mozi 1920-as évek elején bekövetkezett összeomlása előtt.[43] Ha hihetünk a korabeli tudósításoknak, összesen 35 magyar játékfilm készült a 133 nap alatt, némileg alulmúlva a világháborús évek üzleti alapon folyó tömegtermelését – de hát nyersanyagot is csak kéz alatt lehetett szerezni Bécsben, sok-sok pénzzel és népbiztosi protekcióval. A filmkészítők többsége talán még örült is a kommunizmus jelszava alatt rájuk eresztett állami védőhálónak. A mozitulajdonosok már kevésbé, de őket senki sem kérdezte, amikor áprilisban államosították a filmszínházakat. A színészképzés államosítása mellett – amelynek teljes tanári névsora is összeállt – Lukács György tervei között ott szerepelt egy kommunista filmszínészképző intézmény felállítása is. A pártsajtó eközben a „szenzációt hajhászó filmek korszakának végéről" regélt, miközben a korszakban forgatott filmek még nyomokban sem tartalmaztak kommunista ideológiai tisztaságot.[44] Bár a gyártási tervek között a világirodalmi és magyar kánon jól ismert szerzőinek művei szerepeltek Jókaitól Tolsztojig és Mikszáthtól Charlotte Brontëig, ezekből csak alig egy-kettő valósult meg, köztük a legnagyobb sikert a Jókai-novellából készült, Korda Sándor rendezte *Fehér rózsa* aratta. Az ezres létszámú statisztát felvonultató, részben a Balatonnál forgatott filmet 1919 novemberében, két héttel Horthy Miklós budapesti bevonulása után mutatták csak be – nem is készítésének idejével és körülményeivel reklámozták, inkább azzal, hogy „Minden idők leglátványosabb magyar filmje".[45] A bemutató idején egyébként Korda már Bécsben volt, nem „a bűnös Budapesten". Első

sikerei színhelyére már csak egyetlenegyszer, egy rövid napra tért haza, amikor is a hatóságok a Tanácsköztársaság idején történtekről faggatták. Ekkor megfogadta, hogy soha többé be nem teszi a lábát az országba, és ezt a fogadalmát be is tartotta.[46] A később angol lovaggá ütött nemzetközi filmcézár volt a proletárdiktatúra filmgyártásának meghatározó művészeti megmondóembere – és erre teljesen alkalmas is volt a *Világ* jó tollú filmkritikusából lett filmrendező. Felmerült egy nagyszabású „kommünfilm" terve is Leninnel és az ő „egészen regényes ifjúságával" – ezt nem Korda készítette volna –, de a kurzusfilm elkészítésére végül nem jutott már idő.[47] A sietve elkészült és jórészt csak a bukás után bemutatott alkotások többsége egyébként felejthető és gyorsan el is felejtett, melodramatikus történetek voltak, némi szociális ízzel és persze sok-sok szerelemmel agyoncukrozva. Tatabánya munkásságát például egy olyan sztorival ajándékozta meg Kun Béla, amelyben egy gyáros elrabolja egy szegény tanító menyasszonyának szívét és szüzességét, de mire a film véget ér, a szerelmétől megfosztott, állásából kiüldözött, haldokló tanító nagyvonalúan megbocsátja a vele történt szörnyűséget, és átengedi szíve választottját a szívrabló kapitalistának, mivel elérte élete célját: a gyáros felszabadította a munkásait.[48]

A mozi akkoriban még néma világa érdekes kakukktojásként került a proletárdiktatúra fészkébe. A Tanácsköztársaság önkényuralmának igazi kulturális paradoxona a „magas" művészet szinte vallásos kultusza volt. A 133 nap a hazai képzőművészeti élet korábban kivirágzó modern törekvéseinek sokszínű seregszemléjeként máig ott lüktet a művészeti hagyományok egymásra halmozódó emlékezetében. Ám miközben a művészettörténeti kánon ma is az alkotókra és műveikre tekint, szinte az aranykor színeit idézve, vagy éppen „stratégiai ágazatként" emlegetve, addig az emlékezetpolitika nem a festőt, hanem a fekete tussal megörökített modelljeit nézi – nem Derkovits Gyulát, hanem Szamuelyt.[49] A szembenállásból – amiképpen azt a Kassák Múzeum 2018-as tárlata körüli

méltatlan sajtóhadjárat is bizonyítja – ma is könnyen fegyvert lehet kovácsolni. Az események száz évvel ezelőtt mégsem a felfokozott kreativitás történetét írták, sem a megfontolt építkezés következetességét: sokkal inkább remények, akarások és érdekharcok sűrű belvilága volt a szocialista művészet első néhány hónapos ideje. A kaotikus kavargásból persze azok látszottak leginkább ki, akik már korábban is szakítani akartak a szabadelvű korszak historizáló kánonjával. A századelő vizuális forradalmát meghirdető Nyolcak – Kernstok Károly, Tihanyi Lajos, Pór Bertalan, Berény Róbert, Czigány Dezső, Márffy Ödön, Orbán Dezső, Czóbel Béla – közül csak a legutolsó maradt ki a felfordulásból – ő még a háború idején Hollandiában rekedt, és nem sietett vissza forradalmár testvéreihez. Az persze egy másik kérdés, hogy a korszakban mennyire volt elhatározott a szakítás, és mennyire volt lejárt lemez a magyar múlt köré font vizuális fantáziák előző nemzedékeket megtermékenyítő világa, a monumentális historikus festészet. Még a Nyolcak mozgalmának vezérét, Kernstok Károlyt is foglalkoztatta egy olyan üvegablak terve, amely a honfoglaló vezéreket ábrázolta volna.[50] Mindenesetre nemcsak a romantikus nemzeti művészet vezéralakja, Benczúr Gyula, de a hősi múltat misztikus szimbolizmusban feloldó Körösfői Kriesch Aladár is a múlt embere volt 1919-ben – sietve nyugdíjazták is őket. A Nyolcak mozgalma szorosan kötődött a politikai közösséget a progresszív eszmék mentén újjászervezni kívánó polgári radikális mozgalomhoz. Kernstok maga is szabadkőműves volt, előadott a Galilei Körben, alapító tagja volt Jászi Oszkár Polgári Radikális Pártjának, a progreszszív sajtó pedig varázslatos hatékonysággal vitte szét a lazán szervezett csoport varázslatos alkotóinak hírét. Kernstok Ady Endre kedvenc festője is volt, a költő neki ajánlotta a *Sípja régi babonának* megbabonázó sorait, Kernstok pedig Czóbel Bélával együtt ott volt a költővel akkor is, amikor a nyergesi pincesoron a beborozott dzsentri ivócimborák Adyt összekeverték Pósa Lajossal.[51] Ez súlyosabb tévedés volt, mint ha ma valaki Lovasi Andrást téveszt-

tené össze Balázs Palival... Az Adyt elkedvetlenítő eset megmutatta: a polgári radikális sztárvilág hiába írta az irodalom és az eszmék 20. század eleji történetét, valójában rétegkultúra maradt, művészeti és politikai értelemben egyaránt. Mégsem a meg nem értettség, és főként nem az üldözöttség adta a Nyolcaknak az útlevelet 1918–1919 forradalmi univerzumába, sokkal inkább a beérkezettség: már a Monarchia kihunyó ántivilágának is ők voltak az igazi művészeti sztárjai. 1918. szeptember 15-én a megszállt Belgrádban a császári és királyi 37. gyalogezred hivatalos szervezésében, az ezredtulajdonos József főherceg védnökségével megrendezett képzőművészeti tárlat már a hazai modern művészet névsorolvasása volt: Rippl-Rónai József, Mednyánszky László, Kernstok Károly, Márffy Ödön, Tihanyi Lajos, Czigány Dezső, Vedres Márk, Ferenczy Béni, Medgyessy Ferenc, Pátzay Pál, Major Henrik, Beck Ö. Fülöp, Berény Róbert stb.[52] Kernstok Károly az őszirózsás forradalom idején rögtön az események sűrűjébe került, a Nemzeti Tanács tagjaként célja egy önálló művészeti minisztérium létrehozása volt, amely átfogta volna a képző- és iparművészet, irodalom, zene és színház egészét annak érdekében, hogy megteremtsék a művészek számára a nyugodt alkotáshoz való intézményi és anyagi hátteret. Ebből az elképzelésből csupán annyi valósult meg, hogy Kernstokot 1919. január végén kinevezték a szépművészeti ügyek kormánybiztosává, de érdemi tevékenységre nem nyílott módja. Március 21-én Kernstok megbízatása megszűnt – egy diktatúrában nem azokra várakoznak a nagy tisztségek, akik szerint a „festészetben nincs világnézet"[53] –, de a Nyolcak vezető festői lettek a proletárdiktatúra művészeti hangadói.[54] A Művészeti és Múzeumi Direktórium egyik tagjának Berény Róbertet választották, titkárnak pedig Pór Bertalant tették meg, és jobbára tőlük vásárolt képeket a Szépművészeti Múzeum is – az ekkor megszerzett festmények fele az egykori Nyolcak négy tagjának műve volt.[55]

A szervezeti kérdések kuszaságával keveset törődtek a helyzetbe hozottak, annál inkább a megélhetés kérdéseivel. Eltűntek a porond-

ról a festők eddigi mecénásai, a gazdag polgárok, és helyükbe egyetlen gazda lépett: az állami megrendelés. A proletárdiktatúra művészeti élete a szakma veszekedéseivel van tele, mesterek és hajdani tanítványok közötti, világnézeti jelmezekben vívott intrikákkal és nagyon is valóságos kitúrásokkal, amelyeknek végső tétjük az volt, hogy a „háromezer hemzsegőből" ki milyen feltételekkel kerülhet be a művészkataszter 150 államilag eltartott művésze közé.[56] A kataszter gondolata Herman Lipóttól származott, megvalósítása körül ott sürgölődött Pór Bertalan vagy éppen a fiatal, 21 éves Pátzay Pál, míg a pálya alkonyán álló kisebb-nagyobb művészek – köztük Szinyei Merse Pál – amiatt reszkettek, hogy az új rezsim még művésznek sem ismeri el őket.[57] (A nagy öregek közül Mednyánszky László sajnos már nem sokáig reszketett: áprilisban egy nyomorult bécsi hónapos szobában halt meg.) Különösen rosszul járt Körösfői Kriesch Aladár, a magyar szecesszió legfontosabb alakja, akit háromsoros levélben értesítettek arról, hogy csomagoljon, és élete alkotását, a gödöllői művésztelepet (pontosabban annak ékkövét, a szövőműhelyt) adja át a 29 éves Ferenczy Noéminak.[58] A művészkataszterbe való bekerüléshez egyébként kérdőíveket kellett kitölteni, és az utolsó kérdés kifejezetten ravasz volt: „Kit tart a világ öt legjobb modern festőjének?" Voltak pályázók, akik igen gyakorlatias módon a bírálóikat tartották a legnagyszerűbbnek, de a legeredetibb választ *A magányos cédrus* alkotója, Csontváry Kosztka Tivadar adta: „Minthogy én vagyok a világ legmodernebb festője, alattam sokan lehetnek."[59] A dilettáns prófétának tartott különc művész napfürdőn és egy deka kenyéren élt, aminek következtében néhány hónap múlva halott volt, és bár mások nem jutottak a fényevő zseni sorsára, a művészek anyagi és társadalmi elismertségének kérdését nem tudta megoldani az új rendszer.[60] Ám minden kenyérharcnál fontosabb volt, hogy a Tanácsköztársaság bizonyos értelemben „a szépség diktatúrája" akart lenni: az esztétikum győzelme a világ változékonysága és a történelem eredendő esendősége felett.[61] A proletárdiktatúra első napjai-

tól folyó, kalandregénybe illő műkincsvadászat eredményeképpen legalább ötezer műtárgy került magántulajdonból a múzeumokba, ezek közül a Szépművészeti Múzeumba és a Műcsarnokba több mint másfél ezer muzeális értékű képet szállítottak be.[62] Az egyik legszebb – mindenesetre a legkalandosabb úton megszerzett – trófea az eredetileg a Batthyányak németújvári, majd nagycsákányi kastélyában őrzött hatalmas Bruegel-festmény, a *Keresztelő Szent János prédikációja* volt, amelyet végül a szombathelyi püspöki palota lomtárában találtak meg.[63] A Műcsarnokban június 14-én Lukács György nyitotta meg szocializált műtárgyak tárlatát, amely „minden kétséget kizáróan a magyar magángyűjteményekből származó műtárgyak valaha megrendezett legnagyobb szabású seregszemléje volt".[64] A képtárban egy talpalatnyi hely sem maradt: Tiziano, Greco, Tintoretto, Tiepolo, mind ott voltak a reneszánsz nagyok, és rajtuk kívül a félmúlt francia és magyar óriásai, Cézanne-tól Van Goghig és Rippl-Rónaitól a nagybányaiakig.

A Közoktatásügyi Népbiztosság körül forgolódó múzeumi és művészeti szakemberek a jövőt is egy hatalmas freskóként képzelték el. Nem kevesebbet, mint egy európai léptékben is páratlan, összművészeti egyetem megvalósításának tervét dédelgették festő-, szobrász-, ipar- és építőművészeti, valamint művészettörténeti fakultásokkal.[65] A nagy tervből semmi sem lett, de a budapesti művészeti képzőhelyek életét így is olyan alkotók dúlták fel, mint a szobrász Beck Ö. Fülöp és Ferenczy Béni, ez utóbbi ikertestvére, a festő- és gobelinművész Ferenczy Noémi vagy a festő Bíró Mihály és az iparművész Kozma Lajos.[66] A múlt nyugdíjba küldött gigászai, Benczúr Gyula, Stróbl Alajos helyett a jövő óriásai. A művésztelepeket is nagy nevek fémjelezték, és gáláns gázsik tartották életben Kaposvártól Kecskemétig – és a proletárrendszer az előrelátó műgyűjtő ösztönével választott: a szervezők és a résztvevők Rippl-Rónaitól Márffy Ödönig, Czigány Dezsőtől Tihanyi Lajosig ma is a hazai képaukciók verhetetlen sztárjai. A kortárs művészeti törekvések hatalmas protektorra találtak Lukács György-

ben, aki már 1910-ben közzétette: „Az új művészet az egészet-alkotás művészete, a végigelmenésé, az elmélyedésé."[67] Már akkor úgy vélte, Kernstokék törekvései hadüzenetet jelentenek minden olyan világnézetnek és művésznek, amely és aki „első szavának és utolsónak az »én«-szót írja le". *Az utak elváltak* – volt a Galilei Körben elmondott és a *Nyugat*ban megjelent 1910-es híres cikk címe, amely akkor a „dolgok lényegének" megragadását remélte az új magyar festészettől, szakítást mindenfajta impresszionizmussal.[68] A fiatal Lukács már akkor sem csak műkritikus akart lenni, számára „a művészet apokaliptikus erő: izgató, de éppen ezért veszélyes is".[69] A *rend* és a *forma* után áhítozott. A Nyolcak festészetében a „hangulatanarchián" túl valamiféle végső metafizikai rend megtalálását vagy még inkább az eredeti *helyreállítását* remélte. Misztikus zsidó gondolat, amelyben a dolgok helyre kerülését elkerülhetetlenül megelőzi a földindulással járó világkatasztrófa. Utópia és apokalipszis ölelkezése 1919-ben sokak gondolkodásából kimutatható volt – nem utolsósorban magánál a bőruniformist öltő Lukácsnál, aki szerint nagy, „világtörténeti értékkicserélődés" nem mehet végbe a „régi értékek megsemmisülése nélkül".[70] Nem mindenki volt azonban jártas Lukács csúcsokat ostromló, eszkatologikus elrugaszkodásaiban – volt, akiknek elég volt a végső rohamra hívó parancsszó: 1919 tavaszán hőzöngő kormánypublik magyarázták el az egyik ámulatból másikba eső művésztársadalomnak, mit is jelent az impresszionizmus halála: „A primadonnák kora lejárt. [...] Küszöbön a méhek állama, amelyben pusztul a here, és mindenki egy benne ható közös célért dolgozik boldogan a maga építette sejtben. Amelyért minden dolgozó tag gondolkodás nélkül rohan az ellenségre, hogy benne hagyja a fullánkját és az életét."[71]

És persze a diktatúra vezetői nemcsak a dolgok lényegét keresték a felszabadult művésztársaságban, hanem a pihenést is. Lukács György, Kun Béla és Szamuely a forradalmáridegeket emésztő belső és külső harcok rövid szünetében Nyergesújfalura mentek nyaralni, Kernstok Károly állami pártfogásba vett művészeti szabadiskolá-

jának nyári táborába. Itt, a hűs vizek partján töltötte a forró nyarat Lukács és Kun felesége is, rajtuk kívül hetvenen-nyolcvanan nyüzsögtek, ambiciózus férfitanítványok és a kommunista mozgalomba tévedt szép arisztokrata festőlányok (köztük Goszthony Mária, aki még az illegalitás napjaiban Szamuelyt rejtegette), világmegváltók és tüdővészesek, a fák tetején pedig elvtársnőknek szólított meztelen modellek hajigálták egymást barackkal a községbeli sváb gazdák legnagyobb rémületére.[72] A nyomasztó betegségét tejkúrával és Kernstok mester elismerő szavaival gyógyító munkásfestő, Derkovits Gyula kifejező portrét rajzolt Szamuelyről, talán nem is sejtve, miféle tetteket pihen ki a rajz alatt és a Dunaparti nyaréstén a vele együtt önfeledten kurucnótákat éneklő hírhedt modellje. Igaz, Szamuely nem volt teljesen boldog attól, amit ott talált, Kernstok színes kompániájáról állítólag azt mondta otthon a feleségének: „[F]ellengzős, fülledt, lelkendező, pózoló sznobok, tolsztojánusok. Legszívesebben egy kézigránátot hajítottam volna közéjük."[73] De lehet, hogy az agresszív kiszólás csak a férfiak szokásos fedősztorija volt: az érzéki örömök kertjében a legnagyobb tolsztojánus természetesen a szép, kék szemű Goszthony Mária volt.

A művészeti szakítás mégsem jutott olyan messzire, mint Oroszországban, ahol a bolsevizmus korai éveiben nudista performansz keretében ugráltak fel avantgárd aktivisták a zsúfolt villamosokra, hogy leszámoljanak a „burzsoá" szégyenérzettel. Ilyen akciókat nálunk nem örökített meg a krónika, a hazai fesztiválhangulatot a pesti utcákon főleg Kassák Lajos és folyóiratában gyülekező fiatal követői fűszerezték polgár-, illetve most már elvtárspukkasztó matinéikkal, hol sikeresebben, hol kevésbé: „Múzeumok? Felégetni!" – kiáltott fel Kassák radikális követője, Barta Sándor, mintha csak egy mai középiskolai osztálykirándulás lázadó gimnazistája lenne.[74] Kassákék tényleg úgy érezték, ők már túl vannak a kötelező klasszikusokon. Míg Lukácsék és Korvin Ottóék még Nietzschénél és Dosztojevszkijnél tartottak, ők már 1918 őszén

a kommunista köztársaságot tették folyóiratuk, a *Ma* címlapjára. Lenint fordították, és közreadták a szovjet alkotmányt is magyarul – vezérelvük az volt: „Jaj, csak nem megalkudni!"[75] A szecesszió és posztimpresszionizmus határvizein hajózó Nyolcak alternatívája Kassák Lajos és a *Ma* aktivista munkatársai voltak. Az aktivisták joggal hivatkoztak arra, hogy ők nem táncolnak a múlt és jelen biztonságos határán, évek óta tudatosan „szociális életigazítóknak" készültek, és cseppet sem stilizált mondatokban fejezték ki, hogy a múlt vetése miként érleli a forradalmi jövőt: „A háború hullamezői új, tudatosabb energiákat trágyáznak."[76] Ám az igaza tudatában lévő nyers hang nem mindig talált utat a címzettek szívéhez – a szocializmusra való „nagy összekészülődésből" nem lett proletár összművészet. Kassák és munkatársai az újpesti munkásotthonban hiába füstölögtek a „burzsoázia bohócai" ellen, akik a „bankárok drága lakberendezéseihez írták becukrozott színdarabjaikat" – csak kifütyülték őket.[77] A megnevelendő közönség már akkor is csodálatosan ellenálló volt, és a korszak progresszív *punk*jaival szemben a korabeli Mága Zoltánok játékát hallgatta szívesebben: Rácz Lacit és cigánybandáját, a *Piros bugyellárist* és más andalító népszínműveket, valamint vaskos kabarétréfákat.[78] Kassákék majdnem hasonlóan jártak Kaposváron is, bemutatkozásukat „a kisszámú, de nívós közönség szeretettel, de nem sok megértéssel fogadta".[79] „A legreakciósabb közönség a munkáspublikum" – konstatálta Kassák[80], de nem kedvetlenedett el, sőt az sem szegte kedvét, amikor a szociáldemokrata újságírók gyilkos tolla próbálta meg nevetségessé tenni törekvéseiket. Kassák nem a proletárdiktatúrában, hanem a „létezés forradalmának végnélküliségében" hitt. Lukács György hatalmi szava eleinte megvédte őt és kicsiny körét, sőt a nagy befolyású népbiztos protekciója néhány hétre azt a képzetet keltette, hogy a *Ma* összművészeti folyóirata körül tömörülő fiatalok képviselik a holnapot is. Később azonban kiderült, hogy Lukács már a kezdetektől koloncnak tekintette a külön utakon járó kommunista elvtársat. „Valószínűleg Kassák éppen úgy utált

engem, mint én utáltam Kassákot" – verte le a proletártestvériség vakolatát az örök emberi esendőségről néhány keresetlen szóval Lukács öregkorában.[81] Kassák szerint később fegyvert is fogott rá – ezt viszont Lukács tagadta. Lukács megvetését jól illusztrálja, hogy Kassák első megbízatása a „plakátcenzorság" lett. Ez is csak addig tartott, ameddig bajszot nem akasztott Bíró Mihállyal, a nehézsúlyú szocialista plakátok megkérdőjelezhetetlen szocdem tekintélyével. De az „aktivizmusnak" nem volt szüksége hivatali íróasztalokra ahhoz, hogy hiperaktív legyen: a Kassák köréhez tartozó Uitz Béla a Parlament belső terének monumentális újragondolására kapott megbízatást, és nem maradt ki a Tanácsköztársaság legnagyobb művészeti-politikai performanszából, május elseje megünnepléséből sem. „Újpesttől Promontorig minden vörösben ússzon" – adta ki röviden az instrukcióit ez utóbbival kapcsolatban Szamuely április elején, és a parancs végrehajtásában a legjobbak vettek részt.[82] A vörös drapériával elfedett városligeti királyszobrok tövében a régiek is kaphattak egy új esélyt: a Gábriel arkangyal oszlopát eltakaró vörös obeliszk tövénél elhelyezett, vas- és bányamunkásokat, illetve Marxot ábrázoló szoborcsoportot például ugyanaz a Zala György készítette, aki az eredeti emlékmű szobrait is formázta.[83] A Gábriel helyett Marx portréján, az angyalok képe helyett izmos lakatosok megformálásán ügyködő Zala példáját számos más, 20. századi magyar köztéri szobrász is követte: a rendszerváltozásokon átívelő szobrászfejedelmi szerepbe később beletanult Kisfaludi Strobl Zsigmond és Varga Imre is. De Zala példája már 1919-ben sem volt kivétel: alig akadt képzőművésze a századeleji magyar modernizmusak, aki ne tervezett volna legalább egy plakátot a proletárdiktatúra propagandájának, vagy ne vett volna részt a május elsejei ünnepségek dekorációjában. A sok ismert név mellé tegyük oda a külföldön ma legismertebbet, aki az aktivizmus pesti kamaraszínpadáról nemsokára a Bauhaus németországi katedrájára lépett tovább: Moholy-Nagy Lászlóét. (Moholy-Nagytól korabeli plakát nem

ismert; leginkább vidéken agitált – ennek részleteit nem ismerjük –, és tehetségéhez méltó feladatok nem jutottak neki. A Művészeti Direktórium jó szimatát mutatja ugyanakkor, hogy tőle is vásárolt négy rajzot a Szépművészeti Múzeum számára.) Az aktivizmus nem lett hivatalos ideológia – a „Vörös Május" dekorációit gigantikus giccsnek tartották a Kassák-tanítványok –, de a korábban a művészeti élet peremvidékein partizánkodó Kassákék végre szerepelhettek a *Színházi Élet*ben, ahol addig csak sikerszerzők és befutott primadonnák kaptak helyet, ráadásul a művészeti avantgárd bemutatóira a pesti belváros „burzsuj" negyedeiben válogatott közönség is akadt, az első sorokban Bartókkal, Kodállyal és szép fiatal lányokkal.[84]

Bartók Béla és Kodály Zoltán – amiképpen a Zeneakadémia vezetését már a Károlyi-rendszerben átvevő zongoraművész és komponista Dohnányi Ernő is – alkalmat láttak 1919-ben arra, hogy a zene világában is bekövetkezzék a rendszerváltás. Számukra ez nemcsak abban állt, hogy a német romantika elfáradt dallamai helyébe a kortárs francia zene kísérletező nyelvét hozzák a Liszt Ferenc alapította intézménybe. Hanem leginkább abban a törekvésben, hogy a simogatóan édes középosztályi dalkultúrát felváltsák az ősi magyar népdal ismeretével. A hármukat magába foglaló zenei direktóriumot névlegesen a zenekritikus és dalszerző Reinitz Béla, Ady éjszakáinak hűséges társa vezette, de szakmai kérdésekbe nem szólt bele, egyébként is idegen volt tőle az „aktázás". Bartók az első napokban a kötelező énekórák szükségességéről nyilatkozott, és azt írta húgának, hogy „itt demokráciával csakugyan nem jutunk előre, csakis diktatúrával". Ami többek között azt jelentette, hogy Bartók megmondta Kassáknak: ne reklámozza az *Internacionálé*t, „mert az szar, a leghitványabb Liedertafel [dalárdai] muzsika".[85] Zenei téren a legnagyobb ellenfelek a Zeneakadémiát uraló Wagner-epigonok voltak, velük elsősorban Bartók legbensőbb barátjának, Kodály Zoltánnak gyűlt meg a baja. A konzervatív hege-

dűvirtuóz, Hubay Jenő sértődötten távozott a Zeneakadémiáról, majd az országból is, ám romantikus darabja, *A cremonai hegedűs* természetesen színpadon maradhatott az Operaházban. Miután a zongoravirtuóz Dohnányi Norvégiába ment koncertkörútra, a Zeneakadémiát valóságban az aligazgató, Kodály Zoltán vezette, és határozottsága bőven szerzett magának haragos ellenfeleket, akik a Tanácsköztársaság után aztán benyújtották ellene a terhelő számlát. Kodályt a méltatlan vádak nem sebezték meg, fegyelmi eljárása idején is felemelt fejjel vállalta minden tettét: „[A]z merjen azonban elém állni és leckéztetni, aki a magyarság érdekében többet dolgozott nálam." Bartók viszont a kezdeti lelkesedés után távol maradt az események árjától. Rákoshegyi magányában családtagjai, csirkéi és mindennapi gondjai között *A csodálatos mandarin* partitúráján dolgozott. Júniusban kész is lett vele, és a következő hónapban Thomán István belvárosi lakásán, egykori mestere csodálatos Bösendorferén játszotta el a Lengyel Menyhért darabjából készült pantomim zongoraváltozatát. A „pokoli muzsika" páratlan művészi radikalizmusának megismerése egyelőre csak az értők kis körére szorítkozott.[86] A proletár Budapest bemutatni készült a darabot, a női főszerepet Dohnányi filmszínészként is sokat szereplő német felesége, Elsa Marguérite Galafrés játszotta volna. Ha megírása időpontjában színre kerül, talán a progresszív zene Stravinskyvel vetekedő szenzációja lehetett volna.[87] A forradalmi mű azonban nem Budapesten, hanem hét év múlva, a kölni bemutatón bukott meg zajosan. A Rajna-parti város katolikus zenebarátait a darab zenei nyelvezete éppúgy megbotránkoztatta, mint a szexuális vágy mindenhatóságát és mindent kiengesztelő hatalmát középpontba állító témaválasztása. A kölni főpolgármester, egy bizonyos Konrad Adenauer be is tiltotta a további előadásokat. De nemcsak a keresztény politika volt elégedetlen az első magyar kommunizmus idején született remekművel, hanem a második magyar kommunizmus sztálinista prü-

dériája is, amely 1949 és 1956 között leparancsolta a *Mandarint* a budapesti Opera színpadáról.

A zárkózott Bartók nemzetközi karrierje csak 1919 után indult meg, a feltűnést kereső Kassákék híre viszont egészen Hollandiáig eljutott. Az amszterdami katolikus napilap, a *De Tijd* Budapesten járt bécsi tudósítója arról írt, hogy egy füstös kávéházban látta őket, és hátrafésült fekete hajuk, vad ázsiai tekintetük, sápadt arcuk titokzatos külsőt kölcsönzött nekik.[88] „Vad ázsiai tekintet" – a nyugati civilizáció bécsi végein tevékenykedő riporternek természetesen a mindig kéznél levő toposz jutott eszébe a blokáddal sújtott Közép-Európa forradalmi művészeiről. A bátor amerikai feminista, Crystal Eastman sokkal jobban le volt nyűgözve a bolsevikok testi adottságaitól. Lukácsról azt írta, karcsú, szőke, kék szemű és megfontolt beszédű zsidó, a mérnök Hevesi Gyulát egy jól öltözött francia vagy olasz tisztként jellemezte – igaz, államszocialista nézeteit kevéssé osztotta –, Kun Bélánál kiemelte széles arcát, nehéz állkapcsát, vastag ajkát és golyó fejét („a szokásos magyar típus"), de lejobban Vágó Béla megjelenése nyűgözte le: „[E]gy kollégiumi dalia, nagydarab, barna, jóképű és kisportolt, mint egy atléta."[89] A messziről jött szocialista nő megszállottként szerette, amit a magyar proletárkísérletben látott, a népbiztosok megingathatatlan hitét a kapitalizmus közelgő bukásában, a Svábhegyen nyaraló proletárgyerekeket, a magas pedagógusfizetéseket, és azt is szívesen elhitte Kun Bélának, hogy a magyar kommunisták nem szüntették meg a szólás- és sajtószabadságot, sőt eltűrik az eltérő nézeteket is. Egyedül a kihalt utcák látványa bántotta; a bevásárlónegyedek lehúzott vasredőnyei, a hétköznapokat is birtokba vett „szomorú vasárnapok".[90] Kun természetesen nem mondott igazat a szólásszabadságról a női választójog amerikai harcosának, és Kassáknak is hamar rá kellett döbbennie, hogy el nem kötelezett művész nem élhet meg a diktatúrában: Kassák a művészetével akart politizálni – és ennek a forradalmak idején *sem* volt realitása.[91] „Egész kétségtelen dolog – mondotta a pártkongresz-

szus második napján Kun Béla –, hogy a diktatúra nem túlságosan alkalmas az individuális szabadság kifejlődésére, nem túlságosan alkalmas arra, hogy az egyéniség szabadon kibontakozhassék."[92] Majd így folytatta: „A *Ma* irodalma [...] a burzsoá dekadencia terméke." Miután Kassák a kötelező önkritika helyett nyílt levélben próbálta meggyőzni Kunt arról, hogy az élet célja nem az osztályharc, hanem az „abszolút ember", *outsider* kommunizmusának már nem dobott senki mentőövet.[93] A kegyvesztett költő lapját ellehetetlenítették, őt magát a Balaton mellé küldték nyaralni, ahonnan a bukás után szuronyos ellenforradalmi fegyveresek hozták fel Budapestre, akik történetesen – és a magyar irodalom szerencséjére – emberséges és irodalombarát zsidó tisztek voltak, akik megóvták őt az atrocitásoktól.

Kassákék mellett mindenféle „izmusok" lobogós képviselői is meglátták felkelő napjukat a kommunizmusban, a proletárforradalom céljával legtöbbször össze nem függő, sőt sokszor azzal ellenkező eszméik megvalósítását remélve. Eszperantisták, gnosztikusok, anarchisták, akik csak egy nagy általános fölfordulás esetén remélhették érvényesülésüket, mind-mind elérkezettnek hitték az idejüket.[94] Szélpál Árpád avantgárd szemével szinte már látta „a kommunizmuson felépült új embert, aki testvérének érzi magát a kövek anyagával és az állatok tiszta tekintetével".[95] Az idő rövidségére tekintettel ez a látomás nem vált valóra, sőt az írók többnyire megúszták az oda vezető fájdalmas utat is. Herczeg Ferencet ugyan bevitték egy éjszakára a Gyűjtőfogházba a húsvéti tüzszedéskor, de Kunfi Zsigmond gyorsan kihozatta onnan, és más konzervatív írókkal egyetemben Herczeget végül bevették az írói kataszterbe is. A konzervatív Csathó Kálmánnak továbbra is megjelentek az írásai, és Reinitz Béla, aki a zenei ügyek mellett a színházi ügyeket is felügyelte, az ő véleményét kérte ki bizonyos kérdésekben, nem pedig Balázs Béla elvtársáét, akit a New York Kávéház galériájáról túlságosan is jól ismert – és szívélyesen utált. Az irodalom tanácsköztársasága nem a monolit hatalomgyakor-

lásról szólt, még kevésbé a zsidók valamiféle „hatalomátvételéről", hanem igen sokszor a régi vagy új számlák önkényes rendezéséről. A „hatalomra jutott" *Nyugat*ot egyébként a „zsidó" Pogány József végül betiltotta, amikor a „zsidó" Fenyő Miksa megírta a darabjáról, hogy bizonytalan kézzel összetákolt, unalmas mű. De nem minden „másként gondolkodó" járt ilyen rosszul. Szabó Dezső híres regénye, *Az elsodort falu*, a 20. századi magyar jobboldali hagyomány legfontosabb irodalmi alapműve a Tanácsköztársaság ideje alatt jelent meg. A zajos sikert arató és később az ellenforradalmi rendszer bibliájává lett kulcsregény vörös uralom alatt született első kiadásának fedelén magyaros ornamentikájú, nemzeti színekkel tüntető minta futott körbe, és szerzőjének semmi baja nem lett belőle.[96] Emellett azonban rengeteg felejthető novella, vers és regény hirdette a proletárdiktatúra felsőbbrendűségét üres frázisokban. „Egész kulturális termelésünk silány röpfüzetekben mutatkozik meg" – ismerte el egy belső feljegyzés, és hozzáfűzte: „A kommunizmus kultúrája még papíron sincs meg, hogyan képzeljük, hogy a gyakorlatban megvalósuljon."[97] Pedig papíron megvolt. Ha példányszámban mérjük, a proletárdiktatúra nem teljesített rosszul: az 1919 áprilisa és júniusa között megjelent röpiratok, füzetek, könyvek és plakátok száma megközelítette a húszmilliót.[98] A Tanácsköztársaságot már a korabeli köznyelv is „plakátköztársaságnak" nevezte, de a hihetetlen mértékű propagandatermelés sem volt előzmény nélküli: a háborús propagandagépezet mintájára és példájából született, sokszor akár ugyanazokat a művészeket foglalkoztatva.

A diktatúra bukása után a Szellemi Termékek Országos Tanácsa központi helyiségeiben lefoglalt és megsemmisített „irodalom" súlya több száz tonna volt.[99] A mennyiség azonban nem csapott át minőségbe: a fehér ellenforradalom könyvmáglyáin jórészt brosúrák égtek, és olcsó propaganda. A Tanácsköztársaság pártos irodalma 1945 után is legfeljebb ötven évre kapott díszsírhelyet az irodalmi kánonok húzatos panteonjában. Hol van már Komját

Aladár olyan sorokkal, mint hogy „Bennünk fölreng a föld"? Vagy Kahána Mózes poémája, amelyből megtudtuk, hogy „Én vagyok a vas a vörös katona szuronyában / én vagyok a gyűlölet"? „Senki sem szívta az anyatejjel magába a kommunizmust" – magyarázta el Kun Béla, miért nem is keletkezett új szellemi termék a proletárdiktatúra rövid ideje alatt, noha olyan szerzők is kipróbálták magukat a termelési riport műfajában, mint Krúdy Gyula vagy Móricz Zsigmond.[100] Móricz boldog béresekről és boldog ökrökről számolt be a somogyi termelőszövetkezetek meglátogatása után – „föl kell kiáltanunk, hogy megvalósult az Utópia!" – de *Napló*jában azért realista maradt: júniusban már az emberek kimondhatatlan fásultságáról írt, és arról, hogy „ez az üzlet nem megy jól".[101] Volt, aki nem írt ilyesmiket, és nem is volt rá szüksége. Közéjük tartozott a kor sztárköltője, Babits Mihály, aki Ady Endre halála után vált „költőfejedelemmé". Közös képük ott függött a Váci utca kirakataiban, és Lukács György mindent megtett azért, hogy párttag vagy legalább elkötelezett társutas legyen.[102] Babitsnak kezdetben voltak forradalmi szimpátiái, de nem szédült meg. Hiába nevezték ki egyetemi tanárrá, hiába tolongott előadásain Budapest teljes értelmiségi fiatalsága, egyre kiábrándultabb lett. „Elvtársaim" – kezdte Adyról szóló első egyetemi előadását, 1919. április 8-án a bölcsészeti kar zsúfolásig megtelt híres IX. számú előadótermében.[103] Egy bővített mondatban megadta a kommunista császárnak, ami a császáré, és kegyesen meghajtotta a „Tudomány komoly zászlóját a Forradalom vörös lobogója előtt".[104] Gesztusnak szánta ezt az irodalom köztársasága részéről, amelyet az a forradalom tett lehetővé, amely akkor és ott több mint ötszáz fős hallgatóságot jelentett.[105] A félszeg költő arról beszélt a kommunista katedrán, hogy az író mindig egyedül van, és ami kívül van – az emberek, a dolgok, az események –, nem tartoznak hozzá.[106] „Hűnek kell magamhoz maradnom, énségemet a világnak bátran odakiáltani" – mondta fel a modern irodalmi individualizmus egyetlen lehetséges programját határozottan, amikor az őt professzori állásba emelő

hivatalos ideológia már a lelkek és a háztartások szocializációjáról értekezett.[107] A jövő tehetségei itták Babits szavait – a szavairól tudósító ifjú Márain kívül például a vele egykorú Szabó Lőrinc is, aki Babits asszisztense volt ekkoriban. És persze sok fiatal lány a padokban és a padokon kívül, a Múzeum-kertre néző ablakokban fürtökben lógva, a dobogó lépcsőit, sőt még a folyosókat is megtöltve. A lányok nem csupán Babits szavainak értelmét találgatták, de azt is, vajon a költő karikagyűrűt visel-e az ujján, vagy még szabad.[108] Jeleket adtak, és jeleket vártak. A vállalkozó kedvű kacérok az első padokba ültek be, a legkedvesebb tanítvány, Szabó Lőrinc viszont két hódítás között szerencsére az utókor számára is jegyzetelt a Gabelsberger–Markovits-féle gyorsírással.[109] Tavasz volt, Márai Sándor tudósításából érződik a kor felszabadult, erotikus lüktetése, és az előadásokon megjelent Csinszka is. A forradalom és Ady özvegye nehezen viselte az özvegyi fátylat, leveleivel és szerelmével Babitsot ostromolta, akinek mások is írtak félreérthetetlen leveleket.[110] Babits Csinszka iránt csak zavart szeretetet érzett, Csinszka viszont azzal fenyegetőzött, hogy „ha nem vagyok elég drága neked, [...] úgy beledobom magam valami, még a kommunizmusnál is haladottabb és végzetes játékba".[111] De Babits igazi drámája nem a kedves lány tolakodó szerelme volt, hanem a „vad poklokat bűvölő szó", és nyomában a „bitókkal fölfakadt föld" – a magasztos eszme, amely aljas erőszakot szült.[112] A tavasz múltával már biztosan tudta, hogy a kommunizmus végzetes és veszedelmes játék, amely megcsalja a benne hívőket. Kopottas kabátban járt, félretaposott cipőben, és melankolikusan válaszolta a feje búbjáig lelkes kommunista Sinkó Ervinnek: „Sajnos, nem hiszek nagy időkben, sőt már nagy emberekben is alig."[113] Nyár közepén egyenesen azzal a gondolattal foglalkozott, hogy kiáltványt szerkeszt a kommunista erőszak ellen, majd mikor erre írótársai gyávasága miatt nem kerülhetett sor, azt tervezte, hogy elhagyja az országot, „mert már igazán lehetetlennek kezdem érezni, hogy tovább is szótlan maradjak". Későbbi számvetése szerint az ausztrál konti-

nens közelében fekvő Tasmánia jutott eszébe.[114] Arra talán ő maga sem gondolt, hogy a legmaradandóbb költői alkotás, amely a proletárdiktatúra időszaka alatt született, saját *Szíttál-e lassú mérgeket* című verse lesz, amelyet csak a bukás után tett közzé, és amely nemcsak a Tanácsköztársaságot, de a létező szocializmus hosszú évtizedeinek cenzúráját is túlélte: „Ember azért, ha jót akarsz, tanácsom megfogadd / és köpd ki fogaid közül a véres szavakat."

Az öreg Babits – 35 éves volt – a kiábrándulás tapasztalatát hozta a kommunizmus kikelettől lombhullásig sem tartó kalandjából. Feleannyi idős, ifjú hallgatói azonban egymásra is figyeltek. A csábítás kora volt ez a rövid korszak – melyik nem az? –, az avantgárd költő, Szélpál Árpád arról fantáziált, hogy a fiúk ölébe könnyen beleülő kommunista lányok a forradalom ölébe ültek át, Szabó Lőrinc pedig arra emlékezett a *Tücsökzene*ben, hogy mialatt Babits a „szent filozófia kapuit nyitogatta", addig őt „meztelen nők őrtüze csábította".[115] A magyar irodalom másik nagy erotikus utazója, Balázs Béla azt kérdezte házasságtörő hősnője szájába adva: „Mondjad meg, honnan tudják az emberek, hogy igazi szerelem-e, amit éreznek? Hogyan mutatkozik az meg? Mi a próbája? [...] Hazudni kell mindig, mert nem élhetünk soha a lelkünk szerint."[116] Ő csak tudta, a korszakban a Közoktatásügyi Népbiztosság irodalmi osztályát vezette, saját romlottságával szemben a tizenéves ifjúmunkásokban remélte megszületni az új világ tisztaságát. Másfél év múlva Bécsben, az emigrációban már újra a leplezetlenül szabad erkölcsű társaságokat kereste, sok itallal, eszeveszett farsangi táncolással és privát kerevetekkel: rajongó kommunizmusa vallásos szégyenérzetté lett, mert a kijózanodás pillanataiban mégiscsak az ifjúmunkásokra gondolt, és arra, hogy „ez az egész társaság a levegőbe röpítendő". Mármint a sajátja, az élvezetek birodalmában bolyongó, örök polgári lázadók kompániája.[117] Vidéken mindez természetesebben ment. Esterházy Miklós gróf leírja, hogy a csákvári katolikus leányiskolát azonnal kommunizálták, a keresztet levették a falról, a katolikus tanítók helyére pedig pro-

testánsok jöttek, akik a volt zárdaiskolás lányoknak sikamlós nótákat tanítottak: „Szeretőm a táncba vezet és meg is fog csókolni, este aztán haza fog kísérni." A kamaszok persze nem tiltakoztak, hanem elszemtelenedtek és eldurvultak – panaszolta az erények gyors enyészetén tűnődő öreg gróf az akkori Z-generációról. Azt persze végképp nem sejtette, hogy dédunokája, Esterházy Péter milyen prózával fogja meglepni a magyar irodalmat hatvan-hetven évvel később.[118]

11. „CSAK AZ VAN, AMI LEHET?” – A PROLETÁRDIKTATÚRA METAFIZIKAI FORRADALMAI

A szókimondó dédunoka *Kis Magyar Pornográfiá*ja 1984-ben fordítja majd fel fenekestül a magyar irodalmat szabad, szabados és szabadító prózájával. De Esterházy Péter nemcsak a munkásmozgalmi mesék kötelező patetikusságán lépett túl obszcén gúnnyal, hanem a jogos felháborodástól és antiszemita kitételektől egyformán hemzsegő családi hagyományon is: „A családi emlékezet nem a forradalmak fölidézésében éri el szellemi magasait, látószöge hirtelen beszűkül – gyilkosaink szempontjait kisszerűen ignoráljuk –, az arisztokratikusságból csupán a finnyásság marad, meg egy kis, rémülettől görcsös önteltség és fennenköpés.”[1] Esterházy Péter azóta már a gannai családi sírbolt hűvös márványa alatt nyugszik, ám kérdés, hogy a magyar szellemi élet fel tud-e nőni a magyar posztmodern katolikus fenegyerekének „konstruktív iróniájához”, ahhoz, amit 1984-ben – Musillal szólva – úgy határozott meg, hogy „úgy ábrázolunk egy klerikális személyt, hogy mellette a bolsevik is találva legyen”.[2] Mindenesetre a fiatal Esterházy játékos humora nem csupán távoli felmenője grófi megbotránkozásából hiányzott. A Forradalmi Kormányzótanács éppen

úgy hitt saját kinyilatkoztatása eredendő és megszabadító tisztaságában, és semmi sem állott távolabb tőle, mint a gulyáskommunizmus jól táplált realizmusa, amiben Esterházy találó kifejezésével: „csak az van, ami lehet". Az ember régi vágya, hogy önmagából létrehozza a „radikálisan mást".[3] A kommunizmus első magyarországi kísérletének is talán ez a vágy volt a valóságos mozgatórugója, amely „a képzelet önkényével nyilvánítja nemlétezőnek azt, ami van".[4] 1919 igazi tettei a szerelem, a gyermek és az ifjúság, valamint a megváltás gondolatai köré szerveződtek. Lázadó gondolatok, amelyben a szerelem a családdal, a gyermek a szülővel, az ifjú a tanárral szemben, a vallás pedig az egyházak hatalma ellenében vívta meg harcát.

„A SZERELEMGYEREKEK A LEGERŐSEBBEK."

HÁZASSÁGJOG ÉS „FAJTISZTASÁG" A PROLETÁRDIKTATÚRÁBAN

A Tanácsköztársaság meghirdette a szerelem forradalmát, és megváltotta a szerelem csatáinak vétlen mártírjait. Vagy legalábbis megkísérelte. A népbiztosok már az első héten rendelkeztek arról, hogy a házasságon kívül született gyermek nem „törvénytelen" többé. Az azonnal hatályba lépett rendelkezés szerint mindazon jogok, amelyek a törvényes házasságból született gyermekeket megilletik – névviselés, gyermektartás, családi pótlék, öröklés stb. –, csorbítatlanul kiterjednek azokra a gyermekekre is, akik házasságon kívül születtek. Már csak azért is, mert igazából a törvénytelenek az igaziak! „Orvosok igazolhatják, hogy a szerelemgyerekek, a »törvénytelenek« a legszebbek, a legerősebbek" – hivatkozott teljes komolysággal az orvosi tekintélyre a szabad szerelem jogát népszerűsítő kommunista röpirat, és hozzátette, hogy boldogtalan házasságból egészséges gyermekek nem származhatnak.[5] Ez

egyébként pont fordítva volt: a csecsemőhalandóság különösen a törvénytelen gyermekek körében vágott rendet, egyötödük-egyharmaduk az egyéves kort sem érte meg.[6] Mégsem hiába karolta fel a szocialista jogalkotás ilyen büszkén a „törvénytelenek" felszabadulásának ügyét, mert benne saját történetét írhatta meg diadalmasan: az egyeduralomra jutott szocialista mozgalom maga is lelencsorban lelédzett évtizedekig. „A társadalom nem engedheti meg magának, hogy a szocializmus, ez a törvénytelen ágyból született, csak keresztényi kötelességből keresztvíz alá tartott, lelencházból szökött idétlen gyerkőc nagyra nőjön és legalitást kapjon" – foglalta össze húsz évvel korábban Kállay András szabolcsi főispán – a későbbi miniszterelnök Kállay Miklós édesapja – a dualizmus szabadelvű elitjének lekezelő véleményét a munkásmozgalom kezdetei éveiről.[7] Csakhogy a szocializmus húsz év alatt mégis nagyra nőtt, legitimitást meg azzal teremtett magának, hogy a törvényes ágyat felborította. Az mindenesetre bizonyos, hogy ez az intézkedés fájóan jelenlevő társadalmi bajra adott választ. Országosan minden tizedik, Budapesten minden negyedik gyermek házasságon kívül született.[8] Az ellenforradalmi propaganda később ezt annak tudta be, hogy Budapest „öt világrész legzüllöttebb városa". A jórészt cselédsorsú – a munkavállalói kiszolgáltatottság legalsó fokán tengődő – leányanyák züllöttségéről persze sokat írtak a férfiak korábban is, a sajátjukról kevésbé. A kiváló konzervatív szociológus, Weis István például azzal a hajmeresztő indoklással utasította el a házasságon kívüli gyermekek egyenjogúsítását, hogy egy ilyen lépés „az önmagát [...] aljas önérdekből odaadó nőnek ivadékaiban éppen olyfoku megjutalmazását jelentené, mint amely csak az egész élet önzetlen odaadását felmutató anyákat illeti meg".[9] A törvénytelen gyermek tehát a jobb társaságban legjobb esetben is „ivadék" volt, de leginkább fattyú, esetleg „gyepenkapott" zabigyerek. Apja családjából a magyar jog a házasságon kívül született gyermeket kizárta, és egészen az első világháborúig a bírói gyakorlat fenntartotta azt is, hogy a törvénytelen

gyermek nem örökölhet anyja rokonai után sem.[10] A jogi kitaszítottság egyben társadalmi kitaszítottságot is jelentett, és ez alól menekülő utat csak valamilyen felejtést és hősi mitológiát sikeresen kombináló családi fedősztori nyithatott. Esetleg a tapintatos lelkészi jótállás: „rendes vallásos fiú – csak a bölcsője nem volt rendben".[11] Vagy éppen a szociáldemokrata mozgalom, mint Jócsák Kálmánnak, a szatmárnémeti polgármester bővérű unokaöccsének egy konyhalánytól származó magára hagyott szerelemgyereke, aki nehéz ifjúsága és kemény munkával kiküzdött, tisztes pártkarrierje után a kommün idején a Csongrád megyei direktóriumot vezette.[12] A tanulságos szomorúhistória kézirata ma is a szakszervezeti levéltár raktárának sötét polcán hever – az ilyesmikről inkább regények és szappanoperák távoli és könnyen emészthető epizódjaiból szeretünk értesülni. Azt ugyan számon tartja a kárörvendő közvélemény, hogy a későbbi kommunista diktátor, Kádár János egy alkalmi kapcsolatból született 1912-ben, arról viszont még manapság is csak diszkréten suttognak megsárgult levelezésekből ránk maradt, elszáradt pletykák, hogy kik voltak és mivé lettek Apponyi Albert vagy éppen a később szentéletűvé lett arisztokrata, Batthyány-Strattmann László „természetes gyermekei". És talán az a legjellemzőbb, hogy e gyermekek egyedül hagyott édesanyjai máig a felejtés homályába vesznek – a női odaadás, az anyai érzések és az elhagyottság szégyenének történeti felidézésére a férfiak művelte történettudomány továbbra is képtelen. Az azonban nagyon is jól dokumentálható, hogy 1919 őszén, a Tanácsköztársaság bukása után azonnal visszaállt a törvénytelenekre vonatkozó kemény törvény *Édes Anna* keserű hazájában. Egyelőre azonban a kommunista lelkesedés jutott hatalomra, és a *Népszava* arról cikkezett, hogy „elég egy kézmozdulat, és százezrek homlokáról le van törölve a szégyenfolt, amely a keresztény-kapitalista civilizációval oly kitűnően összefért".[13] A lapok olyan olvasói leveleket közöltek, amelyek azt kívánták, hogy a születendő gyermekek ezentúl egységesen anyjuk vezetéknevét viseljék. Dénes Zsófia, Ady Endre

egykori menyasszonya kimondottan az őskommunista matriarchátus visszatérését vizionálta.[14] A halott Ady már nem tudta üdvözölni az intézkedést, de a korszak kedvenc népnemzeti tollforgatója, Kozma Andor hosszú költeményben ünnepelte meg: „Hát van szülés törvénytelen? / Hisz' ez egy nagy hazugság! [...] Mind tiszta nő, ki már anya; / S mind szűziessé szépül."[15]

Az ősi anyajog azonban nem kapott új esélyt, hiába tűzte ki a Tanácsköztársaság a nők felszabadítását céljaként.[16] A női emancipáció 1919-ben mindenekelőtt kiszabadulást jelentett a polgári házasság elnyomó hazugságából. „A szabad szerelem a nő testi-lelki megszabadulása a kényszerházasságok nyűgétől" – állította az új hivatalosság, és a kétkedő falusi közvélemény felvilágosítására hozzátette népies formában is: a gyerekek „kedviért" sem muszáj együtt maradni, a szocialista állam gondoskodni fog arról, hogy a gyerekek ne zülljenek el.[17] Szinte bizonyosra vehetjük, hogy a rendelet megalkotóinak kedvelt darabja volt Ibsen *Nórája* – Lukács György kedvenc drámaírója a szocialista színpadokon is gyakran játszott szerzőnek számított –, de egyébként is régi és alapvető szocialista követelés volt a házasság „kapitalista alapjainak" felszámolása. A marxista utópia hatása talán ebben a tekintetben bizonyult a legmaradandóbbnak. A német szociáldemokrácia apostolának, August Bebelnek *A nő és a szocializmus* című könyve magyarul már 1919 előtt is több kiadást megért, és újranyomatták a proletárdiktatúra időszaka alatt is. Az orosz-bolsevik példa azonban még fontosabb volt, és az *Anna Karenina* hazájából radikális szavak hallatszottak: „Nem lehet demokratikus szocialista az, aki nem követeli azonnal a válás teljes szabadságát"[18] – írta Lenin még zürichi száműzetésében, és gondolatait 1917 őszén keresztül is vitte az orosz bolsevik törvényhozás. „A szó szoros értelmében követ követ nem hagytunk [...] a nők jogi egyenlőtlenségéről, a válás megszorításáról [...] szóló aljas törvényekből" – foglalta össze a munkásnők első összoroszországi kongresszusán 1918 novemberében a szovjet állam első családjogi rendelke-

zéseit.[19] A házasság képmutató, burzsoá intézmény, és az oltár előtt szentesített kapcsolatok alig tíz százaléka boldog – állították a szabad szerelem anarchista hívei Magyarországon is.[20] „A nők boldog könnyében kell felragyogni az új igazságnak, hogy az új társadalomban nem lesz kizsákmányolás" – írta hamisítatlan férfiromantikával egy sok tízezer példányban terjesztett propagandakiáltvány, amely az egyenlő bér mellett azt is megígérte, hogy az eljövendő kommunista társadalom a nőt „érzelmi berendezésével" és „női hajlamaival" állítja be a nagy közös munkába".[21] A nagy nőfaló hírében álló Krúdy Gyula egyenesen azt remélte, hogy a kommunizmus – „az élet új és fénylő csillagrendszerének" – hatására a férfiak többet nem fognak hazudni a nőknek.[22] A rendszer hivatalos lapja, a *Vörös Ujság* április 5-én kijelentette, hogy „a nő önrendelkezési joga szent", továbbá hogy a „nő gazdaságilag és ugyanabban a pillanatban nemileg is felszabadult".[23] A budapesti egyetemen katedrát kapott az első nő, Götz Irén, Madame Curie tanítványa – tíz, újonnan kinevezett férfiprofesszor társaságában.[24] Egy fecske azonban nem csinált nyarat, a nők nem kerültek a győztesek oldalára. A népbiztosok kivétel nélkül férfiak voltak, és amikor Szamuely Tibor azt kérdezte tanácstalanul a Forradalmi Kormányzótanácsban, hogy mi legyen a Vörös Hadseregbe jelentkező asszonyok tömegeivel, a válasz az volt: küldjék a földekre őket – amit mindenki helyeselt.[25] Landler Jenő felháborodottan tiltakozott az ellen, hogy a nőmunkások bére akár csak megközelítse a mozdonyvezető férfiakét.[26] A nagyhangú vezér öblös szavát meghallották a férfi kisvezérek is, és bátran utánozták. Az I. kerületi Munkás- és Katonatanács elnöke, Mauler János arról beszélt, hogy „tulajdonképpen nőkkel nemigen szeret dolgozni, [...] a nők működése egészen megbolondítja az embert".[27] A kerületi lakáshivatal női előadója rögtön le is mondott tisztségéről, hiába vette védelmébe egy másik kolléganő azzal, hogy „nem ismeri el, hogy ma lehessen nő vagy férfi, itt csak proletár lehet".[28] Az uralomnélküliséget hirdető Budapesti Anarchista Csoport lapja a híres orosz-amerikai feminista, Emma Goldman cikkét közölte: túl kell lépni a kicsinyes illedelmességen, férfi és nő közötti viszony igazi felfogása nem enged meg semmilyen győztest és vesztest, csak egyet ismer el: önmagát korlátlanul átengedni.[29] „Vörös Emma" úgy élt, ahogy írt, inkább hagyta veszni amerikai állampolgárságát, csak hogy eljusson az ígéret kommunista földjére, ahol szabad a nő és a szerelem, később mégis keservesen megbánta, hogy átengedte érzelmeit a bolsevik csábításnak. A vesztesek sajnos Magyarországon is a nők maradtak. Csongrádon 5 év fegyházat kapott a férfiakból álló forradalmi törvényszéktől Tari Mária törvénytelen magzatelhajtás miatt – ez volt az ottani törvényszék legszigorúbb ítélete, és ő vitte el a legmagasabb összegű pénzbüntetés rekordját is, amit még ellenforradalmi kijelentései miatt kapott.[30] Tari Máriának persze bűne lehetett származása is – birtokos volt, és nem proletár –, ám a proletárdiktatúra férfi irányítói számára leginkább kommunikációs feladat volt a férfiak háborúja miatt nagyra nőtt asszonyi engedetlenség leszerelése is. A „plakátköztársaságban" ezt is plakát oldotta meg: „Az ácsorgó asszony, aki esővel és széllel küzdve szerzi meg családja élelmét, épp oly hős, mint a győzelmünkért harcoló vörös katona. Nemcsak fegyverrel kell bírnunk a harcot, hanem nyugalommal és idegekkel is."[31] A Szovjetházzá átalakított Hungária Szálló Duna-parti nagy ablakaiból Sinkó Ervin vette csak észre a szegény munkásasszonyokat, akik a hiábavaló sorban állás után „eltűntek az utca közömbös forgatagában, egyikében a sok ezer lakásoknak, melyben a legtöbb szó a kenyérről esik, ami nincs".[32]

Férfiak örülhettek elsősorban a megkönnyített válásnak is! A budapesti pincérek és az alföldi Mezőtúr környéki tanyák törpebirtokosai egyaránt lelkesen fogadták a március 25-ei lapokban közzétett – ám másnap sietősen visszavont – rendeletet az együttélések házassággá nyilvánításáról. A rendelet túl radikálisra sikeredett, rendelkezései szerint ugyanis a legalább egy éve együtt élő élettársak kapcsolata azonnal házassággá válik, és korábbi házas-

ságuk ezzel automatikusan megszűnik, ha ezt a bíróságnak bejelentik.[33] A boldog izgalom, amely a pesti Ritz Szálló sokat látott pincéreit és az alföldi mezőváros kérges kezű földműveseit magával ragadta, arra utal, hogy a házasságon kívüli együttélés elfogadott gyakorlat volt a legkülönbözőbb társadalmi rétegekben. Mert az egy napot sem élt hírlapi közlés nyomán Budapesten és távoli alföldi tanyákon is bonttattak és köttettek házasságok egy füst alatt.[34] Volt persze, aki nem várt semmilyen rendelétre, hanem árkon-bokron és törvényen keresztül követte szíve szavát. A bántalmazó és csapodár férjétől magára hagyott Csáki Lajosné, kihasználva férje orosz hadifogságát, új házasságot kötött, közben persze felvette a fogságban lévő férje utáni hadisegélyt is. Szerencséjére az új rendszer nem ítélte el a bigámiát, hiszen – érvelt a budapesti forradalmi törvényszék kísérleti kriminológiai osztályának szakvéleménye – a kétségbeesett fiatalasszony „tettének indokai szociológiailag magyarázhatók és menthetők".[35] A proletárok könnyeit letörlő és bűneiket eltörlő alternatív jogrendszer azonban nem döntötte le mindenestül a családjogi törvényhozás polgári korszakban felépített bástyáit.[36] Az együttélésekről szóló kiszivárgott, majd visszavont rendelet tervezetét inkább „társadalmi vitára" bocsátották. Az április elején közzétett újabb változat továbbra is radikálisan szerelemparti volt, és a következő, lakonikus rövidségű tételekbe foglalta a szabad szerelem erkölcsi mítoszát: „A házasság meg van kötve, ha a felek az anyakönyvvezető előtt kijelentik, hogy egymással házasságra lépnek", valamint „fel van bontva a házasság, ha a házasfelek bármelyike az anyakönyvvezető előtt bejelenti, hogy a házasságot felbontja". Az Igazságügyi Népbiztosság által szervezett „házassági ankéton" zsúfolásig megteltek a kiskörúti Gólyavár nagyelőadójának padsorai. Az előadó fiatal *referens azt hangsúlyozta, hogy a Tanácsköztársaság házasságjoga* maga is csak átmenet lesz a teljes kommunizmushoz, amikor nem lesz szükség többé a házasság törvényi szabályozására.[37] Csakhogy akkor miért kell egyáltalán házasságjog? – kérdezte rossz-

májúan a *Huszadik Század* polgári radikalizmusnál megrekedt publicistája, aki nem hitt abban, hogy a kommunizmus megváltoztatja az emberek erkölcsi magatartását érzelmi döntéseikben.[38] „A boldog családok mind hasonlók egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az" – írta Tolsztoj az *Anna Karenina* nyitómondatában, és a nagy író boldogtalan igazsága most is beigazolódott. A házassági ankéton felszólaló egyik férfi annak örült, hogy a kommunizmusban elválhat a feleségétől, és elveheti tőle közös gyerekeiket is, mert az megcsalta őt, míg ő a fronton vérzett a burzsuj világ értelmetlen háborújában. Ám a szabaddá tett választ nem mindenki tudta a bosszú kardjaként használni. Egy másik felszólaló például, a fővárosi népkonyha szakácsnője, szerette hűtlen férjét, és nem akarta elengedni, akkor sem, amikor az már régen mással élt. Ha másképp nem lehet, legalább papíron maradjon az övé. A doktori oklevelén kívül láthatólag hatalmas egóval is felszerelt húszonéves előadó azonban azt mondta a nagy nyilvánosság előtt rögtönzött tanácsadás során a boldogtalan proletárfeleségnek: „Vesse le a burzsoá ideológiát, engedje el a férjét, s nagy lelki tehertől fog megszabadulni."[39] Nem tudjuk, vajon hatott-e a kioktatás és le tudta-e tenni lelki terhét az elhagyott középkorú proletárfeleség, ahogy azt sem tudjuk, hogy a magabiztos jogalkotók később elolvasták-e Freud könyörtelen ellenvetését a kommunista utópia „tarthatatlan illúzióival" szemben: nem lesz soha olyan igazságos társadalom, és nem képzelhető el olyan kulturális fejlődés, amely el tudná pusztítani a szexuális versengés elpusztíthatatlan ösztöneit.[40] (A kortárs orosz kommunista sci-fi irodalom egyébként kétszáz évvel későbbre várta, hogy a szabad szerelem ne szedjen áldozatot: a kommunizmus tökéletes világában nem lesz házasság, nem lesz kötelék, és az elhagyott szerető is automatikusan kigyógyul *szerelmi bánatából.*[41])

1919-ben a házasság kérdéskörе körül azonban nemcsak kótyagos utópiák és gyermekded illúziók lengedeztek: a „fajtisztaság" szempontjai is vastagon részét alkották a kommunista tervezés-

nek. A magyar eugenikai mozgalom századunk tízes éveiben vette kezdetét – mégpedig a hazai progresszió baloldali műhelyeiben.[42] A Társadalomtudományi Társaság 1911-ben vitát rendezett a „fajnemesítés" kérdéséről, és a vitaindítót tartó Madzsar József – Jászi Oszkár sógora és a Polgári Radikális Párt későbbi elnöke – arról beszélt, hogy „minél hosszabb időn át tartjuk életben az elmebetegeket, annál jobban ártunk a jövő generációnak, mert annál több idejük van szaporodni".[43] Madzsar érvelése szerint a modern társadalomnak fel kell lépnie az elfajulás egyre növekvő áradatával szemben, mert „nagyon is beleéltük magunkat a nyomorultak fölötti keresztényi sajnálkozásba, és elfeledtük a szépnek és egészségesnek pogány szeretetét!" Szerencsére a neves szakember a „fajromlás" elleni kirohanásában nem akarta visszahozni a spártai Taigetosz szikláját, ahonnan ledobálják az életre alkalmatlannak minősített gyermekeket, de a szaporodásból mindenesetre kirekesztette volna a genetikailag hibás gyengéket: „Van már annyi kultúrfölöslegünk, hogy mindenki életben maradhat, de a kegyelemnek az a feltétele, hogy ne hagyjanak hátra utódokat." És azt a véleményét is megosztotta helyeslő közönségével, miszerint itt az ideje annak, hogy az egészséges gyermekeknek végre szebb otthonaik legyenek, mint a nyomorékoknak.[44] A vita egy másik karakteres hozzászólója az ismert nagyváradi bélgyógyász – Ady barátja és a költő nagyváradi körének, *A Holnap* irodalmi társaságának aktív tagja – Berkovits René volt. Szintén orvos és szintén baloldali radikális eszmék híve. Berkovits úgy vélte, a baj okozója a kapitalista társadalom – mi más? –, amely „jó talaja a degeneráltaknak: [...] az erős individualizmus szinte korlátlan alkalmat ad nekik a szaporodásra".[45] Amit természetesen meg kell fékezni. Vérzékenyek, elmebajosok, genetikai betegségekben szenvedők, öröklött antiszociális beállítottságot hordozók stb. mind-mind házassági és szaporodási tiltás alá estek volna. Berkovits René azt is javasolta, hogy a Társadalomtudományi Társaság alakítson egy eugenikai bizottságot. A kérdéshez hozzászóló Buday Dezső kecs-

keméti jogakadémiai tanár is egyetértett azzal, hogy a „társadalom is belenyúlhat az emberanyag javításának kérdésébe". A hajdan buzgó katolikus Buday ekkor már szintén a polgári radikálisok táborát gyarapította. A fent említett lista kiegészítéseként mindjárt javasolta is a „hisztérikus nők sterilizációját".[46]

Az 1919-es kommunista családpolitika nem kis részben e tervek örököse volt – Madzsar például népbiztoshelyettesként felelt a közegészségügyért, és Buday is magas polcokat járt meg, amiért aztán kegyetlen halállal lakolt Orgoványban –, bár nálunk nem alakult Eugenikai Hivatal, mint a bolsevik Oroszországban. Korántsem volt tehát előzmények nélküli, hogy a házassági ankéton azt is bejelentették: a fertőző nemi bajosoknak sem a házasságon belül, sem a házasságon kívül nem lesz szabad a nemi érintkezés. Csak egy fokkal járták volna jobban az „elmebetegek, gyengeelméjűek, siketnémák és tüdőbetegek", ők ugyanis „csak a szaporodástól tiltandók el, de nem a házasságkötéstől, ha akad valaki, aki velük életközösségre óhajt lépni; itt ugyanis a másik féllel szemben való azonnali közvetlen fertőzés veszélye nem áll fenn. Tanulmány tárgyává kellene azonban tenni az összes hasonló természetű esetekre vonatkozóan a kötelező sterilizáció kérdését. [...] A kommunista államban a házasság ügyeinek szabályozásánál nem lehet döntő más, mint az emberi szabadságnak a fajegészség szempontja által korlátolt erkölcsi szempontjai."[47] Győrben meg is fogadták a tanácsot: akció indult a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatok alkalmazására, illetve rendszeresítésére, az augusztusi összeomlás azonban megakadályozta a kommunista „fajnemesítés" gyakorlatba ültetését.[48] A májusban elfogadott házassági rendelet végül nem követte a szerelmi radikalizmus elvárásait, és nem tette lehetővé bontóok nélkül a házasság felbontását, mivel „nem teremtődtek meg még annak a gazdasági előfeltételei".[49] A válások száma egyébként kétségtelenül emelkedett – de a házasságoké még inkább. „Házasságok tavasza" – lelkendezett a győri szocialista napilap azon, hogy a dunántúli munkásvárosban az anya-

könyvvezetők nem bírták a tempót a meglódult házassági kedvvel. A hetenként kimondott boldogító igenek száma egyszeriben a háromszorosára emelkedett, és a lap krónikása ebben „a szocialista világrend megdönthetetlenségének pompás bizonyítékát látta".[50] Tény, hogy a proletárdiktatúra alatt igazi házassági *boom* bontakozott ki, az emberek házasodtak és házasodtak, és nem csak Győrben. A cselédlányokért eljöttek a vöröskatonák a kültelki Rákospalotán és a felszabadított Kassán egyaránt, az esztéta Fülep Lajos és az író Krúdy Gyula pedig fiatalabb nőkre cserélték korábbi párjukat. Budapesten a házasságkötések száma az előző öt év átlagához képest 1919 első félévében megnégyszereződött, Kassán pedig a háromhetes magyar kommunizmus egy véget nem érő folyamatos lagzi volt.[51] Százöt párt adott össze az anyakönyvvezető, miközben a városban az egész év során kevesebb, mint 500 esküvő köttetett. A vőlegények közel fele vöröskatona volt, akiknek kívánatosságát minden bizonnyal megnövelte a kiemelt élelmiszer- és tűzifaellátás kiváltsága.[52]

„Elfelejtsük azt, amit eddig tudtunk…" Az oktatás és a kultúra képzetei 1919-ben

A szabad szerelem és a házasság új felfogásához, valamint a velük szorosan összefüggő fajtisztasági hiedelmekhez szervesen kapcsolódott a nevelés és az oktatás forradalma: a gyermek és az ifjúság képzeteihez fantasztikus reményeket fűzött a diktatúra. „Le a szülők kapitalista zsarnokságával!" – adták ki a jelszót a lenini Szovjet-Oroszország kommunista ifjai, akik a bolsevik forradalom első zaváros éveiben elérkezettnek látták az időt szüleik (át)nevelésének kézbevételére.[53] Követőik Magyarországon sem hiányoztak. A hároméves oroszországi hadifogságból hazatért Kun Béla azt magyarázta négyesztendős kislányának, hogy nem kell

mindig szót fogadni a felnőtteknek. Nevelési programbeszédét avval fejezte be: „Éljenek a felszabadított gyerekek!" Állítólag ezzel hódította vissza a hosszú távollét miatt nehéztelő gyermeke szívét és szeretetét – legalábbis Kun Béláné negyven évvel később közzétett memoárjai szerint.[54] Ám az új igék nem mindig arattak ilyen sikert. A *Népszava* egyik rövid hozzászólása arról tudósított, hogy egy nyolcesztendős kisfiú, akinek szülei „tisztára akarták sikálni a piszkos fülét, toporzékolva kijelentette: ő semmiféle önkényt, zsarnokoskodást el nem tűr, ő szabad ember, azért, mert ő »mámor gyümölcse«, neki nem parancsolhatnak, inkább elmegy hazulról, majd eltartja őt az állam".[55] Nem tudni, valós esetet mesélt-e el a cikkíró, vagy inkább a fantázia birodalmába tévedt szülői felháborodásról volt szó, de a későbbi neves költő, Vas István, aki szintén nyolcéves volt a proletárdiktatúra idején, arra emlékezett, „milyen öröm volt, hogy a szüleim világa megrendült, úgy látszik vége – és másvalami jön".[56] A szülőkre rájárt a rúd a korszakban, a gyerekek homloka köré viszont glóriát rajzolt az új rendszer. Egy korabeli röplap „apró angyalkorifeusként" látta őket, akik javító hatással lesznek a szüleikre is, a „kicsapongó anya" és a „pálinkás apa" el fogja magát szégyellni, és jó útra tér, látva gyermekeiket „az új erkölcs fehér köntösében".[57] 1919 tavaszán úgy tűnt, végre megérkezett *A gyermek évszázada*. A híres könyv szerzőjét, Ellen Keyt már addig is hatalmas rajongás vette körül Magyarországon, hasonló ahhoz a tisztelethez, mint ami manapság Vekerdy Tamás munkásságát övezi. Meglepőnek tűnhet, de a gyermek új kultuszát nem csupán az iskolai szorongásnak hadat üzenő szabadelvű reformpedagógiai szubkultúrák, de az antiliberális, sőt az új totalitáriánus eszmék vezérei is magukénak érezték. Az olasz fasizmus vezére, Benito Mussolini például egy ideig a Montessori Társaság elnöke volt, a szovjet-orosz titkosrendőrség, a „Cseka" véres kezű megszervezője, Feliksz E. Dzerzsinszkij lázas igyekezettel karolta fel az elhagyott gyermekek millióinak ügyét Lenin személyes jóváhagyásával. Szamuely

Tibor pedig 1919. július végén a proletárgyermekek balatoni nyaraltatásáért felelt.[58] A hirtelen politikai prioritássá lett gyermekbarátság voluntarista rendelkezések sorában nyilvánult meg, de leginkább abban a szívós igyekezetben, hogy a bolsevik állam, amennyire lehet, megkaparinthassa a szülőktől gyermekeik sorsának irányítását. 1919 kommunista rendszere nem alkotott új pedagógiát, hanem azokat az elképzeléseket karolta fel, amelyeket a különböző reformpedagógiai műhelyek és életreform-iskolák a megelőző évtizedekben előkészítettek. A gyermek forradalma régóta készülődött, a bolsevik jövőkép pedig bátor eklektikával párosította össze a századeleji pedagógiai gondolkozás nagyszabású reformelképzeléseit a technikai és emberi tökéletesedés sci-fibe illő fantáziáival. Magyarországon jórészt a polgári radikálisok, a szabadkőművesség radikálisabb páholyainak környékéről érkeztek ezek az elgondolások – de nemcsak onnan: a korábban konzervatív-nemzeti jelszavakat hangoztató reformgondolatok egyes képviselői is érvényesülési lehetőséget kaptak a proletárdiktatúra sűrű időszakában. „Mindennemű kezdetleges kísérletezést a bizottság elvetendőnek tartott, s radikális végleges megoldást kívánt javasolni" – az Országos Magyar Iparisk ola (a mai MOME) jegyzőkönyvében olvasható megállapítás a nevelés és az oktatás minden szintjére elmondható volt.[59] Legalábbis a szándékok és programok tekintetében. Mert kikristályosodott oktatáspolitikáról a Tanácsköztársaság időszaka alatt a bőség zavara ellenére sem beszélhetünk. Szakmapolitikai iszapbirkózásról annál inkább, ennek köszönhető, hogy az oktatási forradalom legfontosabb láncszeméről, a nyolcosztályos iskoláról szóló rendelet csak a diktatúra utolsó napján jelent meg – így papíron is maradt. Ám a lázadás jelszavai az első naptól zajos életet éltek, abban a szilárd meggyőződésben, hogy a kommunizmus minden gyermeket „egy-egy kis lázadóvá nevel".[60] Ezeket a szavakat az a Zigány Zoltán írta le, aki a szabadkőműves Martinovics-páholyban együtt indult Jászi Oszkárral, Kunfi Zsigmonddal és Pogány Józseffel, és az első világháború előtt a tanítók szocialista mozgalmának egyik legfontosabb zászlóvivője volt. Míg Jászi visszahőkölt attól, hogy a szabadelvű időkben nagyra nőtt, radikális jelszavakat kommunista valutára váltsa, addig hajdani páholytársai úgy látták, végig kell menniük az úton, amelyre korábban közös elszántsággal léptek rá. Március 21-étől kezdődően azokat a programokat indították el, amelyeket az 1918-tól szocdem és polgári radikális vezetés alá került Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége (VAOSZ) ún. iskolai reformbizottsága készített elő. A fővárosi közalkalmazottak szocialista megszervezését kezébe vevő VAOSZ meghatározó vezetője Czóbel Ernő középiskolai tanár volt, Pogány József barátja és sógora, és az eseményektől egyébként magát szerencsésen távol tartó neves festő, Czóbel Béla testvére. Szervezetének impozáns erejét jelzi, hogy az 1917 végén alakult, takarítók és más segédmunkát végző alkalmazottak érdekvédelmére vállalkozó szervezet az őszirózsás forradalom győzelmét követően rögtön helyet kapott a Nemzeti Tanácsban és a főváros irányításában. Czóbel maga is nagy befolyású tanácsnok lett, a főváros alkalmazottjai meg jobbnak látták belépni az alakulatba.[61] A VAOSZ iskolai reformbizottságának tantervei 1919 kora tavaszára el is készültek, és készítőik meg voltak győződve róla, hogy hamarosan felkel a nap a részletesen kidolgozott, új elképzelésekre. Nem is kellett csalódniuk: Kun Béla rendszerének közoktatásügyi népbiztosa a Károlyi-korszak közoktatásügyi minisztere, Kunfi Zsigmond lett. Kunfi jól fésült diplomáciával képviselt elképzelései mellé aztán hamar csatlakoztak a kócosságukat nem is titkoló, torzonborz kommunista hangok. A Közoktatásügyi Népbiztosság Gyermekszociális Osztályának 27 éves vezetője, Kelenné Fried Jolán (a kommunista Kelen József népbiztos felesége) arról beszélt a budapesti kerületi munkástanácsok tanítóbizottságának ülésén, hogy a szülők kezéből ki fogják venni a gyermekek nevelését, mert a „szülők egyáltalán nem nyújtanak elég garanciát az új társadalomban a gyermekek helyes

nevelése szempontjából".[62] Ügyosztályán sógornője, Sipos Erzsébet (Kelen testvérének, Korvin Ottónak a felesége) és mások részvételével hosszas tanácskozások folytak arról, hogy miként lehetne a hároméves gyermekeket családjuktól elszakítva internátusokban neveltetni.[63] Mindenesetre a Tanácsköztársaság a gyermekvédelem alappilléreként az iskolákban „gyermekvédő gyámi állásokat" létesített, és a gyermekkori kriminalitást a szülők rovására megnövelt állami felügyeleti jogkörökkel és nem a megtorlásra alapozó, alapvetően büntetőjogi megközelítéssel próbálta megoldani.[64] Kelenné a városokból az erdők mélyére vitte volna az iskolákat, távol a „nagyváros bacilusos, fertőzött, bűzös világától" – és értelemszerűen távol az illetéktelen szülői befolyástól: „Ahol testvéri közösségben, gondtalan anyagi jólétben, szabadon és vidáman élnek együtt a gyerekek. Ahol nincs magántulajdon, mert a játékok, könyvek és javak olyan mennyiségben állnak a gyermekek rendelkezésére, hogy eszükbe sem jut féltékenyen őrizni, egymástól félteni, sajátjuknak tekinteni a sok közös gyönyörűséget. Ahol fiatal és lelkes tanítók baráti és nem feljebbvalói társaságában nőnek fel, ahol a torna és a sport, a játék és a tanulás, a művészetek és a tudás sok gyönyörűsége és változatossága szabad és boldog emberekké neveli őket. Ahol megszokják a tiszta, egészséges és munkás életet, ahol átélik a tudás anyagát, nemcsak befogadják azt. Ahol nincs különbség gyerek és gyerek között anyagilag, ahol nincs rongyos és cifra, nincs éhes és túltáplált, nincs agyondolgozott és naplopó, csak gyermek van, boldog, tiszta és vidám gyermek."[65] És amelyeket ezután nem iskoláknak, hanem „munka- és játékközösségeknek" hívnának. Íme, e hosszú idézetbe zárva a kommunizmus mámorító nedűjének „hatputtonyos" álma – ára csupán 40 fillér volt –, amelyet írói dacos kihívással odakiáltottak „a vénhedt Európa kapitalista országai nyafogó széplelkeinek".[66]

De nemcsak szülő és gyermek, hanem tanár és diák között is felborult a viszonyok régi egyensúlya. A Tornatanítóképző Intézet hallgatói azt panaszolták, hogy a tornázás unalmas, mesterséges, minden diák által gyűlölt és militarista célt szolgál. A poroszos fegyelem helyett inkább az angoloknál és az amerikaiaknál pompás eredményeket felmutató, sportszerű játékokat és gyakorlatokat, valamint svéd tornát szerettek volna. Ez utóbbiról nem volt sok fogalmuk, csak azt tudták, hogy ami skandináv, az jó, a svédek az 1912-es stockholmi olimpián pedig megmutatták, hogy kis nép is lehet nagy sportnemzet. Az új nemzedék világbajnok akart lenni, és világrekordokat akart, mint a mozikban látott amerikai szupersztárok, ám a tanárok válasza kiábrándító volt: „a jelenlegi viszonyok, felszerelések, berendezések mellett és a rövid idő alatt, ami a képzésre rendelkezésre áll, jobbat senki sem nyújthat".[67] Akadt persze, aki nem kifogásokat keresett, hanem maga kezdte el írni a történelmet, így a frontról súlyos hadirokkantként visszatért Komjádi Béla, aki a Rudas fürdőben nekilátott az ifjúsági úszók és vízipólózók neveléséhez – amiből még az ő rövid élete alatt is három Európa-bajnoki és egy olimpiai aranyérem sarjadt ki. Az iskolai úszósporton nagyot lendített a Császár uszodában 1919. május 25-én rendezett első országos középiskolai úszóverseny, a magyar labdarúgók önérzetén pedig az osztrák válogatott ellen április 6-án aratott 2-1-es győzelem az Üllői úton, közel 40 ezer néző előtt. A tíz nappal később, 1919. április 16-án felállított sportügyi csúcsszerv, a Testnevelésügyi Direktórium iratanyagában egy azóta feledésbe merült feljegyzés őrzi a proletár-sportdiplomácia kérészéletű sikerét: megállapodás köttetett a Nemzetközi Olimpiai Bizottság alapítójával, Pierre de Coubertin báróval: az 1928-as olimpiát Budapest rendezheti majd.[68] Régi történet volt ez már akkor: Budapest 1914 júniusában még a siker reményével aspirált az 1920-as olimpia megrendezésére, de 1919-ben már nem volt esélyünk: Lausanne-ban éppen április 5-én döntöttek arról, hogy a sport legnagyobb ünnepét 1920-ban – immár békegalambokkal, ötkarikás zászlóval – a belgiumi „hős" Antwerpen rendezheti, a bűnbakok szégyenpadjára ültetett Magyarországot pedig, hasonlóan a többi vesztes országhoz, meg sem hívták. Ettől

függetlenül a sportpublicisták nem győzték hangsúlyozni, hogy „sohasem volt időszerűbb a követelés": stadion kell! „A Stadiont, a test kultuszának templomát kell megépítenünk."[69] A helyszínről sokan és sokat vitatkoztak, szóba jött a Lágymányos, az újpesti rakpart, a Vérmező, illetve a Margitsziget is, de ahogy egy józan hang figyelmeztetett: „Magyarországon mindig és minden középülettel úgy jártunk, hogy amikor már készen volt, akkor láttuk csak, hogy nem arra a helyre kellett volna építeni és nem úgy kellett volna építeni, ahogyan megépült."[70] A test és a testnevelés kultusza kifejezetten baloldali ügy volt a század első éveiben, és mindenki egyetértett a Gyermektanulmányi Társaság nagy tudású apostolával, a nemzeti és konzervatív, a turanista távlatokat magához közel érző Nagy Lászlóval, hogy „a reformot a tornán kell kezdeni".[71] A közoktatási miniszterből közoktatásügyi népbiztossá lett Kunfi Zsigmond szintén a szellem művelésével egyenrangúnak vélte a test építését, de valamennyi beszédnél beszédesebbek voltak a munkáserőt vagy éppen a munkásöklöt dicsőítő, mindenütt jelen levő plakátok, amelyeken valódi *supermanek* feszítettek. A *Népszava* híres „kalapácsos embere" maga is egy nehézsúlyú világbajnok birkózó, Fischer Tibor volt – igaz, maga a plakát 1911-ben készült, de 1919-ben is használták, és híres modellje a hazai klubközi birkózóversenyt 1919 tavaszán is megnyerte a súlycsoportjában. Bíró Mihály, a plakát alkotója egymás után festette az izmos embereket, egyre izmosabb üzenetekkel, testvére, Bíró Dezső pedig a Munkás Testedző Egyesület vezetőjeként a Testnevelési Ügyek Direktóriumának elnöke lett. Ebben a testületben nem voltak nők, erre akkor nem is kérdezett rá senki. A korai kommunista sportpolitika az erőt a férfiaknak szánta, a nőknek pedig a szépséget. „A női test rendeltetése más, mint a férfié, más a női test szépsége, és nem óhajtanék példának okáért atlétikailag kiképzett, hatalmas bicepszű női karokat látni" – írta a mozdulatművész Madzsar Alice – Jászi Oszkár testvére –, aki a Közoktatásügyi Népbiztosságon Bierbauer Clarisse-szal és Dienes Valériával

koreografálta a test és lélek női harmóniáját. Madzsar Alice egyébként már 1911-ben megfogalmazta a célt: a századokon át elhanyagolt emberi testet visszajuttatni arra a szintre, ahová néhány ezer évvel korábban a görögöknél már eljutott – legalábbis az antikvitás klasszikus szépségű szobraiban.[72] A Női Testnevelési Főiskola felállításáról július 14-én értekezletet is tartottak.[73] A sport és testnevelés akkor megfogalmazott alapelveit ma is sokan aláírnák: „ne kiváló egyedeket neveljünk, de a tömegeket hozzuk mozgásba"; az „öröm teszi a testgyakorlást üdítő szórakozássá", és végül: „ki a szabadba!"[74] „Sportolni, játszani, táncolni, és nem tornagyakorlatokat végeztetni! Arra törekedjünk, hogy szórakozzon a gyermek..."[75] Az óvodákat átnevezték játékiskoláknak, de függetlenül a meseszerű vagy éppen régóta esedékes reformtervektől, a Tanácsköztársaság közoktatási reformja maga is egy álmokból rögtönzött nagy játék volt.[76]

A proletár öntudatra nevelést a harcias kedvű Révai József ugyan „szellemi erőszakként" értelmezte, a Közoktatásügyi Népbiztosság Lukács György intenciói szerint inkább mesedélutánokat szervezett.[77] „Ezen akció célja, hogy az óvodába járó gyermekek, továbbá az elemi és polgári iskola alsóbb osztályú fiú- és leánytanulóinak, úgyszintén az összes árvaházak gyermekneveltjei részére országszerte változatos műsor keretében lehetőleg mindennap meseelőadások tartassanak, hogy a gyermekek a szellemi-etikai fejlődésnek már a legelső stádiumában a szép és hatásos mesékben lelket termékenyítő táplálékhoz juthassanak. Ezen akciókba próbálom bekapcsolni a kórházakat is, hogy az ott ápolt gyermekek is részesülhessenek a meseelőadások gyönyörűségeiben. A gyermekek szórakoztatásának módját egy dolgos jövő generáció szempontjából elsőrendű és tovább nem halasztható kultúrfeladatnak érzem. Egyelőre csupán Budapesten, később fokozatosan országszerte." Ezekkel a veretes szavakkal indokolta meg Lukács György helyettes közoktatásügyi népbiztos a diktatúra egyik legeredetibb rendelkezését.[78] Egyúttal arról is rendeletet adott ki, hogy a gyermekek

a felnőtteknek szóló színházi és mozielőadásokat többé ne látogathassák, és szűnjék meg az a gyakorlat, hogy a gyerekek a „képzeletbutító és erkölcstelen" detektív- és szerelmes filmeket látva magukba szívják a felnőttek burzsoá romlottságát. Még razziázást is ígértek a mozikban, nehogy a vagányabb kiskorúak megsértsék a tilalmat.[79] Öt budapesti filmszínházat viszont meseszerzők és mesefigurák után neveztek el, így lett Grimm, Andersen, Gulliver, Csipkerózsika és Hamupipőke a neve azoknak a moziknak, ahol júniustól csak gyerekfilmeket játszottak.[80] A Nefelejcs utcai Csipkerózsikában (korábbi neve: Stella) az első vetítésen hatalmas urnákból húzták ki ingyenjegyeiket a gyerekek. A legelső előadás a sündisznó életéről szólt, arról, hogyan védekezik kemény sörtéivel, a második, *Az aranypók* című mesefilm pedig a kapzsi ember bűnhődéséről, mert az ellopott aranypók aranytallérjai mérges skorpiócsípésekké változtak benne. Volt tehát sikongás – de a frissen festett nézőtérre a felnőttek csak az utolsó sorokba ülhettek, hogy ne zavarják a gyermekeiket. A mesék átvitt értelmű üzenetét viszont szerencsére senki sem magyarázta meg a nebulóknak. „Gyerekekkel szemben nincs osztályharc, mert minden gyermekben az eljövendő, az osztálykülönbséget nem ismerő társadalom kezdő tagját kell látni: ..." – hirdette meg Lukács György, és azt remélte, mire az új nemzedék felnő, ők lesznek az új társadalom „erkölcsi létalapja".[81] Reményeivel nem volt egyedül. Az egyik legkeményebb kommunista „héja", Vágó Béla belügyi népbiztos-helyettes hivatalba lépése napján azzal fordult a Gyermekvédelmi Főosztály vezetőjéhez: „[K]észítsen nekem azonnal egy reformjavaslatot a modern gyermekvédelemről. Vegyen fel abba mindent, ami jó, vegye bele azt is, amit legmerészebb álmaiban sem mert elgondolni. Pénz mindenre lesz. Akadályok nincsenek."[82] „Möglösz elvtárs" – ez volt az ízes kecskeméti tájszólásban beszélő Vágó gúnyneve az ifjúkommunisták között, és önbizalma ragadós volt.[83] „Vigyük el [a gyerekeket] a mese szárnyán igazán az aranyos Meseországba, az ezüstvizű folyó, selymes füves rétek, aranyszárnyú pillangók hazájába, de a béke, a szeretet legyenek hű kísérőink az utakon" – a magasba vágyódó célkitűzést a VAOSZ-reformbizottság óvodai szakosztályának vezetője, Neumann Hilda és munkatársai írták le, és elképzelésük meg is jelent a *Kisdednevelés* 1919. április 1-jei számában.[84] Meseország ötlete tehát nem áprilisi tréfa volt, hanem a köznevelés új vezéreszméje: a diktatúrák szeretnek a szeretet nyelvén fogalmazni. Neumann Hildát ki is nevezték a Közoktatási Népbiztosságon belül szervezett Kisdedóvó Szakosztály vezetőjévé, de a viszonyokat jól jellemzi, hogy mielőtt Meseországba eljuttatták volna a gyerekeket, az óvodai reformerek először azt szerették volna elérni, hogy egy óvónőre legfeljebb 40 gyermek jusson, hogy a gyermekek ebédet is kaphassanak mindennap, és hogy a vidéki óvodákba is jusson fürdőszoba.[85] De már az is nagy eredmény volt, hogy a Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács lehetővé tette, hogy az óvodák poros udvarait májustól ne kannákkal, hanem locsolócsövekkel öntözhessék fel reggelenként.[86] Míg a tanítók jelentős része nyáron „átképző tanfolyamokon" volt kénytelen hallgatni az új idők igéit, a józsefvárosi általános iskolák elhanyagolt tantermeiben patkányok futkostak – de szemben az új igékkel, ezekről nem sok tízezres röplapok, csak a kerületi munkástanács néhány példányban fennmaradt jegyzőkönyve szólt, ahogy arról is, hogy az Orczy kertből a nyári kánikula közepén már este 7-kor kizavarták a bérkaszárnyák fullasztó poklából szabadba vágyódó gyerekeket a parkőrök.[87]

Az író Balázs Béla álmai viszont nem a porban jártak, ő egyenesen abban bízott, hogy a felnövekvő gyermekeknek az érzései és ösztönei is kommunisták lesznek. „Mi, a felnőttek, ama kommunista Mózesek vagyunk, akik gyermekeinket elvezetik az ígéret földjének határára."[88] A bibliai nyelvezet persze félrevezető: nem annyira az ótestamentumi komorság, inkább az antik életöröm vezette Balázs Béla tollát. A szocialista költészet osztályharcos unalmától láthatóan irtózó Balázs Béla rajongó kommuniz-

musa talán maga sem volt egyéb, mint egy gyermekien hedonista látomás a „szépségek örömkertjéről", ahol Hófehérke meg Csipkerózsika bájos kedvessége és Mozart örömzenéje uralkodik. Sőt, odáig ment, hogy a tündérek és manók mesevilágát kommunistábbnak tartotta a kommunizmusnál: Hiszen „mi csak az emberi osztályok között töröltük el a különbséget, a mese eltörölte a határt állat és növény és ember és minden létező lény között az elvarázsolás lehetőségével".[89] A mese forradalmasító és szabadító ereje később nagy filozófiai karriert futott be a weimari Németország intellektuális világában, a keresztényszocialista tanítóból miniszterelnökké lett Huszár Károly viszont az osztályharc ciángázának nevezte a mesedélutánokat.[90] Annak illusztrálására, hogy menynyire a határtalan fantázia és a képzelet uralta az 1919-es forradalmi vágyakat, ott a magyarnál is rövidebb életű Bajor Tanácsköztársaság festőből lett pénzügyi népbiztosának, Emil Karl Männernek a példája. A szerencsétlenül végződött bajor kísérlet után – amelyet lemészárolt anarchista elvtársai többségével szemben szerencsésen túlélt – Männer a bábszínház világmegváltó szerepének lett az apostola, egy ideig együtt egy magyar 1919-es kommunista hajótöröttel, a 20. századi magyar szobrászat és grafika egyik legjelentékenyebb alkotójával, Ferenczy Bénivel.[91]

Ferenczy Béni életműve azóta bekerült a magyar képzőművészet klasszikusainak panteonjába, de 1919-ben ő is olyan napokat élt át, amikor – Lesznai Anna szavaival – nem volt más idő, csak a jelen pillanat.[92] A gyorsan bekövetkező katasztrófa eshetőségén a cselekvés mámora közben kevesen elmélkedtek, legkevésbé azok, akik előtt még ott volt az élet. 1919 tavaszán úgy nézett ki, hogy még a legtitkosabb diákvágyak is teljesülhetnek. Az egyik budai főgimnázium 4. a osztályos tanulói – mai besorolás szerint nyolcadikosok –, megsértődve azon, hogy nem vették fel őket a Középiskolás Diákok Szakszervezetébe, direktóriumot szerveztek, és megszüntették a vigyázó rendszert. „Mindenki vigyáz magára és a szomszédjára" – jelentették ki a 13 évesek friss proletáröntudatukkal, és

aki mégsem, azt kizárták az osztályból és áttetették a bésekhez.[93] A pesti piarista gimnáziumba járó 18 éves Szerb Antal és végzős osztálytársai átköltötték a korszak hivatalos himnuszát, és a „Diák-internacionálé" rímes soraiban arról énekelték, hogy „a bliccelés napjai jönnek, / tanulásnak vége már." A mű nagyobb nyilvánosság elé nem került, erről a „kegyes atyák" gondoskodtak, de valószínűleg maguk is úgy érezték, ahogy dalíró tanítványaik: hogy az új rendszer „kabarévá teszi az iskolát".[94] A bliccelés napjai egyébként valóban eljöttek: az osztályozást és az érettségit májusban eltörölték, ahogy a javítóvizsgákat is. A budapesti iskolások „nagyszünidei" elfoglaltságairól viszont külön fővárosi rendelet gondoskodott: rossz idő esetén társasjáték, agyag- és papírmunka várta a nebulókat.[95] Kunfi Zsigmondot még a diktatúra elején megkérdezték, fennmarad-e az új világrendben az iskolakényszer, ő pedig némi csalódást keltve úgy válaszolt: fennmarad, és nem csinált titkot abból sem, hogy az oktatás átalakításának célja elfelejteni azt, amit eddig tudtunk, és megtanulni azt, amire a jövőben szükség lesz – a kommunista gondolkodást.[96]

Mint elefánt a porcelánboltban, úgy viselkedett a proletárdiktatúra a felsőoktatás és a tudomány világában is. A kommunizmusban nem lesz kizsákmányolás, így jogviták és perek sem – érveltek –, beszüntették tehát a tudományegyetemek jogi karainak és a jogakadémiáknak a működését. Az ügyvédeket átképzésre küldték, legyenek ezek után jó emberek és néptanítók. Megrostálták a kereskedelmi felsőoktatást is, a közgazdasági ismeretek helyett többek között a *Kommunista kiáltvány*t iktatták a tananyagba, hiszen „kereskedelemre egy szocialista társadalomban nincs szükség", csupán „elosztóüzemekre".[97] Az orvosi kar tanárai tudták, hogy rájuk továbbra is szükség lesz, de attól féltek, hogy a proletárrendben érettségi nélkül is lehet majd felvételt nyerni, és a gyógyítás fellegvárát egyébként is elözönli majd a sok pályavesztett ügyvéd, teológus, bíró és bankhivatalnok.[98] A professzor urak amiatt is aggódtak, hogy a rendszerben, amely azt hirdette, min-

den lehetséges, nőorvosok és médikák fogják átvenni a gyógyítás feletti uralmat. Már a világháború éveiben nagyobb lett a nők aránya az orvostanhallgatók között, mivel a fiatal férfiak a fronton voltak. „A kommunista orvosok legfanatikusabb, legkíméletlenebb részét a nőnemű orvosok képezték" – írta leplezetlen megvetéssel a történések krónikása az után, hogy visszatért a kizárólagos férfiuralom a klinikák fehérre meszelt kórtermeibe.[99] Különösebb bizonyítékai nem voltak állítására, hacsak az nem, hogy a korszakban nem volt ápolónőhiány a kórházakban, viszont erősen nehezményezte, hogy a fertőzőbeteg-kórház főorvosa, Preisich Kornél egyetemi magántanár csak azzal a feltétellel vállalta el az intézmény vezetését, ha vele egyenlő rangban működik egy „fizikai munkás" ápolónő is, aki az aláírásokban megelőzi az „orvosi elvtársat".[100] A pesti bölcsészkar tanárainak ilyen dilemmái nem voltak, nagy részüket a további intézkedésekig egyszerűen eltiltották a tanítástól, mert – így a magyarázat – „[a kar] a múltban mereven elzárkózott a haladó gondolatok képviselőinek befogadása elől".[101] Hasonló indoklással bántak el a tudományos rendszer fellegvárával, a Magyar Tudományos Akadémiával is. Április 8-án elhunyt Eötvös Loránd, az Akadémia korábbi elnöke. Dísztemetést kapott a Tanácsköztársaságtól, ravatalánál a népbiztos Lukács György méltatta, forradalmi szellemben. Ám csak a halott akadémikus volt a jó akadémikus, Lukács néhány nap múlva levelet küldött Eötvös utódának, az 1905-ben megválasztott Berzeviczy Albertnek, és tájékoztatta: az Akadémiát legrövidebb időn belül átszervezik, mert annak „mai összetétele és működése a komoly tudomány fejlesztésének és védelmének érdekeivel mindenképpen ellentétben áll". A hamarjában kiköltöztetett tudósok helyére az MTA székházába vöröskatonák vackolták be magukat, a revolver-újságírássá züllött sajtó pedig szívesen rúgott bele a halott oroszlánba: „Az Akadémia konzervatív múmiái mindig a régi rend, a leggonoszabb osztályuralom oszlopai voltak. […] Így éldegéltek a maguk kis körében a nagyképű, üresfejű öregek és a stréber, gerinctelen,

kevésbé öreg áltudósok" – harsogta a *Népszava*.[102] A *Világ* pedig hozzátette, hogy „az Akadémia […] arányai csak azok felé gurultak, akiknek értelme ifjan is rozzant teoriákba, a burzsoá ideológia ingoványába roggyant".[103] A pozícióiból kiebrudalt régi tudóselit rengeteg megaláztatást élt át, de többnyire méltósággal viselte a helyzetet. Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, akit hajlott kora ellenére túsznak hurcoltak el néhány napra, szabadulása után levelet írt a Közoktatásügyi Népbiztosságnak, és kérte felvételét a tudományos kutatók sorába. Kérelméhez csatolta művei teljes jegyzékét, megjegyezve, hogy éppen *Az abszolutizmus kora Magyarországon* címmel készíti újabb monográfiáját. Az 1848–1849-es szabadságharcot követő önkényuralom reménytelen korszakáról szóló műve azonban már csak az után jelent meg, hogy a kommunista önkényuralom véget ért.[104]

Igaz, a budapesti egyetem (a kolozsvári és a frissen alapított pozsonyi tudományegyetem idegen megszállás alá került, és áprilistól a debreceni egyetem is román megszállás alatt működött) különböző karaira újonnan kinevezettek többsége – az irodalmár Babits Mihálytól a történész Szekfű Gyuláig, a későbbi Nobel-díjas fizikus Hevesy Györgytől a pszichoanalitikus Ferenczi Sándorig vagy épp az olasz tanszék élére kinevezett Fülep Lajos művészettörténészig – kiváló és innovatív, sőt nem egy esetben nemzetközileg is magasan jegyzett művelője volt tudományterületének. A pszichoanalízis a proletárdiktatúra alatt kapott először egyetemi tanszéket az orvosi karon, és fellépése az akadémiai dobogóra nemcsak budapesti, de egyben világpremier is volt. „Erről a sikerről korábban nem is álmodtunk" – írta Sigmund Freud lelkesen, Jászi Oszkár pedig arra emlékezett, hogy a freudizmus „misztériumai" a kommunista ifjúság bálványai lettek.[105] (Éppen úgy, ahogy a korai húszas évek Szovjet-Oroszországában, ahol elkezdték Freud műveinek fordítását, és a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* a bécsi mester két másik kötetével együtt Lenin könyvtárában is megvolt.[106]) Talán nem is véletlenül. Kelet- és főleg Közép-Európában a pszichoana-

lízis és a szocializmus viszonyát egyfajta természetes vonzalom jellemezte a húszas évek közepéig, hiszen mindkét mozgalom egy nagyobbrészt fiatal értelmiségiekre épülő, társadalmi és életreformot sürgető szubkultúrában vert gyökeret.[107] (És bár a pszichoanalízis és a zsidóság kapcsolatának nagy irodalma van, az antiszemita Kosztolányi Dezső és az antiszemita Kodolányi János is lelkes hívei lettek Freud tanításának, Kosztolányi Ferenczi közeli barátja is volt.) A pszichoanalízis ámulatába esett fiatal kommunisták azt gondolták, az analízis nemcsak az egyén, de a társadalom elfojtott tudatalattiját is át tudja formálni. Ráadásul Freud ateista tudománya a vallás néhány fontos kellékét is magában hordozta: a szektaszerű zártságot, a guru hatalmát a kiválasztottak kicsiny serege felett és a misztériumokba való fokozatos beavatás izgalmát. Ám a magyar orvosi társadalom konzervatív többsége Ferenczi esküdt ellenfele, Jendrassik Ernő, a neves bel- és ideggyógyász pártján állott. Jendrassik úgy vélte: a pszichoanalízis nem egyéb, mint „pornográfia és álomfejtés".[108]

A természettudományi és műszaki tudományágak egyetemi reformját szintén egy olyan személyiség, Kármán Tódor irányította az egyetemi ügyek helyettes vezetőjeként, akinek ma is előkelő helye van a tudománytörténet kényes válogatású panteonjában. A már ekkor is európai ismertségű fiatal tudós javaslatára került be például 1919 tavaszán az atomfizika az egyetemi tananyagba Magyarországon.[109] Az építészképzés régóta érlelődő reformját Möller István professzor jegyezte, a magyar műemlékvédelem megteremtője, akinek a nevéhez fűződik a gyulafehérvári székesegyház és a pécsi ókeresztény sírkamrák helyreállítása, a nyírbátori református templom felújítása, és akinek az irányításával építették újjá a Rákóczi-házat Rodostóban. A középkori építészeti tanszéket vezető Möller nem volt kommunista, de a „régi rendszer megszűnése" és az őszirózsás forradalom „felszabadult légköre" felbátorította, a bolsevik rendszerben a helyét kereső Műegyetem pedig – kisebb módosításokkal – elfogadta az elképzeléseit.[110]

A tantervireform-bizottságban újonnan kinevezett professzorok ellenőrizték a régieket, de a magyar belsőépítészet és iparművészet halhatatlanává lett és a Művészeti és Múzeumi Direktóriumban is szerepet vállaló Kozma Lajosról sok minden eszünkbe juthat, csak a politikai komisszár címkéje nem. Ám a „nemzeti tudományok" korábbi vezető professzorai közül is jó néhányan rokonszenvvel viseltettek az új rend irányában, mint a történész Marczali Henrik – őt Kun Béla egy ízben barátjának is nevezte a félhivatalos amerikai megbízott, Philip Marshall Brown professzor előtt[111] – vagy a filozófus Alexander Bernát. Ők 1919 őszétől kezdődően évekig tartó, megalázó visszafutással fizették meg az árát meggondolatlan öregkori fellobbanásuknak.[112] A fiatal Kármán is bujkálni kényszerült egy ideig, majd egy német csúcsegyetemre került, de azt talán még az ő kivételes elméje sem sejtette, hogy negyed századdal később újra politikai állást vállal majd a washingtoni Pentagonban, és életét a kommunista fenyegetéssel szemben életre hívott NATO magas rangú hivatalnokaként fejezi be.[113] Kármán Tódort 1919 végén kizárták a Mérnökegyesületből, és a bukás után Ferenczit sem kerülte el a megaláztatás: őt a Budapesti Királyi Orvosegyesület törölte tagjai sorából, a király nélküli királyságban pedig a pszichoanalízis visszatért a jómódú páciensekkel benépesülő magánrendelők díványaira.[114] A pszichoanalízis harminc év múlva kapott újra tanszéket, New Yorkban, a Columbia Egyetemen, aki pedig kiküzdötte, ugyanaz a Radó Sándor volt, aki 1919-ben fiatalon és némiképp kalandor módon megcsinálta Ferenczi budapesti tanszékét is. „Ne áltassuk magunkat. A magyar intelligenciának tekintélyes része vett volt részt a forradalomban" – emlékezett Bethlen István a Magyar Tudományos Akadémián, Horthy Miklós kormányzóválasztásának húszéves évfordulóján.[115] A rendszer végnapjaiban azonban kiderült: nem annyira a haladó gondolatokból volt nehezen pótolható hiány, sokkal inkább egyetemi férőhelyekből meg tankönyvekből. Egyáltalán: az oktatás és a kutatás alapjai hiányoz-

tak: „Nemsokára készen lesznek azok a vegyészmérnökök, akik alig láttak laboratóriumot, s kilépnek az életbe azok az orvosok, akik hullát csak a temetőben fölravatalozva láttak."[116] „Az ábécé nem érdekel" – mondta állítólag Napóleon Pestalozzinak, a szociálpedagógia svájci apostolának, a magyar kommunizmus kisebb-nagyobb Napóleonjait viszont nagyon is érdekelte az ideológiai átnevelés lehetősége A-tól Z-ig.[117] Kunfi Zsigmond szándéka már demokratikus miniszterként is az volt, hogy a gyermekek az iskolában is értesüljenek arról: „forradalom volt és van Magyarországon".[118] Az új világfelfogás felső tagozatosok számára történő tankönyvi ismertetésére felkérte Babits Mihályt, Móricz Zsigmondot és Molnár Ferencet, és hogy mit várt el, azt államtitkára, az egykori néptanító, Somogyi Béla fogalmazta meg: „kegyetlenül bele [...] gázolni a régi ideológiába, lerombolni a régi tekintélyeket, nagyságokat és szentségeket, s helyükbe forradalmi ideológiát [...] vinni a nép közé".[119] A felkért írók aztán így-úgy kihátráltak a feladat terhe alól, és később a szocialista Somogyi sem vállalt közösséget a kommunista diktatúra kegyetlenségével. Júniusban a Közoktatásügyi Népbiztosság első három hónapi tevékenységéről szóló jelentés mégis „új szellemű ábécéskönyv" megjelenését ígérte: „Az olvasókönyv minden sora a szocialista szellem műve; ez a könyv tüzes propaganda a kapitalista társadalmi rend ellen."[120] Bár a régi tudással „fertőzött" olvasókönyveket kivonták a forgalomból, végül sem az új ábécéskönyvig, sem a szocialista tankönyvek kiadásáig nem jutott el a rendszer. Mint arról már esett szó, a proletárdiktatúra utolsó napján kiadott és augusztus 3-án a *Vörös Ujság* utolsó számainak egyikében megjelent rendelet a nyolcosztályos általános iskoláról is írott malaszt maradt.[121]

Bizonyítani az új rendszer nem tudott, és aligha tudott volna, ha tovább fennmarad: sem emberi erőforrás, sem elegendő tanterem nem volt arra, hogy egyik napról a másikra, egyik tanévről a másikra az osztatlan népiskola savanyú levegőjét felváltsa az „új iskola" friss fuvallata. A proletárdiktatúra intézkedései abba

az irányba mutattak, hogy az egységes műveltséget nyújtó középiskola helyett következetesen kiépítse a szakoktatás teljes vertikumát – ma sem ismeretlen retorikája ez az innovációt az „öncélú" tudással szembeállító elképzeléseknek. A megörökölt minisztériumi szobák robusztus íróasztalainál lázas tervcsinálás folyt a tökéletes társadalomhoz illő tökéletes oktatásról és nevelésről.[122] Egységes, összefüggő, minden fokozaton egymásba illeszkedő iskolarendszer az óvodától az egyetemig, tankötelesség 3-tól 18 éves korig. Nyolcosztályos iskola, amely később orosz mintájú „munkaiskolává" fejlődik, egyéni tehetséggondozás, gyógypedagógia, fejlesztés, erdei, kerti és szanatóriumi iskolák – ez utóbbiak „egészséges talajon, északi széltől mentes, portalan, napfénytől átjárt, csöndes és villamosmegállóhoz közel fekvő helyre építendőek".[123] Széles körű felnőttoktatás és pályaválasztási tanácsadás, valamint minden gyermekről óvodás korától kezdve folyamatosan és gondosan vezetett „egyéniségi lap". A tervek mögött a korábban már említett Nagy Lászlónak, a Gyermektanulmányi Társaság európai hírű alapítójának elképzelései köszöntek vissza, amelyeknek levegőjében nem makarenkói pofonok, hanem a korábbi, sarokban félve meghúzódó reformpedagógiák gyermekbarát, szelíd jelszavai repkedtek. Az új pedagógia régi vágású, de igen lovagias ellenfele, a félreállított Fináczy Ernő is elismerte, hogy Eötvös József óta nem volt közoktatásügyi miniszter, aki a közoktatást oly egységesen fogta volna fel és oly egységben ragadta meg, mint a tanácskormány tanügyi koncepciója.[124]

A világrengető reformelképzelések ideje mégis egy igazi nagyszüneti álomnak bizonyult: a proletárdiktatúra rögtön kéthetes iskolai szünettel kezdődött, és a tanulók a Tanácsköztársaság idején mindössze két hónapig jártak iskolába, így sok tanulási emlék aligha maradhatott a korszakról.[125] A tizennégy éves Arthur Koestler a rengeteg fagyira, a nyolcéves Vas István a hús nélküli étkezés furcsa könnyűségére emlékezett, a rendszer propagandája viszont a proletárgyermekek előtt megnyitott Margitsziget boldogságából

csinált magának reklámanyagot. „Gyerekek, tiétek a jövő!" – hirdette a felirat május 1-jén a sziget bejáratánál, és az öregedő Krúdy is írt a birtokba vett Margitszigetről lelkendező riportot, de a gyermekzsivaj elől aztán mégis inkább a Bakonyba húzódott vissza. A Budapesti Munkástanács öttagú direktóriumának egyik vezetője, Ágoston Péter viszont azt kérdezte kétségbeesetten a proletárapáktól: „Miből fogjuk fenntartani a Margitszigetet?"[126] A tananyag reformja a múlt eltörléséről szólt, vagy ha nem, akkor arról, hogy a múlt csupán előképe annak, aminek a proletáridőkben be kellett teljesednie. Egy somogyi iskolában például a tanító néni azt magyarázta, hogy amiképpen ezer évvel korábban Botond vitéz bezúzta Bizánc kapuját, úgy döntötte most le a szocializmus a régi bűnös, munkásgyűlölő uralom várát.[127] A naiv párhuzam nem biztos, hogy feltétlen meggyőződésből fakadt: a tanítónő szavait nemcsak az osztály mezítlábas közönsége, hanem két kommunista újságíró is hallgatta, akik azt tudakolták, hogyan épül be a *történelem* tanításába a proletárjelen ragyogó új fejezete. A tantervi reformok többsége egyébként nem követte a szájbarágós propaganda elemi iskolás receptjét, sőt a grandiózus kommunista reformhevület sem mindig tudott – vagy akart? – megszabadulni a múlt hatalmától. A VAOSZ iskolai reformbizottsága azt akarta, hogy csak abszolút irodalmi értékű olvasmány kerüljön a gyermekek kezei közé. A „mesterkélt morál", a „hamis hazafiság", a „faji gőg" és a vallás-erkölcs tobzódásával ne „mételyezzük" meg az „új idők ifjúságát" – írták le olyan szavakkal, amelyek akkor is, ma is általában szerencsétlen összefüggésben kerülnek elő. Össze is állították az iskolai könyvtárakban „megtartandó" és az onnan kiselejtezendő művek listáját, az utóbbiak között nem csak Herczeg Ferenc, de még Tormay Cécile regényei is szerencsésen meg tudtak kapaszkodni.[128] A földrajz tantervének megújításában is összefolyt az új idők árja a múlt búvópatakjaival. Reformbizottság ide vagy oda, a földrajz kommunista tanító-reformereinek kebelében is a régi magyar szív dobogott, amikor azt írták, hogy Magyarországnak „természetes

határai vannak", Erdély „szép földrajzi egység", és a kultúrfölény koncepcióját sem igyekeztek gyökerestül kigyomlálni magukból, amikor úgy fogalmaztak, hogy a „falvak a szászoknál, székelyeknél tiszták, a románoknál viszont piszkosak, gyakran ember és állat együtt lakik".[129] A falvak egyébként messze voltak a reformoktól, és hiába ígérte meg a közoktatáspolitika, hogy a vidéki és városi óvodák és iskolák között eltüntet minden különbséget, nagyon sok helyen a tanítás pontosan ugyanabban a mederben folyt, mint korábban – igaz, a rosszul fizetett tanítóság soraiból sokan lettek a Tanácsköztársaság helyi hangadói.[130] „A tanítók nagy része a kommunizmus alatt levizsgázott" – írta 1920-ban az egri egyházmegyei közlöny.[131] A későbbi miniszterelnök, Huszár Károly szerint – egykor maga is tanító volt – „a bolsevista őrület utat talált sok tanító és tanár szívéhez".[132] Nem véletlenül. A *Néptanítók Lapja* nem csupán kommunista mintatanterveket közölt, hanem vonzó pedagógusbéreket is ígért az addigi létminimum helyett, de mire az ígéretekből valóság lehetett volna, a diktatúra megbukott, és több száz tanítót várt állásvesztés, kényszernyugdíj, vagy a fehérterror első heteiben akár bitófa, agyonverés is.

Egyébként az iskola padjait elhagyó nagyobbak és öntudatosabbak sem maradtak program nélkül. A Közoktatásügyi Népbiztosság Ifjúmunkás és Propaganda Ügyosztályának megbízásából szervezett Ifjúmunkás Agitátorképzőn a pénzhasználat elhalása mellett a háztartások megszűnéséről, a nőközösségről és az anarchizmusról mint ideálról adtak elő érdeklődő tinédzsereknek, köztük olyanoknak, mint Illyés Gyula vagy a Rákosi-korszak magyar történetírásának későbbi meghatározó alakja, Andics Erzsébet.[133] A Múzeumi Munkástanfolyamon a neves utazó, Bíró Lajos mesélt Új-Guineáról, a céglédi szabadiskolában az olasz és francia Riviéra szépségeiről esett szó, a Diósgyőri Vasgyár munkásainak pedig a „diadalmas Amerikát" mutatták be, többek között a nemi betegségek és a műzenéről szóló, ismeretterjesztő előadások társaságában.[134] Az ifjúmunkások csak Budapesten és környékén mintegy 31 000-en vet-

tek részt szabadoktatásban, a generációs frusztrációnak tehát tág tere nyílt a kísérletezésre. Végül a Kormányzótanács a legnagyobb ellenállást kiváltó ifjúságpolitikai rendelkezéseit – a nemi felvilágosításról és az iskolai bizalmiakról – július közepén visszavonta.[135] Ez pedig – legalábbis a korszak sajtójának tanulságos olvasói leveleiből ítélve – tetszett a szülőknek, akik bizony néha fogcsikorgató dühvel nézték „gyerekeik hatalmi tébolyát".[136] Az apák háborúját nem követte a fiúk békéje, az 1918-ban színre lépett nemzedék nem akart megbocsátani. A Tanácsköztársaság utópikus fellobbanása és törvényszerű kudarcának története leírható a nemzedéki szakadás logikája mentén is. Kunfi Zsigmond, az örök hídember, Schiller szavaival üzent a munkásosztálynak: őrizzék meg az ifjúság álmát, de az ő ifjúsága – mint Schiller búcsúzó Posa márkijának reménye – már messze volt, akkor is, ha Kunfi néhány nappal cikke megjelenése után töltötte be csak a negyvenet. Az új kommunista nemzedék a történelmet önmagával akarta kezdeni, és nem nagyon kért alkukban megöregedett elődjeiből.[137] A kommunista ifjak legszívesebben nyugdíjba küldték volna a szociáldemokrata apákat, a szociáldemokrata Weltner Jakab viszont a kommunista ifjakat ültette volna vissza az iskolapadokba – negyvenöt évesen nem érezte magát még nyugdíjasnak. A *Népszava* főszerkesztője azt írta, hogy „a proletárdiktatúra túlságosan figyelembe vette azt a krisztusi mondást: »Eresszétek hozzám a kisdedeket.« A hivatalokban és a termelés csaknem minden ágában a tehetségtelen fiatalok rengeteg bajokat okoznak, [...] a bizalmi fiuk és leányok az oktatást lezüllesztik."[138] A generációs háborút a fiatal oroszlánok nyerték: szimbolikus volt, hogy áprilisban leváltották a főváros összes középiskolájának a vezetőjét – egyik-másik új igazgató a zsebéből kilátszó revolverrel köszöntötte az ilyesfajta látványtól addig megkímélt tantestületet.[139] A szülei „lipótvárosi" világát megtagadó Lukács György is revolverrel járt, és tudatosan játszott rá a generációs feszültségre, amikor az Ifjúmunkások Kongresszusán a megalkuvás nélküli, mocsoktalan politikában jelölte meg

a szerepét a fiataloknak, akik „nem válogathatnak az eszközökben".[140] Hallgatósága – belvárosi tanoncok, kalaposlányok, varrónők, könyvkötő fiúk, szabósegédek, pinceműhelyek asztalosmeg lakatosinasai, valamint kávéházak pincérfiúi[141] – szó szerint vették a „mocsoktalan" politikát, és az egyik budapesti kerületben az ifjúmunkás aktivisták kipucoltatták az összes utcai vécét egy szerencsétlen kisüzem-tulajdonossal, aki korábban tanoncával takaríttatta a sajátját.[142] A szülőkön kívül a mesterekre is rájárt rúd: a kiskapitalistákon lehetett a legnagyobbat ütni a hivatalos politika bunkósbotjával. Az ipari szakképzés reformja száz éve is aktuális volt, a nagyívű reformtervek hegyekben álltak kiötlőik asztalán, a tandíj- és gyötrelemmentes „munkaiskolától" az átfogó mezőgazdasági szakmunkásképzésig és a májusban megnyitott Marx–Engels „Munkásegyetemig", ahol a „felszabadított" proletárnak majd „a tudomány műszereit is a kezébe adják".[143] A tanoncok munkáját napi 6 órában maximálták, és a rendeletet megszegő munkáltatókat, azaz a tanoncait sanyargató mestereket nem csupán retorziók fenyegették, de a verekedő mesterek ügyében a budapesti forradalmi törvényszék súlyosan elmarasztaló ítéletet is hozott.[144] A március 31-én megszületett tanoncrendelet ezzel együtt nem élt meg hosszú életet. A szakmunkásképzés elsietett reformját felülírta az élet, a gyárakban termelni kellett, még a tetőfedő munkásból hithű kommunistává lett Hirossik János is arról panaszkodott, hogy az ifjúmunkások nagy része mindenhová elcsatangol, a tanonciskolákat nem látogatja, a mesterek pedig nem mernek feljelentést tenni.[145] Július végén aztán revansot vehettek a mesterek: a kommunista rendszer visszaállította a fiatalkorúak heti 48 órás munkaidejét.[146]

Mester és tanonc háborúja mellett a szerencsésebb sorsú polgári középosztály középiskoláiban is dúlt a generációs leszámolás: a polgári környezetből érkező iskolai lány- és fiú bizalmik nemegyszer jelentették fel „burzsoá" pedagógusaikat, ha például egyik-másik „vaskalaposabb" pedagógus helytelenítette, hogy

gimnazista létükre házasságot kössenek.[147] Az Országos Rabbiképző Főgimnáziumának diákbizalmijai elérték a Közoktatásügyi Népbiztosságnál, hogy a tanév már májusban véget érjen, bár később azzal védekeztek: igazából az éhezés, nem pedig a vizsgák elől menekültek a kommunista hatalom óvó szárnyai alá.[148] Minden középiskolában kötelező volt megalakítani a diákbizalmi testületeket, de érdemi tevékenységet sok helyütt nem fejtettek ki. A legtöbb helyen a forradalmiság abban állt, hogy a lányok felültek az asztal tetejére, a fiúk meg ifjúmunkás-agitáció jelszava alatt hevesen udvaroltak nekik – valószínűleg irigyelve a boldog jövőt, amikor minden iskola koedukált lesz. Ez utóbbi megvalósítását azonban Kunfi Zsigmond – egykor maga is középiskolai tanár – fokozatos módon tervezte csak bevezetni.[149] Bölcs előrelátásnak bizonyult a döntése. A gimis lányok sokszor leszavazták a fiúk forradalmát, már csak azért is, mert nem minden tinédzser fiú tudta megfelelően kezelni a hirtelen támadt mozgalmi koedukációt, még kevésbé saját szexuális hevességét.[150] A határok átlépése nem csak a nemek kapcsolatának korábban tabunak számító zónáit érintette, hanem a lét- és világnézeti kérdések alapjáig hatolt – akár az alsó tagozaton is. Úgy tűnt, a metafizikát sem lehet elég korán elkezdeni. Egy terézvárosi elemi iskolában a tanító – közkívánatra – szavazásra bocsátotta a kérdést: van-e Isten, vagy nincsen. Ismét csak a nyolcéves Vas Pista emlékezetéhez kell fordulnunk, ő ugyan Isten léte ellen szavazott, de az volt a homályos érzése, hogy „ezt a kérdést nem lehet szavazásra bízni".[151] Tanítója sem feltétlenül meggyőződésből provokálta kisdiákjait, talán úgy érezte, jó pontot szerezhet, és megúszhatja a sorozást és a bevonulást a Vörös Hadseregbe. A szabadszájú budapesti anarchisták ki is mondták: a bolsevizmus súlyos erkölcsi válságba jutott, mert nem szellemi eszközöket használtak céljaik elérésére.[152] Ők a nemzetköziség lényegét a nemzetközi nyelvben látták, és a partvonalról bekiabálva azt indítványozták, hogy minden tanár három hónap alatt tanulja meg az eszperantót, és kötelezően vizsgázzon

le belőle.[153] Nyitott kapukat döngettek: az eszperantó javított kiadásának szánt „nemzetközi kisegítő nyelv", az ido tanszékének létrehozásáról ekkor már döntött a budapesti egyetem tanácsa.[154]

„Bízunk a világmegváltás napjában!" Vallás és vallásüldözés a proletárdiktatúrában

A család és az iskola mellett Istennel is bőven volt el- és leszámolni való. Már csak azért is, mert az iskolák többsége a korszakban egyházi iskola volt, a vallásos szocializáció legalább annyira az iskolapadban, mint a templom hideg falai között zajlott. Az Isten házába már száz éve is csak ritka rendszerességgel, leginkább a nagy ünnepek idején és a nagy életfordulók alkalmával tette be a lábát a felnőtt társadalom többsége, a férfiak a nagymise alatt is inkább a templom előtt álldogáltak. Évről évre zsugorodott a vasárnapi szentmisét hallgatók, protestánsoknál az istentiszteletet látogatók, húsvét táján a gyónók és áldozók – protestánsoknál az úrvacsorát vevők – száma, és csökkent még azok aránya is, akik egyházi szentségekkel megerősítve szerették volna átlépni az örökkévalóság ismeretlenbe vezető küszöbét.[155] Budapesten különösen szembetűnő volt a hanyatlás – olyannyira, hogy egyes katolikus plébánosok a prédikációról is leszoktak. A VII. kerület plébánosáról, Novák István címzetes apátról köztudott volt, hogy majdnem egy évtizede nem fárasztotta magát fel a szószék magasába.[156] A vallási közömbösség növekedése a 19. század közepe óta egyformán aggasztotta a felekezetileg mélyen megosztott ország katolikus és protestáns egyházainak buzgóbb papjait, de a népi antiklerikalizmusnak is évszázados múltja volt már 1919-ben. És főként jelene: a papellenes hangulat a forradalom legjellegzetesebb vonása volt a társadalom minden rétegében – állapította meg a *Katolikus Szemle*

szerkesztője, Mihályfi Ákos ciszterci egyetemi tanár.[157] Szentendrén már 1918 novemberében a háború okozóinak nevezték a papságot, az egyik pomázi népszónok azt üvöltötte: „Nem lesz béke, míg az utolsó gróf beleivel fel nem akasztják az utolsó papot."[158]

Az indulatkitörést megörökítő idős plébános a budapesti szocialista agitációnak tulajdonította az ijesztő beszédet, de néhányan a mélyebb összefüggéseket is meglátták az egyház- és papellenes uszítás mögött. „A klérust fal választja el [a néptől] – írta Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök a Tanácsköztársaság kényszerű magányában –, a tekintély, a jog, a vagyon izolációja."[159] A vatikáni tiltólistára helyezett eredeti teológiai gondolkodó a polgári radikálisok magukkal egyenrangúnak elismert vitapartnere volt. A korszakban elsősorban nem virulens antiszemitizmusát, hanem azt tartották számon: kész lenne akár az egyház mérhetetlen gazdagságától is megszabadulni – igaz, javaslataival a püspöki karban is egyedül maradt. A katolikus egyháznagyok egyben nagybirtokos járadékosok is voltak, és nem siettek követni a gyalog járó püspöktársuk evangéliumi példáját. A papi és káptalani földek a hit hanyatlása ellenére is ott terpeszkedtek sok száz település határának legjobb részein – az esztergomi érsek földbirtokainak nagysága 1919 előtt megközelítette a 100 000 holdat –, de a sokkal szegényebb református egyház híveinek is egyre szűkebb lett a hajlandósága a paptartásra.[160] Még a Dunántúl módosabb gazdaközönsége körében is. „A nép a papi uralomtól félt, és idegenül viselkedett a keresztény nemzeti irányzattal szemben" – írták még a kommün *utáni* kisgazdahangulatról is Komárom megyében 1919 őszén.[161] A „holtkézi birtokkal" nemcsak a köztük szorongó, széttagolt kisparcellák jobbágyivadékai, hanem időről időre a nagypolitika is szívesen számolt volna le. A hatalmas katolikus egyházi vagyon köztulajdonba vételének kérdése hamu alatt parázsló öröksége volt a 18. század óta minden magyar kormányzatnak. A szerzetesrendeket feloszlató „kalapos király", II. József az egyetlen Habsburg volt, akiről nem csak csupa rosszat mondtak a sebtiben összeütött forra-

dalmi értekezések, és szerzőik a proletár panteon bebalzsamozott sztárjaivá előléptetett magyar jakobinusok írásaiból is azt olvasták ki: minden „egyházi jószágot" fel kell számolni. A jozefinizmus – pontosabban József császár egyházpolitikája – korántsem szállt sírba a névadójával. A szerzetesrendek többsége az 1848–1849-es szabadságharcot is a felosztástól való rettegő félelemben töltötte, Kossuth Lajos pedig úgy gondolta, a szökevény veszprémi püspök helyét nem a hűtlen király hűtlen egyháza, hanem a forradalmi Magyarország forradalmi kormányszerve, a Honvédelmi Bizottmány töltheti be.[162] Az egyházak erős állami felügyeletének igénye a 19. század közepétől kezdve összefonódott a katolikus autonómia és a vallási egyenjogúság liberális követeléseivel. A reformkortól az első világháborúig, Eötvös Józseftől Apponyi Albertig arról szólt a magyar politika egyik legfontosabb kérdése: megvalósítható-e, és ha igen, miképpen „a szabad egyház a szabad államban"? Az egyházak egyenjogúsítása – köztük az izraelita felekezet törvényi emancipációja – együtt a polgári anyakönyvezéssel, a válás szabadságával és a felekezetekből való törvényes kilépés lehetőségével Wekerle Sándor első miniszterelnöksége alatt, az 1894–95-ös egyházpolitikai törvények révén nyert – korántsem tökéletes – befejezést. A szabadelvű elit ünnepelt, a kor legnépszerűbb regényírója, Mikszáth Kálmán pedig megírta a korszak antikatolikus kulcsregényét, a *Különös házasság*ot, végén a híres befejező mondattal: „Csak a békák brekegik néha a közeli mocsarakban: »Urrak a papok! Urrak a papok!«"

Mikszáth ironikus pesszimizmusa indokolt volt: a liberális jó szándék sohasem éri meg a történelem áhított végét. Az addig passzív katolikus társadalom harcias nemzeti jelszavak mentén aktivizálódott, és egyre bátrabban merített az antiszemitizmus soha ki nem száradó búvópatakjaiból is politikai programalkotásához. Az egyházi hierarchia csúcsán még kivártak, de a katolikus politika főpapi áldás nélkül is egyre jobban érezte magát nemzeti színű, új ruhájában. Eközben a haza és haladás jelszavai között

egyre nagyobb szakadék támadt. A társadalom vallásos energiáinak lassú felébredésével a szabadelvű magyar állam nem igazán tudott mit kezdeni. A kálvinista Tisza István ugyan buzgó patrónusa volt egyházának, de annak alaptételeit, Krisztus testi feltámadását és a Szentháromságot egyaránt tagadta. Legfontosabb politikai ellenlábasa, ifjabb Andrássy Gyula fenntartás nélkül vitte tovább az Andrássy-ház ateista örökségét, katolikus kegyúri kötelességeit arisztokrata közömbösséggel vette semmibe. Egyikük sem volt alkalmas arra, hogy a „keresztény Magyarországot" képviselhesse – és az 1918-as összeomlás előtt elképzelhetetlen volt, hogy komoly magyar politikus a „keresztény kurzus" jelszavával korteskedjen. (A korszak legkatolikusabb politikusa, a jezsuiták nevelte Apponyi Albert is „túl liberálisnak" számított 1919 őszén, az „új fiú" keresztényszocialisták fúrták meg miniszterelnökségét.) Tisza és Andrássy érzékeny és művelt államférfiak voltak, és egyben bőkezű pártfogói saját köreik világias kulturális törekvéseinek. Tisza íródeákja a népszerű író és stílusos világfi, a szerelmi drámák utolérhetetlen színpadra álmodója, Herczeg Ferenc volt, míg Andrássy házi újságírója a *Nyugat*ot megalapító és németbarát politikai vezércikkeket író Ignotus, aki 1917-ben így fogalmazott: „Ma már a tudomány nem fér meg a vallással, semmiféléével..."[163] Tisza és Andrássy azonos világnézeti platformon vívott, elkeseredett politikai csatáinak krónikája megtöltötte az újságok címlapjait, végső soron azonban a talaját vesztő szabadelvű konzervatív rend terméketlen utóvédharcainak bizonyultak. Az elerőtlenedett régi liberálisok helyére megváltást hirdető, türelmetlen „szabadgondolkodók" léptek a fiatalabb értelmiségi generáció köréből, akik magabiztosak voltak kritikájukban, merészek politikai terveikben, és meglepően sikeresek intézményteremtő erőfeszítéseikben – egyszersmind élvezték a szabadkőműves fővárosi városfejlesztő politika nagyvonalú anyagi támogatását is. Az 1918-as összeomlás hirtelen teremtett nekik teret az egészpályás letámadáshoz, ők pedig éltek a lehetőséggel. Az antiklerikalizmus a növekvő polgári radikális és szociáldemokrata befolyás révén már a Károlyi-korszak utolsó hónapjaiban a hivatalos kormánypolitika szintjére emelkedett. Az 1919 januárjában megalakult Berinkey-kormányban az állam és az egyház szétválasztásának előkészítéseként kettéosztották a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, és külön Vallásügyi Minisztériumot hoztak létre. A minisztériumok szétválasztása hadüzenet volt: az intézményes egyházi befolyás radikális csökkentését célozta az oktatás egész vonalán, az elemi iskoláktól az egyetemi katedrákig. Olyannyira, hogy az oktatási tárcát átvevő Kunfi Zsigmond által nyíltan képviselt szekularizációs törekvésekkel szemben a zsidó és keresztény egyházi vezetők közösen tiltakoztak – teljesen eredménytelenül. Kunfi Zsigmondról mindenki tudta, hogy mit gondol az egyházak iskolai befolyásáról: „Ki a pappal az iskolából!" Amiképpen azt is kijelentette, hogy „a forradalmi jogból eredően hatalmon lévő kormány [...] nem fog megállni az egyháznak múlt idők hatalmi viszonyaiból származó kiváltságai előtt".[164]

A március 21-ei kommunista fordulat után a miniszter Kunfiból népbiztos Kunfi lett, és rögtön megszüntették a vallásügyi tárcát – helyette létrehozták a változó elnevezésekkel operáló Vallásügyi Likvidáló Hivatalt/Bizottságot/Biztosságot. Az új szervezet kifejező nevével félreérthetetlen módon jelenítette meg, hogy milyen jövőt szán az egyházaknak a kommunista állam. Kommunisták és szocdemek között ugyanis nem volt vita arról, hogy mielőtt végleg elhal, a vallásnak csak a magánéletben lehet helye, az egyházi vagyon pedig minden kártalanítás nélkül kisajátítandó. A Likvidáló Hivatal először a Közoktatásügyi Népbiztosság alá tartozott, később közvetlenül a Kormányzótanács alá, és tisztázatlan jogi státusa, hatásköreinek bizonytalansága a Tanácsköztársaság szédületes kötéltáncnak bizonyuló fennállása alatt végig fennmaradt. A Likvidáló Hivatal élén Fáber Oszkár felsőkereskedelmi iskolai tanár állt, világnézetek gyakran csalódó vándora, aki lutheránusnak született, majd kamaszkori katolizálása után piarista szerze-

tesnövendék lett. Öt év után aztán levetette a reverendát, dühös pamfletet írt az egyháziak bűneiről, és átment a szociáldemokrata „rendbe". Ezt a váltást is nyugodtan nevezhetjük egyfajta vallásos fordulatnak, hiszen az antiklerikalizmus evangéliumát ugyanolyan fanatikus elszántsággal hirdette, mint az egyház – szerinte – hamisnak bizonyult igazságait.[165] Fáber saját könyvelőjéből lett helyettese, Apáti György hasonló múlttal bírt. Ő is piarista szerzetesnek készült, csak az ő kiábrándulása a katolicizmusból sokkal frissebb volt. Rajtuk kívül még jó pár hajdani egyházi személy mozgott a magyar világ kommunista elvarázstalanításán: könyveket vagy többnyire inkább pamfleteket írtak, előadásokat tartottak, és cserébe felkerülhettek a Likvidáló Hivatal nagyvonalú honoráriumokkal dolgozó fizetési listájára. Fáber a neki címzett iratokban egyébként a legkülönbözőbb megnevezésekkel szerepel a „vallásügyi liquidatortól" kezdve a „politikai megbízotton" át egészen a „vallásügyi népbiztosig".[166] Csakhogy a Forradalmi Kormányzótanácsnak nem volt tagja, annak ülésein sem vehetett részt, így a hiányzó bizalmat és hiányos megbízóleveleit nagy becsvággyal és öntörvényű cselekvéssel pótolta. Ha máshogy nem ment, lemondása meglebegtetésével zsarolta feletteseit, akik szerinte túl engedékenyek voltak, és jól számított: az illetékesek nem is engedték el a különc káder kezét.[167] Következetes politikát viszont az egyházakkal szemben sem Fáber, sem megbízói nem folytattak. Inkább rögtönzés jött, és rendeletcunami. Fáber maga több száz rendelkezést, utasítást és parancsot adott ki – heves rohamozás és csendes megalkuvás, helyi közegektől kiinduló céltalan botránkoztatás, majd a központi propaganda részéről érkező nagyhangú cáfolatok. A Tanácsköztársaság áprilisban kiadott ideiglenes alkotmánya kimondta a lelkészek politikai jogfosztását, de a rendelet nem érvényesült általánosan, főleg kisebb településeken, ahol a lelkészek ott ültek a tanácsokban, és továbbra is jótanácsokat osztogattak falusi híveiknek. Sok helyütt túszként hurcoltak el helyi egyházi személyeket, de Budapestről (az újlaki római katolikus plébánia-

ról) is érkezett olyan beszámoló, amely szinte szívélyes viszonyról árulkodik elnyomók és elnyomottak között. A vallás erőszakos „lerombolásáról" szóló, borzongató jelszavakat nem követte *rendszeres* egyházüldözés, az összesen tíz papgyilkosságot nem központi utasításra követték el. Az áldozatok egyébként egytől egyig katolikus lelkészek voltak, az elkövetők pedig a diktatúra idején büntetlenek maradtak. A kivégzettek – illetve helyesebben: a meggyilkoltak – egy részének (Szemelliker Antal fülesi plébános; Wohlmuth Ferenc császári plébános; Vájay László keceli; Kucsera Ferenc szentendrei káplán) ellenforradalmi tevékenységet tulajdonítottak, jórészt teljesen alaptalanul. A helyi közéletben szocialistaellenes publikációival feltűnést keltő fiatal Kucserára ráadásul kezdettől fogva „utaztak" az új uralom helyi reprezentánsai.[168] Trubinyi János dunamócsi és Sarlós János tiszolci plébánosokat a Vörös Hadsereg északi hadjárata során akasztották fel, mert úgymond együttműködtek a cseh burzsoá imperialistákkal.[169] Nagy Jenő lovászpatonai lelkészt tűzharcban ölték meg a Forradalmi Kormányzótanács lemondását követő napon.[170] A Budapestről július közepén eltávozó, rokonaihoz igyekvő Vermes Gyula hitoktatót a déli demarkációs vonal mentén ölték meg és rabolták ki vöröskatonák, esetében a lelkészi mivolta valószínűleg másodlagos volt az alkalom szülte rablógyilkos szándék mögött. Kósa József jászkarajenői plébánost és káplánját, Hornyik Károlyt együtt gyilkolták meg a tiszántúli román támadást követő zűrzavar véres napjaiban – minden kihallgatás vagy eljárás nélkül.[171] A papgyilkosságok némelyike ugyan „törvényes" formát öltött – mint Szemelliker vagy Wohlmuth esetében –, de hogy mit jelentett a törvényes eljárás, azt jól illusztrálja, hogy a Wohlmuth sorsa felett határozó forradalmi törvényszék vádbiztosa golyó általi halált kért rá, mire a „védő" nevetve indítványozta a kötelet, mert „a pap mint művelt ember megérdemli a lassúbb halálnemet".[172] A szintén forradalmi törvényszék által halálra ítélt Szemelliker Antalnak Kellner Sándor Sopron megyei teljhatalmú politikai megbízott kegyelmet akart

adni, amikor azonban Entzbruder Dezső katonai megbízott elébe állott, és előadta, miszerint „így nem lehet csinálni proletárdiktatúrát, a vöröskatonák epedve várják odalenn, hogy a papot agyonlőhessék", engedett Entzbruder felhívásának, és kiadta a parancsot a lelkész kivégzésére.[173] A papok elleni kegyetlen erőszak egyébként nem kommunista találmány volt, hasonló mintákat követett, mint 1848–1849 statáriális kivégzései: ugyan melyik magyar középiskolában tananyag például a hős aradi vértanú, Damjanich János által minden teketória nélkül, ártatlanul agyonlövetett két szerencsétlen katolikus pap megrázó története? Az egyiknek csupán annyi volt a bűne, hogy a szomjazó hadvezérnek nem tudott küldeni abból a borból, amelyből előtte Jelasics tisztikara fogyasztott, ugyancsak önhatalmúlag...[174] 1849 tavaszán és 1919 tavaszán egyformán háborús helyzet volt, a tápiószecsői plébánost Damjanich rendeletére halálba küldő vésztörvényszék és a tiszolci plébánost Karikás Frigyes parancsára kivégeztető forradalmi törvényszék mindkét esetben megszállóktól frissen visszafoglalt területen tevékenykedett, és ugyanarra hivatkozott: a pap az ellenséggel paktált.

A proletárdiktatúra kapkodó vallásüldözése a húsvéti tojásfestés nevetséges tilalmától az úrvacsorai bortilalomig számos abszurditást produkált. De ide tartozott az is, hogy közös átképző kurzusokat szerveztek volt apácák és volt prostituáltak számára, szabással, varrással, művirágkészítéssel – és azzal a naiv hittel, hogy sem szüzekre, sem cédákra nem lesz szükség a szabadság proletár birodalmában.[175] Az első magyarországi kommunizmus zavaros egyházpolitikája aligha tudott példaképül szolgálni a kifinomultabb módszerekkel és nagyobb hatékonysággal dolgozó Kádár-rendszernek: nem véletlen, hogy 1919 történetének maiis az egyházpolitika az egyik fehér foltja. A népbiztosok ugyan már első ülésükön, március 22-én elfogadták az egyház és állam szétválasztásáról szóló rendelettervezetet, ám a „vallás szabad gyakorlásáról" szóló kormányzótanácsi rendelkezést csak majdnem egy hónappal később hozták nyilvánosságra. Bizarr körülmények között

– a húsvéti ünnepek idején – és bizarr tartalommal. A Kunfi Zsigmond aláírásával megjelent rendelet előírása szerint az egyházak papjait a helyi hatalmi szerveknek *kötelezniük kellett* arra, hogy húsvétkor a szószékekről hirdessék ki: a diktatúra biztosítja a szabad vallásgyakorlatot, és a templomokból sem színházat, sem kabarét, sem gyűléshelyet, sem kultúrházat nem fog csinálni. (A rendelkezés a zsinagógákra is érvényes volt, szombatnapi kihirdetéssel.) A hívek így értesülhettek arról, hogy a Tanácsköztársaság nem fogja megváltoztatni a házasság és a családi élet addigi rendjét, nem fogja behozni a nőközösséget, ám arról is tudomást szerezhettek, hogy „akik ennek ellenkezőjét hirdetve, félrevezetik a népet, azt a forradalmi rend ellenségének tekinti, és ilyenek gyanánt fog elbánni velük".[176] A hivatalos indoklás szerint azért volt szükség a rendelet formájában kibocsátott cáfolatokra és azok egyházi kihirdetésének állami *kikényszerítésére*, mert a „klerikális reakció" ellenforradalmi propagandát folytatott a megtévesztett nép körében. Annyira akarta a proletárhatalom, hogy a hívek megtudják: megmarad a vallásszabadság, hogy a kihirdetést még két további alkalommal meg kellett ismételni, ellenkező esetben forradalmi törvényszék fenyegette a renitens lelkipásztorokat.

Valóban fekete csuhás papok „fehér" *fake news*a volt a nőközösség és az oltárokra telepített mozivászon? A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyveit olvasva az a kép rajzolódik ki, hogy az „első láz napjaiban" a párttitkárság „éretlen gyerkőcöket" küldött ki, akik „hivatalos formában" valóban azt terjesztették, hogy a templomokat mozivá, a nőket közössé teszik.[177] A Szabolcs-Szatmár megyei direktórium például rögtön megalakulása után betiltotta az istentiszteleteket – igaz, a túlbuzgó rendelkezés csak néhány napig volt érvényben, és furcsa iróniája a sorsnak, hogy a rendeletet aláíró Kiss Roland vármegyei direktóriumi elnök később Rákosi Mátyás cinikus kegyelméből a református egyház világi vezetője lehetett az 1950-es években. De nemcsak a szabolcsi végek túlteljesítő kommunista kurucai körében, de a hatalom magasabb szfé-

ráiban sem válogatták meg a szavakat. Szamuely Tibor hadügyi (!) népbiztoshelyettesként már március 23-án magához rendelte a felekezeti lapok szerkesztőit a Báthory utcába, napóleoni pózt vett fel, és kijelentette: „A vallásos lapokat megszüntetem, először a lapokat, aztán a vallásokat. Teljesen felesleges népbolondítás."[178] A történetet zsidó forrásból ismerjük, mert a lapbetiltás nem válogatott katolikus, protestáns vagy zsidó „népbolondítás" között. Áprilisban az egyházi lapok részben papírhiány, részben a helyi munkástanácsok betiltása következtében valóban megszűntek. A rendszer ideológiai üzenőfala, a *Vörös Ujság* egyértelműen megírta: „[A] vallás nem magánügy, hanem közügy, és a proletárállamnak igenis elsőrendű kötelessége a legkérlelhetetlenebbül megszüntetni az egyház minden néven nevezendő tevékenységét."[179] A kíméletlen világnézeti harc programja nem ragadt le a kommunista ifjak „írói munkásságánál". Szabados Sándor propagandaügyekért felelős népbiztos szerint a vallásszabadságnak tett minden esetleges engedmény legfeljebb taktikai lehet: „Ha mi egyelőre nem akarjuk becsukni a templomokat, ez nem jelenti azt, hogy tovább menjünk, hanem a párt kell, hogy csinálja a legtökéletesebb egyházellenes, papellenes agitációt. A papoknak minden mozgási lehetőségét el kell venni. Ha marxisták vagyunk is, nekünk a vallás nem is magánügy, a legteljesebb vallásellenes politikát kell csinálni, de csak okosan. Ne csináljunk engedményeket a papoknak."[180] Miután az összes egyházi és magánkézben lévő nevelési és oktatási intézmény köztulajdonba került – egy héttel a proletárdiktatúra kezdete után, március 29-én jött ki az erről szóló rendelet –, az új állami hatalom rögtön igyekezett is érvényesíteni a lelkek feletti ideológiai monopóliumát. Azonnal megszüntették a kötelező vallásoktatást. Központi intézkedést erre vonatkozólag csak Budapesten adtak ki, de számos vidéki direktórium is az iskolai hitoktatás felfüggesztésével kezdte a forradalmat. Velinszky László, Fejér vármegye közoktatási biztosa első intézkedésével a megye összes iskolájában elrendelte a vallásoktatás megszüntetését. „A vallás dogmáit, vallásos

szertartásait sem az eddigi hitoktató, sem helyettese, senki más nem taníthatja."[181] A katolikus tanítócsaládból származó fiatal pedagógus, aki kijárta a szabadkőművesség és a szociáldemokrácia iskoláját is, az őszirózsás forradalom idején még azt írta, „narkózis nélküli tisztánlátás kell", de most félredobott minden megfontolást, és nemcsak a hittanórákat tiltotta be a proletárdiktatúra kikiáltásának másnapján, hanem a miséken a prédikációkat is, valamint rögtön őrizetbe vettette Prohászka Ottokár püspököt.[182] Prohászka 1919-es naplója tele van viszolyogtató zsidóellenes kifakadásokkal – de egy férfias jellem nehéz vívódásával is, amiből kiderül: nem volt sem a régi feudális világ barátja, sem a radikális szociális változások ellensége: „[H]a nem is vagyunk forradalmárok, de teljes mértékben vallhatjuk a forradalom elveit, a francia forradalomét, a[z 18]48-asét, az 1919-ét."[183] Ami Prohászkát különösen bántotta, hogy a katolikus tanítóság gondolkodás nélkül követte Velinszky kollégát, és maga sietett mindenütt leszedni a kereszteket a tantermek falairól – „e szentségtörő gaztett nem is feszélyezi őket".[184] Az ősi koronázóvárossal szemben az elvallástalanodó Budapesten az oktatási forradalom drámai külsőségek nélkül ment végbe. A tanítás előtti és utáni szokásos imádkozást egymondatos rendelkezés szüntette meg április 10-én, ugyanakkor arról is rendelet született, hogy az iskolákban kifüggesztett, királyokat, hivatali elöljárókat ábrázoló, vallásos tárgyú és célzatú képeket azonnal raktárba kell helyezni. „Csak azok képét lássa festve vagy kifaragva az ifjúság, akiknek agya a proletárságért izzott, s a szíve az elnyomottakért dobogott."[185]

A „szabad egyház" a kommunista szándékok szerint csupán „magántársulat" lehetett, sőt egyes helyi értelmezések szerint „minden községnek megadatott az a jog, hogy függetlenül minden felsőbb beavatkozástól, önmaga választhatja és mozdíthatja el papját".[186] Tehát megszűnik a püspöki joghatóság is, az egyházak igazából egymástól független, „szabad" egyházközségek, amelyeket, akárcsak Amerikában, a hívek önkéntes adományai tarta-

nak fenn. Ha fenntartanak. A földi biztosítékok helyett élő hitre épülő egyházközségi szerveződés üdvös gyümölcsein Prohászka is elgondolkodott naplójában, de Fáber Oszkár láthatólag arra számított, hogy a szegény egyház nem fog kelleni senkinek, ugyanis egyértelművé tette, hogy „ha az egyes községekben nem lesz annyi hívő, amennyi a pap eltartását és a templom fenntartását biztosítani tudja, az egyházközség magától megszűnik és a templom természetesen más rendeltetésnek fog szolgálni".[187] Abban az egyházi vezetők sem voltak biztosak, hogy ha az állam nem fizet többé, akkor a hívek hajlandók lesznek eltartani papjaikat. „Mi gyöngének érezzük magunkat, [...] kénytelenek vagyunk levonni, magunkra nézve is a szomorú végkövetkeztetést. Ez pedig nem más, mint a kényszerhelyzetből folyó feloszlás tudata" – nyilatkozta szinte hitehagyottan a Szerzetesek Tanácsának vezetője.[188] A világi papság legnagyobb része osztotta a véleményét. „Már-már úgy látszott, hogy az egykor hatalmas katolikus egyház tehetetlenül összeomlik, amelyet hívei is elhagynak, pásztorai sem tudnak fenntartani" – emlékezett a *Katolikus Szemle* vezércikkírója a Tanácsköztársaság bukása utáni fellélegzés első, hősi ecsetvonásoktól még mentes pillanataiban.[189] Az államosított intézmények egyházi személyzetének, papoknak, apácáknak, szerzetestanároknak választaniuk kellett hivatásuk és mindennapi kenyerük között. Ha az utóbbit meg akarták őrizni, akkor meg kellett tagadniuk egyházi fogadalmaikat, és el kellett hagyniuk az egyházat.[190] Az egyházjogban járatos likvidálóvezérek gondoskodtak arról is, hogy a kilépést rögzítő nyilatkozat félreérthetetlen legyen, és ne hagyjon kiskaput: „Az egyházi pályát elhagyom, és a Tanácsköztársaság szolgálatába lépek." Ha aláírták, a világivá visszaváltozó szerzetestanárok és apácák hitehagyókká lettek egyházi értelemben is. Az eldobott üdvösségért cserébe viszont kézzelfogható e világi biztonságot ígértek nekik. Fáberék arról is rendeletileg gondoskodtak, hogy a rendjüket elhagyó szerzetesek ne veszíthessék el kolostori otthonaikat, sőt azt is megengedték nekik, hogy ha időközben meg-

nősülnek, akkor feleségüket magukhoz vehessék.[191] A legnagyobb iskolafenntartó szerzetesrend, a piarista rendtartomány vezetése hiába keresett kétségbeesetten menedéket hajdani növendékei elképesztő intézkedései elől a szintén egykori piarista diáknál, Kunfi Zsigmondnál, ez utóbbi csak azzal biztatta őket: „helyezkedjenek bele az új rendszerbe".[192] Ők ezt meg is tették. A félénk piarista rendfőnök nem az *Ecclesia militans* zászlaját emelte magasba: a harcra és vértanúságra buzdítás helyett azt írta rendtársainak, hogy „a rend felajánlja az új államalakulatnak szolgálatait; a rendtagok a helyi szocialista szervezetbe beléphetnek".[193] A reménytelen apátia a legfelső szinteket is elérte. A magyar egyház feje, Csernoch János esztergomi érsek, bíboros és hercegprímás azt írta Prohászkának, hogy valószínűleg ő az utolsó kardinális Magyarországon. Menekülőút 1919 tavaszán nem látszott – az egyházvezetés nem is gondolt nyílt ellenállásra. Csernoch János nem Mindszenty József volt, az egyház sorsa mellett magánbankbetétjei megmaradásáért is erősen emésztette az aggodalom.[194] A fiatal Mindszenty is csupán az első szárnypróbálgatásainál tartott. A szókimondó paptanárt – akit ekkor még Pehm Józsefnek hívtak – a Károlyi-korszak végén letartóztatták, a kommün időszaka alatt pedig Vas megyei szülőfalujában tartották internálva. Az egyházi vezetők beletörődését a hatalom birtokosai kárörvendően figyelték, de a Forradalmi Kormányzótanács tagjai között is többen voltak, akik nem akarták a falusi nép, főként az asszonyok vallásos érzését megzavarni, és legalábbis kényelmetlenül érezték magukat a Vallásügyi Likvidáló Hivatal következetlenül ellentmondásos tevékenysége miatt. Bokányi Dezső a rendházaikból erőszakkal kitett apácákért emelt szót a Forradalmi Kormányzótanács ülésén, Garbai Sándor egy forró hangulatú budapesti nagygyűlésen amiatt kért bocsánatot, hogy a nép vallásos érzése ellen „vastag szamárságokat" követtek el.[195] Nyisztor György földművelésügyi népbiztos pedig arra figyelmeztette a templomokból mozit csinálni akaró lelkes ifjúkommunistákat: „...azt hiszem, elég bajunk van, ne

bajlódjunk még az öregistennel is, hagyjuk azt későbbre".[196] Sok helyen még is hallották a nyugalomra intő hangokat, több településen az ellenálló szerzeteseket nem érte bántódás akkor sem, ha nem engedelmeskedtek a meggyőződésüket lábbal taposó parancsoknak. Nem egy községben az asszonyok mentették meg papjaikat, apácáikat, és rengeteg helyen a hitoktatás az elemi iskolákban – sőt Pápán a gimnáziumban is – zavartalanul folytatódott. A vallás elleni harc nehéz feladványnak bizonyult: egyszerre hordozta a történelem terhét és a felszabadulás ígéretét, mégpedig egy olyan, feltűnően erőszakos „felszabadulásét", amelyre a társadalom túlnyomó többsége nem volt vevő, mivel saját lanyha vallásos élete ellenére is igényelte az egyházak erkölcsi iránymutatását a gyermekek számára.[197] A Tanácsköztársaság vezetői a vallással való ügyeikben különösen tanácstalanoknak bizonyultak – egyház és állam szétválasztásának végleges formájáról még a bukást megelőző napokban is vitatkoztak.[198]

A vallásszabadságról szóló rendelet kiadása tehát egyfajta kármentés volt, ahogy az is, hogy a lelkészkedő papság részére folyósították az első félévre szóló papi fizetéspótlékot, a kongruát, és ígéretet tettek arra, hogy a beteg és öreg papságot sem hagyják az út szélén, hanem nyugdíjat fizetnek részükre. Persze az elvett egyházi vagyon terhére, amelyeknek leltározása március 21-ét követően azonnal megkezdődött. Ragyogó érseki kincstárak műkincsei között éppúgy, mint püspöki székhelyek féltve őrzött könyvgyűjteményeiben, amiképpen a fővárosi és vidéki zsinagógákban és eldugott protestáns parókiákon is. Az írott szavak itt is csak a sietős tettek nyomában jártak. Az egyházi vagyon államosításáról szóló kormányzótanácsi rendelkezés többhetes vajúdás után, április végén született meg. Rendelkezései értelmében minden egyházi vagyon kikerült az egyházi tulajdonból, kivéve a templomok, az imaházak, a kálváriák, a szobrok és a vallási szertartásokhoz szükséges egyházi felszerelések. Templomok „köztulajdonná" nyilvánítására ettől függetlenül számos esetben sor került: a budavári Mátyás-

templomot, a krisztinavárosi, tabáni és józsefvárosi templomokat is elvették az egyháztól. Sőt, a szertartásokhoz használt templomi kegyszerek is csak akkor voltak biztonságban, ha nem voltak túl fényesek. Az államosítás nem egy esetben torkollott „spontán privatizációba", főként a Pestről érkezett központi közegek gyakran dolgoztak saját zsebre. A nyíregyházi zsinagógából elvitték az ezüst tóraékszereket, a műgyűjtő népbiztos, Szabados Sándor hivatali páncélszekrényében pedig 33 arany és ezüst kegytárgyat rejtegetett – úgymond megóvandó, nehogy avatatlan kezekbe kerüljenek. Egy Vas megyei evangélikus parókián a leltározók „ellikvidálták" a hangvillát és a helyi iskola szertárában talált kőzetgyűjteményt is. Balassagyarmaton nem magánbűnök áldozata lett a zsidó hitélet, hanem a közirigységé: a frissen megalakult likvidálóbizottság első dolga az izraelita hitközség rituális fürdőjének közfürdővé történő átalakítása volt – emellett kegyesen megengedték, hogy azt a helyi zsidó hívek továbbra is használhassák. Az egyházi vagyon „köztulajdonba" vétele tehát a társadalom mikroszöveteit is megbontotta, kicsit és nagyot egyaránt érintett. Az egyházi vagyon elkobzása nem állt meg az esztergomi érsekség páratlan értékű ötvösremekeinek közkinccsé tételénél, hanem kiterjedt a dunabogdányi plébános két szekér szénájára és a kápolnásnyéki református egyházközség csöppnyi papi földjeire is.[199] Nem csak Csernoch hercegprímásnak kellett áthurcolkodnia az esztergomi prímási palotából egy szerényebb kanonoki lakásba – fogatot valószínűleg Kun Béla közbenjárására biztosítottak, akihez az agg bíboros méltatlankodó levéllel fordult –, de a budapesti plébánosok is hívatlan lakótársakat kaptak.[200] A likvidációs munka – a háromtagú bizottságokat a helyi munkás- és katonatanácsok jelölték ki – a helyi kontextustól és a végrehajtói motivációtól függően hol zabrálás, hol tudatos értékmentés volt. Megtörtént, hogy a falu papjának a kijelölt likvidációs biztos előre megüzente, hogy a leltározás idejére rejtsék el az értékesebb dolgokat. Máshol a lakosság tiltakozása akadályozta meg a javak elhurcolását, a fosztogatást vagy éppen a szer-

zetesnővérek utcára tételét. De a likvidáció nemcsak az egyházi vagyonról szólt. A szentendrei római katolikus plébánián a város katolikus, református és zsidó tanítói egyforma lelkesedéssel vettek részt a plébánia értékeinek leltározásában – ennek szimbolikus üzenete különösen megalázó volt a korábban a helyi társadalom elitjébe tartozó városplébános számára. Kiderült, hogy a szilárd falakkal védett felekezeti identitások falai nem is olyan szilárdak: felülírta őket a közös sorsból fakadó revansvágy, az elismerés sok évtizedes hiányáért történő elégtételvétel.[201] Ám a hatalmi viszonyok eddigi aszimmetriájának felszakítása az aszimmetriát nem szüntette meg, csak egyszerűen megfordította.

Az egyházi vagyon felszámolása a rövid korszak egész ideje alatt tartott, sőt néhány nappal azon túl is folyt, és több mint hatszáz egyházi intézményt (plébánia, hitközség, zárda, intézet stb.) érintett. Az elkobzott vagyon pénzbeli összértékben meghaladta a 200 millió koronát, ennek valamivel több, mint fele (114 millió korona) egyébként a katolikus, majdnem negyede (44 millió korona) pedig zsidó tulajdonból került a felszámolók ellenőrzése alá. Az ingótőkénél nagyságrendekkel magasabb értéket képviselt az ingatlan, az elkobzott egyházi földek jóval több, mint negyedmillió hektárt (639 000 holdat) tettek ki.[202] A budapesti piarista rendházból ifjúmunkások Marx-otthona lett, a református teológia Ráday utcai épületét pedig a IX. kerületi munkás- és katonatanács foglalta le magának. Vidéken is rendszeres volt az egyházi épületek önkényes birtokbavétele az első napoktól az utolsókig. Vácott a hadsereg tartalékkórházat, a helyi „munkásság" kulturális otthont, míg az egyesült pártszervezet szakszervezeti székházat akart a már akkor is műemléknek számító barokk palotából csinálni. Az egri és kalocsai érseki rezidenciákat egy ideig kaszárnyának használták, az esztergomi prímási palotába forradalmi hivatalokat telepítettek. A székesfehérvári püspöki székhely cseresznyefából készült szalonbútorai közé a budapesti Fabik-különítmény terrorlegényei telepedtek be. Róluk az ekkor

testestül-lelkestül vörös Márai Sándor romantikus riportban számolt be: „Nézem Fabikot, a történelemnek és a forradalomnak ezt a megszállottját, akit tiszta és misztikus erők verekedtetnek a világgal. [...] Faj- és valláskülönbség nélkül általában minden gyűlést széjjelvert, amelyet feleslegesnek tartott. Az események igazolták, neki volt igaza. [...] Milyen messze van ez az ember minden politikától, milyen tisztelni való ez az anarchia, amiben él, s mennyire a jövő politikusa mégis."[203] Márai aztán külföldre sietett elfeledni rajongását a tengerészekből toborzott terrorlegények iránt, és emlékezetét később sem igyekezett felfrissíteni, amikor húsz év múlva szélsőjobboldali hecclapok rákérdeztek a friss akadémikus akadémikusi alkalmasságára: ugyan miért ő, az egykori kommunista beszél a nemzetnevelésről? Az egyházi emlékezet viszont a fehérvári főpapi palota ódon pamlagain terpeszkedő fegyveresekről azt őrizte meg, hogy a könyvtárszobában lévő Krisztus-szobrot céllövőbábunak használták.[204] A megközelíthetetlen tekintélyt sugárzó püspöki paloták nyers erőszakkal történő látványos birtokbavétele szintén az új rend szimbolikus térfoglalása volt. A magasabb vezérek viszont magasztosabb célokkal dolgoztak, mint helyi alantas közegeik. Pannonhalma bencés monostorát Fáber Oszkár nem a mindennapi szükségletek szolgálatába akarta állítani: arról nyilatkozott, hogy a magyar művelődés bölcsője a jövőben tudósok nemzetközi otthona lesz, ahol világnézeti különbség nélkül díjtalan elhelyezést kap majd az emberiség szellemi arisztokráciája, vegyészek és orvosok számára laborok állnak majd rendelkezésre.[205] A zirci ciszterci apátságból pedig a feltalálók „Edison-telepét" kívánta létrehozni – a buzgó expiarista láthatóan nem a bölcsészettudományokat fogadta szívébe. A bencés szerzeteseket nem kérdezték meg a nagylélegzetű tervekről, de ők nem vesztették el a fejüket, nem írtak alá kilépési nyilatkozatokat, hanem a korszak elvárásaihoz igazodó kérvényt nyújtottak be a Győr megyei direktóriumhoz: engedélyezze számukra, hogy az elvett apátsági birtokok töredékeként

meghagyott kert- és szőlőgazdaságukat a rend tagjai szövetkezetként művelhessék – az engedélyt meg is kapták.[206]

A korai magyar kommunizmus szekularizációs terrorja nem diszkriminált a zsidó szentegyleti perselypénzek és a fényes katolikus püspöki paloták berendezései között, de az egyházellenes düh valamiképpen maga is vallásos formákból táplálkozott.[207] És itt nem csupán egy sokszor érvényesülő pszichológiai képletről van szó, a hitehagyottak dühödt igyekezetéről, hogy családásuk tárgyától úgy szabaduljanak, hogy meg is őrzik azt. Talán nem is akarták mindnyájan szabadulni. Sokan közülük Isten rabjai maradtak egész életükre, és papos komolysággal vallották – mint a különös sorsú és nagyon elfelejtett Czakó Ambró –, hogy „kereszténynek lenni egyéni feladat s nem tömegbe és társaságokba való beiratkozás".[208] Czakó ciszterci szerzetesből lett református lelkész, majd magas állású antiklerikális tisztviselő a Károlyi-kormányban, később kommunista agitátor a Likvidáló Hivatal szolgálatában, aki sok tízezres röplapokon értekezett a vallás helyéről a kommunista társadalomban, és szívesen adott elő a „régi és modern szerzetesi kommunizmusról", a szabadkőműves ismeretterjesztés kommunizmusban is megmaradt bástyájában, a Társadalomtudományok Szabadiskolájában. Czakó régi vágású októbrista mivoltát hosszú emigrációjában is megőrizte, még akkor is, amikor a koncepciós perben elítélt Mindszenty példáján megrendülve katolikus papi öltözetét újra felöltötte, és 1950 táján visszatért az elhagyott egyházába – a vasfüggönyön, Rákosi rémuralmán és az Operencián is túli Kanadában –, hogy aztán a hetvenes évek közepén, jóval túl a nyolcvanon, Owen Sound virágoskertjei között megbékélve készüljön a halálra.[209] Az 1919-ben hívő kommunista Dienes Valéria, a mozgásművészet egyik hazai úttörője, Babits Mihály regényhőssé mintázott távoli (nem vér szerinti) rokona sem adta alább a mindenségnél. Neki sem a *Kommunista kiáltvány* volt a bibliája, sokkal inkább a századfordulós életfilozófiák ezoterikus tanításai vezették: a mozdulatművészet egyszerre volt praktikus életreform, mély hit és homályos misztika – ritmikába, mimikába és színes selyemkendőkbe öltöztetve. A bukás után néhány évvel Dienes Valéria életgyónást végzett Prohászka Ottokárnál, és Henri Bergson műveinek értő recepciójával a század egyik figyelemre méltó magyar filozófiai életművét alkotta meg. Sorsok és pályák százainak megfejthetetlen és sokszor egymáshoz sem illeszkedő mozaikdarabkái alkotják a korai bolsevizmus ismeretlen vallástörténetét – és még mindig nagy csend borul rá. Akármennyire meglepő is – vagy megbotránkoztató –, a bolsevista kísérlet vallásos gyökerei letagadhatatlan rokonságban álltak a zsidó-keresztény hagyomány időnként vulkánszerűen kitörő eszkatológiai mélyáramaival.[210] A Közoktatásügyi Népbiztosság röpiratot is szerkesztett arról, hogy „keresztény földmívesember lehet-e kommunista", hiszen – így a propagandairat – „Jézus és az őskeresztények voltak az első kommunisták". Krisztus, az első proletármártír maradhat, de a kövér papok tűnjenek el – évszázadonként feltörő gondolata ez a világ végére váró chiliasztikus reményeknek és haragos eretnekségeknek. Lukács György már 1911-ben azt értékelte a zsidó és keresztény misztikusokban, hogy nem kötődnek egyetlen valláshoz sem, csak „testnek" használják az Ó- és Újtestamentumot.[211] *A Szellem* című folyóiratból, ahol ez az írás megjelent, Lukács útja nyolc évvel később a kommunizmushoz, barátja és szerkesztőtársa, Fülep Lajosé pedig a református teológiához vezetett – igaz, a kommunizmusban utóbbi is „begyűjtött" egy egyetemi kinevezést barátjától. Amikor Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos *Forradalmi istentisztelet* címmel tartott bevezető előadást Beethoven *IX. szimfóniájához* az Operaházban 1919. április elején, nem takarékoskodott a patetikus kifejezésekkel, úgy érezte, legszebb vágyaik hegyének a lábánál járnak: „A legnemesebb fajta lélek igazságért, szépségért, harmóniáért való titáni küzdelmének vagyunk szemtanúi a *IX. szimfónia*ban, az emberi lélek szocializálásának fenségességéről és szükségességéről szóló eme mesterműben."[212] Kunfi szerint a jövendő kommunista világban a beethoveni

öröm közössége „bíbörpalást gyanánt borul majd rá mindenkire, aki emberszabású lény gyanánt él itt a földön". Jellemző eset, hogy 1919 februárjában a kommunisták letartóztatásakor tartott házkutatás során a Visegrádi utcai pártközpontból Goethe *Faust*ját vitték el a nyomozók.[213]

Ez a fajta humanista vallásosság – a hősi nagyság imádata – az orosz bolsevizmus korai történetét is sűrűn átszőtte, bár nem volt benne semmi oroszos. *Echte* német szellemi import volt – egy évszázad máig meghaladhatatlan filozófiai öröksége –, amely három protestáns teológiai hallgatótól, Schellingtől, Hegeltől és Hölderlintől indult el, kollégiumi szobatársaktól, akik 1796-ban fát ültettek a francia forradalom tiszteletére a kicsiny Tübingeni Egyetem csendes udvarán. Ebből a kis fából aztán a legkülönbözőbb hajtások növekedtek, de a gyökerek vallásos nedveiből a bolsevik eszméknek is bőven jutott. Az ateista Lenin nem szerette ezt, de egy darabig eltűrte, Szovjet-Oroszország első számú reklámarca, Makszim Gorkij csinált belőle „istenépítést", meg a bolsevista *schöngeist*, Lunacsarszkij, aki 1917 novemberétől azért lett közoktatási népbiztos Lenin diktatúrájában, hogy a szivárvány színeinél is színesebb orosz értelmiségből minél többeket tegyen a forradalmi kultúrpolitika uszályhordozójává. Amikor 1918. május elsején, az első orosz bolsevik állami ünnepségen a Téli Palota udvari *capellá*jában Mozart *Requiem*jét játszották a forradalom mártírjainak emlékére, az előadás alatt egy meghatott kisfiú térdre esett, a megrendült közönség pedig némán, fölehajtva távozott, mintha egy ünnepélyes gyászmisén vettek volna részt. Mindez a vallásos körítés valószínűleg Lunacsarszkij szándéka szerint alakult, ő az előadás előtt a halálról és a humanitás történelmi diadaláról beszélt.[214] A „magyar Lunacsarszkij" – Kun Béla jellemezte így Kunfit Lenin számára – szabadkőműves volt, zsidó származású, névlegesen református felekezetű és harciasan antiklerikális, az egyházak intézményes befolyásától tehát régóta emancipálva érezhette magát, de mint egykori piarista diák a vallás levetkőzhetetlen nyelvi hatalmától

ő sem tudott szabadulni. Szárnyaló panteizmusa az „emberi lélek szocializációjáról" mégiscsak óvatos prózának bizonyult ahhoz képest, amit mások bíztak a szavak vallásos erejére. Kun Béla csak moszkvai száműzetésében döbbent rá, hogy a proletárdiktatúra kellős közepén, a Szovjetházzá átalakított Hungária Szállóban, csak kétajtónyira az ő szobájától éjszakánként egy egész társaság – Lukács Györgytől Révai Józsefig – a marxizmusból marxista teológiát csinált, pedig kortárs forrásaink is bőven akadnak arra, hogy a kommunista népszónoklat számos esetben a középkori prédikátorok látomásos nyelvén fakadt fel.[215] Mint a húszéves Sinkó Erviné, aki Kecskemét főterén így beszélt: „Pokol volt itt ezen a földön, ördögökké kell lennünk, hogy ezt megváltoztathassuk. Ha pedig ez a változás meglesz, angyalokká válunk."[216] Máskor pedig a végidők beteljesült boldogságának hangján kiáltott a teológiai tudományokat nem szagolt, vastagnyakú kecskeméti népnek, párhuzamot vonva Krisztus második eljövetele és a világforradalom győzelme között: „Jön a mi világunk, jönnie kell a mi világunknak harcon, halálon keresztül, az igaz keresztyének világának. Harci szó az ajkunkon, fegyver a kezünkben és szívünkben szeretet és minden dolgozó ember átölelésének vágya. Krisztus neve ritkán hangzik szánkból, de mi akarjuk a Krisztus világát. [...] Intézményesen akarjuk biztosítani az ember anyagi szükségleteinek kielégítését, hogy a lélek, a Krisztus feltámadhasson. [...] Testvérek! Egybedobbanó szívvel kiáltsátok velem: éljen a dolgozók új világa! Éljen a dolgozókat, a lelkeket felszabadító nemzetközi proletárforradalom!"[217] Ha nem írta volna le a korabeli kecskeméti újság gyorsan sárguló lapjaira a tudósító, azt is hihetnénk, hogy egy Jeruzsálem felé tartó keresztes vitéz beszél egy Ingmar Bergman-film hangszerelésében. Pedig Sinkó városparancsnok elvtárs a Kecskemét környéki paraszti ellenforradalmárokat hívta testvéreknek: A Héjjas Iványokat és Francia Kiss Mihályokat. Ez utóbbiak persze csak a földi létezés sarához tapadó lényeget értették ki belőle: a nagy szakállú vöröskomisszár megkímélte az éle-

tüket. Többen közülük néhány hónap múlva aztán tömeggyilkosok lettek az orgoványi kiserdőben.

Ez az eszkatologikus várakozás és a hétköznapok publicisztikájába költözött prófétai önkívület nem valami kuriózum volt, akármennyire is szégyellte-mentegette később a marxista–leninista dogmatika a Tanácsköztársaság jó néhány prominens szereplőjének vallásos eltévelyedését. „Sem az érzés, sem a gondolat nem ér oda föl, hogy milyen új szépségek, milyen új boldogságok fognak kisarjadzni abból a valóságból, hogy az ember, ha most beteljesedik az idő, a maga igazi lelke szerint élhet…" – harsogta a *Világ* vezércikke, és azon ujjongott, hogy a proletariátus győzelme „elképzelhetetlen világok kapuját tárja ki az emberiség előtt".[218] De nemcsak a jobb napokat látott hajdani szabadkőműves napilap feledkezett meg magáról. A *Proletárjog*, az Igazságügyi Népbiztosság jogi közlönye nagybetűvel szedte: „Bízunk a világmegváltás napjában! Éljen az Internacionálé! Éljen a világforradalom!" – a sűrű felkiáltójelek között pedig a házasság felbontásának megkönnyítéséről értekezett.[219] Révai József szintén a megváltás gondolatával biztatta a kommunizmus szolgálatára gimnazista korú ifjúmunkás hallgatóit: „A proletár osztályforradalom felszabadítja, megváltja az emberiséget; a proletariátusnak világmegváltó szerepe van"[220], másutt pedig úgy fogalmazott, hogy a proletárdiktatúra a „szeretet eljövendő társadalmát" készíti elő.[221] Lukács György, aki korábban óva intette Mannheim Károlyt a „végső kérdések terméketlenségétől", most végső válaszokat adott.[222] „Még a kövek is üdvözülni fognak" – mondta állítólag a Vasárnapi Kör egyik délutánján Lesznai Annának, aki a jövő ígéreteiről faggatta őt. Az írónő megdöbbent, a szédületet érezte, férje, Jászi Oszkár viszont azt írta megvetően a naplójába, miután találkozott Lukáccsal: „Marxista államegyház kialakulása, merev ortodoxiával, szentekkel és ördögűzéssel."[223] Nemcsak évtizedes, személyes ellenszenv választotta el őket: Lukácsnak sohasem imponált a Jászi képviselte progresszív szociológia vallásos deficitje. Ő a német felvilágosodás örökségében is a metafizikát kereste, Georg von Lukácsként a heidelbergi években és Lukács elvtársként a kommün barikádjain. Jászi viszont nem kért a „fanatikus ózsidó eszmekörből merített álmokból", sem a „kegyetlen üdvösségből", amely majd egyszer, a „gonoszok halomra pusztulása után" következhet.[224] Ezek a szavak persze Lesznai irodalmi hangszerelésében maradtak ránk, annak a csodálatos nőnek a csodálatos nagyregényében, aki mindkét lehetetlen férfit nagyon szerette és tisztelte. Jászi azonban nem vélte lenül volt bizalmatlan. Az erőszak és a kirekesztés történelme – mint mindig, úgy most is – jól megfért a vallásos fanatizmussal, a korrupció pedig az e világi megváltás hitével. Tévedett viszont a merev ortodoxiával kapcsolatban, még csak készülődtek a „Marx-bócherek", akik elfojtották volna messianisztikus hajlamaikat: vallás, élet, önkeresés, szexualitás, álmodozás és erőszak szabadon úszott a Tanácsköztársaság történetének gyorsan levonuló, zavaros árjában. Egy régi szakszervezeti szocialista káder szóvá is tette: „Hol vagyunk? A tridenti zsinaton, vagy a 20. század második szocialista köztársaságában?"[225] A vallásos köntösbe öltöztetett rajongás időnként kifejezetten komikus fordulatokat vett. Szakovits György kecskeméti városparancsnokká kinevezett gyalogsági őrmester botladozó grammatikájú szónoklata a frissen szervezett Vörös Őrség tagjaihoz ezt példázza: „Minden elvtársnak elvül szolgáljon: a legkisebb bürokráciának is kikerülése… a világ proletárjait megváltó Krisztus jelképében megjelent Lenin elvtárs magasztos eszméinek megvalósítása…" Amihez őrmesteri tempóban hozzátette: „Azé lesz az öröm, béke, boldogság, aki e szép eszmékben velem együtt érez, aki csak egy arcmozdulattal is ellene, azzal a pokolba."[226] (A vörösőrök egyébként Kecskeméten is a korábbi csendőrségből verbuválódtak.)

A falusi Magyarország – legalábbis egy része – gyakorlatias módon fogta fel a proletárdiktatúra valláspolitikáját. A pilisszentiváni munkástanács katolikus sváb iparosai az iskolai vallásoktatás felfüggesztésébe belenyugodtak, de nem engedték eltávolítani

a keresztet az állami iskola tantermének faláról: „Krisztus volt a legelső szocialista, aki egész életét szegénységben töltötte, mindenkor a testvériséget, a szeretetet, az egyenlőséget és az igazságot hirdette, és azért kívánja a keresztnek azonnali visszatételét."[227] A református falvakban a munkástanács és a presbitérium tagjai rendszerint ugyanazok voltak.[228] Mátészalkán a lelkész azt jegyezte fel, hogy a vallásos élet a rendes mederben folyt, sőt a korábban lehanyatlott „templomozás" újra divatba jött, hiába hallgatóztak titkos ügynökök az istentiszteletek alatt.[229] A vallásüldözés fordítva sült el tehát, hiszen a háború utolsó éveiben kiürült templomok a bolsevik propaganda ellenhatására teltek meg dacos hívekkel – és nemegyszer antiszemita jelszavakkal is. Március 30-án a pesti ferences és jezsuita templomok előtt agitátorok fogadták a hívőket, és igyekeztek rábeszélni őket, hogy ne menjenek a szentmisére.[230] A hívők egy része sírt fájdalmában, másik része szitkozódott, és elverte az agitátorokat. A hasonló, gyakran ismétlődő jelenetek – legismertebb volt ezek között a Krisztinavárosban, a júniusi úrnapi körmenet alatt történt provokáció – egyre tömöttebb templomi padsorokat találtak. Az ostoba provokációk azokat is ráébresztették keresztény mivoltukra, akik azzal korábban mit sem törődtek. A Horthy-korszakban szárba szökő vallásos reneszánsz 1919 nehéz tavaszán kezdődött. A budapesti hívek mozgalmat indítottak főpásztoruknál azért, hogy nyugdíjba küldhessék kényelmes állásaikba belekényelmesedett öreg plébánosaikat, akik korábban is inkább a főkegyúri jogokat gyakorló liberális városháza, nem pedig a hívek kedvencei voltak. Az ébredést bizonyosan fűtötte a zsidóellenes indulat is – ezt a tisztán látó lelkipásztorok gyakran nehezményezték. „A vallásos felbuzdulás inkább a kommunizmus gyűlöletéből, s nem őszinte vallásos érzésből fakadt, baj volt, hogy a megtorló mozgalmat a kereszténység köntösébe öltöztették, amihez pedig nem sok köze volt" – emlékezett a kaposvári katolikus plébános az 1919 őszén fellángoló „keresztény kurzus" igencsak szeplős gyökereire.[231] „Azt hiszik, hogy hisznek" – írta

a valóban erős hitű Prohászka a naplójában az úri közönséggel újra benépesülő úrnapi körmenetről és a feltámadt keresztény magyar érzésről, de hozzáfűzte: „így is jó".[232] Modern katolikus útja közben Prohászka a szociális forradalom igenlésétől a „zsidó frivolságot" eltűrő „tohonya magyarság" elítéléséig jutott, hogy aztán 1920. március 1-jén felkérje a református Horthy Miklóst, fogadja el a kormányzói tisztséget.

A kommunizmus vallásos vonzereje jó néhány lelkészt is magával ragadott. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség fiatal és világlátott református lelkészei, Benkő István, Deme László, Gombos Ferenc (a fiatal Németh László nagy hatású vallástanára a Toldy gimnáziumban), Victor János és barátaik azt érezték, hogy „a kommunizmussal együtt felkelt a mi napunk is".[233] Szócsövük, az *Új Reformáció* kissé cirkalmasan, de félreérthetetlenül hirdette meg „az eszmei közösségben levő modern társadalmi és a jézusi lelki kommunizmus ihletett frigyét".[234] Nekik is jobban tetszett a naiv gondolat, hogy Jézus tulajdonképpen az első kommunista volt, mint apáik nemzedékének száraz bibliakritikája, a 19. század liberális német teológiájának unalmas öröksége, amire a megelőző fél évszázad teológiai tankönyvei tanítottak – és amivel egyre inkább elveszítették híveiket. Benkő és társai 1919 őszén ugyan fegyelmi büntetésben részesültek a Tanácsköztársaság alatti szerepükért – amibe az is belefért, hogy lemondatták a galambszelíd dunamelléki református püspököt, Petri Eleket –, de a húszas-harmincas években mégis megkapták a legjobb pesti és Pest környéki parókiákat a konzervatív vallási megújulás Horthy-korszakbeli kulcsszereplőjétől, Ravasz László református püspöktől – 1945 után pedig éppen azért tudták ezeket a helyeket megőrizni, mert 1919-es veteránoknak számították. A pesti református kölyökoroszlánok meggondolatlanságánál sokkal nagyobb feltűnést keltett a debreceni kálvinista pápa behódolása. Baltazár Dezső tiszántúli református püspök a Tanácsköztársaság kikiáltása után táviratban köszöntötte a Forradalmi Kormányzótanácsot, és azt

nyilatkozta, hogy a „kommunizmus krisztusi elv, [...] tehát elvileg kifogás ellene keresztyén alapon nem tehető".[235] Nem tudjuk, mi vezette Baltazárt. Az egyházféltés? A megfelelés vágya? Esetleg mindkettő egyszerre? Mindenesetre nyilatkozata ellenére sem kerülte el a kommün börtönét, sem annak bukása után a hosszas és kínos magyarázkodást. Annyi biztos, hogy nem csak a Tiszántúlon, hanem Tiszán innen és Dunán túl is működött a konformizmus. A borsodi református lelkészek saját főnökük, Tóth Béla esperes indítványára valamennyien – mintegy százhúszan – beléptek a kommunista-szocdem egyesülés nyomán létrejött Magyarországi Szocialista Pártba. Tildy Zoltánt – a későbbi köztársasági elnököt –, aki ekkor Somogyban volt fiatal református pap, az erős rokonszenv és apósa, Gyenis Antal dombóvári iskolaigazgató szocialista meggyőződése is a Tanácsköztársaság oldalára állította. Olyannyira, hogy Somogy megyében „lelkészszakszervezetet" alapított. Ezt ugyan később, az igazolások idején „védelmi szervezetként" írta le, amivel nyilvánvalóan nem bontotta ki az igazság minden részletét. Igen érthetően, hiszen apósát a tamási vendéglő szőnyegporolójára akasztották fel a proletárdiktatúra bukása után Prónay Pál fehér különítményesei.[236] (1947-ben viszont, köztársasági elnökként Tildy már úgy nyilatkozott: benne akkor „forradalmi lángok égtek", és posztumusz a Magyar Szabadság Érdemrenddel tüntette ki apósát, akinek 1919-es első ténykedése a hitoktatás betiltása volt Dombóváron.[237]) Tildy és a borsodi lelkészek tevékenysége arról szólt, miképpen lehet szocialistának és papnak lenni egyszerre, de a proletárdiktatúra időszakának több mint félezer papi „pályaelhagyójának" jelentős részét szintén a palástot letevő reformátusok alkották. Nemcsak arányaiban, hanem abszolút számban is. Legalább 170 keménynyakú kálvinista pap nem tudott vagy nem akart ellenállni az egyházat emésztő forradalmi lángoknak. Nem véletlen, hogy Rákosi Mátyás a református egyházra osztotta ki a kommunista kirakategyház szerepét 1945 után – és ehhez olyan statisztákat használt, akik – mint Bereczky Albert

vagy Kiss Roland – 1919-ben rokonszenvükkel vagy magas tisztségek vállalásával tüntették ki a proletárdiktatúrát.

A kollaboráció történetének persze bőven akad katolikus változata is, bár akik benne voltak, később igyekeztek eltüntetni a nyomokat. A keszthelyi premontrei főgimnázium összes tanára levetette a reverendát.[238] Az egyik kanonok – dr. Lakatos Vince – még a járási művelődési osztály vezetését is átvette, azt viszont bölcsen elkerülte, hogy pápább legyen a kommunista pápánál. Nem Leninről beszélt és a vörös istenről, hanem filmvetítéseket tartott Mozartról, Beethovenről, a Balaton földrajzáról, valamint a nyúl- és a baromfitenyésztés hasznáról.[239] Nekrológja nyolc évvel később persze nem erről a váratlan pályakanyarról emlékezett meg kegyeletes szavakkal, hanem arról, hogy milyen kiváló munkatársra lelt benne Festetics Tasziló herceg a helikoni ünnepek szervezésében.[240] A premontreiektől eltérően a ferencesek, bencések és jezsuiták nem hajoltak meg, a kalocsai jezsuita főgimnázium működését például az ellenséges tanárok miatt egész egyszerűen megszüntették.[241] A női szerzetesrendek sem „vetkőztek ki" – bár némely esetben ez valóban ruhakérdés volt. Nagykanizsán az irgalmasrendi ápolónőknek a városi direktórium 14 000 koronát adott civil ruhára, amit ők el is fogadtak, Márianosztrán viszont a garasoskodáson bukott meg a vallásellenes buzgóság: egyszerűen nem tudtak világi ruhát biztosítani a nővéreknek. A kommunizmus rövid kalandja azonban minden más szerzetesrendnél inkább megrázta a hazai piaristákat. A magyar piarista rendtartomány örökfogadalmasainak közel fele engedett a vallásellenes nyomásnak, és egyházi esküjének megtagadásával a Tanácsköztársaság szolgálatába lépett.[242] Főként a derékhad döntött így, a középgeneráció, míg a fiatalabbak és a diákok inkább megdöbbentek a „tanár urak" viselkedésén. Volt olyan rendjét elhagyó szerzetes, aki kokainhoz nyúlt, hogy a Vörös Hadseregbe való sorozást elkerülje.[243] Nagykárolyban az ottani kegyesrendi szerzetes tanárok egyik társukat még közoktatásügyi „népbiztossá" is megválasztották – igaz, az érmelléki

kisváros csak az első lelkesedés heteiben volt kommunista uralom alatt.[244] Ezeket a kompromittáló történeteket 1920 után inkább eltitkolták az érintettek, a megtévedt bárányokat visszafogadta a rend, a Tanácsköztársaság terrorjára fogták az egészet, és nem kértek a szentéletű apostoli vizitátor, Kanter Károly által javasolt közös imádságokból, amiképpen azt is visszautasították a világias életstílusukhoz ragaszkodó szerzetestanárok, hogy az utcára ezután csak papi öltözetbe lépjenek ki.[245] „Gyönge legények" – méltatlankodott Prohászka szánalommal vegyes megvetéssel a naplójában, és hozzátette: „az általános beijedésben s bugyogótöltésben [értsd: beszarásban] a szerzetesek vezettek".[246] A katolikus kollaboráció azonban korántsem volt szórványos, és nem kímélte meg a világi papságot sem: a fennmaradt adatok szerint országszerte 115 katolikus lelkipásztor hagyta el – legalábbis ideiglenesen – az egyházi szolgálatot.[247] A budai Mátyás-templom magas tornyára is vörös zászló került – igaz, az idős várbeli plébánoson kívül a többi fővárosi lelkipásztor nem hódolt be, sőt a józsefvárosi templomban Hock János elhagyott plébániáján nemzeti színű drapéria és igen nagy érdeklődés mellett rendeztek júniusban hittanvizsgát a káplánok.[248] Hódmezővásárhelyen viszont a katolikus papság testületileg jelent meg a helyi direktórium előtt, és bejelentette, hogy szívvel-lélekkel támogatja a szocialista pártot és a Tanácsköztársaságot az ország megmentésének munkájában.[249] A Tolna megyei dombóvári forradalmi törvényszék jegyzőkönyvvezetője a helyi római katolikus káplán volt.[250] A Fejér megyei Zámoly plébánosa pedig szocialista mivoltát bizonygatta erős mellveregetéssel: „Remélem, uraim, elvtársak, megértettek önök engem, és átlátják békés szándékomat. Éljen a proletárdiktatúra népboldogító, tiszta ragyogó szelleme!!!"[251] A feszes haptákba merevedett három felkiáltójel mögül azonban nem az őszinte azonosulás, inkább a hívek kicsiny vagyonkáját féltő aggodalom csendült ki: „...folyton azzal nyugtattam a népet, hogy a kisbirtok, ház és kistőke, a kis hadikölcsön is magántulajdonban marad; az előbbieket már törvénycikkel is tudtam igazolni; szeretném a kistőke magántulajdonban hagyását is mentől előbb törvénycikkel igazolni."[252]

A Tanácsköztársaság ideológiájával történő azonosulás csak Marcaliban következett be: a falu fiatal káplánja, Simon József, az idők szavára hallgatva és szegény sorsú hívei biztatására kesztyűt dobott az egyházi hierarchia magas képviselői felé. A község katolikus plébánosa a háború alatt alaposan megtollasodott a lánckereskedelemben, a híveket viszont elidegenítette magától kapzsiságával. Megtörtént, hogy az andocsi búcsúba indulókkal kifizette a misemondást, aztán nem áldoztatta meg őket, mondván, drága lett volna az ostya, máskor egy erdélyi menekült asszony 160 korónás ábroszát kérte el kisgyermeke megkeresztelése fejében, amelynek díja 2 korona 40 fillér volt. Majdnem minden templomba járó marcalinak volt hasonló története, és a községbe kevéssel korábban érkezett fiatal segédlelkész, a szegényebb hívek növekvő elégedetlenségének élére állva, húsvétkor gyakorlatilag hadat üzent közvetlen elöljárójának és a nagy hatalmú veszprémi püspöknek is: a templomból kitódúló hívek szabad egyházközséget alapítottak, letették eddigi plébánosukat, és helyére megválasztották a nyelvükön beszélő fiatal lelkészt. A konfliktus mélyen be volt ágyazva a helyi viszonyok közé: a módos nagygazda rokonsága részére szemérmetlen nyíltsággal gyűjtögető plébánost ellenszenvvel figyelte a szülei küszködő kisgazda világából érkező szegény és a hierarchia alsó fokán álló lelkész, aki azonban tanult volt, és ambiciózus. A marcali papi lázadás története egyben az alsópapság és a magas klérus közötti feszültséget is megjelenítette, Simon pap ugyanis hívei nyilvánossága előtt pécézte ki a gazdag egyháznagyok fejedelmi vagyonát: ha igazság lenne, abból neki is járna 500 hold... Az összeomlott régi rend romjain a hívek magukénak érezték az izgató beszédet. Ha ők tartják el a papot, akkor miért a távoli palotájában ülő gazdag püspök nevezi ki? Az alsópapság országos szervezkedése 1918 őszén egy rövid ideig számottevő rétegét mozgósította a katolikus egyház szociális viszonyokkal elége-

detlen papjainak, ám a Papi Tanácsok mozgalma eddigre már kifulladóban volt, és a kemény kéz politikáját követő Rott Nándor veszprémi püspök azonnal lépett. Felfüggesztette a „bujtogató" segédlelkészt, aki „kitessékelte javadalmából" felettesét, és „konkolyt hintett az egyház legnagyobb ünnepén". Simon József először engedelmeskedett, de nyáron végül mégiscsak a nép papja lett egy hónapig: szekéren és diadallal hozták be maguk közé, ő pedig földosztásról beszélt, a „késhedt püspökök" és a „parázna plébánosok" világának végéről. De a furcsa történet, amelyet a Kádár-korszak előszeretettel mutogatott egyházellenes politikája igazolásaként, tragikus véget ért. Simon papot bestiális kegyetlenséggel végezték ki a proletárdiktatúra bukása után néhány héttel Prónay fehér különítményesei a marcali Széchenyi-kastély udvarán, halála előtt fejbőrét megnyúzták, és másnap véres papi kabátjában és posztókalapjában parádézott a gyilkosságot végrehajtó tiszt. Ám az élet forgatta pszichohorror itt nem ért véget: a javaiba visszahelyezett plébánost lelkiismeret-furdalás gyötörte, Prónaynál kegyelemért könyörgött megtévedt segédlelkésze részére, majd fél év múlva áthelyezését kérte, és egy évtizeddel később összeomlott idegrendszerrel halt meg.[253]

A marcali példa követők nélkül maradt, a papság és a nép körében egyaránt. Új reformáció nem támadt a marcali síkot körülölelő somogyi dombok között. Akik valóban dezertáltak, azaz véglegesen elhagyták az egyházi rendet, azoknak a Tanácsköztársaság erőszakos törekvése a papok és a szerzetesek tömeges hitehagyására csak szerencsés ürügy volt, hogy kilépjenek egy kiüresedett kapcsolatból. „Most nősülnek már a papok, mert emberek lehetnek" – írta Szegedről Móra Ferenc, amikor meghallotta, hogy a katolikus cserkészet magyarországi megalapítója, Izsóf Alajos, a Regnum Marianum titkára, a *Zászlónk* című katolikus ifjúsági lap szerkesztője – Prohászka Ottokár belső bizalmas embere – levetette a reverendát, és elvette a gépírónőjét. „[E]ddig [ő] diktált. A házas életben esetleg neki diktálnak" – jegyezte meg saját boldogtalan házasságából kikacsintva Móra rosszmájúan, és a kocsmai nótát idézte: „Nincs mennyország, se pokol, még a pap is udvarol."[254] A piarista rend ugyan elvesztette tagjai tizedét, de tömeges papi házasságokra, egyházaszakadásra mégsem került sor. Móra Ferenc viszont néhány hónap múlva „fedezését" kérte a „Szeged" szabadkőműves páholyból. A szabadkőműves-történet nem végződött szépen: a „keresztény kurzust" Magyarországon az a Friedrich István honosította meg, aki korábban a szervezet egyik legmagasabb rangú tisztviselője volt. 1920-ban betiltották a páholyokat, a szabadelvű korszakban világvárossá fejlődött Budapest kerületeiben pedig a következő két évtizedben sorra nőttek ki a fényes keresztjeikkel és büszke csillagjaikkal az ég felé nyújtózkodó katolikus és református templomtornyok. A szabadkőművesség mögött álló szabadelvű világot nem a kommunizmus metafizikai győzelme követte a lelkekben. A megváltás bolsevik képzetei helyett az egyházak tértek vissza az emberek mindennapi életébe – és ők szentelték be a politika antiliberális csarnokait is.

12. „… A BOLSEVIK HÜLYESÉGHEZ KÉPEST, ÖNÖK, URAIM, A NYUGATI CIVILIZÁCIÓT HOZZÁK EL” – A ROMÁN TÁMADÁS ÉS A TISZÁNTÚL MEGSZÁLLÁSA 1919 ÁPRILISÁBAN

A proletárdiktatúra valódi mézeshetei egy hónapnál tovább nem tartottak, de a társadalom még ekkor is ájultan nézte a bolsevik színielőadást, amelynek következő felvonását a román hadsereg április 16-ai meglepetésszerű támadása nyitotta meg. Az offenzívának zöld utat az április eleji – Bukarestben eleve felháborodással fogadott – Smuts-misszió eredménytelensége adott. Az angol diplomáciai kísérlet kudarcával a párizsi békekonferencián újra a franciák vették kezükbe a Duna-völgyi rendezés kérdését. Ennek alapja a Bécstől Ukrajnáig terjedő francia közép- és kelet-európai hegemónia 1918-ban kidolgozott, nagyszabású elképzelése volt. Vagy inkább illúziója – a francia nagyság ukrajnai reményei április elején már erősen foszladoztak. Az odesszai kikötőket kétségbeesett menekültek tízezrei árasztották el, a francia intervenciós hadtest maga is jobbnak látta angolosan távozni. A sok kellemet-

len hír között Clemenceau francia miniszterelnök Smuts tábornok beszámolójából rájöhetett arra, hogy a budapesti bolsevik rém: papírtigris. Az ugyan nem volt igaz, hogy Kun Béláék a Budapesten összeszedett aranyat és értéktárgyakat naponta szállítják repülőn Szovjet-Oroszországba, de helytálló volt az az információ, hogy a nagyhangú budapesti kommunista hatalom nem számíthat a keleti határait védő, leginkább ütőképes katonai egységére, a Székely Hadosztályra.[1] Annak elkeseredett parancsnoka, Kratochvil ezredes úgy érezte, ellehetetlenül, és április elején saját szakállára antikommunista diplomáciai játszmába kezdett. A vitéz katona – jócskán túlbecsülve lehetőségeit – közel 12 ezer fős haderejét felajánlotta Kun Béla kormányának megdöntésére, cserébe azt kérte, hogy Erdély magyar többségű területein ne folytatódjon a román megszállás. Az aradi francia megszálló csapatok parancsnoka, Gondrecourt tábornok hajlandó volt továbbítani az üzenetét, de arról sem Párizsban, sem Bukarestben nem akartak hallani.[2] Jó okuk volt rá, hogy az ismeretlen magyar ezredes kétségbeesett próbálkozását semmibe vegyék. A katonai erőviszonyok mindenütt egyértelműen a magyarok ellen szóltak. Bár április közepére a toborzásnak köszönhetően a Vörös Hadsereg soraiban összesen már mintegy 56 000 katona szolgált, ez a mérsékelt csapatnövekedés nem sokat ért: a határokat védő, ténylegesen fegyverben álló katonaság létszáma a 30 000-et sem érte el.[3] Az északi, csehekkel szembeni demarkációs vonalakon több mint kétszeres, a keleti, románokkal szembeni arcvonalon háromszoros, délen a szerbek és franciák részéről egyenesen hétszeres túlerejű ellenség sorakozott fel.[4] Magyarországot 1919 áprilisában 1200 kilométer hosszú, csaknem teljes körben húzódó arcvonal övezte – ez alól kivételt csak Nyugat-Magyarország képezett. A vörös Bécs maga is a bolsevik fordulat határán imbolygott, a lét és nemlét között hányódó Ausztria aligha gondolhatott fegyveres honszerzésre. Elviekben tehát minden adott volt ahhoz, hogy a győztesek táborába tartozó szomszédos államok egy koncentrikus támadással néhány hét alatt

végezzenek a Tanácsköztársasággal. Csakhogy a legerősebb katonai erővel bíró szerbek nem akartak támadni, ameddig a délszláv államot az antanthatalmak el nem ismerik, ráadásul a magyarokkal szemben további követeléseik nem voltak – ne felejtsük el, hogy 1921-ig, Baranya visszatéréséig a pécsi szénbányák is a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak termelték a „fekete gyémántot”, a szenet. Annál inkább féltek Belgrádban a „baráti tűztől”, attól, hogy a nagy étvágyú olaszok isztriai és dalmáciai követeléseik érvényesítése érdekében hátba támadják őket, valamint a románoktól, akikkel a Bánát megosztását illetően éles területi vitában álltak. A harci lázban égő román tábornokokat és politikusokat viszont nem nagyon érdekelte a szerb húzódozás és a változó párizsi diplomáciai „időjárás”, és a csehek is arra készülődtek, hogy kihasználják a helyzetet, és katonai úton kész helyzetet teremtve a kijelölt határoknál délebbre húzódó, egészen Miskolcig, Vácig nyúló további területszerzéseket fogadtassanak el a békekonferenciával. Paradox helyzet volt. A francia katonai körök bolsevikellenes oroszországi intervenciója látványos kudarccal végződött, Odessza április elejei kiürítésével végleg elszállt a reménye annak, hogy a francia kisrészvényesek valaha is visszaszerezhessék a cári Oroszországban befektetett 11 milliárd franknyi megtakarításaik ellenértékét és elmaradt hasznait.[5] Oroszországot az antanthatalmak a polgárháború vakszerencséjére bízták, Romániának viszont alkalma nyílt arra, hogy a nagyhatalmak által Párizsban kiosztott szerepet a könnyebbik végénél ragadja meg: vagyis a kommunizmus „feltartóztatását” a vértől vöröslő délorosz sztyeppék helyett a nyugati határaira koncentrálja és Magyarországgal szembeni területszerzési céljainak rendelje alá. Az eleinte mindenhatónak látszó francia politika – ahelyett, hogy távlatos nagyhatalmi céljait szolgálta volna – 1919 tavaszától kezdve észrevétlenül, de egyre inkább térségbeli szövetségesei elképzeléseinek foglyává lett.[6] A francia miniszterelnök Franchet D'Espèrey-nek, a Balkánon állomásozó Keleti Szövetséges Hadseregek főparancsnokának

nem engedte meg, hogy Budapest ellen vonuljon, mivel nem volt meggyőződve a gyors sikert ígérő hadműveleti tervek mögött álló valódi erőről. A tettre kész románoknak viszont – természetesen saját kockázatukra – szabad kezet adott a Vix-jegyzékben foglaltak szerinti előrenyomulásra.[7] Ők a párizsi engedélyen túl a román minisztertanács április 10-ei ülésén az 1916-ban nekik ígért területek határáig történő előrenyomulásról döntöttek – tehát a Tiszáig terjedő „Nagy-Romániáról".[8] A francia–szerb erők csak a támadás déli szárnyának biztosítékául szolgáltak, a Szegedet és Aradot már korábban katonai megszállás alá vonó franciák most átvették e fontos városok közigazgatásának a felügyeletét is, valamint megszállták Makót és – rövid időre – Hódmezővásárhelyt is. Bár a térségbeli francia csapatok legfőbb feladata továbbra is az volt, hogy a két veszekedő szövetségesük közötti fegyveres konfliktust megakadályozzák, fellépésük azt is eredményezte, hogy a „francia" övezetbe eső Szegeden és Aradon a következő hetekben-hónapokban tér nyílott a bolsevikokkal szembeni magyar politikai alternatívák megszerveződésére is.[9]

Az erdélyi hegyek lábánál megjelenő román seregek háromszoros létszámfölénnyel, tüzérség tekintetében három és félszeres túlerővel rendelkeztek. Hat román gyalogos hadosztály, egy lovas hadosztály és egy erős különítmény összesen 62 ezer katonájával indult meg a támadás, ellenük a magyar véderők létszáma nem haladta meg a 20 ezer főt. A 48 román tüzérségi üteg erejét 14 magyar ütegnek kellett volna feltartóztatnia.[10] Nem csoda, ha a román hadsereg gyors ütemben, ellenállással csak itt-ott találkozva (ezek közül kiemelkedik Verbőczy Kálmán százados és különítménye a Fekete-Körös völgyében), néhány nap alatt kijutott a magyar Alföldre.[11] A Maros-völgyet védő szegedi 6. (vörös) hadosztály egy nap alatt 50 kilométert hátrált, sebesült tisztjei közül többen agyonlőtték magukat, hogy ne jussanak román kézre, mert arról is érkeztek jelentések, hogy a románok a fogságba esett magyar katonákat lemészárolják.[12] A románok a csucsai szorosnál

is könnyedén törték át a frontot – itt a kimerült, élhező 39. dandár katonáinak felváltására küldött 1. nemzetközi ezred két zászlóalja mondott csődöt, az utóbbi katonái az első ágyúlövésre megfutamodtak, és felszerelésüket, puskájukat eldobva menekültek.[13] Aztán a 39-esek is bomlani kezdtek: Csucsáról visszavonuló egységeik nem újabb állásokat foglaltak el, hanem vonatra ültek, és az egyik század legénysége kijelentette, hogy „ők nem fegyverrel akarnak harcolni, hanem politikai érvekkel".[14] De nemcsak az internacionalisták, hanem a nacionalisták is futottak. A Felső-Tisza-vidéki Técsőtől a Királyhágó alatti Csucsáig húzódó, mintegy 150 kilométeres frontszakaszt, amelyet a Székely Hadosztály három dandára védett, a román királyi seregek szinte pillanatok alatt zúzták szét. Az első pillanatokban néhány helyen sikerrel védekező egységek másnapra felbomlottak, és rendezetlen visszavonulásba kezdtek.[15] Kratochvil nehezen hihető veszteségekkel indokolva jelentette Budapestre, hogy csapatai miért hagyták ott a szilágysági Bükk-hegység jól védhető magaslatait olyan hirtelen. „Elfogyott a lőszer", „60 százalékos veszteség" – ezek a magyarázatok évtizedek múlva sem elégítették ki azokat a tisztségtársakat, akik ezen a tavaszon kitüntették magukat a harcokban. A májusi északi hadjárat egyik elfelejtett hőse, majd későbbi krónikása, az I. vörös hadosztály parancsnoka, abaújszántói Kerekes József vezérkari alezredes szerint Kratochvil a gyáva katonák szokásos mentségével hozakodott elő táviratában.[16] Kratochvil 30 órás késéssel jelentett, és ezzel elhomályosította azt is, hogy a hadosztály 1. dandárcsoportját minden szükség nélkül azonnal visszavonta Szinérváraljáról, amely hónapokon át, a csucsai szorossal egyetemben az erdélyi ellenállás jelképe volt.[17] Az ellenség csak két nap múlva, április 18-án vonult be a két nappal korábban elhagyott szinérváraljai magyar állásokba. Alig volt hadseregnek könnyebb munkája, mint amikor a román 2. lovas- és 7. gyalog-hadosztály öt napon át csaknem tökéletes biztonságban követhette a székely csapatokat. A két román hadosztály oly nagy táv-

közre volt a visszavonulóktól, hogy akár az utazó meneteknél szokásos, több napra szóló menettáblázattal adhatta ki intézkedéseit.[18] Kratochvil ezredes persze nem gyáva volt, hanem csüggedt és tanácstalan, de az biztos, hogy nagyon elszámította magát naiv diplomáciai manővereiben: hátráló seregei élén, április 20-án már csupán a megadás feltételeiről, illetve „a bolsevizmus leküzdésére irányuló *esetleges* kooperációról" akart egyezkedni a románokkal.[19] De a diadalmasan előretörő románoknak ez utóbbi se kellett, csak a megadásról voltak hajlandók tárgyalni. A Partium kisebb városai, Nagykároly és Szatmárnémeti április 19-én, vasúti központja, Nagyvárad április 20-án került a románok birtokába. Utóbbi helyen annyira várták már a keletről érkező szabadítókat, hogy a direktórium elmenekülése után Biharpüspökinél felszedték síneket, nehogy a budapesti vörös csapatok erősítései visszatérhessenek, a katonacsizmában megérkező Nagy-Romániát viszont sóval és kenyérrel várták.[20] Szatmárnémetiben a tisztségébe visszatérő Lénárd István polgármester úgy köszöntötte a bevonuló román csapatok parancsnokát: „... a bolsevik hülyeséghez képest, Önök, uraim, a nyugati civilizációt s kultúrát hozzák el."[21] Az első pillanatokban az Alföld színmagyar lakossága is a felszabadítókat látta a románokban. A Debrecenbe április 23-án bevonuló, fegyelmezett hadsereg képét mutató, rendezett ruházatú és jól felszerelt román egységeket éljenző, kendőket lobogtató tömeg fogadta. Az ellenséges magyar városba bemasírozó román katonák maguk is meglepődtek a lépteik elé virágot szóró debreceni civisváros fellelkesült örömén.[22] (Alig két héttel korábban a debreceniek a Piac utcán ünnepelték a proletárválasztás sikerét forradalmi dalokat játszó cigányzenekarokkal. Akkor még nem tudták, micsoda két hét fog következni.[23]) A Tiszántúlon szinte mindenütt hasonló volt a bolsevizmus bukásának forgatókönyve. „Megszálló csapatot az őszinte hála olyan érzésével soha nem fogadtak, mint mi a román csapatokat" – örökítette meg Bencs Kálmán nyíregyházi polgármester is az első órák érzéseit.[24]

A tiszazugi Csépán a falu régi vezetői a postára rendeltek és fehér ruhába öltöztettek 20 leányt, akik virágcsokrokkal köszöntötték a megszállókat. Ám a záporozó virágszirmok körül elődörengett a baljós jövő: a román parancsnok az üdvözlésre összeseregletett tömegből egy férfit deresre húzatott, és 25 nyilvános botütésre ítélt, mert az mosolygott a beszéde alatt.[25] Mégis, egy hónap bolsevizmus és főként az utolsó napok önkényes túszszedései, rablásai, kivégzései után az alföldi városok, községek gazdái és különösen értelmiségi-hivatalnoki és kereskedői polgársága úgy érezték: fellélegezhetnek. Baltazár Dezső református püspök arra emlékezett, hogy a debreceni utcákon minden ember azzal fogadta a másikat, hogy egy hónap óta most aludta ki először nyugodtan magát.[26] A vörösök börtönéből szabadult Baltazár nemcsak a Debrecenbe bevonuló ellenség parancsnokát üdvözölte illő tisztelettel, de egy hónap múlva, a megszálló csapatok „felkérésére" elzarándokolt a Nagykárolyba látogató román király fogadására is, hogy ott hódoló beszédben köszönje meg Ferdinánd „vitéz seregének", amiért „életünk és sírunk közé állott a védő angyal kétélű pallosával". Baltazár a román királynak a jövendő nemzedékek háláját is beígérte.[27]

A román csapatok számára a hódoló nyilatkozatoknál egyelőre fontosabb volt a meghódolás. Kratochvil és tisztikarának többsége április 24-én éjszaka úgy döntött, megadják magukat. A fegyverletételi egyezmény aláírására Nyírbaktánál két nappal később került sor, a demecseri kapitulációnál körülbelül 6000 fegyveres volt jelen. Nem adta meg magát a tüzérség nagyobbik része, a teljes lovasság, valamint egyes gyalogsági alakulatok töredékei, a tágan értelmezett hadosztály legénységének mintegy harmada, körülbelül 3-4 zászlóaljnyi katona.[28] Mindezek vagy nem kapták meg a fegyverletételi felszólítást, vagy nem voltak hajlandók román fogságba menni. Sok székely katona a lefegyverzés után gondolta meg magát, megszökött, és igyekezett átjutni Tisza jobb partjára. A kommün hadseregével való együtt-

működést választó tisztek számára a külső ellenség fenyegetése nagyobb volt a vörös rém árnyékánál, ők a Tanácsköztársaság harcait hazafiként harcolták végig.[29] A románok egyébként nem tartották be ígéretüket, miszerint a magukat megadó katonáknak csupán rövid internálásban és megkülönböztetett bánásmódban lesz részük, szitkok és verések között szállították őket Erdély belsejébe, sőt egy idő után a börtönből börtönbe hurcolt Kratochvilt román hadbíróság elé is állították. A hős katona szabadulása után sem futott be nagyívű pályát: bár Horthy Magyarországán altábornagy lett, 1925 elején, 56 évesen nyugdíjazták.[30] A két világháború között az 1919-es székely dicsőségnek egész intézményhálózata támadt. A katonai vezetésből kiszorított Kratochvil „tiszteletbeli székelyként" maga is a revíziós gondolat szolgálatában élte ki mellőzöttségét, a harmincas években megírta emlékezéseit is. A mű igen hosszú címet kapott: *A Székely Hadosztály 1918–1919 évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért.* A cím magában hordozta emlékezetpolitikai üzenetét is, ami nem tett minden esetben jót a kényelmetlenné vált tényeknek: Kratochvil emlékezéseiből gondosan kihagyta azokat az elemeket, amelyek nem illettek a Horthy-korszak forradalomellenes alapvetésébe. Többek között azt, hogy az első pillanatokban még ő is a proletárdiktatúra mellé állt, és persze azt is, hogy a Kun Bélával való szembefordulás gondolata Nagy Vincétől származott, Károlyi Mihály hívétől és belügyminiszterétől, az őszirózsás korszak eszményeit soha el nem felejtő szatmárnémeti politikus-ügyvédtől. Mondani sem kell, Károlyi Mihály március eleji szatmári látogatása sem szerepel a műben...[31] Azt viszont beleírta, hogy a románok elleni fegyverletétel megmentette nemcsak Közép-Európát, de talán egész Európát is a bolsevizmustól.[32] Aki akarja, ma is elhiheti, hogy néhány ezer hajszolt, otthonától, szeretteitől távolra vert, rongyos magyar katona ellenség előtti megadásán múlt, hogy nem lett egész Európa kommunista 1919-ben. A románok is valami hasonlóval dicsekedtek, csak ők a megalázó fogság szenvedései helyett fegyvereik fényes dicsőségét mutogatták, és világraszóló tetteikért cserébe mindent elvittek Magyarországról, mozdonyoktól, gépektől kezdve az alföldi szegény tanyasi napszámos utolsó tyúkjáig.

Mert az egy hónapos bolsevik uralomtól való megszabadulás örömére keserű, sokszor vérvörös másnapok virradtak. A Bereg megyei Nagyszőlősre vad lövöldözés közepette bevágtató román katonáknak szabadrablást engedélyezett parancsnokuk, ők pedig az utcán találomra összefogtak tizenegy férfit, mindannyiukat bolseviknak nyilvánították, lovas szekéren a településről kivezető út kanyarjához szállították őket, majd azt az utasítást adták, hogy futólépésben menjenek haza. A futásnak eredő férfiakra azonban tüzet nyitottak, és hátulról agyonlőtték valamennyit.[33] Volt, akit lovaikkal tapostak halálra. A délebbre fekvő Fekete-Körös völgyében is fekete-piros gyásszal kezdődött a román uralom. Miután a Verbőczy-különítmény magyar csapatai rendkívül heves utóvédharcok után elhagyták Köröstárkányt, annak magyar lakossága körében a környékbeli falvak románsága borzalmas tömeggyilkosságot rendezett.[34] Százöt tárkányi és kisnyégerfalvi magyar pusztulását jegyezték fel a református anyakönyvek, egész családokat irtott ki a brutális etnikai erőszak, volt, akit elevenen temettek el, másokat lefejeztek a büntetlenül maradt gyilkosok.[35] A bosszú nemcsak magyarságuk miatt érte őket, hanem azért is, mert jómódúak, törekvők, sikeresek voltak – a környékbeli, román többségű falvak földjei is jórészt az ő birtokukba kerültek a megelőző évtizedekben, és a gyilkosok korábban gyakran áldozataik földjén dolgoztak, onnan szerezték kenyerüket.[36] (És persze Köröstárkánynak volt magyar előzménye is: a székely katonák által elkövetett kihágások mellett leginkább a jósikafalvi megtorlás, 1918 novemberében, amikor több tucatnyi fosztogató román férfit, asszonyt, sőt leánygyermeket likvidáltak a helyi földbirtokos és országosan ismert politikus, Urmánczy Nándor Budapesten verbuvált

különítményesei, majd agyonlőtt áldozataik holttestét máglyára vetették – a nem sokat teketoriázó „ítéletvégrehajtók" között ott volt a később finom tollú történésszé érett Asztalos Miklós is...[37]) A magyar uralom melletti hűségük miatt kellett méltatlanul veszniük a szilágysági Felsőszivágy és környéke zsidóságából is sokaknak. A Székely Hadosztály távozása után a bükkaljai tölgyerdők sűrűjében 21 zsidó férfit és 6 magyart végeztek ki a szomszédos románok állati kegyetlenséggel, hozzátartozóik szeme láttára, megcsonkított hulláikat a farkasaszói zsidó temető gödreibe dobálták.[38] Egyetlen bűnük az volt, hogy ételt adtak a Székely Hadosztály menekülő katonáinak. 1919-ben magyar és zsidó együtt volt a harcban és szenvedésben, a „székelyek" soraiban zsidó tisztek és közkatonák is küzdöttek, a román titkosszolgálatok jelentései pedig 1920-ban is arról szóltak, hogy az erdélyi zsidóság összessége a régi magyar határok visszatérésében bízott.[39] (Amikor húsz év múlva Hitler ajándékaként visszatért a kismagyar világ a szilágysági dombok közé, a nemzeti történelem nem ismételte meg az 1867 utáni aranykort: a honi zsidótörvények gyilkos és öngyilkos fejezete zárta le a revízió negyedszázados politikáját. A farkasaszói mészárlást megörökítő, 1941-ben kiadott Erdélyi Mártírok Aranykönyve is mentegetőzik, hogy az erdélyi zsidóság magyarhűségét kétségbe vonó, köztudatban élő kép éppen az ilyen történetek miatt nem állja meg a helyét.[40] A becsületes Kratochvil 1944 vészterhes tavaszán is kiállt a gettóba került egykori bajtársakért. Nem sok eredménnyel: a fiatal, nácibarát tisztek a bürokraták gyakorlott rosszindulatával packáztak az idős legendával.[41])

Nagyvárad polgárságával már a megszállás másnapján tudatta Ştefan Holban tábornok, hogy a kilenctized részben magyar lakosságú város immár véglegesen Nagy-Románia része lett. A 95 százalékban magyar Szatmárnémeti románul nem tudó magyar polgármestere, Lénárd István is azonnal távozott, azzal az aggodalommal, vajon biztosítva lesz-é a magyar lakosság anyanyelvhasználata. Az impériumváltás a helyi színteken a legkülönbözőbb forgató-

könyveket írta meg, de a békekonferencia által később Romániának ítélt területeken a románok már 1919 tavaszán véglegesen berendezkedtek, sok helyütt cenzúra alá helyezték a magyar sajtót, állásvesztés terhe alatt hűségesküt követeltek a tisztviselőktől, és helyi román értelmiségiekből álló testületeket neveztek ki a többségében egyelőre meghagyott magyar közigazgatás fölé. (Szatmárnémetiben ráadásul még azok is inkább magyarul beszéltek, akik most felfedezték magukban a román vért.) Nagyvárad lakosságát az első napon Traian Moşoiu tábornok arról biztosította, hogy „a rendet és a békét megteremteni érkeztek, a testvériség, egyenlőség, szabadság jelszavával".[42] A testvériség hivatalos nyelve a román lett, és nem csak a hivatalokban: néhány hónap múlva már a magyar és a zsidó óvodákat is arra kényszerítették, hogy vegyenek fel román óvónőket is. Nagyvárad és Szatmárnémeti 1919 utáni sorsa a trianoni történet része. A nemzeti megalázottság emlékezete legalább számon tartja őket Nagy-Magyarország térképein és emlékművein. Ám arról, hogy mit hozott a román megszállás a Tiszántúlra, arra a területre, amely végül nem maradt román fennhatóság alatt, jóval kevesebbet tudunk – nem alkot önálló fejezetet a nemzeti fájdalom képzeletbeli fekete könyvében. Pedig azok a román szuronyok, amelyek a szedett-vedett Vörös Hadsereget és joggal gyűlölt politikai megbízottjaikat elűzték a poros alföldi mezővárosok akácos utcáiból, kétszer annyi ideig zsarnokoskodtak a magyar Alföldön, mint amennyi ideig Kun Béla bolsevik ámokfutása tartott Budapesten. A román megszállás pénzügyileg hétszer akkora kárt okozott a letaglózott Magyarországnak, mint a proletárdiktatúra.[43] Ez az időszak olyan a magyar történelmi emlékezetben, akár egy fekete lyuk: ritkásan adatolt felszín, hiányzó fényjelek, és mártírjainak nevei nincsenek márványba vésve a Nemzeti Vértanúk Emlékművén. Kosztolányi Dezső ugyan megírta a *Vérző Magyarország*ba a megrendítő *Égi jogász* című novellát, de annak a román csendőr pofonjától félkegyelművé lett kubikus hőse máig elveszetten téblábol az arisztokrata és középosztályi sérelmektől duzzadó

Trianon-történetekben. Az ígéretes kutatási eredmények ellenére még mindig kevéssé ismert, hogy a magyar Alföld nagyobb részét milyen szisztematikusan fosztotta ki a román megszálló hatalom tizenegy hónapon át, és gátlástalan szabadrablása miként alakította, gyűrte maga alá a magyar társadalmat és politikát 1919/1920-ban. A Magyar Nemzeti Múzeum páratlan kincseit megmentő Bandholtz amerikai tábornoknak méltán van szobra Budapesten – de a román megszállástól korántsem a főváros vagy épp az ipar szenvedett maradandó károkat. A neves statisztikus, Laky Dezső már 1923-ban kimutatta, hogy különösen a tiszántúli vidéket, a kiterjedt és minden védelemtől távol eső alföldi falu- és tanyavilágot kell alapul vennünk ahhoz, hogy megismerjük „a kiszipolyozó rendszert, mellyel a román hatalom a magyar földre ráfeküdt".[44] A Hajdúság, a Nyírség, a Jászság és a Körösök környéke, de leginkább a Tisza–Maros köze voltak a megszállás fő áldozatai. Míg a csupán két hónapra megszállt dunántúli Veszprémben 1919 őszén társasvacsorákkal, kölcsönös tósztokkal és herendi porcelánkészlettel búcsúztatták a kivonuló román csapatokat; Hódmezővásárhely, Szentes, Mezőtúr, Túrkeve sok esztendő verejtékes munkáját adózta le a háborús vereség könyörtelen ítélőszéke előtt.[45] Ám a politikai hatások sem voltak csekélyek. 1919 nyarán a néhány napra visszafoglalt Szentesen még 10 nappal a proletárdiktatúra bukása előtt is kétezren jelentkeztek a Vörös Hadseregbe, hogy harcoljanak a románok ellen.[46] Ezzel szemben a Horthy Miklós fővezért és udvari papját, Zadravecz pátert szívesen hallgató szeged-alsóvárosi gazdák és a dorozsmai tanyák népe nem állt katonának a szerveződő Nemzeti Hadseregbe, mert a lányaikat megbecstelenítő franciák vagy románok ellen nem mehettek – a vörös veszedelemről pedig nem szereztek tapasztalatot.[47] A románok által elfoglalt tiszántúli, majd 1919 nyarán a Duna–Tisza közötti területeken is büntetlen szokássá lett a maradandó fogyatékosságot okozó botbüntetés, a tömeges rekvirálás, a padlássöprés, a szórványos említése ellenére meglehetősen gyakori nemi erőszak, és leg-

alább fél tucat esetben tömeges kivégzések is történtek. A román katonaság legalább 647 magyart ölt meg 1919 tavasza és 1920 télutója között Csonka-Magyarország területén – vagyis nagyjából kétszer annyi embert, mint a vörösterror. A valós szám azonban valószínűleg ennél is magasabb lehetett. Egyedül Jász-Nagykun-Szolnok megyében több mint 200 olyan áldozatot jegyeztek fel, akik a román hadsereg megtorló akciói vagy önkényes fosztogatásai során vesztették életüket.[48] Akik közé jellemzően a legkiszolgáltatottabbak kerültek. Nemcsak a Tisza mentén, hanem például a szatmári Gebe (ma: Nyírkáta) egy külterületi tanyáján is. Itt 28 mezőgazdasági cselédet lőttek agyon a románok 1919. április 23-án, minden eljárási kelléket mellőzve, kihallgatás nélkül, előre megásott sírokba. A meggyilkoltak bűne az volt, hogy a megérkező románok a gyümölcsfák tetején találtak rájuk – hernyószedéssel foglalkoztak, mivel a község határa a megelőző napokban harctérré változott, így a tavaszi földmunkákat nem tudták végezni.[49] A szolnoki Besenyszög község egyetlen katonát sem adott a Vörös Hadseregnek, tizenkilenc polgárt mégis azon a címen végeztek ki – miután nagy részüket mindenükből kifosztották –, hogy kommunisták voltak.[50] Máshol a bolsevik bűnök miatt meggyilkoltak között még kétéves gyermek is akadt. A magyar Alföld mezőgazdasági népességének kirablása a román megszállás másnapján azonnal megkezdődött – főként a kisebb településeken –, és a Tanácsköztársaság tiszai offenzívájának július végi kudarcával és rendszerének bukásával mértéke és brutalitása még inkább fokozódott. A magyar állami élet mélypontján, 1919 nyarán–őszén még olyan politikusok számára is, mint Bethlen István, valós alternatívaként merült fel a román–magyar államszövetség, Szent István koronáját viselő román királlyal az élén.

A románok áprilisi mozgósításról a tanácskormány a Hadügyi Népbiztosság felderítése révén értesült – a hírszerzés irányítását, mint már említettük, Sztojakovics Demeterként a későbbi miniszterelnök, Sztójay Döme végezte –, ennek ellenére a budapesti poli-

tikai vezetés nem számított rá. Talán nem is érdekelte. „Abszolúte nagy erősség van abban, hogy itt belül nincsen köztünk differencia. Az ellenforradalmi mozgolódás a semmivel egyenlő. Ez a másik erősség. A harmadik az, hogy az entente hadügyileg abban a helyzetben van, mint mi" – foglalta össze az áprilisi napok optimizmusát Landler Jenő a Forradalmi Kormányzótanács április 3-i ülésén.[51] „Nincsen köztünk differencia...": aznap délelőtt majdnem megölték Pogány József hadügyi népbiztost a fellázított budapesti helyőrség katonái. Pogányt összevissza lökdösték, Böhmöt is majdnem meglincselték. A puccs mögött kommunista hatalomátvételi kísérlet sejlett fel, amelyet végül a szocdemek erélyes fellépésükkel megakadályoztak. A helyszínre csak órákkal később megérkező Kun Béla az esetet követő válságtanácskozáson végül meghátrált.[52] „Azt én Taknyos Jánostól nem teszem függővé, hogy milyen lesz a magyarországi proletariátus sorsa" – vallotta meg indulatosan, hogy mit is gondol *valójában* a borzalmas tagságról, saját kommunista „csürhéjéről".[53] Végül nemcsak Pogánynak, hanem Szamuelynek is távoznia kellett a Hadügyi Népbiztosságból. A hadügyek élére először egy öttagú vezetői kollégium került, de a hadsereg és a hadműveletek irányítása fokozatosan visszakerült Böhm Vilmos kezébe, a kommunisták Szántó Béla révén csupán a Hadügyi Népbiztosság szervezési és anyagi ügyeit tarthatták meg. Tíz nappal később Böhm Vilmos a Székely Hadosztályt dicsérte, és arról tájékoztatta kollégáit, hogy „a román front volt mindig a legerősebb frontunk, és azt most megerősítjük".[54] Kun Béla április 14-én úgy nyilatkozott, hogy Várad és Bihar megye úgy áll a szovjeturalom tekintetében, hogy Oroszországban sincs különbben.[55] Vágyaik és reményeik horizontja egyébként is a nyugati szemhatáron feszült, a közép-európai proletárforradalom kibontakozó exportján gondolkodtak, a forrongó Münchenbe követet küldtek, Kun Béla pedig Bécsbe készülődött, ahol egyébként hetek óta több tucat magyar kommunista ügyködött a bolsevik fordulat előkészítésén. Eredménytelenül. A Bajor Tanácsköztársaság hamarabb összeomlott, mint hogy oda a magyarországi követ megérkezett volna, Kun nem kapott vízumot Bécsbe, és az április 16–17-i zavargások sem tudtak bolsevik hatalomátvételt kikényszeríteni az osztrák fővárosban. Böhm viszont kiutazott, hogy az osztrák szocdemekkel bizalmasan közölje: párttagságuk radikális hangulata kényszerítette ki a magyar szocdem vezetők összebútorozását a kommunista renegátokkal. A baráti eszmecsere kapóra jött Otto Bauer külügyminiszternek, hogy Ausztria törékeny szocialista kormányzatának további amerikai szimpátiákat gyűjtsön be az osztrák békéhez.[56] Április 16-án megindult a román támadás, de a másnapi kormányzótanácsi ülés jegyzőkönyvei szerint még ekkor sem a lavinaszerűen kibontakozó veszedelem volt a fő téma, inkább kicsinyes személyes sérelmek. A kommunista Lukácsot az háborította fel, hogy milliomosfiúnak nevezték a szocdem véleményvezérek, a szocdem Böhm Vilmost pedig az, hogy a kommunista *Vörös Ujság*ban *nem* nevezték elvtársnak.[57] A titulus lemaradása Böhm számára a román előrenyomulásnál is súlyosabb problémának látszott, Lukács sérelmét pedig azzal torolták meg, hogy kilátásba helyezték: betiltják a „bűnös" lapokat. A következő napokban azonban már Szatmárnémeti és Nagyvárad elestéről szóltak a hírek, és hirtelen kiderült: a Tanácsköztársaság veszedelmes háborúba került, ahol a szavak könnyelmű diktatúráját cselekvésre kell váltani. Az első pillanatok tanácstalanságát jól jelzi, hogy Landler Jenő arról vizionált, hogy délen kell támadni, mire Kun, aki jobban felfogta az események jelentőségét, leintette. Ezek után pánikszerű cselekvés következett, a Hadügyi Népbiztosságon Tombor Jenő, a hadműveleti osztály vezetője az egyik ellentámadási tervet dolgozta ki a másik után, és kétségbeesetten igyekezett átcsoportosításokkal csapatokat juttatni a térségbe. Csakhogy mindegyik erőfeszítés kudarcot vallott, a dunántúli és déli demarkációs vonalról sietősen felrendelt csapatok – összességében mintegy 30-40 zászlóalj – nem érkeztek meg idejében, és a Nyíregyháza térségében a csepeli vasasok részvételével április 26-án indított tehermente-

sítő támadás hatalmas áldozatok árán is csak 12 órára állította meg a román előrenyomulást.[58] (Ez az akció volt Pogány József legnagyobb hadi dicsősége, amellett, hogy az előző napokban statáriálisan kivégeztette Nyíregyháza köztiszteletben álló nemzetőrparancsnokát, majd nyugodtan beült egy színielőadásra.[59]) Április 21-én felállították a Keleti Hadsereg Parancsnokságát, Böhm Vilmos újdonsült főparancsnokként hibátlan egyenruhát szabatott magának a szocializált budapesti szabókkal, Szamuely Tibor pedig visszahozatta Győrből Stromfeld Aurélt vezérkari főnöknek, aki hamar felmérte a fenyegető katonai katasztrófa méreteit, és mindent megtett az ellenséges előrenyomulás hatására bomló kéveként szétszóródó csapatok összeszedésére.

Stromfelddel együtt a következő hetekben visszatértek a hadseregbe azok is, akik értettek a harchoz. Eltörölték a katonatanácsokat, és hamarosan visszaállították a tisztek parancsadási jogát, egyben felszólítva őket, hogy csatlakozzanak a honvédő háborúhoz. Ők pedig jöttek: júniusig a tiszteknek csak elenyészően kis töredéke távozott Bécsbe vagy a francia megszállás alá került Szegedre, és a megélhetés kényszere, a karriervágy, a tiszti ambíció, a haza sorsáért való aggódás és a terrortól való félelem egyaránt amellett munkált, hogy tömegével álljanak a szerveződő Vörös Hadsereg szolgálatába. Noha az ellenforradalmi rendszerben befutottak *utólag* erről érthetően keveset beszéltek, a világháborús harcterek poklaiban edzett tényleges tisztek többsége a Vörös Hadsereget választotta, és júliusig–augusztusig ki is tartott. Ezzel szemben a Szegeden májustól szárnyait bontogató Nemzeti Hadsereg eleinte kénytelen volt beérni a tartalékosokkal – a második ligával. Stromfeld ezredes hivatásos tisztjei felkészültségben messze meghaladták Gömbös Gyula százados tartalékos tisztekből verbuvált „szegedi" kicsiny seregét.[60] (A Szegedre sietó Bajcsy-Zsilinszky Endre tartalékos főhadnagy sohasem tanult meg rendesen lőni, míg a vörösökhöz csatlakozó Verbőczy Kálmán százados az ország legjobb katonai céllövője volt.) A még zömmel fiatal, fő-

hadnagyi-őrnagyi rendfokozatú vezérkari és csapattisztek a Vörös Hadsereg soraiban olyan beosztásokba kerülhettek – és kerültek is –, amelyek elérésére máskülönben még évek hosszú során keresztül kellett volna várakozniuk.[61] Már csak azért is, mert 1918–1919 folyamán nemcsak a tábornokokat, de az ezredesek többségét is nyugállományba küldte a Károlyi-rendszer. A Vörös Hadseregben a magasabb parancsnoki posztokat betöltő tisztek jórészt tetterős harmincasok voltak – életkori átlaguk 35 év körül mozgott.[62] Ebben a hadseregben szolgált magas vagy éppen bizalmi beosztásokban az 1944-es év két egymás követő miniszterelnöke, Sztójay Döme és Lakatos Géza, illetve hadosztályparancsnokként Werth Henrik is, akinek 1941-ben a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnökeként kulcsszerepe lesz majd a Szovjetunió elleni magyar hadüzenet elküldésében. A sor olyan nevekkel folytatható, mint Sónyi Hugó, Szombathelyi Ferenc, Csatay Lajos, Hennyey Gusztáv, Andorka Rudolf, Dálnoki Miklós Béla, Nagybaczoni Nagy Vilmos, Dálnoki Veress Lajos stb. – azaz a Horthy-korszak tábornoki karának legfényesebb neveivel. Mellettük akad persze néhány sötét név is: Szálasi Ferenc nyilas kormányának is egy vörös veterán volt a honvédelmi minisztere, a háborús bűnösként 1946-ban kivégzett Beregfy Károly 1919-ben a vezérkarhoz beosztott százados volt Berger Károly néven. Bár a Vörös Hadseregbe áramló tisztek közül csak nagyon kevesen azonosultak a Tanácsköztársaság ideológiájával, de például Bengyel Sándor százados, a 6. vörös hadosztály, majd az I. hadtest vezérkari főnöke még a Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának is tagja lett (a Magyarországi Szocialista Párt ezt a nevet vette fel a június 12–13-ai pártkongresszus után).[63] Az 1930-as évekre Győrffy-Bengyel Sándor néven vezérezredesi rangot elérő katonatiszt 1941–1942-ben közellátási miniszterként fejezte be a pályáját.[64] A délszláv katonai felderítéssel foglalkozó Szombathelyi Ferenc későbbi honvéd vezérkari főnök valószínűleg őszintén írta meg fogságában, amit a többség gondolhatott: „Én a kommunizmus ellen sohasem

harcoltam. Nekem imponált, mert harcos volt. A fegyvert, amelyet a gennyes demokráciánk 1918-ban kiütött a magyar katona kezéből, újból visszaadta nekünk. Ismét harcolhattunk. Én sohasem csináltam titkot abból, és nem is szégyelltem, hogy a Vörös Hadseregben szolgáltam."[65] Ha a kommunistaszimpátiák kevésbé, a hazafiasak annál inkább kimutathatók voltak a tisztek elköteleződésében. Mi más hajtotta volna Gyurócsik-Jászay Mihályt, aki a Székely Hadosztály őrnagyából vörös ezredparancsnokká válva küzdötte végig a vörös háborút, és úgy emlékezett: nem baj, legfeljebb „szépséghiba" lett volna, „ha hazánk területét nem a nemzeti trikolór alatt tisztítjuk meg az ellenségtől".[66] Vitéz kis- és nagyhindi Szabó Dezső őrnagy, a Székely Hadosztály tüzérezredének parancsnoka vagy éppen Verbőczy Kálmán százados annak ellenére is legjobb katonai tudásukkal vállalták 1919 harcait, hogy április közepén csak hajszálon múlt, hogy életük végére nem a bolsevik terror anarchikus „igazságszolgáltatása" tett vörös pontot.[67] Mindkettőjüket a siralomházból hozták ki bajtársaik. (Ennek ellenére Verbőczyt tisztitársai később előszeretettel gúnyolták „vörös brigadérosnak".) Bár a politikai megbízottak – köztük a 6. vörös hadosztály politikai megbízottja, az 1956-os kádári megtorlás egyik kulcsfigurája, Münnich Ferenc – továbbra is ott lihegtek a tisztek nyakában, a hadimesterséghez általában kevéssé konyító komiszszárok többé nem szavaztathatták meg a katonákat arról, hogy van-e kedvük harcolni.

Megindult a budapesti nagyüzemek munkásainak körében is a toborzás. Kun Béla április 19-én beismerte, hogy bár a proletárdiktatúra reményeit a nemzetközi proletárforradalomra alapították, most elsősorban a maguk erejére kell számítani. A felhívás eredményeképpen április végére a budapesti és Budapest környéki munkások alkották a Vörös Hadsereg élelmezési létszámának jó egyharmadát.[68] A fővárosi munkástanácsok is mozgósították tagjaikat – bár a vezetők szájkaratéja látványos eredménnyel ekkor még nem járt –, a népbiztosok pedig megfogadták, hogy aki tud,

kimegy a frontra. Vágó Béla és Landler hadtestparancsnokok lettek, majd Hamburger és Pogány is követte őket. Még a gyenge idegzetű Kunfi is a Tiszántúlra sietett néhány napra. Lukács György felcsatolta a derékszíjat, és „boldogan érezte", hogy végre megérkezett az élet-halál harc.[69] A Gellért téren egy frontra vonuló zászlóaljnak azt harsogta gyenge hangján: „A világproletariátus szeme néz most minket..."[70] De legalábbis a bámész budapestiek. Április 23-án a gyári munkásezredek budapesti szemléjén 8 munkásezred vonult fel közel 13 000 felfegyverzett munkással – ám a kommün filmhíradója, a Vörös Riportfilm által a mozikban is reklámozott erőfitogtatás ellenére a szakszervezeti vezetők nem a külső ellenség ellen, hanem Budapest védelmében tartották készenlétben a szervezett munkásokat – a frontokról fejveszetten visszaözönlő katonaság fosztogatásaitól jobban féltek, mint a románoktól. Tetézte a bajt, hogy április 27-én megkezdődött a cseh csapatok inváziója is. Csap, Sátoraljaújhely, Sárospatak cseh, majd Munkács román megszállása után nemcsak a ruszin területek vesztek el, hanem a remény is, hogy Galícia felől érkezhessen meg a hatalmas orosz szabadító felmentő serege.

A sok egymást követő tanácskozás és hadi készülődés egyelőre vajmi keveset ért. Az április elején még a német területek forradalmasításán ügyködő Kun Béla egy „Duna-völgyi" gazdasági konferenciát javasolt Románia bevonásával, majd az amerikai Brown professzor útján azt is közölte, hogy ha szükséges, megszabadul kormányának „héjáitól", Szamuelytől, Vágótól és Pogánytól.[71] A jóindulatú jenkit az ujja köré is csavarta Marczali Henrik történészprofesszor segítségével – ez utóbbi mindig élvezte a nagy emberek társaságát. „Nem látunk más erős embert, mint Kun Bélát, aki garanciája lehetne valamiféle rendnek és biztonságnak. Éppen ezért Kunt nem lehet kihagyni semmilyen átmeneti kormányból" – írta Brown április 29-ei jelentésében, amelyet bécsi felettese, Archibald Coolidge professzor fejcsóválások között továbbított Párizsba, ő ugyanis az antant azonnali be-

avatkozásának látta itt az idejét.[72] Kun a helyzet rosszabbodásával még tovább ment az engedményekben: informálisan ajánlatot tett arra, hogy a diktatúrát egy Garami Ernő vezette koalíciós kormány váltsa fel. Henri Allizé bécsi követ a következőképpen továbbította a különös javaslatot: „[M]iniszterelnök: Garami Ernő szocialista; izraelita; két kommunista: Kun Béla külügyminiszter és Bolgár [Elek] bécsi követ; négy párton kívüli katolikus, egy magyar katolikus paraszt, egy párton kívüli lutheránus, két református, két zsidó szocialista."[73] Az események előrehaladtával ezek a lapok sorra hullottak ki a pesti hamiskártyás kezéből, Kun mégsem adta fel – bár egyre kapkodóbban játszott. Április 28-án, majd 30-án két drámai hangú levelet írt Wilson amerikai elnöknek. Az első – Kun és Garbai együttes aláírásával elküldött, de minden valószínűség szerint Kun instrukciói szerint fogalmazott – levélben azzal vádolta Wilson térségbeli szövetségeseit, hogy „vér és füst, falvak romjai, halották csendje és a megcsonkítottak sóhaja jelzi útjukat". Ezzel szemben „proletárdemokráciaként" jellemezte saját rendszerét, amely nem akar más országok belügyeibe beavatkozni. Felszólította az amerikai elnököt, hogy állítsa meg a „polgáraink életét fenyegető fegyveres erőket", majd a nemzethalál irodalmi tankönyvekből ismerős, dacos képeivel zárta levelét: „Készek vagyunk minden lehetőséggel szembenézni, azzal a veszéllyel is, hogy kiirtanak minket az utolsó emberig."[74] A két nappal később küldött második levélnek homlokegyenest ellenkező volt a hangvétele. Ebben Kun Béla a magyar forradalmi tanácskormány nevében lemondott a korábbi magyar kormányok elnyomásból fakadó „történelmi jogairól", és ünnepélyesen kijelentette, hogy nem állnak a területi integritás alapján, így a csehek, románok és a délszlávok által támasztott „nemzeti területi igényeket fenntartás nélkül elismerjük".[75] A jegyzék, amelyet elküldtek Masaryk cseh elnöknek, a román és a délszláv kormánynak, valamint a nagyszebeni Román Nemzeti Tanácsnak is, egyértelmű szakítás volt a március 21-ei és a Smutsszal szemben is

következetesen képviselt – illetve a közvélemény által is támogatott – területvédő álláspontnak. „Gyáva meghátrálás" – írta Jászi Oszkár a *Napló*jában, de ő már kivonatozóban volt az országból, csak barátaival és volt szerelmeivel közölhette véleményét.[76]

A győri és komáromi ágyú- és vagongyári munkások viszont nem hátráltak, és Kun Béla kifejezett tilalma ellenére május 1-jére virradóra a Duna-hídon keresztülhatolva megpróbálták elfoglalni a túlparti Komáromot.[77] A huszáros hetykeséggel megindított, de szánalmasan kivitelezett akció irtóztató mészárlásba fúlt, a cseh tüzérség a támadók közül legalább százat megölt – egyes jelentések jóval kétszáz fölé teszik a halottak számát –, és legtöbbjük a Dunában végezte.[78] Sírni csak a győztesnek szabad – a komáromi magyar munkások hiábavaló halála nem lett sem a munkásmozgalmi, sem a nemzeti kulturális emlékezet része, a férjeiket, fiaikat gyászoló asszonyok fájdalma nem alakult át hősi emlékezetté. Míg Balassagyarmat 1919. januári visszavételének emlékezete dísztörvénybe van iktatva, a tragikus balekoknak bizonyult munkás hazafiak halotti szemlélésének számozott névsorához csak a győri *Testvériség* című szocialista napilap könyvtárak mélyén heverő néhány példányán keresztül lehet hozzáférni.[79] Névtelenek ők, mindennapi munkás kisegzisztenciák, akikről leginkább csak azt tudhatjuk, milyen ruhákban haltak meg, és hogy egyiket jól megtermett hullaként vetette partra a víz, míg a másikat gyenge alkatúként írta le a halottszemle alkalmával felvett tárgyilagos jegyzőkönyv. Volt, akin német szabású alsóneműt találtak, máson nyárias katonainget, ismét másikon magyaros fekete bricsesznadrágot. Két nappal későbbi azonosításukkor a legtöbbnek különös ismertetőjele nem volt, így nem tudjuk, ki halt meg közülük alumínium hadigyűrűvel a jobb kezén, kinek a holttestét találták meg a szerelmeséhez szóló utolsó levéllel a zsebébe gyűrve – amely úgy végződött: „Aranyos lelkemnek Erzsikéje". Nem ismerjük a nevét annak a fiatalembernek, aki utolsó útjára a tüzelőanyag-kivételezési igazolványát vitte magával, valamint azét sem, akinek kéken

színezett vasmacska volt tetoválva a bal kézfejére. Szocialista irodalom egyiküknél sem volt, néhányuknál szakszervezeti könyvecske, a 39. számú hulla zsebében pedig egy rózsafüzér és egy bőrtokba csúsztatott Szent Antal-szobrocska is lapult. Néhányukat azonosították, így azt is tudjuk, hogy zsidó lakatos és nyomdászsegéd, református halász és pék éppúgy akadt közöttük, mint római katolikus pincér vagy földműves.[80] „Magyar az, akinek fáj Trianon", – nekik fájt jó egy évvel a békediktátum aláírása előtt is, és vérüket adták érte, bár nem voltak egy vérből valók.

A komáromi halottakon kívül, akiknek már minden mindegy volt, mindenki más inkább a menekülésre gondolt. Garbai és Kunfi az öngyilkosságot fontolgatták, Kun Béla viszont élni akart, menedékjogot kért maga, családja és legszűkebb köre számára az osztrák kormánytól. Lengyel Gyula nagy összegeket osztott ki megőrzésre megbízható és kevésbé exponált barátoknak és barátnőknek, arra az esetre, ha a világforradalom föld alá kényszerülne.[81] A későbbi nemzetközi hírű szociológus, Mannheim Károly is magához vett jelentős vagyonnak számító összegeket.[82] Május 1-jén Böhm hadsereg-főparancsnok parlamenterek útján a román és a cseh csapatoknak fegyverszüneti ajánlatot tett. Nem önálló akció volt, hanem a Forradalmi Kormányzótanács felhatalmazása alapján cselekedett.[83] Budapest eközben, mintha nem is háború lenne, a május 1-jei ünnepi felvonulás lázában égett, a gigantikus papírmasék és az izgató forradalmi beszédek után a tömegek a zöldbe vágytak, a Városligetet vendéglői is vörös díszt öltöttek, a táncterek hamar megteltek, és a virágzó orgonabokrok tövében az ifjúság az élet örök ösztöneinek adózott, míg a kicsik számára lekvároscsuszaevő versenyt rendeztek – bekötött szemmel kellett egymást etetni és egymás arcát szilvaízzel összemaszatolni. Kun Béla a nap nagy részében sírógörcsökben fetrengett a Hungária szállóbeli lakosztálya díványán – az őt felkereső Károlyi Mihály a teljes erkölcsi összeomlás állapotában találta, felesége aggódó sürgölődése közepette.[84] Május 1-jére a Tisza bal partjának utolsó, magyar ellenőrzés

alatt álló hídfőállásait is elfoglalták a románok, de – bizonytalan források szerint – csak a Tiszafüredtől megfutamodó I. vörösőrezred 3. zászlóalját sújtotta megtorlás (vélhetően Sárói Szabó Tibor dandárparancsnok és Lukács György, az V. hadosztály politikai megbízottja parancsára).[85] Május 2-án a csehek elfoglalták Miskolcot, és már Salgótarjánt veszélyeztették, miközben ugyanekkor a magyar egységek Szolnokot is elhagyták. Válságtanácskozás válságtanácskozást követett, május 1-jén a tűzijáték után a szakszervezeti vezetők a Forradalmi Kormányzótanács lemondására tettek javaslatot. Hajnalra a város sokmilliós költségen felállított papírdíszletét elmosta egy hatalmas vihar, Kun számára pedig világossá vált, hogy az irányításon belül is csak egy törpe kisebbség akarja a harc folytatását. Mégis, mindenki meglepetésére, tizenkilencre lapot húzott, és a Budapesti Munkástanács délutáni ülésén sikerült megfordítania a defetista hangulatot. Zaklatott, logikai bakugrásokkal teli beszédében megint orosz példákkal jött, Gorkijjal, kurtizánokkal, akiket véres, gennyes nyállal kell leköpni – itt valószínűleg a hűtlen, elzüllött magyar „proletariátusra" gondolt –, majd arról beszélt, hogy célja a béke, amely lélegzetvételhez juttatja rendszerét, és innentől a kolozsvári református gimnázium irodalmi önképzőkörében tanult magyar irodalmi képekre váltott át, Madáchra és *Az ember tragédiájá*ra, és új Luciferként kiáltotta: mindenáron meg kell menteni egy darab területet, ahol „a tagadás megvetheti a lábát a kapitalizmussal szemben".[86] Másnap kiderült: a tagadás egy időre továbbra is megvetheti lábát a magyar glóbuszon. A román csapatok ugyanis megálltak a Tiszánál – Wilson követelésére és Leninék ultimátumának hatására, akinek ukrán szövetségesei Besszarábiát fenyegették. A népbiztosok a gyárakba, kaszárnyákba siettek, a szakszervezetek pedig élére álltak a toborzásnak. Néhány hét alatt több tízezerrel nőtt a hadra fogható katonák száma, Böhm Vilmos névleges és Stromfeld Aurél gyakorlati vezetésével pedig megalakult az immár egységes Hadsereg-főparancsnokság Gödöllőn, a volt királyi kastélyban, csupa

fiatal, burzsoá eszméknél leragadt tiszt részvételével. Böhm, Landler, Vágó és Pogány is a tisztek hatása alá került, annak ellenére, hogy a kommunista törzsgárda nem a frontra ment volna az állig felfegyverzett külső ellenség ellen, hanem Budapesten rendeztek volna Szent Bertalan-éjt a lefegyverzett polgári társadalom körében. Kun egyik legszélsőségesebb híve, Surek János autószerelő azt ordibálta az új „főrendiházban" Kun beszéde után: „A burzsoáziát tényleg tessék kiirtani a szó szoros értelmében! [...] Mire ide ér az antant, itt ne találjon mást, csak burzsoá hullahegyeket. Annyi burzsoát sem szabad életben hagyni, hogy kormányt lehessen belőlük alakítani."[87]

13. „TUDOD-E, MI A KOMMUNIZMUS?" – A VÖRÖSTERROR

Surek autószerelő elvtárs felszólalása nem csupán afféle őrült szurkolói bekiabálás volt a B-közép felől. Budapesten, a kerületi munkástanácsokba beültetett kommunista közlegények forrongtak az indulattól, hogy a proletár üdvösség második hónapjában a burzsoák még mindig „nyugodtan kérődznek". Kőrösi József, az I. kerületi Munkástanács Intéző Bizottságának tagja úgy gondolta, addig nem lesz igazi proletárdiktatúra, ameddig nem úgy bánnak a burzsoáziával, mint Oroszországban, ahol követ kötöttek a lábukra, és a Névába dobták őket. „Budapesten a Duna folyik" – üzente *fel* a kormányzótanácsi elvtársaknak – [...] ha forradalmat akarunk, ne hagyjuk azt ellaposodni, kispolgári ésszel ez nem megy."[1] A lényegre tapintott: bolsevizmus nincsen erőszak nélkül, vagy ahogy Móra Ferenc írta publicista pályájának mélypontján, vezércikkben, fenyegetően felemelt ujjal: „A történelem eddig csak véres diktatúrákat ismert."[2] Móra 1793-ra, a francia forradalmi terrorra utalt, amikor szavai szerint a nyaktilók „egy egész nemzedéket irtottak ki", és hozzáfűzte: a diadalmas proletariátus irgalmatlan halált ígér annak, aki „moccani mer az új rend ellen".

(Mondatain szegedi szabadkőműves páholytestvérei botránkoztak meg leginkább, Móra emiatt hagyta ott sietve a „testvéri közösséget".[3]) A Kommunisták Magyarországi Pártja februári hőskorának halálfejes pózai viszont Leninnek az *Állam és forradalom*-ban kimondott tézisére rímeltek: „A burzsoá államot a proletár állam nem válthatja fel erőszakos forradalom nélkül."[4] És rímeltek a május 1-jén hatalmas gipszszóborral megtisztelt hazai bálványnak, Szabó Ervinnek a Marx-centenárium alkalmából írt félreérthetetlen szavaira is: a tulajdonviszonyok megváltoztatása csak a kisebbség politikai módszerével, az erőszakkal érhető el. A marxi elmélet gyakorlatba ültetéséhez a szociáldemokrata párt holttestén át visz az út.[5] Mire a szociáldemokrácia meghalt, Szabó Ervint is eltemették. A körülmények kedvezéséből békés úton hatalomra jutott kommunisták frusztráltak voltak: hogyan is valósulhatott meg ez a világtörténelmet megrengető esemény vér és könnyek nélkül? Ráadásul mintha március 21-e után minden ment volna tovább a maga útján, a burzsoá elnyomás eszközeit sem fegyverezték le. A szocdem népbiztosok ugyanis a hatalomátvételt követő napokban nem engedték szélnek eresztени, hanem inkább átmentették a korábbi rendvédelmi állományt. A Landler Jenő belügyi népbiztosnak alárendelten március 26-án létrehozott Vörös Őrség leginkább csak a nevében volt vörös: többségében – főként vidéken – a csendőrség, a rendőrség és a határvédelmi szervek, kisebb részben pedig a Károlyi-korszakban keletkezett különböző védőrségek, nép- és nemzetőrségek korábbi tagjaiból állt, nem pedig a fegyelmezetlen rokkantak és a munkanélküliek, vagy az „öntudatos" gyári munkások „tömegeiből".[6] A Vörös Őrség kezdeti vezetéséből először a szocdem Bíró Dezső, majd a régi rendőri vezetőket leváltó és letartóztató kommunista Seidler Ernő is kihullott. Ez utóbbi távozását többek között a bankvezér Lánczy Leó őrizetbe vétele pecsételte meg, kiderült ugyanis, hogy a gyűlölt kapitalista bankvezér szakértelmére a proletárdiktatúra vezetői is számítanának – halkan suhanó elektromos autóját azért így is elvették.[7]

A Vörös Őrség összetétele, vagyis a régi karhatalmi állomány túlsúlya miatt Kun, Vágó és Szamuely az első pillanattól saját, a Forradalmi Kormányzótanács hatáskörén kívül eső karhatalmi különítmények – gyakorlatilag kézivezérelt, paramilitáris alakulatok – felállításán dolgoztak, és persze azon, hogy legyen saját „kémszolgálatuk", azaz kényes feladatokra bevethető politikai rendőrségük. Ez utóbbi megszervezésére Korvin Ottó kapott megbízást Vágó Bélától március végén. Április 1-jétől a Vörös Őrség Országos Főparancsnoksága Politikai Osztályának vezetőjeként Korvin feladata „az ellenforradalmi és politikai üzelmek meggátlása" volt. A fiatal, de gyakorlott konspirátor eleinte húzódozott a feladattól, de amikor biztosítékokat kapott, hogy közvetlenül a Belügyi Népbiztosság vezetője alá rendelik ügyosztályát, hatalmas elszánással vetette bele magát a munkába. Nem telt bele két nap, és Korvin máris egy kapitális trófeát nyújthatott át megbízóinak: a népszerű szocdem agrárvezér, Csizmadia Sándor „lelepleződését".[8] Igaz, az „ellenforradalmár" Csizmadia megúszta a forradalmi törvényszék elé állítást és a súlyosabb büntetéseket, de a kormányzásból eltávolították, és házi őrizetbe helyezték.[9] Korvinnak, a konspirációk kérlelhetetlen mesterének sem volt azonban könnyű a további útja a proletárdiktatúra labirintusában. Párhuzamos hatáskörök, féltékenységek és személyi intrikák útvesztői között építette ki titkosrendőrségét, amely hamar kétes hírnévre tett szert. Május közepére sikerült elérnie a Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozó Osztályának nevezett testület teljes szervezeti önállóságát. Igaz, formális felhatalmazásra addig sem várt, ha úgy látta jónak: nyomozati cselekményeket hajtott végre, telefonokat hallgatott le, gyakorolta a levélcenzúrát, sőt letartóztatásokat foganatosított már áprilisban is.[10] „A púpos diák körül feltornyosultak a veszedelmes legendák" – összegezte Kassák Lajos a *Máglyák énekelnek* 3500 soros hőseposzában a testi hibás Korvin alakja körül felparázsló, borzongató képzeteket. Korvin személyiségében irodalmi álmodozás és erőszak tankönyvi módon

egyesült, reggelente Adyt olvasott, este pedig apjakorú gyanúsítottakat pofozott, ha nem akarták bevallani az „igazságot". Mindenesetre hatékony volt: a rendszer megdöntésére irányuló egyetlen kísérlet sem érte felkészületlenül.[11] Az ifjúságát a máramarosi havasok fatelepein töltő Korvin versekkel és fájdalommal siratta a kivágott kárpáti fenyveseket, amelyekből élelmes apja meggazdagodott, de a titkosrendőrség élén majdnem szentvelen precizitással dolgozott.[12] Félelmetes hírnevét és a proletárdiktatúra informális hatalmi rangsorában betöltött egyre magasabb helyét szimbolizálta, hogy 450 főre növesztett – öt alosztályra és számos további csoportra tagozódó – apparátusát május közepétől az Országházból irányíthatta. A főrendiházi szárny főemeletének teljes egészét a Politikai Nyomozó Osztály foglalta el, folyosóinak nehéz, sötétpiros perzsaszőnyegei, amelyek korábban csak politikusi ballépések néma tanúi voltak, most hol véres kihallgatások jajkiáltásait, hol vizsgálati fogságba helyezett egykori házelnökök és nyugalmazott miniszterek szorongó álmait szívták magukba hallgatagon.[13] A pesti utcán született véres fantáziákkal ellentétben az Országház pincéjében nem történtek tömeges akasztások, de pszichikai terror és fizikai erőszak sűrűn előfordult, és legalább egy politikai gyilkosság biztosan terhelte a hírhedt V. alosztály itteni bűnlistáját.[14] Hiába lett azonban Korvinnak a korszak végére Kun Bélával vetekedő mítosza, a *valódi* Korvin befolyása korántsem növekedett az égig. Landler Jenő például goromba levélben tette helyre, amikor az általa vezetett III. hadtest vezérkari főnökének, Julier Ferencnek otthon maradt feleségét zaklatták Korvin ügyosztályának detektívjei, férjével való levelezése után kutatva.[15] A fegyelmezett Korvinnak végül arra is rá kellett döbbennie, hogy Kun Béla a forradalmi terrort mindvégig alárendelte a politikai taktika napi szükségleteinek, a nyár derekán pedig elkeseredetten állapíthatta meg, hogy már ő is Kun Bélától balra áll – és a hozzá hasonlóan intranzigens kommunista elvtársakat kell Kun veszélyes dühétől megvédelmeznie. Kun egyetlen ismert, gyilkosság elkövetésére kiadott *közvetlen* parancsa saját radikális-anarchista elvtársait sújtotta: július derekán két szerencsétlen ukrán tisztet dobatott kövekkel a nyakukban a Dunába: azt gyanította róluk, hogy *külföldről* – a Hrisztyián Rakovszkij vezette bolsevik kijevi kormány által – szervezett puccsra készülnek ellene.[16] „Láttam, ahogy Kun Béla kezével int, és közben azt mondja: »Vigyétek, vigyétek.« Grehmann erre visszafordult, hogy hová, miért, mire Kun Béla azt felelte: »Dobjátok őket a Dunába.« Ekkor Szamuely is megszólalt, s azt mondotta: »Nehogy lőjetek, kössetek követ a nyakukra, s úgy dobjátok bele a Dunába.« A két egyenruhás ember ukrán tiszték voltak, Grehmann János, Pergovácz [Károly] és Szamuelynek két-három embere elvitték. […] Én csak néhány perc után mentem utánuk kíváncsiságból, mikor leértem, az alsó rakodóparton a két ember már majdnem teljesen le volt vetkőződve. Ekkor ott volt Szamuelynek több embere is, akik közül csak Max Jablon[szky]t ismertem. Én tüzet kértem tőle, s kérdeztem, hogy mit beszél a két ember. Mire Jablon[szky] azt felelte, hogy nem érti. Időközben Pergovácz két nagy kőkockát a nyakukba kötött, s ugyancsak Grehmann János terrorista a kezeiket hátra kötötte, azután a két embert egymás után élve belökték a Dunába. Hogy ki lökte be őket, nem tudom, mert körülbelül 15 lépésnyire állottam tőlük, sötét is volt, s többen forgolódtak körülöttük. Azután valamennyien aludni mentünk." Később Korvin közbelépése kellett, nehogy a legközelebbi elvtársakra is „baráti tűz" zúduljon. Éjfél után Kun dühe is alábbhagyott, további mészárlásokra már nem került sor. Az emlékezetpolitika fekete humora, hogy a meggyilkolt ukrán bolsevik tisztek neve fehér hősként lett megörökítve az 1930-as években felállított Nemzeti Vértanúk Emlékművén.[17]

Korvin hátborzongató hírneve abból is fakadt, hogy felderítő-felgöngyölítő akcióit minden színpadiasság nélkül vezényelte le, és börtönnaplójából az is kiderül, hogy halálosan komolyan vette rémisztő tévesztéseit „a szocializmus viaduktjáról". Hatékonyságának volt még egy további oka is, amire áldozatai nem szívesen emlé-

keztek: nem akadt útjába nehéz ellenfél. 1919 tavaszán–kora nyarán az ellenforradalom Budapesten és vidéken is többnyire ügyetlen és könnyelmű vezéreket talált magának, akiknek gyerekes nagyzolással kigondolt és rosszul kivitelezett terveik voltak, és azok is rendre belefulladtak az italozásba vagy a bővérű, de kevéssé előrelátó indulatosságba. A budapesti antantmissziók hallgatólagos támogatása mellett szerveződő, április végi, Dormándy Géza-féle összeesküvést egy magáról megfeledkezett katonatiszt hegedűszó melletti duhaj nótázása leplezte le a Duna-parti Ritz Szálló hallgában.[18] A Kecskemét vörös urai elleni ellenforradalmat szertelen iddogálással bevezető szentkirályi kisgazdákat sem volt nehéz begyűjteni a Borbás-szélen fekvő Kuti-féle kocsma poros asztalaitól.[19] A Királyhidán keresztül Magyarországba betörő bécsi tisztek is csúful jártak: május 5-én este egy brucki szállodában tanyáztak, és ivás közben tervezgették, hogy kik lesznek a másnap már magyar földön megalakuló új kormány tagjai. Másnap természetesen fényes portfóliók helyett kijózanító letartóztatás zárta a rosszul kivitelezett kalandot, és még a velük egyébként rokonszenvező Schober bécsi rendőrfőnök is azt mondta: „Legközelebb okosabban csinálják."[20] Az ellenforradalmi lázadások csúcsát jelentő június 24-ei monitorlázadás és a ludovikás ellenforradalom kudarca is legalább annyira múlott a fővárosban állomásozó IV. hadtest vezérkari tisztjeinek egymás iránti bizalmatlanságán, mint a tragikus áldozat, Lemberkovics Jenő százados dühtől vezérelt dilettantizmusán.[21] A szervezők azt hitték, a jeladásra Budapest munkássága és polgársága rögvest csatlakozni fog fehér kendővel és öntudatos elszántsággal, de csak a neves gyermekgyógyász, Berend Miklós volt olyan naiv, hogy fehér kendőt lobogtasson, azt hívén, feltámadt Magyarország – a Lenin-fiúk agyon is lőtték érte az Erzsébet híd tövében, majd holttestét kifosztották. „[H]ittek, mint ahogy csak gyerekek hihetnek, és erre építették az akciót" – vallotta a legilletékesebb, Hőnig Vilmos tüzér őrnagy, a vörös vasashadosztály ellenforradalmi érzelmű parancsnoka a tiszti becsületbíróság előtt

a nemzeti ellenállás hűbelebalázs módjára cselekvő katonai összeesküvőiről.[22] „A tisztek mindig traccsoltak" – vallotta saját perében Stromfeld, és azt is elmondta, hogy bármit mondott is alárendeltjeinek, tíz perc múlva Böhm Vilmos már értesült róla.[23]

A diszkrét Korvinnal szemben a kommunista paramilitáris alakulatok szívesen tetszelegtek olyanformán, mintha egy korabeli akciófilmből léptek volna elő prémgalléros bőrkabátjaikkal, kézigránátjaikkal, vörös sáljaikkal és a külvárosi szleng alvilági kifejezéseivel: „Gajdeszba küldeni", „hazaküldeni", „egész angolosan hidegre tenni", „félangolosan végezni", „úszni küldeni" – a kínzás és gyilkolás alapfokú szószedetével hamar megismerkedett az egynéhány tucat valóban végrehajtott rémtettből mindent átfogó rémuralomra következtető ijedt fővárosi közvélemény. A kommunista jövő arcainak a diktatúra irányítói a Margitszigeten játszó boldog proletárgyermekeket szánták, de a kommunista jelen viszolyogtató képét a Lenin-fiúk elborzasztó performanszai festették vérvörösre. „Lenin-fiúk" – a büszkén vállalt önelnevezés eredete homályos, de arra utal, hogy a négyéves, háborús erőszak tapasztalata és annak Lenintől kapott, bolsevik értelmezése formálta leginkább a vörösterroristák önképét. A Visegrádi utcai pártközpont testőrségéből Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes rendeletére, Cserny József vezetésével jött létre a leginkább ismert terrorkülönítmény.[24] Cserny, az egykori cipészsegéd a világháborúban a haditengerészetnél szolgált, de megjárta Oroszországot is, és már hónapok óta Kun megbízható „testőrkapitányaként" szolgált. Most is készséggel teljesítette a feladatot, és március végén–április elején már ott díszlett a minden formalitás nélkül birtokba vett Teréz körúti Batthyány-palota homlokzatán a felirat: „A Forradalmi Kormányzótanács terrorcsapata". Az elnevezés ellen tiltakoztak a népbiztosok, Kun pedig atyailag azt tanácsolta Csernynek: „Krausz, hol az ész? A terrort nem kiírni, hanem csinálni kell."[25] A május 1-jei felvonulás filmfelvételein már látszott, hogy hatott a figyelmeztetés. A kézigránátjaival büszkén parádéző Cserny és

állig felfegyverzetten grasszáló csapata büszkén pózolt a kamera előtt a mosolygó Kun és Szamuely társaságában, mögöttük pedig a palota vörös drapériákkal bevont homlokzatára hatalmas feliratokat aggattak: *Kun–Vágó Laktanya*, alatta pedig: *Lenin-fiúk*.[26] Bár az akkori dán mozisztárok pózaiban tetszelgő és a reflektorfényt kereső Csernyé volt kétségkívül a legfontosabb – fénykorában mintegy 200 főt foglalkoztató – terrorkülönítmény, korántsem ő rendelkezett minden irreguláris fegyveres erő felett. Váry Albert főügyész az 1919. őszi „terroristaperben" majd harminc ilyen alakulatot sorolt fel vádiratában, igaz, ezek között a karhatalmi vagy megtorló feladatokra használt, fegyelmezetlen csapatok között sokszor volt átjárás és átfedés is.[27] 1919 őszén, a „nagy perben", a Cserny József és társai elleni, egyesített bűnügyi eljárás során kilenc gyilkosság elkövetése nyert teljes hitelű bizonyítást.[28] Nem csoda, hiszen 1919 tavaszán Magyarországon nem volt polgárháború – a terror leginkább csak lélektani hadviselés volt, a megfélemlítés vad szavaiból állt. A proletárdiktatúra ellen április közepéig egyáltalán nem mozdultak meg számottevő politikai erők, sem belföldön, sem az emigrációban. Itt-ott, a perifériákon mutatkozott némi mozgolódás – de hogy mifélék, azt jól jellemzi, hogy a „reakció" motorja a szabadkőműves-polgári radikális Varjassy Lajos egykori kormánybiztos-főispán volt Aradon, és akadt még néhány csendben morgolódó Károlyi-párti, liberális ügyvéd Szegeden.[29] Ez utóbbi helyen az első bolsevikellenes kormánynévsorok tervezésekor még a szabadkőműves Móra Ferenc neve is felmerült.[30] Bécsben, április 12-én csak az után jött létre gróf Bethlen István irányításával az Antibolsevista Comité – a korabeli források ezt (bécsi) Magyar Nemzeti Bizottság néven emlegették –, hogy a gróf urak felkérését egy szociáldemokrata ellenkormány alakítására a száműzetésbe vonult Garami Ernő elutasította.[31] A szocialista politikus úgy vélte, hogy Magyarországon nincs sem erős polgárság, sem elegendő katonai erő, hogy a bolsevizmust belülről, önerőből döntsék meg, arra csak a külső hatalmak alkalmasak.[32] Igaza is lett, a kommünt nem a polgári összefogás, nem a nemzet ellenálló ereje, még csak nem is egy katonai puccs, hanem zsákmányvadász román csizmák taposták el végül. Ám a politikacsinálás a fikciók világa, az nyer, aki ügyesebb mesével áll elő. Ha Garami élére állt volna egy antikommunista mozgalomnak, talán több eséllyel gyűjthetett volna – legalább szimbolikus – politikai tőkét a kommunista kalandban hitelét vesztett szociáldemokrata párt talpra állításához. A magyar szociáldemokrácia második nemzedékének jelentős alakja inkább a Genfi-tó partján várta ki a diktatúra bukását, és csak utána kísérelte meg, hogy politikai legendagyáros legyen – bár az őszirózsás köztársaság baloldali mítoszát végül nem ő, hanem Jászi Oszkár írta meg, „a magyar lelkiismeret fölszabadításának" programjaként. Egyelőre azonban a nemzeti érzésekre építő Bethlenre és társaira (Teleki Pál, Sigray Antal, Pallavicini György, Szmrecsányi György stb.) sem mosolygott rá a szerencse. Az ő szavuk sem ért el Párizsig – ahol ekkoriban inkább azt fontolgatták, hogy Kun Béláékat meghívják a békekonferenciára –, és Bécsben sem adtak rá sokat.[33] Bethlenék Henri Allizé bécsi francia antantmegbízottól ugyanúgy kosarat kaptak, mint a legnagyobb bécsi bankház tulajdonosától, Louis de Rothschild bárótól – ez utóbbi előbb strómanok közbeiktatásához, majd teljesíthetetlen feltételekhez kötötte a magyar ellenforradalmi erőfeszítések finanszírozását.[34] Bár a Bethlen pártfogásával politikai pályára lépő Gömbös Gyula vezérkari százados kemény nacionalista húrokat pengetett, maga Bethlen még nem keresztény kurzusban gondolkodott 1919 áprilisában, hanem a Károlyi-féle köztársaság keretrendszerét – egész pontosan az 1918. november 16-ai néphatározatot – ajánlotta a magyar alkotmányos rend helyreállításának kiindulópontjaként.[35] Visszhangtalanul. A mindenütt falakba ütköző úri politika végül az úri betyársághoz folyamodott, és egy merész akcióval május 2-án néhány vállalkozó kedvű katonatiszt betört a bankgassei magyar követségre, és ott jelentős pénzösszeget zsákmányolt.[36] Segíts magadon, és az Isten is megse-

gít. Vagy ha nem, akkor egy keresztényszocialista lakatos – állítólag egy készséges katolikus mesterember adott gyorstalpaló segítséget a zárak felfeszítéséhez a kasszafúrásra vállalkozó követségi munkatársaknak, akik aztán mégis inkább a követ belső inasának megvesztegetésével jutottak hozzá a ruhásszekrényben rejtegetett rengeteg valutához.[37] A forradalmi pénzügyek útjai olykor még a forradalmaknál is kifürkészhetetlenebbek. Az április végi válságos napokban az Osztrák–Magyar Bank budapesti valutakészletét kapkodó sietséggel szedték össze; a neves bankár, Krausz Simon (a „Simi") később azt írta, hogy akkora volt a felfordulás, hogy „seprűvel söpörték össze a hulladék százmárkásokat és dollárokat".[38] A magyar államvagyonból a bécsi kommunista propaganda céljaira elsikkasztott és a követség épületében két utazóbőröndben tárolt 150 millió korona, illetve tekintélyes mennyiségű külföldi valuta tehát a fenti, jól szervezett rablás révén lett az anyagi alapja a szegedi ellenforradalmi „gondolatnak".[39] A bécsi Sacher szivarfüstös és pezsgőspoharas szeparéiból irányított „hadművelet" ezzel nem várt fordulatot vett. A Szegeden júniustól szerveződő Nemzeti Hadsereg első tiszti különítményei ebből a pénzből – illetve, ahogy ez ilyenkor történni szokott, ennek kicsiny töredékéből – ölthették fel darutollas egyenruháikat magukra. A postás sem akárki, a későbbi miniszterelnök, gróf Teleki Pál volt.

A felizzó magyarországi eseményeket azonban nem a fehér ellenforradalom alig pislákoló kicsiny gyertyácskái, hanem a budapesti kommunista politika paranoiás viselkedése lobbantotta be. Kun Béláék április közepén kapva kaptak az alkalmon, hogy a külső ellenség támadása végre megszülheti a hiányzó belső ellenséget, az ellenforradalmat. Hasztalan figyelmeztetett Böhm Vilmos április 8-án arra, hogy ellenforradalmat mesterségesen csinálni nagy politikai hiba lenne, április 19-én Pogány József a Budapesti Munkástanács ülésén meghirdette: „A mai naptól a magyar burzsoáziát tusznak tekintjük. [...] Ne örüljön, ne dugja ki a fehér zászlókat az ablakába, mert a vérükkel festjük pirosra!" Az utána felszólaló

Szamuely Tibor a hősi időkről szóló iskolai történelemleckéket fordította le a kor nyelvére, és nem a véres kardot, hanem a vörös lobogót akarta körbehordozni „az egész világon". Másnap Győrben már arról szónokolt, hogy „szükség lesz arra, hogy vér ömöljön. [...] Hatalmassá fog tenni bennünket a vér. A vér lesz az, amely megtisztít bennünket, a vér lesz az, amely az igazi kommunvilághoz elvezet minket."[40] Lukács György szintén nem fért a bőrébe, lelkes izgalmát ezúttal a szocdem napilap, a *Népszava* hozta le vezércikként: „A magyarországi munkásmozgalom szempontjából ujjongva kell üdvözölni az ellenforradalom lehetőségét."[41] Pogány és Szamuely mondataikat rögtön cselekvésre váltották. Április 20–21-én a Szovjetházban a népbiztosok egy szűkebb köre sietősen összeállította a politikai, gazdasági és államigazgatási elitből kiválasztandó fővárosi túszok listáját az „esetleges ellenforradalmi puccsok megelőzése érdekében".[42] A lista kiötlője a Vörös Őrség budapesti kerületének politikai megbízottja, Szántó Rezső ügyvédjelölt volt – Szántó Béla hadügyi népbiztos öccse –, de későbbi vallomása szerint Korvin Ottó is segített neki.[43] A feladatot április 19-én este, egy kormányzótanácsi határozatra hivatkozva kiadó Vágó Béla belügyi népbiztos csak annyit kötött ki, hogy orvosok és egyházi személyek ne szerepeljenek rajta.[44] Szántó a névsort jórészt a fővárosi lakás- és telefonkönyvek jegyzékéből, a Nemzeti Casinó és az Országos Kaszinó tagnyilvántartásaiból szerkesztette össze, majd Korvin revíziója után azt Kun Béla Kunfi Zsigmonddal megbeszélve hagyta jóvá.[45] Az arisztokrata neveket megrostálta, a zsidókat jóváhagyta.[46] Kunfi igyekezett erőteljesen húzni a listából, de azon így is közel félezer név maradt: országgyűlési képviselők és miniszterek, grófok és bárók – köztük egy fiatal Habsburg főherceg –, gazdasági vezetők, vállalatigazgatók, ügyvédek, kereskedők, állami tisztviselők, hírlapírók, földbirtokosok, katonatisztek és egyetemi tanárok, jórészt a békebeli régi Magyarország jól ismert képviselői.[47] Az újságíró Rákosi Jenőtől a miniszter Darányi Ignácig, az egykori képviselőházi elnöktől,

Szász Károlytól az MTA-elnök Berzeviczy Albertig, de rabságot szenvedett az 1919–1920-as év három eljövendő miniszterelnöke, Friedrich István, Huszár Károly és Simonyi Semadam Sándor is. Túszként hurcolták el a liberális politikust és elismert gazdasági szakembert, Sándor Pált – Kodály Zoltán sógorát, a Martinovics páholy első elnökét –, Fényes Lászlót, Károlyi Mihály szókimondó kormánybiztosát, valamint Bartha Albertet és Lovászy Mártont is, akik szintén az őszirózsás Károlyi-kormány tagjai voltak.

Április 21-én, húsvéthétfőn hajnalban már meg is indultak a letartóztatások, a Vörös Őrség közegei, Korvin nyomozói és Cserny legényei egyaránt részt vettek benne. A kegyelmes urakat és társaikat néha udvariasan felszólítva, máskor az ágyból kirángatva vitték a Markó utcai törvényszéki fogházba. A szerencsétlen Hollán Sándorékat, apát és fiát pedig a Dunába – „úszni".[48] A két, államtitkárságot is viselt, ismert gazdasági szakembert állítólag azért lőtték agyon és dobták holttestüket a Lánchíd korlátjáról a Dunába, mert Cserny megmondta az embereinek: nem mindenkinek kell élve eljutnia az őrszobákig. A gyilkosok nem vesződtek áldozataik kiömlött vérének eltakarításával sem, így a brutális gyilkosság híre hamar szétfutott a városban, és lefagyasztotta az emberek arcáról a húsvéti örömhírt. Szamuely úgyanis arról beszélt Győrben húsvétvasárnap délelőtt: „Nézzetek a burzsoázia arcára, milyen kajánul mosolyog, nézzétek mily vígan ünnepli a feltámadás ünnepét, a burzsoázia a saját feltámadását ünnepli."[49] Húsvét után már nem ünnepeltek, a Vörös Őrség budapesti főparancsnoka, Jancsik Ferenc elrendelte a kávéházak és a tánciskolák bezárását, megtiltotta az utcai csoportosulásokat, éjszakai kijárási tilalmat rendelt el, este 11 után kötelező villanyoltást a magánlakásokban, valamint lekapcsoltatta a kor internetjét is – a magántelefonbeszélgetéseket.[50] „A telefonzárlat és a kávéházak bezárása a burzsoázia ellen irányuló rendszabályunk, mert telefonjuk csak nekik van, a kávéházak pedig gócpontjai az uralmunk ellen folyó polgári uszításnak" – nyilatkozta Kun Béla, aki fél életét maga is

kávéházi izgatással töltötte el.[51] Szamuelynek másnap már zsebében volt a felhatalmazás, hogy induljon a Tiszántúlra: „A Forradalmi Kormányzótanács Szamuely Tibor népbiztost megbízza a tiszántúli Vörös Hadsereg mögött a rend és fegyelem fenntartásával, és felhatalmazza őt, hogy e célra, ha szükséges, a forradalmi törvényszék mellőzésével is bárminemű eszközt igénybe vegyen."[52] A front mögötti bizottság teljhatalmú vezetőjeként Szamuely röplapokon tudatta az „osztályellenséggel": aki „a proletariátus hatalma ellen emeli fel a kezét, [...] az saját halálos ítéletét írja alá. Az ítélet végrehajtása a mi feladatunk."[53] A diktatórikus hatalomgyakorlás ezzel terrorista lényegéhez érkezett el: a külső ellenségtől megfutó hatalom a nem létező belső összeesküvést tette meg kudarca felelősének. Szamuely kiáltványában a külső támadó, a román hadsereg megnevezése is hiányzott, és a harci lázban égő Kunfi is azt írta vezércikke végére: „Pusztuljon a fehér ellenforradalom!"[54] A románok bevonulását megelőző napokban a menekülő vörös direktóriumok szinte mindenütt túszokat, értéktárgyakat és élelmiszereket rabolva távoztak a Tiszántúlról.[55] A több száz elhurcolt helyi előkelőség, pap, tisztviselő, kereskedő néhány nap, hét, esetleg hónap múlva jutott csak haza, ám a visszavonuló proletárhatalom rögtönítélő bíróságai – és korántsem csak Szamuely Tibor – a túszok közül többeket agyonlövettek vagy felakasztattak. Statáriális kivégzések történtek Hajdúszoboszlón, Karcagon, Nyíregyházán, Püspökladányban, Sátoraljaújhelyen és más helyeken is – a legvérengzőbb módon a néhány napra senkiföldjévé változott Szolnokon, miután világossá vált, hogy a románok a Beszarábiát fenyegető orosz ultimátum miatt mégiscsak megállnak a Tiszánál. A Tiszántúlon április második felében megközelítőleg félszáz embert gyilkoltak meg a kivonuló vörös alakulatok, ehhez jön a szolnoki vörösterror félszáz, május első napjaiban legyilkolt áldozata, köztük feltűnően sok zsidó polgárral.[56] Szolnokon – amiképpen tíz nappal korábban Hajdúszoboszlón is – Szamuely vérengzett, de a Tisza-parti városban május 3–4-én lejátszódó tra-

gikus történéseknek letagadhatatlanul voltak szociális vonzatai is. A Fehér Gárdát alakító, kalapjukra fehér virágot kitűző, vagyonos polgársággal és tisztviselői réteggel szemben a külvárosok rosszszul öltözött népe, a MÁV-műhely és különösen a fűrésztelepek munkásai, továbbá az alacsonyabb beosztású vasutasok többsége a kommünt támogatta, és kegyetlen gyilkosságokkal vett részt a „nadrágos emberek" elleni „népítéletben".[57] A Szolnoki Királyi Törvényszék elnökét, Szikszay Györgyöt egy külvárosi utcán terítette le a hajtóvadászat, holtteste 24 órán keresztül hevert temetetlen, majd egy közös sírba dobták más kivégzettekkel együtt.[58] Szolnok ráadásul májusban határvárossá lett, a Tisza túlpartjáról a román hadsereg rendszeresen bombázta a települést, lőttek a fehérekre és lőttek a vörösökre is, a frontváros Szolnok több mint száz ártatlan polgári áldozattal adta meg véradóját a háború nem nyugvó kisisteneinek.[59] A korábban bohém művésztelepéről elhíresült vidám város maga lett a megtestesült szomorú magyar sors, amelynek utcáit repeszgránátok százai szántották fel, a távíró- és telefonpóznák huzaljai szétszaggatva hajladoztak az út mentén, és a Tisza-parti házak a román belövések súlyos sebeiről árulkodtak még hónapokkal a harcok megszűnte után is. 1919 őszén, majd 1920 tavaszán a visszatérő fehérek is rettenetes dúlást rendeztek a településen, kétszeresen megfizetve a vörösterrorért – ekkor már az antikommunizmus ürügye alatt leginkább antiszemita pogromok formájában.[60]

Májusban Szolnok szenvedett a legtöbbet, de a legnagyobb felháborodást mégis a makói és hódmezővásárhelyi túszok április utolsó napjaiban történt kegyetlen kivégzése váltotta ki, mivel az áldozatok között ott volt egy köztiszteletben álló politikus, a képviselőház egyik korábbi elnöke is. A Budapestről érkezett terrorkülönítmény saját különvonatát használta a gyilkosságok elkövetésére. A túszok közül öt makói kisgazdával Hódmezővásárhelyen, a nagyállomás mellett végeztek – a végrehajtók szintén makóiak voltak. A túszok közé ez utóbbi helyszínen fölkerült három zsidó vallású

vásárhelyi polgárt – Weisz Mihályt, Weisz Henriket és Havas Henriket – a Népkert állomás és Szentes között, a mozgó vonaton lőtték agyon és dobták ki holttesteiket a töltés mellé. A földeáki kastélyából elhurcolt Návay Lajos egykori házelnököt, a közéletben semmilyen szerepet nem játszó rokonát, Návay Ivánt és a Szentesen elfogott dr. Kiss Bélát, Szentes város jegyzőjét Kiskunfélegyházán gyilkolták meg, szintén az állomás mellett. „Tudod-e, mi a kommunizmus?" – hangzott a kérdés, majd a megkínzott vádlott választ meg sem váró verdikt: „Vigyétek, és tanítsátok meg a kommunizmusra." Lényegében ennyi volt a félegyházi pályaudvaron vesztegló vonatkocsiban a „forradalmi törvényszék" eljárása 1919. április 29-én, délelőtt fél 10-kor. A két Návayt és Kiss Bélát négy terrorista elvezette a vonat mellett a pályaudvarhoz tartozó fűtőház közelében már előre megásott közös sírhoz. Ott a későbbi vádirat szenvedő szerkezetben fogalmazott leírása szerint „megöltek oly módon, hogy a kísérő terroristák, revolverlövéseket intéztek fejükre, dr. Kiss Béla és Návay Lajos egy-egy lövés után a gödörbe estek, míg Návay Iván, ki menekülni igyekezett, a hibásan ejtett második lövés után sem halt meg, halálát egy rohamkésnek szívébe mártása és megforgatása után szenvedte el."[61] Az 1920-ban keletkezett ítélet részletes indoklása megidézi az egyik gyilkost is, aki pár perccel a lövések elhangzása után újra megjelent a vonaton, és társainak hencegve újságolta, hogy a „kis szakállasként" aposztrofált Návay Iványra kétszer rálőtt, és mivel „még mindég hápogott", azért „megforgatta" benne a rohamkést. „Csak úgy recsegett" – tette hozzá, majd kihúzta és mutogatni kezdte a friss vértől csillogó késpengét. Tanúk jelenlétében elmondta azt is, hogy „a terroristák felvételénél a gyilkosság végrehajtására vállalkozás feltétel volt, és hogy korábbi szerelmi csalódása miatt vált ily cselekmények iránt érzéketlenné".[62] A holttesteket ezután kifosztották. A Návayakat kivégző budapesti különítmény a makói katonai megbízott, Vásárhelyi Kálmán meglincselését volt hivatott megtorolni, akit elkeseredett vörösőrök és helyi szegényemberek öltek meg, miután élel-

miszerkészleteik utolsó tartalékait is el akarta tőlük rekvirálni.[63] Mondhatnánk: kilengés volt. Mondták is a bíróság előtt a népbiztosper vádlottjai, hevesen tagadva a közösséget a terrorista tettekkel. Ám az is biztos, hogy a kivégzőknek hivatalos meghatalmazásuk volt Landler belügyi népbiztostól, így a nagy port felvert gyilkosság után a nyomozás abbamaradt. Papíron minden rendben volt – és a Korvin által megindított nyomozás is ezt támasztotta alá.[64] A Tanácsköztársaság forradalmi büntetőjoga szerint az, hogy egy étkezőkocsiban ítélkeztek, és egy fűtőház mellett hajtották végre az ítéletet, nem volt jogellenes. Egyébként a burzsoázia ellen igazából semmi sem számított annak – a kommunista büntetőjog likvidációs eljárásai visszamenőlegesen is tömegesen hatálytalanították a proletár elkövetők „burzsoák" sérelmére elkövetett bűneit, akár az emberölést is, hiszen azok a bűnök az „osztálytársadalom" bűnei voltak.[65] A kastélyban élő Návay nagy úr volt – és nem is volt népszerű Földeák földéhes szegényeinek körében.[66] Mindez pedig elég jogcím volt arra, hogy a dohánykertészből napidíjas vörösőrré avanzsált egykori cselédje kárörvendve adja át „Lajos elvtársat" a Budapestről érkezett különítménynek. A földeáki vörösőrökben az értelmetlen világháború közlegényeinek sokat látott keserűsége izzott, hajnali őrizetbe vételekor így biztatták az egykori parlamenti elnököt: „Csak öltözz gyorsan, és gyerünk, siess, Lajos elvtárs, mert ha mi ilyen lassan öltöztünk volna a háborúban, már rég főbe lövettek volna, de mi azt nem tesszük."[67]

A vörösterror azonban korántsem Szamuely hírhedt „halálvonatát" jelentette csupán. Nem egy központosított és kontroll alatt álló totalitárius szervezetrendszer tervszerű cselekvése volt, sokkal inkább egy olyan ideológiai eszköztár, amely a harag hívószavait használta a háborúban szélsőségesen polarizálódott társadalom helyi szöveteinek felszakításához. Útlevelet adott a psziché agresszív képzetektől gyötört sötétjébe való alászálláshoz. A történelem megnyitotta az erőszak tereit, és a kommunista hatalom nemcsak benyomult oda, de meghívta magához a történelem vesz-

teseit is. Nem véletlen, hogy Szolnokon és a Tisza–Maros szögében is könnyen akadtak a városi erőszak-ideológiában a bosszú lehetőségét felismerő népi tettestársak az atrocitások elkövetéséhez.[68] A vörösterror mértéke ettől függetlenül igencsak korlátozott maradt. Váry Albert hivatalos adatai nyomán 590 „nemzeti vértanút" tart számon az emlékezet, ám az újabb kutatások az ártatlanul meggyilkoltak számát jóval alacsonyabbra, 365-re vagy még kevesebbre teszik.[69] Arányaiban és abszolút számokban is messze elmaradnak ezek az adatok a bolsevik Oroszország és Ukrajna, vagy akár a Magyarországnál jóval csekélyebb lakosságú Finnország, Lettország és Észtország vörös–fehér polgárháborúiban meggyilkoltak számától. Észtországban 700, Lettországban 1500–2000, Finnországban 1600 embert öltek meg a vörös gárdák 1918–1919-ben – pedig a három ország együttes népessége a Tanácsköztársaság fennhatósága alatt élő mintegy kilencmilliónyi népesség kétharmadát sem érte el. (Egyedüli hasonlóság, hogy a fehérek „bosszúja" mindenütt jóval nagyobb volt a vörös áldozatok számánál.[70]) A bolsevik politikai erőszak 1919 Magyarországán időben és területileg is egészen változó mintákat rajzolt ki: nem március 21-én, hanem csak április közepén kezdődött, majd júniusban tetőzött, és míg a központi területeken több száz halálos áldozatot szedett, addig a végeken, így a kommunista Somogyban például a vörösterrornak csupán egyetlen halálos áldozata volt, hasonlóan Nógrád megyéhez. A jó palócok vidéke egy helyi leszámolás jellegű gyilkosság kivételével szinte mentes maradt a terrorkülönítmények garázdálkodásaitól, így a kommünt Balassagyarmaton átvészelő Tormay Cécile sem az akasztófák tövében írta meg a *Bujdosó könyvét* – a hatásos rémregény lappangó, eredeti kéziratára legfeljebb kenyérmorzsák hullottak, nem kézigránátok.[71] (Tormay eszmetársa és sikereire féltékeny rokona, Ritoók Emma is reklámszerűnek érezte Tormay panaszait.[72]) De a terror legfőképpen azért maradt korlátozott, mert a hatalomgyakorlás központi fórumain is heves ellenállásba ütközött. Amint a szocdem

népbiztosok értesültek a túszszedés körüli erőszakról, felháborodva igyekeztek megállítani a folyamatot. Néhány nappal a letartóztatások és a statáriális kivégzések megkezdése után, április 26-án a Forradalmi Kormányzótanács ülésén Dovcsák Antal erős hangon figyelmeztette Kun Bélát arra, hogy az elszabadult erőszak tényéből „az antantnál rémuralomra fognak következtetni", és azt követelte, hogy a kül- és belpolitikát ne „sejtésekre, hanem tényekre alapítsák"; Kunfi Zsigmond pedig azt, hogy a túszok dolgában döntő intézkedést végyék ki „bizonyos hisztérikus emberek kezéből".[73] Sőt, Dovcsák felvetette a proletárdiktatúráról való lemondást is. Az ülés Kun részleges meghátrálásával végződött – a terrort, majd a túszok ügyében az engedékenységet valójában külpolitikai zsarolásra kívánta felhasználni –, de májusban Böhm és Haubrich többszöri erőteljes fellépése nyomán – részben – leszerelték és szétszórták Csernyék több száz fős csapatát. Lefegyverzésükkor leadott fegyvereik és lőszereik mennyisége – többek között 130 láda kézigránát – több vasúti vagont töltött meg.[74] A csoporttól másfél tucat személy- és teherautót is elkoboztak, és az állomány tagjai mehettek vissza a „balettbe ugrálni" – azaz gyalogos őrséget állni a Szovjetház bejáratánál és a népbiztosok szobáinál. Kun Béla persze igyekezett átmenteni pretoriánus gárdáját, és Cserny vezetésével egy kisebb részük Korvin-fennhatósága alá került, frusztrált és a szabályoknak továbbra is többnyire fittyet hányó verőlegényeknek. Szamuelyt ugyanekkor Moszkvába küldték Leninhez követségbe. A kockázatos repülőút az ukrán front zavaros mezői felett a hallgatag szakszervezeti vezetők egynémelyikében felélesztette a reményt, hogy Szamuely így vagy úgy, de kinn ragad a bolsevik paradicsomban – ám a bőrkabátos rosszfiú ezúttal még sértetlenül tért meg a merész utazásból.

14. „MAGYAROK, ELŐRE!" – VÖRÖS HÁBORÚ A FELVIDÉKEN

Szamuely oroszországi repülőútja egybeesett az északi hadjárat első győztes felvonásával. Miután a cseh erők május első napjaiban megszállták a mai Kárpátalját, valamint Miskolcot és a körülötte fekvő bánya- és iparvidéket, előrenyomulásuk megakadt. Eközben – mint arról már esett szó – a román erők is kénytelenek voltak megállni a Tiszánál. 1919. május elején Lenin és Wilson különböző okokból, de egybehangzóan azt akarták, hogy a románok ne jöjjenek be Budapestre. A 20. századi magyar történelem kivételes pillanata volt, hogy az orosz és az amerikai nagyhatalmi politika egyaránt minket támogatott a ránk törő szomszéddal szemben – ezúttal azonban Kun Béla reményt vesztett uralmának adott néhány hónapnyi hosszabbítást a különös, alkalmi koalíció. Philip Marshall Brown professzor ekkor írta Bécsbe a már korábban idézett jelentését, miszerint Magyarországon egyedül Kun Bélát látja olyan „erős embernek", aki garantálni tudja a rendet és a biztonságot.[1] Brown, aki a közép-amerikai dzsungelvilág gátlástalan hadurai között tanulta meg a diplomáciát (korábban Hondurasban és Guatemalában teljesített diplomáciai küldetést), május első napjaiban még parlamenterkedni is hajlandó volt Kun békét esdeklő üzeneteinek postásaként. Brown kérdésére, hogy mit mondjon

a románoknak, Kun akkor állítólag azt felelte: „Mondja meg nekik az igazságot." Brown szerint Kun a kétségbeesésnek olyan fokán volt, hogy azt érezte: a „játszmának vége van".[2] A csendes amerikai, aki annyira akarta a békés posztkommunista átmenetet, végül Szolnoknál ép bőrrel megúszta a román előőrsök tüzét, Belgrádnál pedig az örvénylő Dunán való átkelést is. Csicserin orosz külügyi népbiztos viszont a béke mézbe mártott szavai helyett a furkósbot-diplomáciát hozta mozgásba: az oroszok és ukránok nevében kemény hangú ultimátumot küldött a román kormánynak: ürítsék ki Besszarábiát.[3] Bár a Csicserinék irányította kommunista kolosszus ekkor a polgárháború kínjaiban vergődött, az oroszok szava ezúttal sem volt üres fenyegetés, így a románok a következő napokban jelentős erőket voltak kénytelenek a magyarországi hadszíntérről elvonni. Előtte azonban még tettek egy kísérletet a zsarolásra. A május 2-ai magyar fegyverszüneti kérelemre válaszul Mărdărescu tábornok, az erdélyi román csapatok főparancsnoka másnap a *teljes* magyar fegyverzet átadását követelte, és mellette szinte a teljes magyar közlekedési gépparkot is: 1800 mozdonyt, 4100 személykocsit, 40 000 teherszállító vagont, minden hajót és hajózási objektumot, valamint 500 teherautót. Mindezeken felül nyolc hídfőállást a Tisza jobb partján. Mărdărescu leszögezte: csapatai csak az után fogják elhagyni a Tisza vonalát, hogy a magyar kormány ratifikálja a legyőzöttek számára már nem is Párizs, hanem Bukarest *által* diktált békét.[4] „Pőrére vetkőztessük magunkat, hogy annál egyszerűbben végezhessenek velünk" – foglalta össze később Szamuely az ultimátum lényegét.[5] Erre nem volt mit válaszolni, és az „ajánlat" elutasítása nem igényelt többé jóindulatú közvetítőket sem, ráadásul a parlamenterek azzal tértek vissza, hogy a nagymellényű román válasz elutasítása esetén sem várható közeli támadás.[6] Brown professzor sikertelen missziója után sietve el is hagyta az országot, Párizsba ment jelenteni, majd vissza a Princetoni Egyetem gótikus boltozatú könyvtártermeibe folyóiratot szerkeszteni a nemzetközi jog jótéteményeiről.

Karrierjét az Amerikai Béke Társaság köztiszteletben álló elnökeként zárta le, ágyban, párnák közt, az emberi kor végső határán, az ötvenes években.

A harcos életű Kun Béla viszont fegyverkezni kezdett az imperializmus ellen – nem tudta még akkor, hogy a „kutyahalál" nem a román fronton leselkedik rá, hanem a sztálini béketáborban, és kivégzése hírére hajdani népbiztostársa, Lukács György csurig töltött vodkáspohárral fog majd koccintani.[7] A hadra kelt sereg felett Gödöllőn május 6-ától jól szervezett parancsnokság rendelkezett, Böhm főparancsnokságával. A tartalékos főhadnagyból lett generalisszimusz okos politikusként járt el, a volt királyi szalonkocsikban berendezett szállásáról folyamatosan tájékozódott, gyakran látogatott ki a frontszakaszokra, így a harci helyzetet is naprakészen átlátta, miközben vezérkari főnökének, a honmentő ambícióktól duzzadó Stromfeld Aurél ezredesnek az energikus irányítására bízott minden katonai döntést. Igaz, az ellenőrzésről sem feledkezett el – a politikai megbízottak mindenütt ott voltak, a Stromfeldről jelentő takarítószemélyzet napi száz koronát kapott. A vörös lobogóhoz nagyon más partokról érkezett Stromfeld később az ellenforradalom bírósága előtt Napóleonnal védte tetteit: „Napóleon azt mondotta – nem mintha vele összehasonlítani akarnám magam –, akármilyen rendszer van is, minden hazafinak a hadseregben a helye, ha a határokon ellenség áll."[8] Különben is, vélte Stromfeld, a kommunizmus csak átmeneti ellenség, „ami csúnya, de elmúlik", a külső azonban megmarad, ezért ha kommunista mezben is, de harcolni kell.[9] Böhm politikai védőszárnyai alatt Stromfeld katonai tekintélye nem ütközött semmilyen akadályba. Az addigi operatív irányítási központ, a Hadügyi Népbiztosság Hadműveleti Osztálya megszűnt, beosztott tisztjei a frontra mentek – a kiválasztottak pedig Gödöllőre, a főhadiszállásra kerültek, ahol esténként a kastély zongoratermében a zömében fiatal tiszt urak – Stromfeld saját nevelésű ludovikás növendékei – elhagyták a kötelező elvtársozást, és a rendszer jövőjéről

sugdolóztak, vagy éppen az operettszerző Huszka Jenő játékában gyönyörködtek zajos vivátokkal.[10] Huszka talán legújabb sikerdarabja, a *Lili bárónő* gyorsan slágerré lett betétdarabjait zongorázta: a *Cigarettakeringőt* vagy éppen a *Gyere, csókolj meg szaporán, tubicám* fülbemászó és fergeteges melódiáit – az biztos hogy a június végi fülledt levegőjű éjszakákon keveseknek jött álom a szemére.[11] Ám Stromfeld és törzse nem csak éjjel volt legény: nappal megfeszített munka folyt a királyi kastélyban kialakított vezérkari irodákban. Az új hadsereg egy Stromfeld által kidolgozott, új hadrend szerint állt fel: négy hadtest kötelékében nyolc hadosztályt szervezték, amely 115 zászlóaljból, 84 géppuskás századból, 8 lovasszázadból, 39 tüzérütegből (154 különböző kaliberű löveggel), 16 műszaki századból és 8 repülőszázadból állt.[12] A harcoló hadsereg létszáma május 5-én 57 264 fő, május 10-én 72 070 fő volt, az összes alakulat létszámát tartalmazó május 12-ei összesítésben 101 258 fő szerepelt, a május 13-ai létszám pedig elérte a 109 772 főt.[13] Május közepén a Vörös Hadsereg létszáma már gyakorlatilag kétszerese volt az áprilisinak. A gyarapodást annak fényében kell különösen nagyra értékelni, hogy a román támadás nyomán a visszavonuló magyar csapatok vesztesége állományuk olykor 50-60 százalékát is kitette, és április 16-ától május elejéig megsemmisült vagy felbomlott a csapatoknak kb. egyharmada.[14]

A gyors ütemű létszámnövekedés kétségtelenül részben a „munkásosztály" fegyverbe hívásának volt köszönhető: Budapest nagyüzemeinek és a szakszervezeti szervezettségnek – bár igencsak változatos motivációknak. Az egyes népbiztosok a budapesti nagy ipartelepeket felosztották egymás között, és személyesen mentek ki a helyszínre a munkásokat besorozni, felöltöztetni, felszerelni és felfegyverezni.[15] A sebtében megalakított munkászászlóaljakat általában személyesen vezették a pályaudvarra, és ellenőrizték azt is, hogy a mozgósítási parancs annak utolsó részletéig végre legyen hajtva. Mert a gyárak és kaszárnyák udvarán rögtönzött toborzó gyűléseken egyeseket talán tényleg a vörös evangélium

világforradalmi üzenetei győztek meg, a többséget viszont alighanem a katonáskodás alatt is folyósított munkabér mellett fizetett magas zsold, vagy egyszerűen a félelem motiválta a belépésre: tartottak a szolgálatmegtagadás esetén várható státuszvesztéstől, a kiközösítéstől, a szakszervezeti igazolvány elvételétől. Vagy egyszerre mindháromtól. A gyárakban való sorozás egyben a termelési rend helyreállítására tett kísérleteknek is megadta a kegyelemdöfést, de a munkások számára a Vörös Hadseregbe való belépés pillanatnyilag alternatívát kínált a koplalásra: a bő zsold és a kielégítő élelmezés kiváltságossá tette a június közepén besorozott százezernyi vöröskatonát az otthon maradottakkal szemben – főleg azért, mert a budapesti vasasok hétvégenként hazaszökdöstek a frontról, és aki tudta, libával, kacsával tömte meg a hátizsákját. Ám a munkásság válasza még így sem volt egybehangzó. Kevesen lelkesedtek azért, hogy a vörös üdvösségért meghaljanak. „Lehetetlen a küzdelem, kis bolha nem küzdhet óriási elefánttal. [...] A magyar munkás nem akarja az életét kockáztatni. Budapesten különben sem lehet megnyerni a világháborút."[16] Az Állami Gépgyár (a későbbi MÁVAG) dolgozóinak vaskos realizmusában a legtöbb budapesti nagyüzem munkása osztozott. De vidéken sem sokan kértek a hősi halálból. Sinkó Ervin Kecskemétről jegyezte fel egy széles mellkasú szabómester – munkástanácstag – véleményét: „De ha én elmegyek most katonának és meghalok, mi hasznom van az egészből?"[17] Salgótarjánban az acélgyári munkásság többsége – főként a veterán, háborút járt „öregek" – nem akartak fegyvert fogni, és csak azért öltöztek be katonazubbonyba, mert azt mondták nekik, hogy aki nem megy katonának, az nem kap enni, sem ő, sem a családja. Aki tudott meglógott, nagy részük csak úgy maradt a harcvonalban, hogy mögöttük az 53-as vadászezred katonái ott álltak gépfegyverrel, hogy el ne szökjenek.[18] Nem annyira lelkesedés volt tehát a férfiakban, inkább beletörődés. A tarjáni munkásfeleségeknek viszont volt bátorságuk a városba érkező Rákosi Mátyásnak a szemére vetni, hogy a népbiztosok csak saját céljaikra használják

a proletárokat – néhány nap után Rákosi el is tűnt a környékről, hogy aztán az 1950-es évek munkásmozgalmi freskóira felfestesse saját hőseposzát Salgótarján felszabadításáról. A bizarr hőstörténet aranykeretbe foglalására sokan vállalkoztak, köztük Örkény István is, a *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című igen nevezetes, 1952-es antológiában. A magyar groteszk későbbi nagymestere irodalmi riport formájában tárta fel az 1919. május eleji salgótarjáni napok „lényegét", Kalas László kiérdemesült acélgyári kovács szájába adva „népünk szeretett vezérének" dicső mozgalmi előéletét: „Annyi bizonyos, hogy abban az órában dőlt el minden, amikor Rákóczi tölgyfájánál beszélt Rákosi elvtárs."[19] Kalas „szaki" emlékezése csodálatosképp egybevágott a korai ötvenes évek Kossuth és Rákóczi nevével takarózó, népnemzeti frázisokat szívesen használó kommunista pártvonallal – már csak azért is, mert akkoriban Kun Béla nevét le sem lehetett írni szidalmazó jelzők nélkül. 1919-ben azonban még nem a nagyságos fejedelemre hivatkoztak a hivatalos dalnokok, hanem a világforradalomra, bár az újpesti és angyalföldi gyárak dolgozóinak „hivatalos" lelkesedését talán az sem hitte el, aki megírta. „Éljeneznek, de frontra nem mennek, legfeljebb a régi szociáldemokraták, legfeljebb a munkásság 25 százaléka" – ez a mondat még a harcok kezdetén, egy bizalmas tanácskozáson hangzott el a „magyar gépipar főutcáján", a Váci úti csavargyári bizalmiak részéről.[20]

Két hét intenzív szervezés után a hadsereg május 15-ei hadrendje mégis kilenc munkásezredet és egy önálló munkászászlóaljat sorolt fel, főleg az 1. és a 4. hadosztály kereteiben. A fővárosból és a munkáslevárosokból (főként Csepelről) szerveződő 1. vörös hadosztály Kerekess József hadosztályparancsok vezetésével az első miskolci csatában május 18–20 között kitűnően vizsgázott – együtt a székely tüzérekkel –, ám az is kiderült, hogy a munkáslelkesedés és a hevenyészett kiképzés leginkább a gyorsan eredményekre vezető támadásokban hasznosítható, védekező harcokra kevéssé alkalmas.[21] A szakszervezeti toborzás eredményeképpen a hónap végén már 16 178 budapesti munkás szolgált a harcoló seregben – meghatározó kisebbség, bár korántsem a többség. A május eleji sikeres mozgósítás másik, tulajdonképpeni hajtóereje az alföldi és felvidéki menekült katonák harckészsége volt, a tiszántúli megszállás alá került mezővárosokból kivont reguláris csapattöredékeket és a fegyverrel a kezükben visszavonult kelet-magyarországi nemzetőralakulatok földműves katonáit a gödöllői főparancsnokság hatékonyan szervezte új, ütőképes formációkba.[22] A 6. vörös hadosztály fegyelmét parancsnoka, Rab Ákos ezredes néhány nap alatt helyreállította a hadosztály új, nagykőrösi gyülekezőhelyén, és a veszteségeket pótolta abból a 11 ezer emberből, akik a dél-alföldi Viharsarok három megyéjéből az áprilisi visszavonulás alatt és után jelentkeztek a Vörös Hadseregbe. Akadtak köztük szlovák anyanyelvű és érzésű világháborús veteránok Tótkomlósról, és elkeseredett, fekete arcú bihari cselédek a geszti Tisza-birtokról. (Ez utóbbiak Pogány Kálmánnak, a márciusi műkincsbegyűjtő akciót szervező művészettörténésznek, ezúttal a 31-es gyalogezred parancsnokának az irányítása alatt.)[23] A 6. hadosztály katonái május 10-én felmentették Salgótarjánt, majd nem sokkal később visszafoglalták Szécsényt és Füleket is.[24] Igazából a Salgótarján körüli harcok sem indultak ígéretesen: a csehek megpróbálták Kisterenye felől bekeríteni a város védőseregét, mielőtt maguk kerültek volna harapófogóba, és az akkor még csak nagyközség fölé északnyugatról magasodó Karancs hegyét is kétszer kellett visszafoglalni. „Magyarok, előőre!" – kiáltotta a 727 méteres hegy gerincére a csapatát észrevétlen felvezető Puppi Ignác, az 53. vadászezred II. zászlóaljának parancsnoka, és a géppuskával megerősített magaslati cseh védőállás ellen intézett vakmerő csúcstámadás sikerrel járt.[25] A „palóc Olümposzon" vívott kicsiny csata, amelyben a csehek három holttestet hagytak maguk után, a bányászvidék osztályharcos történetének egyik jelképévé vált – itt-ott még ma is pislákol a száz évvel ezelőtti vörös háború elhamvadt emléke a Dobroda-patak

völgyében –, bár a Karancs-hegyi Szent Margit-kápolna romjai, ahol a támadók hajnalban gyülekeztek, nem lett munkásmozgalmi kultuszközpont, hanem 1926 óta újra katolikus zarándokhely. A nagy tettek hősei sokszor nem kennek magukra hősi mázt – mások, akik ott se voltak, annál inkább. Az érdemeket Salgótarján esetében nem csak a csatazaj elől angolosan távozó Rákosi Mátyás orozta el a valódi tulajdonosaitól, hanem a nagyobb nyugdíjra hajtó kisebb pártkarrieristák is. A fél évszázada halott Puppi parancsnok bravúros tettét Négyesi Lajos hadtörténész feltáró írásaiból ismerhetjük meg, aki a Karancs tetején a töltényhüvelyeknek is utánament, hogy megválaszolja a történész legfontosabb kérdését: mi történt is tulajdonképpen. Puppi Ignác a legszebb magyar katonaerények megtestesítője volt, és nem csak 1919-ben. A második világháború alatt szülőhelye, Mohács katonai parancsnokaként szolgált – immár ezredesi rangban –, és megmentette a munkaszolgálatos zászlóalja zsidó származású magyar katonáinak életét, amiért ma a jeruzsálemi Jad Vasem Intézetben a világ igazaként van nyilvántartva. A Karancs és az Ipoly vidékének felszabadulása után néhány nappal megindult a támadás Miskolc visszaszerzésére is. A borsodi nagy iparvárosba május 20-án vonultak be az 1. hadosztály katonái, akik három nappal később nehéz harcokban – egy pillanatra a kiürítés lehetősége is felmerült – sikeresen hárították el az ellentámadást, a csehek segítségére siető, gyenge román erőket Verbőczy százados székelyei űzték vissza a Tiszán túlra. (Azt viszont nem tudták megakadályozni, hogy a sietve visszavonuló románok fel ne robbantsák a tokaji hidat.) Miskolc felszabadításával és megvédésével, a Salgótarján ellen indított újabb támadások visszaverésével, valamint az Egertől észak felé történő előrenyomulással május végére a Stromfeld irányította Vörös Hadsereg szilárdan kezében tartotta a borsodi és a nógrádi iparvidéket.[26]

Az északi hadjárat azért lett északi, mert délen támadni esztelenség lett volna a hat-hétszeres fölényben lévő, de támadó szándékot nem mutató szerb–francia túlerő ellen (igaz, május közepén volt egy kis ijedtség innen is), a románok ellen pedig a Tiszán való átkelés okozott egyelőre megoldhatatlan nehézségeket. A Vörös Hadsereg még május közepén sem rendelkezett olyan műszaki felkészültséggel, hogy folyami átkeléssel kezdhessen offenzív hadműveletet.[27] A cseh megszálló hadsereg ezzel szemben viszonylag kis túlerőben volt csupán, egy 250 kilométer hosszú fronton. A nagy tér/kis erő hadászati dilemmáját kellett Stromfeldnek megoldania, szerencsére azonban a front túloldalán sem duzzadó harckedvű erők sorakoztak. A még mindig csak formálódó csehszlovák hadsereg vezetési válságban volt, idegen tisztek irányították, és a szlovák politikusok arra panaszkodtak, hogy a hadsereg élén álló olasz főtisztek igazából a magyarokkal barátkoznak. A támadás gyors előkészítését segítette, hogy a visszahódított borsodi és a megvédett nógrádi iparvidékeket a hadsereg utánpótlása, ellátása szempontjából megfelelő hadtápterületként lehetett igénybe venni.[28] A Budapest–Miskolc közötti, kettős vágányú vasútvonal biztosította az utánpótlás és a gyors felvonulás lehetőségét, így a páncélvonatok harcba vetésének, manőverezésének lehetőségét.[29] (Az összesen 12 darab páncélvonat fontos tényezője volt a tüzérségi fölénynek.) A vasúti ellátottság kielégítő volta kulcsfontosságúnak bizonyult a következő hetek harctéri sikereiben. Ráadásul a hosszan elnyúló északi demarkációs vonal mentén a cseh csapatok megverésére két alternatíva is kínálkozott. Az első a nyugati opció volt: a főerőkkel Salgótarjánból Losonc felé indított támadással középen kettétörni a hosszú felvidéki frontot és kijutni az Ipoly mentén a Kisalföldre, Pozsony irányába, illetve a Vág völgyén fel a régi északnyugati országhatárig – ezt támogatta kezdetben Stromfeld és a katonai vezetés tagjain kívül Landler Jenő is. Végül azonban mégis a Böhm Vilmos főparancsnok által felkarolt Miskolc–Kassa irányú északkeleti koncepció győzött.[30] Ez a haditerv is távolabbi, nagy reményekkel volt viselős: a csehek legyőzésével, illetve a románok és a csehek közötti összefüggés elvágásá-

val. Felcsillanhatott a remény, hogy egy tiszai átkeléssel a Tiszántúl visszafoglalása következhet, aztán Nyíregyháza, majd Nagyvárad, és – ki tudja? – akár Kolozsvár. A tisztikar jelentős része egyébként is a megszállt – és sejthetően már elcsatolásra ítéltetett – területekről származott. A döntő érv a Kassa felé irányuló támadás mellett mégis külpolitikai volt. Kun Béla még nem mondott le arról, hogy egy virtuóz villámháborúval létrejöhet Galícia határán a Szovjet-Oroszországgal való katonai összefogás – és ezzel a magyar proletárdiktatúra kis patakjait a nemzetközi proletárforradalom nyugat felé hömpölygő nagy áramába kapcsolhatja. Május 26-án ment ki a parancs Gödöllőről: „Politikai és gazdasági okokból a Hadseregparancsnokság elhatározása a cseh–román haderők belső szárnyát áttörni és először a cseheket megverni, azután a Tiszán átkelve a román haderő ellen fordulni." A hadművelet kezdőnapja először május 27., majd május 29. lett.[31]

Végül egy nappal később, május 30-án indult meg a magyar támadás. A támadó erők az északi arcvonalon kezdetben 73 zászlóaljnyi és 46 ütegnyi erőt képviseltek, ennek fele a jobb szárnyon Miskolc térségében összpontosult. Velük szemben az egész arcvonal szélességében 70-80 (más források szerint 90) zászlóalj és 32 üteg ellenséges erő állt. Gyalogság tekintetében tehát megközelítőleg egyenlők voltak az erőviszonyok, de a Vörös Hadsereg mindvégig komoly tüzérségi fölényben volt. A támadás kezdőnapjának estéjén mégsem a szikszói dombokat rohamozó főerők, hanem a nyugati szárnyon lévők teljesítettek jól, a 80. (nemzetközi) dandár II. osztrák zászlóaljának katonái Losoncra masíroztak be.[32] Egy hét múlva a Hernád menti cseh védővonalakat módszeresen felmorzsolva Kassa is magyar kézre került – barna arcú, büszke mezőtúri parasztkatonák léptek először a felszabadított felföldi város területére: a szegedi 46. gyalogezred 12. zászlóalja.[33] Nyugat felé eközben a Garam folyóig sikerült szilárdan kitolni a magyar fennhatóságot, sőt néhány napon át a Csallóköz keleti kapujában, Érsekújváron is magyar zászló – azaz vörös lobogó – lengett.

(A szlovák nacionalisták számára „magyar" és „vörös" ugyanazt jelentette ekkoriban, a vezető szlovák politikus, Vavro Šrobár szerint a kommunisták Szlovákiában mindenütt olyan helyeken léptek fel, ahol a lakosság zöme nem szlovák volt, és fellépésük soviniszta magyar jelleget öltött.[34]) Tíz nappal később, Eperjes és Bártfa tornyaira is felkerült a vörös zászló. A magyar Vörös Hadsereg kitört a román–cseh bekerítésből, és újra felélesztette azokat a hazafias reményeket, amelyeket március 21-én a magyar közvélemény és a párizsi békecsinálók tévesen Kun Béláék érkezésének tulajdonítottak. A magyargyűlölő, de magyarul anyanyelvi szinten beszélő Šrobár nem tévedett nagyot. A kassai magyar lakosság június 6-án hazafias örömujjongással és nemzeti színű zászlókkal fogadta a bevonuló vörös csapatokat. Rákóczi városában teli torokból zengett a *Rákóczi-induló*, a *Szózat*, a *Himnusz* – és persze az *Internacionálé*. „A szemekben könnyek, a kezekben fehér kendők lobogtak... Négy vöröskatona jön. Az első négy. Verítékes, napbarnított arcukat nem látni a sok virágtól, amely tányérsapkájukra borul. Öntik, szórják eléjük a virágokat. Száz kéz nyúl feléjük, vállra emelik, asszonyok, leányok ölelik, nem, nem ura többé senki magának."[35] (Ahogy korábban szó volt róla, a sok ölelésből aztán sok házasság is lett.) A korabeli tudósítás nem említi, de a későbbi beszámolók szemrehányóan jegyzik meg, hogy még a katolikus papság is „felszabadítóként" üdvözölte a vöröskatonákat – talán egy kicsit elsietetten, mert a nemzeti lobogókat aztán gyorsan leszedették a csapatok mögött beérkezett politikai komisszárok.[36] „Ugye jó ez a proletárdiktatúra? – próbálta élesztgeni a hangulatot a városháza erkélyéről Kun Béla, aki a Kormányzótanács vezérkarával látogatott június 10-én a diadal földjére. – Bár még bele sem kóstoltatok, de meg fogjátok látni, milyen szép, milyen jó és milyen érthető ez a dolgozók szempontjából" – tette hozzá némileg kétértelműen.[37] És volt, aki tényleg nem akart belekóstolni: Bodnár Zoltán huszár őrnagy feleségével együtt öngyilkosságot követett el a vörösöktől való félelmében.[38] A tragikus eset nem vert fel

nagyobb port – majd évekkel később a gazdag hagyaték elsikkasztásának ügye mozgatja meg a sajtót –, de Kassa bevételét címlapon hozták a magyar lapok.

A jelentős katonai siker nemcsak Budapesten lett szenzáció. Prágában nagyon, de még Párizsban is egy kicsit megijedtek Kassa elestétől. „Felperesekből alperesek lettünk" – írta Beneš cseh külügyminiszter, aki a négyek tanácsa előtt kínos magyarázkodásra kényszerült, miért sértették meg a csehszlovákok felelőtlenül a békét, miért kellett átlépni a demarkációs vonalat, miért foglalták el Miskolcot, ha önerőből nem tudták megtartani?[39] A cseh hadsereg éléről kipenderített olaszok különösen kárörvendők voltak, Beneš pedig Wilsont és Clemenceau-t kérlelte alázatosan, segítsen most már az antant igazi katonai intervencióval – a nagyok azonban egyelőre csak nagy szavakat ígértek. A magyar hadi sikerek kétségtelenül rájuk is hatással voltak, és nemcsak „Szlovákia" magyar visszaszerzésétől, hanem Ausztria bolsevizálódásától is féltek – főként a franciák. Június 7-én Clemenceau a konferencia nevében táviratot intézett a magyar kormányhoz, és követelte, hogy az haladéktalanul vessen véget a csehszlovákok elleni támadásoknak, ellenkező esetben a szövetséges és társult kormányok „mindenképpen és késlekedés nélkül a végső eszközökhöz folyamodnak, hogy így kényszerítsék Magyarországot az ellenségeskedések beszüntetésére, valamint a szövetségesek parancsaik végrehajtását megkövetelő, hajthatatlan akaratának elfogadására".[40] Ám Clemenceau nem csak fenyegetett: ismét kilátásba helyezte a magyarok meghívását a párizsi békekonferenciára, ami – látszólag legalábbis – egyet jelentett azzal, hogy a Tanácsköztársaság vezetői csizmás bolsevik rablókból a párizsi bársonyszőnyegeken lakkcipővel lépdelő, elismert kormányférfiakká lehetnek. Ebben a pillanatban Wilson és Lloyd George számára ez nem is volt elképzelhetetlen, számukra a románok és a csehek *sem* voltak különbek, mint a magyar bolsevikok: „Kis útonállók mindannyian, semmi mást nem akarnak, mint egymástól területet lopni – mondta Lloyd

George Clemenceau-nak és Wilsonnak június 10-én, majd hozzáfűzte: – Rakjunk rendet közöttük."[41] Kun Béla Párizsban – ezen az eshetőségen Bethlen István is alaposan megdöbbent, úgy érezte, ha Kunék léphetnek be a párizsi szalonokba, akkor ők, az ellenforradalmi emigráció tagjai teljesen szalonképtelenné válnak, és nincs tovább: „[H]ová mehetünk mi *Extra Hungariam*?" – kérdezte tanácstalanul, mert azt biztosra vette, hogy Kun Béla élni fog az alkalommal, mindent megtesz azért, hogy a párizsi meghívó valósággá váljon, és nem kockáztatja rendszere ingatag stabilitását további irredenta akciókkal.[42] Pedig ez történt. Kun ismét kockáztatott. A június 9-ei magyar jegyzék formailag csupán kitérő választ adott a fenyegető figyelmeztetésre. Kun arra hivatkozott, hogy „nem mi kezdtük". Táviratában közölte, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság csak a „legvégsőbb szükségtől kényszerítve ragadott fegyvert", és a megtámadott jogán védekezett, amikor „már-már megfojtották bennünket".[43] Kun kinyilvánította készségét az ellenségeskedések haladéktalan beszüntetésére, ha a csehek és a románok visszatérnek a november 13-ai belgrádi konvencióban meghatározott fegyverszüneti vonalra. A távirat optimizmusát a harctéri helyzet egyelőre fényesen igazolta, és egyben visszatérést jelentett a március 21-ei kiindulóponthoz: a Magyarországi Tanácsköztársaság újra a nemzeti érdekek védelmezőjeként tűnhetett fel az ország közvéleménye előtt. De még a walesi bárdok unokái előtt is. Mekkora lett volna Stromfeld és tisztjeinek boldogsága, ha hallhatták volna a walesi anyanyelvű Lloyd George párizsi reakcióját: „Ne felejtsük el, hogy a magyar büszke nép, s nagy katonai hagyománnyal rendelkezik!"[44] Kun Bélát ez utóbbi nem érdekelte, magabiztosságát újra a közép-európai proletárforradalom küszöbönálló kitörésére alapozta. A német szociáldemokrata kormány még nem írta alá a versailles-i békét, vezetője, Philipp Scheidemann május 12-én a parlamenti vitában szenvedélyesen kiáltotta: „Mely kéz nem száradna el, amely ilyen béklyóba verne minket s önmagát is?"[45] Scheidemann inkább lemondott, és

egy ideig úgy tűnt, nem akad felelős politikus, aki Scheidemann átkát magára merné venni. Budapesten abban reménykedtek, ha Németországban és Német-Ausztriában megmozdul a föld, a nemzeti szégyen és az éhezés társadalmi forradalmat csinál, amelynek dühös zászlajára újra fel lehet írni a világforradalom bolsevik jelszavait. Párizsban is az volt a vélemény, hogy a magyar bolsevikokkal csak azután lehet fegyveresen leszámolni, ha a német béke kérdése megoldódott.[46] Június 10-én Clemenceau Kun válaszát kézhez kapva azonban úgy vélte, hogy az kielégítő, a románoknak és a cseheknek pedig meg kell mondani, hogy engedelmeskedjenek a rendelkezéseinknek, „különben magukra hagyjuk őket, s meg lesznek verve".[47]

Clemenceau június első felében valóban riasztó jelentéseket kapott a cseh csapatok francia vezetőitől, akik csak néhány napja vették át a vezetést a maguk mögött demoralizált egységeket hagyó olaszoktól. De volt-e realitása a megszállók kiűzésének a magasra tartott vörös lobogó alatt? Világforradalmi délibábot űztek-e, vagy az „ezeréves magyar rög" illúziójának rabjai voltak a Stromfeld Aurél vezetésével harcoló vöröskatonák? Esetleg mindkettő? Utólag könnyű kijelenteni, hogy a „kör közepén állva", körbe véve a nagy étvágyú kis imperialista „rosszaktól" nem volt realitása a magányos küzdelemnek. A nemzetközi proletárforradalom szempontjából azért nem, mert a román–cseh gyűrű szétnyílt ugyan, de a sokkal fontosabb lengyel–román összezárult, kívül a Kárpátokon. Lenin bolsevik állama egyébként is válságos katonai helyzetben volt, nem jöhetett Kun Béláék segítségére. Három hét elteltével a magyar csapatok kimerülve, kifulladva álltak, egyes egységek száma június 16-ára már közel a felére csökkent, égetően hiányzott az utánpótlás, így egyelőre a tiszántúli átkelést is elhalasztotta Stromfeld. A vörös hatalom nagy szerencséjére hasonló volt a helyzet a cseheknél is, akiknek azonban a front nyugati szárnyát többé-kevésbé sikerült stabilizálniuk, sőt visszavették Érsekújvárt, Rozsnyót, Zólyomot, Selmecbányát. „A háború és forradalom egymás mellett meg nem férnek, [...] a háború folytatása szükségszerűen fölfalja a forradalmat" – írta Kunfi Zsigmond, az eredményes májusi szakszervezeti mozgósítás egyik kulcsfigurája két évvel később, amikor a moszkovita kommunisták szemében már ő volt az elszalasztott lehetőségért felelős defetista rosszfiú, vagy éppen „szociálsoviniszta árulló".

A keserű felismerések és morfinista álmok között tébláboló Kunfi kellemetlen igazságot írt meg a bécsi hónapos szobák magányában. 1918–1921 zavaros magyar történelmének egyik legzavarbaejtőbb paradoxona, hogy míg a pacifista Károlyiék és az internacionalista Kunék belebuktak abba, hogy a területi integritás *de facto* védelmében ellenszegültek az antantnak, addig a nemzeti önérzet megriadt fehér táltosára felpattanó Horthy Miklós rendszere azáltal szilárdult meg, hogy képviselői visszafogták a fújtató harci paripákat: aláírták a trianoni békét, és vállalva az esküszegés ódiumát is, megfosztották trónjától a történelmi Magyarország egységét jelképező Habsburg uralkodót.[48] 1919 május–júniusának fordulóján Horthy még azon gondolkodott, vajon hallgassa-e tovább a fű növését a románok megszállta Kendereseken, vagy Károlyi Gyula gróf hívásának eleget téve elvállalja a hadügyminiszterséget Károlyi Szegeden (újjá)alakult kormányában. Horthy a miniszteri megbízatást egy hét gondolkodás után elfogadta, de eleinte ő is csak tehetetlen mellékszereplő volt a többi tehetetlen mellékszereplő között. A „szegedi gondolat" eredetileg nem szegedi volt. Aradon született, május első napjaiban, üggyel-bajjal, a francia megszálló hatóságok, megyei birtokosok és Varjassy Lajos volt polgári radikális főispán-kormánybiztos és aradi polgármester ösztönzésére. A franciák emberének számító Varjassy először Návay Lajost szemelte ki a kormányfői posztra, csak ennek meggyilkolása után kérte fel a megyében birtokos – korábban ellenzéki – Károlyi Gyula grófot a miniszterelnöki posztra.[49] Hamar kiderült azonban, hogy Károlyi francia kémekből, menekült bánáti notabilitásokból és Tisza István

volt Nemzeti Munkapártjának politikusaiból alakult kormányát a megszálló franciák nem veszik igazán komolyan, az utódállamok pedig hallani sem akarnak róla – a románok például Mezőhegyesen lekapcsolták az Aradról Szegedre átköltöző miniszter urak vonatát, és tíz napra internálták őket.[50] Az ellenforradalom nehézkes szerveződéséből eleinte nemcsak az erő hiányzott, hanem a hitelesség is, mindenki új fiúkat akart látni a régi arcok helyett. Főképp a várost megszálló, de annak élelmezéséről gondoskodó franciák, akik látványosan fintorogtak a régi németbarátokat tömörítő új grófi kormánytól, pedig annak tagjai megígérték, hogy alávetik magukat a békekonferencia Magyarországot érintő döntéseinek, megfizetik a háborús jóvátételt, a bolsevikok kivérésének költségeit, és emellett Németországgal 20 évig (!) nem kötnek semmilyen egyezményt.[51] De maguk az új fiúk, a Bécsből Szegedre érkező Gömbös Gyula és köréje szerveződő katonatiszti társasága – köztük a magyar fajvédelem olyan arcaival, mint Kozma Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy éppen a Horthy bizalmát azonnal elnyerő brutális katonatiszttel, Prónay Pállal – sem sajnálta a tegnap világának megfakult bálványait. A „nemzeti érzés hajótöröttei" a zátonyra futott országból sokszor kalandos úton jutottak el Szegedre, és egyesítette őket az új jelszó, az antiszemitizmus, amely az antibolsevik szervezkedések kezdeti, aradi időszakából még teljességgel hiányzott. A „szegedi gondolat" legfőbb újdonsága azon meggyőződés köré épült, hogy „egy nemzeti irányú vállalkozásnál erkölcsileg lehetetlen dolog zsidóra bízni az igazságügyet" – ezért nem maradhatott a zsidó vallású Pálmai Lajos igazságügy-miniszter az után, hogy Károlyi Gyula Aradról Szegedre helyezte át székhelyét.[52] Szegednek magának is volt egy karizmatikus „új fiúja", az alsóvárosi ferences rendház fiatal főnöke, Zadravecz István. A harmincas évei közepén járó Zadravecz páter a Monarchia bukásában még a „szabadság hajnalát" látta meg, rokonszenvvel tekintett az akkoriban alakult Papi Tanács főpapellenes szervezkedéseire, de a proletárdiktatúra szegedi történései nyomán rögtön a jobbszélre igazolt, és lett annak zászló- és fegyverfelszentelője – majd később pénzhamisítója. A nyughatatlan ferences barát 1919. május 7-én már azzal állt fel a városháza dobogójára, hogy „magyar szocializmust, nemzeti szocializmust akarunk".[53] A kemény beszéd első címzettje a szegedi magyar tanárok, tanítók és óvónők nemzeti szövetségének nagygyűlése volt, és hogy a szavakból tettek fakadtak, jelzi, hogy a gyűlésen tiltakozó Juhász Gyulát megverték, és kidobták a teremből.[54] Gömbös és Zadravecz 1918–1919-es, üstökösszerű felemelkedése, a radikális zsidóellenesség politikai vezéreszmévé emelése ugyanúgy „forradalmi" gondolat volt, mint a bolsevizmus: a régi szabadelvű rendszer szabadelvűségének üzent hadat.[55] Az „ellenforradalom" már elnevezésében is árulkodott forradalmi eredetéről, és az ellenforradalmárok sem szégyellték forradalmi gesztusaikat. „Te, olyan nagyszerű érzés forradalmárnak lenni" – mondta Szegedre érkezve Gömbös Gyula, amikor tiszttársa, Shvoy Kálmán őrnagy arról kérdezte, miért vállalta a proletárdiktatúra elleni fegyveres szervezkedést és a vele járó kalandos életet.[56] Gömbös később magának vindikálta az elsőséget Horthy „kitalálásában" – magában ő már rég leszámolt a Habsburgokkal (ahogy egyébként Zadravecz is), sőt a közös hadsereg Károlyi Mihályék által nyugdíjazott főtisztjeivel is. Gömbös maga is *homo novus* volt a politikában, és a vereség antiszemita értelmezésével már 1918 őszén megpróbálkozott. Nem valószínű azonban, hogy ő maga volt Horthy előtérbe helyezésének az egyedüli kigondolója, lehet, hogy Bethlen István.[57] Elkeseredett legitimisták később azt írták, maga az uralkodó, IV. Károly látta meg Horthyban trónja és birodalma helyreállítóját.[58] Ha így volt – ami nem túl valószínű – akkor rossz emberismerőnek bizonyult. Horthy nem tett többé őszinte hűségnyilatkozatokat az egykori Legfőbb Hadúrnak. Az viszont bizonyos, hogy az „otrantói hősnek", az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó flottaparancsnokának kezdettől nagy tekintélye volt a nemzeti

érzelmű tiszti csoportok körében, és nem csak ott. A jó kiállású és jó modorú katonaember kultuszát korábban Hatvany Lajos báró liberális lapja, az *Esztendő* sem volt szégyenlős rokonszenves színekkel felfesteni az olvasóinak.[59]

Megérkezésekor Horthy azonnal munkához látott, gyorsan elkészítette a toborzási rendeletét. A Bécsből érkezett Teleki Pállal – utóbbi a külügyminiszteri posztot töltötte be a szegedi kormányokban – június közepén Belgrádba utaztak támogatásért. Tudták, csak Magyarország valamelyik ellenséges szomszédjával szövetkezve lehet esélyük Budapestre, az ország szívébe eljutni. Az ellenséggel lepaktálni a meggyötört haza zsarnokság alóli megszabadulásáért: hosszú magyar történet, amely nem Bethlennel, Telekivel, Károlyi Gyulával és Horthy Miklóssal kezdődött. A sorban előttük ott vannak a történeti emlékezet olyan ragyogó csillagai, mint Bocskai István, Bethlen Gábor vagy éppen II. Rákóczi Ferenc – ők is megadták az ilyenkor szokásos árat, amelyet most vámközösség, szoros politikai szövetség vagy akár közös királyság alapításával gondoltak kifizetni az ellenforradalmi magyar urak. 1919 tavaszán–nyarán Szent István koronája nemcsak a román, hanem esetleg a szerb uralkodó fejére is rákerülhetett volna, ha hathatós segítséget nyújt a vörösök kiveréséhez.[60] Bár ez a fajta diplomácia csakis a legmélyebb kétségbeesésből fakadhatott, mind Teleki, mind a horvátul kitűnően beszélő Gömbös – némileg Horthy is – érzelmileg is azonosultak a délszláv orientációval: „Jugoszlávián keresztül vezet az út a tengerhez, Jugoszlávia vitte el a legkevesebbet tőlünk, Jugoszlávia harcos nemzet, egy esetleges jugoszláv barátság közelebb áll a nép lelkéhez, mint akár a cseh, akár a román barátság."[61] A belgrádi út egy majdnem negyed évszázados politikai és emberi barátság megalapozójának bizonyult Teleki és Horthy között, de a földrajztudós, későbbi kétszeres miniszterelnök és a későbbi főméltóságú úr pancsovai biliárdasztal mellett eltöltött éjszakájának fáradsága nem fizetődött ki azonnal: a szerbek, a franciák és az angolok udvariasak voltak, de nem lát-

tak a százezres Vörös Hadsereggel szembeállítható, hadra fogható tömegeket Horthyék optimista, de igencsak vékonydongájú elszánása mögött. Ellenben túlságosan reakciósnak tűntek a belgrádi amerikai ügyvivő számára, olyanoknak, akik „távol állnak minden demokratikus alapelvtől".[62] (Herbert Hoover, az amerikai élelmiszersegély-program majdnem mindenható vezetője, és a Fehér Ház későbbi lakója a párizsi békekonferencián úgy vélekedett, hogy a szegedi társaság nem túlságosan értelmes emberekből áll, akiknek nincs jobb dolguk, mint hogy a kormányülésen a párbajképesség kritériumait tárgyalják.[63]) Károlyi Gyula kormánya alól nemcsak vélelmezett németbarátsága és jobboldalisága miatt csúszott ki a talaj, hanem ódivatú provincializmusa miatt is. Azt kellett látniuk, hogy a nagy nehezen összeeszkábált nemzeti kormány létezése Párizsban is csak a kommunista pesti lapok propagandacikkeinek gúnyolódását igazolja vissza: „gyászvitéz vándortársaság", „kormánykarikatúra", „operett miniszterekkel", akik a szegedi törvényszéki palota épületében minisztériumonként egy-egy szobát foglalhatnak el, és Makóra sem tudnak áttelefonálni.[64] (Szerencsére az a levél nem jutott a kezükbe, amelyben Horthy Miklós hadügyminiszter kormányülés összehívását kérte azért, hogy néhány szobával többet kaphasson a vasúti leszámítolóhivatal épületében.[65]) A budapesti bolsevik kormányzatnak fegyveres erő és közhatalmi jogosítványok nélkül is erős volt a befolyása a város jelentős részét alkotó munkásrétegekre: a „denaturalizált bolsevizmus" erejét jelzi, hogy míg a Dunántúlon a proletárdiktatúra ellen, Szegeden inkább mellette léptek sztrájkba a vasutasok. A június közepén egyértelműen Budapestről jövő biztatások alapján kirobbantott szegedi általános sztrájk letöréséhez a franciák katonai erélye kellett – a munkásság és a helyi szocdemek közelebb érezték magukat egy Károlyi Mihály vezette szocialista kormányzat ábrándjához, mint a szegedi polgári politikusokhoz.[66] Károlyi Gyula júliusi távozása után a szegedi ellenforradalmi politikában baloldali fordulat történt. A július 12-én Károlyi Gyulát

felváltó P. Ábrahám Dezső – Károlyi Mihály volt belügyi államtitkára – vezetésével újjáalakult, októbrista irányzatú kormányban Horthy már nem vett részt miniszterként, de kiválása csak növelte presztízsét.[67] „Kitartok, kitartunk, amíg vissza nem vesszük hazánkat" – mondta határozottan a Magyar Országos Véderő Egyesület díszközgyűlésén a Városi Színház színpadán – és tisztjei vállukra emelve hordozták végig a Széchenyi téren. Horthy fővezéri kinevezést kapott, a még jelentéktelen, de mégis létező Nemzeti Hadsereg vezetője lett, és foghíjas legénységű, de tiszti önbizalomtól duzzadó különítményeinek darutollas, Bocskai-sapkás katonái vakon követték a szárazföldre vetődött tengernagy parancsait. Amelyből egyelőre nem volt sok: a toborzási rendelet nyomán 6568-an jelentkeztek Szegedről és környékéről, a francia hatóságok azonban nem járultak hozzá 1300-nál több katona felfegyverzéséhez.[68] A későbbi hősi mítoszok születésének ez nem állt útjában, az *Uj Nemzedék* a Nemzeti Hadsereg eskütételének első évfordulóján megírta: „A fantázia tízezreknek látta a százakat, és szuronyerdőnek azt a néhány mannlichert, amelyet a francia politika a magyarság kezében hagyott."[69]

Szegeden 1919 nyarán nem kormányzás, korzózás folyt. Toporzékoló, drága paripákon lovagoló, lobogó hajú árab és ébenfekete afrikai katonák, turbános szpáhik, piros fezes szenegáliak szolgáltak a város kíváncsi közönségének látványosságaként.[70] A távoli bolsévik propaganda nem is habozott kiaknázni a gyarmati csapatok megjelenésében rejlő rasszista potenciált: „Románok, csehek, négerek és zulukafferek szövetkeznek a kultúra nevében legázolni a munkások kultúráját" – hergelte a Tanácsok Országos Gyűlésének tagjait Böhm Vilmos főparancsnoki megnyitó üdvözletében, és a küldöttek hangos pfujolással jelezték: értették az üzenetet.[71] Kun Béla rákontrázott: „a színeseket, gurkákat, négereket akarják ellenünk küldeni a szent civilizáció nevében", és a hallatlan botránnyal szemben a francia proletariátus lelkiismeretéhez fellebbezett.[72] A szegedi fehéreket kevésbé zavarta a francia megszállás nyomán

támadt multikulturális nyüzsgés. A francia tisztek a zsidó házaknál étkeztek – többnyire ezek lakói tudtak franciául –, de a francia egyenruha nyelvtudás hiányában is megdobogtatta a szolgálólányok szívét. Persze nem minden szegedi éjszaka végződött kölcsönös boldogságban, a városban szexuális zaklatás és nemi erőszak is előfordult. Nappal azonban a megszálló francia hatóságok szorgalmasan gyakorolták a kulturális diplomácia kolonialista művészetét: ingyenes nyelvtanfolyamot indítottak, a mozikban és a színházban francia irodalmi és sanzonesteket rendeztek, „néger" táncokkal és a marokkói lovasbemutatókat követő közös ökörsütésekkel – Szeged úri társadalma nem is mulasztott el ezeken részt venni.[73] A miniszter urak a Kass Szálló éttermében étkeztek, és míg a Forradalmi Kormányzótanács Pesten éjszakába tartóan tanácskozott, Szegedországban már az ebéd után bridzsezés folyt a kávéházi különtermekben. Vacsoraidőben Onozóné Tisza-parti vendéglője telt meg vidám tisztekkel, mert ott főzték legjobban a fehérhúsú tiszai halból a halpaprikást. A hosszú nyárestéken a város fölött a honfibú magyar nótákkal virrasztott, 37 cigánybanda húzta lankadatlan a magyar panasz dallamát, ám 11 órakor a franciák minden vendéglőt bezárattak, éjfélkor az utcák is elcsendesedtek.[74] Horthy estéi nagy részét a Tisza-parti csónakházakban töltötte, rajongó huszártisztek és a szép Sóvári főhadnagyné társaságában, evezett, úszott, cigarettázott, és világ körüli útjairól anekdotázott. Egyes visszaemlékezések szerint tisztjeivel németül beszélt, akik mulatozásaik alkalmával a *Gotterhaltét* énekelve vitték vállukon vezérüket a város utcáin. Az idegen vezényszavakhoz szokott tengernagy, ha mást nem, legalább az anyanyelvi politizálást gyakorolhatta: első magyar nyelvű pohárköszöntőjét a jövendő kormányzó Szegeden mondta el.[75] A száznapos szegedi kormány szürke miniszterei pedig a budapesti bevonulás bizonytalan reményét hajszolva szinte hetente keresték fel a bánáti városok nem túl magas beosztású antanttisztjeit – ám szűkszavú ígéreteken kívül továbbra sem kaptak mást.

Mindeközben Stromfeld északi hadjáratának páncélvonatok sípolásától és tarackágyúk tüzétől hangos sikere egy rövid pillanatra mintha mégis a győzelmes bolsevizmus üzenetét igazolta volna vissza. Nacionalizmus és internacionalizmus szempontjából egyaránt. „A nemzeti harc a nemzeti feloldódás szintézisébe megy át" – süvöltötte turistaruhában a frontra kilátogató népbiztos, Lukács György – legalábbis Lengyel József szerint, aki hiába utálta Lukács intellektualizmusát, a saját véleménye is hasonló volt: „Jelen pillanatban magyarok vagyunk a betolakodó csehek ellen. De nem a cseh nép ellen."[76] Akár így volt akár nem, úgy tűnik, ez a bölcsészokoskodás egy ideig működött – legalábbis bomlasztotta az ellenség sorait. Kassán a nemzeti zászlók bevonása azt szolgálta, hogy a Magyarországi Tanácsköztársaság kitehesse az ablakba a lenini nemzetiségi politika felsőbbrendű példáját. „A Magyarországi Tanácsköztársaság a különböző nyelvet beszélő, egyenjogú népek proletariátusának szövetségén alapszik, és megszünteti a nem magyar anyanyelvűek nemzetiségi elnyomását" – nyilvánította ki a Forradalmi Kormányzótanács április 29-én kihirdetett LXXVII. számú rendelete, amely egyúttal a német és a ruszin tanácsok választását is előírta. (Ez utóbbit már csak papíron.) Még folyt Kassa ostroma, amikor a népbiztosok eldöntötték: az elfoglalt szlovák többségű területeken szlovák „szovjetköztársaságot" hoznak létre.[77] Arra azonban Kunék odafigyeltek, hogy a Szlovák Tanácsköztársaságot ne a „magyar" Kassán, hanem a „tót" Eperjesen proklamálják. Ám a szakadár cseh szocialista, Antonín Janoušek vezette kezdetleges országképződmény néhány hetes, kérészéletű létezése alatt is önállóságra képtelen bábállam maradt, a budapesti politika függvénye, leginkább Budapestről importált szlovákokkal – mint például a hirtelen Ján Hirossikká változtatott Hirossik Jánossal – és kölcsönadott haderővel, aminek a parancsnokságát a megbízható stréberre, Münnich Ferencre bízták.[78] A Tanácsköztársaság „demokratikus" nemzetiségi politikájának dicséretét sok toll megírta a Kádár-korszakban, akkor, amikor a határon

túli „baráti" országok magyarságot elnyomó nemzetiségi politikájáról aligha lehetett az igazságot megírni, de 1919-ben az internacionalista Kun leginkább reklámként használta.[79] „Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság": a magyar proletárdiktatúra hivatalos elnevezése a néhány héttel később elfogadott alkotmányban sokaknak juttatta eszébe, hogy a nemzetközi proletártestvériség jelszavával az új hatalom valójában egy szocialista Nagy-Magyarországot épít.[80] És nemcsak a Felvidéken, ahol az új entitás *elvileg* egy újabb független proletárállamot jelentett. Sopronban a nyugat-magyarországi *Gaurat für Deutsch-Westungarn* ülésén Kun Béla május 20-án öntelten válaszolta Thurner Mihály polgármesternek, aki egy népszavazás esetén az elszakadást valószínűsítette: nem kell félni, a proletárszavazatok a mi javunkra fognak dönteni.[81] Akármennyire abszurd is belegondolni, de egy dologban biztosan egyetértett a később a Lajtabánságot megalapító különítményes vezér, Prónay Pál és az internacionalista Kun Béla: „az osztrákok részére ne engedjünk át egy talpalatnyi földet sem".[82] A Tanácsköztársaság utolsó heteiben aztán, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy az osztrákok a békekonferenciától megkaphatják Nyugat-Magyarországot, lehullott a lepel Kunék internacionalizmusáról. A pártlap, a *Népszava* sorra közölte a nyilatkozatokat; miszerint „nem engedjük meg Nyugat-Magyarország elszakítását", a Soproni Munkás- és Katonatanács pedig 1919. július 20-án kimondta: a nyugati határt, ha kell, fegyverrel is megvédi.[83] Sopron kérdésében ugyan Kunnak lett igaza, de azt is hozzá kell tenni, hogy az 1918–1919-es sűrű rendszerváltoztatásokat némi bajjal és okos simulékonysággal átvészelő soproni lokálpatrióta, Thurner az 1921 őszi népszavazás idején oroszlánrészt vállalt a „leghűségesebb város" Magyarországon maradásában. A Szlovák Tanácsköztársaság *szlovák* recepciójával kapcsolatban ugyan sok kérdés vár még megválaszolásra, de vannak jelek arra, hogy a meg- vagy visszahódított területek „föderatív" kezelése nem maradt teljesen hatástalan a szlovák lakosság körében sem. A Vörös Hadsereg

sikereinek június közepi tetőpontján egy bizalmas francia vezérkari beszámoló arról írt, hogy a szlovákoknak elegük van a cseh imperializmusból, és hogy a cseh-szlovák állam felfújt hólyag, amely most „szétdurrant".[84] Thomas Montgomery-Cuninghame ezredes, a bécsi brit katonai misszió feje, Otto Bauer osztrák külügyminiszternek arról panaszkodott, hogy a magyarok akciója miatt a cseh állam a szétesés előtt áll.[85] Kedves szavak nemzeti és internacionalista füleknek egyaránt. A Tanácsköztársaság háborús létezésének ellentmondásos mozgatórugóival nehéz mit kezdeni, hiszen az elemi logika szerint Kun Béla *vagy* internacionalista volt, *vagy* magyar. A kettő együtt nem megy. Vagy mégis? Az egymást fogalmilag kizáró indítékok egyszerre is képesek hatni, és a valószínűtlen kombinációkból fakadó érzelmi motivációk igenis szülhetnek hatalmas tetteket – akár a nyíltan hangoztatott identitásokkal szemben is. Erre akkor a szinte kasszandrai szerepet játszó Kunfi Zsigmond hívta fel a figyelmet, aki „szociális messianizmust" és „lappangó, talán az illetők öntudatában világosan ki sem fejeződő nacionalizmust" látott a vörös háború unalomig ismételt világforradalmi jelszavainak mélyén.[86] A címzettek megsértődtek, pedig Kunfinak igaza volt: Lehet, hogy Kun Béla valóban *csak* a nemzetközi proletárforradalmat akarta előmozdítani – végsőkig küzdött a nemzeti jelképek használata ellen a Vörös Hadseregben, miközben Böhm és különösen Landler szorgalmazta a nemzeti színek bevetését, amit még Szamuely sem ellenzett volna –, ám a Tanácsköztársaság *valójában* egy olyan háborút viselt – az egyetlen valódi háborút 1918 után –, amely az elveszett államterületek magyar fennhatóság alá történő visszaszerzésére az ország teljes fegyveres erejét mozgósította. És a lélektani hadviselés eszközeit is. A Prágában székelő csehszlovák kormányzó elit képviselői megdöbbenve látták, hogy a szlovák börtönőrök fraternizálnak a Theresienstadtba (ma: Terezín) hurcolt magyar túszokkal, mert tudomásukra jutott, hogy Kun Béla megszálló hatóságai gondosan ügyeltek a szlovák nemzeti önérzetre, és a vörösök

úgy fizettek, mint a békebeli katonatisztek, ha a lakosságtól tyúkot, szállást kértek.[87]

Furcsa egy háború volt az északi hadjárat egyébként is. A Vörös Hadsereget egy, a hadtápnál szolgált, egykori tartalékos főhadnagy parancsnokolta, és „volt" ezredesek, alezredesek, őrnagyok és századosok vezették, mert a rendfokozatokat hivatalosan eltörölték. De azt azért mindenki nagyon jól tudta, hogy egy „volt ezredes" vagy akár egy „volt százados" mit jelent, akkor is, ha a katonai fegyelem a világháborús viszonyoknak csak a karikatúrája volt. Egyszer rohamra mentek a vörösök, és elfoglaltak egy dombot – délben pedig az asszony kihozta a lövészárokba az ebédet a bányász férjének.[88] Legalábbis a bevezető, Salgótarján környéki harcokban. Néha pár percre kattogtak a géppuskák, hol a csehek lőttek egy felbukkanó fejre, hol a munkások szedtek le egy-egy cseh sapkát. Délután pedig sietve visszavonultak. „Minden katona és alparancsnok egész előadásokat tartott a harcászatról, hogy miért vonult vissza."[89] Nem volt egyedi a hadműveleti napló június 23-ai feljegyzése: „Bajcs és Ógyalla visszavételét saját csapataink támadási kedv híján nem voltak hajlandók végrehajtani."[90] Már bevetettek repülőgépeket is. Magyarország légügyi középhatalom volt, a magyar légierő számban és tűzerőben még 1919 tavaszán–nyarán is felülmúlta az utódállamok légi arzenálját. A Budapest környéki repülőgépgyárakban (Albertfalva, Mátyásföld, Aszód) a háborút követő hónapokban is több száz gépet állítottak üzembe.[91] A felsőoktatás kommunista reformján dolgozó Kármán Tódor szabad óráiban egy önálló Légügyi Népbiztosság terveivel bombázta a Hadügyi Népbiztosságot, és ez nem csak meddő álmodozás volt. Az északi hadjáratban a meglévő kilencből öt repülőszázad vett részt, a június közepén felerősödő Garam menti harcok idején pedig további három repülőszázadot helyeztek a Felvidék nyugati részén harcoló V. hadtest alárendeltségébe.[92] A repülőgép a jövőt testesítette meg, a Győrben állomásozó 4. vörös repülőosztály parancsnoka az az Endresz György volt, aki 1931-ben

Justice for Hungary (Igazságot Magyarországnak!) nevű gépével – másodmagával – rekordidő alatt átrepülte az Atlanti-óceánt. Persze a korabeli légi csaták azért még olyanok voltak, mint a korszak némafilmjei, esetlen szereplőkkel, törékeny, sokszor „egyszer használatos" gépekkel, gyakori üzemhibákkal, és a pilóták a leszállást ritkán úszták meg kisebb-nagyobb zúzódások nélkül. Endresz egy kényszerleszállással végződő felderítő-bombázó repülés után földön-vízen-levegőben menekült, és végül egy krimibe illő vonatos üldözéssel tért vissza vörös Magyarországra.[93] A levegőben zajló akciók sokszor inkább cirkuszi mutatványokra hasonlítottak, mint tényleges harci cselekményekre. A Háry László századparancsnok vezetése alatt működő 8. vörös harcirepülő-századot úgy is nevezték, hogy „Háry-cirkusz", a rendelkezésükre bocsátott vonatszerelvény ugyanis, amivel az üzemképtelen repülőgépeket, műhelyeket, sátrakat és a kiszolgáló személyzetet szállították, nagyon hasonlított egy vonuló cirkusz színes felvonulásához.[94] A jövő félelmetes tömegpusztító fegyverneme ekkor még leginkább a felderítést szolgálta, vagy éppen a röplapszórást, esetleg a kurucos virtuskodást. A Háry-század pilótái egyszer például zsákmányszerző villámlátogatást tettek a Csallóközben, az ellenséges cseh megszállás alatt lévő nemesócsai repülőtéren, bár a remélt nagy fogás helyett csak néhány ócska vásznat találtak. A vadászrepülőket elsősorban nem is légi háborúban, hanem a földi harcok támogatására vetették be.[95] A repülőgépről ledobott bombák nem rendelkeztek még tömegpusztító hatással, de a Tanácsköztársaság korszakában a határváros Miskolc és Győr zömmel ipari munkás lakossága azért megtanulta, milyen a légiveszély. Az első magyar város, amely ellen légitámadást intéztek, Miskolc volt, 1919. május 22-én.[96] Miskolcot június 1-jéig mintegy 40 bombatalálat érte, a cseh repülők géppuskái pedig legalább féltucat halálos áldozatot szedtek.[97] Győrben inkább csak ijedséget okoztak, meg némi anyagi kárt. Bár a Vörös Hadsereg nem bombázta az ellenséges vonalak mögötti magyar településeket, a magyarok légi fölénye így is vitathatatlan

SZEGED

volt, annál is inkább, mert a tapasztalatlan cseh pilóták egymás után törték össze az értékes gépeket, így május végére alig maradt bevethető repülőjük.[98] Miskolc az után szabadult meg az ellenséges légitámadásoktól, hogy egy zsákmányolt magyar géppel portyázó román pilótát a magyarok lelőttek. A győzelem olyan mérvű volt, hogy a roncsokat Stromfeld is megtekintette kattogó fényképezőgépek társaságában. A II. román lóvashadosztályhoz tartozó pilóta és a gép megfigyelő tisztje – mindketten szörnyethaltak már a levegőben – hősi halottaknak kijáró temetést kapott, a lelőtt főhadnagy személyes iratait, a nála lévő pénzt és jegygyűrűjét pedig udvarias francia levél kíséretében a demarkációs vonalon keresztül lovagias módon átadták az ellenségnek.[99]

A világháború nagy csatáihoz képest liliputi méretű háború groteszk jellegét jól illusztrálta, hogy az arcvonal nyugati részén, a Duna mentén például még akkor is működtek a határátkelők, amikor Salgótarjánért és Miskolcért véres harcok folytak.[100] „Az embernek az egész olybá tűnik, mint egy nagyszerű robinzonosdi" – vélte a táborozó vöröskatonák között tébláboló újságíró a magyarok kassai bevonulása után.[101] Kicsit valóban olyan volt, mintha egy kalandregény lapjai elevenedtek volna meg a hajdani kuruc harcok színterein. A kétszázötven kilométer hosszú frontvonalat egyébként sem tudták kitölteni a szemben álló oldalakon felvonuló 30-40 ezer fős seregek. A tisztek sokszor ugyanazok voltak, mint a világháborúban, és részben a legénység is; bár ez utóbbiakból volt igazán hiány, a hadműveleti napló még a dicsőség napjaiban is tele volt lógósokról szóló bejegyzésekkel. Az általános hadkötelezettség bevezetésére tett kísérletek rendre kudarcot vallottak. A zászlóaljak létszáma a világháborúban részt vevő zászlóaljak személyi állományának alig több mint a felét tette ki, sokszor éppen csak a harmadát.[102] Ám a proletárdiktatúra irányítói abban hittek, hogy az ellenség fegyelmét jobban bomlasztja a világforradalom ígérete és a proletártestvériség, mint a 30,5 cm-es tarackágyúk – a kommunista *softpower* csak úgy ontotta a lázító tartalmú szlo-

vák, cseh, román, szerb, francia, sőt arab nyelvű kiadványokat (ez utóbbiakat persze nem az északi fronton). A világforradalmi propaganda a maga kifinomult és igen változatos kellékeivel – a mai kommunikációipar cinizmusával ellentétben – nem csupán eszköz volt: akik kitalálták, rendre el is hitték saját meséik ma már megmosolyogtató igazságát. Vagy el akarták hinni. „Jön az orosz testvér – hirdette egy röplap –, százezres serege most ereszkedik le a Kárpátokon."[103] A frontcsapatok között tízezrével osztogatott röplap állításában annyi igazság sem volt, mint *A magyarok bejövetelét* a kárpáti tájak fenyőkaréjába helyező Feszty-körkép fenséges panorámájában, amely akkoriban a városligeti Vurstli területén várt jobb sorsára. De Kun Béla is csak akkor szembesült vele, amikor a moszkvai kalandból május 31-én szerencsésen visszaérkező Szamuely fáradságtól kidagadt szemekkel beszámolt neki arról, hogy Lenin megmondta: nem jön az orosz. Csakhogy már nem volt megállás, az igehirdetéssel nem lehetett leállni, így Szamuely a nyilvánosság számára inkább a magával hozott vadonatúj orosz filmekkel és a bennük bemutatkozó szép új világgal büszkélkedett. A propaganda-hadviselés a frontokon egyébként kölcsönös volt, a katonai vezetők megdöbbenésére a hírszerzők olykor lelkes propagandistákként, a propagandisták botcsinálta hírszerzőkként viselkedtek. A propagandaállam igazán elemében érezte magát a lélektani hadviselés új keletű fegyvernemében, ügynökeik a hadműveleti időszakon kívül többé-kevésbé zavartalanul tevékenykedhettek, és a demarkációs vonalon általuk begyűjtött információk mennyisége vetekedhetett a harcok során ejtett foglyoktól származókkal.[104] Az őrség által az unalom oldására kezdeményezett beszélgetések során, egy-két közösen elszívott cigaretta mellett nagyjából ugyanazok az információk cserélhettek gazdát, amire a fogolykikérdezések során is kíváncsi volt a hírszerzés. Májusban szinte zavartalan munka folyt, amelynek során vélhetően jóval több csehszlovák katonával létesítettek kapcsolatot, mint ahányat a júniusi harcok során a Vörös Hadsereg fogságba

ejtett. De a sötétben bujkáló ellenforradalmárok is akadálytalanul mozogtak a fegyverek zajától nem háborgatott csendes, déli demarkációs vonalon, egy jelentés szerint egyik bázisuk egy kiskunhalasi hentes volt, akinél vasárnapra vesepecsenyére jelentkeztek be, jó ebédhez szólt a nóta – és a víg kedvben és kétes információkban utazó ügynökök arról sem feledkeztek meg, hogy a finom falatokat tüzes cigánymuzsika kísérje.

Persze e különös háborúban azért voltak sebesültek és halottak is. Bár pontos statisztikája a veszteségeknek nem ismert, a halottak száma a legnagyobb harcok ideje alatt, május–júniusban körülbelül 450 volt.[105] (Vagy több: az V. hadtesthez tartozó kaposvári vörös 44-es dandárnak a kisalföldi frontra vezényelt három zászlóaljából elesettek számát 60-70 főre tették később a visszaemlékezők! A vörös villámháborúban – főként Érsekújvár alatt – a híres somogyi „rosseb bakák" közül is számosan odavesztek, akiknek kiléte alig ismert; a szervezett munkások – így a cukorgyáriak, vasutasok – mellett a magas zsold miatt 17-20 éves falusi árvagyerekek, pusztai szolgalegények, cipőgyári segédek és téglagyári napszámosok is felcsaphattak katonának, akiket nem vártak itthon szaktársak, talán család sem, így az idegen föld porába szúrt sírjelük és emlékezetük is gyorsan elenyészett.[106]) A hadüzenet nélkül vívott háború áldozatainak jelentős csoportját alkotják azok a hadifoglyok, akiket közvetlenül a megadást követően lőttek agyon. Május 23-án, az ún. második miskolci csatában, Onga és Gesztely községben például álmukban lepték meg a 9. budapesti munkás gyalogezred postás zászlóaljának elővédjeit a románok és csehek. A cseh légionáriusok a foglyul ejtett postáskatonákat levetkőztették, kegyetlenül megcsonkították, és kivégezték.[107] Az ongai temetőben 52 vöröskatona sírja található – egyeseket állítólag roncsoló dumdum golyókkal lőttek agyon, amelynek katonai használatát már az 1899-es hágai egyezmény megtiltotta.[108] De nemcsak a csehszlovák hadsereg élt a hadijoggal ellentétes, kegyetlen eszközzel. Ahogy Julier Ferenc, a III. hadtest vezérkari főnöke meg-

jegyezte visszaemlékezéseiben, „a magyarok sem szívesen ejtettek foglyot"! A 6. hadosztály katonái Kassabélánál minden teketória nélkül végeztek a 30. csehszlovák gyalogezred fogságba esett katonáival – ha hinni lehet a beszámolóknak, 900 emberrel! De Verbőczy székelyei sem kegyelmeztek a Branyiszkói-hágó ellen intézett támadásukkor Kelembérnél (ma: Klenov) kezükbe került csehtiszteknek.[109]

A győzelmek *magyar* fogadtatása ambivalens volt. A Budapesti Anarchista Csoport kicsiny csapata a háborúellenes kijelentései miatt 1914-ben agyonlőtt francia szocialistát, Jaurès-t idézte: a szabadságra ártalmas, ha azt karddal terjesztik.[110] A pacifista Babits Mihályt viszont a cseh és román agresszió konzervatív hazafivá tette: „Nekem hiába szónokol akárki a világmegváltásról, itt születtem, ez a talpalatnyi föld elvesztése fáj nekem a legjobban!"[111] Dühkitörését Kassák jegyezte fel, aki maga is hajótöröttnek érezte magát az eszméi nevében kormányzó internacionalista rendszerben. Egy Pest megyei kishivatalnok viszont büszkén jegyezte fel titkos naplójában: „Megmutatták a világnak, hogy él még a magyar, s nem lehet vele packázni."[112] Lowetinszky Jánosnak hívták, cseh-morva származású szülői háttérrel, „magyar vér" talán egy csepp sem csörgedezett benne, de sorai a nemzeti érzés „időjárásálló" erejéről tanúskodtak – hiszen a nemzeti büszkeség diadalait a „nemzetellenes" Vörös Hadsereg aratta. Dilemmájukat az *Internacionálé* dallamára masírozó vöröskatonák maguk is sajátosan oldották fel. A „székely vörös dandár" katonái a zsebükben tartott nemzeti színű szalagot mutogatták Sátoraljaújhelyen.[113] A rendszer értelmiségi támogatói sem feltétlenül a frontra vágytak, a magyar értelmiség – amiképpen 1914-ben is – általában a hátországból szeretett lelkesedni a honvédelmért. „Nagyon jó elvtárs, nagyrészt szervezve van, azonban – tisztelet a kivételnek – mikor egy kis erőt kell mutatnia és a fegyvert kézbe venni, akkor kibúvókat keres, és szinte örömtől ragyogó arccal veszi tudomásul, hogy alkalmatlan" – mondta egy régi szocdem kerületi

munkástanácselnök, mielőtt „szebb jövőt" kívánt a frontra induló munkásbajtársainak.[114] A túlélésre játszó pesti polgár maga sem tudta, mit gondoljon. Álláspontját az író Kóbor Tamás így fejezte ki: „Amikor a gyári munkások csapata komoly-nehéz léptekkel, férfias elszántságú arccal végigkopogott az ablakunk alatt, a lelkünk megremegett, s e remegésbe tisztelet is vegyült. Ah, ezek a mi munkásaink, ezek a magyarok! És hiába reméltük a vereségüket, mégis csak sajnáltuk, mint a mi vérünket, ezeket a komoran nemes alakokat. [...] És győztek, és hősök voltak, magyar vitézséggel és magyar hűséggel telin, s a vörös zászló alatt is a vörös eszme érdekében főképp azzal teltek meg, hogy magyar földet védelmeznek, és magyar földet szereznek vissza idegenektől."[115] Ám Kóbor patetikus szavaival szemben valószínűleg inkább egy kéziratban maradt, „apokrif" szocialista krónika fejezte ki pontosan a kiábrándító valóságot. Vincze Sándor, Kun Béla ifjúkori barátjának visszaemlékezése szerint a Kassa felszabadításának hírére rendezett budapesti ünnepségen csapzottan, közönyösen, minden lelkesedés nélkül felvonuló tömegek éljenezték meg a sikerben fürdeni akaró népbiztosok beszédeit a Parlament előtti téren. Kun Béla és a többi szónok kincstári optimizmusával szemben Bokányi Dezső felmérte az emberek hangulatát, és korholni kezdte őket: „A vöröskatonák szuronya hegyén győzelmesen halad a szocializmus világot megváltó gondolata Prága felé! Hát miért nem ujjongtok? Hát miért lógatjátok földig az orrotokat? Hát nem érzitek, hogy Ti írjátok a legszebb, legragyogóbb fejezetet az emberi nem történelmének véres lapjaira? Talán mert azt érzitek, hogy tökkáposztán és gerslin kell élnetek? Miért gondoltok folyton a gyomrotokra? Hát egy fél liter boron és borjúpörköltön akarjátok felmérni a világhistóriát?"[116]

15. „ÉLJEN A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA, ÉLJEN AZ ELLENFORRADALOM!” – A PROLETÁRDIKTATÚRA ELLENI MÁJUS–JÚNIUSI FELKELÉSEK

A proletárdiktatúra május elején majdnem összeomlott – és bár a vörös háborúban új életre kelt, sokakban vált meggyőződéssé, hogy már nem tarthat soká. A május eleji ingatag helyzetben nem csupán a kiürített területeken, de a megmaradt ország számos, a demarkációs vonaltól távol eső településén is feltámadt néhány napra, olykor csak néhány órára a régi rend. Leginkább persze ott, ahol az alig néhány hete megválasztott direktóriumok a románok közeledésének hírére pánikszerűen otthagyták a gondjaikra bízott településeket. Nemcsak Szolnokon és a Kecskemét környéki tanyavilágban, de magában Kecskeméten, Soltvadkerten, Ráckevén, Balassagyarmaton, Egerben, Gyöngyösön, Hatvanban, Abonyban és Monoron is átmenetileg „fehér gárdák” vették át a hatalmat, vagyis az elmenekülő direktóriumok helyén a régi közigazgatás, a csendőrség, esetleg katonatisztek, illetve a helyi értelmiségi vezetők, papok, jegyzők, orvosok, postamesterek stb. fegyveres önvédelmi alakulatokat szerveztek, vagy inkább rögtönöztek.[1] De még a fronttól távol eső Dunántúlon is fegyveres összecsapásokra került

sor: május elején a Veszprém megyei Devecserben, majd a hónap végén a tolnai Tamásiban, májusban pedig már több helyen lázongások voltak Somogyban, Zalában és Vasban is – ez utóbbi megye ellenforradalmi krónikájába tartozik a szlovén etnikai kártyát kijátszani akaró Mura (Vendvidéki) Köztársaság villámepizódja is.[2]

Nemcsak a muraszombati ellenforradalom, a többi kísérlet is gyorsan elbukott. Nem volt mesterterv mögöttük, sőt semmilyen egységes vezetés vagy együttműködés nem alakult ki falu és falu, vidék és vidék között. Az összefogás hiánya szinte természetes volt, a *nemzeti* társadalom egyébként is homályos képzete az állami hatalom megszokott tereinek és szabályozott intézményeinek felszámolásával kihullott a helyi cselekvések horizontjáról – a föld népének reakcióit nem a nemzeti sérelmek, hanem évszázados minták és indulatok diktálták. A helyi perspektíva szűkössége pedig meghatározta a diktatúrával szembeni paraszti ellenállás mozgásterét. A mezőgazdasági termelő saját szűk életterét védte, így a „város" – azaz a főváros és az ipari népességgel rendelkező vidéki városok – proletárdiktatúrához többé-kevésbé hű karhatalmi egységei egyenként tudtak végezni a kapára-kaszára kapó, de legfeljebb pisztolyra és puskára, esetleg néhány félrehordó ágyúra szert tenni képes gazdacsoportok elszigetelt mozgalmaival. A proletárdiktatúra idejekorán militarizálta az ipari-közlekedési munkásság mobilisabb rétegeit, akik számára a rendszer melletti kiállás szintén nem elsősorban ideológiai alapú volt. És nemcsak a magas vörösőri fizetés miatt estek neki a feltűrt ingujjú földműveseknek, hanem az egyre éhesebb fogyasztók haragját vezették le a terményén ülő, tejét-tojását állataival feletető, a városiak panaszán közönyös egykedvűséggel túllépő, szalonnázó paraszttal szemben. Különösen látványos volt ebben a tekintetben a devecseri és a tamási ellenforradalom forgatókönyve. Az előbbieket a gyorsan riasztott ajkai bányamunkások, az utóbbit a szerb megszállás elől megszökött pécsi bányászok és dombóvári vasutasok segítségével verték le.[3] (A jelentős vasúti csomópont, Dombóvár vasutas-társadalma, főként az alacsonyan képzett pályamunkások jórészt egykori zsellérekből, pusztai cselédekből verbuválódtak – ők sem voltak a módos gazdák barátai.)

Június legelején a Dunántúl nyugati részén azonban épp a vasutasok mozdultak meg – és ebben az esetben félő volt, hogy a tiltakozás, azaz a sztrájk nem marad meg helyi szinten, hanem napok alatt országos méretűvé dagad, megbénítja a szállítást és akár a hadsereg utánpótlását is. A vasúti tisztviselők egy jól szervezett, országos *network* részei voltak, elkülönülő testületi és kulturális identitással. A százezres vasutasközösség szolidaritása, a stratégiai fontosságú közlekedési iparág mindennapos működtetésében nélkülözhetetlen „csapatmunka" tapasztalata és az olajozottan működő vasúti hírszolgáltatás könnyen formálhatott a rendszerrel szembeni alaktalan ellenérzésekből és termékeny indulatokból aktív és tudatos politikai ellenzéket. „Éljen a szociáldemokrácia, éljen az ellenforradalom!"[4] A soproni vasutasok Győrbe továbbított sztrájkfelhívó táviratának zárósorait bizonyosan nem Bethlen István és Gömbös Gyula fogalmazta, hanem 1919 tavaszának reálpolitikája: szocialista visszatérés kell a március 21-ei vértelen államcsínnyel megfojtott demokratikus kibontakozáshoz. Néhány rövid hónap múlva a két „éljen" furcsa párosa újra szétvált, hogy áthatolhatatlan szakadékként különítse el az elkövetkező száz év magyar politika nyelveit, de *ekkor* még naiv remény volt, és a diktatúra legfőbb félelme. Ráadásul a vasutas-társadalom osztálylogikát felrúgó összetételével, százezres tömegével, képzett és elkötelezett hivatalnokaival és a munkásarisztokráciához tartozó fegyelmezett, ám öntudatos „szakijaival" – mint a sokat kereső mozdonyvezetők vagy a forgalmi irányítás személyzete – egyszerre volt a munkásmozgalom külön utakon járó társa és a modern polgárosodás egyik magyarországi „sikerágazata".[5] Ellentétben a kovácsokkal, szabókkal, asztalosokkal, pékekkel stb., a kizárólag nagyüzemi formában létező vasutasiparnak nem volt kis- és kézműipari hagyománya, így a tökéletesedés technicista jövőjének a történelem terhétől

felszabadult megtestesítője lehetett.[6] A felgyorsult idejű századelő „IT-szektora" minden tekintetben „trendi" volt – a kisvárosi korzók leányai az állomásra berobogó gőzösök füstfelhőjéből kibontakozó mozdonyok csillogó magasát kémlelték, és tekintetük hol a kihajló, csokornyakkendős masiniszta büszke ábrázatán, hol a fényesre kefélt egyenruhában szalutáló fiatal kalauz kesztyűs kezén pihent meg – eközben a MÁV budapesti mérnökei tervezőasztalaikon már a fővárosból induló vasútvonalak villamosításán gondolkoztak.[7] Ahogy az ábrándos leányokat, úgy a Tanácsköztársaság mérnökeit is az ismeretlen messzeség ígéretei hozták lázba, így a vasutasok ellenforradalmát nehezen lehetett a letűnt múlt ósdi reakciósainak nyakába varrni. A sztrájkba lépő szombathelyi, soproni és székesfehérvári vasutasok végül ugyan nem rántották magukkal a legfontosabb dunántúli vonalak személyzetét sem – Sopronban, Szombathelyen is csak néhány órára bénult meg az élet –, de követeléseik a társadalom nagy részében uralkodó elégedetlenséget fejezték ki. A „vasútiak" nem akartak katonának menni, nem akartak az egyenlőség társadalmába sem betagozódni, nem engedtek sem a kiváltságos vasúti illetménytáblából, sem a szabad utazási igazolványból, amelyek mind-mind évtizedes küzdelmek eredményei voltak. És legfőképpen nem akarták, hogy a hatalom urai egyre kevesebbet érő nagy szavakkal és nagy címletű, de értéktelen fehérpénzzel fizessék ki őket. A vasutasok ragaszkodtak az aprópénzhez, a „fehér" kétszáz koronás helyett a „piros" kétkoronásokhoz, a „kék" ötveneshez és százashoz. A pénzválság május végére már általánossá lett: az ún. fehérpénzben adott fizetés kétszáz koronásait kézlegyintéssel intézték el a piacokon: lisztet, tojást, tejet és zsírt a termelő csak a régi, ún. képpénzért, illetve iparcikkért, esetleg ruháért adott. A vasutasok imponáló presztízsét jelezte, hogy a proletárdiktatúra soproni erős embere, Entzbruder Dezső katonatanácsi biztos is igazat adott nekik: „A vasutasságtól kiindult mostani mozgalom irányítója a magyar nép. Ennek el kellett jönnie. Jöjjön olyan uralom, amely proletár akaraton nyug-

szik. Ez a kormány nem adott semmit a vasutasoknak, csak a fehér pénzt, attól megdögölhet."[8] A szabadidejében virtuóz zongorajátékával feltűnő Entzbruder mögött ekkor állt már néhány kegyetlen gyilkosság, de most megingott: azt érezte, a vasutasok a tiszta proletáruralmat akarják a pesti „szalondiktatúrával" szemben – és ezzel ő, mint a soproni szélsőbalos Trockij-kör alapítója, azonosulni tudott. (A soproni trockisták egyedüli ismert akciója a helyi kommunisták által betiltott szabadkőműves csoport szétverése volt.[9]) A soproni direktórium elnöke, Knapp Gábor már óvatosabb volt, azt mondta: „A Tanácsköztársaságnak sem életben maradását, de a bukását sem Sopronban intézik el. Sopron helyezkedjék a várakozás álláspontjára, és addig is, minden körülmények között védjük meg ebben a városban a rendet."[10] Igaza lett, bár 1919 őszén sem Entzbruderen, sem rajta nem segített semmi, hideg szántóföldeken végzett velük az ellenforradalom hideg puskagolyója. Kun Béla – a frontról különvonatán Budapestre érkezett Landler Jenő nyomására – a vasutasoknak megígérte követeléseik teljesítését, de amikor Landler visszautazott, Kun inkább azt indítványozta a Forradalmi Kormányzótanács június 4-ei esti ülésén, hogy a Dunántúlt nyilvánítsák hadműveleti területté, és hozzáfűzte: „Minden vasutas és postás, aki a munkát engedelem nélkül abbahagyja, a vasút és posta üzemét szabotálja, rögtönítélő bíróság elé állítandó. A vasúti és postai üzem megrongálóját, vagy aki erre felbujtat, feltétlenül halállal büntettetik."[11] Kun saját javaslatát annyira komolyan vette, hogy a kivételes felhatalmazás birtokában maga sietett volna rendet teremteni, vasutasokat veretni és akasztófát állíttatni, de végül Szamuely Tibor, Jancsik Ferenc és Vántus Károly érdemesültek erre a megbízatásra. Szamuely tehát ismét szabad kezet kapott, hogy rendet rakjon a hadműveleti területté nyilvánított Dunántúlon, de végül Landler ismételt közbelépése, illetve a fővárosi vasutas-szakszervezeti vezetők fenyegetése, hogy ha dunántúli kartársaikat retorziók érik, ők is csatlakozni fognak a munkabeszüntetésekhez, meghátrálásra késztette Kun

Bélát. A vasutasok katonai behívását felfüggesztették, gazdasági követeléseikről tárgyalások kezdődtek, és Landler dörgedelmes parancsára a vasutasélétek sorsát kivonták Szamuely hatásköréből. A nyugati végekre rögtön útnak induló teljhatalmú biztosnak így is akadt bőven tennivalója – és egy ideig „tandemben" mozogtak a szintén riasztott Korvin Ottóval.[12] A vasutassztrájk nyomán június első hetében Vas és Sopron megyékben is fellobbantak tiltakozások kis tüzei, de gyorsan el is hamvadtak. (Kőszegen Szamuely 25 perces tárgyalást követően lövetett agyon két embert, Korvin közben Kun Bélával beszélt telefonon.) De nem csak az ismert pesti rosszfiúk legénykedtek a nyugat-magyarországi gátakon. A nagycenki ellenforradalmárok ellen újra az éhes „város" szállt harcba: június 4-én éjjel az egyes soproni szakszervezetek tagjai, vasmunkások, nyomdászok, pincérek, színészek és diákok megszállták a várost. Másnap a korábbi „baklövését" kétszeres buzgósággal jóvá tenni igyekvő Entzbruder menekült selmeci diákokkal, brennbergi német bányászokkal, valamint a parancsnoksága alatt álló helyi vöröskatonákkal kiegészülve kiment a kőpházi „frontra", és nemsokára széjjelszórta az egységes vezetést nélkülöző lövői, röjtöki és nagycenki parasztokat.[13] A harkai dombra felcipelt városi díszágyú három lövése végzett a „fehér" reményekkel, a találatot kapott nagycenki vendéglőből menekült, aki tudott, az udvarán hagyott üstben félig elkészült sertéspörkölttel pedig már a kiéhezett brennbergi bányászok és a sovány selmeci diákok végeztek.[14] „Az ellenforradalmat szinte csupa civil verte le" – emlékeztek később a furcsa csatára a részt vevő veteránok.[15] A felkelés leverése után az időközben a helyszínre érkezett Szamuely irányította vészbíróság másfél tucat embert küldött a halálba. (Korvin ekkor már nem volt jelen.) A nyugat-magyarországi kivégzések helyszínei Kőszeg (június 6.), Sopronkövesd (június 7.), Felsőlövő (június 8.), Csorna (június 8.) és Kapuvár (június 8.) voltak. A gazdag határvidék „bűnös lakosságát" kegyetlenül megsarcolták a Szamuely kíséretében levő terrorista csapatok. Piros pün-

kösd napján Csorna katolikus lakossága a premontrei prépostság székháza előtti akácfákra felakasztott polgárainak közszemlére tett holttesteivel, állatállományának 10 százalékával és képpénzkészleteinek elkobzásával fizetett „bűneiért" a haragvó kommunista vezérnek. A sarcot is a forradalmi törvényszék vetette ki, az elrabolt szalonna, tojás és lábasjószág az éhes Budapest kivételezett konyháira került – és jutott belőle a népbiztosok asztalára is.[16] Míg más vidékeken az egyre nehezebbé váló közellátási helyzet, errefelé a polgárosodó paraszti birtokot sújtó rekvirálások – közöttük is elsősorban az ún. lósorozás – és a mélyen vallásos vidék önérzetét sértő, durva egyházellenesség katalizálta a fegyverre kapó gazdatársadalmat és a tiltakozások élére álló falusi-kisvárosi papi-tisztviselői-katonatiszti rétegeket. A felkelők az osztrák határ közelsége miatt biztatást kaptak a szerveződő bécsi és grazi emigrációs központoktól is – de nem sokat értek vele: a „vörös városok", Győr, Magyaróvár és Sopron jól tartott vörösőrei és fanatizált vasútbiztosító osztagai újból legyőzték a falut. Kapuváron a kegyetlen rituálék közepette végrehajtott kivégzések során egy ügyvédnek és egy községi bírónak, akiket halálra ítéltek, de akiknek utóbb kegyelmet adtak, állítólag kezet kellett fogniuk a felakasztott emberekkel, és azt kellett nekik mondaniuk: „Látod, miért nem nyugodtál meg a dicső proletáruralomban, most így kell bűnhődnöd!"[17]

A megfélemlítő akasztások, amelyekről gyorsan lábra kaptak a rémhírek, néhány hét múlva a Duna mentén ismétlődtek meg, csak jóval nagyobb léptékben. A Duna–Tisza közi „ellenforradalom" láncreakció-szerűen terjedt községről községre, és kiterjedt a szomszédos Tolna megyére is, a Duna mindkét partján, észak–déli irányban, mintegy 80-100 kilométer hosszan és 20-30 kilométer szélességben. Ugyanakkor – az előzőleg ismertetett dunántúli eseményekkel együtt – kétséges, hogy az eseménysor mennyire volt nevezhető – akár csak idézőjelben is – „ellenforradalomnak": Ideológiai tartalma kevés volt, előkészítettsége semmi, ám földrajzi kiterjedése, támogatottsága igen tekintélyes. Résztvevőinek

megfogalmazása szerint ez is egyfajta „parasztforradalom" volt. Ahogy az egyik kiskunlacházai felkelő – egy kocsmáros fia – megfogalmazta: „Most elérkezett a parasztforradalom, amely benneteket fel akar szabadítani a rabló kommunisták igája alól. Szabadok leszünk, nem fognak kirabolni minket."[18] A motiváció a paraszti küzdés és önkizsákmányolás – ha úgy tetszik, a kisgazda polgárosodás – értékrendjének alfáját és ómegáját foglalta mindebben össze: a magántulajdon védelmét. A résztvevők nem olvastak hadászati munkákat, és nem készítettek haditervet sem; a világháborút megjárt veteránok harcmezőkön elsajátított tapasztalata és a lefegyverzett vörösőröktől zsákmányolt ágyúk biztosították az első napok hadi sikereit. A parasztok lehetetlen fegyverekkel és félrehordó ágyúkkal lődözték ki magukból a dühüket. Kidolgozott tervek helyett az alkohol öntött a résztvevőkbe bátorságot – legalábbis a felkelés leverése után Apostagon egyértelműen a leitatott parasztok részegségének hangsúlyozásával próbálták enyhíteni a faluközösség kollektív politikai felelősségét, és persze a „szomszédokra" kenni mindent, amit lehet: „9 solti szekéren jött be a községbe 9 szekér felfegyverzett részeg solti eltévedt emberrel, kik a mi békés községünkre fegyverrel támadtak, hogy álljon az oldaluk mellé, s amikor kivonultak a községből, akkor velük együtt kivonult az ellenforradalom is. […] Amikor utánuk eljöttek a [duna]vecsei fehérek, első dolguk volt a kocsmák kinyitása. Ennek következménye lett az, hogy egypár berúgott részeg, magáról megfeledkezett apostagi ember, kik eddig is szemetje és söpredéke voltak a dolgozó proletároknak, hangosan kiabáltak a munkástanács egyik-másik tagja ellen. Csak ezek a magukról nem tudó, részeg emberek álltak a fehérek rendelkezésére pár belekényszerített kisgazda kivételével."[19] Berúgni általában nem minősül politikai tettnek, de az Apostagi Munkás- és Katonatanács tagjai láthatóan arra törekedtek, hogy szeszt tilalom ide vagy oda, az alkohol vigye el helyettük a politikai felelősséget amiatt, hogy nem bizonyultak a proletárdiktatúra éber őreinek.

Mint azt Romsics Ignác meggyőzően kimutatta, a június 21–25 közötti Duna-melléki események ellenállnak a politikai-ideológiai értelmezések megszokott logikájának.[20] A Tanácsköztársaságot fenyegető legnagyobb mértékű fegyveres felkelésben részt vevőket a Tanácsok Országos Gyűlésén meghirdetett, a vidék parasztságát fogyasztóként és termelőként egyaránt sújtó elosztási politika, illetve a sorozásról szóló rendelet háborította fel. Tiltakozásukat nem a „burzsoázia" áknamunkája, és nem is a politikai szembenállás szervezte meg; legkevésbé pedig a készülődő pesti ellenforradalom. A felháborodás nyilvánvalóan a proletárdiktatúra korábbi népszerűtlen intézkedéseinek mérgezett talajából nőtt nagyra – ám a június végi, Duna-melléki eseményekben leginkább a történelem kiszámíthatatlan hatalma érvényesült, a tettek jártak a gondolkodás előtt. A négynapos parasztforradalomnak nem is voltak igazi vezetői, a közös felháborodás elemi ereje ragadta magával a helyi társadalom legkülönbözőbb rétegeit. Még a helyi zsidó lakosok is csatlakoztak a fehérekhez, annak ellenére, hogy Dunapatajon – a felkelés egyik központjában – a felkelők pünkösdi királysága rögtön zsidóüldözésbe fordult, és egy antiszemita indítékú gyilkosságot is elkövettek.[21] A „zsidó diktatúra" képzete a Pestről érkezett és hamar meggyűlölt politikai megbízottak alakjában összefonódott a „nadrágos ember" jól ismert figurájával. Már csak azért is, mert a falu erősen hierarchikus világának természetes, nem paraszti státusú vezetőit is inkább győzködni kellett a rendszer elleni fegyveres felkeléshez való csatlakozásra: „[A] parasztság az intelligenciát, mely mindenütt közömbös letargiában van, és a felszabadulást *kívülről várja*, kényszerítette a forradalomban való részvételre."[22] Az alig néhány óra alatt magas lobot vetett parasztforradalom Kalocsa környékén a férfilakosság 35-45 százalékát soraiban tudhatta, és bár északabbra ez az arány jóval kisebb volt, a fegyverre kapók száma összességében bizonyosan több ezer főt tett ki.[23] Június 22-én, a Duna bal partján három járás három tucat települése volt a felkelők kezén Kunszentmiklóstól

Érsekcsanádig, míg a Duna jobb partján, Tolna megyében jó másfél tucat települést kerített hatalmába a paraszti tiltakozás. A paszszív többség persze inkább kivárt, vörös érzelmű „bázis" viszont szinte sehol sem akadt a városokon kívüli vidéken. A résztvevők borral, pálinkával és dacos keserűséggel tüzelt bátorságával szemben a paraszti józanság legfeljebb a padláslyukban váltogatott fehér és vörös zászlók egyidejű készenlétben tartásában mutatkozott meg, no meg abban, hogy ahol jelentősebb vörös csapatok állomásoztak, nem került sor fegyveres felkelésre.[24] A lázadás leverése komoly erők összpontosítását kívánta meg, mert ellentétben Sopronnal, itt helyi támogatóknak teljesen híján voltak a kommunisták. A rendteremtés csak több hullámban érte el célját, a gyenge és gyakran a felkelők oldalára álló helyi vörösőrosztagok lefegyverzése miatt a Vörös Hadsereg reguláris erőinek a segítségét is igénybe kellett venni. Három hadtest alakulatai, a Vágó Béla parancsnoksága alá tartozó I. és a Haubrich vezette IV. (budapesti) hadtest a Duna bal partján, Pogány József II. hadteste pedig Tolnában vett részt a felkelő tűzfészkek szétverésében. A fellázadt települések visszavételéért folytatott, egyenlőtlen kimenetelű harcok mintegy 100 helyi lakos életét követelték, ennek felét a június 23-ai dunapataji ütközet halottjai tették ki. A megtorlás során aztán a helyi forradalmi törvényszékek és Szamuely Tiborék Budapestről érkezett páncél- és teherautókkal felszerelt különítménye, a Lenin-fiúk megközelítőleg ugyanennyi embert (a források alapján: 75–90 főt) végeztek ki.[25] Szamuely Dunapatajon minden formalitás nélkül, kerítésnek dőlve, néhány szóban adta ki az utasításait: „Ez mehet, akasszátok fel!" „Ezt vigyétek!" stb. Brutális kegyetlenséggel, néha templomtornyokból leszaggatott harangkötelekkel folyt az akasztás, a holttesteket meggyalázták, sárral kenték össze, a hozzátartozóktól pedig megtagadták, hogy megadják nekik a végtisztességet. A IV. hadtest 40. vörösőrezredének parancsnoka, Fehér Imre és törzskara tiltakozott a sebesült felkelőkkel szembeni, minden emberiességet nélkülöző brutális bánásmóddal szemben – mire Szamuely őt

is akasztással fenyegette meg.[26] Ráadásul Fehér ezredes saját pesti katonái előtt is elvesztette a tekintélyét, amikor a bikacsökkel félholtra vert öreg parasztok láttán nem bírta könnyeit visszatartani. A munkanélküli angyalföldi és újpesti vasasokból toborzott karhatalmistáknak tetszett az állig felfegyverzett Lenin-fiúk parasztverő, kegyetlen mókája, és kinevették az idegösszeomlást kapott parancsnokukat: „Micsoda ezredes az, aki sír?"[27] Ők inkább diadalmasan ordítottak egy-egy látványosan sikerült akasztás után.[28] Fehér Imre Kalocsán egy őrnagy bajtársa életéért kezeit összetéve, térdre roskadva könyörgött Szamuelynek, akinek jólesett a világháborúban magát többszörösen kitüntetett, hős parancsnok példátlan megalázkodása: végül elengedte a halállal fenyegetett tisztet.[29] Fehér ezredest nem hagyta nyugodni a lelkiismerete, és hazatérése után beszámolt tapasztalatairól Haubrich hadtestparancsnoknak. Ez utóbbi felszólítására készített részletes jelentései nem csupán Böhm Vilmoshoz, hanem a nagy befolyású olasz misszió vezetőjéhez, Romanelli alezredeshez is eljutottak – ám a Politikai Nyomozó Osztály vezetőjéhez, Korvinhoz is.[30] Szamuelyt június 26-án indoklás nélkül visszahívták a Duna–Tisza közéről, és a vizsgálat meg is indult, ám a vádlóból hamarosan vádlott lett.[31] Fehér ezredest letartóztatták, valószínűleg a sértődött Szamuely kezdeményezésére és Korvin parancsára. „Nem tűröm a külföldiek beavatkozását" – ordította Szamuely még Kun Bélának is a telefonba, és bár Fehér ezredest Romanelli közbelépésére szabadon bocsátották, előtte, az Országház épületében a felismerhetetlenségig összeverték a Lenin-fiúk, a testén nem maradt egy 20 filléres nagyságú ép hely.[32] A nyomorékká tett, katonai becsületében is összetört katona végleg ideg-összeroppanást kapott, és többé nem gyógyult fel megpróbáltatásaiból. 1919 novemberében a fájdalomcsillapítóként szedett veronál-túladagolásban halt meg.[33]

A Lenin-fiúk és budapesti vörösőrök által pacifikált vidéken ezután többnyire néma csend honolt, a gombamód szaporodó politikai megbízottak pedig gyakorlatilag büntetlenül fosztogattak Kalocsán

és környékén. Mintegy 1500 ember menekült a déli demarkációs vonalakon túlra, közülük legalább 600-an lettek Horthy katonái a szerveződő Nemzeti Hadseregben.[34] A Duna–Tisza közötti ellenforradalom parasztinges férfiait is csak homályos csoportképekről azonosíthatjuk, még kevésbé ismerjük a tiltakozások női történetének egyéni motivációit. Asszonyokat láthatunk egybeverődve, piros blúzokban és barna fejkendőkben, és meglepően sokszor látjuk átlépni az alárendeltség számukra kijelölt határvonalait – ezeket a határátlépéseket a korszak nyelve úgy hívta: asszonylázadások. A Kalocsán Szamuelyvel együtt akasztató városi katonai parancsnokot, Gábor Mózest Cegléden megverték a zsírhiány miatt tüntető asszonyok.[35] Az alföldi Jászberényben is a nők voltak azok, akiknek nem tetszett a diktatúra. Itt is a lisztet követelő asszonyok éhségtüntetése lett az okozója a júliusi 13-ai vérfürdőnek. Hiába hívták a helyi vörös hatóságok Bokányi Dezső szónoki tehetségét segítségül, és ő hiába prédikálta az összegyűlt proletároknak, hogy a hiányzó kenyerüket fegyveresen keressék a románok által megszállt Tiszántúlon, fennhéjázó szavait dühös tiltakozás nyelte el, és végül a vörösőrség gépfegyvereinek golyói szórták szét a tüntető férfiakat és asszonyaikat. 11 halott és 36 súlyos sebesült maradt az utcakövezeten, férfiak, nők, gyerekek, a pórul járt proletárvezér pedig hatalmas szolgálati gépkocsijával gyorsan kereket oldott.[36] Négy nappal később megjelent a városban Vágó Béla hadtestparancsnok, aki a település polgáraira 3 millió korona hadisarcot rótt ki. „Pénzt vagy életet" – biztatta a megrettent és gyászoló asszonyokat Vágó, és a hatalmas hadisarcot az utolsó fillérig bevasalta.[37] Győrben szerencsésebbek voltak az asszonyok: maguk mellé állították a helyi vörösőrséget, és kiszabadították fogva tartott társaikat – akiknek szintén ugyanaz volt a bűnük: számon kérték a kenyérhiányt és az éhezést a nagyhangú férfi vezéreken.[38] A proletárnők 1919-es világa a hazai „protesztmozgalmak" kultúrtörténetének alig ismert fejezetét alkotja. Az 1919-es diktatúraellenes ellenállás meg nem írt története meglepően nagy részében

nőtörténet. Bátor, névtelen nőké, akiket nem érdekelt sem a világforradalom, sem a területi integritás, annál inkább kisgyermekeik tejesbögréje, amelybe napról napra nagy küzdelmekkel varázsoltak valamilyen pótélelmiszert. Az üres boltok előtt dühösen sorban álló, férjüket a frontra el nem engedő vagy onnan hazaszöktető munkásfeleségeké, akik nem férnek bele sem a forradalmi, sem az ellenforradalmi hőseposzokba, amelyeket vagy férfiak írtak, vagy férfiaknak írták.

Egy ilyen gyakran megidézett, férfi hősepósz keretezi 1919. június 24-e históriáját is, a Tanácsköztársaság alatti fegyveres ellenállás legismertebb – mindenesetre legtöbbet idézett – fejezetét. Ezen a nyári napon a fővárosban is bebizonyosodott, hogy a proletárdiktatúrát belső nemzeti ellenállás nem fogja felemészteni. A ludovikás ellenforradalom, a dunai monitorok tüzelése a Szovjetházra ijedséget okozott ugyan a kommunista vezetés soraiban, de talán Kun Béláék is azon lepődtek meg leginkább, mint az elhamarkodottan cselekvő katonatisztek: sem a főváros polgársága, sem a külvárosok elkeseredett munkássága nem lázadt fel. A Hadügyi Népbiztosság osztályvezetőjeként dolgozó Lemberkovics Jenő százados és a parancsnokaik által veszélyes hősiességbe hajszolt ludovikás hadapródok egyedül maradtak egy hamis reményekre alapított és hibás számításokra épülő haditerv szerencsétlen áldozataiként. Lemberkovics úgy búcsúzott el feleségétől június 19-én reggel, hogy legyen nyugodt, „néhány nap múlva lesz újra tisztiszolga, szakácsné, szobalány, minden".[39] Lemberkovics nem tudta visszahozni az Édes Annák világát: letartóztatták, a budapesti kerületi vörösőr-parancsnokság Zrínyi utcai épületébe vitték, majd mikor a dunai naszádokról elkezdődött a lövöldözés, a zűrzavarban egy politikai megbízott, Weisz Fülöp a vele együtt őrizetbe vett segédtisztjével együtt lelőtte, és diadalmasan jelentette, hogy „két emberi mivoltából kivetkőzött állatot" egy-egy lövéssel leterített. Az asztalossegédből lett gyilkos jelentésének zárómondata a jobboldali folklórban borzongató szállóigeként él azóta is tovább: „Elvtársaim;

mert ha elvünkről van szó, egypár száz hulla az nulla."[40] Lemberkovics százados segédtisztje túlélte a lövést, a százados viszont nem; másnap reggel halt meg a Rókus Kórházban, nehéz agóniájában azt kiáltozta félrebeszélve az orvosnak: „Zsidók ne nyúljanak hozzám, mert a zsidók öltek meg!"[41] A város egyébként is tele volt antiszemita izgatással, az előző napokban a Krisztinavárosban már a megzavart úrnapi körmenet résztvevői is zsidóveréssel válaszoltak az oltáriszentséget kigúnyoló kommunista provokációra.[42] A június 24-ei lázadás egyébként a korábbi, április–májusi ügyetlen katonatiszti-rendőrtiszti összeesküvés-féleségekből nőtt ki, amelyek során mindig hamarabb elkészültek a miniszteri listák, mint a lelepleződést megelőző óvintézkedések. A lázadásnak gyakorlatilag egyetlen igazán tekintélyes politikus kölcsönzött tekintélyt: Perényi Zsigmond, korábbi máramarosi főispán, Tisza István 1913–1917 közötti kormányának belügyi államtitkára, ám őt is idejekorán lekapcsolta Korvin Ottó kitűnően működő kémszolgálata.[43] Az egységes irányítást és a megbízható információátadást egyaránt nélkülöző mozgalom gubancos hálóját mind elkeseredettebben szövögető – részben a Hadügyi Népbiztosságon, részben a IV. hadtestnél, illetve a dunai flottillán szolgálatot teljesítő – tisztek reménysége a szociáldemokrata Haubrich József volt, a budapesti IV. hadtest „vasas" parancsnoka, akiben Kun Béláék kevésbé bíztak meg, mint a budapesti gyári ezredek élére általa helyezett magas rangú, tényleges tisztek, akik már abból is biztatást merítettek, ha a „keresztény" Haubrich a közös poharazgatások alkalmával „büdös zsidóknak" nevezte a kormányzótanács urait. Haubrich nem vett részt az összeesküvésben, és tisztjei célzásait sem vette komolyan. Annak ellenére, hogy úgy érezte: lehetetlen rendszer az, ahol ő, az egyszerű öntőmester és egykori szakaszvezető parancsol a világháborúban atyaisteneknek számító századosoknak, őrnagyoknak vagy éppen ezredeseknek. Emellett tényleg nem is rokonszenvezett a *Vörös Ujság* vezércikkíróinak világforradalmi körmondataival és sűrű Marx-idézeteivel sem, valamint

irtózott a Kun és Vágó kegyéből randalírozó terrorcsapatok csirkefogóitól is, akiknek Batthyány-palotai főhadiszállását az ő tevékeny közreműködésével számolták fel májusban. Haubrich viszont egy dologban biztos volt: nem akart felnevelő közössége, a vasasok tömegeivel szembe menni, nem akart „osztályáruló" lenni. Amikor harctéri parancsnoka, a vasashadosztály általa felkért vezetője, Hőnig Vilmos őrnagy színvallásra próbálta bírni, fejét kezei közé temetve azt suttogta: „Miért is nem maradtam inkább az öntőmintánál?"[44] Nemzeti érzelmű tisztjeit ugyan kiszedte Korvin pribékjeinek karmaiból, de nem lett a magyar Noske, aki a munkások és a hadsereg között hidat képezve antikommunista tartalommal újítja meg a szociáldemokráciát. Haubrich csak akkor mozgósította volna a parancsnoksága alá tartozó gyári ezredeket, ha látja, hogy azok *maguktól* is megindulnak a nemzeti jelszavakra és a fehér zászló hívására. Mint kitűnt, a szakszervezeti irányítás alatt álló gyári munkásság három hónap kommunizmus után, a krónikussá lett áru- és élelemhiány ellenére sem volt erre hajlandó.

A felkelők elfoglalták a József telefonközpontot, és elsáncolták magukat a Ludovika Akadémián, de a katonai hatalomátvétel nem terjedt túl néhány kaszárnyán és az óbudai kikötőkből nemzeti zászlókkal kihajózó dunai hadihajókon, amelyek három ágyúlövést eresztettek a Duna-parton álló Szovjetházra, a népbiztosok lakóhelyére. A falak ugyan megremegtek, és kitört jó néhány ablak is, ám a bölcsészekből lett kommunista vezetők, Korvintól Kunig és Sinkótól Lukácsig nem veszítették el lélekjelenlétüket. Az első ijedség elmúltával gyorsan átléptek a Szovjetház gránát repesztette üvegszilánkjain, és megállapították, hogy a „burzsoá" város néhány ijesztő lövés ellenére is csendes maradt – a külvárosokban ugyan a házmesterek beszedték a vörös zászlót, de egyelőre még nem tudták eldönteni, kitehetik-e a nemzeti színűt lobogót. Közben a kommunista vezetők estére gyámságuk alá helyezték a habozó Haubrichot, akit telefonálni sem engedtek egyedül. Kun a Lenin-fiúkkal körbevéve, revolverrel a kezében és ordítozva érkezett meg a hadtestparancs-

nokság székhelyére, a Dorottya utcai Magyar Király Szállodába, és hamarosan a helyzet ura lett. A három Béla (Kun, Szántó, Vágó) által diktált parancsok a vasashadosztály egységeihez a tehetetlen dühtől reszkető Haubrich nevében mentek ki, így igazából azok verték le a tiszti lázadást, akikre a lázadás sikerében a tisztek számítottak: Haubrich és a Hungária körúti vörös tüzérlaktanya (ekkoriban: Engels-laktanya) 1-es és 32-es vörös gyalogezredének a proletárdiktatúra pártján maradt legénysége.[45] A dunai flottilla néhány hajója ugyan sikeresen megszökött a kommunizmusból, de a katonai puccs nem tudott kibújni a kadétruhából és a fehér tiszti kesztyűből. A hajókon sem: az egyik monitor fehér tisztjei és vörös legénysége egymással keveredett tűzharcba.[46] Végül a nemzeti érzelmű tisztjeivel szívesen kocsmázó Haubrichra hárult az a feladat is, hogy a harcokban elesett 18 vöröskatona nyitott sírja felett megfenyegesse a „bűnös Budapestet". Az 1919. június 29-ei temetésen azért volt bűnös Budapest, mert „fehér" volt, 1919 novemberében, Horthy bevonulásakor pedig már azért, mert vörös rongyokba öltözött.[47] A megtorlásként beígért nyilvános akasztások a Nagykörúton az olasz misszió vezetőjének, Romanelli alezredesnek a határozott fellépése nyomán elmaradtak, de a diktatúra elleni felkelések gyors összeomlása megmutatta, hogy a világforradalomra alapított, külpolitikailag mégis teljesen elszigetelt rendszer *még mindig* rendelkezik annyi hazai támogatóval, hogy azokat a döntő pillanatokban a maga oldalán, de legalábbis ellenfeleivel szemben sikerrel mozgósítsa. Az ellenforradalmi röpiratok nem a nép nyelvén vannak írva – tájékoztatta Bethlen grófot Teleki grófnő bécsi lakásán Kiss Dezső, a Külügyi Népbiztosság „retek" tisztviselője, de mire megírta volna a maga közérthető anyagát, a román szuronyok már elvégezték azt, amit az arisztokrata akcentus nem tudott megoldani.[48]

16. „GYENGE A SZOVJET?" – HOGYAN LETT A GYŐZTES VÖRÖS HÁBORÚ DIADALA

Ám júniusban Kun Béláék kezéből is kezdett kicsúszni a merész társadalomátalakító kezdeményezések néhány hónappal korábban oly magabiztosan megmarkolt gyeplője. A június eleji Országos Földmunkás Kongresszuson felzúdulás fogadta a földtörvény Hamburger Jenő által beterjesztett tervezetét, amely jogok és érdekeltség nélküli, állami jobbágyokká fokozta volna le a mezőgazdasági munkásságot.[1] A Városi Színház épületében a Hamburger népbiztos kegyében sütkérező, bricsesznadrágos gazdatisztek sokasága között alig lehetett észrevenni a megjelent kevés számú valódi agrárproletárt. Ők arról érdeklődtek hangosan-haragosan, hogy hová lett bálványuk, Csizmadia Sándor – és ellenségesen hallgatták Kun semmitmondó frázisait a munkás–paraszt forradalmi szövetségről. Végül a vidéki szocdem politikusok – elsősorban Jócsák Kálmán, Csongrád megye direktóriumának vezetője – elérték, hogy a botrányos tervezetet visszavonják.[2] A földműves kongresszus kudarca megmutatta, hogy a budapesti vezetés tudathasadásos állapotba került legnépesebb vidéki bázisát illetően. Kun

Béla aggódva kérdezte Jócsák Kálmántól, lesz-e az Alföldön *Vendée*, azaz szegényparaszti ellenforradalom. Nem rajta múlt, hogy nem lett, hanem a csongrádi földosztó direktóriumokon és a praktikus Jócsákon, aki állami gazdaságok helyett vetőmaggal segítette a Tisza menti kis és nagy gazdaságokat. Meg is lett az eredménye: 1919-ben a gabona rekordtermést hozott – csak éppen a lágy kenyérnek való „életet" a román hadsereg vitte el, az aratás után. Budapesten a marhahúsjegyekért már csak faggyúszagú birkát lehetett kapni – a *Népszava* figyelmeztette is finnyás olvasóit, ne fintorogjanak a birkahústól, marhaszelet nem lesz a közeljövőben, ne hagyják veszni bárcájukat.[3] Egy ferencvárosi étkezde ajtajára valaki felírta: „Se reggeli, se vacsora, éljen a proletárdiktatúra!"[4] „Gyenge a szovjet" – suttogták a Teréz körúton a polgár fülébe a cigarettaárusok, akik korábban még „gyenge albán" jelszóval árusították a dohányból, falevélből és szalmából kevert, kétes minőségű árujukat.[5] „Valódi lopott áru!" – invitálták a kapualjak homályába a Teleki téri orgazdák a fizetőképesnek látszó kuncsaftokat, és miközben két rúd kolbászon alkudoztak, egyre többször szidták közösen a rendszert. Az utca idegesítő lüktetésének közszájon forgó anekdotáival kapcsolatban talán nem is az a fontos, hogy valóban megtörténtek-e, inkább az, hogy csattanóikat alighanem sokszor elmesélték az élelem- és dohánybeszerzési körútjukról hazatérők egymásnak. A pesti vicc ezúttal sem csinált rendszerváltást, de azt jelezte, hogy a forró budapesti macskaköveken a kenyér- és húskérdés mellett a következő hetekben a diktatúra vezetési válsága is beszédtéma lett.

Mint egy sakkjátszmában a magabízó taktikus és a bizonytalan stratéga küzdelme, úgy alakult a kommunista–szocdem versengés a 133 nap alatt. Május folyamán a kommunista sajtó azon ügyködött, hogyan szorítsa ki a szakszervezeteket a pártvezetésből, míg a szakszervezeti vezetők az antant Budapesten maradt egyik alacsony rangú képviselőjénél, William Freeman kapitánynál tapogatóztak azzal kapcsolatban, hogy milyen feltételekkel lehetne Kuntól

megszabadulni.[6] Aki tudott, Bécsbe is kijutott. Áprilisban Böhm járt Otto Bauernél, majd Haubrich is próbálkozott, a szociáldemokrata vezetők pedig, akik március 21-én cserbenhagyták Garamit, most megírták neki kiábrándulásukat, és általa reméltek antanttámogatókat becserkészni, hogy egy tisztán szociáldemokrata rendszert hozhassanak létre. Nem sok eredménnyel. Garami ugyanúgy kosarat kapott Párizsból, mint a fekete gróf, Andrássy Gyula. Kun Béla június elején magabiztosan söpörte le Peyer Károly és a körülötte gyülekező szakszervezeti elit naiv próbálkozásait arra vonatkozóan, hogy angol támogatással szakszervezeti kormányt alakíthassanak – azaz kidobhassák az ablakon a költséges kommunista propagandát, a nem sokat érő orosz szövetséget, és ajtót nyithassanak a racionális gazdaságpolitikának.[7] Csakhogy, mint láthattuk, Kun vállalkozásai sem jártak több szerencsével. Döntő előnyre sem a kommunista, sem a szocdem vezérkar nem tudott szert tenni, és mielőtt mindannyiukat leverte a tábláról a közös vállalkozást elsodró katonai vereség, a háborús helyzet kényszere egyre inkább egybepréselte őket. Vagy talán a forradalmi marxizmus fájának közös gyökérzete? Lehetséges-e, hogy szociáldemokrata és kommunista politikai gondolkodás fundamentumaiban egy és ugyanaz? Hogy március 21-én csak összenőtt az, ami összetartozik? Ha igen, akkor szabadság – ha úgy tetszik, liberális demokrácia – és szocializmus valóban nem fér össze, ha nem, akkor száz éve tart a magyar baloldal számára 1919 tragédiája. Lassabb tempót és mérsékletet követelt Kunfi Zsigmond, megvédte a szakszervezeteket a kommunistáktól, de a szocializmus demokratikus hagyományait ő is eltemette, és így volt a kormányon belül az ellenzék szószólója: „A szocializmus építő munkáját hatékonyan a diktatúra adta korlátlan hatalommal lehet elvégezni."[8] A szociáldemokraták „se veled, se nélküled" pozíciójának tragikumából nem volt visszaút. „A cél semmi, a mozgalom minden" – az egyébként ortodox marxista Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1918 ősze előtt jórészt a német szociáldemokrácia revizionista pápájának, Eduard

Bernsteinek a reformista gyakorlatát követte. Most azonban egyszerre a cél lett minden, és az égből a földre leparancsolt, haladék és késedelem nélkül, *azonnal* megvalósítandó proletárüdvösség diktatúrájával nem tudtak mit kezdeni azok, akik alapvetően egy hosszú távú emancipációs program megvalósítására rendezték be életüket. Azok, akik évtizedekig az egyenrangú *politikai részvétel* jogáért küzdöttek, most Kelet és Nyugat, burzsoá kapitalizmus és bolsevik világforradalom abszurd küzdelmében nem a forradalmi apokalipszis lángpallosú lovasai, hanem annak kiszolgáltatott gyalogosai lettek. „A dolgok mindinkább balfelé mentek, s azután lefelé" – írta meg Szende Pál, Kunfi egykori Martinovics páholybeli, majd minisztertársa az események lélektani történetét, amikor útjuk Kunfival a száműzetésben újra összetalálkozott.[9] Szende úgy látta, a szocializmus nem tudott úrrá lenni azokon az elemi erőkön, amelyeket a forradalom felszabadított, és Hegelt idézte: „Soha nagyobb győzelem nem volt, de a győzők tehetetlensége sem volt soha nagyobb, mint akkor." Alighanem jól látta – bár ennek a történetnek ő sem volt teljesen kívülálló szemlélője.

Az viszont keveset hangsúlyozott tény, hogy az egykori szociáldemokrata párt 1919 tavaszán–nyarán a hatalmi kulcspozíciók jelentős részének birtokában halmozott kudarcot kudarcra. Hiába volt a hadsereg főparancsnoka a népszerű Böhm Vilmos, hiába állt a főváros élén szociáldemokrata vezetés Bokányival és Ágoston Péterrel, hiába ellenőrizték a termelés kulcságazatait olyan szociáldemokraták, mint Malasits Géza, Miákits Ferenc és Peyer Károly, hiába voltak többségben a közös párt titkárságán a tapasztalt szocdem bürokraták – a szocialista többség a hatalmi küzdelem minden egyes ütközetében meghátrált a kommunista kisebbség előtt. A végső harc forgatagában elveszetten, vezér és vezérgondolat nélkül botladoztak. Míg a továbbra is szektaszerűen tömörülő kommunisták között Kun tekintélye megkérdőjelezhetetlen maradt, addig a szociáldemokraták sorait szétzilálta a vezetési válság. A kommunisták ereje nem kis részben abban

rejlett, hogy a szocialisták nem tudtak volna kit Kun Béla helyére tenni. A pártvezéri szerepre Garami távozása és saját intellektuális felkészültsége révén egyaránt feljogosított Kunfi mintha maga sem akarta volna igazán saját vezérségét. Kunfi a magyar munkásmozgalom-történet leginkább elátkozott szellemalakja lett a következő fél évszázadban – de el volt átkozva már 1919 júniusában is. A szocdem népbiztosok közül Bokányi Dezső, Hamburger Jenő, Nyisztor György és Varga Jenő szinte az első napoktól a kommunisták uszályába kerültek, amiképpen Landler Jenő és az április 3-ai puccskísérletet túlélő Pogány József, Kunfi korábbi szövetségese is. (Igaz, Landler több esetben külön utakon járt, és nem csak vasutasügyekben nem engedett a kommunista nyomásnak.) Kunfi népszerűsége a június 12–13-ai pártgyűlésen ragyogott fel utoljára, a Kun Bélával vívott, látványos szópárbajokkal és pirruszi győzelmekkel tarkított országos pártkongresszuson. Kun programadó előadásában magabiztosan beszélt arról, hogy az „állami erőszakszervezetek révén megcsinálhatjuk egy-két esztendő alatt, amit huszonöt esztendő kapitalista fejlődése nem bírt megcsinálni". Meg arról, hogy a diktatúra lényege egy „olyan elnyomó szervezet, [...] amely az elnyomás megszüntetésére, minden hatalom megszüntetésére törekszik". Kun a munkások „folyton süllyedő és passzív" többségével szemben a „kisebbség diktatúrája" mellett tette le a garast, *tiszta* proletárpártot akart, amely a proletárság „áldozatokra képes" elitjét tömöríti.[10] Élcsapatot, amelynek a többiek kérdés és kétely nélkül engedelmeskednek. Kunnak a jelen gondjaira vonatkozó megállapításai újra és újra felolvadtak a jövendő bizonyosan és hamarosan bekövetkező dicsőségében. A szocdem érzelmű küldöttek többsége azonban Kunfi őszinte mondataiban ismerte fel az eltelt hónapok kiábrándító valóságát, mert Kunfi oligarchákról beszélt, „szadisztikus kegyetlenkedésekről", „rendőruralomról", a „gondolatok elnyomásáról" és arról, hogy „valóságos szellemi bénaság ül minden szellemi munkán", mert „rémület ül azokon az embereken, akiknek produkálni kellene".[11] Kunfi

ellenezte a párt kommunistára való átnevezését is, és a diktatúra „enyhébb" változata mellett szállt síkra, amelyben „a kíméletesség" és sokkal nagyobb szabadság uralkodik – legalábbis addig, ameddig a Kun által annyiszor vizionált, de folyamatosan késlekedő nemzetközi proletárforradalom tényleg valósággá nem válik.[12] Kunfi ekkor már aligha hitt ennek eljövetelében, de ezt nem oszthatta meg *nyíltan* a hallgatóságával. Majd csak két évvel később, a száműzetés keserű kenyerén élve fogalmazta meg, hogy a szocializmusnak „minden ellenkező látszat ellenére nem Szovjet-Oroszország, nem az ott kialakult sajátos történelmi módszerek, hanem Nyugat-Európa, Németország és Anglia lesznek a kiindulópontjai".[13] A „nyugatos" Kunfi szónoki tehetsége eredményeképpen a kommunista megmondóemberek, Pór Ernő, Vágó Béla és Rudas László a pártkongresszuson csúfosan kibuktak a vezetésből, és a zömmel vasasszakszervezetiekből álló küldöttek Kun Bélán kívül szinte csak szocdem neveket hagytak a listán, sőt kigolyóztak a törleszkedően kommunista nyilatkozatokat tevő Bokányit is.[14] „Mint egy fürdős kurva, úgy változtatja a nézetét! – idézte fel kajánul Rákosi öregkorában az „Öreg" kibuktatásának a szocdem küldöttek között terjedő indokát: – Meg kell tanítani!"[15] (Bokányi kongresszusi beszédének legerősebb mondatai egyébként szívet dobogtatóan magyarok voltak, és szívet fájdítóan panaszosak, amelyekkel egyébként akkor is és ma is sok szavazatot lehetett és lehet besöpörni, csak éppen rosszkor mondta el, és rossz helyen: „Nekünk a Nyugat nem adott, mert a Nyugat otthagyott. Miért ragaszkodjam azokhoz, akiknek [...] mi már nem kellünk? A Kelet adott, [...] amelyről érzem, hogy érzésem és rokonszenvem odaköt."[16] A Nyugat-ellenes retorikai zuhatag akkor és ott arra szolgált, hogy megindokolja, miért kell hajdani demokratikus pártját kommunistának hívni ezentúl.)

A kibuktatottak aztán mégsem bukták ki. Kun Béla dacosan kesztyűt dobott a proletárdemokráciának, és elérte, hogy távol a plénumtól, párnázott ajtók mögött, egy többórás, viharos vita

végén – amelynek során többek között a hisztérikus Kun sírós- és dührohamok között agyonlövetéssel fenyegette meg Kunfi Zsigmondot – a piszkos alkuk érvényesüljenek, és kongresszusi határozatok sárba tiprásával jelöltjei szavazás nélkül kerüljenek be az immár Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártjaként továbbfunkcionáló koalíció vezetésébe.[17] (A Weltner Jakab kompromisszumos javaslataként elfogadott, szinte megjegyezhetetlenül hosszú elnevezés is arról árulkodott, hogy olyan egyezség született, amellyel egyik fél sem volt boldog.) Böhm Vilmos hadsereg-főparancsnok későbbi visszaemlékezése szerint a kommunista zsarolás előtt azért kellett meghajolni, mert a felfegyverzett vasmunkások felett rendelkező Haubrich József ekkor Kun Béla oldalára állt, emiatt sem ő, sem a vele szövetséges Weltner és Kunfi nem vállalta a nyílt konfrontációt.[18] Haubrich viszont arra emlékezett, hogy Cserny terroristái vették körül a tanácskozás színhelyéül szolgáló Parlamentet – ha valami, ez a momentum talán előrevetítette a jövendő munkásmozgalomtörténet-írás nehézségeit, miszerint nem az volt érdekes, ami a színpadon elhangzott, hanem ami a díszletek mögötti homályban végbement. Ám akárhogyan zajlott is le a puccs és az ellenpuccs, az elfogadott pártprogram a kommunisták győzelmét fejezte ki: „A [...] Párt a proletariátus diktatúrájában látja azt az egyedüli utat, amely a kapitalizmus összeomlásából a szocializmus világába átvezeti a proletariátust."[19] A szervezeti szabályzat ugyanakkor továbbra is biztosította a szakszervezetek befolyását – fennmaradt tehát a patthelyzet, a törékeny hatalmi egyensúly a kommunisták és szociáldemokraták között. A kommunistáknak volt programjuk, de nem voltak tömegeik, a szocdemeknek pedig voltak tömegeik, de általuk nem tudták visszaszerezni sem a hatalmat, sem a politikai kezdeményezést. Kunfi úgy vélte, a kiéheztetett, magyar kommunista sziget napjai meg vannak számlálva, de választani csak a proletárdiktatúra és a fehérterror között lehet.[20] Harmadik út nincs.

A következő tíz napban a megmaradt újságok papírhiány miatt ritkuló lapszámait a pártkongresszust követő Tanácsok Országos Gyűlésének tudósításai töltötték meg. A „szovjetkongresszus" majd tíz napon át tartott, és végül felemásan végződött, amennyiben elfogadta ugyan a Tanácsköztársaság végleges alkotmányát, 69 szakaszban rögzítve az állami szervezet rendszerét és működését, de tanácskozásait nem fejezte be, hanem elnöki bejelentéssel megszakította. A szovjetparlament újjáalkotta a Forradalmi Kormányzótanácsot, és létrehozott egy új, az alkotmány rendelkezései szerint magasabb rendű, összhatalmi szervet, a 150 tagú Szövetséges Központi Intéző Bizottságot. Teljessé vált a lázas ütemben megalkotott jogalkotási piramis – igaz, utána sem lankadt a tövényhozói kedv, a hivatalos lapban augusztus 1-jéig összesen 770 jogszabály jelent meg. A „tanácsalkotmány" – készítője és előterjesztője, Rónai Zoltán szavai szerint – a „dolgozók egyoldalú uralmának" a gondolatán alapult. „Szakítás a demokrácia elvével a szó burzsoá értelmében" – amiképpen a sima modorú Rónai fogalmazott június 22-i előadói beszédében, majd ezt követően hosszasan értekezett a polgári demokráciák hamis egyenlőségéről, és kritikája igazolásaképpen az akkori francia sztárírót, Anatole France-t hozta fel: „A demokrácia egyenlő jogot, egyenlő elbánást biztosít abban a tekintetben, hogy mi történjék azokkal, akik a híd alatt hálnak. De miután a híd alatt Rothschildok nem hálnak, a híd alatt csak proletárok hálnak", ez a demokrácia sokat nem ér a proletároknak.[21] Innen már csak egy-két retorikai ugrás kellett – és itt-ott néhány kínos csúszkálás a kognitív disszonancia síkos jegén – annak elvi kimondásához, hogy a hatalommegosztás „burzsoá" gyakorlatával szemben a dolgozók uralma egyesíti a törvényhozó, a bírói és a végrehajtó hatalmat is. Rónai „proletárdemokráciának" nevezte az új alkotmányos rendet, sőt azt is megígérte a burjánzó bürokráciát ostorozó küldötteknek, hogy bürokrácia sem lesz többé. Ám a proletárdemokrácia gyakorlatba ültetése azzal kezdődött, hogy párttársának, a hivatalt nem vállaló Somogyi Bélának a proletárdemokráciát számonkérő felszólalását egész egyszerűen kicenzúrázták a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyvéből. A rendszer működését azonban az új csúcsszerv, a Szövetséges Központi Intéző Bizottság megválasztása jellemezte minden frázisnál ékesszólóbban – azt ugyanis akkor bonyolították le, amikor a vidéki küldöttek többsége nem tartózkodott az ülésteremben.[22] Ezzel kőbe vésték a főváros uralmát az agrárország tömegei felett: a listán 102 budapesti mellett 40 küldött képviselte a vidéki városokat, és összesen 8-an a falvak Magyarországát, az ország lakosságának kétharmadát. A Szövetséges Központi Intéző Bizottság a törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalom legmagasabb szerve lett, amelynek jogkörébe tartozott az ügyeket ténylegesen vivő és a döntéseket hozó kormányzótanács kinevezése és rendszeres beszámoltatása. A polgári alkotmányozás felszámolása a 20. századi totalitariánus rendszerek beléptető kapuja volt, most is így történt volna, ám a frissen-ropogósan kinyomtatott szovjet alkotmányos rend papírtigris maradt, és vajmi kevéssé hatotta át a hátralévő kevesebb mint másfél hónap történéseit. A hosszú nevű – de általában csak Intéző Bizottságnak nevezett – új csúcsszerv összehívására is csak néhány alkalommal kerülhetett sor. Jellemző, hogy az utolsó, július 15-ei ülés felét az alkoholtilalom feloldásáról folytatott, ráérősen lassú vita tette ki, a fennmaradt gyorsírásos jegyzőkönyvből többek között kiderült, hogy az orosz hadifogságban Szamuelyék ugyanúgy főzték a vodkát, mint a teát.[23] A Tanácsok Országos Gyűlésének ülései is zajosan őszinték voltak, és sokkal jobban hasonlítottak dühös lakossági fórumokra, mint a proletárjövő unalmasan ünnepi ceremóniáira. A jegyzőkönyvek ma sem érdektelen olvasmányok: indulatos bekiabálások, óvatlan beismerések között sokszor nyílt mód a kormányzás balfogásainak felemlegetésére, és a szemérmetlen korrupció nyílt ostorozására is, a küldöttek pedig első kézből kaptak információkat a közellátásra nehezedő gondokról, a drámaian visszaesett termelés következményeiről. De az összeomló ipari termelésről és főként a fogyasztás

komor jövőjéről nyilvánosságra jutó hírek széleskörűen demoralizálták az ország nyilvánosságát is: ahogy korábban már szó volt róla, Hamburger Jenőnek a felére csökkentett gabonafejadagról tett nyilatkozata adta a szikrát a Duna-melléki felkelések lángra lobbantásához.

A Tanácsok Országos Gyűlésének második napján, június 15-én távirat érkezett Párizsból. A Balfour angol külügyminiszter által megfogalmazott jegyzék közölte azokat a határokat, amelyek „állandó jelleggel el fogják választani Magyarországot Csehszlovákiától, illetve Romániától", és leszögezte, hogy Csehszlovákia, Magyarország és Románia azonnal köteles megszüntetni az ellenségeskedést, illetve kötelesek a lehető legrövidebb idő alatt visszavonulni az így meghatározott természetes határok mögé. A közölt határvonalak nagyjából megegyeztek a későbbi trianoni békeszerződés határvonalaival, ám a délszláv állammal közös déli és az osztrákoktól elválasztó nyugati határról egyáltalán nem volt benne szó.[24] A magyar kormány számára a jegyzék ultimátumszerűen meghatározta, hogy a magyar hadseregnek június 14-ének délétől számított négy napon belül végre kell hajtania a visszavonulást a csehszlovák területről a konferencia által meghatározott határok mögé, ellenkező esetben „a szövetséges és társult hatalmak jogosultnak nyilvánítják magukat arra, hogy Budapest ellen vonuljanak, és egyéb, az igazságos béke mielőbbi megteremtése érdekében szükségesnek ítélt intézkedéseket foganatosítsanak".[25] A román csapatokat viszont csak az után kellett visszavonni, hogy a magyar csapatok kiürítették Csehszlovákiát, számukra nem írtak elő határidőt. A cseheket figyelmeztették, hogy a magyar kiürítés befejeztével a cseh–szlovák fegyveres erőknek saját határaikon belül kell maradniuk, a román kormány felé viszont csupán annyit jeleztek, hogy a „szövetséges és társult hatalmak bíznak abban, hogy Románia a közös politikából reá eső rész elvégzésével csorbítatlanul fönntartja a szövetség szolidaritását". A magyar határoknak csak egy részéről nyilatkozó diplomáciai üzenet valószínűleg semmi mást

nem akart elérni, mint a gyengélkedő csehszlovák állam katonai tehermentesítését. Annál is inkább, mert azt a románoktól kifejezetten viszolygó Wilson amerikai elnök is elismerte, hogy a román csapatok visszavonásának az lenne az üzenete, hogy a győztesek meghátrálnak a vesztesek előtt.[26] Párizsban vélhetően nem hittek abban, hogy a magyarok engedelmeskedni fognak, mert a francia katonai vezetés egyidejűleg egy koncentrikus támadás tervét készítette elő, francia, román, csehszlovák és szerb hadosztályok részvételével. Ez ugyan papíron maradt, de a diplomácia orgonasípjait teljes hangerővel szólaltatták meg: a jegyzék háromszorosan is csapdát állított Budapest számára, mert belpolitikailag, külpolitikailag és katonailag is válaszra kényszerítette a mélyen megosztott budapesti kormányzatot. Nyíltan színt kellett vallani: vajon a területi integritást megvető világforradalmi szavak számítanak, vagy a világforradalmi szavakra fittyet hányó nacionalista tettek? Megtagadja-e a bolsevik kormány március 21-ei ígéretét, létezésének tényleges jogalapját, amely az antanthatalmak rabló imperializmusával szembeszegülő politikában és a hadseregszervezésben rejlett? El tudja-e kerülni a katonai beavatkozást, és ha igen, miként? A jegyzéket, amely mindenütt olyan határvonalakat jelölt ki, amely magyar lakosságú területet vágott ketté, Kun Béla először Böhm Vilmossal, majd ez utóbbi társaságában Stromfelddel egyeztette Gödöllőn, este pedig Budapesten, a pártvezetéssel. Stromfeld ez utóbbi megbeszélésen is részt vett. Böhm emlékiratai szerint a pártvezetés többsége hajlott a jegyzék követeléseinek teljesítésére, de az álláspontok meglepő törésvonalakat jeleztek: a szélsőbaloldali Rudas László éppúgy a jegyzék elutasítása mellett volt, mint a szocdemek jobbszélén politizáló szakszervezeti vezető, Vanczák János. Szántó Béla úgy emlékezett, hogy aznap este Szamuely szállásán a kommunista balszárny szervezkedett is a defetista döntés ellen.

Hiába, mert aznap másik csapás is érte a budapesti világforradalmi reményeket. Június 15-én ugyanis elbukott a Bécs bevé-

telére indított újabb kommunista roham. Kun ügynöke, az egykori sátoraljaújhelyi adóvégrehajtó ügyvéd, Bettelheim Ernő által sok pénzzel fűtött, erőszakos katonai felvonulás 20 halottat és 80 sebesültet eredményezett – a győztes osztrák szocdem vezetők pedig szélnek eresztették a bolsevik katonákat a *Volkswehr*ből. Az is igaz ugyanakkor, hogy lerázva magukról a magyar bolsevikok tolakodó közeledését, a bécsi szocialista kormány mégsem szakított Magyarországgal. „Bécs remeg a bolsevizmus miatt" – írta az eseményeket szorosan követő Jászi Oszkár a naplójában, és azt is hozzáfűzte, hogy a „szocialisták kacérkodnak a veszéllyel".[27] Otto Bauer hosszú levélben oktatta ki Kun Bélát a diplomácia vesztesekre különösen érvényes „lehetetlen művészetéről": az egész levél mintha egy erőszakos udvarlónak szóló udvarias visszautasítás lenne, megértően sima szavakba csomagolva: jó lenne találkozni; de nincs még itt az ideje.[28] Bauer valóban a lehetetlen művészetét űzte: egyben akarta tartani a vörös Bécset és ipari környékét a klerikális vidékkel. Bár nem akart rálépni a lenini útra, *mégis* szüksége volt a magyarországi Tanácsköztársaságra. Leginkább mumusként, annak érdekében, hogy az élelmiszervonatok még sűrűbben érkezzenek a bécsi pályaudvarokra, és legfőképp, hogy a párizsi békekonferencia döntéshozói ne vegyék le a napirendről az osztrák szocdem fiúk liberális apáiktól örökölt nagynémet álmát, az *Anschluss*t: az életképtelen Ausztria egyesülését Németországgal. Ha a kicsiny Ausztria feloldódna a nagy Németországban, a kis katolikus osztrák tartományok is betagozódnának a szocialista német birodalomba. A német egyesülés nem a német nacionalizmust, hanem a német internacionalizmust erősítené meg – ez volt az osztrák és német szocdemek Párizs felé is képviselt üzenete. Önámítás volt, Clemenceau le is söpörte a párizsi tárgyalóasztalról az amerikaiak részéről rokonszenvvel kísért gondolatot. Önámítás, de nem jobban, mint Jászi Oszkár „keleti Svájca" vagy a budapesti kommunista politikusok homályos elképzelése arról, hogy az elbukott dunai Habsburg Monarchia helyébe egy Budapest–Bécs–Prága háromszögű közép-európai forradalmi föderációt alapítsanak.[29] Ausztria egyesülése Németországgal aztán tizenkilenc évvel később jött létre, teljesen más körülmények között: nem szocialista, hanem *nemzetiszocialista* alapon. Amikor az osztrák Hitler győztes nagynémetként 1938 márciusában bevonult Bécsbe, Otto Bauer megtört egészséggel és a halálra készülve már Párizsban bujdosott, és a megvalósult *Anschluss* mindazoknak az ésszéknek és álmoknak a tagadásává lett, amely Bauer háború végi nagynémet szocializmusát életre hívta: „a szabadság utáni vágy, a tömegek függetlensége, minden dolgozó ember autonómiája".[30]

Az újabb bécsi fiaskó mellett ezekben a napokban száporodtak meg a hadsereg munkásezredeinek bomlására utaló jelek is. A furcsa háború asszonyi frontja hétvégenként szállította a budapesti rossz híreket az éhezésről, a sorban állásról, a hátország közönyös nemtörődömségéről, arról, hogy a fiatal és fegyverforgatásra alkalmas szomszéd a munkanélküli-segélyből jobban él, mint az életét kockára tevő, meglett korú vöröskatona nélkülöző családja.[31] Böhm Vilmost a Vörös Hadsereg romló állapota késztette az antant parancsa előtti meghajlásra, és egy héttel később, a Tanácsok Országos Gyűlésén el is mondta: „a *Hinterland teljes egészében cserbenhagyta a Vörös Hadsereget*".[32] A pártvezetőség tehát is-én csak elvileg fogadta el a jegyzéket, de „időnyerés céljából és avégből, hogy további engedmények biztosíthatók legyenek", a visszavonulást nem rendelte el.[33] A válaszjegyzék mindenesetre jóval kevésbé volt magabiztos hangú, mint az első Clemenceau-jegyzékre adott frappáns válasz. Egyszerre próbált tárgyalóképes maradni kifelé, és megnyugtatni a hadsereg, a tisztek és a felszabadított területek közvéleményét befelé: „a katonai hódítás nem lehet alapja az új államok határainak", a „kard jogán" megállapított határokon belül normális gazdasági életet élni nem lehet, és a Magyar Tanácsköztársaság várja az alkalmat, hogy „álláspontját a békekonferencia előtt adatokkal is bizonyíthassa".[34] Még nem volt világos, hogy Németország mit kezd a megalázó békefeltéte-

lekkel, de önmagában az a tény, hogy Kun Béla válaszjegyzéke nem utasította el egyértelműen az igazságtalan határkijelölést, elég volt a korábbi hadi sikerek nyomán feltámadt nemzeti hitelesség elvesztéséhez. Még a pacifista Jászi Oszkárt is lehangolta a félresikerült, láthatóan az időhúzásra játszó válasz: „Kun [...] a hencegő tónusból teljes alázatba csap át: mindent odaad!"[35] Jászi „nagy deprimáltságot" érzett, és hangulatának megfelelően Oswald Spengler frissen megjelent filozófiai bestsellerét, *A Nyugat alkonyát* olvasta egyre mélyülő érdeklődéssel. Nem volt egyedül csalódásával. Amikor Böhm június 16-án hadparancsban ismertette a jegyzékváltást, a tisztektől a legénységig mindenki az összeomlást érezte a szövegben, ami egyébként szintén csak diplomáciai porhintés volt. A gömöri dombok között táborozók nem tudtak nyugati sztárszerzők olvasásába menekülni, hanem idegen pincék hordóiból itták le magukat a sárga földig. A csehek azonban támadtak, így a Vörös Hadsereg is támadott, Böhm fegyvernyugvást elrendelő első parancsa nem élt meg 24 órát sem.

Még egy hétig tartott a váltakozó sikerű, de már döntő áttörést nem eredményező fegyveres küzdelem és vele együtt a diplomáciai hátrálás. A Tanácsok Országos Gyűlésének külpolitikáról szóló vitájában a kommunista „héja", Szamuely és a kommunistákhoz átállt, szélsőbaloldali szociáldemokrata Pogány is szenvedélyesen érveltek a harc folytatása mellett, ahogy a földműves katonák hősiességét dicsérő Landler Jenő és Peyer Károly is. Előbbi az erős fiú hencegésével, az utóbbi tisztán nemzeti alapon: „Az a határmegállapítás, ami itt történt, nem más, mint halálra ítélése egy nemzetnek, halálra ítélése annak a népnek, amely azoknak a határoknak keretén belül él."[36] Hiába hidalta át az ideológiai és személyi ellentéteket az antant diktátumával való szembenállás, a „teljesítési politika" híveit is közös táborba terelte – minden egyéb ellentétük dacára – a döntéskényszer. A jegyzék elfogadását ajánlotta Kun Béla és Kunfi Zsigmond is – bár érvkészletük nagyon különbözött egymástól. Kun Béla eszében Lenin járt, meg az orosz bolsevik

állam és a vilmosi Németország között kötött egyenlőtlen, 1918-as breszt-litovszki béke, amely elszakította Ukrajnát, Lengyelországot és a balti államokat az Orosz Birodalomtól, de lélegzetvételnyi szünetet adott az orosz bolsevikoknak, hogy összeszedjék magukat, és a látszólagos győztes végül belülről omlott össze. Kun úgy gondolta, a történelem megismétli önmagát, és azt remélte, a csehszlovák és a román burzsoá államot saját proletariátusa bomlasztja szét. Persze sok beszédnek sok az alja: Kun terjengős felszólalásának nem a gyakran ismételt osztályharcos frázisok adták a lényegét, hanem az arra való rövid utalás, hogy megegyezés akkor lesz, ha határmódosítások is lesznek.[37] Ami árnyalja Böhm Vilmos megállapítását, miszerint Kun csak azért akart békét, hogy háborút szíthasson, és nem a hazai munkásmozgalom érdekeit nézte, hanem a világforradalom délibábját kergette. A világforradalom utópiája bizonyosan Kun politikájának alapeleme volt, de mint mindanynyiunkban, benne is több ember lakozott egyszerre, és a hangos proletár fogadkozások mellett beszédéből kikandikált az alkudozó kispolgár józan mérlegelő képessége is. Kunfi Zsigmond nagy hatású beszédében viszont az őszirózsás forradalom pacifista politikája köszönt vissza, annak minden illúziójával együtt: a budapesti munkásság békét akar, és azt, hogy hagyják élni, akár egy lecsökkent területű országban is. Nem akar sem a nemzeti küzdelmek, sem a nemzetközi proletárforradalom mártírja lenni. Megőrizni, átmenteni a munkásságot az idők viharából – a legtöbb régi szocdemnek már csak ez a minimumprogram maradt, bár Kunfi már ebben sem hitt tiszta szívvel. Közte és Kun között egyre mélyült a szakadék, de hiába rántotta le a földre Kun illúzióit, Kunfi most is őt segítette politikai győzelemhez. A vita Kun Béla határozati javaslatának egyhangú elfogadásával ért véget, amelyben felhatalmazást kapott a párizsi visszavonulás végrehajtására, de a döntés csak elvi hatályú vont, csapatkivonásokra továbbra sem került sor. Kun még mindig az időt húzta, biztosítékot kért Clemenceautól a román visszavonulásra, és azt, hogy a békekonferencia tar-

tassa tiszteletben a csehekkel a szövetséges kormányok határozatát a fegyvernyugvásról:

„Ez utóbbi június 24-én végre életbe lépett, de mivel Párizsból érdemi válasz nem érkezett, egészen június 29-éig elhúzódott a kiürítési parancs elrendelése, pedig már a támadások leállítása is meghátrálás volt. Június utolsó, zaklatott hetében még mindig nem zárult le a küzdelem a katonai megoldás és a teljesítési politika hívei között. A pártvezetés – alkalmanként a katonai vezetőkkel közös – tanácskozásairól és azok időbeli dinamikájáról kevés információnk maradt fenn. A későbbi beszámolókból az derül ki, hogy Böhm és Kunfi már feladták a reményt, ezért következetesen azt képviselték, hogy nem szabad a visszavonulással késlekedni – a Tanácsköztársasággal így se, úgy se tárgyalnak a nyugati hatalmak, Lenin meg legfeljebb táviratokat küld, de felmentő sereget semmiképpen sem. Velük szemben a III. hadtestet vezető Landler Jenő és vezérkari főnöke, Julier Ferenc alezredes a mellett kardoskodtak, hogy mivel a III. hadtest érintetlen a bomlási tendenciáktól – ez persze korántsem volt így –, lehet támadni, sőt kell is, mert a Landler-hadtest példája majd magával ragadja az egész hadsereget. Landler felkarolta vezérkari főnökének a nemzeti zászló használatára vonatkozó javaslatát is.[38] Kun ez utóbbit mereven elutasította, a harc folytatására vonatkozó álláspontja viszont ingadozó volt. Bár a történelem kisebb-nagyobb kormányosainak valószínűleg jóval többször reszket a kezük döntéseik meghozatala előtt, mint azt a krónikások megörökítik, és a történész is inkább szereti a racionális választások között töprengeni látni hősét, de úgy tűnik, az álláspontját szinte óránként változtató Kun igazából arra a csodára várt, amit a bolsevik vallás nyelvén világforradalomnak neveztek. Böhm betegségre hivatkozott, és kész lett volna átadni Landlernek a főparancsnokságot, de az utóbbi ezt nem vállalta el, mondván, rossz vért szülne, hogy Böhmmel ellentétben ő nem munkás, csak „intellektuel".[39] A Forradalmi Kormányzótanács végül június 29-én döntött a kiürítésről, arra hivatkozva,

hogy „a háborút a hadseregtől beérkezett jelentések alapján tovább viselni nem lehet".[40] Valószínű azonban, hogy a válságos belpolitikai helyzet, a Duna–Tisza közi parasztfelkelések és azok brutális leverése Szamuely vezetésével, valamint a június 24-ei budapesti ellenforradalmi kísérlet sokkja döntő módon járult hozzá a kapituláns álláspont felülkerekedéséhez.[41] És nyilvánvalóan szerepet játszott az a tény is, hogy Németország képviselői aláírták a békét – és az elkeseredés és szégyen nem vetett tüzet okádó, hatalmas szikrát a világforradalom pislákoló lángjára. Böhm visszavonulást elrendelő, június 29-ei hadparancsa jogfenntartással élt – „ezt a határt véglegesnek el nem fogadja" –, Strömfeld „a magyar rög felszabadításáért" folytatott hadműveletek dicsőségét emlegette, és még a Forradalmi Kormányzótanács feketeöves internacionalistái által fogalmazott kiáltvány is azt írta: „bár visszavonjuk csapatainkat arra a határra, amelyet a világon osztozkodó rablók számunkra kijelöltek; [...] nem mondunk le egy talpalatnyi földről sem, ahol magyar nyelven beszélnek a dolgozók."[42]

A kiürítési ütemtervet és a semleges zóna kijelölését június utolsó hetében Ágoston Péter tárgyalta le Pozsonyban, és a megbeszélések több fordulója után július 1-jén ő írta alá a fegyverszüneti megállapodást is, amely kétszer két kilométer széles demilitarizált zónát írt elő a határvonalon.[43] A magyar fél visszavonult a június 13-ai jegyzékben közölt határokra, és a kiürített övezetben elismerte a csehszlovák közigazgatást – a lufiként kidurranó Szlovák Tanácsköztársaságért senki sem ejtett könnyet. A Pozsonyba megérkező Ágostont és a kísérő tiszteket bekötött szemmel, csuklyával borítva vitték fel a pozsonyligetfalui hídtól a pozsonyi Vigadó befüggönyözött tárgyalószobájáig. Cigarettavégek szanaszéjjel, az árnyékszék padlóján tócsákban áll a víz – vette észre a rendetlenségben Ágoston az előző napok „magyarpánikjának" apró, de kétségtelen jeleit.[44] Eugène Mittelhauser tábornoknak, a csehszlovák hadsereg francia vezérkari főnökének nem fért a fejébe, hogy a magyarok a megvert cseh hadsereggel miért kötnek fegy-

verszünetet – alig egy héttel korábban még Pozsony kiürítése volt napirenden. „Bizonyára azért, mert az osztrákokat meg akarjuk támadni, hogy a tanácsrendszert ott megcsináljuk. Sejtelme se volt arról, hogy a Vörös Hadsereg most újra nagyon gyenge, s ezért adtuk át a nagy felvidéki területeket" – összegezte a benyomásait Ágoston.[45] Aki nem szuronyokkal, hanem Kun Béla megbízólevelével ment át Pozsonyból Bécsbe, hogy ott néhány napig ellássa a Tanácsköztársaság képviseletét is – az előző követet, Czóbel Ernőt ugyanis francia nyomásra az osztrákok kiutasították. Otto Bauer aztán Ágostonnak is türelmesen elmagyarázta, hogy a proletárdiktatúrához jólét kell, szén és zsír, ennek hiányában ő nem kockáztat. Ágoston bólogatott, az ő mentalitásához is az osztrák szocialisták *stílusa* állt közel, de a találkozó után – talán, hogy magát vigasztalja – naplójában azt is megjegyezte, hogy az osztrák kormány hatásköre nem nagyobb, mint a régi magyar alispánoké.[46] Ágoston Pozsonyban is tárgyalt Šrobárral gazdasági kérdésekről, de nem nagy meggyőződéssel, a csehszlovák kormány teljhatalmú szlovák miniszteréről azt jegyezte fel: „valami egészen komolytalan benyomást tesz az emberre, amikor ezzel az egyszerű vidéki orvossal elkezd tranzitforgalomról, kikészítési eljárásról, rekompenzációról tárgyalni. Semmiképpen sem illenek ezek a kifejezések a szájába."[47] A Tanácsköztársaság internacionalista tűzzel hevített kohójában sok minden elégett, de egyvalami bizonyosan érintetlen maradt: a hajdani nemzetiségi vezetőket vidéki bunkónak látó magyar kultúrfölény koncepciója.

17. „KUN ELVTÁRSNAK JELENTEM, NEM HARCOLUNK TOVÁBB!" – A TISZÁNTÚLI HADJÁRAT ÉS A PROLETÁRDIKTATÚRA BUKÁSA

Megvert ellenség elől visszavonulni, biztosítékok nélkül hagyatkozni az ellenfél ígéretére – Párizsban is meglepetést keltett, hogy Kun Béla ilyen könnyen beadta a derekát. A visszavonulás rendben lezajlott, de a csapatok egy része zülleni kezdett – különösen szembetűnő volt a bomlás azon egységeknél, amelyek Budapesten át jutottak a nekik kiutalt körletekbe. A fogyaték azonban a demoralizáló visszavonulás ellenére sem volt katasztrofális – nem katonai, hanem politikai értelemben rendítette meg a Felvidék ellenszolgáltatás nélküli visszaszolgáltatása a rendszert.[1] Stromfeld rendben levezényelte a visszavonulást, majd vette a kalapját, és távozott anélkül, hogy Böhm Vilmostól elköszönt volna. Tisztjeinek azt mondta: „[N]em értek egyet a mai rendszerrel, nem értek egyet a területi integritás feláldozásával, és magyarok ellen nem akarok harcolni. Én tehát távozom. Átvettem 28 zsüllött zászlóaljat és 16 löveget, átadok 166 zászlóaljat és 280 löveget."[2] Fürdőbeutalást kért július 12-étől augusztus 30-áig Siófokra. „Az idő gyönyörű, a fürdés nagyszerű" – válaszolta sürgönyére a II. hadtest

vezérkari főnöke, Craenenbroeck Edgár, akinek közvetlen feletttese, Pogány József is ekkor már leginkább a Balatonban élte ki hadi ambícióit, és miközben Pogány a vízben pancsolt, Craenenbroeck széles körű kapcsolatokat tudott kiépíteni a bécsi és szegedi fehérekkel.[3] Böhm nem viselkedett ilyen sztoikus nyugalommal. Július 5-én találkozott a legbefolyásosabb szocdem vezetőkkel, a neki formálisan alárendelet Pogánnyal, Haubrichhal és Landlerrel, valamint Weltner Jakabbal, a *Népszava* főszerkesztőjével. Böhm a találkozón megpróbálta rábírni elvtársait Kun Béla és kommunista csapata megbuktatására. Böhm számára az utolsó csepp a pohárban az volt, amikor jelentést kapott Szamuely június végi, kalocsai kegyetlenkedéseiről.[4] A puccsal elérendő célként azonban most sem a demokratikus rendszerhez való visszatérést tűzte ki, hanem a Tanácsköztársaság vívmányainak fenntartását – terror és Kun Béláék nélkül. Úgy vélte, ha a szocializmus magyar hajója megszabadul legnehezebb és legnépszerűtlenebb terheitől, az meghozza az antanttal a békét és a blokád feloldását. Böhm politikai mentora, Kunfi Zsigmond Bécsbe utazott, és feltehetően maga is valami hasonlóról próbálta meggyőzni Otto Bauert, aki késznek mutatkozott arra, hogy magyar elvtársainak nyugatbarát irányultságú, *soft*-szovjet elképzeléseit a bécsi antantmissziók, elsősorban az angolok és az amerikaiak felé közvetítse.[5] Ez utóbbiak – látva a budapesti ellenforradalom eltiprását és a szegedi gondolat gyengélkedését – maguk is úgy gondolkodtak, hogy a megalázott Magyarországon nem a grófok visszatérése, hanem a „tiszta" szocialista rendszer válthatja fel a kommunista diktatúrát. Ha Budapesten a szocdemek puccsal átveszik a hatalmat, megszakítják a kapcsolatot az oroszokkal, leállítják a külföldre irányuló bolsevik propagandát, valamint garantálják, hogy nem lesz további vérengzés, akkor megkímélhetik az antantot a fegyveres beavatkozás költségeitől és kockázataitól – és megindulhatnak az osztrák határon át az élelmiszervonatok. Böhm puccstervét a megszólítottak közül csak Haubrich helyeselte; Pogány és Landler kitérő választ adtak,

Weltner Jakab viszont – Böhm meglepetésére – vétózott. Meglehetősen fatalista indoklással körítette elutasítását: a munkásságnak nem szabad megbuktatnia a proletárdiktatúrát, mert a bukás így is, úgy is hamarosan bekövetkezik, de ha a szocdemek buktatják meg a munkásrendszert, akkor árulóknak fogják őket tartani.[6] Böhm ezután elhatározta, hogy maga is visszavonul, és kimerült idegeit egy szanatórium gondjaira bízza.

Közben azonban nem állt meg az élet. Gödöllőn július 4-én Julier Ferenc, a III. hadtest vezérkari főnöke, Landler „embere" vette át a Vörös Hadsereg vezérkari főnökségét. (Az elsődleges kiszemelt Kerekes József az albán fronton szerzett és kiújult malária hivatkozva hárította el a tisztséget.[7]) Julier alig 24 óra alatt készen állt az új haditervvel: Szolnoknál az I. hadtest főerővel átkel a Tiszán, ráront a szerződésszegő románokra, és legalább Nagyváradig visszafoglalja a Tiszántúlt, miközben a Tokajnál (III. hadtest) és Csongrádnál átkelő kisebb erők fedezik az ellenség erejét ékként szétfeszítő támadást.[8] Julier később, 1927-ben úgy állította be mindezt, mintha a rendszer felszámolását akarta volna végrehajtani a katonai vereség vagy a győzelem által: „[M]egfontolásaim arra az elhatározásra kényszerítettek, hogy a hadsereget az ellenségnek nekivigyem, tekintet nélkül a hadsereg állapotára és tekintet nélkül az ellenség erejére és végül tekintet nélkül a harc várható eredményére."[9] Ha ugyanis vereséget szenved a Vörös Hadsereg, akkor a legerősebb fegyverétől, a hadseregtől megfosztott tanácskormány bukása elkerülhetetlen, ha viszont győz, akkor a győzelmes vezérnek van neve és van ereje ahhoz, hogy belpolitikai változást idézzen elő az ország javára. Utólagos mentegetőzésnek nem rossz, de élhetünk a gyanúperrel, hogy az 1927-es Julier nem az 1919-es Julierre emlékezett, hanem egy olyan Julierre, aki az 1927-es elvárások felől nézve is kifogástalanul viselkedett. A 1919-es Julier *tényleges* motivációiról nem sokat tudhatunk, de azt biztosan, hogy beköszöntő parancsában elítélte azokat a tisztjeit, akik „patkány módjára hagyják el a süllyedőnek vélt hajót,

vagy csendes és biztos elvonultságban várnak a jobb jövőre, amelyért azonban küzdeni nem hajlandók".[10] Julier utólagos magyarázatával szemben tehát a haditervet valószínűleg épp a politikai vezetők rendelték meg, akik rútul rászedve érezték magukat, és a saját hibájukból eredeztethető, végzetes diplomáciai fiaskót a végzettel való vad dacolással, azaz katonai úton akarták helyrehozni. És ezzel a daccal a magas polcra jutott katonaember is azonosulhatott. Julier alezredes, a nemzeti érzelmű katonatiszt, így a tavaszi győzelmek után újra közös platformot találhatott az internacionalista forradalmi kalandorral, Kun Bélával a következő feltevésben: „A háborúban a leglehetetlenebb vállalkozás is előre nem látható tényezők közbelépése folytán eredménnyel járhat."[11] Mert Kun Béla számára sem maradt más, mint a leglehetetlenebb megoldáshoz folyamodni: fegyverrel szembeszállni a túlerejű ellenséggel szemben. Július első napjaira világossá vált, hogy a románok nem fogják teljesíteni a június közepi, párizsi döntésekből rájuk eső részt; és ezt senki nem is követeli meg tőlük.[12] Amikor Kun Béla Párizsban panaszt emelt a románok csalárd eljárása miatt, rövid, de egyértelmű választ kapott: csak az után tárgyalnak vele, ha Magyarország betartja a fegyverszüneti konvenció feltételeit, azaz ha leszereli hadseregét.[13] Bizalmas angol külügyi iratokban pedig Kunt csirkefogónak nevezték.[14] A fenti, egymondatos válasz a bolsevik vezetőknek küldött francia selyemzsinór volt – hol voltak már az áprilisi diadalmas napok, amikor Smuts tábornok érkezett Budapestre, és hol a győzelem édességével fűszerezett első júniusi hét, amelynek végén csalogató párizsi meghívót hozott a posta. A német kérdés már nem feszélyezte a békekonferencia döntéshozóit – igaz, Párizsban továbbra is nagyon féltek a Vörös Hadseregtől, amelynek nagyságát és főként harcképességét a valóságosnál jóval nagyobbnak ítélték meg. Egészen a legutolsó időkig azt gondolták, hogy Kun Béla „igen erős nemzeti mozgalomra támaszkodik", és „Magyarországból állig felfegyverzett erődöt csinált".[15] A Négy Nagy helyébe lépő párizsi ún.

Ötös Tanács[16] számára Foch marsall újabb ambiciózus haditervet készített. Ez koncentrikus támadással és több százezres haderővel számolt Magyarország térdre kényszerítéséhez, amelyet francia–szerb–román–cseh koprodukcióban tervezett megvalósítani. Arthur Balfour brit külügyminiszter helyeselt – a kibicnek semmi se drága –, de a hadügyminiszteri tárcát is a saját kezében tartó Clemenceau nem volt annyira elragadtatva beosztottja buzgóságától, és csípősen megjegyezte: a katonák készíthetnek napóleoninál is nagyszabásúbb haditerveket, ő nem lesz hajlandó francia életeket kockára tenni az antikommunizmus magyarországi győzelméért.[17] Úgy jártak – leckéztette a más bőrét könnyen vásárra vinni kész veterán skót arisztokratát a plebejus Clemenceau július 5-én –, mint La Fontaine meséjében a patkányok: egyetértőleg elhatározták, hogy csengőt akasztanak a macska nyakába, csak nem tudják eldönteni, hogy miként tegyék meg.[18]

A párizsi „patkányok" tehetetlenségéről a budapesti bolsevik „macskák" is sejtettek valamit, így július 10-én a Forradalmi Kormányzótanács – zárt ülésén – elhatározta, hogy támadni fog. Mivel jegyzőkönyv nem maradt fenn, csak utólagos nyilatkozatokra vagyunk utalva, és mint az rendesen történni szokott az utólagos nyilatkozatokkal: általában fedősztorikról regélnek. A leghihetetlenebb Kun Bélától származik. 1932-ben Szamuely kapcsán azt írta, ő ellenezte a támadást, ahogy Szamuely is.[19] Szamuely ekkor már formálisan nem vett részt a politikai döntésekben, marginalizálódott, és a partvonalról kiabált. Július közepén úgy érezte, hogy szinte csak ő maradt forradalmár: „[M]a az utcán, a villamoson, mindenütt egészen nyíltan beszélnek a proletárdiktatúra ellen, hat ember közül öt, ha ugyan nem hét a proletárdiktatúra ellen egészen nyíltan állást foglal."[20] Már nem csak a burzsoázia ellenforradalmáról beszélt, hanem a proletariátus ellenforradalmáról is, úgy vélte, hogy amit a forradalmi törvényszékek művelnek, az „tiszta kabaré", de nem volt elégedett Korvin politikai rendőrségének hidegvérű fegyelmezettségével és Csernyék fegyelmezet-

len terrorakcióival sem. Egy teljesen az ellenforradalomra szakosodott, független szervezetet akart magának gründolni a IV. kerületi (azaz belvárosi) munkástanács anarchista tagjaira támaszkodva, de ehelyett Kun parancsára – mint azt említettük – köveket köttetett az anarchokommunista fordulatot tervezgető, szélsőbaloldali ellenzékkel kapcsolatot tartó ukrán tisztek nyakába, majd a kedve ellenére való politikai gyilkosság után a balatoni gyermeknyaraltatás lebonyolításért felelt: a Fonyód–Bélatelepen nyaraló sovány gyerekeknek tejet hozatott, ő maga pedig a siófoki Strand vendéglőben bánatosan málnaszörpöt szopogatott a munkátlan Lenin-fiúk társaságában. Kun saját magára vonatkozó tagadása még kevésbé meggyőző. Aligha lehetett volna az ő kifejezett jóváhagyása nélkül ilyen vállalkozásba belekezdeni, és persze adós marad a válasszal is, hogy akkor mégis ki akarta a háborút, kikből állt vele szemben a többség. A jól értesült bécsi források azt írták, Kun azért vetette bele magát az újabb kockázatos háborús kalandba, mert teljesen biztos volt benne, hogy az antant semmit sem fog tenni.[21] De a vakmerő tiszántúli vállalkozásban a kétségbeesés racionalizmusa is ott dolgozott: a főváros katasztrofális közellátási helyzetén csak az Alföld gabonája enyhíthetett volna érdemben. „Micsoda siralom volt a júliusi Pest. A halál városa! Minden üzlet zárva. Minden bolt üres. A kirakatok bedeszkázva. Ami feliratot láttunk az élelmi üzemeken, mind arról szólt, ami nincs. Dohány nincs. Gyufa nincs. Liszt nincs. Zsír nincs. Anyaghiány miatt zárva" – emlékeztek a fullasztóan sivár hétköznapokra alig két hónappal később, a visszatérő bőség idején, amikor már a hiánygazdaság élelmes vámszedőitől csokoládét és szardíniát is újra lehetett kapni a pesti piacokon.[22] Az elkedvetlenedő munkáserédek pótlására elrendelt általános védkötelezettség is kudarcot vallott: fővárosi sorozási bizottságok előtt megjelent közel kilencvenezer férfinak alig egyharmada minősült alkalmasnak, de a Dunántúlról se nagyon jutott katona a Tisza menti frontvonalra – a falvakban és a kisvárosokban a megjelenésükkel sem fárasztották a sorozóbizottságokat

a behívottak. A munkás-bányász Salgótarjánban a pótsorozás során a 750 összeírt, katonaköteles korú férfiból 74 jelent meg.[23] A munkásjellegét lassan elveszítő Vörös Hadsereg hadra fogható és harci kedvet mutató alakulatai leginkább a tiszántúli menekültekből feltöltött ezredekben szolgáltak. Ők valóban várták a hazatérést, és ami még fontosabb: őket is várták haza Csongrádba, Csanádba, Békésbe, akár fegyverrel és vörös zászlóval a kézben. Mert nem kevesek számára még a bolsevizmus is jobbnak tűnt a román rémuralomnál. A megszálló román katonaság a végletekig kiszipolyozta a viharsarki megyéket, a Csanád megyei Apátfalván pedig irtózatos mészárlást rendezett a szabad rablássá fajuló, erőszakos rekvirálások és a kényszermunkára sorozás miatt fegyvert fogó helyi lakosság ellen. Összefogdosták a falu férfiait, közülük 61 embert meggyilkoltak, és tömeges nemi erőszakra is sor került, amelynek 12 és 70 éves áldozata is volt, majd a cinikus román hatóságok áthívták a szomszédos Magyarcsanád román lakosságát, amely rettenetes fosztogatással teljesítette be a fellázadt magyar falu sorsát.[24] Hasonló esetek – ha nem is ilyen vérések – tucatszámmal akadtak, és többnyire jegyzőkönyvezés nélkül maradtak, a megalázottak és megszomorítottak a tanyák sokszor írástudatlan béreseiből kerültek ki. A szegedi kormány mindezt ökölbe szorított kézzel, tehetetlenül nézte, habár Károlyi Gyula kormányfő már az apátfalvi vérengzés előtt is figyelmeztette a szegedi francia parancsnokot, Charpy tábornokot: ha a magyar lakosság kirablása folytatódik, „a végsőkig elkeseredett lakosság a bolsevizmus karjaiba veti magát, és oktalan felkelésekkel és lázadással fog a létérdekei ellen irányuló elbánásnak ellenszegülni".[25]

A tiszántúli hadjárat másik legendája a tisztek „fehér árulása". Ez a kérdés főként az 1950–60-as évek hivatalos szocialista történetírását izgatta. Az eredetileg Böhm Vilmostól kiinduló mítosznak kétségtelenül volt tárgyi alapja, ám a belőle levont általánosító következtetés, miszerint az árulás fektette volna két vállra a „legyőzhetetlen" Vörös Hadsereget, csupán egy baloldali tördöfés-

elmélet univerzumában állja meg a helyét. A tisztikarban valóban nőtt az elkeseredés, és néhányan meg is teremtették az összeköttetést a szegediekkel, de a legtöbb tiszt a végsőkig kitartott a helyén, legfeljebb kényelmi problémáit hozta kissé erőteljesen szóba. Jellemző például, hogy a 2. hadosztály vezérkari főnöke, Béldy Alajos július 26-án parancsnoki különkonyhát és elvezhető szivarokat kért a főhadiszállástól, mert a kapadohányt a tiszti gyomor nem szokta meg.[26] (A később vitézzé avatott és vezérezredesi rangig jutó katona ekkor még egyszerűen Béldinek írta Brucknerről magyarosított nevét.) A 7. hadosztály parancsnoka, Werth Henrik ugyan valóban hűséget ígért a szegedi ellenkormánynak, de aztán csapatait a románok ellen vitte – vagy azok őt. Craenenbroeck Edgár, a dunántúli II. hadtest vezérkari főnöke elszabotálta a 8. hadosztály átirányítását a tiszai frontra, de ehhez csak a csapatok hangulatát kellett ismernie: a somogyi, tolnai bakák nem kívánkoztak szülőföldük határain túlra meghalni.[27] Julier Ferenc, a hadsereg vezérkari főnöke biztosan nem tartozott az „árulók" közé – nehéz elképzelni, miért akart volna eleve vesztes lenni, és a vereségeivel felkerülni a hadtörténelem koszorúkkal ékesített lapjaira. Az „ezeréves Magyarország" megsemmisülésétől óvó első hadparancsa arról árulkodik, hogy szívesen vette volna, ha az irányítása alá került hadsereggel egy nemzetibb érzésű és a tisztikar iránt bizalommal lévő vezért sikerül a hatalomba segítenie – elsősorban saját főnökét, Landler Jenőt. A hadseregben terjedt is a suttogó propaganda a tisztjeit kedvelő és a nemzeti lobogó használatát bátorító Landler esetleges diktátorságáról. Ehhez azonban csak a győzelmen át vezethetett az út. Ettől függetlenül tény, hogy a gödöllői főhadiszállásról a bécsi magyar ellenforradalmárokhoz és onnan az antanthoz kerültek a hadrendek és a támadási tervek.[28] Hamisak is, valódiak is, pénzért is, hazaszeretetből is, és Julier haláláig következetesen állította, hogy az ő tudta nélkül – de ennek nem volt döntő jelentősége. A Vörös Hadsereg felderítése is rendelkezett legalább annyi hasznosítható információval a román tartalékokról és az utánpótlásról, felvonulási tervekről, mint amennyit a magyar előkészületekről tudtak a románok.

A támadás irányát talán szerencsésebb lett volna a Tokajtól észak–déli irányba előrenyomuló III. hadtestre bízni, és odacsoportosítani a hadseregtartalékokat, oldalba támadva ezzel az ellenfelet. Ám a románok a megszerzett információik alapján vélhetően éppen erre számítottak – ez volt Stromfeld eredeti, májusi elképzelése is –, és nem pedig arra, hogy végül Szolnokon, a frontvonal kellős közepén bontakozik ki teljes erejével a Vörös Hadsereg támadása. A Tisza mentén felvonultatott összes magyar erők élelmezési létszáma 47 ezer fő volt, ebből 35 ezer főt tett ki a fegyveres létszám, de a támadás napjáig még jelentékeny pótlások érkeztek be.[29] A tiszántúli hadjárat történetét aprólékos precizitással megíró Kerekes József szerint a Tisza mentén összevont csapatok majd háromnegyedénél megvolt a támadási kedv is, lelkesítette őket, hogy szülőföldjük, otthonuk visszatéréséért harcolhatnak. A Csongrádnál gyülekező bácskai ezred például alig akarta kivárni a támadási parancsot.[30] Így aztán július 20-án hajnalban 300 ágyú ontotta tüzét Tokajnál, Szolnoknál és Csongrádnál.[31] Lelkesítő hadicél, meggyőző tüzérségi előkészület, Szolnoknál a fő támadási irányban számbeli fölény: az első roham sikerrel járt. Az átkelés lenyűgöző kierőszakolása a tekintélyes folyóakadályokon a jól felkészült, pihent és túlerős hadsereggel szemben – ezt hangsúlyozta volna a hadtörténetírás, ha végül siker koronázza a tiszántúli támadást. A tiszai átkelés eredményes kierőszakolása egy-két napra szétzilálta a románok védelmi berendezkedésének első vonalát. A front középső és déli szakaszán széles hídfőállásokat sikerült kialakítani, magyar kézre került néhány napra vagy órára Törökszentmiklós, Szentes, Szegvár, Kunhegyes, Kisújszállás, Túrkeve, Mezőtúr, Kenderes, sőt Szegedet is megközelítve egy vörös járőr Mindszentre, Mártélyra és Hódmezővásárhelyre is bevonult. Ez utóbbi helyen az először beérkező három porlepte harcost a nép éljenzéssel fogadta, virággal tűzdelték tele sapkájukat

és ingjüket, és a proletárasszonyok ismét piros kendőben jelentek meg a piactéren. A szolnoki 68. ezredhez tartozó csapat többi tagja azonban Mártélynál megállt, és a falu két kocsmájánál egész napos ivászattal ünnepelte a hajnali haditettek dicsőségét.[32] Minden csoda három napig tart: a tiszántúli sem tartott tovább, mert a haditerv egyetlen tényezőre: a kíméletlen lerohanásra és az erélyes előrenyomulásra épített, arra, hogy az ellenállhatatlan magyar roham hatására a románok feladják szívós ellenállási szándékukat.

A szerencsejátékhoz hasonlító kalkuláció azonban nem jött be. Hogy mi történjék az átkelés után, az tulajdonképpen csak az átkelés után került a hadvezetés figyelmének központjába. Így a kezdeti bravúr katonai értéke nagyon hamar veszendőbe ment, mert a csaknem 300 kilométer hosszú arcvonal nyolc, egymással csak laza összefüggésű átkelési pontra forgácsolódott el. A felkészületlenséget nem sikerült gyors eredménnyel kiegyenlíteni, július 24-ére kifulladt a támadás. Karcagnál megállították a 6. hadosztályt, Szentes térségében pedig a Tisza túlpartjára szorították vissza a magyar erőket. A fordulat azonban ekkor még nem egy lehengerlően gyors román ellentámadásban mutatkozott meg – sőt az ellenség még napokig várt az ellentámadás megindításával –, hanem a főhadiszálláson változott meg végzetesen a hadvezetés minősége. Julier vezérkari főnök 24-én éjfél előtt még intézkedett az I. hadtest főerőinek gyors egyesítése és az ellentámadás előkészítése érdekében, de pár óra múlva már lemondása írásbeli indoklásán dolgozott – amit a benne töretlenül bízó Landler nem fogadott el –, másnap pedig a Tokajjal szemben sorait rendezgető és Nyíregyháza felé támadni kész III. hadtestet érthetetlen módon visszarendelte a Tisza nyugati partjára. Mintha csak jelet akarna adni a Tiszántúl teljes kiürítésére és az ellenállás feladására. A támadási eredmények önerejű felszámolása valójában július 25-én meg is kezdődött: a június végi öngyilkos proletárdiplomáciát egy hónappal később követte a hadműveleti öngyilkosság. Július 27-ére gyakorlatilag befejeződött a rohamtempóban zajló kiürítés, pedig a románok ekkor még

sehol sem voltak, támadásukat ellenség hiányában is csak két nappal később, július 29-én kezdték meg. A Vörös Hadsereg utolsó hetének története nem hadműveleti, inkább pszichológiai tanulmány.[33] Lélektani rejtély, hogy mi játszódhatott le Julierben. Egy bizonyos: parancsainak logikája az előző napokkal ellentétben már semmiképpen sem a győzni akarásról árulkodott. Lemondólevelében „fegyelmezetlen, könnyen lelkesíthető, de annál gyorsabban lelohadó társaságként" jellemezte a július 27-től kezdve bomlásnak induló magyar haderőt, és hadvezéri kudarcát abban látta, hogy „a csapatok belső értékét hibásan ítéltem meg, és oly hadműveletet javasoltam, mely balsikerrel végződött".[34] Feltehetjük persze, hogy július 25-éig, az első jelentős kudarcig a parti megnyerésére játszott, majd július 25. után – elvesztve hitét a győzelemben – azért játszott betlire, hogy a katonai vereséggel felgyorsítsa a bolsevik rendszer összeomlását. Feltehetjük – de biztosan nem tudjuk. Az események nehezen felfejthető logikátlansága az utókort nem érdekelte: a második világháború utáni vörös hadtörténetírás számára Julier eleve áruló volt – noha egykori főnöke, Landler később sem tartotta annak –, ám a két világháború közötti fehér közérzület sem tudott megbocsátani Juliernek, a vezérkari főnök ugyanis – reálisan látva hadserege hangulatát – a hadműveleteket megelőzően kosarat adott egykori bajtársának, Gömbös Gyulának, aki Szegedről hozzá eljuttatott levelében azt követelte, álljon át Horthy seregéhez.[35] Tisztikarának többsége is hozzá hasonlóan ítélte meg a helyzetet, de mindig elég egy bűnbak: Juliert nyugdíjazták, míg a már említett Béldyből vitéz lett és vezérezredes, amiképpen a tiszántúli harcok tisztjeinek jelentékeny része is fényes katonai karriert futott be 1920 és 1945 között.

Eközben széttartó történések egész sora zilálta tovább a szocialista–kommunista koalíció rendszerét. A süllyedő bolsevik hajóról Károlyi Mihály július 5-én távozott. A biztosra várt bukás után nem akart az Ébredő Magyarok kezébe kerülni, akik már júniusban a történelem ítélőszéke elé akarták állítani, amiért megcsúfolta

a nemzet eszméit, és átjátszotta Magyarországot a „nemzetközi zsidóságnak".[36] Károlyi a proletárdiktatúrának és az ellenforradalomnak szóló furcsa fricskaként az őt felügyelő vörösőröket egy helyesírási hibáktól hemzsegő búcsúlevélben jelentette fel Landler Jenőnél – majd a bécsi szocdem napilapban megírta, hogy a hatalmát márciusban nem adta át a kommunistáknak, azt igazából a szocialisták már előbb kicsavarták a kezéből.[37] Cikke, amelynek végső fogalmazványát barátja, Jászi Oszkár készítette el, egyfajta jeladás kívánt lenni az őszirózsás forradalom híveinek, de csak a bécsi antanttiszteknél egyre sűrűbben előszobázó Bethlen Istvántól jött válasz, aki határozottan cáfolta Károlyi rá vonatkozó állítását, nevezetesen, hogy március 21-én ő se látott más megoldást, mint Károlyi.[38] Az örökké elkéső Károlyi megint elvétette az ütemet: a győztes hatalmak közép-európai megbízottjai június elején még számoltak volna vele egy átmeneti kormányban, ekkor azonban már lecsúszott az ilyen-olyan bécsi és párizsi listákról, ahol egy ideig Garami neve lett a befutó. Július elejétől már Szamuely is a múlt volt, de a forradalom félreállított „meg nem alkuvója" körül egy kommunista frakció kezdett szerveződni, amelynek tagjai Szamuely kultuszát a „tiszta" kommunizmussal kötötték össze, és az „áruló" szocdem vezetőkkel való leszámolást követelték. Néhány másodvonalbeli vezetőn kívül az I. és IV. kerületi munkástanácsok radikálisai képezték a kommunista fordulatot követelők „tömegbázisát", az viszont nem világos, hogy a lojális Korvin és az aktivizálódó Cserny mennyire voltak beavatva mozgalomba és főként mennyire azonosultak céljaival. Ők is morgolódtak, panaszos-sértődött leveleket írogattak Kunnak, és Szamuelyhez hasonlóan követelték, hogy végre-valahára a kemény kéz politikája következzen. Kun Béla viszont leginkább saját hatalmát féltette a főrendiházban gyülekező anarchista forradalmároktól, és cinikus módon éppen a Szamuely testvérekkel és a Lenin-fiúkkal fojtotta vérbe a szélsőbaloldali összeesküvés-kezdeményezést, amelyről a hűséges Korvin tett neki jelentést. Az ellenforradalmárokra viszont Kun már nem mert lecsapni: „Megesznek a miszsziók" – panaszkodott Cserny Józsefnek.[39] A június 24-ei felkelés elítéltjeit sem akasztották fel, a forradalmi törvényszékek halálos ítéleteket már nem hajtottak végre az után, hogy július elején Szamuely Tibor öccse és jobbkeze, Szamuely László önkényesen kivégeztette a júniusi dunántúli ellenforradalom két börtönbe vetett elítéltjét. De nem ez volt az utolsó fellángolása a vörösterrornak. A budai Mozdony (ma: Kiss János altábornagy) utcai tanítóképző épületében Cserny és csapata július 21-én brutális kínzások után kivégezte az ellenforradalmi összeesküvéssel megvádolt Fery Oszkár csendőr altábornagyot és két tisztjét. A gyilkosságok utáni reggelen Cserny József borral és szalonnával vendégelte meg az éjjeli munkát végző terrorfiúkat. Könnyen lehet úgy, hogy ez a gyilkosság nem Cserny rendeletére történt, hanem a megelőző napok hamvába holt kommunista hatalomátvételi kísérletével volt összefüggésben, végrehajtására Chlepkó Ede, a Vörös Őrség országos politika biztosa, a főrendiházi kommunista megbeszélések egyik hangadója adta ki a parancsot.[40] Az biztos, hogy nem könnyítette meg Kun Béla helyzetét, aki hiába várta Oroszországból (is) a felmentő seregeket. Lenin hallgatott, Csicserin biztatott, a július 21-re meghirdetett „világsztrájk" pedig nem hozta el a nemzetközi proletárforradalom napnyugati felemelkedését – az esemény a bolsevik fenyegetést valódi veszélyből jól hasznosítható „vörös félelemmé" avatta.

Miközben a kommunista nehézfiúk politikai gyilkosságokkal üzengettek egymásnak, a szociáldemokrata Böhm Vilmos már külföldről szervezte a politikai átmenetet. A románok elleni támadásról döntő július 10-ei kormányzótanácsi ülésen véglegesen lemondott a főparancsnoki tisztségéről, de mégsem kórházba vonult, hanem Bécsbe ment követnek, Kun Béla jóváhagyásával, aki talán azt remélte, hogy ezzel otthoni ellenzéke elveszíti egyetlen igazán veszélyes vezérét. De az sem kizárt, hogy ott járt a gondolatai között: menedékjogot csak Ausztria kormányától remélhet, és

ezt Böhm tudja majd kijárni számára. Böhm megbízatása garancia volt Otto Bauer számára is, hogy a budapesti rezsim Ausztriában nem folytatja a felforgatást. Amikor július 21-én hivatalosan is elfoglalta állomáshelyét, valóban felgyorsultak az események. Böhm a bécsi antantmegbízottakkal történő első találkozásain még Kun Béla emberének mutatkozott, de hamar rájött, hogy az antant már eldöntötte: *hivatalosan* nem tárgyal többé a Tanácsköztársaság kormányával, vele, a népszerű munkásvezérrel viszont szívesen. Néhány napig Párizsban is „Böhm tábornok" diktátorságáról beszéltek az Ötös Tanácsban. Azt remélték tőle, hogy helyettük végzi el a párizsi és londoni munkáselővárosokban is népszerűtlen és költséges munkát, Lenin budapesti bolsevik bástyájának lerombolását. A bécsi angol és amerikai megbízottak 8 pontban foglalták össze, hogy mit várnak egy *szocialisták* vezette átmeneti kormánytól, a követelések között Kun rendszerének leváltása, valamint a terror és a propaganda beszüntetése mellett egy nemzeti egységkormány előkészítése állt. A magántulajdonon alapuló gazdasági rendszer visszaállításáról szóló döntés viszont csak a legutolsó helyen szerepelt, amelyről a diktatúrából a demokráciába való átmenet végén létrejövő új kormány fog csak dönteni. Mindezekért cserébe szént, zsírt és a kereskedelmi kapcsolatok újraindítását ígérték meg. Böhm valószínűleg elhitte, hogy küszöbönáll a változás, és az antant segítségével vissza lehet forgatni a történelem kerekét március 20–21-e környékére, és amit akkor nem mertek meglépni, a tiszta szociáldemokrata kormányzatot, most megkapják ajándékba az antanttól – persze csak akkor, ha végre lesz erejük szakítani Kun Bélával. Amikor tükörbe nézett a bankgassei magyar követség szalonjában, talán még mindig a Vörös Hadsereg győzelmes főparancsnokát látta visszatekinteni, még mindig azt hitte, hogy az erő pozíciójából tárgyalhat, de amikor Cuninghame ezredes kiterítette előtte a tiszai támadó sereg hadrendjét, önbizalma megrendült. Mégis, amikor az olasz megbízott, Borghese herceg egy Bethlen Istvánnal való találkozót ajánlott fel

neki és az időközben Peyer Károly társaságában szintén Bécsbe érkezett Weltner Jakabnak, arra hivatkozva mondtak nemet, hogy a reakciós múltú Bethlent Magyarországon gyűlölet fogadná. Még nem sejtették, hogy hamarosan ők lesznek a múlt emberei, és hogy éppen most múlik el a szocialista dicsőség a magyar égről. A szocialista gondolatot kompromittáló bolsevik gyalázattal együtt. Néhány eseménydús hét, és kiderült: a szociáldemokrata külpolitikának is csak addig volt realitása, amíg a Tanácsköztársaságnak ereje állt mögötte.[41] Böhm diktátorságát a Tisza menti kudarc temette el, de ez csak tíz nap múlva lett nyilvánvalóvá, a magyar történelem legzavarosabb hónapjában. Néhány hét múlva Böhm már újra írógépszerelő volt, és Bécsben, egy kis bérelt műhelyben, segédek nélkül, az osztrák párt központjának sűrűn kopogó masináit javította – talán éppen azokat, amelyeken neki, a nagy hatalmú magyar elvtársnak szóló leveleket is gépelték, míg az egykori asztalos, Weltner Jakab bélyegkereskedést nyitott, és gazdag ügyfeleket próbált becserkészni a háborús nélkülözések után lábadozó bécsi polgárok között.[42]

Ekkor azonban még a vihar előtti csend uralkodott, és a magyar szociáldemokraták ideiglenesen hozzájárultak az antantképviselők által ajánlott föltételekhez, a bécsi missziók vezetői pedig megígérték: a magyar baloldal hatalmon maradására esélyt kínáló tervet a békekonferencia elé terjesztik. Párizsból július 28-án megjött a világos üzenet: „Magyarországon nem áll fönn olyan kormány, amely a népakaratot képviseli és a szövetséges és társult hatalmakkal szemben vállalt kötelezettségének betű szerint és szellemének megfelelően eleget tesz. Kun Béla kormánya ezeknek a föltételeknek semmiképpen sem felel meg."[43] Július 30-án az akkori osztrák–magyar határon, Királyhidán találkozott Kun és Böhm, Weltner Jakab és Peyer Károly jelenlétében. Kun meghallgatta Böhm tájékoztatását, azonban nem akarta tudomásul venni, hogy a kommunistákat kizárják a kormányból, és azzal söpörte félre az érveket, hogy a Tanácsköztársaság ügye jól áll. „Soha Budapesten és a csa-

patok között nem volt olyan lelkes a hangulat, mint most. A románokat visszavertük, s a győzelem nem kétséges." Azt is világossá tette: nélküle nincs és nem is lesz megegyezés, csak olyan szociáldemokrata kormánynak hajlandó átadni a hatalmat, amelyben kommunisták is részt vesznek. Böhm üres kézzel utazott vissza Bécsbe, Weltner és Peyer viszont elszántan hazament, azon töprengve, hogyan mentsék ki a szakszervezeti tagságot és a szakszervezeti vagyont az összeomlás egyre közelebbről hallatszó robajából. Mert Kun hazug blöffjével ellentétben a csapatokat nem a lelkesedés, hanem az általános felbomlás hangulata kerítette hatalmába. A Tanácsköztársaság vezetői, akik a tiszántúli támadás első hetében nem mentek a front közelébe, július utolsó napjaiban rekedtre ordították magukat a csapatok között cikázó autóikról szónokolva, de a kitartásra buzdító felszólításokra csak hallgatás volt a válasz, vagy ellenséges bekiabálások. Amikor Garbai Sándor meglátogatta a III. hadtestet július 30-án, zúgolódás fogadta: „Mutogattak felém a katonák, és egymásnak kiabálták, itt jön a zsidók királya! Hol vannak a hibások? Hol vannak a jenők? Miért nem harcolnak velünk? Mi védjük meg a bőrüket?"[44] Kun Béla július 31-én Újszász és Jászladány mellett egy libalegelőn igyekezett lelket önteni a 6. hadosztály lézengő katonáiba. Odament hozzá egy középtermetű, sovány katona, fegyverét kezében tartva, szabályszerűen tisztelgett, majd közölte: „Kun elvtársnak jelentem, nem harcolunk tovább!" Kun a revolvertáskájához nyúlt, de a katona emelkedettebb hangon folytatta: „Kun elvtárs, én nem a magam nevében beszélek. Egyikünk sem akar tovább harcolni." Katonatársai körbevették a megzavarodott vezért, és harsányan kiáltozták: „Nem harcolunk tovább! Nem leszünk bolondok, jöjjenek ide budapestiek harcolni!" Kun körbehordozta a tekintetét, sápadtan hallgatta a lázadó katonák kiáltozását, majd kocsiba vágta magát, és elhajtott.[45] Már csak kapkodott: megkínálta Pogányt a hadsereg-főparancsnoksággal – ez utóbbi azonban nem kért a Waterloo *utáni* napóleonkodásból –, és küldött egy utolsó kétségbeesett üze-

netet Leninnek, „hasson oda, hogy a románok elleni támadásokat minden erővel szorgalmazzák", mert a románok a „mi erőtlenségünkben bíznak". A felelet azonban lehangoló volt: „Mi mindent megteszünk magyar barátaink megsegítésére, de kevés az erőnk."[46] Azon az éjjelen, amikor Kun dacosan visszatért Királyhidáról, a román hadsereg már támadásba lendült, két hadosztálya Szolnoktól északra, Tiszabő és Nagykörű között szinte zavartalanul kelt át a Tisza nyugati partjára, és ott július 30-án széles hídfőállást hozott létre. A következő napon Kiskörénél újabb hadosztályokat dobtak át a Tiszán, és a román csapatok feljebb, a folyó jobb partján elfoglalták Tokajt és Tarcalt is. Bár a hadseregparancsnokság kiadta a parancsot az ellentámadásra, ennek már nem sok foganatja volt – ekkor már egy egész hadtestnyi erő, 10 000 román katona volt a Jászság keleti szélein. A román királyi család és Ion I. C. Brătianu román miniszterelnök is ott volt a tiszai átkelést végrehajtó román csapatok között, és egy héttel később a lelkesedés viharai között számolt be a nagyszebeni Nagy Nemzeti Tanács tagjai előtt: „[A] legboldogabb embernek éreztem magamat azokban a napokban; [...] életem jutalmát találtam meg."[47] Az „oláh", az „ősi ellenség", amelyről a büszke magyar tisztek azt tartották, hogy „nyíltan sohasem állotta meg helyét", most akadály nélkül gázolt át a magyar katonán.

Július 31-én délután – a jászladányi incidenst követően – Cegléden, az I. hadtest székhelyén gyülekeztek össze a hadtestparancsnokok. Julier hangsúlyozta a reménytelen harctéri állapotokat, de végül a vereség valóságát konokul tagadó Kun javaslata győzött: azonnali ellentámadás kell.[48] Augusztus 1-jén estére az I. hadtest még harcképes alakulatai Abonyból előrenyomulva utcai harcokban vissza is foglalták az előzőleg egyetlen puskalövés nélkül feladott Szolnokot, de hiábavaló hősiességük csak a frontváros szenvedéseit hosszabbította meg, és persze megpecsételte a támadók sorsát is: másnapra bekerítette őket a mind tömöttebb sorokban beérkező túlerő. A román lovasság Füzesabony felé előrenyomulva

a szétesőben lévő III. hadtest csapattesttöredékei és az I. hadtest közötti összeköttetéseket is elvágta: megnyílt az út Budapestre. Épp ezért a támadásról szóló ceglédi döntés politikai érvényessége is elporladt már az előtt, hogy a népbiztosok különvonata visszaérkezett volna Budapestre. Július 31-én éjjel – éppúgy, mint május 1-jén – válságtanácskozás követett válságtanácskozást, ám a tavaszi hadiszerencse másodszorra már nem ragyogott rá a bolsevik vezérkarra: a Szakszervezeti Tanács aznap délutáni döntését még megfúrta a budapesti utcákon barikádharcokat kívánó Szamuely, de a Kormányzótanács augusztus 1-jei, délelőtti ülésén a kommunisták is bedobták a törölközőt. Szamuely itt is megpróbálkozott még a harc folytatásával: „Egy kis zsír s zefírruha megnyugtatja majd a munkásságot, s nem lesz ellenforradalmi, ne mondjunk le a hatalomról."[49] Miután azonban Haubrich végre egyszer a sarkára állt, és kijelentette, hogy a vasashadosztályt nem adja még egyszer Szamuely kezére, sőt, ha szükséges, maga megy ki a gyárakba, és lázítja fel őket a makacsul kitartó bolsevik vezérek ellen, győzött a józan ész, vagy inkább a menekülési ösztön: a Forradalmi Kormányzótanács lemondott. A proletárdiktatúrát a délután 3 órára összehívott Budapesti Munkás- és Katonatanács ülése temette el, ahol Rónai Zoltán diplomatikus beszédben a világforradalom és az orosz hadsereg elmaradásával, valamint a proletáregység felbomlásával indokolta a Forradalmi Kormányzótanács távozását, de megígérte az antant jóindulatát. A Rónai beszéde után megérkező Kun Béla viszont zaklatott felszólalásában a proletariátusra tolta a felelősséget az összeomlásért: „Nem így kellett volna megbuknia a proletariátusnak, ha itt egy rendes proletariátus van... Más véget szerettem volna elvtársak... Szerettem volna, ha a proletariátus barikádokon harcolt volna, hogy inkább meghal, de nem hagyja ott az uralmát."[50] Egy állandó, keserves forradalmi állapotot vizionált, ahol a helyükbe lépő szociáldemokrata kormánynak nem sok jövőt jósolt, és mint az elhagyott próféták, átkot szórt a munkásságra: „Ennek a proletariátusnak a burzsoázia legkíméletlenebb

diktatúrájára van szüksége." Kun, miután hisztérikus zokogórohamok között elmondott beszédét nagy taps fogadta, visszament a Szovjetházba, csomagolt, és utasításokat adott, hogy ki maradjon. Korvint és Lukácsot jelölte ki – de leginkább a bécsi menedékjogot szervezte, és a társaságában lévőknek megint Madáchot idézte: „...egy talpalatnyi föld elég nekem. / Hol a tagadás lábát megveti, / Világodat meg fogja dönteni." Estére kiderült: ő és közeli munkatársai – Szamuely kivételével – családjukkal együtt mehetnek, menedékjogot fognak kapni az osztrák kormánytól. Mire kiértek a Kelenföldi pályaudvarra, Pesten már elterjedt a híre gyűlölt rendszerük bukásának, az egyik népbiztosi családtagokat szállító autóra Budán rá is lőttek valahonnan. „A város örömmel fogadta a tanácsrendszer bukását, sőt a népbiztosok családtagjai közül többeket bántalmaztak, amikor elutaztak. Landlert is megdobálták, s Pogány feleségét. Zsidóztak mindenfelé" – jegyezte fel Ágoston Péter a hangulatot. De persze ő is zsidózott, a bukás feletti szorongó várakozásban azt írta: „Kun Béla [...] tisztességgel csinálta a dolgát, de a sok piszkos zsidó, aki melléje szegődött, megölte. Megtévesztette, és végül egészen öntudatlanul neki is csak a zsidók voltak megbízhatók, pedig csirkefogó haszonlesők voltak, míg a kereszténységet kiüldözték mindenünnen megbízhatatlanság címén, pedig még kommunistáknak is jobbak, mert tisztességesen végezték a dolgukat."[51] A Kelenföldi pályaudvarról a Kun Béláékat szállító különvonat éjjel 11-kor futott ki, előtte Kun még felhívta Vincze Sándort, a régi kolozsvári cimbórát, jöjjön velük. Ez utóbbi Vészi Józseffel, a *Pester Lloyd* legendás szerkesztőjével, a Monarchia letűnt *ántivilága* magyar sajtóéletének talán legtekintélyesebb liberális képviselőjével együtt vacsorázott éppen. Vészi lebeszélte Vinczét és feleségét az emigrációról: „Most igazán szükség lesz minden szocialistára" – mondta, és ennek hatására Vincze úgy döntött, marad. A vacsora végeztével Vészi József apró darabokra tépte szakszervezeti tagkönyvecskéjét, és azt mondta: „Na, most mi következünk."[52]

18. SZEMET SZEMÉRT? – EPILÓGUS

Nem ők következtek. Nem a szabadelvűek és nem a demokraták. Miközben Kun vonata az osztrák határ felé robogott, összeült az új kormány. Miniszterelnökét, Peidl Gyulát és tagjait még a Kormányzótanács és a Szakszervezeti Tanács választotta ki, és a Munkástanács hatalmazta fel a kormányzás kézbevételére. A megfontolt nyomdászember, Peidl, amikor lakásán a délutáni órákban közölték vele a hírt, hogy miniszterelnök lett, még azt sem tudta, hogy a proletárdiktatúra megbukott.[1] Nyugodtan cigarettára gyújtott, megkérdezte a küldöttet, hogy van-e kocsi, mert a lányát elviszi előtte a Mária utcába. „Ezen a pár percen már nem múlik a dolog." A lépcsőházban még utánakiáltottak az asszonyok: „Nehogy megváltozzon a nagy hatalomban!" Peidl visszakiáltott: „Nem fogok."[2] Nem is lett volna módja rá. A kormány tagjai esküjüket a budapesti Munkástanács elnökének, Bogár Ignácnak tették le az Andrássy úti szocialista pártklubban. (Bogár volt annak idején a közvetítő Kun Béla és a szocdem pártvezetés közötti tárgyalások megindulásakor.) Az eskü szövege szerint a kormány tagjai becsületükre fogadták, hogy „a Magyar Népköztársasághoz" hívek lesznek, teljes függetlenségét megvédik.[3] A hivatalos közlöny azt írta, hogy az új kormány az öntudatos, szervezett munkásság erejére támaszkodik, és aki a kormány rendelkezéseinek ellenszegül, az a szervezett munkásság akaratával találja magát szemben. „Kishitűségre nincs ok,

erősen tartjuk a tiszai frontot."[4] Harmadnapra már egyetlen katonája sem volt Haubrich Józsefnek, az új hadügyminiszternek, és hat nap múlva egy fogorvos (Csilléry András), egy liftgyáros (Friedrich István) és húsz rendőr simán megpuccsolta a magyar történelem talán leginkább balek kormányát.[5] Az „Egyesült Forradalmi Pártok" nevében végrehajtott államcsíny – 1919-ben az ellenforradalom is forradalmi kottából olvasta ki saját indulóinak harsány dallamát – a román szuronyok fedezékében valósulhatott meg, mert a román csapatok minden tiltakozás ellenére augusztus 4-én kora este megszállták a fővárost, sőt hamarosan a Dunántúl nagy részét is, nagyjából a Győr–Veszprém–Székesfehérvár vonalig. Volt fegyverszüneti ajánlatuk is – az ország kirablása fejében –, de erre a magyar szocialisták nemet mondtak, nem lettek hazaárulók, az immár az ország szinte egész területét érintő román rablás így nem magyar elismeréssel zajlott.[6] Párizsban csak lanyhán tiltakoztak, nem siettek semmilyen budapesti kormány elismerésével, inkább egy tábornoki bizottságot menesztettek Budapestre. A békekonferencia vezetése augusztus első napjaiban nem volt még tisztában a bukás tényleges mértékével, így azzal sem, hogy a budapesti kormánynak hadsereg helyett a feloszlás állapotába jutott hadseregroncsai voltak csupán. Clemenceau azt üzente Budapestre az esdeklő kormánynak: bizonyítson cselekedeteivel.[7] A román fegyverek dicsősége így akadálytalanul bontakozhatott ki, Brătianu román miniszterelnök a diadal óráiban arról beszélt, hogy senki sem tagadhatja meg a román néptől nagyszerűségének elismerését. Budapest elfoglalásáról szóló bejelentését véget nem érő tapsvihar fogadta Nagyszebenben.

Budapesten pedig furcsa szégyen. „Ó boldog nemzetek, akiknek a fővárosába egy Napóleon vonult be győztesen" – írta naplójában a bihari dzsentriszármazék, Ritoók Emma, látva a rendetlenül lovagló román tiszteket – nem így képzelte a megszabadulást.[8] A haza védelmére magát – elkésetten – újra szolgálatba helyező Stromfeld Aurél is a szégyent érezte. Ő azonban azért, mert úgy

látta, Budapest polgárai nem érzik a szégyent. Haubrich kíséretében végig kellett néznie, hogy a bevonuló románokat az utca lelkesült népe virágözönnel fogadja a Kálvin térnél: „Egy időre elveszítettem a hitemet mindenben."[9] A bujdoklását megkezdő kommunista Sinkó Ervin viszont más miatt volt szomorú, azt érezte, hogy Budapest az „emberek városából" visszaváltozott az „elegancia városává", hetykén csörgő sarkantyúk és magas gallérokon pöffeszkedő aranycsillagok jelezték az úri világ felszabadulását. Nők fehér és tarka ruhákban, mellükön nemzeti színű kokárdákkal, kezükben színes napernyőkkel – sehol egyetlen munkás vagy munkásasszony.[10] Az élni szerető városban legelsőként a divatáruüzletek nyíltak meg.[11] A román megszállást megelőző egy-két napig várakozás volt a levegőben, mintha Kun Béláék távozásával egyszeriben minden megnyugodhatott volna – a zöldhatáron, zsebében rengeteg pénzzel menekülő Szamuely öngyilkosságáról gyorsan megérkeztek a hírek, és a Duna-korzón a rettegett népbiztos gyalázatos végén és a népbiztosok gyáva futásán kárörvendett a rejtekéből megkönnyebbülve előbújó aranyifjúság. Azt is beszélték mindenfelé, hogy Kun Béla repülőgépen akart menekülni, de az albertfalvai repülőgépgyári munkások „amerikázása" miatt nem készült el a diktátort Oroszországba kimenekítő, bőrüléses, nagy gép.[12] Ám a Budapesten látványosan összecsuklott rendszernek voltak még vidéki tartalékai – ismét bebizonyosodott, hogy bármilyen elenyésző volt is a kommunizmus támogatói bázisa, korántsem a Lenin-fiúkra korlátozódott csupán. Szerte a Dunántúlon, Zalában, Fejérben, Veszprémben is számos településen napokig-hetekig működtek még a direktóriumok, mivel az volt a pesti utasítás, hogy maradjanak a helyükön. Sopronban augusztus 4-én még működött a forradalmi törvényszék. A Bécsből visszatérő Gömbös Gyula szerint augusztus első hetének végén is vörös volt még a Dunántúl, nemzeti színű kokárdáját ellenszenvvel nézték a magyaróvári munkások.[13] Szombathelyen augusztus 6-án délelőtt a 18. vörösezred két zászlóalja izzó vörös nótákat énekelve vonult

be a lovassági laktanyába. Nemzeti érzelmű „fehér" parancsnokaik nagy nehézséggel, dupla zsold kifizetésével és kristálytiszta defetista érveléssel szabadultak meg tőlük: „Emberek, a románok itt vannak a szomszédságban, legyőztek bennünket, tehetetlenek vagyunk, nincs erőnk. Mit akartok? Ellenállni? Azt nem leszünk képesek sokáig! Itt nincs más mód, megnyugodni a változtathatatlanban, és hazamenni dolgozni, hogy ezzel szolgáljuk magunkat, családunkat, hazánkat."[14]

A dicsőséges 133 nap alatt a kommunista kórust erősítő, és legutoljára botcsinálta hadtestparancsnokként fungáló Bokányi Dezső fantasztikusan naiv volt, kevesebb, mint 24 óra alatt visszavedlett (volna) a régi szociáldemokratává. Augusztus 2-án előadást hirdetett a következő címen: „A demokratikus módszerek előnye a diktatórikus módszerek felett", és úgy sétált az Aréna (ma: Dózsa György) úton, ahol lakott, „mint a boldog békeidőben egy jól sikerült napozás után" – jegyezte fel a csodálatos átváltozásról Propper Sándor, a szocdemek egykori gazdasági vezetője keserűen. Számára, aki Bokányival ellentétben megalkuvás nélkül kiböjtölte a 133 bolsevik nap egyiptomi fogságát, most sem nyílott meg az érvényesülés tere: a kormányra került szakszervezeti barátai megmondták, nem lenne szerencsés államtitkárságot vállalnia az új kormányban, mert zsidó.[15] A Párizstól magára hagyott szakszervezeti kormány egyébként a maga részéről rohamtempóban nekilátott, hogy lebontsa az önkényuralom intézkedéseit, és visszaállítsa a sárba tiport politikai szabadságjogokat és a jogállam intézményrendszerét. Helyreállították a köztársasági államformát, és amnesztiát hirdettek, amely magába foglalta a Tanácsköztársaság időszaka alatt indított politikai büntetőeljárások megszüntetését, a letartóztatottak szabadon bocsátását és a kiszabott büntetések végrehajtásának törlését. Megszüntették a forradalmi törvényszékeket, visszaállították a rendőrségeket, a bíróságokat, az ügyészségeket, és hatályon kívül helyezték a proletárdiktatúra jogfosztó és magántulajdont korlátozó rendeleteinek jelentős

részét is. A Budapesti Államügyészség élére 1919. augusztus 4-én a korábbi vezető, Váry Albert került vissza, néhány nap múlva a sokat látott ügyész lesz az, aki megkomponálja majd a Tanácsköztársaság büntetőjogi képét. A szakszervezeti kormány beköszöntőjében ugyan leszögezte, hogy a tanácskormány összes rendelete mindaddig érvényben marad, amíg azokat a kormány kifejezetten hatályon kívül nem helyezi, de a proletárdiktatúrával való jogfolytonosság csak üres szó volt: Peidl Gyula kormányfő azonnal tárgyalásokat kezdeményezett a kisgazdákkal és a keresztényszocialistákkal a hatalommegosztás érdekében. A kormányába a bécsi antantmissziók tanácsára beültetett egykori népbiztosoknak, Garbainak, Dovcsáknak és Ágostonnak pedig az első este megmondta, hogy abszurdum a jelenlétük, a legrövidebb időn belül távozniuk kell! A kútba esett bécsi megállapodás kiötlője, Böhm Vilmos is hajlandó volt most már leülni Bethlen Istvánnal, ám még mindig nem látta át gyorsan romló pozícióit, mert amikor augusztus 4-ei találkozójukon Bethlen azzal állt elő, hogy a polgárság, a parasztság és a munkásság egyenlő mértékben részesüljön a kormányhatalomban, felháborodottan tiltakozott: „Csak a választások után lehet majd megállapítani, hogy mely társadalmi osztály alkotja a többséget."[16] Három nappal később hajnalban cókmókjait sietősen összekapva, családostul menekült el a bécsi magyar nagykövetségről – Magyarországon pedig semmilyen többség nem mozdult meg a műszerészből lett hajdani vörös hadvezérért, sem a kérészéletű szakszervezeti kormány augusztus 6-án este, a kormányülés kellős közepén megpuccsolt tagjaiért. A néhány órás fogságot ki így, ki úgy viselte. Garbai Sándor, a Tanácsköztársaság névleges államfője ekkor már csupán a közoktatási tárcáért felelt, de még mindig házigazdának érezte magát a Sándor-palotában, és mindent megtett azért, hogy jó hangulatban, magyaros vendégszeretettel búcsúzzon a hatalomtól. Mialatt a lemondásukról szóló iratot szövegezték, Garbai utasítására élelmiszerkosarak és borospalackok kerültek elő, a puccsisták és a megpuccsoltak közösen meg-

vacsoráztak a felhalmozott készletekből, koccintottak, és néhány szivart is elszívtak úriemberi békességben: „Házigazda-álláspontom az volt, hogy én itt már nem vagyok lényeges. Egy óra múlva más lesz itt a gazda. Ami ehető és iható, azt igénybe veszem, mert éhesek és szomjasak vagyunk."[17]

A Tanácsköztársaság kedélyes gyűjtőfogházbeli puccsal kezdődő története azonban nem zárult le a kedélyes Sándor-palotabeli pöfékeléssel. Szekszárdon augusztus 10-én, a délelőtti nagymise után „népítélet" végzett a helyi direktórium tagjaival, de szerte a Dél-Dunántúlon már napokkal korábban megkezdődött a fehérterror. Budapesten a forradalmak alatt illegalitásba kényszerült nemzeti érzések a román szuronyok által védve pogromhangulatban, zsidóverésben, vidéken pedig zsidók ellen elkövetett gyilkosságokban öltöttek testet. Mivel a kommunisták sokszor zsidók voltak, most *minden* zsidó kommunistagyanús lett. „Nem vagyok itthon a saját hazámban, [...] mint egy rühes állat: szégyenkezem, futok, hogy valami hibám van" – írta még Füst Milán egy véres verésekkel és megalázással tarkított razzia után keserűségét. A politikával vajmi keveset törődő Füst „bűne" az volt, hogy egy szerelmi találkozóján rosszkor volt rossz helyen a Síp utcában – no meg az, hogy zsidónak született és zsidónak nézett ki. Az írónak a zsidóság korábban a rossz rokonait jelentette, most kénytelen-kelletlen felismerte és elismerte magában az „örök zsidót", a bűnbakot: „Most lettem zsidóvá."[18] Az író Szabolcsi Lajos úgy vélte: a fehérterror „tulajdonképpen a vörös uralom és Magyarország megcsonkítása miatt kitört forradalom volt, amely a zsidókon akarta megbosszulni a nemzet nagy tragédiáját".[19] Bár az augusztus 6-ai puccs nyomán hatalomra került Friedrich István és kormánya erőteljesen tiltakozott a hirtelen támadt „felekezeti és faji üldözéssel" szemben, képtelen volt útját állni annak.[20] Az egykori sportember maga is úszott az árral, és ezekben a hónapokban tette meg a „nagy utazást" saját szabadkőműves énjétől a keresztény kurzushoz, őszirózsás forradalmár múltját pedig a Habsburg-restaurációt felvállaló

politikában mosta fehérre – bár nem tett jó befutóra, patrónusa, József főherceg bő két hétig tudott csak az ország kormányzója lenni, utána az antant nyomására távoznia kellett a hatalomból.[21] „Minden múltat el lehet felejtetni, [...] a múlt nem kötelező, csak köt, ha az illető nem elég erős" – mondta állítólag Friedrich egy újságíró hívének, és a megtorlás és bosszú kezdetben neki és másoknak is súlyos dilemmát jelentett 1919 kora őszén.[22] „A [...] jelenlegi kormány [...] ártatlanokat üldözni, megfélemlíteni vagy éppen megkínozni nemcsak nem kíván, de azt nem is engedi. Nem akarjuk ugyanis a letűnt rendszer gyűlöletes példáját követni, amelyet éppen mi ítéltünk el mindig a legerősebben" – írta meg Perényi Zsigmond belügyminiszter régi úriemberi tartással valamennyi törvényhatóság első emberének a megtorlás során követendő eljárást, hozzátéve, hogy „sem a jogrenddel, sem az emberszeretettel nem egyeztethető össze az a vadállatias kegyetlenség, amely az ártalmatlanná tett gonosztevőknek testi megkínzásában vagy lelki gyötrésében keresi és találja kielégülését".[23] A Tanácsköztársaság börtönét megjárt Perényi báró humanizmusa nem nagyon talált követőkre a főváros határán kívül. Már csak azért sem, mert Friedrich István gyakran átalakuló kormányainak az első időkben még telefon- és távírdavonalai sem voltak a Dunántúl felé. Még kevésbé tekintélyük. Baranya vármegye törvényhatósági bizottsága például a kormányhoz intézett feliratában közölte, hogy elismeri ugyan a Friedrich-kormányt, de tevékenységét saját kiküldöttjeivel kívánja ellenőrizni.[24]

Horthy Miklósnak viszont, aki augusztus közepétől a románok által meg nem szállt Dél-Dunántúlon, Siófokon rendezte be a főhadiszállását, volt hadserege és volt neve. Neki nem okozott problémát a kemény kéz politikája: „A földre rászabadult poklot még senki sem csendesítette le azzal, hogy angyalszárnyakkal legyezgette" – írta öregkori bajai között is jólesően emlékezve ereje teljében lévő egykori önmagára.[25] A tenger nélkül maradt tengernagy egyáltalán nem érezte magát partra vetett halnak a sekély vizű

Balaton partján. Különítményeinek fékeket nem ismerő, dunántúli „rendcsinálása" alapozta meg a politikai hírnevét a „fővezérnek", aki „acélseprűvel" seperte ki az országból a bolsevizmus szemetét. Horthy nem is akarta „holmi csekélységek miatt leinteni előre rohamozó csapatát".[26] Annál szívesebben intette meg viszont a bizonytalankodó civilekkel teli pesti kormányt, egy ideig még azzal is fenyegetőzve, hogy a Dunántúlt elszakítja a fővárostól.[27] „A fővezérségnek szomorú tapasztalatai vannak a jelenlegi bírói karnak főleg a bolsevistákkal szemben tanúsított szinte nevetséges, enyhe eljárásáról" – írta Friedrich miniszterelnöknek Horthy szeptember 12-én, jelezve, hogy nemcsak a bolsevizmusból nem kér, de a szabadelvű jogállam liberális büntetőjogának helyreállításából sem.[28] Sőt a jogegyenlőségből sem. „A zsidóság és a szervezett munkásság kizárandók – ez szigorúan betartandó. (Ellenben nyilvános hirdetményeken fel nem használható, hanem csakis szigorúan bizalmas tudomásul szolgáljon)" – hangzott a Fővezérség bizalmas rendelete arról, hogy kiket nem várnak a Nemzeti Hadseregbe. A hírhedt „numerus clausust" (az egyetemekre való beiratkozás szabályairól szóló, ártatlan című, de vaskosan jogkorlátozó 1920. évi XXV. törvénycikket) nem az egyetemeken és főiskolákon, hanem a hadseregben érvényesítette először a Horthy-rendszer.[29] A fehérterrornak is lett annyi áldozata, mint a vörösnek, valószínűleg valamivel több is. És nem csupán zsidók.[30] Egy nemrégiben megjelent adattár összeállítója 680 gyilkosságot regisztrál, de pontos és végleges számokkal nem rendelkezünk.[31] Az elkövetett gyilkosságok száma mindenesetre jóval alatta marad a fehérterrorról alkotott közkeletű, 5-10 ezres hekatombákat ácsoló baloldali képzeteknek – a nagyra növesztett számok mitikus emlékezete egyébként szimmetrikus mintákat mutat a vörösterrorhoz társított jobboldali rémuralmi fantáziákkal. A fehérterror alapvetően hasonlított a bolsevik erőszakhoz, a vörös és fehér gyilkosok helyenként minden képzeletet felülmúló brutalitását összekötötte a törvényen kívüli cselekvés szabadsága, a halottgyalázás vértől ittasult rítusai,

és nagyon sokszor a kifosztás aktusai is. És legfőképpen az, hogy az erőszak szabaddá lett tereiben védtelen áldozataikra támadó elkövetők tudatában voltak büntetlenségüknek: tetteik igazolását a hatalmon levő magas pártfogóik vélelmezett vagy nagyon is valós, de nehezen dokumentálható helyeslésében nyerték.[32] Szemet szemért – visszhangzott a „fehér" gyilkosok szájából az ősi érvelés, de hogy a bosszú hová vezetett, azt jól jellemzi, hogy Somogyban a vörösterrornak egy halálos áldozata volt, a fehérterrornak pedig több mint száz.

A kilengésekről szóló első hírek nyomán Friedrich kormánya augusztus közepétől gyors ütemben dolgozta ki a Tanácsköztársaság időszaka alatt elkövetett bűncselekmények megtorlásának jogi kereteit. Az eljárások legfőbb jogi eszközét az 1919. augusztus 19-én kibocsátott 4039/1919. ME. számú kormányrendelet alkotta. A rendelet kimondta, hogy a bíróságok gyorsított bűnvádi eljárás szerint ítélkeznek a Tanácsköztársaság szervei, közegei és megbízottjai felett, akik hatósági jogkört bitorolva vagy színlelve, a büntetőtörvényekbe ütköző cselekményt követtek el.[33] Ugyanez állt a Tanácsköztársaság fegyveres erejének tagjaira és mindazokra, akik bármilyen minőségben a Tanácsköztársaság megalapítása, fenntartása vagy visszaállítása érdekében bűncselekményt követtek el, tekintet nélkül arra, hogy a cselekményt a jelen rendelet életbe léptetése előtt vagy után követték el. Váry Albert kijelentette, hogy mindenki ellen megindítják a bűnvádi eljárást, aki a bolsevista uralom alatt valamilyen magasabb állást, tisztséget vagy egyéb bizalmi állást viselt, vagy olyan magatartást tanúsított, amelyből azt lehet megállapítani, hogy magát a bolsevista rémuralommal azonosította.[34] Októberre tele voltak a börtönök kommunista foglyokkal, főként a fővárosban. Az ezer fogoly befogadására alkalmas kőbányai Gyűjtőfogházban mintegy 7500 ember zsúfolódott össze a leglehetetlenebb körülmények között. Gyakran előfordultak a verések, a rossz bánásmód pedig általános volt. Az összes letartóztatott száma országosan mintegy 8-10 ezerre tehető, és 1919. augusztus

középétől a következő év júliusáig 53 304 ember ellen indult büntetőeljárás az ország meg nem szállt területein. Megközelítőleg 100 halálos ítélet született, ebből azonban csak 74-et hajtottak végre. A legismertebb közülük Cserny József és a Lenin-fiúk, valamint Korvin Ottó kivégzése volt 1919 decemberében. A nagy testi erejű Cserny szánalmasan gyáva, a nagy lelkierejű Korvin nyugodt és bátor volt a bírái előtt, pedig az előbbit nem, az utóbbit viszont nagyon is verték rendőrségi kihallgatásai során. A „púpos diákot" a bukás után szinte azonnal elkapták, peréről naponta írtak az újságok, és 1919. december 28-ai kivégzése iránt olyan nagy volt az érdeklődés, hogy jegyet kellett váltani rá. Akasztását francia tisztek, bámész budapesti kurvák és egyéb kíváncsiskodók mellett végignézte a pesti színészvilág krémje, Csortos Gyula, Ódry Árpád és Hegedűs Gyula, valamint a kommunista rosszfiúk végzetén könnyen túllépő Karinthy és Kosztolányi is. A bitófa alatti utolsó tekintetétől állítólag idegesek lettek a rémes látványosságot az első sorokból végignéző franciák.[35] Az Ausztriában szökésben lévő Kun Béla és társai ellen az elfogatóparancsot gyilkosság, rablás és más, a legsúlyosabb minősítés alá eső bűncselekmények miatt adták ki, de a proletárdiktatúra tényleges vezetőjének kiadatására végül nem került sor – ő már április végétől minden óvintézkedést megtett azért, hogy magát megőrizze a világforradalom számára. A kommunisták elleni eljárások csúcspontját így is az itthon összefogdosott népbiztosok elleni, 1920 nyarán–őszén lefolytatott büntetőper jelentette.

Még ezt megelőzően, de már a népbiztosok elleni eljárásokhoz kapcsolódóan született meg a Tanácsköztársaság történetének az a definíciója, amely a proletárdiktatúrát kirekesztette a magyar alkotmányosság és a magyar állam történetéből. A Kun Béla ellen a Budapesti Büntetőtörvényszék által 1919. december 26-án kiadott elfogatóparancsban a következő szerepelt: „[A]mit Kun Béla a vezérlete alatt álló népbiztos társaival hónapokon át a polgárok élete és vagyona ellen végrehajtatott, nem vonható a politikus ténykedéseinek a körébe: nem politikai uralom volt az, hanem egy megszervezett banda jogot, erkölcsöt, törvényt tipró garázdálkodása, mellyel szemben állam, mely a jog, törvény s igazság alapján áll, a jogvédelmet nem tagadhatja meg."[36] A proletárdiktatúra büntetőjogi elítélése az 1920–1945 közötti korszak uralkodó énképévé lett: a tükör, amelyben a nemzet meglátta áldozati önmagát, természetesen az áldozat eredendő tisztaságában. A proletárdiktatúra e szerint a magyar történelem mélypontja volt, „a földretiport, megalázott, kifosztott magyar nemzet történelmének [...] leggyászosabb, és legszomorúbb időszaka".[37] Aczél Imre helyettes koronaügyész 1920. november 3-án, a monstre per 83. tárgyalási napján elmondott vádbeszéde ma is élő, ma is birtokában tartja történelemszemléletünket és a történelemből merített indulatainkat. Ma is sokan gondolják a rettenetes háborús vereségről, 1918–1919-ről, Trianonról és Kun Béláról azt, hogy „nem a seregek vitézsége és áldozatkészsége, [...] és nem is a fegyverek tökéletessége döntötte el a népek sorsát 1918 őszén, hanem a kimerülés, az árulás és mindenekfelett az a pusztító kórság, amely a tömegek lelkét megfertőzte, és amely könyörtelen következetességgel, szünet nélkül emésztette, sorvasztotta a népek erejét és ellenállóképességét mindaddig, amíg a gazdaságilag leginkább kimerült, árulóktól leginkább körülvett nemzetek katasztrofális összeomlása be nem következett".[38] Aczél a kimerülés *valóságos* tényei felett keveset időzött vádbeszédében, annál részletesebb magyarázatot adott a „megfertőződésre". „A lelkek megfertőzését előidéző kóranyag jóval a háború megkezdése előtt jutott be a magyar nemzet szervezetébe. A betegség csírái megfertőzték itt a nyelvet, az irodalmat, a művészetet, az ifjúságot, a családi életet és ezen keresztül az egész társadalmat."[39] E szándékos lélekmérgezés mögött aljas haszonlesés állt – állította Aczél koronaügyész-helyettes úr, és feltette a kérdést: Mi a bolsevizmus? Rögtön meg is adta a választ: „Semmi egyéb, mint a háború okozta nyomort, kétségbeesést, szenvedést üzleti alapon értékesítő vállalat, amelynek célja a mások anyagi és erkölcsi javainak megszerzése. Módszere a lappangó, bűnös indulatok és hajlamok felkeltése,

a szenvedélyek felkorbácsolása, a gyűlölködés felébresztése, a tömegek felingerlése, a társadalmi osztályoknak egymás ellen való uszítása – eszköze pedig a megfélemlítés, a kínpad, a golyó és a kötél."[40]

Az árulás mítosza végső soron mindig racionális érveket talál, és ebben az esetben is megtalálta a kapzsi (és kimondatlanul: a zsidó) alakjában. A bíróság magáévá tette ezt az érvelést, amiképpen többé-kevésbé a két világháború közötti korszak alapjában konzervatív közérzülete is. Feltehetjük persze a kérdést, mi lett volna, ha a koronaügyész helyettes, a bíróság és az 1918–1919-es események értékelésében velük osztozó, két háború közötti magyar politikai elit jobban odafigyel a vádlottak védekezésére, akik többségükben a háborús kimerülés, a nyomor és düh okozta hatalmi vákuumra és a belőle fakadó kényszerhelyzetek sorára hivatkoztak tetteik mentegetésekor. Talán kevesebb lelkesedéssel és több óvatossággal mentek volna bele a második világháborúba Magyarország vezetői, ha a bolsevizmusnak nem csupán démoni racionalitását, hanem bénító, lenyűgöző erejét is figyelembe veszik? Nem tudhatjuk. Ráadásul 1945 után Közép-Európában győztes és vesztes ugyanazt kapta, az egyik jutalomként, a másik büntetésként: vasfüggönyt, szovjet hegemóniát és a bolsevik mítoszokra alapított totalitariánus rendszereket. A tíz itthon rekedt és már 1919 kora őszén letartóztatott népbiztos közül a Budapesti – immáron ismét Királyi – Büntetőtörvényszék 1920. december 28-án hozott döntése négy vádlottat (Bokányi Dezsőt, Ágoston Pétert, Vántus Károlyt, Haubrich Józsefet) halálra, hatot (Nyisztor Györgyöt, Dovcsák Antalt, Kalmár Henriket, Szabados Sándort, Kelen Józsefet, Bajáki Ferencet) pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt. Végül azonban egyetlen népbiztost sem végeztek ki Magyarországon, és hamarosan elhagyhatták a magyar büntetés-végrehajtás intézményeit is. A szovjet kormány a még orosz hadifogságban lévő magyar tisztek életével zsarolta meg a magyar kormányt, így a Forradalmi Kormányzótanács tagjai és más kommunista elítéltek (összesen 402 politikai fogoly és családja, akik közül a magyar

bíróságok 24-et halálra, 45-öt pedig életfogytig tartó büntetésre ítéltek) a Szovjetunióba távozhattak.[41]

A bolsevizmus mint a szenvedést üzleti alapon értékesítő vállalat? Ha *csak* így van, akkor első magyar részvényeseinek többsége vesztére vásárolta be magát ebbe az üzletbe – és ami még furcsább, részvényeiktől veszteségeik halmozása után sem akartak szabadulni. A proletárdiktatúra olyan forradalom volt, amely bukása *után* falta fel saját gyermekeit, előbb a szociáldemokrata mozgalom baloldalát, majd az emigrációban szektavallássá lezüllött kommunista pártot is, amelynek vezetését a húszas évek elejének vicsorgó frakcióharcaiban Kun Béla hol zsarolással, hol a központi bizottság tagjainak juttatott öt kilogramm aranynyal biztosította magának.[42] Kun az anyagi korrupciót gyakorolta mesterfokon, halálos ellensége, Lukács, a szellemit. Amikor Duczyńska Ilona megkérdezte ez utóbbit, vajon a hazugság és a félrevezetés megengedhető-e a vezérek részéről a párttagokkal szemben, Lukács azt felelte: „A kommunista etika legmagasabb kötelességünké teszi, hogy vállaljuk a rosszat."[43] A lobbanékony Duczyńska, aki Szabó Ervin iskolájába járt forradalmat tanulni, nem akart a vezérekkel együtt rohadni, elege lett abból, hogy minden párttagnak a kizárás terhe alatt hetente kötelessége volt végighallgatni, hogyan „bizonyítják le a csillagokat az égről", és kilépett a Kommunisták Magyarországi Pártjával kötött elsietett házasságából – bár, mint az indulatos szakítások általában, ez sem volt teljes és végleges.

Az 1919-es bolsevik forradalom végül eltüntette gyomrában az alapítóit is. A húszas-harmincas évek szovjetunióbeli kommunista emigrációjának története ma is egy temetetlen holtakkal teli árok, keveset tudunk róla, egy dolog azonban biztos: a harmincas évek végére nem sokan maradtak életben a Kommunisták Magyarországi Pártjának Szovjetunióba távozott alapító vezetőiből. A tíz Magyarországon elítélt népbiztos fele (Bokányi Dezső, Haubrich József, Szabados Sándor, Kelen József, Bajáki Ferenc) a sztálini „törvénytelenségek" áldozata lett a Szovjetunióban. Ahogy Kun

Béla, Vágó Béla, Pogány József, Lengyel Gyula, Székely Béla, Fiedler Rezső is. A Forradalmi Kormányzótanács ülésein szintén részt vevő Pór Ernőt, Rabinovits Józsefet, Seidler Ernőt szintén az erőszakos halál végzete érte utol a földkerekség első szocialista államában, sok száz magyar elvtárssal együtt az 1930-as években, amikor Sztálin módszeresen leszámolt mindazokkal, „akik látták még Lenint".[44] Ám akik megúszták a kivégzőosztag sortüzét, azok se úszták meg szárazon. A népbiztos Hevesi Gyula nyolc évig a Komi Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság sziktivkari lágerében erdőirtást végzett. Túl a sarkkörön, hatvanfokos fagyban.[45] 1948-ban hazajöhetett. Kommunista maradt. A bécsi bolsevik puccsnak 1919-ben segédkezet nyújtó bécsi követ, Czóbel Ernő kétszeresen is szerencsés volt: nem lőtték bele a kivégzőárokba, sőt korára való tekintettel olyan szibériai Gulag-táborban raboskodhatott, „ahol az éghajlat és a munkakörülmények viszonylag enyhébbek" voltak, ráadásul egyszer egy hónapban küldhetett levelet a feleségének. Az egyikben megírta: „Lényegileg én sem kételkedem, hogy végül is előbb-utóbb az ügyemet felülvizsgálják, és én újra államunk teljes értékű polgára leszek, akinek lehetősége és joga lesz követelni és beállni a kommunizmusért harcoló élenjárók közé."[46] Czóbel is kommunista maradt tehát.[47] Amiképpen a nálánál szerencsésebb, mert a szibériai kirándulás éveit kihagyó, „csak" hosszabb-rövidebb időre letartóztatott Szántó Béla, Rudas László vagy éppen Lukács György is. Életük végéig. A bukott és száműzött Rákosinak 1960-ban azt írta egykori népbiztostársa, Varga Jenő: „[E]z a történelem útja. [...] Aki a politikai sakkjátékban mattot kapott, [...] annak ezért fizetni kell."[48] Varga Jenő azon nagyon kevesek egyike volt, akit nem vittek el egyetlen éjszaka sem, de Sztálin kedvenc közgazdászának is hosszú évekig kijutott a letartóztatástól való rettegésből és annak személyiségromboló tapasztalatából. „Pillanatnyilag szabadlábon" – válaszolta állítólag Kun Bélának a hogylétét firtató kérdésére 1937 júniusában, és amikor az utóbbit néhány nap múlva letartóztatták, Varga sietett megtagadni őt.[49] Varga is kommunista maradt. 1964-ben talán abba halt bele, hogy végül rá kellett döbbenie: kétnemzedéknyi idő kommunizmusa *sem* ölni meg a kapzsiságot, a fékezhetetlen szerzési vágyat, legfőbb ellenségének, a kapitalizmusnak a szellemét. A kommunizmus messianisztikus levegőjét ki hamarabb, ki később találta fullasztónak, de a valódi kilépők sem tudták egészen levetni az utópikus hitek gyászkendőjét, a romantikus nosztalgiát. A bolsevik tudat a megnyomorított szellem lenyomatát hordozta híveiben is, és a Magyarországi Tanácsköztársaság kommunista nemzedéke ezt a lehetetlen történetet *egészen* sohasem tudta letenni. Még Illyés Gyula sem. „A tavasz nekem örökre az a tavasz marad" – írta az 1930-as évek végén önéletrajzi regényében, és ehhez a tavaszhoz öregkoráig állandóan visszatért.[50] Az után is, hogy 1950-ben megírta az *Egy mondat a zsarnokságról* című nagy versét. E vers utolsó versszaka – „mert ott áll / eleve sírodnál, / ő mondja meg, ki voltál, / a porod is neki szolgál" – kijelölte a Tanácsköztársaság helyét is a magyar történelemben. A rabul ejtett értelem századában az Eszme holtában is igényt tartott áldozataira.

1945 után a hazajövő moszkvai kommunisták a túlélő szerencsések cinizmusával viszonyultak 1919 emlékéhez. A proletárdiktatúra veteránjai Rákosi Mátyás 1945-ös jelentése szerint „az 1919-es esztendő ideológiájával terheltek, jelenlegi irányvonalunkat egyáltalában nem értik meg".[51] A szolgálatát felajánló „1919. évi Magyar Vöröshadseregbeli Bajtársak Országos Szövetségét" nem zsíros állásokkal és bizalmi feladatokkal fizették ki, hanem illegális alakulatnak minősítették, és betiltották.[52] Már csak azért is, mert a kivégzett bolsevik vezér itthoni hívei először azt kérdezték a győztesen hazajövőktől: „Hol van Kun Béla?"[53] Válasz helyett Rákosi, Lukács és Révai 1945-ben inkább azon ügyködtek – 1919-es önmagukkal homlokegyenest ellenkezően –, hogy a kommunista párt köré a népi ideológia védőauráját vonják. Révai József azt írta, hogy a Magyar Kommunista Párt „a jelent és a jövőt alakító nagy párttá [...] csak akkor vál-

hat, [...] ha múltja, gyökerei vannak a nemzeti életben".[54] A gyökerek pedig csak a földből nőhettek ki: Az ideiglenes kormány kommunista földművelésügyi minisztere, Nagy Imre földet osztott azoknak, akiknek Kun Béla nem osztott 1919-ben: a faluvég zselléreinek és törpebirtokosainak, és a sebtében lezavart kommunista földreform nemcsak a nagybirtokot szüntette meg, de sok helyütt elvette a földet azoktól a 100 holdas nagygazdáktól is, akiktől 1919-ben nem vette el.[55] Révai József Szabó Dezső tanítványainak, sőt a katolikus Szekfűnek udvarolt – ez utóbbit Rákosi egyenesen Magyarország moszkvai követének választotta. 1945 tavaszán kommunista rohamcsapatokat vezényeltek a háborús sérüléseket szenvedett templomok újjáépítésére is. Miként Rákosi fogalmazott: „És ha az elvtársak azt veszik észre, hogy a hallgatók nagyon vallásosak, az elvtársak ne tartózkodjanak Istennel spékelt jelszavaktól sem... Lássa a falusi, [...] hogy a kommunista rendes ember, olyan, mint a többi."[56] Az egyház- és hívőbarát máz persze nagyon gyorsan leolvadt Rákosiékról, minden egyéb demokratikus szólammal együtt, de 1948-ban, a „fordulat évében" sem Kun Béla „proletárjaihoz", hanem Kossuth mágikus nevéhez próbálták kötni a kiépülő totális diktatúra múltbeli előképét a sztálinizmus hazai építőmesterei. 1949 után a kommün emlékezete hivatalos emlékezet lett ugyan, de csak másodsorban: az igazi fordulópont csak 1956-ban következett be a Tanácsköztársaság megítélésében. Többek között azért, mert 1956 tavaszán, Hruscsovnak a XX. kongresszuson elhangzott beszámolói után Sztálin kommunista áldozatainak többségéről levették az átkot. Így Kun Béláról is, akiről egyszeriben kiderült, hogy nem volt gyalázatos „trockista-zinovjevista" áruló. És azért is, mert 1956 eltiport szabadságharca után a hatalmat a szovjet tankok élén átvevő terrorista kormányzatnak élő múltra volt szüksége. Olyanra, amely forradalmi és internacionalista, ráadásul könnyen mentesíthető minden veszélyes nemzeti pátosztól. Révai „árvalányhajas marxizmusának" befellegzett, 1848 és 1919 helyet cserélt, és

Kun Béla 1919-e a kádárista emlékezetpolitika egyik fontos tartóoszlopa lett – Kossuth és Petőfi még végre történelem.

Mindeközben a kádári véres megtorlás leghíresebb áldozata, az egykori moszkovita és társait feljelentgető NKVD-ügynök, Nagy Imre abban a tudatban lépett a kőbányai Gyűjtőfogház udvarán felállított vesztőhelyre 1958. június 16-án hajnalban, hogy „előbb, vagy utóbb a magyar nép és a nemzetközi munkásosztály majd felment azok alól a súlyos vádak alól, amelyeknek súlyát most nekem kell viselnem, amelynek következményeként nekem életemet kell áldoznom, de amelyeket nekem vállalnom kell".[57] Nem tudta, hogy mondata kivételes pillanat a 20. századi magyar történelemben: a baloldali gondolat katartikus felemelkedése a „haza magasába", és találkozása a nemzeti függetlenség eszméjével. Ami 1919-ben torzó maradt, Nagy Imrének saját, méltósággal vállalt mártírhalálában sikerült. Az egykori oroszországi internacionalista vöröskatonát az 1919-es kommunista hős, Kun Béla és társai fogságának mitikus színhelyén végezték ki. Védője, Bárd Imre maga is 1919-es veterán volt, a Kun Béla vezette Külügyi Népbiztosság bizalmi munkatársa, akit elhunytakor – alig egy hónappal Nagy Imre kivégzése után – a pártsajtó a „munkásmozgalom régi harcosaként" búcsúztatott el. A mindhalálig kommunista Nagy Imre, annak a nemzeti forradalomnak lett sodródó vezéréből a vértanúja, amelynek betiltott emlékezete fölé emelték szerte az országban az 1919-es Tanácsköztársaság kisebb-nagyobb emlékműveit, és amelyet a Kádár-rezsim tollnokai – központi pártutasításra – 1957-től kezdve az 1919-es fehérterror örökösének tettek meg.

Mire azonban a Kádár-rendszer Nagy Imre újratemetésével véget ért, a Tanácsköztársaság már újra történelem volt, rengeteg, olykor ma is használható történeti kutatással, amelynek végén a vörös farok egyre céltalanabbul kókadozott. A világforradalom lejárt szavatosságú konzervigazságai egyre magányosabban álldogáltak a fridzsiderszocializmus új árukkal feltöltött polcain. Igaz, az 1960–1970-es évek fordulóján történt néhány

rendszerellenes, szélsőbalos kísérlet is, hogy a vörös kokárda és március 21. emléke felkavarja a gulyáskommunizmus kihűlt levesét. Ilyen volt az 1919-es proletárdiktatúrát magyar '68-nak láttató, Magyar Dezső rendezte *Agitátorok* című 1969-es – betiltott – film, amelyben Hobo (Földes László) játszotta el mélyen átélt forradalmi romantikával Cserny Jóska szerepét, és ide sorolható az ifjú egyetemista Demszky Gábor és barátainak fegyelmi eljárással végződő kísérlete 1972. március 21-én, hogy a hivatalos marxizmus–leninizmus szikkasztó árnyékában tespedő, apolitikus értelmiségi fiatalságot 1956 „nacionalista" és „ellenforradalmi" emléke ellenében mozgósítsák.[58] De a maroknyi magyar szélsőbalos fecske nem csinált proletárnyarat, és a rendszer hamarosan Lukács György utolsó – a Mester messianizmusától megszabadult – tanítványait is kiebrudalta állásaiból. Ők már tudva-tudatlanul a politikai liberalizmus reneszánszán dolgoztak – annak a liberalizmusnak az újjászületésén, amelynek Kun Béláék annyi vitriolos prófétiában hirdették a végleges letűntét. A vörös kokárdával tüntető Demszkyék aztán maguk is odataláltak 1956-hoz, és 1989-ben már a hivatalos ünnepségek unalma sem védte meg március 21-ét. „Eszmék a küzdelmes szocializmus eszméje" – mondta az utolsó, Debrecenben rendezett központi ünnepségen, 1989. március 22-én Lukács János, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkára. Láthatólag maga is küszködött, vajon milyen mondanivalót adhat 1919 emlékének. Végül valami olyasmit bökött ki kínos helyzetében, ami bizonyosan nem fért össze az 1919-es proletárdiktatúrával: „[A]z MSZMP-t az emberek marxista szellemű reformpártjaként kell meghatározni. Olyan pártként, amely ténynek fogadja el, hogy más politikai erők is léteznek, amelyeknek joguk van saját álláspontjuk kifejtéséhez és képviseletéhez."[59] Úgy tűnt – amint azt Kányádi Sándor egyik elégikus költeményében megírta –, hogy végleg a történelem holtvágányára döcögött a vörös villamos.[60] Úgy tűnt, Jászinak lett igaza Kun Bélával szemben, a Nyugat

győzött a Kelet felett. Úgy tűnt, Kompország kikötött Európa napnyugati partjainál, a szocializmus pedig a reformista szociáldemokráciánál, de leginkább valamiféle jóléti, balliberális „konszenzusnál". 1956. október 23-a lett a Magyar Köztársaság születésnapja, és a híradók képsoraiban Nagy Imre és a rákospalotai 301. parcellában elhantolt hősi halottak sírjára helyezett friss virágok váltották fel a Munkásmozgalmi Panteon elszáradt koszorúit.

Látszólag a Tanácsköztársaság a történelem szemétdombjára került. Lenin, Kun Béla, 1919 és a munkásmozgalom nehéz ércszobrai a városvégi szobortemetőbe kerültek. 1956 emléke pedig először kivirágzott, majd – ahogy az történni szokott – nemsokára a túlélők és örökösök kicsinyes konfliktusainak lövészárkává lett. Ám a politikai liberalizmus reneszánsza sem ért meg sokkal többet egy negyedszázadnál, és a kivégzett miniszterelnök 1996-ban felavatott budapesti szobra sem lelt öröklétet felállítása színhelyén. A köztéri emlékművekkel túlzsúfolt budapesti belvárosban Nagy Imre szobra ugyanis éppen arra a helyre került, ahol 1934 és 1945 között az 1919-es Nemzeti Vértanúk Emlékműve állt. Magyarországon a köztéri szobroknak nemegyszer két vagy három életük is van. Felállítják, ledöntik, áthelyezik őket. Az 1919-es vörösterror áldozatainak – és csak nekik – emléket állító Nemzeti Vértanúk Emlékművének 2019-ben kezdődött el a – ki tudja, meddig tartó – második élete, és ezzel együtt Kun Béla és Szamuely gyilkos nevei újra bekerültek a politikai közbeszédbe. Harminc év tetszhalott létezés után kiderült: 1919 történetének koránt sincs még vége. Lehet, hogy nem mi vesszük birtokba a múltat, hanem a múlt tartja zsarnoki fogságában jelenünket? Mint egy rossz könyvet az unalmasan ismétlődő történetek, úgy fojtogatja újra és újra a magyar életet a „mi" és „ők" kígyószorítása. Pedig, ahogy a *Zsivago doktor* gyönyörű lelkű főhősnője, Lara megfogalmazta az orosz polgárháború kapcsán: „Csak a rossz könyvekben él két különböző tábor, csak ott nem érintkeznek egymással. A valóságban minden összefonódik."[61]

19. BIBLIOGRÁFIAI JEGYZET ÉS AJÁNLÓ

„Bizony, mi nem aktázunk olyan sokat, mint maguk" – mondta állítólag Varga Jenő az elképedt Garami Ernőnek a Tanácsköztársaság első napjaiban, miközben milliós kiutalásokat firkantott egy szelet papirosra.[1] Ennek ellenére a proletárdiktatúra rövid történetének jelentős levéltári forrásbázisa és nagyon hosszú irodalomjegyzéke van. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyveit példás forráskiadás tette közzé, és bár ezek főként a Tanácsköztársaság korai szakaszait tekintve igazán részletesek, nemegyszer gyorsírásos formában is fennmaradtak.[2] A proletárdiktatúra propagandacélból már 1919 nyarán közzétette a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyveit is (A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója – TOGYN) – cenzúrázva, de az Országos Levéltárban, illetve a Politikatörténeti Intézet könyvtárában szerencsére fennmaradt a jegyzőkönyvek cenzúrázatlan példánya is.[3] A Tanácsköztársaság történetének kutatásában megkülönböztetett fontossággal bírnak a fővárosi iratképző szervek iratanyagai. A Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács (BFKMK) 500-as Tanácsának, 80-as Intéző Bizottságának és a budapesti kerületi munkástanácsoknak a jegyzőkönyveit Budapest Főváros Levéltára (BFL) őrzi.

Pontosan meg nem becsülhető, hogy a Tanácsköztársaság központi kormányszervei mekkora iratmennyiséget hoztak létre, illetve hagytak hátra a rövid idő alatt bekövetkezett bukáskor. 1919. március 21-ét követően a rendszeres irattermelés a központi igazgatási szervezetekben sem állt meg, a népbiztosságok tisztviselői jórészt ugyanazok maradtak, akik a megelőző években is működtették az államigazgatást – ők, ahol lehetett, megőrizték a régi polgári korszakból örökölt adminisztratív gyakorlatot. Ám a 133 nap alatt keletkezett kormányzati iratok egy részét a rendszer bukásakor megsemmisítették vagy magukkal vitték a menekülő népbiztosok, és így jártak el a Budapestet három és fél hónapon keresztül megszállás alatt tartó román katonai hatóságok is.[4] Jelentős mennyiségű iratvesztés történt selejtezés és elkallódás folytán 1920 és 1945 között is, nem utolsósorban azért is, mert minden állami tisztviselőnek igazolnia kellett a Tanácsköztársaság alatti tevékenységét, és nem kevesen igyekezhettek eltüntetni azokat az iratokat, amelyek rájuk nézve esetleg kompromittálók lehettek. Mindezeknél is nagyobb kárt tett az iratokban az 1945-ben, Budapest ostromakor, illetve 1956-ban, a Magyar Országos Levéltár szovjet belövésekor keletkezett tűzvész: a központi kormányszervek korszakra vonatkozó iratanyagának többsége ekkor pusztult el.[5] 1919 őszén azonban nem csak az iratok selejtezése, pusztulása kezdődött meg, hanem az 1918–1919-es forradalmi korszak módszeres történetírói feltárása is. A Huszár Károly, illetve Gratz Gusztáv által szerkesztett történeti feldolgozások szerzői – köztük például Magyary Zoltán – felhasználtak olyan ügyiratokat is, amelyek azóta elvesztek vagy megsemmisültek. Nem véletlen, hogy ezeket az élesen antibolsevik hangvételű műveket forrásértékű dokumentációjuk miatt 1945 után is sűrűn használták a korszak történetírói. Ám a Friedrich István vezette kormány, amely megindította a büntetőeljárásokat a Tanácsköztársaság vezetői ellen, a múltfeltárás társadalmasítására is kísérletet tett. A belügyminiszter 380/1920. BM. számú körrendeletében értesítette a városi

és vármegyei törvényhatóságokat, hogy „a minisztertanács, méltányolva annak fontosságát, hogy az elmúlt bolseviki rémuralom (ún. proletárdiktatúra) története minden vonatkozásban kiderítve, annak idején hiteles adatok alapján írassék meg, és e gyászos emlékű mozgalom social politikai tanulságai a magyar nemzet consolidatioja és jövőjének biztosítása érdekében értékesíttessenek, az 1919. évi szeptember 18-án tartott ülésében előterjesztésemre, a [proletárdiktatúra] történetének megírásához szükséges minden irányban kiterjedő adatgyűjtés megszervezését kormányfeladatnak nyilvánította".[6] Hamarosan meg is alakult „A Tanácsköztársaság történetére vonatkozó Adatok Gyűjtésére szervezett Országos Bizottság" – ismert, furcsa nevén a TAGYOB – Csánki Dezső, a Magyar Országos Levéltár tudós főigazgatója vezetésével. A TAGYOB figyelme a hivatalos aktaanyagon kívül kiterjedt a helyi sajtótermékek, újságok, felhívások, falragaszok, blanketták, igazolványok, egyes hatóságok gépírásos, sokszorosított utasításai, szabályzatai, továbbá a különböző emléktárgyak, jelvények, pénzek, képek stb. gyűjtésére is azzal a céllal, hogy a „tanácsköztársaság korának állampolitikai tanulságai a jövőben értékesíthetők legyenek".[7] A TAGYOB széles apparátussal látott munkához: nyolc csoport, számos alcsoport, a járásokig és községekig elérő vidéki helyi albizottságok keretei között folyt a gyűjtés, „illetékes szakemberek, mint főszolgabírók, földbirtokosok, gazdatisztek, lelkészek, tanítók, járási tiszti orvosok stb. közreműködésével". Célját mégis csak részben érte el: a meglehetősen egyoldalú ideológiai célkitűzés parttalanná lett ambiciózussága és részben a háború utáni fásultság is közrejátszhatott abban, hogy nem született meg a kommün történetének nagyszabású, rendszerezett forráskiadása. A mintegy fél évtizedig tartó intenzív anyaggyűjtés eredménye így is elsőrendű fontosságú a korszak kutatása számára, akkor is, ha időközben az anyagban jelentős mértékű iratvesztés is bekövetkezett.[8] A TAGYOB fennmaradt iratanyaga a Magyar Országos Levéltárból az 1950–1960-as években jórészt a korszak

kutatásával és kultusszá formálásával megbízott, előbb Magyar Munkásmozgalmi, majd Párttörténeti Intézetnek keresztelt párt- és mozgalomtörténeti tudományos műhely kezelésébe került, és az iratok csak a rendszerváltást követően kerültek vissza eredeti őrzési helyükre, ahol ma is kutathatók.[9] A Párttörténeti Intézet nagy vállalkozása volt *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* című sorozat megjelentetése az 1950–1960-as években – a korszak forrásait a VI/A és VI/B kötetek tartalmazzák –, de a kiadottaknál sokkal jelentősebbek a ki nem adott anyagok: az intézet jogutódjának, a Politikatörténeti Intézetnek ma is birtokában lévő értékes testületi és személyi gyűjtemények, levelezések, az el- és megátkozott szociáldemokrácia munkásmozgalmi emlékezetből száműzött, a nemzet közemlékezetéből kihajított századeleji személyiségeinek – Garbai Sándornak, Vincze Sándornak, Propper Sándornak, Révész Mihálynak vagy éppen a kommunista népbiztos Szántó Bélának – és rajtuk kívül megannyi ismert és kevésbé ismert „mozgalmárnak". 1990 után gyakorlatilag felejtésre ítéltetett hagyatéka, amelyek a megélénkülő kutatói érdeklődés következtében most ébredeznek ötven-, hetven- vagy éppen százéves álmukból.[10]

Hasonlóan kalandos sors jutott a proletárdiktatúra igazságszolgáltatási iratanyagának is, annak ellenére, hogy a forradalmi törvényszékek esetében is többé-kevésbé rendszeres irattermelés és iratmegőrzés folyt. A Tanácsköztársaság alatt lefolytatott ügyekről intézkedő 4038/1919. ME. számú, illetve a megtorló eljárások alapját képező 4039/1919. ME. számú rendelet megjelenése – 1919. augusztus 20. – után az újjáéledő ügyészségek többsége azonnal hozzálátott a forradalmi törvényszékek iratanyagának felderítéséhez, azok a helyreálló polgári igazságszolgáltatási rendszer bíróságainak, ügyészségeinek irattáraiba kerültek, ám a második világháború végső szakaszában az ország területén felállított 23 királyi törvényszék és ügyészség közül 11 törvényszék és ügyészség irattára odaveszett.[11] A budapesti királyi ügyészség iratai közül éppen

a forradalmi törvényszékek anyagát magába foglaló tételek semmisültek meg a legnagyobb mértékben.[12] Ugyancsak a háború martalékává lettek a katonai bíróságok és ügyészségek irattárai. De nemcsak a világháború, a Rákosi-korszak békeharca sem volt kegyes a múlt bírósági emlékezetéhez. Ahogy a korszak iratanyagának legalaposabb ismerője, Gecsényi Lajos írta több mint fél évszázada, 1948-tól kezdődően nemcsak az általános selejtezések, hanem a papírgyűjtő kampányok is alaposan kivették a részüket a még épségben megmaradt ügyészségi irattárakban, úgyhogy néhány kivétellel ezek is a pusztítás áldozatává váltak.[13] Többé-kevésbé épen maradtak viszont az 1918/19-es forradalmakkal és hatalomváltásokkal kapcsolatos legfontosabb büntetőeljárások, az ún. „munkásmozgalmi perek" iratanyagai. Ezek az iratok is a Párttörténeti Intézet polcain töltötték el a szocializmus egyre porosodó évtizedeit, és a rendszerváltás után tértek csupán vissza mai őrzési helyükre, Budapest Főváros Levéltárába, a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék büntetőpereinek iratai közé.[14] Közülük a legfontosabb eljárások peranyagai ma már a világhálón, a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon keresztül is elérhetők,[15] közöttük a Károlyi Mihály elleni eljárások, és a csaknem 100 tárgyalási napon keresztül zajló „perek pere", az 1920-ban lefolytatott népbiztosper.[16] A korszak helytörténeti eseményeinek feltárását megkönnyíti, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár megyei levéltáraiban is általában fondfőcsoport/szekció szinten elkülönített, terjedelmes irategyüttesek tartalmazzák a proletárdiktatúra történeti forrásait – ezek legtöbbje a helyi, járási vagy megyei direktóriumok, illetve jóval kisebb mértékben az igazságszolgáltatási szervek iratanyagát foglalja magába.[17] A Tanácsköztársaság történetének az előzőekkel egyenrangú forrásbázisát őrzi 15 iratfolyóméter terjedelemben a Hadtörténelmi Levéltár (HL) – itt is elkülönítve lehet kutatni a korszak katonai irattermelését, illetve jelentős forrásanyagot tartalmaz a HL tanulmány- és személyi gyűjteménye is.[18] Nemrégen a különböző felekezeti (katolikus, református, evangélikus, zsidó), egyházi-szerzetesi levéltárak-

ban is lendületet vett a korszakról őrzött irathagyatékok feltárása – itt azonban még bőven van tennivaló. A Tanácsköztársaságra vonatkozó külföldi levéltári anyagok jórészt a proletárdiktatúra elleni katonai intervenció és a párizsi békeszerződés témakörében relevánsak, itt Ádám Magda és Ormos Mária francia levéltári forrásgyűjteményét, illetve legújabban L. Balogh Béni román és Simon Attila csehszlovák forrásköteteit említhetjük.[19] A szovjet-orosz állam és a Tanácsköztársaság kapcsolatainak forrásairól egy jól szerkesztett gyűjtemény áll rendelkezésünkre. Nyilvánvaló, hogy ez a forrásbázis egy olyan kérdéskörhöz vezet, amelynek vizsgálata a Tanácsköztársaság politikatörténetének egyik homályban hagyott, kényes területe: mennyire is voltak a „spájzban" az oroszok 1919-ben, és mennyire érdekelte őket Tanács-Magyarország sorsa, bukása, feltámadása?[20] Ezzel szemben van egy területe a Tanácsköztársaság sűrű históriájának, amelynek forrásanyaga szinte a teljességig feltárt: ez pedig az őszirózsás forradalom és a proletárdiktatúra egymásba fonódó korszakának irodalomtörténete, József Farkas négy kötetből álló monumentális forráskiadása.[21] A Tanácsköztársaságról írott művek historiográfiai összefoglalásában máig megkerülhetetlen Siklós András 1964-es kötete, Hajdu Tibor 1969-es monográfiájának annotált jegyzetanyaga, valamint Varga Lajos 2019-ben megjelent monográfiájának válogatott bibliográfiája.[22] Az emlékezet, a kultusz és mitológiai vizsgálódások szempontjából pedig Apor Péter és Csunderlik Péter művei szolgálnak kiindulópontul.[23]

A KÖTETBEN FELHASZNÁLT KÉZIRATOS FORRÁSOK LELŐHELYEI

Budapest Főváros Levéltára (BFL)
Hadtörténelmi Levéltár (HL)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (MNL FML)
Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (MNL SML)
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (MTAKK)
Magyar Zsidó Levéltár (MZSL)
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK)
Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára (OSZKKNy)
Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL)

FORRÁSKIADVÁNYOK

1919–1920 halottai. Vörös. Román. Fehér. Szolnok. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárának virtuális kiállítása. *https://mnl.gov.hu/mnl/jnszml/szolnok_3* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)

50 év a testkultúra szolgálatában 1925–1975. A Testnevelési Főiskola évkönyve. Szerkesztette Ócsai József. Budapest, Sport, 1975.

A fehérterror Magyarországon. A Brit Szakszervezeti Kongresszus (T. U. C.) és a Munkáspárt közös delegációjának jelentése. Fordította Hegedüs Judit. *Beszélő*, 2003/9, 81–95.

A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Imre Magda és Szücs László. A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok XIIIa. Budapest, Akadémiai, 1986.

A magyar békeszerződés. A magyar béketárgyalások I–II. kötet. Szerkesztette Cholnoky Jenő. Budapest, Magyar Kir. Külügyminisztérium, 1920.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. V. kötet. Összeállította és szerkesztette Gábor Sándorné, Fehér András, Horváth Zoltánné és Milei György. [MMTVD V.] Budapest, Szikra, 1956.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. VI. kötet. Összeállította és szerkesztette Gábor Sándorné, Hajdu Tibor és Szabó Gizella. [MMTVD VI.] Budapest, Kossuth, 1959–1960.

A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem a Tanácsköztársaság idején. Szerkesztette Devics József, Károlyi Zsigmond és Zádor Mihály. A BME Központi Könyvtára Műszaki-Tudománytörténeti Kiadványok, Budapest, 1960.

A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság. A bevezetést írta Szakál Ádám SchP., a forrásokat sajtó alá rendezte Koltai András. Budapest, Piarista Rend Magyar Tartománya, 2013.

A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete. Szerkesztette Kiss Dezső és Németh Lajos. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ forráskiadványai 1. Budapest, Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1960.

A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai az Országos Széchényi Könyvtárban. Szerkesztette Munkácsi Piroska. Budapest, OSZK, 1959.

A magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Összeállította Gábor Imréné. Budapest, Kossuth, 1959.

A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. Szerkesztette Tiszay Andor. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Országos Széchényi Könyvtár, 1959.

A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének hadműveleti naplója: 1919. április 21. – 1919. július 31. Összeállította Liptai Ervin. Zrínyi, 1974.

A magyar Vörös Hadsereg. Válogatott dokumentumok. Összeállította Hetés Tibor. Budapest, Kossuth, 1959.

A makói terroristák pere (A Návay-per) 1919–1921. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Halmágyi Pál. A Makói Múzeum Füzetei 96. Makó, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2001.

A Népegészségügyi Országos Nagygyűlés munkálatai. Szerkesztette Fenyvessy Béla és Madzsar József. Budapest, Eggenberger, 1918.

A Per. Nagy Imre és társai 1958, 1989. Szerkesztette Dornbach Alajos, Győri László, Kende Péter, Rainer M. János és Somlai Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 2008.

A Rákosi-per. Budapest, magánkiadás, 1935.

A Rákosi-per. Összeállította Győrffy Sándor. Budapest, Magyar Munkásmozgalmi Intézet, 1950.

A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1915–1920. Szerkesztette Téglás János. Budapest, Universitas, 1996.

Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete. Szerkesztette Pásztor József. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, 1959.

„Az utak elváltak". A magyar képzőművészet új utakat kereső törekvéseinek sajtóvisszhangja 1901–1912. Szöveggyűjtemény I–III. Szerkesztette Tímár Árpád. Pécs–Budapest, MTA MKI, 2009.

„Az utak elváltak". A magyar képzőművészet új utakat kereső törekvéseinek sajtóvisszhangja 1913–1920. Szöveggyűjtemény IV. Szerkesztette Markója Csilla. Tímár Árpád anyaggyűjtését sajtó alá rendezte, kiegészítette és a névmutatót készítette: Bardoly István. Budapest, Mission Art Gallery–MTA BTK TTI, 2019.

Babits Adyról. Dokumentumgyűjtemény. Szerkesztette Gál István. Budapest, Magvető, 1975.

British Policy on Hungary 1918–1919. A Documentary Sourcebook. Ed. Miklós Lojkó. London, School of Slavonic and East European Studies, 1995.

Budapest–Moszkva. Szovjet-Oroszország és a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatai táviratok tükrében. 1919. március 22. – augusztus 1. Szerkesztette: Imre Magda és Szerényi Imre. A bevezetőt írta: Gábor Sándorné. Budapest, Kossuth, 1979.

Csehszlovák iratok a magyar–szlovák államhatár kijelöléséhez (1918–1920). Szerkesztette Simon Attila. Budapest, MTA BTK TTI, 2019.

Dokumentumok a szovjet–magyar fogolycseréről. Közli Imre Mátyásné és Szabó Ágnes. *Párttörténeti Közlemények,* 1972/1. 147–163.

Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez. Szerkesztette és a bevezetőt írta Romsics Ignác. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai III. Kecskemét, 1976.

Dokumentumok és visszaemlékezések 1918–19 hősi harcairól. *Társadalmi Szemle,* 1959/2, 87–93.

Dokumentumok Rákositól – Rákosiról. Közli: Vass Henrik. *Múltunk,* 1991/2–3, 244–288.

Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve. Sajtó alá rendezte Visnai Vilmos. Pécs, Kultúra, 1941.

Források. A Székesfehérvári Munkás-, Katona-, és Földmívestanács, a Forradalmi Néptanács, a Városi Intéző Bizottság és a Városi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei. In: *A Tanácsköztársaság Fejér megyében.* Szerkesztette Farkas Gábor et al. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 2. Fejér megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Székesfehérvár, 1969, 265–330.

Források Budapest múltjából II. 1873–1919. Szerkesztette Ságvári Ágnes. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1971.

Forgács Gyulától Deme Lászlóig. Dokumentumok a péceli református egyházközség 20. századi történetéhez. Összegyűjtötte és a bevezetőt írta Molnár Sándor Károly. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2017.

Forradalmak sodrában. A Tanácsköztársaság Sopronban és Sopron vármegyében a kortársak szemével (1920–1921). Összeállította és a bevezetőt írta: Dominkovits Péter és Németh Ildikó. Sopron, MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára, 2014.

Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről I. 1918–1919. Szerkesztette Ádám Magda és Ormos Mária. Budapest, Akadémiai, 1999.

Iratok Pest megye történetéhez 1918–1919. Szerkesztette Csicsay Iván, Göndics Zoltán, Kende János, Koltai Sándorné és Lakatos Ernő. Budapest, MSZMP Pest megyei Bizottsága – Pest megyei Tanács, 1969.

Kecskemét és Kiskunság 1918–1919 vörös lobogója alatt. Szöveggyűjtemény egykori helyi hírlapokból. Összeállította és szerkesztette Fenyvessiné Góhér Anna. Kecskemét, Megyei Könyvtár, 1969.

Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Összeállította Iványi Emma. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 8. Budapest, Akadémiai, 1960.

„Mindenki újakra készül..." Az 1918/1919-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény I–IV. Szerkesztette József Farkas. Budapest, Akadémiai, 1959–1967.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference, 1919. [PRFRUS PPC] I-XIII. Ed. Joseph V. Fuller. Washington, United States Government Printing Office, 1947.

Proletárdiktatúra alulnézetben. Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából. Válogatta és a bevezetőt írta Csonka Laura és Fiziker Róbert. Budapest, L'Harmattan–Magyar Nemzeti Levéltár, 2019.

Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni. Budapest, MTA BTK TTI, 2020.

Sălaj-Szilágy megye zsidóságának emlékkönyve. Szerkesztette Giládi Dávid. Tel-Aviv, Szilágysági Zsidóság Emlékkönyvének Szerkesztőbizottsága, 1989.

Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőiről. 3b. Szerkesztette Bakó Ágnes, Erényi Tibor, Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth, 1978.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején 1918–1919. Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez VI. kötet. Összeállította és szerkesztette Kiss Dezső. Budapest, Testnevelési Tudományos Tanács, 1970.

Trianon és az olasz diplomácia: Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920. Válogatta, szerkesztette és fordította Juhász Balázs. Budapest, MTA BTK TTI, 2018.

Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940). Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Gidó Attila. Csíkszereda, Pro Print, 2009.

A bolsevizmus Magyarországon. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921.

A fajnemesítés (eugenika) problémái. Vita. *Huszadik Század,* 1911/2, 29–44.

Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941).* Budapest, Jaffa, 2018.

Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei 1918–1921.* Budapest, Jaffa, 2020.

Ács Andrásné: Helfgott Ármin (1878–1942). *Párttörténeti Közlemények,* 1976/3, 196–211.

Agárdi Péter: *Kunfi Zsigmond.* Budapest, Új Mandátum, 2001.

Ágoston Péter: *A zsidók útja.* Nagyvárad, Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság, 1917.

Ágoston Péter népbiztos naplójegyzései (1919. május 4-től 1919. augusztus 1-jéig). In: *Visszaemlékezések 1919-ről.* Szerkesztette Kende János és Sipos Péter. Budapest, Gondolat, 1989, 271–299.

Andrássy Antal: „A nép papja". Adatok Simon József életéhez és mártírhalálához. *Világosság,* 1969/4, 217–220.

Andrássy Gyula: *Diplomácia és világháború.* Budapest, Göncöl–Primusz, 1990.

Anka László: Papok kivégzése a tavaszi hadjáratban. Damjanich tábornok esete a kókai és a tápiószecsői plébánosokkal. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2014/2, 485–498.

Apáthy István: Erdély az összeomlás után. *Új Magyar Szemle,* 1920/2–3, 147–176.

Apor Péter: Immortalitas imperator: a Munkásmozgalmi Panteon születése. *Aetas,* 2002/2–3, 179–205.

Apor Péter: Előkép: A Tanácsköztársaság felidézése a Rákosi-rendszerben. *Századvég,* 2005/1, 3–30.

Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* Budapest, MTA BTK TTI, 2014.

Aradi Nóra: A magyar történeti festészet az 1880-as évektől az 1919-es proletárdiktatúráig. In: *Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1954–55.* Szerkesztette Dávid Katalin. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1957, 278–335.

Arday Lajos: *Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919.* Budapest, Magvető, 1990.

Arendt, Hannah: *A forradalom.* Budapest, Európa, 1991.

Ashmead-Bartlett, Ellis: *The Tragedy of Central Europe.* London, Thornton Butterworth, 1923.

Asztalos István: Tanácsok a Galga mentén az 1918–19-es forradalmak idején. In: *Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Studia Comitatensia 1.* Szerkesztette Ikvai Nándor. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1972, 229–262.

Atid, Ben: A magyar zsidóságról. *Új Kelet,* 1919. szeptember 25., 4–5.

B. Müller Tamás: *Vörösterror az Országházban 1919.* Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2018.

Babarczy Eszter: Zsidók pedig vannak. *Élet és Irodalom,* 2012/32.

Babits Mihály és Molnár Ferenc kiadatlan írásai az Imre Sándor-hagyatékban. Közzéteszi: Vörös Boldizsár. *Történelmi Szemle,* 1999/1–2, 177–189.

Babits Mihály levelezése 1918–1919. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos. Budapest, Argumentum, 2011.

Babits Mihály: Magyar költő kilencszáztizenkilencben. (Vita és vallomás). *Nyugat,* 1919/14–15, 912–929.

Babits Mihály: *Egyetemi előadások 1919. Szabó Lőrinc gyorsírásos lejegyzése alapján.* Sajtó alá rendezte és az előszót írta Lipa Tímea. Budapest, Ráció, 2014.

Babus Antal: *Egy konzervatív úr a baloldali zarándokok között. Magyary Zoltán szovjetunióbeli útja.* Budapest, Argumentum–Balassi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár, 2014.

Balanyi György: Egyház és vallás. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin 1921, 595–610.

Balázs Béla: *Napló 1914–1922.* Budapest, Magvető, 1982.

Balázs József: Salgótarján, 1919. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1954/3–4, 290–326.

Balkelis, Tomas: War, Revolution and Terror in the Baltic States and Finland after the Great War. *Journal of Baltic Studies,* 2015/1, 1–9.

Balogh Elemér: *Emlékeim. A negyvenéves „Hangya" és a Közgazdasági Egyetem története.* Budapest, Egyetemi, 1938.

Balogh, Eva S.: Nationality Problems of the Hungarian Soviet Republic. In: *Hungary in Revolution 1918–1919.* Ed. Ivan Völgyes. Lincoln, University of Nebraska Press, 1971, 88–120.

Balogh, Eva S.: Istvan Friedrich and the Hungarian Coup d'Etat of 1919: A Reevaluation. *Slavic Review,* 1976/2, 269–286.

Balogh, Eva S.: A Böhm–Cuninghame-tárgyalások 1919 júliusában. *Történelmi Szemle,* 1979/1, 88–100.

Baltazár Dezső: *Próbáltatások idejéből.* Debrecen, Méliusz, 1920.

Bangha Béla: Budapest hitélete. *Magyar Kultúra,* 1918/20, 309–312.

Bardoly István: A művészkataszter. *Enigma,* 2017/93, 109–115.

Bárdos Artúr: Színház. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921, 716–727.

Barta János: Babits Mihály egyetemi előadásai. *Irodalomtörténet,* 1961/1, 42–58.

Bartók Béla családi levelei. Szerkesztette Ifjabb Bartók Béla. Budapest, Zeneműkiadó, 1981.

Batthyány Tivadar: *Beszámolóm I–II.* Budapest, szerzői kiadás, é. n. [1927].

Beck Lajos: *A magyar földbirtok megoszlása.* Budapest, Pallas, 1918.

Beér János: A helyi tanácsok a Magyar Tanácsköztársaságban In: *A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga.* Szerkesztette Sarlós Márton. Budapest, Akadémiai, 1959, 93–132.

Beiczer Éva: A nagyvezér alkalmassága. *Mozgó Világ*, 1992/2, 76–86.
Beke György: Citromfák Köröstárkányban. *Forrás*, 2000/2, 47–60.
Bellér Béla: A Magyar Tanácsköztársaság iskolapolitikája. *Pedagógiai Szemle*, 1969/3, 218–236.
Bellér Béla: Az 1918/19-es forradalmak közoktatáspolitikája. *Századok*, 1979/1, 183–229.
Bély Miklós: *A Tanácsköztársaság iskolai testnevelés- és sportpedagógiája.* Az Egri Tanárképző Főiskola füzetei. Eger, 1969.
Bene János: Nyíregyháza román megszállása 1918–1919-ben. In: *Vörös és fehér. A vörös és a fehér uralom hatósága. 1919 vidéken.* Szerkesztette Nagy Szabolcs. Veszprém, MNL Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 79–94.
Berecz Ágoston: Recepciótörténeti széljegyzetek Tara Zahra tanulmányához. *Régió*, 2017/2, 43–50.
Berzeviczy Albert: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921, 749–784.
Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon.* Budapest, Franklin, 1922.
Bethlen István gróf: 1920–1940. Ünnepi beszéd a Magyar Tudományos Akadémia 1940. március 18-i összes ülésén. *Budapesti Szemle*, 1940/749, 1–17.
Bihari Mór: Miért volt pedagógus-tömegbázisa a Tanácsköztársaságnak? *Pedagógiai Szemle*, 1969/3, 254–260.
Bódy Zsombor: A hétköznapi élet története. Munkás visszaemlékezések a századforduló idejéből. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára.* Szerkesztette Bódy Zsombor, Mátay Mónika, Tóth Árpád. Budapest, Osiris, 2000, 275–293.
Bódy Zsombor: Élelmiszerellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Uő: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után.* Szerkesztette Bódy Zsombor. Budapest, MTA BTK TTI, 2019, 151–194.
Bogár Károly: A miskolci csata és jelentősége a Tanácsköztársaság harcaiban. In: *Borsodi Levéltári Évkönyv 3.* Szerkesztette Román János. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, 1980, 199–208.
Bogdanov, Alexander: *Red Star, The First Bolshevik Utopia.* [1908,1918,1922]. Bloomington, Indiana University Press, 1984.
Bokor Pál: *Szegedországtól Magyarországig (Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra).* Budapest, Stádium, 1939.
Bolgár Dániel: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall*, 2016/66, 164–195.
Bolgár Elek: A magyarországi Tanácsköztársaság és a világpolitikai helyzet. In: Uő: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Akadémiai, 1958, 144–151.
Bolyki János – Ladányi Sándor: A református egyház 1918–1948 között. In: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990.* Szerkesztette Barcza József és Dienes Dénes. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 1999, 7–100.
Boros Ferenc: *Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben.* Budapest, Akadémiai, 1970.
Boroviczény Aladár: *A király és kormányzója.* Budapest, Európa, 1993.
Borsányi György: *Kun Béla.* Budapest, Kossuth 1979.

Borsányi György: A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945). *Valóság*, 1989/1, 87–99.
Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. *Világosság*, 1992/2, 145–151.
Borsányi György: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről (1918–1944). *Múltunk*, 1995/1, 3–37.
Borus József: A Tanácsköztársaság katonapolitikája. In: *A Tanácsköztársaság Somogyban.* Szerkesztette Kanyar József. Kaposvár, k. n., 1969, 41–56.
Botka János: *Egy tiszazugi falu. Csépa története.* Levéltári Füzetek 3. Szolnok, Szolnok Megyei Levéltár, 1977.
Bödők Gergely: Kegyelmes urak a gyűjtőfogházban. A vörösterror fővárosi túszai. *Múltunk*, 2014/4, 151–181.
Bödők Gergely: A „proletárforradalom hűséges katonái" vagy „közönséges haramiák"? Kik voltak a „Lenin-fiúk"? *Múltunk*, 2016a/1, 122–159.
Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. *Kommentár*, 2016b/1, 68–86.
Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921).* Doktori disszertáció, Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Eger, 2018.
Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzében.* Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1923.
Bölöni György: Vörös lobogó. *Kortárs*, 1959/3, 351–356.
Bölöni György: *Egy forradalmi nemzedék.* Budapest, Szépirodalmi, 1982.
Braun Róbert: Miért nem fejtett ki a polgárság ellenállást március 21-én? *Huszadik Század*, 1919/4, 231–232.
Breit József: A vörös háború. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921, 235–238.
Bródy András: Adalékok a Forradalmi Kormányzótanács szocializálási rendeletéhez. *Közgazdasági Szemle*, 1959/3, 309–317.
Brown, Philip Marshall: Foreign Relations of the Budapest Soviets in 1919. A Personal Narrative. *The Hungarian Quarterly*, 1937/1, 59–69.
Buchinger Manó: *Tanúvallomás. Az októberi forradalom tragédiája.* Budapest, Népszava, 1936.
Buchinger Manó: *Küzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények. I–II. kötet.* Budapest, Népszava, é. n. [1946–1947].
Buharin, Nyikolaj Ivanovics: *Bolsevikiek (kommunisták) programja.* Budapest, Kommunisták Magyarországi Pártja, 1918.
Buharin, Nyikolaj Ivanovics: Anarchia és tudományos kommunizmus [1918]. In: Uő: *Demokrácia, „cézárizmus", szocializmus.* Budapest, ELTE ÁJK Politikatudományi Tanszékcsoport, 1988, 41–49.
Buharin, Nyikolaj Ivanovics – Preobrazsenszkij, Jevgenyij Alekszejevics: *A kommunizmus ábécéje.* Wien, Verlag der Arbeiter-Buchhandlung, 1922.
Čapková, Kateřina: *Czechs, Germans, Jews? National Identity and the Jews of Bohemia.* New York, Berghahn, 2012.
Chamberlain, Lesley: *Arc of Utopia, The Beautiful Story of the Russian Revolution.* London, Reaktion Books, 2017.
Cuninghame, Thomas: Between the War and the Peace-Treaties. A Contemporary Narrative. *The Hungarian Quarterly*, 1939/3, 410–424.
Czakó Ambró: Kereszténység és modern élet. *Korunk*, 1926/1, 7–16.

Czirók Zoltán: A győri repülőszázad történetéhez. *Arrabona – Múzeumi közlemények,* 2007/1, 309–324.
Czirók Zoltán: A magyar repülőcsapatok 1918–1919. évi történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2009a/3, 603–634.
Czirók Zoltán: Az első légitámadások Miskolc ellen és a légvédelem kérdése 1919. május–júniusban. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve XLVIII.* Szerkesztette Veres László és Viga Gyula. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2009b, 374–379.
Czirók Zoltán: Az első légi háború Magyarország felett – 1919. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2011/2, 335–364.
Cs. Sebestyén Kálmán: *Salgótarjáni események 1918–1919.* Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 53. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2007.
Csaba Imre: A Tanácsköztársaság veszprémi kormánybiztosa. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1.* Szerkesztette Éri István. Veszprém, Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága, 1963, 271–275.
Csáky István: A szociális város. *A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye,* 1919/20, 164–166.
Cseh Géza: Támadás és összeomlás a tiszai fronton. (A Vörös Hadsereg hadműveleti naplójának feljegyzései 1919. július 1–31.) In: *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 4.* Szerkesztette Botka János. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 1989, 397–418.
Cseh Géza: Szemet szemért... A fehérterror jelenségei Szolnokon. In: *Vörös és fehér. A vörös és a fehér uralom hátországa. 1919 vidéken.* Szerkesztette Nagy Szabolcs. Veszprém, MNL Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 95–112.
Csergő Hugó: *A budapesti nyomor vörös könyve.* Budapest, Népjóléti Központ, 1919.
Csősz László: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében.* Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei 12. Szolnok, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2014.
Csukly Alajos: Velinszky László. *Fejér Megyei Szemle,* 1969/1, 5–28.
Csunderlik Péter: Lukács György és a Szabadgondolat bolsevizmus-vitája. In: *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete.* Szerkesztette Böcskei Balázs. Budapest, L'Harmattan, 2016, 65–80.
Csunderlik Péter: Miért géppuskázta le a világot a Cserny Józsefet játszó Hobo az 1969-ben készült *Agitátorok* végén, és miért tiltották be a filmet? In: *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről.* Szerkesztette Egry Gábor. Budapest, Napvilág, 2018, 91–92.
Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól" a „vörös tatárjárásig". A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Budapest, Napvilág, 2019.
Csűrös András Jakab: *Református egyházi élet a Tanácsköztársaság idején. A magyar reformátusság egy válságos időben.* Doktori értekezés, Károli Gáspár Egyetem Hittudományi Kar, Budapest, 2017.
Debreczeni-Droppán Béla: 1919 forró tavasza a pesti Múzeumkertben. *www.ujkor.hu,* 2019. március 21. *http://ujkor.hu/content/1919-forro-tavasza-a-pesti-muzeumkertben* (Utolsó letöltés: 2020. március 8.)
Degré Alajos: L. Nagy Zsuzsa: Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. *Századok,* 1966/1, 185–187.
Deme László – Keleti József: *Az ellenforradalom Vas vármegyében és Szombathelyen.* Szombathely, Martineum, 1920.

Demény Pál: *„A párt foglya voltam".* Az interjút készítette, a szöveget szerkesztette és a dokumentumokat válogatta Kiss József. A *Medvetánc* című folyóirat 1988/1 2. melléklete. Budapest, 1988.
Dénes Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). *Századok,* 2017/6, 1333–1362.
Dénes Zsófia: *A nő a kommunista társadalomban.* Budapest, Közoktatási Népbiztosság, 1919.
Dévényi Iván: Kernstok Károly részvétele a haladó művészeti és politikai mozgalmakban. In: *A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban.* Szerkesztette Zolnay László. Budapest, Akadémiai, 1960, 121–136.
Dezsényi Miklós: Komárom és Esztergom szereplése a Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborújában. In: *A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban.* Szerkesztette Zolnay László. Budapest, Akadémiai, 1960, 74–100.
Donáth Péter: *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922.* Budapest, Trezor, 2007.
Donáth Péter: A Cserny-különítmény rémtettei „Mozdony utcai laktanyájukban" 1919 júliusában. Fery Oszkár és tiszttársai halálának körülményei, következményei, utóélete In: *Sorsfordító mozzanatok a magyarországi kisgyermekkori nevelőképzés, a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az ELTE TÓK és épülete történetéből.* Szerkesztette Donáth Péter. Budapest, Trezor, 2012, 144–250.
Donáth Péter: *Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben. Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején.* Budapest, Trezor, 2020.
Dósa Rudolfné: A MOVE megalakulása és tevékenysége az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1968/3, 464–467.
Dömötör Gergely: A Magyar Tanácsköztársaság hadigazdasága (I. közlemény). *Hadtörténelmi Közlemények,* 1956/1. 120–149.
E. Fehér Pál: Együtt Károlyi Mihállyal. Beszélgetés Károlyi Mihálynéval. *Kritika,* 1978/10, 3–4.
Egry, Gábor: National Indifference as Everyday Ethnicity? How to Make a Binary Opposition Situational and Contingent? Kézirat az *academia.edu* honlapján: *https://www.academia.edu/36998954/National_indifference_as_everyday_ethnicity_How_to_make_a_binary_opposition_situational_and_contingent.* 2016. (Utolsó letöltés: 2020. december 1.)
Endrei Simon Henrik: A Pesti Chevra Kadisa története az 1916–1926 években. Budapest, k. n., 1928.
Erdős András Patrik: *A Tanácsköztársaság alternatív büntetőpolitikája. A budapesti forradalmi törvényszék Kísérleti Kriminológia Osztályának működése 1919.* Clio Műhelytanulmányok 2018/3. Budapest, Clio Intézet, 2018.
Erdős András Patrik: Köztörvényes bűncselekmények elkövetői a Budapesti Forradalmi Törvényszék előtt. *Múltunk,* 2019/1, 65–95.
Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/1919-ben.* Budapest, Jószöveg, 2011.
Esterházy Miklós gróf: *Emléklapok. 1918. nov. 1-től 1919. augusztus 2-ig terjedő időkből.* Budapest, Szent István Társulat, 1921.
Esterházy Péter: *Kis magyar pornográfia.* Budapest, Magvető, 1984.
Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis.* Budapest, Magvető, 2000.

Faragó Miksa: A szovjet pénzügyei. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története.* Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 67–82.
Faragó Tamás: Budapest népességfejlődésének vázlata (1840–1941). *Statisztikai Szemle,* 1995/4–5, 375–391.
Farkas Dezső: *A két forradalom Bihar megyei történetéhez 1917–1919.* Budapest, Akadémiai, 1965.
Farkas Péter: *A Vörös Őrség és a Latinca-század tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt Somogy megyében.* Clio Műhelytanulmányok 2019/5. Budapest, Clio Intézet, 2019.
Fazekas Csaba: A „Vallásügyi Likvidáló Hivatal" 1919-ben. In: *Múltból a jövőbe. Tanulmányok.* Szerkesztette Pölöskei Ferenc és Stemler Gyula. Budapest, ELTE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék, 1997, 63–101.
Fazekas Csaba: A Fáber–Apáti per. A Tanácsköztársaság „vallásügyi likvidáló biztosainak" felelősségre vonása 1920-ban. In: *Bűn és bűnhődés II. Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle 2001/24.* Szerkesztette Bana József. Győr, Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2001, 17–42.
Fehéri Armand: *A vesztegető forradalom. Politikusok, írók, és hírlapírók az országpusztítás zsoldjában.* Budapest, Kertész József Könyvnyomdája, 1920.
Fenyő Miksa: Az ipar szocializálása. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története.* Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 112–119.
Fenyves Katalin: Zsidó önreprezentáció, személyes irodalom, történelem. Források és forráskritikai megjegyzések a zsidó önábrázolás tanulmányozásához. *Sic Itur Ad Astra,* 2009/59, 73–98.
Finánczy Ernő: Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. *Magyar Pedagógia,* 1919/1–2, 92–114.
Finkielkraut, Alain: *A képzelt zsidó.* Budapest, Múlt és Jövő, 2001.
Fischer-Colbrie Ágost: Alkohol és vallás. *A Társadalmi Múzeum Szemléje,* 1917/1–3, 45–47.
Fitzpatrick, Sheila: The Bolsheviks' Dilemma: Class, Culture, and Politics in the Early Soviet Years. *Slavic Review,* 1988/4, 599–613.
Fitzpatrick, Sheila: *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, October 1917–1921.* Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
Fitzpatrick, Sheila: *The Russian Revolution.* Oxford, Oxford University Press, 2017.
Fogarassy László: Kerekess József – az 1919-es miskolci csata hőse. *Borsodi Szemle,* 1962/1, 31–33.
Fogarassy László: Kik vezették az 1919-es magyar Vörös Hadsereget? *Borsodi Szemle,* 1971/1, 70–78.
Fogarassy László: Az ismeretlen székely hadosztály. In: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1971.* Szerkesztette Dankó Imre. Debrecen, Debreceni Déri Múzeum, 1972. 225–252.
Fogarassy László: A Tanácsköztársaság katonai összeomlása. *Történelmi Szemle,* 1981/1, 20–50.
Fogarassy László: A Tiszántúl elvesztése 1919 áprilisában. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1982–83.* Szerkesztette Selmeci László. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1983, 245–256.

Fogarassy László: *A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása.* Budapest, Akadémiai, 1988.
Fogarassy László: A 6. vörös hadosztály és vezetői. *Palócföld,* 1989/1, 22–36.
Fogarassy László: Tombor Jenő vezérezredes (1880–1946). *Palócföld,* 1993/1, 92–105.
Forgács Béla: A 31-es vörös gyalogezred és harcai. (Visszaemlékezés). *Hadtörténelmi Közlemények,* 1969/1, 100–120.
Fraccaroli, Arnaldo: *Magyarország a bolsevizmus alatt.* Budapest, Athenaeum, 1920.
Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945.* Budapest, Gondolat, 2012.
Freud, Sigmund: Rossz közérzet a kultúrában [1930]. In: Uő: *Esszék.* Budapest, Gondolat, 1982, 327–406.
Freud, Sigmund – Ferenczi Sándor: *Levelezés. II/2. kötet. 1917–1919.* Budapest, Thalassa, 2003.
Freud, Sigmund – Jones, Ernest Jones: *The complete correspondence 1908–1939.* Ed. R. A. Paskauskas. Cambridge, MA, Belknap Press of Harvard University Press, 1993.
Frigyesi Judit: Who is the Girl in Bartók's *The Miraculous Mandarin*? A Case Study of Mimi's Deleted Scene and its Dramatic Meaning. *Studia Musicologica,* 2012/1–3, 241–274.
Füst Milán: *Teljes napló. I. kötet.* Budapest, Fekete Sas Kiadó, 1999.
G. Soós Katalin: *A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919).* Budapest, Akadémiai, 1962.
Gábor Mózes: A nemzetközi ezredek szervezése a Tanácsköztársaság idején. *Társadalmi Szemle,* 1959/3, 85–88.
Gábor Sándorné: Böhm Vilmos, bécsi magyar követ jelentése a Peidl-kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1960a/4, 191–204.
Gábor Sándorné: A KMP és az MSZDP egyesülése 1919-ben. *Párttörténeti Közlemények,* 1960b/3, 155–167.
Gábor Sándorné: Az 1919-es bécsi magyar ellenforradalmi emigrációról. *Párttörténeti Közlemények,* 1964/3, 114–155.
Gábor Sándorné: A német-osztrák köztársaság és a magyar tanácshatalom államközi gazdasági kapcsolatairól. *Történelmi Szemle,* 1966/3–4, 325–367.
Gadanecz Béla: A vasutasok létszáma, megoszlása, gazdasági és szociális helyzete a századelőn. *Történelmi Szemle,* 1981/4, 553–591.
Gadanecz Béla: *A vasutas munkásmozgalom története.* Budapest, MÁV, 1985.
Gajdó Tamás: Fedák Sári és a kommunizmus. *www.oszmi.hu,* 2019. április 26. *https://oszmi.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=893:fedak-sari-es-a-kommunizmus&catid=2&Itemid=721* (Utolsó letöltés: 2020. március 22.)
Gál Imre: *A polgár a viharban. Napló a vörös diktatúráról.* Budapest, Duna, 1937.
Gál István: Babits egyetemi irodalomtudományi előadásai Szabó Lőrinc lejegyzésében. *Tiszatáj,* 1975/3, 52–68.
Gángó Gábor: A mese mint felvilágosodás, kultúra és erőszak. In: *A művészettől a tömegkultúráig.* Szerkesztette Olay Csaba és Weiss János. Budapest, L'Harmattan–Könyvpont, 2015, 127–134.
Garami Ernő: *Forrongó Magyarország, Emlékezések és tanulságok.* Lipcse–Bécs, Pegazus 1922.
Gárami Ernő: Forradalom, bolsevizmus, emigráció. *Szocializmus,* 1930/1, 4–8.
Gáspár Ferenc: A belgrádi magyar képzőművészeti kiállítás, 1918. *Ars Hungarica,* 2005/33, 141–154.

Gazda József: *Az Istennel még magyarul beszélgetünk. Magyar szórványok a Kárpát-medencében.* Budapest, Püski, 2002.
Gazsi József: A Tanácsköztársaság emlékeiből. A „Vörös Légjáró Csapat" 8-ik százada. *Repülés,* 1959/6, 9.
Gecsényi Lajos: A forradalmi törvényszékek irattárainak sorsa a Tanácsköztársaság megdöntése után. *Levéltári Szemle,* 1967/3, 743–748.
Gecsényi Lajos: A dunai hajóraj az 1919. június 24-i ellenforradalomban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1969/1, 72–85.
Gellér Ferencné: Tanácsválasztások Hajdú megyében és Debrecenben 1919 áprilisában. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 5.* Szerkesztette Gazdag István. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1978, 65–85.
Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája a Tanácsköztársaság alkotmányának tükrében. *Állam és Igazgatás,* 1953/4–5, 250–262.
Gergely Ernő: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. *Jogtudományi Közlöny,* 1959/2–3, 80–89.
Gergely Jenő: A „gazdag egyház" gazdasága. Adatok a katolikus egyházi birtok vagyon kérdéséhez a Horthy-korszakban. *Agrártörténeti Szemle,* 1986/1–2, 273–327.
Gerwarth, Robert – Horne, John: A bolsevizmus mint fantazma: félelem a forradalomtól és ellenforradalmi erőszak, 1917–1923. In: *Háború béke idején. Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után.* Szerkesztette Robert Gerwarth és John Horne. Budapest, L'Harmattan, 2018. 57–70.
Gilicze János: *A földeáki Návay család története.* Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 2006.
Gottfried Barna: Kurucok és internáltak. Székelyek a vörös és a nemzeti hadseregben, ill. román fogságban, 1919–1920. In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVIII.* Szerkesztette Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2008, 355–380.
Gottfried Barna – Nagy Szabolcs: *A Székely Hadosztály története.* Barót, Tortoma, 2011.
Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról.* Budapest, k. n., 1920.
Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941.* Doktori disszertáció. Lendva, 2000.
Göndör Ferenc: *Vallomások könyve.* Bécs, szerzői kiadás, 1922.
Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935
Gratz, Gustav – Schüller, Richard: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns: die Tragödie dér Erschöpfung.* Wien, Hölder–Pichler–Tempsky, 1930.
Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerkesztette Gunst Péter. Budapest, Napvilág, 1998, 163–208.
Gyáni Gábor: Munka és magánélet – cselédéletmód Budapesten. *Történelmi Szemle,* 1986/1, 94–115.
Gyáni Gábor: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. *Századok,* 1990/3–4, 355–382.
Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezete Magyarországon 1910–1941 között. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Szerkesztette Valuch Tibor. Budapest, Osiris – 1956-os Intézet, 1995, 553–557.

Gyáni Gábor: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In: Uő: *Történészdiskurzusok.* Budapest, L'Harmattan, 2002, 174–182.
Gyáni Gábor: Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Budapest, Napvilág, 2008.
György Péter – Standeisky Éva: Kassák, a politikai gondolkodó (1919–1934). *Múltunk,* 1991/2–3, 67–81.
Győrffy Sándor: A Magyar Tanácsköztársaság történeteinek forrásai az Országos Levéltárban. *Levéltári Közlemények,* 29, 1959, 10–48.
Győry Tibor: *A proletárdiktatúra a közegészségügy terén.* Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1920.
Haiczl Kálmán: *20 év előtt. Egy szomorú korszakból naplótöredékek.* Léva, Nyitrai és tsa, 1939.
Hajdu Tibor: A forradalom győzelme vidéken. A Forradalmi Kormányzótanács vidéki sajtóosztályának jelentéseiből. *Századok,* 1959a/1, 159–171.
Hajdu Tibor: Az 1919. június 24-i ellenforradalmi lázadás történetéhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1959b/2, 240–272.
Hajdu Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1961/3, 86–123.
Hajdu Tibor: A KMP taktikájának néhány vonása a proletárforradalom előkészítésének hónapjaiban. *Párttörténeti Közlemények,* 1967/3, 75–99.
Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Budapest, Kossuth, 1969.
Hajdu Tibor: Válasz Réti László elvtársnak. *Párttörténeti Közlemények,* 1970/4, 186–190.
Hajdu Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1972/3, 121–155.
Hajdu Tibor: Kun Béla a Tanácsköztársaság utolsó napjaiban. In: *Kun Béla. Nemzetközi tudományos ülésszak születésének 100. évfordulójára, 1986. február 11–12.* Szerkesztette Mucsi Ferenc és Székely Gábor, Budapest, Kossuth, 1987, 117–126.
Hajdu Tibor: Lukács György a Lubjankán. *Mozgó Világ,* 2000/8, 16–21.
Hajdu Tibor: Tanácsköztársaság, 1919. A Forradalmi Kormányzótanács személyi összetételéről. *Rubicon,* 2012/8, 72–75.
Hajdu Tibor – L. Nagy Zsuzsa: A baloldali gondolat válsága Magyarországon a két háború között. *Valóság,* 1985/9, 68–93.
Halasi Andor: A színész új mozdulata. *Színházi Élet,* 1919/14, 5–6.
Halasi Andor: Előszó. In: *Pirkadása magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról.* Budapest, Szépirodalmi, 1959, 7–22.
Halász Pál: A jogi gondolkodás alakulása a Magyar Tanácsköztársaságban. *Jogtudományi Közlöny,* 1959/2–3, 54–60.
Hamerli Petra: A magyar–olasz kapcsolatok alakulása 1918–1919-ben. *Századok,* 2014/1, 145–147.
Hanebrink, Paul: *A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism.* Cambridge MA, Harvard University Press, 2018.
Hargitai István: Szabad szerelem és anarchia. In: *Magyar anarchizmus. A magyarországi anarchizmus történeti dokumentumaiból.* Szerkesztette Bozóki András és Sükösd Miklós. Budapest, Balassi, 1998, 304–305.
Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Budapest, Jaffa, 2018a.

Hatos Pál: Felemás gyász. Tisza István meggyilkolása és a magyar közvélemény 1918-ban. *Kommentár*, 2018b/2, 12–23.
Haumer, Peter: *„Bitte schicken Sie uns einige Maschinengewehre und Zigaretten." Leo Rothziegel (5. 12. 1892–22. 4. 1919) Jüdischer Proletarier und Revolutionär.* Wien, Institut für Anarchismusforschung, 2015.
Hegedűs Éva: Götz Irén Júlia, az első magyar egyetemi előadónő. *Magyar Kémikusok Lapja*, 1973/9, 432–436.
Hegedüs Loránt: Magyarország pénzügyi és hitelélete. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921.
Hegedüs Loránt: *Két Andrássy és két Tisza.* Budapest, Athenaeum, 1941.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Budapest, Akadémiai, 1966.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája.* Budapest, Akadémiai, 1979.
Heller Ágnes: *Biciklizö majom.* Budapest, Múlt és Jövő, 1999.
Herbeck, Ulrich: *Das Feindbild vom „jüdischen Bolschewiken". Zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution.* Berlin, Metropol, 2009.
Herczeg Ferenc: *Hűvösvölgy. Herczeg Ferenc emlékezései.* Budapest, Szépirodalmi, 1993.
Herman Lipót: *A művészasztal.* Budapest, Képzőművészeti Alap, 1958.
Herman Lipót: „Sajnos nem tudok hinni egészen a dolgok sikerülésében". Herman Lipót naplójegyzetei a Tanácsköztársaság idejéből (1919. január–július). *Enigma*, 2017/93, 25–108.
Herman Lipót: „Érdekes, de szörnyen drága kísérlet". Herman Lipót naplójegyzetei (1919. augusztustól decemberig). *Enigma*, 2018/94, 7–79.
Hermann István: Lukács György: *Geschichte und Klassenbewusstsein.* A messianisztikus marxizmus. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1967/5, 919–928.
Hetés Tibor: *A 80. nemzetközi dandár.* Budapest, Zrínyi, 1963.
Hetés Tibor: A Magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatairól. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1979/1, 55–67.
Hevesi Gyula: A termelés azonnali kommunizálásának műszaki lehetősége, gazdasági és jogi feltételei. *Internationale*, 1919/3–4.
Hevesi Gyuláné Lányi Olga: *Moszkoviták.* Lejegyezte és sajtó alá rendezte Szerdahelyi István. Hevesi Gyula Alapítvány, Budapest, 1992.
Hevesy Iván: A festők világnézete. *Vörös Lobogó*, 1919/14, 12–13.
Horthy Miklós: *Emlékirataim.* Budapest, Európa, 1990.
Horváth István: Rákosi Mátyás Salgótarjánban, 1919-ben In: *Honvédő Város. Nógrád megye északi határainak megvédése. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban. Salgótarján, 2004. szeptember 23.* Szerkesztette Bagyinszky Istvánné és Szvircsek Ferenc. Salgótarján, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2005, 79–82.
Horváth Iván: József Attila és a párt. In: *Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila.* Szerkesztette Horváth Iván és Tverdota György. Budapest, Balassi, 1992, 297–324.
Horváth J. András: A vörös uralom mint személyes élmény. *Századok*, 2019/5, 869–886.
Horváth Sz. Ferenc: Kratochvill Károly és a Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége az észak-erdélyi zsidók védelmében (1943–1944). *Századok*, 2008/1, 123–152.
Hunyady Károly: A Magyar Vörös Hadsereg harca a katonai intervenció ellen I. *Honvédelem*, 1979a/1, 122–126.

Hunyady Károly: A Magyar Vörös Hadsereg harca a katonai intervenció ellen II. *Honvédelem*, 1979b/2, 46–52.
Hunyady Sándor: *Téli sport / Családi album.* Budapest, Athenaeum, 1934. Elektronikus változat: *https://mek.oszk.hu/18500/18595/18595.htm* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)
Huszár József: A szocialista forradalom után. *Világosság* (Bécs), 1928. július 8. 31–34.
Huszár Károly: A bolsevizmus kultúrpolitikája. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története.* Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 83–95.
Ifj. Andrássy Gyuláné Zichy Eleonóra: *Napló 1917–1922.* Budapest, Szépmíves, 2018.
Ignotus Pál: Népiség. *Új Látóhatár*, 1959/1, 45–56.
Illyés Gyula: *Kora tavasz.* Budapest, Szépirodalmi, 1972.
Jankovich Sándor: Az egyház a Tanácsköztársaság idején I. *Katolikus Szemle*, 1969a/1, 15–24.
Jankovich Sándor: Az egyház a Tanácsköztársaság idején II. *Katolikus Szemle*, 1969b/2, 121–131.
Jankovich Sándor: Az egyház a Tanácsköztársaság idején III. *Katolikus Szemle*, 1969c/3, 234–242.
Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001/1–2, 183–213.
Janos, Andrew C.: The Agrarian Opposition at the National Congress of Councils. In: *Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919.* Ed. Andrew C. Janos, William B. Slottman. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1971, 85–108.
Jászi Oszkár: Szabó Ervin és életmunkája [1920] In: Szabó Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban.* Budapest, Népszava, 1948, 8–28.
Jászi Oszkár publicisztikája. Szerkesztette Litván György és Varga F. János. Budapest, Magvető, 1982.
Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás.* [1920] Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989.
Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Szerkesztette Litván György. Budapest, MTA TTI, 2001.
Jenei Károly: Pénzintézetek és a hitelszervezet a Tanácsköztársaság alatt. *Levéltári Közlemények*, 1959/29, 313–333.
Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története.* Budapest, Cserépfalvi, 1945.
Juhász Sándor: Száz év távlatából. Köztulajdonba vett műkincsek, 1919. *Múzeum Café*, 2019/1–2, 185–196.
Julier Ferenc: Az 1919. évi felvidéki hadjárat. In: *Magyar városok és vármegyék monográfiája 17. Abaúj-Torna vármegye.* Szerkesztette Molnár Endre. Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1935, 229–252.
Julier Ferenc: Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén I–III. [1927] Összeállította és sajtó alá rendezte Fogarassy László. *Hadtudomány*, 1993/1, 2, 3, 85–99; 100–114; 100–118.
Juviler, Peter H.: Contradictions of Revolution: Juvenile Crime and Rehabilitation. In: *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution.* Eds. Abbott Gleason, Peter Kenez, Richard Stites. Bloomington, Indiana University Press, 1985, 261–278.

K. Balog János: Vádirat helyett. A fehérterror Tolna megyében. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből VI.* Szerkesztette K. Balog János. Szekszárd, Tolna megyei Tanács Levéltára, 1974, 161–206.
K. Horváth Zsolt: A nagy szavak puhasága. 2. rész: Áldozatiság egy poszt-heroikus korban és a politikai cselekvés megbénulása. *www.merce.hu*, 2020. szeptember 20. (Utolsó letöltés: 2020. december 1.)
K. Németh András: *Tamási 1919-ben. Ellenforradalom, vörösterror, fehérterror.* Tamási, Tamási Helytörténeti Alapítvány, 2019.
Kádár Lehel: Az augusztusi puccs. *Uj Magyar Szemle*, 1920/1, 1–18.
Kadish, Sharman: The Letter of the „Ten". Bolsheviks and British Jews. In: *The Jews and the European Crisis 1914–1921.* Studies in Contemporary Jewry 4. Eds. Jonathan Frankel, Peter Y. Medding, Ezra Mendelsohn. Oxford, Oxford University Press, 1988, 96–112.
Kadish, Sharman: *Bolsheviks and British Jews: The Anglo-Jewish Community, Britain and the Russian Revolution.* Portland, Frank Cass, 1992.
Kaló József: Szombathelyi Ferenc vezérezredes önéletrajza és védőbeszédének vázlata 1946-ból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2011/2, 594–629.
Kamody Miklós: Adatok a postás vöröskatonák történetéhez. *Borsodi Szemle*, 1960/2, 210–216.
Kapronczai Károly – Kiss György: Adatok Ferenczi Sándor egyetemi tanári működésével kapcsolatban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1986/2, 111–118.
Károlyi Mihály: Lemondásom története In: Uő: *Egy egész világ ellen.* Budapest, Gondolat, 1965, 484–490.
Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerkesztette Litván György. Budapest, Akadémiai, 1978.
Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül.* Budapest, Európa, 1982.
Karsai Elek: *Gyermekmunka a gyáriparban a kapitalizmus kialakulásától az első világháborúig.* Budapest, Népszava, 1947.
Karsai Elek: Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első hónapjaiban. *Levéltári Közlemények*, 1955, 206–234.
Karsai Elek: Iratok a Smuts-misszió történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 1967/2, 237–249.
Kassák Lajos: *Egy ember élete. VII–VIII. kötet.* Budapest, Pantheon, 1935.
Kassák Lajos: *Egy ember élete. II. kötet.* Budapest, Magvető, 1983a.
Kassák Lajos: *Válogatott művei. I. kötet. Versek, tanulmányok.* Sajtó alá rendezte Sík Csaba. Budapest, Szépirodalmi, 1983b.
Katus László: Budapest népessége, népesedése és társadalma a 19–20. század fordulóján. In: *A „világváros". Budapest – két századfordulón.* Szerkesztette Barta Györgyi, Keresztély Krisztina és Sipos András. Budapest, Napvilág, 2010, 247–278.
Kávássy Sándor: Földosztó szervek és működésük Somogyban 1919-ben. *Levéltári Közlemények*, 1967a/1, 69–85.
Kávássy Sándor: Nagyatádi Szabó István politikai szereplése Somogyban az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei I.* Szeged, 1967b, 127–140.
Kávássy Sándor: A földművelő nép földhöz juttatása Somogyban 1919-ben. *Agrártörténeti Szemle*, 1969/1–2, 193–217.

Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány működéséhez (1919).* Szeged, szerzői kiadás, 1923.
Kelen Jolán: Az Iskolai Reformbizottság (1918–1919). *Pedagógiai Szemle*, 1968/10, 879–900.
Kelen Jolán: A Magyar Tanácsköztársaság iskolareformja. *Pedagógiai Szemle*, 1969/3, 195–217.
Kelen Jolán: Hirossik János a magyar munkásmozgalomban. *Párttörténeti Közlemények*, 1975/4, 104–122.
Kelen József: „Szociális termelés". *Új Március*, 1929. márciusi különszám.
Keller Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan, 2018.
Kemény Ferenc: *Kinek a bűne a magyarországi bolsevizmus? A politikai és történeti előzmények. A Károlyi-korszak, mint a szovjetköztársaság előfutárja. Hiteles részletek a hatalom átjátszásának kulissza-titkaiból.* Budapest, szerzői kiadás, 1919.
Kempelen Béla: *Családkönyv I. Nemes családok, polgárcsaládok.* Budapest, szerzői kiadás, 1940.
Kende János: A szakszervezetek szerepe a Tanácsköztársaság államában. *Párttörténeti Közlemények*, 1974/4, 65–101.
Kenez, Peter: Coalition Politics in the Hungarian Soviet Republic. In: *Revolution in Perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919.* Eds. Andrew C. Janos, William B. Slottman. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1971. 61–84.
Kérdések és válaszok 1918–1919-ről. Szerkesztette Egry Gábor. Budapest, Napvilág, 2018.
Kérék Mihály: *A magyar földkérdés.* Budapest, MEFHOSZ, 1939.
Kerekes Lajos: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920–1930). *Történelmi Szemle*, 1961/2, 199–216.
Kerekes Lajos: Az első osztrák köztársaság „párthadseregei". *História*, 1984/5–6, 55–58.
Kerékgyártó Béla: Modern lakás – modern életforma. A lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között a nemzetközi és a magyar építészetben. *Korall*, 2014/4, 17–43.
Kernstok Károly: Emlékezés Ady Endrére [1930]. In: *Kernstok Károly írásaiból. A kutató művészettől a Vallomásig 1911–1939.* Gyűjtötte és közreadja Bodri Ferenc. Tatabánya, Kernstok Károly Művészeti Alapítvány, 1997, 90–91.
Kézdiszentléleki Jákó Margit: *Múlt, jelen, jövő.* Budapest, Stádium, 1923, 277–278.
Király István: Mi történt Nagyatádi Szabó Istvánnal 1919 márciusában Kaposvárott? In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 8.* Szerkesztette Kanyar József. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1977, 307–341.
Király, Flóra: *Die Wiener Emigrationsjahre des ungarischen Bildhauers Béni Ferenczy (1921–1932).* Magisterarbeit an der Universität Wien, Wien, 2013.
Kirschner Béla: *A „szakszervezeti" kormány hat napja 1919.* Budapest, Kossuth, 1968.
Kirschner Béla: Az 1919-es júniusi visszavonulás kérdéséhez. *Kortárs*, 1970, 96–101.
Kis János: Lukács György dilemmája. *Holmi*, 2004/6, 636–667.
Kiss Dezső: A Testnevelési Ügyek Direktóriuma (1919. április 16. – 1919. augusztus 1.). *Levéltári Szemle*, 1969/1, 74–80.
Kiss Kálmánné: Az értelmiség szerepe 1918–19-ben Kisújszálláson. In: *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3.* Szerkesztette Botka János. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 1988, 147–168.
Kiss Lajos András: A kommunisták teste. *Liget*, 2002/10, 85–91.

Kiss Réka: A diktatúrák szorításában. Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkben (1945–1948). *Századvég*, 2003/3, 39–68.
Klestenitz Tibor: Médiaháború 1919-ben: a Déli Hírlap ügye. *Médiakutató*, 2008/tavasz, 69–80.
Kóbor Tamás: *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt*. Budapest, Franklin, 1919.
Kodolányi János: *Süllyedő világ*. Budapest, Magvető, 1979.
Kolontári Attila: *Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon*. MOSZT Füzetek 1. Pécs, PTE BTK Történettudományi Intézet Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport, 2015.
Koltai András – Szakál Ádám: *A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság*. Budapest, Piarista Rend Magyar Tartománya, 2013.
Koncsek László: A bécsi és soproni ellenforradalom kapcsolatai 1919-ben II. *Soproni Szemle*, *1959/1*, 73–90.
Konkoly Elemér: *Hogyan kell lakást rekvirálni? Gyakorlati útmutató a Budapesti Központi Lakáshivatal elé tartozó ügyekben*. Budapest, Pátria, 1918.
Konrád Miklós: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle*, 2007/3, 373–402.
Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 2010/1, 3–46.
Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, MTA BTK TTI, Budapest, 2014.
Konrád Miklós: Csalódott zsidók a magyar zsidóság aranykorában. In: *Az érzelmek története*. Szerkesztette Lukács Anikó és Tóth Árpád. Rendi társadalom – polgári társadalom 31. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2019a, 405–421.
Konrád Miklós: A dualizmus mint magyar zsidó aranykor? Kortárs zsidó helyzetértékelések. In: *Magyar-zsidó identitásminták*. Szerkesztette Dénes Iván Zoltán. Budapest, Ráció, 2019b, 93–108.
Kontha Sándor: Két művész a Tanácsköztársaságban. *Ars Hungarica*, 1979/1, 95–101.
Korányi Frigyes: A kommün pénzügyi mérlege. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 57–68.
Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica V. Főszerkesztő Bartha Tibor és Makkai László. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 226–246.
Kóródi Máté: *Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról. (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)*. Budapest, Clio Intézet, 2020.
Korom Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk*, 1997/2, 3–51.
Korvin Ottó börtönnaplója. *Forum*, 1948/12, 926–934.
Korvin Ottó börtönnaplója. Közzéteszi Simor András. *Kritika*, 1975/3. 4–7.
Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Budapest, Aspy Stúdió, 2004.
Kosztyó Gyula: „Jobb tehát, ha eltakarodnak" – román megszállás Nagyszőlős és környékén (1919–1920). Clio Intézet, 2019. augusztus 8. *https://www.clioinstitute.hu/single-post/2019/08/08/-jobb-teh%C3%A1t-ha-eltakarodnak-rom%C3%A1n-megsz%C3%A1ll%C3%A1s-nagysz%C5%91l%C5%91s-%C3%A9s-k%C3%B6rny%C3%A9k%C3%A9n-1919-1920*. (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)
Kovalóczy Rezső: A magyar kereskedelem a bolsevizmus alatt. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története*. Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 103–111.
Kozári Monika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig*. Budapest, Gondolat, 2012.
Kőháti Zsolt: *Tovamozduló ember tovamozduló világban. A magyar némafilm 1896–1931 között*. Budapest, Magyar Filmintézet, 1996. A mű bővített, 2016-ban lezárt online változata: *https://mek.oszk.hu/16100/16165/16165.pdf* (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 20.)
Körmendi Balázs (Dr. Kulcsár István): *Zsidó gyónás*. Budapest, Interart Stúdió, 1990.
Környei Attila: A brennbergi bánya és munkásmozgalom vázlatos története: *Soproni Szemle*, *1968/3*, 193–229.
Környei Attila: Adatok az 1919. évi Sopron vármegyei osztályharcokhoz I. *Soproni Szemle*, 1973a/1, 24–38
Környei Attila: Adatok az 1919. évi Sopron vármegyei osztályharcokhoz II. *Soproni Szemle*, 1973b/2, 123–138.
Köte Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatása és pedagógiája. In: *„A szent, a várt szélvész". Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről*. Szerkesztette Mészáros István. Budapest, Akadémiai, 1970, 11–22.
Kővágó László: A Magyarországi Nemzetközi Szocialista Föderációról. *Párttörténeti Közlemények*, 1966a/2, 126–144.
Kővágó László: Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaságban. *Történelmi Szemle*, 1966b/3–4, 298–324.
Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja*. Budapest, Kossuth, 1974.
Kratochvil Károly: *A székely hadosztály 1918–19. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Erdélyért, Magyarország területi épségéért és Európáért* [1941]. Máriabesnyő, Attraktor, 2017.
Krausz Simon: *Életem*. Budapest, Cserépfalvi, 1937.
Krisch András: Ellenforradalmi megmozdulás Sopronban? Gazdapolgár-tüntetés, 1919. április 3. In: *Vörös és fehér. A vörös és a fehér uralom hátországa. 1919 vidéken*. Szerkesztette Nagy Szabolcs. Veszprém, MNL Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 59–68.
Krizman, Bogdan: The Belgrade Armistice of 13 November 1918. *Slavonic and East European Review*, Vol. 48, No. 110 (1970/1), 67–87.
Krúdy Gyula: *A Miatyánk évéből. Pest 1918–19-ben*. Budapest, Rácz, 1920.
Kuczi Tibor: *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest, L'Harmattan, 2011.
Kulcsár Péter: Töredékek a Tanácsköztársaság sajtójának történetéből. *Tiszatáj*, 1969/3–4, 219–225.
Kun Béla: *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*. Budapest, Kossuth, 1958.
Kun Béla: *Válogatott írások és beszédek. I. kötet*. Budapest, Kossuth, 1966.
Kun Béláné: A pártalapítás. *Kortárs*, 1959a/11, 741–755.
Kun Béláné: A Visegrádi utcától – az egyesülésig... *Kortárs*, 1959b/3, 315–324.
Kun Béláné: *Kun Béla*. Budapest, Magvető, 1986.
Kunffy Lajos: *Visszaemlékezéseim*. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeum, 2006.

Kunfi Zsigmond: *Proletárkultúra, proletárművészet.* Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919a.
Kunfi Zsigmond: Jegyzetek a diktatúra keletkezéséről. *Az Ember,* 1919b. november 13., 36–41.
Kunfi Zsigmond: Különvélemény a Tisza-pörben. *Világosság,* 1920. augusztus 18.
Kunfi Zsigmond: A magyar proletárdiktatúra keletkezése és bukása. *Szocializmus,* 1930/3, 70–73.
Kunfi Zsigmond: A legyőzöttek. [1928] In: Köves Rózsa – Erényi Tibor: *Kunfi Zsigmond életútja.* Budapest, Kossuth, 1974, 357–358.
Kunfi Zsigmond: Garami a forradalomban – és emlékirataiban. [1922] In: *Tanúságtévők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőiről 3b.* Szerkesztette Bakó Ágnes, Erényi Tibor, Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth, 1978, 342–361.
L. Nagy Zsuzsa: Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában. *Történelmi Szemle,* 1963a/2, 195–216.
L. Nagy Zsuzsa: Az antant segélyprogramja és az 1918–1919. évi forradalmak. *Párttörténeti Közlemények, 1963b/3,* 37–68.
L. Nagy Zsuzsa: Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944. *Történelmi Szemle,* 1990/3–4, 173–196.
Lacan, Jacques: Débat qui a suivi la Conférence de Michel Foucault, le 22 février 1969, à la Société française de philosophie, sur le thème: „Qu'est-ce qu'un auteur". Reprise dans la revue *Littoral* no. 9, juin 1983, Toulouse, érès, 3–32.
Lackó Miklós: A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról (1930–1949). *Századok,* 1958a/5–6, 699–731.
Lackó Miklós: *Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén.* Budapest, Akadémiai, 1958b.
Láczay Magdolna: Az agrárszocialista mozgalom szabolcsi sajátosságai. In: *Társadalmi konfliktusok. Rendi társadalom – polgári társadalom 3.* Szerkesztette A. Varga László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1989, 183–188.
Lajta Andor: A magyar film reneszánsza. *Színházi Élet,* 1919a/15, 20.
Lajta Andor: Milyen legyen egy moziváros Budapest körül? *Színházi Élet,* 1919b/20, 36.
Lakatos Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok. Magyar Színház – Napkelet.* A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei A. sorozat 14–16. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1979.
Lakatos Géza – Fleishacker Rudolf: A főhadiszállás. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921.
Laky Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának gazdasági kárai.* Budapest, MTA, 1923.
Laky Dezső: *Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapesti Statisztikai Közlemények 60/3. Budapest, k. n. 1929.
László Jenő: *A forradalom története Hódmezővásárhelyen.* Hódmezővásárhely, Haladás, 1924.
Lehoczky Alfréd: *A Magyar Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon.* Miskolc, Miskolc Városi Tanács Végrwhajtó Bizottsága, 1969.
Lengyel Alfréd: Győr megye tanácsköztársasági szerveinek szociálpolitikája. In: *Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve 11.* Szerkesztette Dávid Lajos. Győr, Xantus János Múzeum, 1969, 265–286.

Lengyel András: A fiatal Révai „etikus" nézeteiről. Adalék Lukács György és Révai József 1919-es kapcsolatához. *Irodalomtörténet,* 1973/2, 281–311.
Lengyel András: A „tizedeltető" Lukács György. Egy politikai folklór-szüzsé történeti hátteréhez. *Forrás,* 2017/1, 75–92.
Lengyel Gyula: Pénzhamísítás és rablás [*Proletár,* 1920. szeptember 2.]. In: *Lengyel Gyula válogatott írásai.* Budapest, Kossuth, 1965, 182–185.
Lengyel Gyula: A falu és a város gazdasági érdekközössége [1919]. *Közgazdasági Szemle,* 1969/3, 349–362.
Lengyel Imre Zsolt: A „teljes" töredéke. *Műút,* 2015/054, 48–50.
Lengyel József: Prenn Ferenc hányattatott élete. In: Uő: *Mérni a mérhetetlent. II. kötet.* Budapest, Szépirodalmi, 1966a, 327–586.
Lengyel József: Visegrádi utca. In: Uő: *Mérni a mérhetetlent. II. kötet.* Budapest, Szépirodalmi, 1966b, 7–202.
Lenin, Vlagyimir Iljics: *Összes művei. 1–35. kötet.* Budapest, Szikra, 1951.
Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert. I–II. kötet.* Budapest, Múlt és Jövő, 2019.
Levene, Mark: The Balfour Declaration: A Case of Mistaken Identity. *The English Historical Review,* 1992/1, 54–77.
Liebner János: A kommunista egyházüldözés Magyarországon. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története.* Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 146–156.
Limpár Péter: Az önálló magyar katonai hírszerzés vörös hajnala – információszerzés és feldolgozás a Tanácsköztársaság honvédő háborújában. In: *Az első világháború információtörténetéhez.* Szerkesztette Z. Karvalics László. Budapest, Gondolat, 2016, 126–148.
Linksz Arthur: *Harc a harmadik halállal.* Budapest, Magvető, 1990.
Lipa Tímea: Az Ady-szeminárium. *Forrás,* 2016/6, 60–71.
Liptai Ervin: A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919-ben. *Társadalmi Szemle,* 1959/5, 17–37.
Liptai Ervin: *A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919.* Budapest, Zrínyi, 1960.
Litván György: A forradalmi kormány és a tudományegyetem erőpróbája 1918/1919 fordulóján. *Történelmi Szemle,* 1968/4, 402–427.
Litván György: Egy barátság dokumentumai. Károlyi Mihály és Jászi Oszkár levelezéséből. *Történelmi Szemle,* 1975/2–3, 175–210.
Litván György: Ki mondja meg, ki voltál? Szabó Ervin viszontagságos utóélete. *Századvég,* 1988/6–7, 55–76.
Litván György: *Jászi Oszkár.* Budapest, Osiris, 2003.
Lorx Viktor: A hadsereg szétzüllesztése és a vörös hadsereg. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története.* Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 21–37.
Low, Alfred D.: *The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference.* Transactions of the American Philosophical Society, New Series Vol. LIII. Philadelphia, The American Philosophical Society, 1963.
Löwy, Michael: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905–1923). In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában.* Szerkesztette Miszlivetz Ferenc és Simon Róbert. Budapest, ELTE ÁJK, 1985, 213–244.
Lugosi András: Minden másképpen van? A Karinthy család története és az emlékezés generációk közötti transzferje. *Történelmi Szemle,* 2008/1: 55–71.

Lukács György: Az utak elváltak. *Nyugat*, 1910/3, 90–93.
Lukács György: Zsidó miszticizmus. *Szellem*, 1911/2, 256–257.
Lukács György: Molnár Ferenc *Andorja*. *Huszadik Század*, 1918/2, 253–267.
Lukács György: Februártól márciusig. *Párisi Munkás*, 1927/12. Ünnepi melléklet.
Lukács György: *Utam Marxhoz*. Budapest, Magvető, 1971.
Lukács György: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. / A regény elmélete*. Fordította Tandori Dezső. Budapest, Magvető, 1975.
Lukács György: *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Sajtó alá rendezte Mesterházi Miklós. Budapest, Magvető, 1987.
Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Budapest, Magvető, 1989.
Madievski, Samson: A zsidók és az orosz forradalom. *Kisebbségkutatás*, 2001/1, 102–112.
Madzsar József: Fajromlás és fajnemesítés. *Huszadik Század*, 1911/1, 145–160.
Magyar Endre Lénárd: *„A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni?" Pérjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)*. Budapest, Clio Intézet, 2020.
Magyarics Tamás: Amerikai missziók a Magyar Tanácsköztársaság idején. *Múltunk*, 1997/4, 3–38.
Magyarország története 8. I. kötet. 1918–1919. Főszerkesztő Ránki György. Budapest, Akadémia, 1976.
Magyary Zoltán: A bolsevizmus közigazgatásának jellemzése. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921, 501–520.
Makó Imre: A vörös offenzíva és a román megtorlás Hódmezővásárhelyen 1919-ben. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2009*. Szerkesztette Herczeg Mihály et al. Hódmezővásárhely–Budapest, Máyer, 2010, 57–88.
Mannheim Károly: *Lélek és kultúra. Előadások a szellemtudományok köréből I.* Budapest, Benkő Gyula cs. és kir. Könyvkereskedése, 1918.
Mannheim Károly levelezése 1911–1946. Válogatta és szerkesztette Gábor Éva. Budapest, Argumentum – MTA Lukács Archívum, 1996.
Mantoux, Paul: *Les Délibérations du Conseil des Quatre (24 Mars – 28 Juin 1919): Notes de L'Officier Interprète II*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1955.
Mantoux, Paul: *Paris Peace Conference 1919. Proceedings of the Council of Four (March 24–April 18)*. Genève, Libraire Droz, 1964.
Márai Sándor: *Március*. Szeged, Lazi, 2006.
Margitay Ernő: Vörös művészeti politika. *Magyar Iparművészet*, 1919/3–10, 50–62.
Markója Csilla: „Vörös posztó". Városinstalláció 1919. május 1-én a források tükrében. *Enigma*, 2018/94, 147–215.
Marx, Karl – Engels, Friedrich: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei II. kötet. 1844–1846*. Szerkesztette a Marxizmus-leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. Budapest, Kossuth, 1958, 1–210.
Matheika János: Irodalom és művészet a diktatúrában. *Új Március*, 1929 különszám, 25–66.
Matlekovits Sándor: Ipar és kereskedelem. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921.
Matvejev, I. V.: Magyar internacionalisták részvétele a szovjethatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban Szibériában (1917 február – 1921). *Századok*, 1959/2–4, 335–355.

Mayer Géza: A vörös dúlás nálunk. Sopron és a vármegye a két forradalom alatt. Sopron, k. n., 1919.
Mendelsohn, Ezra: *Class Struggle in the Pale. The Formative Years of the Jewish Workers' Movement in Tsarist Russia*. London, Cambridge University Press, 1970.
Merényi-Metzger Gábor: Karinthy Frigyes származásának anyakönyvi forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003/4–5, 535–544.
Mesterházi Miklós: Lukács György „pálfordulása". *Világosság*, 1981/5, 297–304.
Mesterházi Miklós: Politico-historico-pásztori tanulmány. In: *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Szerkesztette Böcskei Balázs. Budapest, L'Harmattan, 2016, 33–64.
Mészáros Károly: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. *Történelmi Szemle*, 1961/4, 442–475.
Mészáros Károly: Adalékok a Tanácsköztársaság gazdasági-pénzügyi helyzetének alakulásához, a város és falu közötti termékcseréhez, rekvirálásokhoz. *Párttörténeti Közlemények*, 1962/3, 38–61.
Mészáros Károly: Adalékok a somogy-baranyai 44. vörös dandár történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1966a/1, 19–39.
Mészáros Károly: *Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918–1919. Különös figyelemmel Somogyra*. Budapest, Akadémiai, 1966b.
Meszlényi Antal: *A magyar katolikus egyház és az állam 1848/1849-ben*. Szent István Társulat, 1928.
Mezey Lajos: A házasságjogi tervezet. *Huszadik Század*, 1919/4, 231–234.
Mező Ferenc: Lélektani hadviselés az I. világháború tükrében. A lélektani hadviselés korszakváltása. In: *Az első világháború információtörténetéhez*. Szerkesztette Z. Karvalics László. Budapest, Gondolat, 2016, 180–194.
Mezőfi Vilmos: *A lustaságra való jog*. Budapest, Gutenberg, 1895.
Mihályfi Ákos: *Lélekmentés a nagy világégés után*. Budapest, Szent István Társulat, 1919a.
Mihályfi Ákos: Sorsdöntő idők. *Katolikus Szemle*, 1919b/4, 289–295.
Mihályi Péter: Történeti szempontok a magyarországi lakáshiány értékeléséhez. *Valóság*, 1977/5, 48–59.
Mollay Károly: A soproni népszavazás tanulságai. (1921. dec. 14.–1991. dec. 14.) *Soproni Szemle*, 1992/2, 97–105.
Molnár Jenő: *A 133 napos rémuralom*. Budapest, Kultúra, 1919.
Molnár Sándor Károly: Bereczky Albert levele Forgács Gyulához, 1920. szeptember 2-án (és ami utána következett...). *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/4, 11–38.
Molnár Sándor Károly: Benkő István és a Tanácsköztársaság. *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/2, 20–49.
Molnos Péter: A Kohner-gyűjtemény. *Artmagazin*, 2004/1, 17–23.
Molnos Péter: A Nyolcak a bíróság előtt. *Enigma*, 2011/59, 134–147.
Molnos Péter: *Elveszett örökség. Magyar műgyűjtők a 20. században*. Budapest, Kieselbach Galéria, 2017.
Móricz Zsigmond: Népszavazás. *Esztendő*, 1919/1, 5–49.
Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek 1919*. Budapest, Noran, 2006.
Morin [Radványi (Vilmos) László]: *A Tisztelt Szovjet. 5. füzet*. Budapest, Légrády testvérek, 1919.
Moss, Kenneth B.: *Jewish Renaissance in the Russian Revolution*. Cambridge MA, Harvard University Press, 2009.

Möller István: Az építészoktatás reformja. *A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye*, 1919/20, 74–76.
Murber Ibolya: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. *Múltunk*, 2019/2, 181–214.
Müller Rolf: 19-esek 45-ben. *Betekintő*, 2008/4. *http://epa.oszk.hu/01200/01268/00008/muller_rolf.htm* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)
Nádass József: *Láng és korom*. Budapest, Szépirodalmi, 1961.
Nagy Adrienn: A hátország rejtőzködő gazdasági stratégiái az első világháborúban. Csempészet az osztrák–magyar határ menti Vas vármegyében. *Múltunk*, 2019/4, 16–199.
Nagy Ágnes: A népesség megfelelő eloszlása a térben. A lakótér elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában. *Korall*, 2014/4, 69–93.
Nagy Dezső: Cegléd az első világháború alatt, polgári demokratikus forradalom, Tanácsköztársaság (1914–1919). In: *Cegléd története*. Szerkesztette Ikvai Nándor. Szentendre, Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982, 325–354.
Nagy Gyula: Egy útitárs emlékei. In: *Emlékkönyv Győr szabad és királyi rangra emelésének kétszázadik évfordulója alkalmával*. Szerkesztette Jenei Ferenc. Győr, Győri Kisfaludy Irodalmi Kör, 1943. 229–240.
Nagy idők tanúi emlékeznek (1918–1919). Összeállította és sajtó alá rendezte Lányi Ernőné. Budapest, Kossuth, 1958.
Nagy Szabolcs: A „tiszteletbeli székely" (Kratochvil Károly közéleti tevékenysége Trianon után). *Székelyföld*, 2009/1, 115–129.
Nagy Szabolcs: Az 1919. évi román megszállás Veszprémben. *Veszprémi Szemle*, 2010/3–4., 29–38.
Nagy Szabolcs: A „klerikális reakció" egy fészke a kommün alatt. A Tanácsköztársaság Veszprémben. In: *Vörös és fehér. A vörös és a fehér uralom hátországa. 1919 vidéken*. Szerkesztette Nagy Szabolcs. Veszprém, MNL Veszprém Megyei Levéltára, 2013, 9–24.
Nagy Szabolcs: *Muli püspök temet. Tanácsköztársaság Pápán*. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2016.
Nagy Szabolcs: A Csemegi-kódex hatályosságának kérdései a Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei előtt lefolyt büntetőperekben In: *Doktoranduszok Fóruma*. Szerkesztette Szabó Miklós. Állam- és Jogtudományi Kar szekciókiadványa. Miskolc, Miskolci Egyetem, 2017, 271–276.
Nagy Vince: *Októbertől októberig*. Budapest, Európa, 1991.
Nánási László: Politika, alkotmányjog, büntetőjog az 1918/19-es hatalomváltásokkal kapcsolatos büntetőeljárásokban. In: *Jog, Állam, Politika*, 2017/2, 3–23.
Négyesi Lajos: Harcok a Karancs-tető birtoklásáért. In: *Neograd 2019. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve XLII. Tanulmányok Horváth István (1939–2005) emlékére*. Szerkesztette Balogh Zoltán. Salgótarján, Dornyay Béla Múzeum, 2019, 57–65.
Németh Ildikó: „A Tanácsköztársaság történetére vonatkozó Adatok Gyűjtésére szervezett Országos Bizottság" és működésének soproni vonatkozásai. In: *Forradalmak sodrában. A Tanácsköztársaság Sopronban és Sopron vármegyében a kortársak szemével (1920–1921)*. Összeállította és a bevezetőt írta: Dominkovits Péter és Németh Ildikó. Sopron, MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára, 2014, 7–10.
Németh József: Földbirtokpolitika és mezőgazdaság. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921, 310–324.
Nicolson, Harold: *Peacemaking 1919*. London, Constable, 1933.

Nyemcsók Attila: Egy rágalmazási per tanulságai. A Kelemen–Szakáts-vita. *Aetas*, 2017/1, 160–169.
Oláh Gábor: Lak-hatóság. Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre. *Korall*, 2010/2, 146–162.
Olysói Gabányi János [1922]: *„Mártírjaink." Az „őszirózsás" forradalom és a proletárdiktatúra áldozatainak meggyilkolása, lelki és testi megkínzása*. Gede Testvérek, Budapest, 2000.
Orbán Sándor: Az esztergomi érsekség a proletárdiktatúra ellen és az ellenforradalom felülkerekedéséért. In: *A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban*. Szerkesztette Zolnay László. Budapest, Akadémiai, 1960, 101–120.
Ormos Mária: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép-Európában, 1918. október–1919. április. *Történelmi Szemle*, 1977/3–4, 401–439.
Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, Kossuth, 1984.
Ormos Mária: A Tanácsköztársaság külpolitikája, In: *Kun Béla: Nemzetközi tudományos ülésszak születésének 100. évfordulójára. 1986. február 11–12*. Szerkesztette Mucsi Ferenc és Székely Gábor. Budapest, Kossuth, 1987.
Ormos Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925*. Budapest, Napvilág, 2011.
Őry Károly: A katonapolitika és a hadseregszervezés főbb kérdései az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971/1, 7–35.
Paál Jób: *A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története*. Budapest, k. n., 1919.
Pál Csaba: Kenderes, a családi birtok. *História*, 1990/5–6, 12–13.
Palánk István: A Magyar Tanácsköztársaság iparpolitikája, az üzemek szocializálása Vas megyében. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője I*. Szerkesztette Szentléleky Tihamér. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 1963, 279–292.
Palló Gábor: Kármán Tódor I. (Életútja megértéséhez). *Fizikai Szemle*, 1983a/3, 81–83.
Palló Gábor: Kármán Tódor II. (Életútja megértéséhez). *Fizikai Szemle*, 1983b/4, 145–147.
Pankovits József: Gramsci és 1917. Háború, forradalmak, olasz kommunizmus, fasizmus. *Múltunk*, 2017/4. 214–248.
Panofsky, Erwin: Rembrandt és a zsidóság [1920]. *Enigma*, 2014/79, 9–37.
Pap Tibor: A családi jogviszonyok első szocialista rendezése Magyarországon. A Magyar Tanácsköztársaság családjogi jogalkotása. *Jogtudományi Közlemények*, 1969/6, 294–299.
Papp István: Az első magyar proletárhatalom és a Sopronba került Bányászati és Erdészeti Főiskola 1919-ben. *Soproni Szemle*, 1969/1, 26–37.
Penyaskó Tamás: Ballhausplatzi hivatalnokok a Külügyi Népbiztosság szolgálatában. *www.ujkor.hu*, 2019. augusztus 1. *http://ujkor.hu/content/ballhausplatz-hivatalnokok-kulugyi-nepbiztossag-szolgalataban* (Utolsó letöltés: 2020. július 31.)
Perczel Olivér: „Behatolnak védtelen aggokhoz és nőkhöz". Román megszállás Szentesen (1919–1920). *Kommentár*, 2017/5-6, 34–51.
Perczel Olivér: A Hajdúság román megszállása, 1919–1920. In: *Történeti Tanulmányok XXVI*. Szerkesztette Bárány Attila, Novák Ádám, Szakács János és Véber Zoltán. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2018, 184–211.
Perczel Olivér: Bihar megye román megszállása, 1919–1920. *Új Nézőpont*, 2019/4, 93–109.

Perecz László: „Gyönyörű víziója egy igazán emberi világnak" (Lukács György 1919-es kommunizmusképéről). *Magyar Filozófiai Szemle,* 1989/5, 535–549.
Perneczky Géza: Leó és a formák. *BUKSZ,* 1993/4, 406–412.
Péter László: *Juhász Gyula a forradalmakban.* Budapest, Akadémiai, 1965.
Péter László: A szabadkőművesség Szegeden 1870–1950. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/1.* Szerkesztette Trogmayer Ottó. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1981, 263–284.
Péteri György: A „tudományos üzemvezetés" és a munkásellenőrzés konfliktusa 1919-ben. *Történelmi Szemle,* 1979/1. 40–58.
Pethő Sándor: Bolseviki arcok. In: *A proletárdiktatúra Magyarországon. A bolsevista rémuralom hiteles története.* Szerkesztette Huszár Károly. Budapest, Ujságüzem, 1920, 50–53.
Petrák Katalin: A szocialista gyermekvédelem kialakítása a Magyar Tanácsköztársaság idején. *Párttörténeti Közlemények,* 1961/4, 109–158.
Petrák Katalin: *Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája.* Budapest, Táncsics, 1969.
Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945.* Politikatörténeti Füzetek XVI: Budapest, Napvilág, 2000.
Petrák Katalin – Milei György: *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája.* Budapest, Gondolat, 1959.
Podach Erich Frigyes – Vértes Sándor: A társadalmi fejlődés iránya. *Huszadik Század,* 1919a/1–2, 1–18.
Podach Erich Frigyes – Vértes Sándor: *A társadalmi fejlődés iránya. A kommunizmus gyakorlati kivitelének kérdése.* Lukács György előszavával. Budapest, Lantos, 1919b.
Pogány József: A tömegsztrájk és tanulságai. *Szocializmus,* 1918/3, 113–124.
Pölöskei Ferenc: Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon. *Századok,* 1976/5, 757–801.
Preisich Gábor: Törekvések a főváros műszaki fejlesztésére a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság idején. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XXII.* Szerkesztette Kaba Melinda és Nagy Emese. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1988, 311–318.
Pritz Pál: Az önálló magyar külügyminisztérium kialakulása 1918–19. In: *Jogtörténeti Értekezések 13.* Szerkesztette Kovács Kálmán. Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, Budapest, 1983, 147–163.
Pritz Pál: Kun Béla után – Horthy Miklós előtt. Magyarország és az antant 1919 nyarán. *Múltunk,* 2010/3, 25–45.
Prohászka Ottokár: *Naplójegyzetek 1–3.* Szeged–Székesfehérvár, Agapé, 1997.
Pusztai Gábor: *Menekülés idegenbe. Székely László élete és irodalmi munkássága.* Debrecen, Printart-Press, 2017.
Rabinovits József: Négy párthelyiség [1929]. *Párttörténeti Közlemények,* 1984/4, 180–195.
Rabinovits József: Hogyan alakult meg a Forradalmi Kormányzótanács? In: *Kun Béla a kortársak szemével.* Szerkesztette Petrák Katalin. Budapest, Kossuth, 1986. 152–157.
Radó István: Néhány vonás egy gyászbeszéd illusztrálására. Sir Alexander Korda halálának ötödik évfordulójára. Kézirat [1961] *https://filmarchiv.hu/pdf/viewer.html?id=954&name=Rado+Istvan_Nehany+vonas+egy+gyaszbeszed+illusztralasara_Korda_1961.pdf,* 9–10. (Utolsó letöltés: 2020. augusztus 20.)
Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. kötet.* 1956-os Intézet, 1996.

Rákos Ferenc: A KMP második (illegális) Központi Bizottságának munkájáról. *Társadalmi Szemle,* 1959/2, 94–99.
Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892–1925. I. kötet.* Szerkesztette Feitl István, Gellériné Lázár Márta és Sipos Levente. Budapest, Napvilág, 2002.
Ránki György: Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején. *Történelmi Szemle,* 1962/4, 353–369.
Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. *Történelmi Szemle,* 1964/2, 423–451.
Ravasz László: Az erdélyi kérdés. In: Uő: *Korbán I–II.* Budapest, Franklin, 1941, II. 223–227.
Rédei Aranka: A közellátás és a központi készletgyűjtés rendszere a Magyar Tanácsköztársaságban. *Közgazdasági Szemle,* 1959/3, 299–308.
Remete László: *Irodalom, forradalom 1917–1919. Az orosz és magyar forradalmak egykorú irodalmi dokumentumok tükrében.* Budapest, Magvető, 1956.
Részletek Ágoston Péter naplójából. Közli Szabó Ágnes. *Párttörténeti Közlemények,* 1963/2, 155–181.
Réti György: Olasz dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaságról. *Századok,* 1975a/3–4, 645–668.
Réti György: A Finzi-dosszié. A Magyar Tanácsköztársaság és Olaszország kapcsolatairól. *Élet és Tudomány,* 1975b/12, 543–545.
Réti László: Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi politikájához. (A Pénzügyi Népbiztosságnak az Országos Levéltárban őrzött iratai alapján). *Levéltári Közlemények,* 1963, 47–70.
Réti László: *Így látta az ellenség.* Budapest, Gondolat, 1969.
Rév Erika: *A népbiztosok pere.* Budapest, Kossuth, 1969.
Révai József: *Marxizmus és magyarság.* Budapest, Szikra, 1946.
Révai József: *Ifjúkori írások (1917–1919).* Budapest, Akadémiai, 1981.
Révay M. Jánosné naplója. 1918. november 1. – 1919. augusztus 7. Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség, é. n. (1937).
Révész Emese: A múltat végképp eltörölni – helyett, legalább gyorsan elfedni. A Tanácsköztársaság május elsejei ünnepségének dekorációi. *Artmagazin,* 2013/2, 8–11.
Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben.* Budapest, MTA BTK TTI, 2019.
Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914.* Budapest, Rekord, 1938.
Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma.* Budapest, k. n., 1943.
Riedl Frigyes: Középiskolák. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921.
Ritoók Emma levele „Nil"-hez 1924. június 17. Közzéteszi: Kovács M. Mária. *Budapesti Negyed,* 1995/2, 159–168.
Rockenbauer Zoltán: *Apacs művészet. Adyzmus a festészetben és a kubista Bartók (1900–1919).* Budapest, Noran Libro, 2014.
Rockenbauer Zoltán: *Csinszka, a halandó múzsa. Ady özvegye, Babits szerelme, Márffy hitvese.* Budapest, Noran Libro, 2017.
Rockenbauer Zoltán: A Nyolcak 1919-ben. *Enigma,* 2018/94, 80–101.
Romsics Gergely: Külpolitikai gondolkodás a Tanácsköztársaságban. *Sic Itur Ad Astra,* 2020/70, 31–104.

Romsics Ignác: Az áprilisi tanácsválasztások Pest-Pilis-Solt vármegyében – az egzakt források tükrében. In: *Bács-Kiskun megye múltjából I.* Szerkesztette Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975a, 221–248.
Romsics Ignác: Kalocsa társadalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. In: *Cumania III. Historia.* Szerkesztette Horváth Attila. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975b, 317–372.
Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben.* Budapest, Akadémiai, 1982.
Romsics Ignác: Bethlen István és a forradalmak kora. *Történelmi Szemle,* 1985/4, 561–590.
Romsics Ignác: *Bethlen István.* Budapest, Osiris, 1991.
Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak.* Budapest, Helikon, 2018.
Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947.* Budapest, Helikon, 2019.
Roosevelt, Nicholas: *Forradalmi időkben Budapesten és Bécsben. Egy amerikai katona-hírszerző-diplomata feljegyzései 1919 első feléből.* Eger, Líceum, 2019.
Rozgonyi Ibolya: Gyermekvédelem a 20-as években. F. E. Dzerzsinszkij és a gyerekek. *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis,* 1990, 339–346.
Runia, Eelco: Jelenlét. *Korall,* 2015/59, 133–164.
Sakmyster, Thomas: *A Communist Odyssey: The life of József Pogány/John Pepper.* Budapest–New York, Central European University Press, 2012.
Sárándi Tamás: Impériumváltás Szatmárnémetiben, 1919. április. *Trianon100-blog,* 2019. szeptember 19. *https://trianon100.hu/blog-cikk/imperiumvaltas-szatmarnemetiben-1919-aprilis.* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)
Sarlós Béla: *A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961.
Sas Andor: Minden tanítóhoz! *Néptanítók Lapja,* 1919. április 17., 3.
Scheidemann, Philipp: *Memoiren eines Sozialdemokraten. Bd. II,* Dresden, Reissner, 1928.
Schmidt Ádám: A Tanácsköztársaság néhány pénzügyi kérdése. *Közgazdasági Szemle,* 1959/3. 270–283.
Schönfeld József: *Vissza a gettóba?! Egy zsidó jegyzetei a diktatúra alatt.* Budapest, Heller és tsa, 1919.
Schönwald Pál: *A Károlyi-per.* Budapest, Kossuth, 1985.
Schröter, Michael: „Kell-e az egyetemen psychoanalysist tanítani?" Egy eredeti Freud-szöveg megkerüléséről. *Thalassa,* 2009/4, 29–43.
Scotus Viator [Robert William Seton-Watson]: *Racial Problems in Hungary.* London, Archibald Constable, 1908.
Sebők Balázs: Az 1918–19. évi forradalmak In: *Jászberény története a reformkortól a harmincas évekig.* Szerkesztette Pethő László. Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány, 2015, 288–318.
Selmeczi József: Hogyan érveltek 1919-ben az Agitátorképző iskolában? *Magyar Filozófiai Szemle,* 1979/5, 567–589.
Seres Attila: Köröstárkány fekete húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében. *Honismeret,* 2009/4, 18–25.
Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Szerkesztette Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983.
Siklós András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.

Siklós András: Mi történt március 21-én? *Párttörténeti Közlemények,* 1970/4, 75–133.
Siklós András: *Magyarország 1918–1919. Események, képek, dokumentumok.* Budapest, Kossuth, 1978.
Simonovits István: A Tanácsköztársaság egészségpolitikája. *Társadalmi Szemle,* 1959/7, 79–93.
Simonyi Henri: Visszaemlékezések. *Századok,* 1966/1, 98–117.
Sinkó Ervin: *Optimisták. Történelmi regény 1918–1919-ből.* Újvidék, Forum, 1965.
Sinkó Ervin: Szemben a bíróval. *Valóság,* 1975/1, 29–48.
Sinkó Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937.* Sajtó alá rendezte Bosnyák István. Forum–Magvető, Újvidék–Budapest, é. n. (1988).
Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939.* Budapest, Akadémiai, 1990.
Sinkó Ferenc: Izsóf Alajos (1870–1945). *Vigília,* 1972/9, 582–590.
Sipos Aladár: Budapest gyáripara (1919–1933). In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XIII.* Szerkesztette a „Budapest története" szerkesztőbizottsága. Budapest, Akadémiai, 1959, 475–554.
Sipos András: Házbizalmiak naplója 1919-ből. A proletárdiktatúra alsó szintű hatalmi szervéről egy pesti bérház példáján. *Századok,* 2019/5, 851–868.
Sipos Iván: Hogyan lettem szociáldemokrata, kommunista és – magyar? *Tűz,* 1919/11.
Sipos József: Földreform, földigények és földosztás 1919 tavaszán. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok.* Studia Historica 2. Szerkesztette Zombori István. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1999, 57–80.
Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora.* Budapest, Akadémiai, 1976.
Sipos Péter: *A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1890–1930.* Budapest, Akadémiai, 1984.
Sipos Péter: Peyer Károly a magyar munkásmozgalomban 1944-ig. *Századok,* 1983/6, 1280–1321.
Slezkine, Yuri: *The Jewish Century.* Princeton, Princeton University Press, 2004.
Soós Katalin: Wallisch Kálmán és az 1918–19. évi magyarországi forradalmak. *Századok,* 1979/2, 271–312.
Soós Lászlóné Gelléri Klára: Emlékeim Korvin Ottóról. *Budapest,* 1968/11, 10–11.
Staud Géza: *A Tanácsköztársaság színházi műsora.* Színháztörténeti Füzetek 26. Budapest, Színháztudományi és Filmtudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1959.
Stites, Richard: Iconosclastic Currents in the Russian Revolution. In: *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution.* Eds. Abbott Gleason, Peter Kenez, Richard Stites. Bloomington, Indiana University Press, 1985, 1–24.
Stites, Richard: *Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution.* Oxford, Oxford University Press 1989.
Stocker Antal: *A nagy per. Cserny József és terrorista társainak bűnügye.* Budapest, Magyar Országos Véderő Egyesület, 1921.
Stromfeld Aurél: Népköztársaság és tanácsköztársaság Magyarországon. (Adalékok Magyarország történetéhez 1918. október 31-től 1919. augusztus 6-ig). *Független Szemle,* 1922/12, 288–289.
Suba János: Az 1919. évi felvidéki hadjárat. In: *Neograd 2019. A Dornyay Béla Múzeum Évkönyve XLII. Tanulmányok Horváth István (1939–2005) emlékére.* Szerkesztette Balogh Zoltán. Salgótarján, Dornyay Béla Múzeum, 2019, 41–56.

Svéd László: Kassák Lajos és a Tanácsköztársaság ifjúsági mozgalma. *Párttörténeti Közlemények*, 1974/1, 163–183.
Swanson, John C.: Otto Bauer külpolitikája és a Magyar Tanácsköztársaság. *Aetas*, 1994/3, 57–70.
Sz. Szigethy Vilmos: *A szegedi kormányok pénzügyei.* Szeged, Szeged Városi nyomda és könyvkiadó, 1942.
Szabó Ágnes: Részletek Ágoston Péter Naplójából. *Párttörténeti Közlemények*, 1963/2, 155–181.
Szabó Dezső: Az egész emberért. *Nyugat*, 1919/7, 451–458.
Szabó Ervin: Marx. *Huszadik Század*, 1918/1, 280–286.
Szabó Ferenc: A tradicionális paraszti társadalomszemlélet és az ipari munkásmozgalom elemeinek ötvöződése a Viharsarokban a XIX–XX. század fordulóján. In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, önigazgatás. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29–31.* Szerkesztette Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994, 20–31.
Szabó Júlia: *A magyar aktivizmus története.* Budapest, Akadémia, 1971.
Szabó László, dr.: *A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból.* Budapest, Athenaeum, 1919.
Szabó Mária: Magyar–olasz kapcsolatok az első világháború után. Guido Romanelli magyarországi küldetése (1919. május–november). *Századok*, 2007/1, 113–119.
Szabó Viktor: *A magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* PhD-disszertáció, Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Doktori Iskola. Eger, 2016.
Szabolcs Ottó: Budapest tisztviselőrétegei az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XV.* Szerkesztette Gerevich László és Tarjányi Sándor. Budapest, Akadémiai, 1963, 599–636.
Szabolcs Ottó: *Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920–1926.* Budapest, Akadémiai, 1965.
Szabolcsi Lajos: *Mit felelünk az antiszemitáknak? I. A magyar zsidóság szerepe az 1919-es ellenforradalomban.* Budapest, Pesti Izraelita Hitközség ügyosztályának kiadása, 1921.
Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok.* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése.* Budapest, Akadémiai, 1963.
Szakács Sándor: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.* Szerkesztette Gunst Péter. Budapest, Napvilág, 1998, 285–297.
Szakál Ádám: A pesti piaristák a Tanácsköztársaság idején. In: *A Budapesti Piarista Gimnázium Évkönyve a 2007/2008. iskolai tanévről az iskola fennállásának 291. évében.* Szerkesztette Labancz Zsolt és Szakál Ádám. Budapest, Budapesti Piarista Gimnázium, 2008, 12–30.
Szakály Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984/1, 34–71.
Szakály Sándor: A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének tisztikara. *Palócföld*, 1989/1, 13–21.
Szamuely Tibor: *Riadó. Válogatott cikkek és beszédek.* Budapest, Kossuth, 1957.

Szántó Béla: Emlékezés a Magyar Tanácsköztársaságra. Közli: Dr. Szántó Rezső. *Párttörténeti Közlemények*, 1959/1, 121–144.
Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története.* Budapest, Aura, 2017.
Szárazajtai Incze Kálmán: *Háborúk a nagy háború után.* Budapest, Franklin, 1938.
Szász Károly: *Emlékezés a vörös uralomra.* Budapest, Franklin, 1922.
Szász Zoltán: *III. emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogságból.* Budapest, k. n., 1922.
Székács Aladár: A bolsevizmus bűnöző világa és büntető igazságszolgáltatása. In: *A bolsevizmus Magyarországon.* Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921, 532–534.
Székely Sámuel: *Felelős-e a zsidóság az ország romlásáért?* Budapest, Kultúra Főbizománya, 1919.
Székely Vera: Kunfi Zsigmond 1919. februári memoranduma Magyarország külpolitikai helyzetéről. *Levéltári Közlemények*, 1969/2, 353–362.
Szekeres József: A fővárosi népbiztosság (1919. március 22. – április 17.) *Századok*, 1969/2–3, 347–371.
Szekeres Lukács Sándor: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán (1919. március 29.–április 6.) *Székelyföld*, 2009/10, 87–109.
Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok.* Budapest, Napkelet, 1924.
Szélpál Árpád: *Forró hamu.* Budapest, Magvető, 1984.
Szemere Vera: A munkás-paraszt szövetség egyes kérdései 1919-ben. *Párttörténeti Közlemények*, 1959/1, 14–50.
Szemere Vera: *Az agrárkérdés 1918–1919-ben.* Budapest, Kossuth, 1963.
Szende Pál: A forradalom tömeglélektanához. *Világosság*, 1921. április 6., 201–202.
Szenes Andor: Milyen szerepben szeretne fellépni? Utazás a színésziskolák körül. *Színházi Élet*, 1919/17, 17–21.
Szentesi Zöldi László: *Vörösterror Szolnokon. 1919. május 3–4.* Kárpátia Stúdió, Budapest, 2011.
Szerdahelyi Sándor: Antialkoholizmus és a forradalom. *Szocializmus*, 1918/11–12, 533–536.
Szíjj Jolán: Salgótarján 1919. In: *Honvédő Város. Nógrád megye északi határainak megvédése. Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban. Salgótarján, 2004. szeptember 23.* Szerkesztette Bagyinszky Istvánné és Szvircsek Ferenc. Salgótarján, Salgótarján Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2005, 16–40.
Szilágyi Ákos: Az Orosz Forradalom majmai. *2000*, 2016/1–2, 52–65.
Szilágyi Ákos: A tények retorikája. Történeti-filozófiai vizsgálódások. In: *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére.* Szerkesztette Balázs Eszter, Koltai Gábor és Takács Róbert. Budapest, Napvilág, 2018, 203–214.
Szilágyi János: *Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között.* Budapest, Akadémiai, 1964.
Szilágyi Jolán: *Emlékeim.* Budapest, Zrínyi, 1966.
Szinai Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság és Ausztria kapcsolataihoz. Otto Bauer levele Kun Bélához. *Századok*, 1969/2–3, 449–470.
Szolzsenyicin, Alekszandr: *Lenin Zürichben.* Fordította N. Sándor László. Budapest, Pannonica, 1998.
Szőcs Ferenc: Adalékok az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság határőrizetének történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1969/2, 266–288.

Szőllősy Aurél – Girardi István – Vári Rezső: *A kommunizált házak jogviszonyai: mit igényelhetnek a háztulajdonosok a diktatúra alatt beszedett házbérekből?* Budapest, Schenk, 1921.
Szőrfy György: A Tanácsköztársaság mezőgazdasági igazgatása. *Agrártörténeti Szemle,* 1969/3–4, 309–324.
Szőts Zoltán Oszkár: Mennyiben következett a vörösterror a bolsevik ideológiából? *www.ujkor.hu,* 2019. november 7. *http://ujkor.hu/content/mennyiben-kovetkezett-voros-terror-bolsevik-ideologiabol.* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)
Szterényi József: Az alkohol és a munka. *A Társadalmi Múzeum Szemléje,* 1917/1–3, 3–17.
Szűcs László: Böhm Vilmos politikai pályája. In: *Böhm Vilmos válogatott politikai levelei 1914–1949.* Szerkesztette Szabó Éva és Szűcs László. Budapest, Napvilág, 1997, 5–62.
Takács József: *A földmunkásmozgalom története. Harminc esztendő.* Budapest, Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége, 1926.
Takács László: Battonya a Tanácsköztársaság idején In: *A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919.* Szerkesztette Szabó Ferenc. MSZMP Békés megyei Bizottsága, Békéscsaba, 1969, 288–303.
Takács Péter: „Most már nincs magánjog, nincs közjog, szüntessék be az előadásokat". Szladits Károly tanúvallomása a népbiztosok perében (1920). *Jogtörténeti Szemle,* 2018/3–4, 97–104.
Takács Tibor: A forradalom mint emlék(mű) és(mű)történelem: 1972. március 21. *Betekintő,* 2020/2, 5–33.
Tamás Gáspár Miklós: A tanácsköztársaság évszázada. *https://merce.hu/2019/03/21/tgm-a-tanacskoztarsasag-evszazada/,* 2019. március 21. (Utolsó letöltés: 2020. december 1.)
Tamasi Mihály: *A forradalmi mozgalom makói harcosai.* A Makói Múzeum Füzetei 20. Makó, Makó Város Tanácsa, 1977.
Tausz Anikó: 90 éve született Boross F. László. *Magyar Sajtó,* 1985/9, 21–22.
Tengely Adrienn: *Magyar egyházak a forradalmak korában.* Eger, Líceum, 2011.
Tímár Árpád: Interpretáció vagy legendagyártás. Megjegyzések Csontváry művészetének befogadás-történetéhez, II. rész: 1911–1925. *Ars Hungarica,* 2017/1, 155–178.
Tokarev, Dimitri: L'histoire, la politique et la mort dans le Journal d'un philosophe (1917–1920) d'Alexandre Kojève. *Revue des Études Slaves,* 2019/1–2, 271–284.
Tokody Gyula: A Tanácsköztársaság és Németország In: *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója.* Szerkesztette Köpeczi Béla. Budapest, Akadémiai, 1980.
Toma, Peter A.: The Slovak Soviet Republic of 1919. *The American Slavic and East European Review,* 1958/2, 203–215.
Tonelli Sándor: *A franciák Szegeden. 1918. december – 1920. március.* Acta Universitatis Szegediensis Sectio Geographico-historica, Tom. VIII., Fasc. 1. Szeged, 1939.
Tordai Zádor: Messianizmus, baloldaliság, zsidóság. *Medvetánc,* 1983/4–1984/1, 13–31.
Tormay Cécile: *Bujdosó könyv.* Szeged, Lazi, 2015.
Tóth Ágnes: Adalékok a Debreceni Egyetem Tanácsköztársaság és román megszállás alatti történetéhez. *Új Nézőpont,* 2019/4, 79–92.
Tóth István: A Tanácsköztársaság hétköznapjai. Közigazgatási intézkedések Esztergom vármegyében és Esztergom városában In: *A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban.* Szerkesztette Zolnay László. Budapest, Akadémiai, 1960, 9–39.
Tögel, Christfried: Varga Jenő, a pszichoanalízis, a Tanácsköztársaság és a sztálinizmus. *Thalassa,* 2000/2–3. 207–219.

Trádler Henrietta: Angyalcsinálás és ideológia. Magzatelhajtás a Tanácsköztársaság idején. In: *A test a társadalomban. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete.* Szerkesztette Gyimesi Emese, Lénárt András és Takács Erzsébet. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015, 282–294.
Trotsky, Leon: *My Life. An Attempt at an Autobiography.* New York, Charles Scribner's Sons, 1930.
Tucker, Robert C.: Lenin's Bolshevism as a Culture in the Making. In: *Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution.* Eds. Abbott Gleason, Peter Kenez, Richard Stites. Bloomington, Indiana University Press, 1985, 15–36.
Turbucz Dávid: Horthy Miklós és a szegedi ellenforradalom. In: *„...minden édenek neve vad poklokat bűvöl..." A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Szerkesztette Ligeti Dávid. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2020, 305–322.
Turda, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary.* Basingstoke, Palgrave–Macmillan, 2014.
Ujlaki Antal: *Szeged a forradalomban és a nemzeti föltámadásban.* Szeged, Városi Nyomda, 1921.
Ujlaki Géza, dr.: *Ágoston Péter dr. védelme.* Budapest, k. n., 1921.
Ujváry Gábor: A magyar felsőoktatás átalakulása, 1918–1919. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás. 2. kötet.* Szerkesztette Ujváry Gábor. Budapest, Veritas – Magyar Napló, 2019, 7–52.
Vadász Sándor A Magyar Tanácsköztársaság információi Bajorországnak. *Magyar Pedagógia,* 1979/2, 183–188.
Vajda Imre: A Magyar Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának egyes vonásai: *Közgazdasági Szemle,* 1959/3, 255–269.
Vajda Mihály: A dialektika nyomában (Lukács 1918–1919-ben). In: Uő: *Utam Marxtól.* Budapest, Kalligram, 2015, 210–263.
Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások 1912—1922.* Budapest, Kossuth, 1976.
Varga Jenő titkos emlékirata. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2019, XLV. évfolyam.* Szerkesztette: Harsányi Iván et al. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2019, 182–193.
Varga Lajos: A szocializálás illúziói és buktatói a proletárdiktatúra első, békés-békétlen hónapjában. *Múltunk,* 2015/4, 4–49.
Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban.* Budapest, Napvilág, 2019.
Varga, Eugen: *Die Wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur.* Wien, Genossenschaftsverlag der „Neuen Erde", 1920.
Varjassy Lajos: *Gr. Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós: az októberi forradalomtól a „bűnös" Budapest hódoltáig.* Timişoara, Helicon, 1932.
Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai.* Budapest, k. n., 1922.
Vas István: *Nehéz szerelem.* Budapest, Szépirodalmi, 1964.
Végh Ferenc: Kármán Tódor pályakezdése. *Fizikai Szemle,* 1981/9, 341–345.
Veres Péter: *Számadás. Önéletrajz.* Budapest, Püski, 1998.
Vígh Károly: *Vörös Pest vármegye.* Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1979.
Vikárius László: A Csodálatos Mandarin átlényegülései. A műfajválasztás jelentősége Bartók pantomimjának keletkezéstörténetében. *Magyar Zene,* 2013/4, 410–444.

Vinaver, Vuk: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. *Századok*, 1971/6, 1217–1246.
Vincze Gabriella: A magyar mozdulatművészet előzményei. *Enigma*, 2013/76, 14–24.
Visszaemlékezések 1919-ről. Szerkesztette Kende János és Sipos Péter. Budapest, Gondolat, 1989
Vita „A magyarországi munkásmozgalom 1917–1919-ig" című tananyagról. Közli: Gábor Sándorné. *Párttörténeti Közlemények*, 1958/3, 166–184.
Vörnle János: A bécsi magyar komité munkássága. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerkesztette Gratz Gusztáv. Budapest, Franklin, 1921.
Vörös Boldizsár: „Új, boldogabb korszak következik reánk." Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerkesztette Horváth Zita és Rada János. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017, 293–303.
Vörös Boldizsár: „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt". Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: Uő: *Eszmék, eszközök, hatások. Tanulmányok a magyarországi propagandáról 1914–1919*. Budapest, MTA BTK, 2018.
Vörös Boldizsár: Egy hivatalnok párhuzamos naplói a Tanácsköztársaságról. *Századok*, 2019/5, 917–926.
Vörös Kati: A zsidókérdés-toposz, az antiszemitizmus és a magyar értelmiség a 20. század elején. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerkesztette Molnár Judit. Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, 60–69.
Weis István: A magyar nő szociális problémái. *Magyar Kultúra*, 1919/3–4, 49–56.
Weiss János: „Beleültem a vörös katedrába". *Jelenkor*, 2015/4, 469–473.
Weissman, Benjamin M.: Herbert Hoover's „Treaty" with Soviet Russia. August 26, 1921. *Slavic Review*, 1969/2, 276–288.
Weltner Jakab: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció*. Budapest, szerzői kiadás, 1929.
Wessely László: Egy diák a forradalmakban. In: *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi 1918–1919-es forradalmak résztvevőiről. 3b*. Szerkesztette Bakó Ágnes, Erényi Tibor, Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth, 1978, 239–253.
Windischgraetz Lajos: *Küzdelmeim*. Budapest, szerzői kiadás, 1920a.
Windischgraetz, Ludwig: *Vom roten zum schwarzen Prinzen*. Berlin – Wien, 1920b.
Zádor Béla: Igazoló és fegyelmi eljárások Szolnok megyében a tanácshatalom megdöntését követő időszakban. In: *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 1.* Szerkesztette Botka János. Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok, 1986, 195–208.
Żeleński Róbert: *Emlékeim*. Budapest, Pallas, 1928.
Zuh Deodáth: A művészettörténet mint az elméletalkotás motorja. Semper, Riegl, Lukács. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2019/1, 156–185.
Zsuppán, Ferenc Tibor: The Hungarian Soviet Republic and the British Military Representatives, April–June 1919. *The Slavonic and East European Review*, 1969/108, 198–218.

JEGYZETEK

1. „Magyar, zsidó és kommunista"

[1] Sinkó Ervin 1975, 38.
[2] Sinkó Ervin (1988), 372.
[3] Arendt 1991, 11.
[4] Varga Jenő 2019, 183.
[5] Varga Jenő levele Székely Béla pénzügyi népbiztoshoz a Sigmund Freud által az Agrárbanknál tudományos folyóiratok kiadására letétbe helyezett 250 000 korona, illetve saját kisebb letétje Bécsbe Freud részére való utalásába 1919. április 16-án. MNL OL K 255-1919-2356.
[6] Kóbor 1919, 86–87.
[7] Varga Jenő felszólalása a Budapesti Forradalmi Központi Munkás- és Katonatanács (a továbbiakban BFKMK) 1919. május 27-ei ülésén. A BFKMK jegyzőkönyvei. BFL XVI. 1. g. 1. doboz, 21.
[8] Janos 1971, 85–96.
[9] Lukács György levele Verbőczy Kálmánhoz, 1965. április 30. Verbőczy Kálmán visszaemlékezései HL MTK 133. d./76.
[10] Lacan 1983.
[11] Lukács 1989, 164–166.
[12] Lengyel András 2017.
[13] Tamás 2019.
[14] K. Horváth 2020.
[15] Csunderlik 2019, 330–332.
[16] Runia 2015, 133–134.
[17] „Dunapataj község elején holtakat és sebesülteket találtam, ott volt a vasasok egyik orvosa is. Míg ezzel foglalkoztunk megjött Szamuelly népbiztos elvtárs autója is. Látva az ott fekvő sebesült parasztot, le akarta lövetni. Ami ellen mindketten minden emberi és orvosi érzésünk fellázadásával tiltakoztunk. Tovább siettében még azt mondta, hogy temessük el élve a halottak közé." Tél Ferenc orvosfőnök vallomása felvétetett Bp-en 1919. július 9-én, Fehér Imre, az I. karhatalmi vörösőrezred ezredparancsnok szóbeli utasítására. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4 i-2016, 1175. A szerencsétleneket végül Hartán lőt-

ték le. Tél Ferenccel teljesen azonosan nyilatkozott július 4-én Tóth Péter a 40. vasasezred orvosfőnök-helyettese is. (A Forradalmi Kormányzótanács június 5-én hatalmazta fel Jancsik Ferencet a Vörösőrség parancsnokát, Szamuelly Tibor és Vántus Károly elvtársakat, hogy minden rendelkezésre álló eszközökkel a Dunántúlon, valamint a postánál, vasútnál a rendet tartsák fenn és szükség esetén saját személyükben azokat a jogokat is gyakorolják, amelyek a rögtönítélő forradalmi törvényszékeket illetik meg. Uo., 1171. Korvin Ottó 1919. szeptember 27-i vallomásában jelzi, hogy még „legbensőbb embereink feljelentése és pressziója ellenére" is megőrizte objektivitását, így dr. Tél Ferencet – aki a kegyetlenkedésekről fényképfelvételeket készített és jegyzőkönyveket írt, és ezért Szamuely feljelentette – Korvin nem adta át a forradalmi törvényszéknek. Uo., 1194. Fehér Imre ezredparancsnokot viszont Szamuely véresre verette, a szerencsétlen katona november 20-án öngyilkos lett.

[18] A Forradalmi Kormányzótanács ülései, 1919. április 2. MNL OL K 27 PTI 601f/1 1. doboz.

[19] Molnár Sándor Károly 2011.

[20] A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság 2013, 37.

[21] Hoss József: Töredékek a kommunizmus történetéből Kaposváron. HL TGY, 1774, 15.

[22] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 504–506.

[23] Kinek a kezében van a magyar nép sorsa? *Bécsi Magyar Futár*, 1919. március 26., 2.

[24] Dr. Groszmann Zsigmond: Statisztikai adatok a kitérésekről. *Egyenlőség*, 1919. október 12., 9–10.

[25] Frank 2012, 196.

[26] Szabolcsi Lajos 1921, 14.

[27] Szász Zoltán 1922, 12–14.

[28] Varjassy 1932, 110. Vö. Garami 1922, 178.

[29] Clerk véleményéhez lásd Garami 1922, 175.

[30] Somogyi Béla felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésének 2. ülésnapján, 1919. június 15-én. TOGYN I., 4–5. A Hungaricana közgyűjteményi portálról letölthető változat a szerkesztett, azaz cenzúrázott dokumentum, amely nem tartalmazza Somogyi felszólalását.

[31] Lesz már hajléka a proletárnak. *Népszava*, 1919. április 10., 7., illetve A főváros tehermentesítése. Éjszakai razzia az üzérkedő galíciaiak tanyáin. *Vörös Ujság*, 1919. július 17., 5. A kitoloncolás egyébként Varga Jenő gondolata volt.

[32] Varga Jenő felszólalása a BFKMK 1919. május 27-ei ülésén. BFKMK jegyzőkönyvei. BFL XVI. 1. g. 1. doboz (104.) 65.

[33] Ágoston Péter népbiztos naplójegyzései 1989, 288–289.

2. *Lefagyás*

[1] Windischgrätz 1920, 117. Vö.: Gömbös 1920, 12.

[2] Veres 1998, 123–124.

[3] Andrássy Gyula [1920] 1990, 165.

[4] Zala vármegyei bolseviki mozgalom története. IV. hadügy. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/35/II., 106. lásd még Hegedüs 1941, 358.

[5] A Tisza-gyilkossághoz lásd Hatos 2018b, 12–23.

[6] Bódy 2000, 285–286.

[7] Garami 1922, 105.

[8] Kunfi 1920, 187.

[9] Żeleński 1928, 754.

[10] Kóbor 1919, 22–23.

[11] Apáthy 1920, 149.

[12] Szociálpolitika és iparfejlesztés. Méhely Kálmán kereskedelemügyi államtitkár nyilatkozata a kereskedelmi tárca szociálpolitikai terveiről. *Munkásügyi Szemle*, 1918. december 15., 556.

[13] Sipos József 1999, 57–77.

[14] Károlyi Mihály levele Andrássy Gyulához 1919. március 16. Károlyi Mihály levelezése 1978, 443.

[15] Tonelli 1939, 34–35.

[16] Berecz 2017, 43–50. Lásd még Egry Gábor fontos módszertani megállapításait: Egry 2016.

[17] A pacsai főszolgabíró jelentése. A bolseviki mozgalom története, Pacsa, 1921. október 5. MNL OL K 46 PTI 605. f. II. 635 I.

[18] Wessely 1978, 243.

[19] Krizman 1970, 79.

[20] Hogyan született meg a „Nem! Nem! Soha!". *Az Est*, 1934. július 21., 7. Az Archibald Coolidge vezette amerikai küldöttségnek Károlyi Mihály által átadott plakátokról lásd Baloghy Ernő vallomása a népbiztosperben 1920. július 31-én, BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVII. dosszié, 2984.

[21] Székely Vera 1969, 357.

[22] Buza Barna vallomása a népbiztosperben 1920. augusztus 3-án, BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3105–7.

[23] A kérdéskör áttekintéséhez lásd Litván 1968, 402–427.

[24] Ágoston Péter 1921. november 16-i tanúvallomása a Károlyi Mihály ellen vagyoni felelősség megállapítása iránti perben. BFL VII. 2. c. 1921-36537-peres iratok I., 208, 213.

[25] Dósáné 1968, 464–467.

[26] Révay M. Jánosné (1937), 38, 92.

[27] Lásd Sipos Péter 1984, 39. Vö. Gáborné 1960b, 156.

[28] Sipos Iván 1919, 8.

[29] Kunfi [1928] 1974, 357–358.

[30] Garami 1922, 94–99. Vö. Kunfi [1922] 1978, 349.

[31] Kunfi tárgyalásairól a keresztényszocialistákkal – köztük Huszár Károly későbbi miniszterelnökkel – Persián Ádám katolikus egyházügyi kormánybiztos közvetítésével lásd Kunfi [1922] 1978, 349. Vö. Berinkey Dénes tanúvallomása a népbiztosperben 1920. július 28-án. BFL VII. 5. c 1920-6274, 162. doboz, XLV. dosszié 2853.

[32] Király István 1977, 308.

[33] A birtokrendező bizottságok munkájára lásd Kávássy 1967a, 70–72. Lásd még Vígh 1979, 50. Vö. A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium története a tanácskormány (proletárdiktatúra) alatt. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/1.

[34] A politikai és gazdasági hatalom. *Népszava*, 1919. március 19., 1.

[35] Lengyel József 1966b, 24.

[36] Krúdy Gyula: Orosz hangok. *Magyarország*, 1919. március 30., 4. A 19. századi orosz irodalom és az 1917-es orosz forradalmak kapcsolatához lásd Chamberlain 2017. A monográfia a 18–19. század eleji német irodalom és filozófia klasszikusainak (különösen Kant,

Fichte, Schelling és Schiller) az orosz irodalom szerzőire gyakorolt döntő hatására is rámutat.

[37] Perecz 1989, 541.

[38] Slezkine 2004, 224, illetve 163, 129.

[39] Szolzsenyicin 1998, 65; Jászi [1920] 1948, 16.

[40] Korvin 1948, 927–929, illetve Korvin 1975, 4. Korvin helyettesét, Sallai Imrét is szenvedélyes könyvgyűjtőként ismerték a mozgalomban – és emellett igencsak járatos volt a könyvszakmában. Petrák 2000, 191.

[41] „Kunhegyesről hiteles feljegyzések alapján a több mint 4 éves háború alatt 2581-en teljesítettek katonai szolgálatot. 676-en estek fogságba, ezek közül 385-en orosz hadifogságba. A breszt-litovszki béke utat nyitott a fogságban lévőknek, 1918. október 31-ig, a forradalom kitöréséig a 385 orosz fogoly közül 302 szerencsésen hazatért. A hazatértek kevés kivétellel telítve voltak kommunista elvekkel. Az Asiago melletti és a Piave menti offenzívák véres veszteségeit az orosz hadifogságból kiszabaduló katonákkal pótolta a hadvezetőség. A Kunhegyesre visszatért foglyok alig pár heti szabadság után ismét a frontra kényszerültek visszamenni. Elkeseredés, gyűlölet szikrázott a szemekből, összeszorított ököl emelkedett az ég felé, amikor egy hadifogságból sok-sok viszontagság után hazatérő megkapta a behívót. A bolsevizmus honában magukba szívott veszedelmes tanok lassanként megérlelődtek lelkükbe, és csak kitörésre vártak. Ehhez járult az elveszett háborúval járó rettenetes lelki depresszió, az 1918. évi rossz gazdasági esztendő, mely elkeserítette a szegényebb néposztályt, de csüggedtté tette a birtokos osztályt is." A bolsevizmus előkészítése és lefolyása Kunhegyesen. Masát Ferenc kunhegyesi ref. elkész 1921. január 15-i jelentése az 1919-es eseményekről. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/32 őe., 73–75.

[42] A *Vasmegyei Hírlap* 1919. február 25-i *Csata a vasvörösvári erdőkben* című tudósítását újraközli: Dokumentumok és visszaemlékezések 1918–19 hősi harcairól 1959, 92.

[43] Idézi Szabolcsi Lajos 1921, 4. Vö. Windischgraetz 1920b, 183–184, illetve Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1960, 35.

[44] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 402.

[45] Kunfi [1928] 1974, 351.

[46] Giczey György százados visszaemlékezése Visszaemlékezések a Nemzeti Hadsereg megalakulásáról 1921. március 28. HL TGY 2.953, 12.

[47] Mészáros 1962, 39.

[48] Varga Jenő 1976.

[49] A házmesterek és pincérek mozgalmára lásd Debreczeni-Droppán 2019. A csepeli és fegyvergyári munkások radikalizálódására lásd Bajáki Ferenc 1920. július 10-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXXIII. dosszié, 1837–1849.

[50] Kende 1974, 70. Vö. Péteri 1979, 43–44.

[51] Pankovits 2017, 221–222.

[52] Borsányi 1979, 38, 46. Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 59–60.

[53] Matvejev 1959, 338.

[54] Szamuely Tibor: Riadó. *Szociális Forradalom*, 1918. augusztus 10. Újraközli: Szamuely 1957, 22.

[55] Üssétek agyon... *Vörös Ujság*, 1919. február 11., 1.

[56] „A magyar »Kerenszkij-uralom«" *(Vengerszkaja Kerenscsina)* címmel a *Pravda* 1918. október 31-i és november 1-i számában oroszul megjelent cikket magyar fordításban *A magyar októberi forradalomról* címmel közli Kun 1966, 180–187.

[57] A nemzethez. *Világ*, 1919. november 1., 1; illetve Károlyi proklamációja Magyarország népéhez. *Világ*, 1919. március 22., 5.

[58] A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai 1959, 30.

[59] Vántus Károly 1920. július 5-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 29. doboz, XXVIII. dosszié, 1483.

[60] A bolsevizmus Magyarországon 1921, 819–820.

[61] Sinkó Ervin 1965, 343.

[62] Révairól szuggesztív portrét rajzolt Kassák 1935, 90–91.

[63] Podach–Vértes 1919, 2. A tanulmányt Lukács György előszavával a proletárdiktatúra alatt is megjelentették. Podach–Vértes 1919b. A mű hatástörténetéhez lásd Vörös Boldizsár 2017, 293–295.

[64] Jászi a dőlten szedett utolsó mondatot németül írta: „A dilemma tisztábban áll előttem mint valaha: a bolsevizmust úgy is mint célt, úgy is mint eszközt tagadom: az első erkölcsi, a második értelmi ítéletemmel áll ellentétben. *Und es ist doch keine andere Bewegung nach vorwärts.* Valószínűleg ugyanez a motívum vezeti – mint hallom – Bauert egyre inkább a bolsevizmus felé." Jászi 2001, 1919. május 30., 37.

[65] Szende 1921, 201–202.

[66] *Az imperializmus diktatúrájától a proletárdiktatúráig.* Budapest, Kommunisták Magyarországi Pártja, 1919, 4.

[67] Mi a kommunizmus? *Testvériség*, 1919. március 8., 1.

[68] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 61.

[69] Uo., 62.

[70] A *Szabadgondolat* 1918. decemberi számának bolsevizmus-vitájához lásd Csunderlik 2016, 65–80.

[71] Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. [*Szabadgondolat*, 1918/10, 228–232] In: Lukács 1987, 41. Razumihin szavai egyébként így hangzanak a regényben: „...addig hazudunk, amíg igazsághoz nem jutunk". (Görög Imre fordítása.)

[72] Lukács György: Taktika és etika. In: Lukács 1987, 128.

[73] „Ha Ciceróhoz tartotta volna magát, akkor semmi sem vált volna belőle... Caesar tudta, hogy a köztársaság hazugság volt, hogy Cicero üres fecsegő..." Hegel 1966, 76.

[74] A Lukács-rejtély könyvtárnyi irodalmából néhány fontos értelmezés: Vajda Mihály 2015; Mesterházi 1981/5; Kis 2004.

[75] Klestenitz 2008, 69–80. Vö. Gellért Oszkár 1920. január 20-i rendőrségi tanúvallomása. BFL VII. 18. d. 1919-13-8784, Károlyi Mihály elleni zárlati ügy, 36.

[76] Szocializmus vagy „kommunizmus"? *Famunkás*, 1919. február 1., 1.

[77] A „kommunisták" és mi. *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1919. január 2., 1.

[78] Kenez 1971, 62–63.

[79] Garami 1922, 105.

[80] Tarjányi Vilmos: Kun Bélát félholtra verték a rendőrök. *Az Est*, 1919. február 22., 4, 6.

[81] Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 30-án. BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVI. dosszié, 2955.

[82] Lukács György: Februártól márciusig. *Párisi Munkás*, 1927. március 19., Ünnepi melléklet, 1. Újraközli: Tanúságtevők 1978, 304–305.

[83] Rákos 1959, 97. Gosztonyi Mária: Emlékezések (Bárdibükk, 1974. március. 28). PIL 867 f., g-167, 3–4.

[84] Hajdu 1970, 187. Hajdu Rabinovits József vallomásaira hivatkozva közli a névsort, de visszaemlékezéseik alapján valószínűsíthetjük, hogy március 21-e előtt Weltner és Kunfi,

sőt Buchinger sem volt kint a Gyűjtőfogházban. Lásd különösen Kunfit, aki ezt 1919-ben keletkezett rövid, de fontos cikkében (Kunfi 1919b) és Garami Ernő 1922 emlékirataira reflektáló hosszabb írásában (Kunfi [1922] 1978, 344–361) is tagadja. Böhm Vilmos látogatására lásd Majer Ödön büntetőintézeti tiszt rendőrségi vallomása 1920. január 8. BFL. VII. 18. d. 1919-13-8784, Károlyi Mihály elleni zárlati ügy, 31.

[85] Varga Lajos meggyőzően érvel amellett, hogy a Bogár Ignácnak címzett Kun-levél és a tíz nappal későbbi szociáldemokrata–kommunista megegyezés között felesleges közvetlen oksági összefüggést keresni. Lásd Varga Lajos 2019, 34–37.

[86] MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. február 18., 23. pont.

[87] Az elnök és a hadügyminiszter beszédei Szatmáron, a székely katonák közt. *Magyarország*, 1919. március 4., 2. A látogatáshoz lásd Fogarassy 1972, 241.

[88] Kratochvil [1941] 2017, 46. Vö. Őry 1971, 18–19. A Kratochvil által közölt és az Őry által közölt 8939 fős legénységi létszámadatok különbsége a 39. dandárból eredhet, amelynek két ezredének két és fél zászlóaljnyi, mintegy 3500 fős létszámtöbbletét Kratochvil hozzászámolta a tulajdonképpeni „Székely Hadosztályhoz", Őry pedig nem.

[89] Juhász Nagy 1945, 427–428.

[90] Jászi 2001, 20.

[91] Károlyi április 15-i céldátumot jelölt meg, és maga is figyelemmel kísérte a hadseregszervezési erőfeszítéseket. Károlyi Mihály levele Andrássy Gyulához, 1919. március 16. Károlyi 1978, 444. Vö. Böhm 1923, 212–213. Liptai Ervin szerint Stromfeld első tervezete már március 20-ára előirányozta az új hadsereg demarkációs vonalakra való elhelyezését, a régi fegyelmezetlen egységek felváltását. Liptai 1959, 19.

[92] Stromfeld terveihez lásd Fogarassy 1972, 244.

[93] A hadseregszervezés kudarcához lásd Révész Tamás 2019, 109–111.

[94] Böhm 1923, 211.

[95] Kelemen 1923, 328.

[96] Juhász Nagy 1945, 450–451.

[97] A forradalom „százezresei". *Magyarország*, 1919. március 21, 6.

[98] Romsics 2019, 221–222. Vö. Ormos 1984, 184.

[99] Kunfi Zsigmond: Az egyetlen út. *Vörös Ujság*, 1919. március 28., 1.

[100] Kunfi 1919b, 29.

[101] Károlyi Mihály: Magyarország népéhez! *Népszava*, 1919. március 22., 1. Károlyi Mihály: Magyarország népéhez! *Pesti Napló*, 1919. március 22., 1. Károlyi proklamációja Magyarország népéhez. *Világ*, 1919. március 22., 5. Károlyi Mihály lemondott. *Az Ujság*, 1919. március 22., 2–3.

[102] „...a proletárdiktatúra legelső hetében [...] még az a hír tartotta magát, hogy [ez] Károlyi Mihály gróf diplomáciai sakkhúzása az egész ország védelmére." Benkő István igazoló jelentése esperese felé 1919. november 7-én. Közli: Molnár Sándor Károly 2013, 47. Vö. Vántus Károly védekezésével a népbiztosperben, aki szerint, „amikor a tanácskormányt megalakították, március 21. éjjel 11 és 12 között, azt hittem, hogy a kommunisták és szociáldemokraták egyesülése nem egyéb, mint a szociáldemokrata párt jó sakkhúzása a kommunisták ellen". Vántus Károly 1920. július 5-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5. c 1920-6274, 29. doboz, XXVIII. dosszié, 1492.

[103] Halasi 1959, 11–12.

[104] Az *Arbeiter Zeitung* 1919. július 25-ei számában megjelent nyilatkozatot magyarul kivonatosan – némileg gúnyos kommentárok kíséretében – idézték a magyarországi lapok. Teljes szövege magyarul: Károlyi 1965, 484–490. A nyilatkozat szerkesztésében Jászi Oszkár is fontos szerepet játszott, sőt azt Szende Pállal is átbeszélte. A végleges változatot Jászi juttatta el a bécsi napilaphoz. Lásd Jászi 2001, 47–49; illetve Károlyi Mihály levele Jászi Oszkárhoz 1919. július 20. körül. Károlyi 1978, 457.

[105] Károlyi Mihály elleni eljárások: Károlyi Mihály ellen vagyoni felelősség megállapítása iránti per, Károlyi 1922. február 22-i előkészítő irata. BFL VII. 21c. 1921-36537, 814 [462]. Az előkészítő irat vonatkozó részét kivonatosan ismerteti: Schönwald 1985, 119. Károlyi álláspontjának megváltoztatásához bizonyára hozzájárult az, hogy védelmét és perbeli képviseletét első ügyvédje, Nagy György, a Magyar Köztársaság Párt vezetőjének halála után Nagy Vince, korábbi híve és kormányának belügyminisztere vette át, aki csak úgy volt hajlandó elvállalni Károlyi ügyét, hogy – állítása szerint – meggyőződött róla, hogy nem adta át a hatalmat a kommunistáknak. Nagy Vince 1991, 159–162. Károlyi titkárának, Simonyi Henrinek a visszaemlékezései szerint „Nagy Vince [...] azzal akarta a fehér bíróság előtt Károlyit is egy kicsit fehérre mosni, hogy nem írta volna alá a lemondó okmányt. Mikor emiatt Bécsben 1924-ben, az emigrációban, kérdőre vontam Nagy Vincét, azzal védekezett, hogy a Károlyi család nőtagjai kérték meg arra, hogy mondja ezt a fehér bíróság előtt, annak a reményében, hogy talán elhiszik, és Károlyit mentesítik a vagyonelkobzástól." Simonyi 1966, 110.

[106] Kun Béla: A pártegységről. Levél az elvtársaknak. *Népszava*, 1919. március 27., 1.

[107] Kunfi [1928] 1974, 365.

[108] Hajdu 1972, 148.

[109] Kunfi [1922] 1978, 344.

[110] Kunfi 1919b, 41.

[111] Vix korabeli jelentését ismerteti Ormos 1984, 185.

[112] Nicolas Roosevelt jelentése Archibald Coolidge-nak 1919. március 20. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (a továbbiakban PRFRUS PPC) 1947, XII., 414.

[113] Uo., 415–416.

[114] Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 27-én, BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV. dosszié, 2788–2789.

[115] Vix néhány nappal később ugyan cáfolatot adott ki, amely meg is jelent a budapesti sajtóban, de a budapesti Szövetséges Katonai Misszió román összekötő tisztje, Gheorghe Potopeanu őrnagy jelentésében leszögezte: „...én – anélkül egyébként, hogy nagyon feltűnő lett volna – elkerültem annak aláírását az angol és olasz küldöttel egyidejűleg." Potopeanu őrnagy 1919. március 28-i jelentése a Román Nagyvezérkar Információs Irodájának. Közli: Románia és az erdélyi kérdés 2020, 137.

[116] Böhm szerepét emeli ki Hajdu 1972, 146. Károlyi magatartásához lásd Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 27-én. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV. dosszié, 2782–3.

[117] Cuninghame 1939, 419.

[118] Jegyzőkönyv nem készült, vagy nem maradt fent. Lásd Varga Lajos 2019, 40.

[119] Garami 1922, 111. Garami – félreérthetően – a kormányülés leírása után tárgyalja a március 20-ai pártvezetőségi ülést.

[120] Böhm 1923, 242.

[121] „Pogány folyton Kunfival tárgyalt 1919. március 20-án, valószínűleg Kunfi hívatta fel a Minisztertanácsba." Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 27-én. BFL. VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV. dosszié, 2791.

[122] MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. március 20, 3–4.

[123] Ágoston Péter 1921. november 16-i tanúvallomása a Károlyi Mihály ellen vagyoni felelősség megállapítása iránti perben BFL VII. 2. c. 1921-36537-peres iratok I., 208.
[124] Jászi 2001, 45.; illetve Jászi [1920] 1989, 109.
[125] Vass János rendőrségi tanúvallomása 1920. január 22-én. BFL VII. 18. d. 1919-13-8784, Károlyi Mihály elleni zárlati ügy, 47. A menüre vonatkozóan: Fehéri 1920, 55.
[126] Kunfi 1919b, 36.
[127] MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. március 20., 5–6.
[128] Buza Barna emlékei szerint Kunfi javaslatának lényege az volt, hogy a nem szocialista miniszterek menjenek el Vixhez, és ők kérjék meg a halasztásra az alezredest, Buza szerint az elképzelést nem csupán ő, hanem Juhász Nagy Sándor is támogatta, de Garami felszólalása miatt aztán elálltak a tervtől. Buza Barna 1920. augusztus 3-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5. c. 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3087.
[129] Garami 1922, 110.
[130] Károlyi 1965. Vö. Böhm 1923; illetve Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 27-én. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV. dosszié, 2788–2789. Jászi Oszkár: Széljegyzetek Garami Ernő emlékirataihoz [1922] In: Jászi 1982, 338–342.
[131] Buza Barna 1920. augusztus 3-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5. c. 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3087.
[132] Uo. 3090. Buza szerint Kunfi franciául mondta: „lever en masse" – utalva a francia forradalmi hagyományokra. Vö. Jászi Oszkár naplójával, ahol Jászi ugyancsak a „lever en masse" kifejezést használta aznap esti naplóbejegyzésében. Jászi 2001, 22. Egyes visszaemlékezések szerint Károlyi Garaminak is felajánlotta a kormányalakítást. Lásd Kéri Pál 1920. október 29-i tanúvallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5. c. 1920-6274, CVI. dosszié, 5523.
[133] Kunfi 1919b, 36–37. Vö. Kemény 1919, 19. Kemény Kunfi társaságaként Pogány József, Magyar Lajos, Kéri Pál, Gellért Oszkár és Reinitz Béla nevét említi. A találkozásról részleteket mondott Kéri Pál, Károlyi és Kunfi újságíró barátja a Károlyi Mihály ellen vagyoni felelősség megállapítása iránti perben tett 1921. november 14-i vallomásában. BFL VII. 2. c. 1921-36537-peres iratok I. 166–168. Kéri szerint Kunfi akkor este ódzkodott a hatalom átvételétől és Garami félreállításától.
[134] Garami 1922, 112. Kunfi altatóihoz lásd E. Fehér 1978, 3.
[135] Buchinger 1936, 134–135.
[136] Lásd Hajdu 1969, 30–31. Hajdu alapvetően Szántó Béla sokszor és sokszorosan átdolgozott visszaemlékezéseire hagyatkozva mondja el Landler látogatását a börtönben, ugyanakkor hivatkozik Rabinovits József vallomásaira is. A hiányos és ellentmondó vallomásokból az derül ki, hogy Kun Bélát és társait meglepte Landler látogatása, és valószínűleg ekkor még nem volt arról szó, hogy a szocdemek alárendelik magukat a kommunista programnak, bár Szántó 1959-ben posztumusz közzétett visszaemlékezése érthetően ezt az elbeszélést sugallta. Lásd Szántó 1959, 131.
[137] Böhm 1923, 245–246.
[138] Rabinovits József 1920. augusztus 24-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, LXII. dosszié, 3859
[139] Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. PIL, 747. f. 2. őe. I. k., 200.
[140] Garami 1922, 112–113. Vö. Buchinger 1936, 139–143.
[141] Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. PIL, 747. f. 2. őe. I. k., 200.
[142] Garami 1922, 113.
[143] Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. PIL, 747. f. 2. őe. I. k., 200.

[144] Kunfi 1919b, 38–39.
[145] Buchinger [1946–1947], 78.
[146] Kunné 1959b, 323.
[147] Kunfi [1922] 1978, 351.
[148] Garami 1930, 8.
[149] Weltner Jakab nyilatkozata a *Bécsi Magyar Újság* 1919. augusztus 8-ai számában jelent meg. Újraközli: Tanúságtevők 1978, 359–361.
[150] A határozat megtalálható: PIL 677. f. 1. őe. KMP, KIMSZ, VS, 5. A géppel írt dokumentumon a Kommunisták Magyarországi Pártja részéről ott szerepel Kun Béla, Jancsik Ferenc, Szántó Béla, Vágó Béla, Vántus Károly, Hlepkó [Chlepkó] Ede, valamint Seidler Ernő és Rabinovits József aláírása. Fényképes reprodukcióját közli: Siklós 1978, 255.
[151] Rabinovits József 1920. augusztus 24-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, LXII. dosszié 3874–3877, 3882–3883.
[152] Haubrich József vallomása a népbiztosperben, 1920. július 6. BFL VII. 5.c 1920-6274, 1560–61. Illetve Haubrich József védőügyvédi iratai. PIL 686 f. 2/30 őe. 62.1560–61. Ugyanígy vallott a Károlyi-perben. Lásd Haubrich József 1921. december 12-i vallomása a Károlyi Mihály ellen vagyoni felelősség megállapítása iránti perben. BFL VII. 2. c. 1921-36537-peres iratok I. 154. Haubrich meghívása nem volt véletlen. A Vas- és Fémmunkások Szakszervezete a legnagyobb létszámú szakszervezetet alkotta, a hadiipar leépítése miatt a vas- és fémmunkások között volt a legnagyobb a munkanélküliek száma. Lásd Hajdu 1967, 95.
[153] A választmányi ülésről jegyzőkönyv nem maradt fenn, a résztvevőivel és időpontjával kapcsolatos fennmaradt visszaemlékezések egymásnak ellentmondanak, és/vagy hiányosak. Weltner Jakab könyvében (Weltner 1929, 149.) összekeveri a választmányi ülést a Munkástanács ülésével, a választmány időpontját adja meg az utóbbiénak, és csak ez utóbbiról közöl feljegyzéseket. A választmány kezdési időpontját Böhm Vilmos délután 4 órára teszi, és azt írja, hogy „a pártválasztmányi ülés közben érkeztek meg a párt kiküldöttei a megegyezés hírével". (Böhm 1923, 249.) Kunfi 1919 őszén írt visszaemlékezése nem tesz említést arról, hogy ő maga részt vett volna a választmányi ülésen, hanem azt írja: „Mialatt a Gyűjtőfogházban ez történt, a pártválasztmány tartott ülést, amely elhatározta a diktatúra felállítását azzal a feltétellel, ha az esti 7 órára összehívott Munkástanács akképpen fog határozni. Amikor idáig fejlődtek a dolgok, háromnegyed 6 tájban visszamentem a minisztertanácsba..." (Kunfi 1919b, 39.) Berinkey Dénes vallomása is megerősíti, hogy Kunfi háromnegyed 6 tájban ért vissza a Sándor-palotába. A gyűjtőfogházbeli tárgyalások délután 5-kor értek véget, ezt Haubrich József vallomásából tudjuk, aki fél 5 után érkezett oda, és még ott találta a szocdem küldöttséget teljes számban. Vincze Sándor kiadatlan emlékiratában viszont azt írja, hogy ő 4 órakor értesült a Conti (ma: Tolnai Lajos) utcai pártházban arról, hogy a Vasutas Szakszervezet Károly körúti helyiségében lesz a pártválasztmány ülése – ő az egyetlen, aki közli az ülés helyszínét –, amelynek kezdő időpontja 5 óra volt. Azt is írja, hogy a pártválasztmány gyűlése után rögtön elindultak az Újvárosháza termébe a Munkástanács ülésére. (Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 410–412) Ha ez így van, Kunfi aligha vehetett részt – akármilyen rövid ideig is – a választmányi ülésen, ugyanakkor 1922-es írásában már azt állítja, hogy „a fogházból a pártválasztmány ülésére mentem, ott csak ketten szólaltak fel a kommunistákkal szemben. Ezek ketten sem Garami Ernő és Buchinger Manó [ők nem is vettek részt az ülésen], hanem Rónai Zoltán és Roth Ottó voltak. Szavuk a pusztában hangzó szó volt, a pártválasztmányba összegyűlt Peyerek és

Farkas Istvánok lehurrogták őket." (Kunfi [1922] 1978, 351.) Peyerre és Farkas Istvánra való utalás furcsa lenne a kommunistákkal való megállapodást éppen letárgyaló Kunfitól, de 1922-ben, a száműzetés kínjaiban Peyer Károly és Farkas István Bethlen Istvánnal megegyezést találó kompromisszumos politikáját már nagyobb árulásnak tartotta, mint a proletárdiktatúra létrejöttében való részvételt.

154 Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 410.

155 Uo., 411.

156 Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 500.

157 Siklós 1970, 95.

158 Nyisztor György 1920. június 22-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXIV. dosszié, 1342. oldal

159 Fogarassy 1983, 255.

160 Szántó Béla: Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére. PIL 731. f. 24 őe. VII, 21.

161 Rabinovits József 1920. augusztus 24-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, LXII. dosszié, 3859.

162 Sakmyster 2012, 206.

163 Dietz Károly tanúvallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, LXIV. dosszié, 4004.

164 Uo. 4005.

165 Uo. 4007.

166 Rákosi 2002, 364.

167 MNL OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1919. március 21. 14, 63. napirendi pont.

168 Károlyi 1978, 448–449.

169 Böhm 1923, 255–256. Vö. Vix saját beszámolójával: Francia diplomáciai iratok 1999, 228–237.

170 Ugron Gábor: Életem legérdekesebb emléke. *Pesti Hírlap*, 1924. szeptember 7., 4.

171 Károlyi 1982, 163. Hajdu Tibor a Tanácsköztársaságról szóló monográfiája (Hajdu 1969) 38. oldalán azt írja, hogy „Károlyi [...] ellenforradalmi politikusokkal is tárgyalt [...]. Bethlen tagadó választ adott arra a kérdésre, [ti. Károlyinak] hogy vállalkozna-e a helyzet megoldására, kormányalakításra." Állítását – némileg módosítva – a *Magyarország története* című szintézis Tanácsköztársaságról szóló részében is (195) fenntartotta, azt írva: „[Károlyi] azt kérdezte tőlük [a »jobboldali ellenzéktől«], hajlandóak-e a területi integritáshoz ragaszkodó nacionalista alapon átvenni a kormányzást, vagy támogatják-e őt, ha egy szocialista kormány élén száll szembe az imperialista hatalmakkal. Bethlen István és társai semmire sem vállalkoztak..." Romsics Ignác Bethlen 1918–1919-es pályaszakaszát tárgyaló tanulmánya (Romsics 1985) 572. oldalán azt írta: „Károlyi üzenete úgy szólt, hogy szocialista politikusokból álló kormányt kíván kinevezni, megmaradna államfőnek, a jegyzéket nem fogadja el, s Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást. Az üzenethez tartozó kérdés pedig úgy, hogy támogatná-e Károlyit és ezt a kormányt Bethlen, ill. a polgári tábor?" Romsics egy hosszú, kapcsolódó lábjegyzetben közli, hogy a „Károlyi és Bethlen közötti üzenetváltásnak külön kis irodalma van." Az alapvető források kimerítő felsorolása után (Károlyi, Bethlen, Ugron) után Hajdu Tibornak és Siklós Andrásnak a *Párttörténeti Közlemények*ben folyt emlékezetes vitájára utalva hozzátette: „E két tanulmány publikus lévén felmentve érezzük magunk a két főszereplő, Bethlen és Károlyi nyilatkozataiban meglévő ellentmondások ismertetésének

és állandó ütköztetésének a kötelezettsége alól. Helyesebbnek véljük ehelyett az eseményeket – elsősorban a koronatanú, a leginkább pártatlan Ugron 1924-es visszaemlékezése alapján – úgy ismertetni, ahogy azok megítélésünk szerint a valóságban történtek." Ez a lábjegyzet véleményem szerint implicite azt tartalmazza, hogy – Hajdu állításával ellentétben – Károlyi nem ajánlotta fel a kormány átvételét március 21-én Bethlennek. Romsics számos kiadást megért Bethlen-monográfiája (Romsics 1991) szinte szövegszerűen ugyanezt az álláspontot tükrözi. Károlyinak az *Arbeiter Zeitung*ban tett 1919-es nyilatkozata, perbeli iratai, illetve Bethlen, Ugron, Kemény Ferenc, Simonyi Henri különböző nyilatkozatai, visszaemlékezései sem említik meg a hatalomátadás jobboldali alternatíváját. Siklós András hosszú tanulmányának vonatkozó részeiben (Siklós 1970, 86–91), bár bírálja Hajdu álláspontját a Bethlen–Károlyi üzenetváltás kapcsán, a kormányfelajánlás kérdésével szintén nem foglalkozik, és Hajdu két évvel későbbi, ugyanott publikált hosszú válasza (Hajdu 1972) sem hozza szóba a kérdést. Összefoglalva tehát, Károlyi igen kései visszaemlékezését kivéve nem találni nyomát annak, hogy ő a kormányzást 1919. március 21-ének mozgalmas délutánján bármilyen formában felajánlotta volna Bethlen Istvánnak, és ezt Hajdu Tiboron kívül más – tudomásom szerint – nem is vetette fel.

172 Ugron Gábor: Életem legérdekesebb emléke. *Pesti Hírlap*, 1924. szeptember 7., 4.

173 Hunkár Aladár miniszteri tanácsos 1920. január 21-i rendőrségi tanúvallomása. BFL VII. 18. d. 1919-13-8784 Károlyi Mihály elleni zárlati ügy, 41–42. Kemény 1919, 25–27.

174 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 27-én. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV. dosszié, 2792–93.

175 Buza Barna vallomása a népbiztosperben 1920. augusztus 3-án. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3092.

176 Kéri Pál 1921. november 14-i vallomása a Károlyi Mihály ellen vagyoni felelősség megállapítása iránti perben. BFL VII. 2.c. 1921-36537-peres iratok I., 166–168.

177 Simonyi 1966, 109.

178 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 27-én. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIV. dosszié, 2800–2802.

179 Garami 1922, 115.

180 Uo. 116.

181 Berinkey Dénes vallomása a népbiztosperben 1920. július 30-án, BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLVI. dosszié, 2897.

182 Vámbéry Rusztem védőbeszéde. A Rákosi-per 1935, 49.

183 Károlyi Mihály levele Jászi Oszkárhoz 1919. december 17. Károlyi 1978, 533.

184 Litván 1975, 198.

185 Weltner 1929, 153. Vö. Nyisztor György 1920. június 22-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXIV. dosszié, 1342.

186 Bokányi Dezső 1920. július 7-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXX, 1673. Vö. Szabados Sándor 1920. július 21-i vallomása a népbiztosperben, BFL VII. 5.c 1920-6274, XL, 2542, aki szerint „lelkendező csapatok járták be Budapestet, örömmel ujjongva, hogy végre megvan a megoldás, megvan Magyarország területi egységének biztosítása, mert az ország területén 300 000 főből álló hadsereg áll, amelyből 150 000 a mi vérünk, magyar fiúk, azok jönnek, és kiverik innen az ellenséget".

187 Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. PIL, 747. f. 2. őe. I, 200.

188 A Munkástanács történelmi ülése. *Világ*, 1919. március 22.

189 Bokányi Dezső 1920. július 7-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXX. dosszié, 1674.

[190] Jancsik Ferenc 1920. augusztus 27-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 3743. illetve Rabinovits 1986, 153. Vö. A főállamügyészhelyettes 1919. március 22-i jelentése az igazságügy-miniszterhez a kommunista foglyok szabadon bocsátásának körülményeiről. MMTVD 1956, 682. Illetve másfél évtizeddel később: Károlyiék bűnei és a vörös diktatúra. Váry Albert izgalmas vallomása a Rákosi-perben. *8 órai Ujság*, 1935. január 29., 2.

[191] Szabó László 1919, 32.

[192] „A Hungária szálló előtt, a Türr István utcában állandóan két-három sorjával állanak a vörös zászlós autók. Folytonos motorzaj, rossz benzinszag, a vörös kokárdás gépkocsivezetők folyton sürögnek-forognak. A kormány jó ízléssel válogatta meg az elkommunizált gépkocsikat... Néha látunk egy-egy férfit, nőt félénken közeledni a gépkocsikhoz, a volt tulajdonosok ezek. Szeretettel és fájdalommal nézik kedves néhai kocsijukat. [...] Ha valaki gyalog távozik a Hungáriából, nyugodtan mondhatjuk, nem bolseviki." Fraccaroli 1920, 31, 36, 55.

3. „Silány lista"?

[1] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 504.

[2] Böhm 1923, 260.

[3] Rabinovits József 1920. augusztus 24-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, LXII. dosszié, 3876.

[4] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 414.

[5] Kun 1958, 550.

[6] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 414. Az eseményeket Garbai Sándor is hasonlóan írja le, azzal a különbséggel, hogy Bokányit javasolta maga helyett. Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 504–506.

[7] Borsányi 1979, 8–79. Borsányi annak idején betiltott könyve higgadt tárgyilagossággal ismerteti Kun 1919-ig terjedő életpályájára vonatkozó forrásait, ideértve a „sikkasztási" ügyet is, sajnos azonban nem mindet. Elsősorban Vincze Sándor, a kolozsvári évek koronatanúja által írt terjedelmes kéziratos visszaemlékezés nagy forrásértékű részei (Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 34–47) kimaradtak az ismertetőjéből, és ez Borsányi Kun-képét is szebbé és jellemesebbé rajzolta a valóságosnál.

[8] Garami 1922, 123.

[9] Kun Béla kisebbrendűségére Rákosi is emlékezett: „Kun a háború kitöréséig Kolozsváron betegsegélyző pénztári tisztviselő volt, aki az egyszerű vidéki párttag szemével, alulról fölfelé nézett a párt vezetőire, s ebből valami még a Szovjetunióból való visszatérése után is maradt benne." Rákosi 2002, 359.

[10] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k. 526.

[11] Sipos Péter 1984, 41.

[12] Borsányi 1995, 13.

[13] Preusz Mór bírósági vallomása. Jegyzőkönyv a lázadás büntette miatt a Preusz Mór ellen indított büntetőügyben tartott 1939. március 28-án a budapesti büntető törvényszéken tartott főtárgyalásról. BFL VII. 5.c 1920-6302 [170. kisdoboz], XI. 980.

[14] A Forradalmi Kormányzótanács 1921. március 21-e estéjén összeállított névsoráról gépelt jegyzőkönyv készült, amit fakszimilében közölt: Siklós 1978. (A jegyzőkönyvet a szociáldemokrata Vincze Sándor készítette, és Garbai Sándor, Kun Béla, valamint Jancsik Ferenc írta alá.)

[15] Az 1906-ban alakult szervezet 1918 novemberétől Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége néven működött. Lásd Takács József 1926, 163.

[16] Mayer Ödön 1920. augusztus 4-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 162. doboz, XLIX. dosszié, 3187, 3190, 3191, 3195.

[17] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 395.

[18] Ezt Garami Ernő emlékirataiból tudjuk. Garami Ernő és Garami emlékiratainak mostoha hazai sorsa valószínűleg összefügg ezzel a cseppet sem hízelgő megjegyzéssel. Ugyanakkor a kirívóan sértő megjegyzést tevő Landler proletár emlékét nem volt szabad még Rákosinak sem bántania, mert Landlert 1927-ben a Kreml falába temették el.

[19] Korányi Frigyes becslése szerint a kommün idejének állami kiadásai 4 889 408 000 koronát tettek ki. A Hadügyi Népbiztosság és a Vörös Őrség költségvetési részesedése ennek több mint 80 százalékát tette ki, mintegy 3 821 534 000 koronát, a Közoktatásügyi Népbiztosságra 230 412 000 korona jutott, az államvasutak kiadása pedig mintegy 430 000 000 korona volt. Lásd Korányi 1920, 65.

[20] Kunné 1959a, 752.

[21] Szabados Sándor 1920. július 21-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XL, 2517.

[22] Szladits Károly vallomását közli: Takács Péter 2018, 97–104.

[23] Védőügyvédje, Ujlaki Géza szerint „miként a szülő akkor követi nyomon gyermekét legnagyobb gonddal, ha veszélyes útra indul, úgy volt ő a szívéhez nőtt szocializmussal". Ujlaki 1921, 37. Vö. Ormos 2011, 230.

[24] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 473. Vö. Kővágó 1966a, 127–128.

[25] Ágoston vallomása szerint Kunnal megállapodásuk volt arról, hogy a nyugati ügyeket ő fogja gondozni, de Kun mégis kizárta őt a Smuts tábornokkal való tárgyalásokból. Ágoston Péter 1920. július 14-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXXV, 2157. Vö. Smuts kísérőjének, Harold Nicolsonnak meglehetősen antiszemita modorban előadott naplóbejegyzését a „koszos prémgallérú" Pórral való beszélgetéséről a Keleti pályaudvar peronján: Nicolson 1933, 299. (Hatos 2018a, 7. oldalán tévesen Bolgár Elekkel azonosítottam Nicolson beszélgetőpartnerét, de Bolgár egyrészt Nicolson szerint is tökéletesen bírta az angolt, másrészt a beszélgetés alatt éppen Kun Béla tolmácsaként Smutsszal tárgyalt.)

[26] A kommunista külügyi politika másik szürke eminenciása Alpári Gyula volt: ő Ágoston formális kiszorítása után június 26-ától volt külügyi népbiztos, de addig is befolyásos alakítója volt annak a külpolitikának, amelynek célja a külpolitika megszüntetése volt.

[27] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 518.

[28] Dr. Márki Gyula 1939. március 28-i tanúvallomása a Preusz Mór ellen a budapesti királyi büntetőtörvényszéken indított bűnügyben. BFL VII. 5.c 6302-1920 [170. kisdoboz] XI. dosszié, 984.

[29] Kelen 1975, 110.

[30] Bartók Béla özv. Bartók Bélánénak Pozsonyba, Brest, 1901. okt. 5. Bartók 1981, 46–47.

[31] A tatabányai és tatatóvárosi népgyűlések. *Népszava*, 1919. április 15., 4.

[32] *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. Új folyam, XLII., 1907–1908, 115–119.

[33] Lásd Sinkó Ervin (1988), 380. Polacsek Cécile fiai, Polányi Károly és Polányi Mihály később mindketten világhírű társadalomtudósok lettek.

[34] Cecil mama szalonjáról lásd Jászi Oszkár: Emlékiratok. Jászi 1982, 558–559. Vö. Szapor 2017, 43–44, 75–82, aki Cecil mama szalonjának a századelő progresszív ellenkultúrájában betöltött politikai szocializációs szerepét hangsúlyozza.

[35] „...a diákkori évekből további négy lelki élményem maradt, melyek mély nyomokat hagytak bennem. Az egyik annak az átérzése volt, hogy voltaképp egy rabszolga-társadalomban éltem." Lásd Jászi Oszkár: Emlékiratok. Jászi 1982, 550. Lukács György ezt 1918 novemberében, Molnár Ferenc *Andor* című regénye nyomán fogalmazta meg.

[36] Arról, hogy nem feltétlenül érdemes azonosulni a korszak szereplőinek hősi önképével, lásd Gyáni 2008, 94–97.

[37] Lukács 1989, 126. Lukács 1918, 253–257.

[38] „Örvendetes jelenségnek tartjuk, hogy az elzsidósodott magyar főváros erkölcsi inferioritásáról s a mai zsidó-magyar irodalom tipikus képviselőjéről ilyen elítélő kritikát olvashatunk, és pedig éppen a *Huszadik Század*ban, melynek keresztény konzervatívságot, a haladás, modernség elől elzárkózó maradiságot valóban nem vethetünk szemére." [bg]: Mai folyóiratok szemléje. *Katolikus Szemle*, 1919/1, 87.

[39] Varjas Sándor előadása a legújabb kori magyar történelemről 1919. június 5-én. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/6 7. doboz, 209.

[40] Hajdu–L. Nagy 1985, 80.

[41] Ignotus 1959, 51–52.

[42] Uo. 53.

[43] Sinkó Ervin (1988), 251.

[44] A népbiztosok közül budapesti születésű volt Bokányi Dezső, Böhm Vilmos, Pogány József, Rónai Zoltán és Varga Jenő (utóbbi Nagytétényben született, amely csak 1950. január 1. után lett része Budapestnek), a népbiztoshelyettesek közül pedig Dovcsák Antal, Fiedler Rezső, Illés Artúr, Lukács György és Székely Béla.

[45] „A világot halottak s élők együtt kormányozzák, de a halottak többen vannak..." Ágoston Péter naplójegyzetét közli: Ormos 2011, 181.

[46] „A harminckilenc népbiztos átlag életkora 1919-ben negyvenegy év volt. Közülük négy harminc év alatti, hét harminc és harmincöt év közötti, tizenöt harminchat és negyven év közötti, tizenhárom személy pedig negyven éven felüli volt." A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 43.

[47] A népbiztosi életkorokat a *Budapesti Közlöny* 1919. március 24-ei számában közzétett névsor alapján számítottam ki, az 1919. március 21-én betöltött életkor alapján.

[48] Bokányi Dezső 1920. július 7-i vallomása a népbiztosperben BFL VII. 5.c 1920-6274, XXX. dosszié, 1662–63.

[49] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 516.

4. „Megbízható forradalmár csak zsidó tud lenni"?

[1] Ágoston 1917. A könyvről, amely szabadkőműves kiadásban jelent meg – Ágoston maga is páholytag volt –, széles körű és emlékezetes vitát is rendezett a Jászi Oszkár vezette *Huszadik Század*, a neológ zsidóság hetilapja, az *Egyenlőség* viszont hamisítónak nevezte a szerzőt, és középkorba illőnek a Jászi rendezte vitafórumot. Vö. Ormos 2011, 110–120; illetve Vörös Kati 2011, 60–69. Míg Ormos megvédi Ágostont és a *Huszadik Század* döntését, az utóbbi tanulmány végkövetkeztetése inkább az *Egyenlőség* diskurzusával azonosul.

[2] „A március 21-én megválasztott Kormányzótanácsnak 17 tagja volt, továbbá 13 »helyettes népbiztos«. Ismereteim szerint a 17 népbiztos közül 10 zsidó származású (59 százalék), a helyettesek közül 8. Ha tehát a helyetteseket is a kormány tagjainak tekintjük, a zsidó

származásúak aránya kereken 60 százalék." Hajdu 2012, 72–75. Ugyanezt írja az Egry Gábor szerkesztette *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről* (46–47), hozzátéve, hogy az 1919. június 24-én létrejött, szűkebb körű Kormányzótanácsnak csak mintegy fele volt zsidó származású, gyakorló izraelita pedig aligha volt közöttük. Hajdu nem részletezi tovább, hogy pontosan mit jelent a zsidó származás. Borsányi György számításai szerint a Népbiztosok Tanácsában összesen megfordult 55 személy közül 33-nak volt zsidó háttere. Borsányi zsidónak azt tekintette, aki izraelita vallásúnak született, akkor is, ha később kikeresztelkedett. Lásd Borsányi 1992, 148 és 151.

[3] Szilágyi Ákos 2018, 205.

[4] Herbeck 2009 bevezető megállapításai, illetve Hanebrink 2018, 10–11.

[5] Finkielkraut 2001, 111.

[6] Babarczy 2012.

[7] Borsányi 1992, 146.

[8] Lugosi 2008, 55–71. Vö. Merényi-Metzger 2003, 535–544.

[9] A Szociális Termelés népbiztosai: Varga Jenő, Hevesi Gyula, Kelen József, Rákosi Mátyás, Dovcsák Antal és Bajáki Ferenc voltak, a Közoktatásügyi Népbiztosság népbiztosai pedig Kunfi Zsigmond, Lukács György, Szabados Sándor, Szamuely Tibor és Pogány József. Lásd Magyary 1921.

[10] Lásd Fogarassy 1971, 70–78. Vö. Szakály 1989, 16.

[11] Csősz 2014, 312.

[12] Uo., 313.

[13] A szolnoki királyi törvényszék elnökének 1920. El. I. B 59/11. számú 1920. szeptember 27-i jelentése a Királyi Ítélőtábla elnökének. BFL VII. 1.a 1919/I.A./28.

[14] K. Németh 2019, 90–91.

[15] Barcza Rotter Béla, a soproni államügyészség vezetőjének jelentése, Sopron, 1920. szeptember 1. Közli: Forradalmak sodrában 2014, 106.

[16] A miskolci kir. ügyészség vezetőjének 1920. augusztus 31-i jelentése a magyar kir. igazságügyminiszternek. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 j, 1392.

[17] A Tanácsok Országos Gyűlésének szegényparaszti „agrárellenzéke" és a Kalocsán „ellenforradalmárként" szereplő asszonyok indulatai között nem volt nagy különbség: miután csalódtak a proletárdiktatúrában, számukra a zsidók voltak a forradalom arcai: „Ide küldenek Pestről két büdös zsidót, akik összevissza ugatnak mindent, az igazságot nem ők mondják. Le kéne őket puffantani, és azt a proletárdiktatúrát, akik ideküldik a sok pesti népet – nem is kéne a pesti csirkefogóknak semmit sem adni. Nekünk nem kell ez a diktatúra, nekünk adják vissza a vallásunkat!" A kalocsai asszonymozgalmak dokumentumait közli: Romsics 1982, 488–490.

[18] Schönfeld 1919, 25–26.

[19] Biermann István felszólalása a pártkongresszuson, 1919. június 13. Az országos gyűlés. *Vörös Ujság*, 1919. június 14. Vö. MMTVD 1959–1960, 41.

[20] *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31., 8.

[21] „A megbolonduláshoz vezető gondolatok mellett mindig is meg volt ebben az átélésben a groteszk-komikum. Különös, meg nem magyarázható érzés volt ez az egész lakosságban – még a zsidókéban is, akik, ha nem voltak benne a dologban a legjobban, féltek és a legjobb vicceket csinálták. De ez az egész idő átélését még szaggatottabbá változtatta [...]. Kinevettük önmagunkat is, saját félelmünket, alkalmazkodásunkat, az ideiglenes elfogadást, dühöngtünk, féltünk és nevettünk, [...] csak akkor kezdett minden borzalmassá válni, mikor a gyilkosságok híre elterjedt. Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F

473. II. 22–23. Vö. Herman Lipót naplójegyzetét: „A kommün idejét senki sem jellemezhetné jobban, mint az, ki összeírná mindazokat a zsidó vicceket, melyeket az új állapot teremtett. Most minden történhetik, de hogy Pest ne vicceljen – az nem." Herman 2017, 74.

[22] „Ami pedig azt illeti, hogy a nem zsidónak könnyebben megbocsátunk, az természetes. Én is megbocsátom Babitsnak azt, amit Balázs Bélának nem bocsátok meg." Ritoók 1995, 161.

[23] Gerwarth–Horne 2018, 58.

[24] Kerekes 1984, 55–58; illetve Kerekes 1961, 199–216.

[25] Sztójay miniszterelnök 1944. július 6-i feljegyzése Rotta pápai nunciussal a zsidókérdésről folytatott megbeszéléséről. Közli: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. III. kötet.* 1944. június 26.–1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. Szerkesztette Karsai Elek. Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 97.

[26] Borus 1969, 51.

[27] „A zsidóság és a szervezett munkásság kizárandók – ez szigorúan betartandó. (Ellenben nyilvános hirdetményeken fel nem használható, hanem csakis szigorúan bizalmas tudomásul szolgáljon.)" A Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségének sorozási rendelete. Soós tábornok a fővezér helyett, 1919. augusztus 22. Vö. „Mozgó tartalékok szervezése [...] csakis a polgárságra és földművesekre korlátozva, munkások és zsidók kizárásával." MNL FML VI. 1. Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai b) általános iratok 2. doboz 46/1919 és 15/1919 eln. Horthy zsidókról alkotott véleményére vonatkozóan lásd Kolontári 2015, 25.

[28] Tormay 2015, 273.

[29] Magyary, 1921, 510.

[30] Borsányi 1992, 146.

[31] Gratz 1935.

[32] Pethő 1920, 52–53.

[33] Hanebrink 2018, 5.

[34] [Magyarfalvy Endre:] Kinek a kezében van a magyar nép sorsa? *Bécsi Magyar Futár*, 1919. március 26., 2.

[35] A Shylock-motívumhoz lásd Szász Zoltán: Korvin Ottóval szemtől szembe. *Pesti Hírlap*, 1919. október 15., 4. Vö. Berzeviczy 1921, 756.

[36] Herman 2018, 69–70.

[37] Jászi 2001, 53 és 65. Lásd még Jászi 1982, 489.

[38] Jászi [1920] 1989, 129.

[39] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 505–506. Vö. Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 414.

[40] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 563–567. Vö. Yuri Slezkine véleményével, aki szerint „The Party considered old tsarist officials – and indeed all non-Bolsheviks educated before the revolution to be irredeemably untrustworthy. They had to be used (as »bourgeois experts«) for as long as they remained irreplaceable; they were to be purged (as »socially alien elements«) as soon as they became expendable.The best candidates for replacing them (while the proletarians were »mastering knowledge«) were Jews – the only members of the literate classes not compromised by service to the tsarist state (since it had been forbidden them)." Slezkine 2004, 224.

[41] Lásd Rabinovits József felszólalását a Magyarországi Szocialista Párt pártgyűlésén (1919. június 12–13.): MMTVD 1959–1960, 32–33. Rabinovits 1929-ben publikált visszaemlékezése szerint harcok voltak „az agitáció és az oktatás vezetésének" betöltése

kérdésében közte és a szociáldemokrata Farkas István között: „Mindketten magunknak, illetve annak a pártnak, amelyet egyénileg még mindig képviseltünk, kívántuk azt a funkciót lekötni. Minthogy én nem voltam hajlandó engedni, Kun Béla, Weltner és Garbai ismételt beavatkozására volt szükség, hogy Farkas István elálljon követelésétől. Kiengesztelésül Farkas a főváros és környéke mozgalmát kapta meg." Rabinovits [1929] 1984/4, 188. A történet mindenképpen rávilágít arra, hogy a Tanácsköztársaság története a sokszoros iratpusztulás következtében forrásügyileg aláaknázott terület. Ugyanis sem a TAGYOB-forrásokban, sem a Tanácsköztársaság propagandaszervezetével kapcsolatban az utóbbi időben született munkákban nem nagyon találjuk nyomát ennek a konfliktusnak. Az Agitátorképző Iskola a Tanácsköztársaság kikiáltása utáni második héten indult meg Varjas Sándor vezetésével. A Forradalmi Kormányzótanács XXII. ülésén Rudas László bízták meg a pártiskola vezetésével. Lásd: A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 437.

[42] Uo. 56. Vö. Huszár József 1928, 31–34.

[43] „Esténként gyakran lementünk a földszinten levő étterembe, ahol megvacsoráztunk és néztük az új funkcionáriusokat, akik Magyarország ügyét, a magyar nép sorsát intézték. Megvallom, elcsodálkoztam ezen az embertömegen, mely fel s alá hullámzott a teremben. Mindennap összejött itt közel háromszáz ember, akiket egyenként és összességükben is alig ismertem, pedig én a budapesti pártfunkcionáriusokat a szociáldemokrata pártban személyenként tartottam számon. Ezeknek az itt hemzsegő embereknek a kilencven százaléka a fiatal zsidó értelmiség csoportjaiból került ki, akik a Visegrádi utcai kommunista párt igazolványaival indultak el karrierjük megalapozására. Megdöbbentő látvány tárult itt szemem elé. A személyi elhanyagoltságnak, piszkos, sáros öltözködésnek azt a mértékét, amit itt tapasztaltam, elképzelni sem tudtam. A munkások is fáradtan és kopottan jelentek meg a bizalmiférfi üléseken, de mégis volt rajtuk valami elfogadható, valami általánosító, tisztálkodásra mutató készség. Igyekeztek magukat rendben tartani, s egy emberi nívót megközelíteni. Ezek az emberek piszkosságukkal, elhanyagoltságukkal akarták dokumentálni a proletariátushoz tartozandóságukat. Kun Béla maga is észrevette ezt az istálló nívót, és egyik-másik hívét hangosan figyelmeztette, hogy a szappant és a borotvát az emberek részére találták ki. Kalmár Henrik barátommal megtárgyaltuk ezt a visszataszító jelenséget. »Én is zsidó vagyok – mondta Kalmár –, a pozsonyi gettóban nőttem fel, de félek, hogy antiszemitává leszek, ha ez tovább folytatódik.«" Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 519–520.

[44] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 560. Spiegel Rózáról és az Erdélyi Borozóról lásd Az Erdélyi Borozó 25 éve van nyitva éjjel-nappal. *Színházi Élet*, 1925/41, 86–87.

[45] A lengyeltóti járási munkástanács 1919. június 7-i kérelme a járási székhely áthelyezése kapcsán. Közli: Proletárdiktatúra alulnézetben 2019, 188–189.

[46] „A munkásság osztályérzése és forradalmi ereje csökkent. [...] A tatabányaiak mondják, hogy a tisztviselők és régi mérnökök munkájának tudható be, hogy kevés a termelés, majdnem sztrájkba léptek a bányászok. Zsidó korcsmárosok is idézik elő a mozgalmat." Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 11-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 248.

[47] Ormos 2011, 149–150.

[48] Haubrich József: Működésem a proletárdiktatúra alatt. Kézirat. Haubrich József bizonyítási indítványa a Budapesti Államügyészséghez, d. n. [1919]. PIL 686/2 f. 30. őe., [13. oldal], 72.

[49] Ágoston 1989, 298–299.
[50] A zsidó frakció 1919. április 20-án alakult meg. Lásd Kővágó 1966a, 133 és 138.
[51] A kelet-európai zsidó munkásmozgalom kezdeteihez lásd Mendelsohn 1970.
[52] Moss 2009, 120–131 és 184–242.
[53] Löwy 1985, 225.
[54] Uo., 226.
[55] Tordai 1983–1984, 28.
[56] Levene 1992, 54–77.
[57] Slezkine 2004, 149–150.
[58] Kadish 1988, 106–107.
[59] Slezkine 2004, 179–180.
[60] Uo., 224; lásd még 163, 245–246 és 338.
[61] Madievski 2001, 102–112. Liberális zsidó személyiségek így is bőven akadtak a korabeli fehér emigrációban.
[62] „...der heutigen Welt, die bis in ihr innerstes Herz jüdisch sei." Marx–Engels 1958, 108.
[63] A kérdés eszmetörténetéhez legújabban lásd Bolgár Dániel 2016, 165–167.
[64] Atid 1919, 4–5. A neológ zsidóság magatartásának dualizmuskori változataihoz lásd Konrád 2019b, 93–108.; illetve Konrád 2019a, 405–421.
[65] Sinkó Ervin 1975, 29–30. Vö. Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján PIL, 747. f. 2. őe. I, 9–15, aki leírja, hogy édesapját, a debreceni rézöntő kismestert a tiszaeszlári események utáni antiszemita hangulatban megkövezték a Piac utcán feltüzelt suhancok. Nem a sebeibe, a szégyenbe halt bele hónapokkal később, fia pedig mélyen vallásos apja halálát nem tudta megbocsátani: sem annak a társadalmi rendnek, amelyben ez megtörtént, sem az égieknek, akik ezt megengedték: szocialista lett, és felekezetenkívüli. A „boldog békeidők" sokszor alábecsült antiszemitizmusának keveset idézett mikrotörténete valószínűleg sok hasonló históriát rejtegethet még.
[66] Gyönyörű dokumentuma ennek a vágynak és lehetetlenségének Szép Ernő: *Lila akác*. Budapest, Szépirodalmi 1976. 51–57. Köszönöm Konrád Miklósnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.
[67] Linksz 1990, 306. Vö. Konrád 2010, 13–14.
[68] Löwy 1985, 231. Vö: Tucker 1985, 25–26.
[69] Szilágyi Ákos 2016, 57.
[70] Franz Kafka: *Levél Apámhoz*. Budapest, Noran, 2003, 80–85.
[71] Mannheim 1918, 10–11.
[72] Körmendi 1990, 66–68. Vö. még uo., 47–51. A vallomás idő- és térbeli kontextusa legalább annyira fontos, mint a tartalma: mindezt a mindennapi életveszedelemmel küzdő, folyamatos fizikai erőszaknak és megaláztatásnak kitett, nemzetéből kirekesztett munkaszolgálatos írja az 1940-es évek elején.
[73] Linksz 1990, 124–125. A zsidóság szerepéről Rembrandt művészetében lásd Panofsky [1920] 2014, 9–37.
[74] Fenyves Katalin meggyőzően érvel a mellett, hogy az 1918 után keletkezett (zsidó) önéletírások szerzőik nem zsidó közönségnek címzett önreprezentációi, amelyek identitásuknak csak egy részét fedik fel. Lásd Fenyves 2009, 93–94. Lásd még Konrád 2007, 373–402, illetve összefoglalóan Konrád 2014.
[75] Idézi Konrád 2010, 13.
[76] Czakó Zsigmond reformkori színdarabjának kitért zsidó szereplőjét idézi Konrád 2010, 11.

[77] Jászi [1920] 1948, 8 és 21–22.
[78] Vita Fogarasi Bélának „Konzervatív és progresszív idealizmus" című előadása felett. Lukács György felszólalása. *Huszadik Század*, 1918/1, 380. Lásd még Lukács 1971, 180.
[79] Körmendi 1990, 81.
[80] Uo., 83.
[81] Kun Béla felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 21-i ülésén. TOGYN I, 205.
[82] Vörös Boldizsár 2019, 922.
[83] A budapesti államügyészség 45941/á.ü.1919. számú vádindítványa a gyilkosság bűntettével terhelt dr. Trattner Árpád és tsai ellen, Budapest, 1919. december 16. Váry Albert főállamügyész. PIL 686. f. 2/30 őe., 1–3. Vö. Jelentés az ún. Tanácsköztársaság bűnügyi igazságszolgáltatásáról 29.162/921. I. M. IV. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4.a őe., 106.
[84] A Tanácsköztársaság és az azt követő hónapok alatt született hírek, rémhírek gyűjteménye. Révész Mihály hagyatéka. PIL 721 f. 1/278 őe., 28.
[85] Kun Béla családját áthozatta a megszállt területről, és szüleit a Margitszigeten helyezte el. Apja, az egykori segédjegyző, Kohn Mihály, sétálván az árnyas fák között, hangosan sóhajtozott: „Istenem, bárcsak már vége lenne!". Vö. Morin 1919, 49.
[86] Korvin Ottóra vonatkozólag lásd Klein Zsigmond és Klein Zsigmondné szül. Eisenstaedt Berta folyamodványa fiúk érdekében 1919. november 3-án. BFL VII 5.c 1919-10303, 318. Pogány József édesapjának öngyilkosságáról lásd A népbiztos atyja. *Az Ujság*, 1919. október 28., 3.
[87] Linksz 1990, 321.
[88] „Azon nagy történelmi lépés, melyre jelenleg a magyar proletariátus egyeteme együttesen lépett, hogy az itteni letört kapitalista társadalom helyébe szociálista társadalom kiépítéséhez hozzáfogjanak, bennünket, a zsidó proletariátus tagjait a legnagyobb örömmel töltött el." Darvas Nándor, a Poale Zion magyarországi titkárának keltezetlen levele a Magyar[országi] Szocialista Párt Vezetőségének. PIL 608 f., 2. őe. Az oroszországi zsidó munkásproletariátus köréből indult Poale Zion a zsidó munkásokat egyszerre akarta a zsidó nacionalizmus és a szocializmus felé vezetni.
[89] Lásd Tiszay Andor: A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai 1959, 92–93. A staus quo irányzatot képviselő Lebovics magányos lelkesedése talán nem volt kenyérféltés nélkül való, hitbuzgalmi lapját, a *Magyar Zsinagógát* ugyanis egyszerűen beszüntette az „új áramlat". Lásd MNL OL K 807 PTI 601 f. 3 cs. 54. (1919. július 17.), amely szerint „Lebovics József a megszüntetett *Magyar Zsinagóga* című lap szerkesztője segélyt kér. Egyszer s mindenkorra kap 1200 koronát azzal, hogy jelentkezzék munkára."
[90] Budapesten az izraelita hitfelekezettől 42 474 964 koronát vettek el, a római katolikus egyháztól pedig 29 251 376 koronát – a fővárosban az egyházaktól elkobzott javak teljes összege 114 384 842 korona volt. Országosan az egyházaktól elvett pénzügyi javak összege 204 575 608 koronára rúgott, ebből 44 581 627 korona esett a zsidó hitközségekre és 114 704 695 a római katolikus egyházra. Lásd Liebner 1920, 151–152.
[91] Lásd A Magyar Tanácsköztársaság Veszprém megyei politikai megbízottjának parancsa, 1919. április 4. MZSL XV-E, B 7/7. doboz (Plakát Főiskolai Könyvnyomda, Láng Károly polg. iskolai tanár gyűjteményéből). A plakát reprintjét közli: Nagy Szabolcs 2016, 93–95, aki megerősíti, hogy a pápai túszok fele zsidó volt.
[92] Székely Sámuel 1919. A kitérések statisztikájára nézve lásd Konrád 2014, 252.
[93] A Tanácsköztársaság és az azt követő hónapok alatt született hírek, rémhírek gyűjteménye. Révész Mihály hagyatéka. PIL 721 f. 1/278 őe., 25.

5. „A szovjetorosz katonák Magyarország határán állnak!"

[1] Mindenkihez! *Népszava*, 1919. március 22., 1.
[2] Kunné 1959b, 324. Vö. Hogyan bocsátották szabadon a kommunistákat? *Népszava*, 1919. március 23., 7.
[3] Nagy idők tanúi emlékeznek 1958, 57.
[4] „Ha a puccsnak nagyon is rugalmas fogalma alá akarja sorozni valaki a Tanácsköztársaság kikiáltását Magyarországon, úgy ez a puccs nem a szigorúan marxista kommunista párt puccsa volt, […] hanem a szociálsovinisztáké. […] Forradalmi puccs opportunizmusból – ilyent csakugyan nemigen ismer a forradalmak története." Kun Béla: A pártok szerepe a diktatúra keletkezésében. *Vörös Ujság*, 1920. június 27., 1. Újraközli Kun 1958, 422; illetve Rabinovits József 1920. augusztus 24-i tanúvallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5c. 1920-6274, 3858.
[5] Sinkó Ervin 1965, 598. Vö. Rákosi 2002, 351.
[6] Sinkó Ervin 1965, 607. Lukács a proletárdiktatúra idején többször nyilatkozta, hogy „a magyar forradalom ügye túlságosan könnyen, túlságosan áldozatok nélkül ment, […] sokan közülünk nem érezték át ennek a szituációnak a halálos komolyságát. Nem érezték át mennyire élet-halál harcot vív a magyar proletariátus, amikor ezt a küzdelmet megvívja." Beszéd az I. kerületi Munkás és Katonatanács 1919. április 20-i ülésén. BFL XVI. 21, 2. Újraközli: Lukács 1987, 115. Vö. még Lukács György: Az igazi egység. *Népszava*, 1919. április 22., 1, ahol arról ír, hogy „a magyar proletárforradalom eddig egyetlen komoly veszedelmet rejtett magában: az első siker könnyűséget és vértelenségét; a győzelem áldozat nélküli voltát. Ez volt az oka, hogy a nagyszerű elméleti egység, amely a két párt egyesülésében és az egységes proletariátus hatalmában megnyilvánult, mégsem vált igazán vérévé a magyar proletariátus összességének. Különböző elméleti és önző széthúzásoknak és egyéni csoportérdekek különváló érvényesülésének nyíltak lehetőségei. Így veszedelemben volt a forradalom, mert hiába vetélkedtek a különböző irányok képviselői a fölött a kérdés fölött, hogy ki az igazi forradalmár, nem lehetett egyértelmű választ kapni rá. Mert az egyértelmű válasz lehetősége, a veszedelem még nem volt itt." Természetesen az sem kizárt, hogy Sinkó Lukács fenti szavait a regényíró szabadságával már március 22-ére helyezte.
[7] Hegel 1979, 103. Ritoók Emma, akivel addig intenzív szellemi kapcsolatban voltak, szemrehányóan írta: „Lukács György, a nagy etikus, aki ölelkezik a munkáspénztár sikkasztójával, hogy az ideált megvalósítsák. Az ő aljassága fájt a legjobban […]. Pár hónappal ezelőtt még azt beszélte, hogy ha Hegel volna egyetemi tanár most Németországban, akkor ő is az egyetemre kerülne, mert ez az igazi nagyság tudná méltányolni az olyan tehetséget, mint ő – és mikor az érvényesülésről és hatalomról volt szó, akkor Hegel helyett Kun Bélával is megelégedett." Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F.473. I, 329.
[8] Sinkó Ervin 1965, 677.
[9] Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete. Fordította Tandori Dezső. Budapest, Magvető, 1975. 136.
[10] Sinkó Ervin 1965, 610.
[11] Hegel, 1966, 77.
[12] Rákosi 2002, 355.
[13] Tokarev, 2019, 284.
[14] Lukács 1989, 163.

[15] Arendt 1991, 151–152.
[16] Kormányzótanácsi rendeletből április 17-ig csaknem hatvan törvényerejű rendelet született, augusztus 1-ig 130.
[17] 1919. március 22-én Lukács György helyettes közoktatásügyi népbiztos Pogány Kálmán vezetésével létrehozta a Műkincseket Társadalmasító Bizottságot, egyben megbízást adott „a budapesti és vidéki magánosok és különböző jogi személyek tulajdonában levő muzeális becsű műtárgyak zár alá vételére, illetőleg közgyűjteménybe való elszállítására." A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete 1960, 131–132.
[18] Kiállítást rendeznek a magángyűjtemények lefoglalt képeiből. *Az Est*, 1919. április 16., 3.
[19] Juhász 2019, 185–186.
[20] Molnos 2017, 149.
[21] Garami 1922, 129.
[22] „Berendeltem Budapest legnagyobb nyomdáinak vezetőit, és kijelentettem, hogy haladéktalanul hozzá kell kezdeni új bankjegyek előállításához, és ha esetleg ebben járatos vésnökök nem állnak rendelkezésre, akkor a letartóztatásban lévő ügyes pénzhamisítókat fogom felügyelet alatt dolgoztatni." Lengyel Gyula [1920] 1965, 182. Vö. Faragó Miksa 1920, 74, aki ugyanezt állította: „Kijelentette, hogy a rendőrségi iratokból kikeresteti – ha nem akad megfelelő művészekre – a leghíresebb bankóhamisítók névsorát, s előszedeti őket, esetleg a börtönökből is, és azokkal csináltatja meg a hamis kliséket."
[23] Épül az új társadalom. *Népszava*, 1919. április 2., 3.
[24] Erkölcsrendészeti razzia. *Vörös Ujság*, 1919. július 5., 7.
[25] A Tanácsköztársaság és az azt követő hónapok alatt született hírek, rémhírek gyűjteménye. Révész Mihály hagyatéka. PIL 721 f. 1/278 őe., 8.
[26] Vajda Imre 1959.
[27] Eugen Varga 1920, 119.
[28] Jenei 1959, 313.
[29] Kóbor 1919, 3. Vö. Brunner József felszólalása a BFKMK 500-as bizottságának 1919. július 3-i ülésén. Közli Források Budapest múltjából II., 467.
[30] Rákosi 2002, 417.
[31] Erdős 2019, 95. A vádbiztosok a legtöbb helyen jogvégzettek voltak, többnyire ügyvédjelöltek, bírósági jegyzők, olykor radikális érzésű ügyészek. Lásd Jelentés az ún. Tanácsköztársaság bűnügyi igazságszolgáltatásáról 29.162/921. I. M. IV. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4.a őe. Az eredetileg felállított 137 törvényszék felsorolását lásd MNL OL K 46 PTI 605. f. II/4d őe. Később a számukat csökkentették, a fővároson kívül csak a megyeszékhelyeken maradtak.
[32] Szirmay István: Adatok a budapesti forradalmi törvényszék működéséről (1919. március 25.–június 10.). *Proletárjog*, 1919/11, 79.
[33] Jelentés az ún. Tanácsköztársaság bűnügyi igazságszolgáltatásáról 29.162/921. I. M. IV. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4.a őe., 102–103.
[34] A szerencsi járásbíróság elnökének 1920. szeptember 30-i jelentése a miskolci törvényszék elnökéhez MNL OL K 46 PTI 605. f. II/4.e őe. 555–556.
[35] A Forradalmi Kormányzótanács IV. rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. március 26., 1.
[36] Nagy Szabolcs 2017, 271–276.
[37] Francia diplomáciai iratok 1999, 249–250.
[38] A haldokló kapitalizmus. *Az Est*, 1919. március 29.
[39] Kun 1958, 158.
[40] Forradalmi kis káté. *Délmagyarország*, 1919. március 24.

[41] Juhász Gyula (?): Szikratávirat. *Délmagyarország*, 1919. április 13., 1.
[42] Gorkij Maxim üdvözli a magyar proletariátust. *Vörös Ujság*, 1919. március 30. Újraközli: MMTVD 1959–1960, 75.
[43] Vadász 1979, 183–188.
[44] A Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 27-i jegyzőkönyve. Közli: A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 105.
[45] Roosevelt 2019, 218.
[46] Boros 1970, 69.
[47] Ardaÿ 1990, 189–190.
[48] MMTVD 1959–1960, 75.
[49] Diner-Dénes József jelentése Karl Renner osztrák kancellárral, Otto Bauer külügyminiszterrel, valamint Julius Deutsch hadügyi államtitkárral Fenyő Andor és Bolgár Elek megbízottakkal együtt folytatott 1919. március 25–26-i tárgyalásairól. MMTVD 1959–1960, 34–36.
[50] Ormos 1987, 78.
[51] Vix alezredes, a budapesti szövetséges katonai misszió vezetője de Lobit tábornoknak, a Magyarországi Hadsereg parancsnokának 1919. március 31-i összefoglalója. Közli: Francia diplomáciai iratok 1999, 233–234; illetve Philip Marshall Brown jelentése Archibald Coolidge-nak 1919. március 26-án. PRFRUS PPC 1947, XII, 420. Ágoston Péter azt mondta 1919. november 17-i ügyészi kihallgatásán, hogy „Kun Béla bíztatólag nyilatkozott előttem a közeledő orosz segítségről". Ormos 2011, 231.
[52] Trotsky 1930, 341.
[53] Lengyel József 1966b, 95. Lengyel szavait igazolja Bokányi Dezső, aki szerint Lenin azt vetette Kun Béla szemére, hogy Magyarországon nem igazi proletárdiktatúra van, hanem a munkásoknak a régi szocdem vezérek által nevelt sovinisztikus fellángolása az ország megmentésére. Ezt Bokányinak Kun Béla mondta el, azzal, hogy Lenin folyamatosan kigúnyolja őt. Bokányi Dezső 1920. július 7-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXX. dosszié, 1707.
[54] Sinkó Ervin 1965, 634; illetve Kun Béla: A pártegységről. Levél az elvtársaknak. *Népszava*, 1919. március 27., 1.
[55] Francia diplomáciai iratok 1999, 241–248. Lásd még Brown 1937, 62.
[56] Ormos 1984, 212. PRFRUS PPC 1947, V, 16 és 18. (A szövegkiadás lábjegyzete a padovai fegyverszünetet nevesíti, azonban Kun táviratának szövegezése egyértelművé teszi, hogy ő a Károlyi-kormány által november 13-án aláírt belgrádi fegyverszüneti megállapodásra utalt.) Magyarul: Francia diplomáciai iratok 1999, 221–222.
[57] Ormos 1984, 214.
[58] Die äußeren Beziehungen Ungarn. Eine Unterredung mit der Volkskommissär für Äußeres Bela Kun. *Neue Freie Presse*, 1919. március 29., 4.
[59] Lásd Pogány József felszólalásait a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 27-i és április 2-i ülésein. Közli: A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 106 és 148.
[60] Nicolas Roosevelt jelentése Archibald Coolidge-nak, 1919. március 20. PRFRUS PPC 1947, XII, 416–419.
[61] Andrássy Gyula beadványa a Párizsi Legfelsőbb Tanácshoz a magyarországi helyzetről és a megoldás lehetőségeiről [1919. március 27.] PIL 688 f. 9. őe., 3–4.
[62] Ifj. Andrássyné 2018, 157 és 181.
[63] Edvard Beneš külügyminiszter távirata T. G. Masaryk cseh köztársasági elnöknek, Párizs, 1919. június 11. Közli: Csehszlovák iratok 2019, 168.

[64] Mantoux 1964, 36.
[65] Scotus Viator 1908, 188.
[66] Közli: Csehszlovák iratok 2019, 185. A korai csehszlovákiai antiszemitizmushoz lásd Čapková 2012, 107–120.
[67] Lásd Wilson felszólalását a Négy Nagy 1919. március 27-i megbeszélésén! Közli Mantoux 1964, 34–35.
[68] Erdélyi Mór felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 22-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 52.
[69] „I welcomed the first trainload of fats which wended its way from the Adriatic to Budapest under the escort of American officials of the Food Relief Administration." Brown 1937, 69. Brown beszámolóját erősíti meg Herbert Hooverre hivatkozva Magyarics 1997, 6. Ezek szerint a zsírszállítmány április 14-én érkezett meg. Vö. L. Nagy Zsuzsanna álláspontjával, aki Ágoston Péter naplójegyzeteire hivatkozva azt írja, hogy a zsírszállítmány nem érkezett meg még május 15-én sem. L. Nagy 1963b, 56–57.
[70] Low 1963, 49. Később Szovjet-Oroszországgal szemben mégis meggondolták magukat, 1921-ben Hoover akciója mentette meg a bolsevik államot az éhínségtől. Lásd Weissman 1969, 276–288.
[71] Nicolson 1933, 306. Austerlitz szavait Coolidge írta meg Párizsba. PRFRUS PPC 1947, XII, 208.
[72] G. Soós 1962, 26. Leo Rothziegelhez lásd Haumer 2015. Lásd még A Tanácsköztársaság és az azt követő hónapok alatt született hírek, rémhírek gyűjteménye. Révész Mihály hagyatéka. PIL 721 f. 1/278 őe., 6.
[73] PRFRUS PPC 1947, IV, 522–523. Vö. az előző napi üléssel, amely még fenntartotta. Uo., XI, 136.
[74] A bécsi élelmiszer-szállítmányokhoz lásd Gratz–Schüller 1930, 208. Kun szavait lásd A tatabányai és tatatóvárosi népgyűlések. *Népszava*, 1919. április 15., 4.
[75] Révai József: Világmegváltás [*Ifjú Proletár*, 1919. április 13., 1–2.]. Révai 1981, 87–88.
[76] Vinaver 1971, 1232.
[77] Mihail Pâclianu, Románia berni rendkívüli követe és meghatalmazott miniszter távirata Ion I. C. Brătianunak, a román békedelegáció vezetőjének a magyarországi helyzetről, Bern, 1919. március 24. Közli: Románia és az erdélyi kérdés 2020, 136.
[78] T. G. Masaryk csehszlovák köztársasági elnök levele Edvard Beneš külügyminiszterhez, 1919. április 7. Idézi: Csehszlovák iratok 2019, 137.
[79] Boros 1970, 70.
[80] Tokody 1980, 113.
[81] Low 1963, 40.
[82] Magyarics 1997, 28.
[83] Ormos 1984.
[84] A Smuts-missziót megelőző tárgyalások részleteihez lásd Mantoux 1964, 68–73.
[85] Kunfi Zsigmond ezt kifejezetten fel is ajánlotta a Coolidge-misszió keretében Budapesten tartózkodó Philip Brown amerikai professzornak. Lásd Philip Brown jelentése Archibald Coolidge-nak 1919. március 30-án. PRFRUS PPC 1947, XII, 414. Csicserin táviratát közli: *Népszava*, 1919. április 1.
[86] Nicolson 1933, 295.
[87] Ashmead-Bartlett 1923, 109. Leírását megerősíti Nicolson 1933, 300–301.
[88] Karsai 1967, 243; Nicolson 1933, 299 és 302–303.
[89] L. Nagy 1963a.

[90] Vö. Böhm Vilmos ismertetésével Böhm 1923, 279–287.
[91] Ágoston Péter 1920. július 14-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XXXV, 2157.
[92] „...az volt a benyomásom, hogy nem a tanácsállam elnöke járt itt, hanem valami kisebb funkcióban lévő politikai megbízott. Szatmár népe nem vett tudomást arról, hogy a város területén vagyok. A polgárok visszahúzódtak, a nagy tömegek közömbösek voltak. Az egész közéleten belül felismerhető volt valami kényszerű eszmei idegenség." Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 572–573.
[93] Uo. 271.
[94] Böhm Vilmos felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 12-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 106–271.
[95] Szamuely Tibor felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 27-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 106–107.
[96] „Ez a rendelet azonnal hatályba lép a következő városokban: Budapest, Újpest, Csepel, Erzsébetfalva, Rákospalota, Pestújhely, Arad, Brassó, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kassa, Kaposvár, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Lugos, Marosvásárhely, Máramarossziget, Miskolc, Nagyvárad, Nyitra, Pécs, Pozsony, Selmec- és Bélabánya, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Újvidék." A Forradalmi Kormányzótanács X. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. március 27., 1.
[97] Farkas Dezső 1965, 75. Vö. Romsics 2019, 236–237.
[98] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 573–574.
[99] Karsai 1967, 239.
[100] Garbai szerint a választójegyzék hangneme Kun és Kunfi álláspontján múlott, akik azt hitték, hogy az antantnak nincsen elég katonája, ezért lehet „kemény" a magyar álláspont. Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV, 528. Vö. Bolgár Elek 1928-as emlékezését, aki szerint Garbai és Kunfi is támogatták Kun intranzigens álláspontját. Bolgár Elek 1958, 147.
[101] Nicolson 1933, 304. Vö. Garbai beszámolójával, aki szerint a tábornok ingerült volt, és „majdnem ledobott bennünket a vonatáról". Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 529. Kun elutasító döntésének lehetséges motivációiról lásd még Ormos 1984, 229.
[102] T. G. Masaryk cseh köztársasági elnök levele Edvard Beneš külügyminiszternek, Párizs, 1919. április 7. Közli: Csehszlovák iratok 2019, 137. Vö. Ormos 1984, 417, 126. jegyzet.

6. „Budapest Munkástanácsa ma az egész világé"

[1] Legalábbis Sinkó Ervin regényében, az *Optimisták*ban. Lásd Sinkó Ervin 1965, 678.
[2] Hajdu 1969, 110.
[3] Garbai Sándor és Kun Béla felszólalásai a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 7-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 204–205. Vö. Böhm 1923, 301.
[4] Beér 1959, 109.
[5] Hajdu 1969, 110.
[6] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 14-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 300.
[7] Hajdu 1969, 110. Debrecenhez lásd Gellérné 1978, 76.
[8] Szemere 1959, 35.

[9] Majtényi István 1920. augusztus 24-i jelentése a 3197/920. számú főbírói megbízatás alapján, az ún. Tanácsköztársaság történetére összegyűjtött adatok a lékai körjegyzőséghez tartozó községek területéről. A bolsevizmus előkészítése és története. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/34. őe. (12. doboz), 1.
[10] A novai járás főszolgabírájának 1921. január 18-i jelentése Zala megye alispánjának, MNL OL K 46 PTI 605 f. II/35. őe. I, 10.
[11] Lehoczky 1969, 48.
[12] Vígh 1979, 60.
[13] „A bírókat és a tisztviselőket nem háborgatták, régi ügyeket likvidáló bizottság meg nem fordult, forradalmi törvényszék nem működött, politikai megbízottak az igazságszolgáltatásba be nem avatkoztak. A házassági pereket a járásbíróság nem fogadta el, a fogházból a foglyok elbocsátása, szökés vagy erőszakos kiszabadítás elő nem fordult." A kunszentmiklósi királyi járásbíróság vezetőjének El I B/58/4. számon érkeztetett 1920. május 15-i jelentése a kecskeméti törvényszék elnökének. BFL VII. 1.a 1919/I.A./28. Vö. Romsics Ignác bevezetője, Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez 1976, 58 és 72. Romsics szerint a birtokos parasztság köréből kikerülő tanácstagok több mint fele a közép- és gazdagparaszti kategóriákba tartozott, és mint ilyen, időnként vagy állandó jelleggel bérmunkát is igénybe vett, tehát sem választó, sem választható nem lehetett volna. Ezt látszik bizonyítani a volt közigazgatási apparátus 1,4, illetve 2,16 százalékos részvétele is, amely számszerűleg szintén jelentéktelennek tűnik, más szempontból nézve azonban azt jelenti, hogy a 40, mintába került Duna–Tisza közi falu tanácsa közül 17-ben 1–4 jegyző vagy csendőr is helyet foglalt. A proletárdiktatúra felett való kedélyeskedést lásd Gálócsi Sándor detektív jelentése a kunszentmiklósi járás területén állomásozó katonatisztek politikai magatartásáról, 1919. május 24. Uo. 496.
[14] Halasi Andor hajdúböszörményi járásbíró radikális pártszervezetet alakított 1918 októberében, majd az egyesült szocialista-kommunista pártban munkástanácsi tag és a pénzügyi bizottság tagja lesz. A hajdúböszörményi kir. járásbíróság vezetőjének 1920. május 27-i jelentése a debreceni királyi törvényszék elnökének. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/4. 696. Hasonló jelentések az ország különböző részeiről bőven idézhetők.
[15] Romsics 1975a, 223.
[16] A proletárok első választása. *Testvériség*, 1919. április 11., 3.
[17] Móricz Zsigmond jegyzetlapjai a Tanácsköztársaság idejéből. „Mindenki újakra készül..." 1959–1967, IV, 817.
[18] Budapest Központi és Kerületi Munkás- és Katonatanácsok és Intézőbizottságok Névjegyzéke. BFL VII. 5c. 6302-1920, [170. kisdoboz] XII. dosszié, 1053–1060.
[19] Asztalos 1972, 248.
[20] Landler Jenő felszólalása a BFKMK 1919. április 15-i alapító ülésén. MMTVD 1959–1960, 219.
[21] Uo.
[22] Sas Andor: Minden tanítóhoz! *Néptanítók Lapja*, 1919. április 17., 3.
[23] Egyedül a Zala megyei Letenyéről jelentették, hogy Szukfil Teófil járásbírót letartóztatta a nagykanizsai direktórium, mivel azzal fenyegette meg a szocialistákat, hogy ha mozgolódnak, lezáratja őket. Belföldi sajtójelentések, Nagykanizsa 1919. március 25. MNL OL K 807 PTI 601 f. 3. cs. 3. őe., 16.
[24] Tormay 2015, 258. Herczeg 1993, 82. Bethlen meneküléséhez lásd Romsics 1985, 573.

[25] Belföldi sajtójelentések, Esztergom 1919. március 25. MNL OL K 807 PTI 601. f. 3. cs. 3. őe., 22.
[26] Hajdu 1959a, 168.
[27] Belföldi sajtójelentések, Nagyvárad, 1919. március 25. MNL OL K 807 PTI 601. f. 3. cs. 3. őe., 9.
[28] MMTVD 1959–1960, 45.
[29] Pogány József osztályhadsereg mellett kardoskodó álláspontja Kun Béla támogatása miatt győzedelmeskedett. Szántó Béla szerint a döntés Kun felfogásán alapult. Ez utóbbi védelmi hadsereget akart csupán, egy olyan fegyveres erőt, amely addig tartja magát, ameddig meg nem érkezik az orosz Vörös Hadsereg. Kun a baloldali kommunisták álláspontját osztotta: a világforradalom döntő színtere Közép-Európa és Németország lesz, és nem Oroszországban van a súlypontja. Azt várta, hogy az orosz Vörös Hadsereg megteremti a közös határt a magyar forradalommal, megszabadít minket a cseh, román, jugoszláv imperialisták nyomásától, és és a szuronyok hegyén viszi előre a forradalmat Nyugat felé, Németországba. Szántó szerint ezért – az önkéntesség miatt – lett kudarc a toborzás, mivel a munkások nem akartak bevonulni, ha úgyis jön a Vörös Hadsereg. Így hiába mozgósította Pogány az összes színházat és kabarét – minden balerina, operett- és kabarédíva a Vörös Hadseregbe toborzott, táncolt és és énekelt –, mégsem akart ebből Vörös Hadsereg lenni. Szántó Béla: Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére. PIL 731. f. 24. őe. VII, 29–33. A toborzásról legfrissebben: Révész Tamás 2019, 177–190.
[30] Haubrich József vallomása a népbiztosperben. 1920. július 6. BFL VII. 5c. 1920–6274, 1568. Vö: Gajdó 2019.
[31] Hajdu 1969, 62.
[32] MMTVD 1959–1960, 46–47.
[33] Fogarassy 1972, 247; illetve Szárazajtai Incze 1938, 61.
[34] Révész Tamás 2019, 190.
[35] Szekeres Lukács Sándor 2009, 87–109.
[36] Ravasz 1941, 224. (A cikk végén ez áll: Kivonat egy levélből. Ezt a levelet Teleki Pál grófhoz írtam, betegágyból, 1940. szeptember 8.)
[37] Belföldi sajtójelentések, Komárom, 1919. március 25. MNL OL K 807 PTI 601. f. 3. cs. 3. őe., 9. illetve uo. március 28., 87.
[38] A budapesti büntető kir. törvényszék 1920. december 23-i KGY6302. számú ítélete lázadás és egyéb büntettek miatt Kunfi Aladár, Czóbel Ernő, Schiff Rezső, Biermann István Ignác, Bogár Ignác és Brunner József vádlottak ellen, BFL VII. 5.c 1920-6302, 677.
[39] Braun 1919, 232.
[40] Kmetty indoklásként azt adta elő, hogy ő, aki a Károlyi-féle „népkormányt" nem támogatta, azért foglal állást a tanácskormány mellett, mert az – szerinte – az ország területi integritásának alapján áll. Szolgálataira azonban a proletárdiktatúra nem tartott igényt, sőt áprilisban túszként hurcolták el. Halász 1959, 59.
[41] Drámának való idő! Bródy Sándor nyilatkozik a Színházi Életnek. *Színházi Élet*, 1919/14., 1.
[42] Hunyady Sándor 1934.
[43] Füst 1999, 429.
[44] Horváth J. 2019, 874.
[45] Jászi 2001, 26.
[46] Kunffy 2006, 183.
[47] Litván 2003, 166.

[48] A lemondott kabinet tagjai Károlyinál és Garbainál. *Magyarország*, 1919. március 25., 9.
[49] A Károlyi Mihály nagybátyja, Károlyi Sándor alapította országos fogyasztási szövetkezet, a Hangya minden megpróbáltatás ellenére a kommunizmus 4 hónapja alatt 57 szövetkezetet rendezett be. Lásd Balogh Elemér 1938, 157.
[50] „Nógrádban minden földbirtokos és haszonbérlő igyekezett a gazdaság tényleges vezetését magánál tartani és ez a kezelési megbízatás kieszközlése révén többnyire sikerült is." Lásd A proletárdiktatúra Nógrád megyei és balassagyarmati helyi történetének vázlata. Összeállította és kiadta a balassagyarmati ügyvédi kamara, Balassagyarmat, 1922. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/4. őe., 567. Heves tekintetében lásd Szemere 1963, 244.
[51] A pártgyűlés megalkotta az új pártprogramot. *Népszava*, 1919. június 14., 2–3.
[52] A mérnökbiztosok és műszaki segédbiztosok további alkalmaztatásában kiadott Földmívelésügyi Népbiztossági 1321/1919 sz. 1919. április 1-i körlevél. Közli: Szemere 1963, 195.
[53] Jegyzőkönyv, amely felvétetett Adonyban, 1919. március 28-án a katona, munkás és földmíves szegények tanácsa üléséből, Takács Gyula, a budapesti I. ker. munkások és katonák forradalmi tanácsának kiküldöttje közreműködésével az adonyi szovjet tanács megalakítása és egyéb fontos ügyek fölötti határozathozatal tárgyában. MNL FML XVI-3-1111-1919.
[54] Szemere 1959, 35.
[55] Jászi [1920] 1989, 133.
[56] Herman 2017, 54.
[57] Haubrich József 1920. július 6-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5c. 1920-6274, 1575.
[58] A Rákosi-per 1950, 313.
[59] Szőcs 1969, 284.
[60] Környei 1973a, 26.
[61] Tóth István 1960, 9.
[62] Csaba 1963, 271.
[63] Nagy Szabolcs 2013, 14–15.
[64] Druga József kir. járásbíró jelentése a szolnoki törvényszék elnökének 1920. július 10-én. BFL VII. 1.a 1919/I.A./28 1920 El. I. D. 32.
[65] A balatonfüredi királyi járásbíróság vezetőjének 1920. június 23-i összefoglaló jelentése a balatonfüredi járás főszolgabírájának a proletárdiktatúra igazságügyére vonatkozó anyaggyűjtés, a diktatúra előkészítésével kapcsolatos események, valamint a rémuralom eseményeinek, illetőleg bűnöseinek utólagos felelősségére vonatkozólag a járás területén szerzett tapasztalatairól. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/ 35 I, 2.
[66] Rabinovits [1929] 1984, 187.
[67] Gábor 1959/3, 85.
[68] Molnár Jenő 1919, 49.
[69] Az egyetlen halálos áldozat egy szolgálatban lévő rendőr volt, akit egy fosztogató lőtt le. Lásd Dietz Károly 1920. augusztus 27-i tanúvallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, LXIV. dosszié, 4009. Vö. Molnár Jenő 1919, 49. Molnár hozzáfűzi, hogy az utca népe szerint a proletárdiktatúra afféle farsangi komédia volt, „Károlyi Mihály rendezte, azt hiszi szegény feje, hogy borsot törhet az antant orra alá". Uo., 51. Lásd még Fonyó Sári: 1919. március 21. *Párisi Munkás*, 1928. április 1., 3. Újraközli: Tanúságtevők 1978, 377.
[70] Szabolcs 1963, 605.
[71] Rákosi 2002, 360–361.

[72] Esterházy Miklós 1921, 83; illetve A szombathelyi királyi ügyészség főügyészhelyettesének 1920 El. 1/B 65. számú, 1920. szeptember 1-i jelentése. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4 m, 1650.

[73] „A népbiztosok tanácsa a miniszterelnökségi tanácsterem asztalánál nem volt tiszteletet ébresztő látvány. A kormány felének lógott a lába az asztal alatt. Olyan apró emberkék voltak, hogy nem ért a lábuk a földig, ha a széken ültek. Ha egy ember kis növésű abban nincs semmi nevetséges. Kis növésű emberek is lehetnek szellemi és erkölcsi óriások. De ha egy kormány tagjai olyan kisnövésű emberek, hogy a lábuk nem ér a földig, ha az asztal körül elhelyezkednek törvényeket hozni és történelmet csinálni, hát az nevetségesen hat még a legjobb indulatú szemlélőre is. A diktatúra időszaka valósággal belehajszolt a humorizálásba." Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 436. Óriások kora. *Kecskeméti Ujság*, 1919. március 25., 1.

[74] Beiczer 1992, 76.

[75] Összesítő jelentés a magyarországi bolsevizmus történetéhez alapul szolgáló kecskeméti vonatkozású anyagokhoz. Összeállította: Tormássy István m. kir. rendőr főtanácsos. MNL OL K 46 PTI 605.f. II/29. őe. (12. doboz), 19.

[76] A népbiztos a városházán. *Testvériség*, 1919. március 25., 3.

[77] László 1924, 35–36.

[78] A közjegyzői kar felajánlja szolgálatait: Debrecen, 1919. március 25. MNL HBML XVI-1-A-1-207 A Debreceni Munkás- és Katonatanács iratai. Közli: Proletárdiktatúra alulnézetben 2019, 48–49.

[79] Kormos 1983, 272.

[80] Tóth Ágnes 2019, 84–85.

[81] Lengyel József 1966b, 93.

[82] Garami 1922, 124.

[83] Göndör Ferenc: Diktatúra Pesten. *Az Ember*, 1919. április 1., 1.

[84] A Sajtódirektórium első, március 25-ei ülésén döntöttek arról, hogy az *Alkotmány*, a *Köztársasági Ujság* (ez a *Kis Ujság*ba olvadt bele), a *Független Magyarország*, a *Magyar Esti Lap*, az *Uj Szó*, az *Allgemeine Jüdische Zeitung*, a *Budapester Tagblatt*, a *Deutsches Tagblatt*, a *Neu Post* és a *8 órai Ujság*; a március 27-ei ülésen pedig arról, hogy az *Uj Nemzedék*, a *Magyar Kultúra*, a *Magyar Irredenta*, *A Harc*, *A Hét*, *A Cél*, a *Rendkívüli Ujság*, a *Pest*, a *Proletár*, a *Mégérités*, az *Itélet*, a *Társaság*, a *Bűnkrónika*, a *Korbács*, a *Pesti Szemétdomb*, *Az Idő*, a *Pesti Közélet*, a *Pesti Tükör*, az *Ország Világ*, a *Fidibusz*, a *Kis Élclap* és *A Faun* rövid úton megszűnjenek. Ez utóbbi alkalomból született arról döntés Vágó Béla népbiztos részéről, hogy a Sajtódirektóriumnak intézkedési joga van a vicclapok dolgában, és hogy a cenzúrát ideiglenesen Gábor Andor, Kósa Miklós és Erdélyi Jenő látja el. A Sajtódirektórium jegyzőkönyvei. MNL OL K 807 PTI 601 f. 3. cs. 1. őe, 1–15. Másnap a *Déli Hírlap*ból *Vörös Katona* lett (uo., március 28-i jegyzőkönyv, 16.). Néhány nappal később, az április 1-jei ülésen érkezett meg Vágó Béla népbiztos engedélye, hogy a budapesti anarchisták *Társadalmi Forradalom* című lapja megjelenhet. Természetesen ennek cikkeire is vonatkozott az előzetes cenzúra (uo., 39.). A sajtódirektórium április 5-ei ülésén Pók Ödön beszámolt arról, hogy *Az Estet* az egész kormány hírszolgálati szervévé kell fejleszteni, a *Pesti Napló* a Szociális Termelés Népbiztosságának, a *Világ* a Közoktatásügyi Népbiztosságnak, a *Friss Ujság* és a *Kis Ujság* pedig a Földmívelésügyi Népbiztosság hivatalos lapjaivá fejlesztendő. Ami úgy értelmezendő, hogy e lapok a rendes, normális hírszolgálat lebonyolítása mellett részletesen ismertessék és magyarázzák a megfelelő népbiztosságok rendelkezéseit (uo., 50.). A direktórium a *Tolnai Világlap-*

ját, az *Érdekes Ujság*ot, a *Képes Ujság*ot és minden, propaganda céljára felhasználandó hetilapot, képeslapot és szépirodalmi lapot Szabados Sándor népbiztoshelyettes alá utalt (uo., 52.). A *Népuralom* című lapot április 14-én szüntették meg (uo., 62.). A polgári lapok beszüntetése *Az Ember* című lap Kéri Pál által írt cikke után merült fel, amelyben megtámadta Lukács Györgyöt és a *Ma* körét. 1919. április 15-én Vágó úgy vélte, nincs szükség polgári lapokra, Göndör pedig milliós befektetéseket látott szükségesnek (uo., 67.).

[85] Szeifert Rezső felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. április 22-i ülésén. BFL XVI. 21, 25–26.

[86] Kugler Mihály levele Szabados Sándorhoz, 1919. március 30. PIL 608 f. 1. állag 14. őe., 7.

[87] Penyaskó 2019.

[88] Pritz 1983, 147–163.

[89] Kertay Sándor ügyvéd kérelme Surgóth Béla királyi ítélőtáblai tanácselnökhöz, 1920. október 20. Fáber–Apáti-per. BFL VII. 5.c 7064-1919, [IV. Főtárgyalási iratok], 327.

[90] Stites 1985, 15.

[91] Szamuely Tibor felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 6-i ülésén. Közli A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 187.

[92] A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete 1960, 182.

[93] Noé Ferenc 1920. január 29-i tanúvallomása a Weisz Károly és társai ellen folyó bűnügyben a budapesti államügyészségen. BFL VII. 5c. 6302-1920, [169. kisdoboz] IV. dosszié, 366.

[94] Lásd Szabolcs 1965, 161.

[95] Uo., 20–21.

[96] Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F 473. II, 23.

[97] Prohászka 1997, 224.

[98] Uo.

[99] Magyary 1921, 509.

[100] „Magyary el volt ragadtatva, [...] meggyőződött róla, hogy az összes kapitalista ország legérzékenyebb kérdését, az ellenőrzést – nemcsak a pénzügyit és a jogit – lényegében csak a proletárállamban lehet megoldani, amelyik nem hogy nem fél az ellenőrzéstől, de elképzelhetetlen anélkül." Babus 2014, 114.

[101] Kóbor Tamás: Pesti kis tükör. *Az Ujság*, 1919. március 23., 6.

7. „*Mimikri élet*"

[1] Kóbor 1919, 10.

[2] Sipos Péter 1984, 43.

[3] Jászai Samu: A szakszervezetek hivatása a kommunista társadalomban. *Népszava*, 1919. március 28., 2.

[4] Kende 1974, 79.

[5] Uo., 70.

[6] Schmidt 1959, 272.

[7] Rákosi Mátyás *Vörös Ujság*ban megjelent, 1919. április 13-i cikkét közli MMTVD 1959–1960, 201–202. Vö. Révai József: Tiszta proletárpolitikát! *Vörös Ujság*, 1919. április 4., 2.

[8] Ry [Szomori Emil]: Apró feljegyzések a proletárdiktatúra első éjszakájáról. *Az Ujság*, 1919. március 23., 8.

[9] A telefonállomások 70 százalékát kikapcsolták a forgalomból. Lásd Kovalóczy 1920, 108.

[10] Budapest forradalmi éjszakája. *Világ*, 1919. március 22., 5.

[11] A garadnai körjegyző 247/1920. számú, 1921. január 30-án kelt jelentése. MNL OL K 46 PTI 605 f. 8. doboz, II/12 őe., 44–45.
[12] Szabó László 1919, 33.
[13] Az Andrássy úti omnibuszforgalom beszüntetése és új járatok létesítése, 1919. április 1. A *Budapesti Népbiztosság Hivatalos Közlönye*, 1919. április 11., 407. Vö. BFL VII. 5.c 1920-6302 XI [170. kisdoboz], 1021, amely szerint a Gyömrői út annyira rossz állapotban volt, hogy egy hónappal később az üzemvezetőség a járat felfüggesztésére tett javaslatot, mivel attól tartottak, hogy a szolgálatra beosztott lovak sorra ki fognak dőlni.
[14] Molnár Jenő 1919, 54–55.
[15] Bódy 2019, 172–173. Álláspontját vitatja Sipos András 2019, 862.
[16] Lengyel Gyula: Szovjetfőzelék – horthyfőzelék. *Proletár*, 1921. augusztus 18., 9.
[17] Schmidt 1919, 276.
[18] Összesítő jelentés a magyarországi bolsevizmus történetéhez alapul szolgáló kecskeméti vonatkozású anyagokhoz. Összeállította: Tormássy István m. kir. rendőr főtanácsos. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/29. őe. (12. doboz), 97.
[19] „...nincs itt olyan nagy baj, hogy azt kiabáljuk: éheznek az emberek. Ez nem igaz. Moszkvában és Petrográdban jobban éheznek." Horti Emil felszólalása a BFKMK 80-as Intéző Bizottságának 1919. május 29-i ülésén. BFL XVI. 2.7 doboz, 162.
[20] Gyurics felszólalása a III. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 14-i ülésén. BFL XVI/3, 59.
[21] Bölöni György: Az éhségpánik. *Az Ember*, 1919. június 26. Újraközli „Mindenki újakra készül..." 1959–1967, IV, 537; illetve Bölöni 1982, 111–115.
[22] A bécsi munkásság csak hatodrész annyi kenyérlisztet kap, mint a budapesti. *Vörös Ujság*, 1919. július 19., 3.
[23] „Amíg afelett vitázunk elvtársak, hogyan oldjuk meg az élelmezés kérdését, vígan rohad a főzelék, és ennek nemcsak az az oka, hogy 9 nap alatt érkeznek be a vagonok, hanem az is, hogy illetékességi vitákat rendezünk afelett, hogy hová irányítsák a küldeményeket." Kiss Lajos felszólalása a BFKMK 80-as Intéző Bizottságának 1919. május 29-i ülésén. BFL XVI. 2.7 doboz, 162. Vö. Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F 473. II, 86.
[24] Kóbor 1919, 104.
[25] Rédei 1959, 300.
[26] Uo., 301.
[27] Gruber Mór felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. április 22-i ülésén. BFL XVI. 15.
[28] Matlekovits 1921, 377.
[29] Pető Lajos felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. április 22-i ülésén. BFL XVI. 17.
[30] Garbai elvtárs Szatmáron, A forradalmi kormányzótanács elnöke az új rendről. *Pesti Napló*, 1919. április 1., 2–3.
[31] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom. PIL 965 f. 1. őe, II, 472.
[32] Révai József: Tiszta proletárpolitikát. *Vörös Ujság*, 1919. április 4., 2.
[33] Új májusi ünnepre. *Népszava*, 1919. április 11., 8.
[34] A magyarországi bolsevik mozgalom történetére vonatkozó adatok Letenye és vidékéről. Tóth János esperes, plébános feljegyzése, Letenye, 1920. július 21. MNL OL K 46 PTI 60. f. II/35. I, 61.

[35] Dévény Gyula 1919. december 29-i tanúvallomása a Weisz Károly és társai ellen folyó bűnügyben a budapesti államügyészségen. BFL VII. 5.c 6302-1920, [169. kisdoboz] III. dosszié, 287.
[36] Kelemen 1923, 27. Udvardi magatartásáról: Udvardy János kihallgatása. A volt szegedi diktátor vallomása. *Szegedi Friss Ujság*, 1919. november 16., 1–2.
[37] Bódy 2019.
[38] Biermann István 150-170-re tette a beszerzési csoportok számát, tagságukat pedig 250 000-re. Biermann István felszólalása az 500-as tanács 1919. július 10-i ülésén. BFL VII. 5.c 1920-6302 XII. [170. kisdoboz], 1109–1110.
[39] Szabados Sándor 1920. július 21-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XL, 2524.
[40] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 540.
[41] Uo., 541.
[42] Rédei 1959, 304.
[43] A Kecskeméti Tanács Intézőbizottságának jelentése a július 20-i tanácsüléshez. Közli: MMTVD 1959–1960, 493–494.
[44] Hajdu János felszólalása a VIII. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 17-i ülésén. BFL XVI. 28, 41.
[45] Mészáros 1962, 41–46. Vö. Gáborné 1966, 338.
[46] Sipos Aladár 1959, 482.
[47] Göncz 2000, 36–38.
[48] A bécsi és budapesti olasz antantmisszió érintett résztvevőinek – az ellenük lefolytatott fegyelmi vizsgálat során tett – utólagos magyarázkodásaiból nehéz rekonstruálni, végül milyen rakományok lépték át a magyar–osztrák határt, de legvalószínűbbnek azt tarthatjuk, hogy sem jelentős élelmiszer, sem textilnemű és főképp fegyver nem érkezett Olaszországból. A kérdésnek sok évtizedes irodalma van, de éppen az újabb keletű publikációk nem adnak egyértelmű információt arra nézve, hogy érkezett-e áru Olaszországból, vagy sem. Lásd Réti 1975b, 543–545; illetve bővebben Réti 1975a, 3–4 és 645–668. A kérdést érintik, de érdemi állásfoglalást a kereskedelmi kapcsolatok megvalósulásának mértékéről és tényleges volumenéről nem adnak: Hamerli 2014; 145–147; Trianon és az olasz diplomácia 2018, 80–94. Leginkább Szabó Mária igyekezett az olasz forrásokból konkrét következtetéseket levonni: a tényleges szállításokról és kifizetésekről csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre. Az bizonyos, hogy a kifizetések, illetve letétbe helyezések bőröndökbe, kötegekbe csomagolt bankjegyek, részvények és arany formájában már május második felében, az áruszállítások pedig június elején megkezdődtek. Ez utóbbiak, éppúgy, mint a kifizetések, egyelőre követhetetlenek. Nem tudjuk pontosan, ki mennyi pénzt, aranyat, értékpapírt vitt ki az országból, és azt milyen célra fordították, sem azt, mikor, mennyi és milyen áru jutott be az antant gazdasági blokádja ellenére az országba. Szabó Mária 2007, 113–119. A kérdésben Gábor Sándorné több mint fél évszázados tanulmánya fogalmaz leginkább egyértelműen, és főként egyértelmű magyar forrásokkal erősíti meg, hogy tényleges olasz áruszállításra minden valószínűség szerint nem került sor: Gáborné 1966, 344–47.
[49] A Szövetséges Központi Intéző Bizottság jegyzőkönyvei, az 1919. június 30-i ülés jegyzőkönyve. MNL OL K 806 PTI 600 f. 2/3 őe.
[50] Weltner 1929, 250. Vö. Göndör 1922, 141.
[51] Tóth Károly felszólalása a III. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 14-i ülésén. BFL 23, 50.

[52] Donáth 2020, 144.
[53] Lásd Donáth 2012, 144–250.
[54] Szőrfy 1969, 319.
[55] Szabolcsi Miklós 1963, 164.
[56] A nagytribünön. *Az Ujság*, 1919. április 17., 4; illetve A lóversenytéri szocializált konyhakertészet. *Világosság*, 1920. június 15., 55.
[57] „Én tudom azt, hogy azok a kertészetek, amelyeket itt a főváros környékén létesítettünk, hallatlan összegekbe kerültek, és így tudom azt, hogy azt a rendszert, hogy mi mindig olcsóbban adjuk oda az árut, mint amennyiért terméltük, nem lehet fenntartani. Olyan sok papír nincs a világon, amivel ezt ki lehetne egyenlíteni. Ebből éhínség lesz, elvtársaim." Erdélyi Mór közellátásügyi népbiztos felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919. június 20-án. TOGYN 183.
[58] Varga Jenő felszólalása a BFKMK 1919. május 27-i ülésén. BFKMK jegyzőkönyvei. BFL XVI. 1. g 1. doboz, (104) 65.
[59] *Vörös Ujság*, 1919. július 11., 2.
[60] Tövisházy Ferjentsik Ottó: Visszapillantás az életemre. Kézirat HL TGY 3218, 11–13.
[61] A BFKMK Tehermentesítő Bizottságának iratai. BFL VII. 5.c 6302-1920, [170. kisdoboz] XV. dosszié, 1359–1396, különösen 1365–1379.
[62] Egyes nyilatkozatok szerint a főváros lakossága a kétmilliós határt is átlépte (ez biztosan nem volt így, inkább a fele a valós). Lásd Varga Jenő felszólalása a BFKMK 1919. május 27-i ülésén. BFKMK jegyzőkönyvei. BFL XVI. 1. g 1. doboz, (104) 65. Vö. Csergő 1919, 14, aki másfél milliós fővárosi népességről beszél. A későbbi statisztikai becslések az egymilliós népességet valószínűsítik, ugyanakkor kétségtelen, hogy 1918. október és 1919. december között nagymértékű és kétirányú mobilitás zajlott a fővárosban, amelynek pontos mértékét nem ismerjük, és arányait is csak megbecsülni lehet.
[63] Lakók és lakások. In: *Budapest számokban.* A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete, 1919. július 4., 10. Az itt szereplő adatokat veszi át Preisich 1988, 312. Ezzel szemben Faragó Tamás 1995, 378–379 ennek csak negyedét, 48 625 fős népességnövekedést ismer el, bár tesz egy utalást arra, hogy az 1920-ban 928 900 lakosú főváros lélekszáma a háború alatt átmenetileg elérte az 1 millió főt is (uo., 377).
[64] Lakók és lakások. In: *Budapest számokban.* A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete, 1919. július 4., 9.
[65] Oláh 2010, 146–162.
[66] Mihályi 1977, 50.
[67] Nagy Ágnes 2014, 71.
[68] Beváltak-e a népbírák? Dr. Halla Aurél nyilatkozata. *Jogtudományi Közlöny*, 1919. január 12., 12.
[69] Gyáni 1990, 366.
[70] Kallós János: A pesti lakásborzalmak. *Az Ujság*, 1919. január 2., 6.
[71] Konkoly 1918.
[72] Kallós János: A pesti lakásborzalmak. *Az Ujság*, 1919. január 2., 6.
[73] Sebestyén Ernő: A lakáshoz való jog a proletárállamban. *Proletárjog*, 1919. július 19., 87. Vö. Kerékgyártó 2014, 18–21.
[74] Gyáni 1990, 361 és 372.
[75] A háztartások szocializációja. *Proletárjog*, 1919. április 19., 30. A pesti utcán júniusban már olyan hírek terjedtek, hogy a kormány kivonta a forgalomból *Az ember tragédiáját*.

A Tanácsköztársaság és az azt követő hónapok alatt született hírek, rémhírek gyűjteménye. Révész Mihály hagyatéka. PIL 721 f. 1/278 őe., 16.
[76] Keller 2018, 15.
[77] A Forradalmi Kormányzótanács X. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. március 27., 1.
[78] Bokányi Dezső és Vágó Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 6-i ülésén. Közli A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 185 és 187.
[79] A lakásügy rendezése. *Vörös Ujság*, 1919. április 1., 1.
[80] Rekvirál a Lakástanács. *Az Est*, 1919. március 29., 6.
[81] A lakásügy rendezése. *Vörös Ujság*, 1919. április 1., 1.
[82] Petrák 1969, 64–72.
[83] Lakók és lakások. In: *Budapest számokban.* A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete, 1919. július 4., 11. Vö. Oláh 2010, 153, aki Kiss Györgyre hivatkozva mintegy 90 000-es létszámot valószínűsít a fővárosban.
[84] Lakók és lakások. In: *Budapest számokban.* A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete, 1919. július 4., 11.
[85] A Kecskeméti Tanács Intézőbizottságának jelentése a július 20-i tanácsüléshez. Közli: MMTVD 1959–1960, 497–498.
[86] Varga Jenő felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 6-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 188.
[87] A lakásügy új rendje. *Népszava*, 1919. április 16., 8. Vö. Benhardt István felszólalása a BKFMF 1919. április 15-i alapító ülésén. BFL XVI. 1. f. 1. doboz. Benhardt szerint „azok az elvtársak mentek új lakásokba, kiknek máris tisztességes, megfelelő lakásuk van, s nem a lakástalan proletárok".
[88] A III. kerületben például Dónya Miklós kerületi lakásmegbízott rögtön egy háromszobás lakást nézett ki magának, és be is rendezte a Főrendiházból zabrált drága és kényelmes bőrfotelokkal. Amikor kérdőre vonták, azzal védekezett, hogy ő egy másik családnak nézte ki a lakást, a bútorokat pedig meg akarta óvni a károsodástól. Lásd Czabán Samu elnök felszólalása a III. kerületi Munkás-és Katonatanács 1919. június 6. ülésén. BFL XVI. 23, 67.
[89] *Vas- és Fémmunkások Lapja*, 1919. február 7., 3.
[90] Weltner Jakab felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 130.
[91] Petrák 1969, 196.
[92] Csáky 1919, 165.
[93] A kapuzárás ideje. A Főváros Népbiztosságának 56.717/1919–XI. számú rendelete, 1919. évi április 15-én. *A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye* [Fővárosi Közlöny], 1919. április 18., 425.
[94] Szőllősy–Girardi–Vári 1921, 24.
[95] Boros Miksa indítványa a VIII. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 17-i ülésén. BFL XVI. 28, 48.
[96] A házbizalmiak és a házfelügyelők kötelességei. Somló Dezső országos lakásügyi biztos parancsa. *Pesti Hírlap*, 1919. május 10., 4.
[97] Össze kell írni a nem dolgozókat. A házbizalmiak teljesítsék kötelességüket. *Testvériség*, 1919. május 21., 2.
[98] Felhívás a házbizalmiakhoz! *A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye*, 1919. július 25., 572.

[99] Hallmaschek Egon felszólalása a IV. kerületi Munkás- és Katonatanács ülésén. BFL XVI. 24, 66.
[100] Sipos András 2019, 861.
[101] Preisich 1988.

8. „Jó érzés nem dolgozni"

[1] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 546.
[2] Sipos Aladár 1959.
[3] 1919-re nézve pontos ipari-demográfiai statisztikákkal nem rendelkezünk. Az 1920-as Budapest lakossága az összlakosság 20 százalékát sem érte el, míg az iparban foglalkoztatott keresőknek 1920-ban 37,5 százaléka élt ezen a területen. Budapest lakosságán belül a munkásság jelentős réteg volt, majdnem 40 százalékot tett ki, az ipari agglomerációban ennél is magasabb, 55-56 százalék volt az arányuk. Lásd Borsányi 1989, 88.
[4] A század első évtizedeiben 480 ezernél több 7-14 éves gyermek dolgozott, ezek 70 százaléka a mezőgazdaságban végzett fizikai munkát, 12 százaléka cselédeskedett, a többi pedig az iparban dolgozott. Karsai 1947, 62–98. Vö. Gyáni 1995, 555.
[5] Lackó 1958a, 699.
[6] Katus 2010, 252.
[7] Rézler 1938, 44.
[8] József Attila egy kéziratos töredéke 1934-ből Közli: Horváth Iván 1992, 307–308.
[9] Mesterházi 2016, 37.
[10] Révai József: Proletáregység. [*Vörös Ujság*, 1919. március 27., 5.] Révai 1981, 73. Vö. Proletárdiktatúra alulnézetben 2019, 95. Laky Dezső 1920-as évekre vonatkozó adatfelvétele alapján a budapesti iparosság 12 százalékának volt saját háza vagy házrésze. Lásd Laky 1929, 315.
[11] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 545.
[12] Rézler 1938, 118. Vö. Mezőfi 1895, 7. Mezőfi egyébként nemcsak füzete címét, hanem mondanivalóját is Marx vejétől, Paul Lafargue-tól vette át. Lásd Kuczi 2011, 288.
[13] „Ez a nép itt, úgy látom, a lehető legélénkebben törekszik nem ugyan a meggazdagodásra, hanem arra, hogy gondtalanul éljen." Johann Wolfgang Goethe: *Itáliai utazás*. Budapest, Tarandus, 2012, 158, illetve 253–259.
[14] Rézler 1943, 49. Vö. Szilágyi János 1964, 14.
[15] Az oroszországi hírek hatásáról lásd Pogány József: A tömegsztrájk és tanulságai. *Szocializmus*, 1918/3, 117.
[16] Buharin [1918] 1988, 42–43.
[17] Varga Lajos 2015, 18.
[18] Kassák 1983b, 115–116.
[19] Hevesi elképzeléseit már február közepén ki is nyomtatta *A termelés azonnali kommunizálásának műszaki lehetősége, gazdasági és jogi feltételei* címmel az *Internationale* 1919/3–4. számában.
[20] Buharin [1918] 1988, 42–43.
[21] Buharin 1918, 15.
[22] Bogdanov [1908, 1918, 1922] 1984, 47.
[23] Buharin–Preobrazsenszkij 1922. 42.
[24] Ácsné 1976, 98.

[25] Lengyel József 1966b, 25.
[26] Bródy 1959, 312.
[27] Sipos Péter 1983, 1289–1290.
[28] Hevesi Gyula: Munkarend és munkafegyelem a szocializált üzemekben. *Népszava*, 1919. április 23., 1–2.
[29] Uo., 2.
[30] „...mindenkinek kötelessége, hogy magát a proletariátus által meghatározott munkafegyelemnek föltétlenül alávesse, dolgozzék és teljesítse kötelességét. Ettől függ az, hogy az új termelési rend a proletariátus vezetése alatt meg tudja-e állani helyét. Ezzel bizonyíthatjuk a Nyugat forrongó tömegei előtt, hogy nemcsak a termelés, de a proletariátus is érett immár a kommunisztikus világrend megvalósítására, és ennek bizonyításával érleljük leggyorsabban a proletariátus világforradalmát." Uo.
[31] Buharin–Preobrazsenszkij 1922, 42–43.
[32] Magyary 1921, 508.
[33] Uo., 509; illetve Weltner Jakab felszólalása a Szövetséges Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülésén. PIL 709 f. 6. őe., 39.
[34] Kelen 1929.
[35] A termelési érték szerint 55,9 százaléka, munkáslétszám szerint 50 százaléka, a gépek teljesítménye szerint pedig 50,55 százaléka. Dömötör 1956, 140–141.
[36] A kőszén. *Népszava*, 1919. április 10., 2.
[37] A szén. In: *Budapest számokban*. A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete, 1919. augusztus 1., 21.
[38] Uo., 146.
[39] Palánk 1963, 289.
[40] Ránki 1964, 437. Vö. Március. Szociális forradalom után – A kisipar és a forradalom I. *Világosság*, 1920. július 5., 98.
[41] Lackó 1958b, 7.
[42] Dömötör 1956, 148. Garbai visszaemlékezése szerint a Csepeli Weiss Manfréd Műveknek a proletárdiktatúra idején is mintegy 15 000 munkása volt. Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 547.
[43] Ipari munkások. In: *Budapest számokban*. A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete, 1919. július 18., 19–20. A statisztika a nehéz testi munkát végzők számára kiadott lisztpótjegyek számát összesíti. Családtagokkal együtt ez a szám kb. 350-400 000 főt tesz ki. Vö. Ránki 1964, 439. oldalán közölt, 1920-as népszámlálási adatokra hagyatkozó táblázatát.
[44] Buharin *A kommunizmus ábécéjé*ben meg is írta, hogy ha a proletárság a hatalmat oly időben ragadná meg, melyben a termelés százezer kis, két-három munkással dolgozó műhelyben van szétforgácsolva, lehetetlen volna ezeket a műhelyeket szervezni, és a társadalmi munka alapjára helyezni. Buharin–Preobrazsenszkij 1922, 38.
[45] Bihar Jenő: Kisiparos szövetkezetek. *Testvériség*, 1919. május 16., 1.
[46] A Forradalmi Kormányzótanács LVI. számú rendelete a szociális termelés anyaggazdálkodásáról. Ennek ideológiai megalapozása: „Az elvtársak szokjanak hozzá ahhoz, hogy ne a szűk helyi szempontok szerint cselekedjenek, hanem igyekezzenek belekapcsolódni a proletariátus egészébe. A legnagyobb bajok származnának abból, ha a kapitalista termelő rend profitérdekből eredő anarchiáját nem az egységes termelő politika, hanem az országos érdekek mellőzésével, a helyi érdekek rendszertelen kielégítésével

egy területi anarchia váltaná föl!" Varga Jenő: A proletárállam anyaggazdálkodása. *Népszava*, 1919. április 13., 2–3.

[47] Földes Imre: Olyan géphez ne nyúlj, amelyikhez nem értesz. Seidner Plakátgyár, Budapest, 1919, 46/60 cm. Reprodukcióját lásd A magyar Tanácsköztársaság plakátjai 1959, 18.

[48] Kelen József az első napokban azon aggodalmaskodott, „hogy fogjuk a kisüzemeket agyonütni, és avval nyugtattuk meg magunkat, hogy majd csak sikerül ez a nagyüzemek konkurenciájával, megfelelő adópolitikával. Pár nap múlva már az ellenkező problémát vetette fel az élet: miképpen tarthatjuk a lelket a kisüzemekben, amíg ezek is megérnek a szocializálásra." Kelen 1929, 112–114. Újraközli: Tanúságtevők, 1978, 394.

[49] Fitzpatrick 1988, 600.

[50] Március. Szociális forradalom után – A kisipar és a forradalom I. *Világosság*, 1920. július 5., 100.

[51] Március. Szociális forradalom után – A kisipar és a forradalom II. *Világosság*, 1920. július 13., 117.

[52] „A budapesti kerületi munkásbiztosító pénztár betegforgalmának kimutatása 1919–1920 között óriási eltérést mutatott. Az 1917. év normális lefolyású volt. Az 1918. év második felének beteglétszám emelkedését a spanyoljárvány okozta, mely az 1918. január 1-i létszámról 3500-as létszámra emelkedett. A járvány megszűntével ezen év 9700-as létszámmal záródott. Az 1919. év első öt hónapja a 8–10 000-es számok között váltakozik. A diktatúra kikiáltása után a létszám lavina módon állandó emelkedésben van, mely maximumát augusztus második tíz napjában éri el 22 700-as beteglétszámmal. Innentől kezdve állandó süllyedésben van, amely létszámcsökkenés október harmadik tíz napjában, 9900-nál megáll. Az újabb spanyoljárvány újból emeli a létszámot, mely 1920. február 21-én 15 800-ra fut fel, de innen állandó süllyedést mutat, úgyhogy szeptember 2-ig 5100-ra süllyed, mely számmal elértük a normális 1917. évnek maximumát." A beteglétszám hullámzása 1917–20. években (keltezés és aláírás nélkül). MNL OL K 46 PTI 605. f., II/8, (7. doboz), 41.

[53] A Forradalmi Kormányzótanács XXI. rendelete a munkások betegségi és baleseti biztosításának kiépítéséről. *Tanácsköztársaság*, 1919. március 30., 2.

[54] Kozári 2012, 223.

[55] Petrák 1969, 100, illetve a 205–206. oldalon található jegyzetanyag.

[56] „Mindenki ott és annyiszor veszi fel a munkanélküli segélyt, ahányszor kedve tartja. Megbíztam egy barátomat, tegyen kísérletet ez irányban, és az illető két nap alatt több, mint 2000 koronát vett fel teljesen jogosulatlanul." A Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja Titkársága Központi Panaszirodájának levele a Népjóléti Népbiztosságra, továbbítva Haller Mór, a VII. kerületi pártszervezet titkárának jelentését, 1919. július 29. MNL OL K 46 PTI 605 f. 8. doboz, II/9. őe., 180.

[57] Győry 1920, 12 és 16.

[58] Uo., 25.

[59] A Szövetséges Központi Intéző Bizottság jegyzőkönyvei, az 1919. június 30-i ülés jegyzőkönyve. MNL OL K 806 PTI 600 f. 2/3 őe., 63.

[60] Weltner Jakab felszólalása a Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülésén. PIL 709 f. 6. őe., 38; illetve a jegyzőkönyv megtalálható A Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülése. MNL OL K 806 PTI 600 f. 2/2 őe., 88. jelzet alatt is.

[61] Scipiades Elemér vallomását idézi Petrák 1969, 214.

[62] Biermann István és Szamuely Tibor felszólalásai. A BFKMK 80-as Intéző Bizottságának jegyzőkönyve. BFL XVI. 1.g, 1. doboz, 1919. július 22., 71–74.

[63] Tuszkay Márton: Proletárok! A tisztaság eddig a gazdagok kiváltsága volt! Közoktatásügyi Népbiztosság Propaganda Csoportja, Budapest, Kellner és Mohrlüder Műintézet, 1919, 63/95. Reprodukcióját lásd A magyar Tanácsköztársaság plakátjai 1959, 18. A gyógyfürdők államosítása. A Forradalmi Kormányzótanács XVII. számú rendelete. Tanácsköztársasági Törvénytár I, 31.

[64] A magánfürdőszobák igénybevételéről lásd Népbiztosok rendeletei. *Fővárosi Közlöny*, 1919. március 28., 1–2.

[65] Petrák 1961, 134. Az I. kerületben megtörtént, hogy egy lakást egyszerre 5 családnak utaltak ki. Lásd az I. kerületi Munkástanács elnökének felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 6-i ülésén. BFL XVI. 21, 48. A II. kerületben olyan nagy volt az elkeseredés, hogy a nagyszámú mentesség láttán a munkástanács elnöke azt mondta: „Szinte azt kell hinni, hogy rekvirálni csak az utcaseprőknél lehet, vagy olyan munkáskategóriáknál, ahol már úgysem lehet semmit sem találni." Kaszab Sándor elnök felszólalása a II. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 6-i ülésén. BFL XVI. 22, 13.

[66] Utasítás a főváros összes kisdedóvodáinak. *Budapest Népbiztossága Hivatalos Közlönye*, 1919. április 4., 1.

[67] Barna Jenő kéri a 80-as bizottságot, hogy a Széchenyi fürdő öltözőjét egy emelettel megtoldják, mert az emberek nem tudnak kabin hiánya miatt fürdeni, nincs elég kabin, hogy vetkőzni tudjanak. A BFKMK 80-as Intéző Bizottságának jegyzőkönyve. BFL XVI. 1.g 1. doboz, 1919. július 5., 112. Vö. „Naiv gondolat, amelynek semmi realitása nincsen, arra építeni a főváros táplálását, hogy a burzsoá vagyonok romjait elszedjük tőlük." Varga Jenő felszólalása. A BFKMK 80-as Intéző Bizottságának jegyzőkönyve, 1919. június 5-i ülés. BFL XVI. 1.g, 1. doboz, 32–34.

[68] Korb István hozzászólása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 6-i ülésén. BFL XVI. 21.

[69] Magyarország területén 1918-ig 49 városi vízmű épült, ebből 15 esett a megmaradt Magyarország területére. A lakosság alig 15 százaléka részesült közműves vízellátásban. Lásd A magyar műszaki értelmiség 1960, 42.

[70] Varga Jenő felszólalása a BFKMK 80-as Intéző Bizottságának 1919. június 5-i ülésén. BFL XVI. 1.g 1. doboz, 36–40 [221]. A vízcsapok azért is folytak, mert a műszaki személyzetet is a frontra vezényelték. Lásd Feldmann Bernát felszólalása és Kolozsy Sándor elnök válasza a VIII. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 17-i ülésén. BFL XVI. 28, II. kötet, 8–9.

[71] Varga Jenő felszólalása a BFKMK 80-as Intéző Bizottságának 1919. május 27-i ülésén. BFL XVI. 1.g 1. doboz, 22; illetve Varga Jenő felszólalása a BFKMK 80-as Intéző Bizottságának 1919. június 5-i ülésén. BFL XVI. 1.g 1. doboz, 36–40 [221].

[72] Varga Jenő felszólalása. A BFKMK 80-as Intéző Bizottságának 1919. június 5-i jegyzőkönyve. BFL XVI. 1.g 1. doboz, 36–40 [221]. Ugyanakkor a munkásokat arra szólították fel egy plakát, hogy „Étkezés előtt és után és a munka befejeztével csapról folyó vízben mosakodj!" OSZKKNy PKG.1919/TK/79.

[73] Források 1969, 307.

[74] Lévai Oszkár felszólalása a VIII. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 17-i ülésén. BFL XVI. 28, 36.

[75] Szikra Gyula 1920. augusztus 30-i tanúvallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 62. doboz, XLVI. dosszié, 4088.

[22] A szegedi királyi törvényszék B. 3614/112 ikt. számú ítélete a Cságrán Ferenc és társai elleni büntetőperben, 1920. június 1. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4n., 1748–1802.
[23] Réti László 1963, 63.
[24] A. J.: A diktatúra gyermekvédelme. Hozzászólás. *Világosság*, 1920. december 15., 47.
[25] Belföldi sajtójelentések. Miskolc, 1919. március 25. MNL OL K 807 PTI 601 f. 3. cs. 3. őe., 8.
[26] Hajdu 1959a, 161.
[27] Huszár József: Aszód és az aszódi járás direktóriuma. *Világosság*, 1920. június 8., 33.
[28] Németh 1921, 319–320.
[29] Jászi [1920] 1989, 128–129.
[30] Révai József: Az európai átalakulások kritikája [*Internationale*, 1919. január 1., 21–32.] In: Révai 1981, 58.
[31] Hamburger Jenő felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 17-i ülésén. TOGYN I, 1919, 49.
[32] Jócsák Kálmán: Egy élet a harcok tüzében. PIL 867 f. j-109 [1937. november 1.], 332. Horthy egykori gazdatisztje, Őzse Miklós szerint a kormányzó úr a lábon álló árpát nehezen tudta megkülönböztetni a búzától. Lásd Pál 1990, 13.
[33] Szekfű 1924, 25.
[34] Lengyel Gyula [1919] 1969, 350.
[35] Kodolányi 1979, 455–457.
[36] Ilyen volt például az árpolitika faluellenessége is. A Népgazdasági Tanács társelnöke, Lengyel Gyula nyár elején azért javasolta, hogy emeljék fel jelentősen az iparcikkek árát, mert így a kevés, de drága iparcikkért a falu kénytelen lesz többet cserébe adni az olcsóbb mezőgazdasági termékekből. Ugyanakkor a városi munkásosztályt az iparcikkvásárlásnál élvezett árengedmények útján kell mentesíteni az áremelések terhe alól. Rédei 1959, 304.
[37] Hajdu–L. Nagy 1985.
[38] Hajdu Tibor felszólalása. Vita „A magyarországi munkásmozgalom 1917–1919-ig" című tananyagról 1958, 181.
[39] Farkas Dezső 1965, 86–89.
[40] Az idézethez lásd Krisch 2013, 65. A közegészségügyi statisztikára lásd Népjóléti Minisztérium. Egy Közegészségügyi Minisztérium tervezete. A szegedi ellenforradalmi kormány iratai. MNL OL K 32 60-1919. A tervezet megállapításai szerint a korai halandóság tekintetében Oroszország és Románia előzte csak meg Magyarországot.
[41] Szterényi 1917, 10.
[42] Szerdahelyi 1918, 536.
[43] Fischer-Colbrie 1917, 46.
[44] „Teológus-életünk [1906–1910] teljesen tanulmányi vonalon folyt. Az előadásokon megjelentünk, néha blicceltünk, a kolloquimok előtt tanultunk: mikor ezeket le tudtuk, éltük szabados életünket. Jó volt, ha valaki nem merült bele az ivásba, kártyába, cselédekkel való paráználkodásba s megmaradt, mint én, a zsebünk által korlátozott, alkalmi italozás, nótázás és kölcsönös tréfacsinálás mellett. [...] Olvasmányaink felett vitázgattunk: de leginkább az evés, ivás, szórakozás kérdései foglalkoztattak. [...] Ünnepről, legációból visszatérve, elmondtuk egymásnak élményeinket, kalandjainkat, itt persze tág tér nyílt a Háry Jánoskodásra. Legációban sok lelkészt és lelkészi családot ismertünk meg. Kevésre emlékszem, aki valami lelki, vagy szellemi segítséget, buzdítást adott volna. Ellenben volt, aki vagy maga rúgott be a legátus tiszteletére, vagy a legátust itatta le." Enyedi Andor: Az egyház, ahogy én látom. Kézirat. Idézi: Molnár Sándor Károly 2011.

[45] Molnár Sándor Károly 2011, 11–38.
[46] Tengely 2011, 87–88.
[47] Sarlós 1961, 179–181.
[48] Uo.
[49] Vántus Károly szerint a meg nem szállt Magyarország mezőgazdasági termelőinek 20 százaléka foglalkozott szőlőművelléssel. A Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülése. PIL 709 f. 6. őe., 124–125.
[50] Szemere 1963, 182–183.
[51] Krisch 2013, 61.
[52] Szemere 1963, 183.
[53] Malomhegyi Dezső, a Salgótarjáni Járási Intézőbizottság elnökének felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén, 1919. június 20. TOGYN I, 154–155.
[54] Rákosi 2002, 432.
[55] Sarlós 1961, 181.
[56] Vántus Károly felszólalása a Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülésén. PIL 709 f. 6. őe., 131.
[57] Sarlós 1961, 182.
[58] A Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülésének jegyzőkönyve. PIL 709 f. 6. őe., 109–110.
[59] Sugár Sándor és Csákány János felszólalása a Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülésén, PIL 709 f. 6. őe., 109–112.
[60] Rákosi 2002, 433.
[61] Julier [1927] 1993. Vö. Hetés 1963, 153–162, aki Julier szándékos szabotázsának tulajdonítja a nemzetközi dandár megsemmisülését. Interpretációját átveszi Hajdu 1969, 339. Tény, hogy Julier 1919 őszén, amikor még maga is vizsgálati fogságban volt, tett egy olyan megjegyzést, hogy a nemzetközi dandár banditáit a Tiszába fullasztotta, de nyilatkozatára semmilyen további bizonyítékkal nem szolgál – annál beszédesebb a helyzet, amelyben az interjú készült. A „fehér" fogságban minden vörösellenes megnyilvánulás enyhítő körülményként jöhetett szóba. Lásd Látogatás Stromfeld és Julier vörös hadvezérek börtönében. *Az Est*, 1919. november 5., 3.
[62] A „paraszt" és „parasztság" fogalmához lásd Gunst 1998, 178–184.
[63] Beck 1918, 28–29.
[64] Uo. Beck adatai szerint Sopron megyében a földterület 41,21 százaléka, Mosonban 35,69 százaléka, Vas vármegyében 27,38 százaléka volt a nagybirtok kezén. Vö. Kerék 1939, 448. Az ő adatai szerint a 100 holdon aluli birtoknak a földterületben való részesedése Vas megyében 61,7 százalék, de Sopron megyében is 54,1 százalék, és még Zala megyében is 51,1 százalék.
[65] G. Soós 1962, 57.
[66] Nagy Adrienn 2019, 172.
[67] Ágoston 1989, 286.
[68] Zala megyére lásd Degré 1966, 185.
[69] Nagy Adrienn 2019, 188. A kenyérgabona és liszt árára, összehasonlító adatokhoz lásd Bódy 2019, 175–176, 187–188, és 191–193.
[70] A *Vörös Ujság* 1919. március 23-i cikkét közli: MMTVD 1959–1960, 19.
[71] Szemere 1959, 19.
[72] „Szűkszavú ember volt, de fellelkesedett, ha forradalmi indulókat énekeltünk, s szerette a népdalokat is. Különösen szerette az »Ellopták a szívemet, jól érzem« kezdetű dalt, és

a kurucnótát, a »Te vagy a legény, Tyukodi pajtás«-t. [...] A dalolást mindig Derkó [azaz Derkovits Gyula] kezdte." Dévényi 1960, 130.

[73] Kun Béla felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 21-i ülésén. TOGYN I, 205–206.

[74] Dr. Váry Albert királyi főügyész 1920. október 26-i jelentése az igazságügyi hatóságok személyzetének 1918. október 31-e utáni munkájáról. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4h, 108–109.

[75] Illyés 1972, 360–361.

[76] A két megye birtokos parasztságának több mint kétharmada volt 10 holdon aluli. Somogyban 72,94 százalék, Fejérben 67,96 százalék. Lásd *Az 1920. évi népszámlálás. VI. kötet.* Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1929, 74–75.

[77] Kávássy 1967b, 137.

[78] „...ez egy központból irányított, szervezett mozgalom, amiben a parasztság spontán forradalmi mozgalmának, jobban mondva az uradalmi cselédek spontán forradalmi mozgalmának volt ugyan szerepe, de ennek a spontaneitásnak a határait meg kell vonni, és látni kell a központi szervezés jelentőségét." Hajdu Tibor hozzászólása. In: *A Tanácsköztársaság Somogyban.* Szerkesztette Kanyar József. Kaposvár, k. n., 1969, 291.

[79] „1919 februárjában, mielőtt a puszta földosztó lett volna, a béremelésen keresztül az uradalmak védelmezője lett a földosztó falu ellen. Így azután a nagybirtok ellen éles harcot folytató nincstelen parasztság egysége az 1918–1919-es forradalom alatt nem jött létre." Mészáros 1961, 447.

[80] Az önjáróvá lett Hamburger a Berinkey-kormány két agrárminiszterét, Buza Barnát és Nagyatádit egymás ellen sikeresen kijátszva folytatta manővereit, mert a választásokig az ország összes nagybirtokát át akarta venni, hogy a mezőgazdasági cselédek minél nagyobb részét szociáldemokrata választóvá tegye. A m. kir. Földművelésügyi Minisztérium története a tanácskormány (proletárdiktatúra) alatt. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/1, 33.

[81] Móricz Zsigmond: A szentjakabi példa. *Pesti Hírlap,* 1919. március 25, és *Somogyi Vörös Ujság,* 1919. április 15. Újraközli: „Mindenki újakra készül..." 1960, III, 118–120.

[82] *Fehérvári könyv.* Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919. Újraközli és Krúdy szerzőségét megerősíti: „Mindenki újakra készül..." 1959–1967, III, 343–363, 687.

[83] Kávássy 1969, 207–211.

[84] Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez 1976, 38–39.

[85] A Belügyi Népbiztosság Politikai Nyomozóosztályának jelentése egy dunaföldvári ellenforradalmi ügy nyomozásáról. 1919. június 17. Közli B. Müller 2018, 202.

[86] Fényes Samu. Szocialista - Kommunista Munkások Magyarországi Pártja. PIL 608 f. 1. állag, 14 őe., 127.

[87] Uo. 203.

[88] Mészáros 1961, 460.

[89] Kodolányi 1979, 357; illetve Móricz Zsigmond: Népszavazás. *Esztendő,* 1919/1., 8.

[90] Gyáni 2002, 180; illetve Szabó Ferenc 1994, 30–31.

[91] Mindenkihez! *Népszava,* 1919. március 22., 1.

[92] A vita a Forradalmi Kormányzótanács 1919. március 27-i ülésén zajlott. Lásd A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 95–96.

[93] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 511.

[94] Kávássy 1967a, 71. Lásd még Sipos József 1999, 63.

[95] A mérnökbiztosok és műszaki segédbiztosok további alkalmaztatásában kiadott Földmívelésügyi Népbiztossági 1321/1919. számú 1919. április 1-i körlevél. Közli: Szemere 1963, 195.

[96] Tóth Orsolya 78.

[97] Szemere 1963, 157.

[98] Hamburger Jenő felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 17-i ülésnapján: TOGYN I, 54.

[99] Majtényi István jegyző 1920. augusztus 24-i jelentése a 3197/920. számú főbírói megbízatás alapján az ún. tanácsköztársaság történetére összegyűjtött adatokról a lékai körjegyzőséghez tartozó községek területéről. A bolsevizmus előkészítése és története. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/34 őe., (12. doboz), 1.

[100] Szemere 1959, 26.

[101] Hamburger Jenő 1919. június 17-i felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén. TOGYN I, 53.

[102] Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, V, 116.

[103] Németh 1921, 317–318.

[104] Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, V, 116.

[105] Péczely László: A „Repülőszázad". 1918. nov.–1919. aug. A Vörös Tengerészdandár története a Tanácsköztársaság ideje alatt. HL TGY 2.988, 9.

[106] A vörös hadsereg rögtönítélő törvényszéke detektívjeinek jelentése a Duna melléki ellenforradalomról Budapest, 1919. július 4. Közli: Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez 1976, 601.

[107] Szőrfy 1969, 309.

[108] „A földosztás beszüntetése, illetve az új szervek által való megakasztása, a minden földbirtok szocializálása, a meg nem magyarázott és át nem érett termelőszövetkezetek tervezete egy táborba terelte a földéhes, éhes proletárt és a birtokát féltő 10-100 holdas gazdát." Erdély katonai kerületi parancsnokságának jelentése a Vörös Őrség főparancsnokságához, Nagyvárad, 1919. április 4. Közli: Proletárdiktatúra alulnézetben 2019, 78.

10. „*A költészet útja a kommunista államban nyílegyenes*"

[1] A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 84.

[2] Uo., 104.

[3] Litván 1988, 62.

[4] A vers változataihoz lásd Sipos Lajos 1976, 60–61.

[5] Szabó Dezső 1919.

[6] (m. s.): Mi lesz az írókkal? Lukács népbiztos felvilágosításai az írói kataszterről és az államnak az írókról való gondoskodásáról. *Magyarország,* 1919. április 3., 3.

[7] (sz.): Tegnap, a kupolateremben. *Magyarország,* 1919. április 3., 6.

[8] (m. s.): Mi lesz az írókkal? Lukács népbiztos felvilágosításai az írói kataszterről és az államnak az írókról való gondoskodásáról. *Magyarország,* 1919. április 3., 3. Magyary

Zoltán az Írói Direktórium tagjai közé sorolta a felsoroltakon kívül Babits Mihályt, Barta Lajost, Fülep Lajost, Móricz Zsigmondot és Szini Gyulát is. Lásd Magyary Zoltán a Szellemi Termékek Országos Tanácsa liquidálására kiküldött miniszteri biztos jelentése Huszár Károly közoktatásügyi miniszterhez. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/5 őe., 135–138. A feljegyzésből részleteket közöl „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 1091–1092.

[9] Dr. Marton Sándor – Dr. Szalai Emil: Előterjesztés a szerzőknek juttatandó ellenszolgáltatásokról (eddigi szerzői jogok), d. n. MNL OL K 46 PTI 605. f, II/6, (7. doboz), 141.

[10] Az írói direktórium javaslata az írók rendszeres előleggel való ellátására, a könyvkiadási és színdarabvásárlási honoráriumok követendő rendjére, 1919. július 22. (Az aktaborító szerint a dokumentumot 1919. augusztus 2-án iktatták a Közoktatási Népbiztosságon). MNL OL K 46 PTI 605. f. II/6, (7. doboz), 55. A dokumentumot közli Petrák–Milei 1959, 278–285. Bár az előterjesztés a proletárdiktatúra összeomlása előtt egy héttel készült el, az író Szabó Dezsőnek jutott még arra ideje, hogy a szovjet bukása napján, augusztus 1-jén igen jelentős összeget, 19 500 koronát vegyen fel előlegként – a következő héten pedig már a zsidóktól és bolsevikoktól megtisztított Magyar Írók Szövetségét hozta létre. Zsidók az egyetemen, írók a politikában. Mit mond Szabó Dezső és mit írt? *8 órai Ujság*, 1920. február 13., 3.

[11] Krúdy Gyula: A bolsi. *Világ*, 1925. március 1., 10. A Kun Béláról remek ecsettel készült portrét *A tegnapok ködlovagjai* című (Békéscsaba, Tevan, 1925, 62–65.) novellaskötetébe is felvette a szerző, amely Krúdy kortársairól írt politikusportréit tartalmazta. A kötet 1961-es újrakiadása a Kádár-korszakban természetesen a Kun Béláról szóló tárca kihagyásával jelenhetett csak meg. A beszélgetés pontos időpontja nem ismert, valószínűleg nyár elején történhetett. Lásd Borsányi 1979, 185–186.

[12] Jegyzőkönyv François Mitterrand elnök és Illyés Gyula négyszemközti megbeszéléséről, Budapest, 1982. július 9. Közli Garadnai Zoltán – Illyés Mária: François Mitterrand elnök és Illyés Gyula találkozása 1982. július 9-én. *Archivnet*, 2019/4. *http://www.archivnet.hu/francois-mitterrand-elnok-es-illyes-gyula-talalkozasa-1982-julius-9-en.* (Utolsó letöltés: 2019. október 15.).

[13] „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 768.

[14] A híres aczéli három T-nek sokkal liberálisabb volt az előzménye. Az Írói Direktórium a hozzá beküldött kéziratokat vagy „kiadandó" jelzéssel küldte vissza, amely esetben a munka annak jövedelmezőségére való tekintet nélkül kiadandó volt, vagy „kiadható" jelzéssel, amikor a kiadásnál tekintetbe vehető volt az is, vajon a papírhiány és a kiadás jövedelmezhetősége a kiadás mellett szólnak-e. A beérkezett kéziratok elbírálását a Közoktatásügyi Népbiztosság által kinevezett választmány 24 tagja végezte, az ismeretlen fiatal író kéziratait pedig két lektor véleményezte úgy, hogy az egyiket maga a szerző választhatta ki. Az írói választmány tagjai Berkes Imre, Bresztovszky Ede, Déry Tibor, Farkas Antal, Füst Milán, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Halasi Andor, Hajdu Henrik, Heltai Jenő, Jób Dániel, Kabos Ede, Kortsák Jenő, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza, Lesznai Anna, Mikes Lajos, Moly Tamás, Nagy Lajos, Rozványi Vilmos, Schöpflin Aladár, Tóth Árpád és Várnai Zseni voltak. A titkár Elek Artúr volt. Lásd Magyary Zoltán a Szellemi Termékek Országos Tanácsa liquidálására kiküldött miniszteri biztos jelentése Huszár Károly közoktatásügyi miniszterhez. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/5 őe., 135–138. A feljegyzésből részleteket közöl „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 1091.

[15] Zempléni Imrey Árpád 1919. augusztus 16-i levele Pekár Gyulához. Közli: „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 1096.

[16] A pártprogram módosítása. Kunfi Zsigmond elvtárs felszólalása. *Népszabadság*, 1919. június 13., 5.

[17] Kosztolányiné 2004, 236.

[18] Kosztolányi Dezső: Mi tűnik el? *Színházi Élet*, 1919. április 13., 2.

[19] Göndör 1922, 106.

[20] Móricz Zsigmond: Ötszázötven magyar író. *Pesti Hírlap*, 1919. május 11., 2.

[21] Móricz 2006, 211.

[22] Kunfi Zsigmond és Kun Béla felszólalásai a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 8-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 223–224. Lukács a polgári lapok betiltása mellett volt.

[23] „A Forradalmi Kormányzótanács a Szellemi Termékek Országos Tanácsának és a Papír- és Nyomdai Anyaggazdasági Hivatalnak előterjesztésére, a fenyegető papírhiányra való tekintettel *Az Ujság* politikai napilap szüneteltetését elrendelte. Ez a rendelkezés a mai nappal hatályba lép." Budapest, 1919 május 14. Forradalmi Kormányzótanács. *Az Ujság*, 1919. május 14., 1.

[24] Szász Zoltán 1922, 12–14, illetve 20.

[25] Bölöni György, az *Élet és Irodalom* első főszerkesztője, 1959-ben az 1956 nyarán alakult Petőfi Kör ellenforradalmának, a lappangó fehérterrornak a szellemét látta bele az Otthon Kör újságíróinak tiltakozásába. Bölöni 1959, 356.

[26] Lukács György felszólalása az Országos Pártgyűlés második napján. *Vörös Ujság*, 1919. június 14., 2.

[27] Lukács 1975, 25.

[28] Lukács György: Régi kultúra, új kultúra [*Internationale*, 1919. június 15., 6–12.]. In: Lukács 1987, 157 és 160. Lásd még a szerkesztői jegyzeteket: 512–517.

[29] „Marx azonban nem csak átvette, hanem lényeges kritikával módosította a hegeli fejlődésgondolatot. De ez a módosítás nemcsak ott van, ahol a vulgáris marxisták látják, a »materializmus« puszta behelyettesítésében az »idealizmus« helyébe (ezek üres jelszavak), hanem ellenkezőleg, a hegeli gondolat lényeges elmélyítésében." Lukács György: A szellemi vezetés kérdése és a „szellemi munkások". [*Internationale*, 1919. március 5., 74–76.]. In: Lukács 1987, 83. Vö. Lengyel József 1966b, 111.

[30] Lukács 1987, 145–160.

[31] Uo., 85.

[32] Bárdos 1921, 724.

[33] Kalotai László: Lukács György közoktatásügyi népbiztos a kommunizált színházak jövőjéről. *Színházi Élet*, 1919. március 30., 9–12. Újraközli: „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 913–914.

[34] Tüntetés az Operában. *Pesti Napló*, 1919. március 22., 6.

[35] „A közoktatásügyi népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja. A kommunista kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg, és nem hajlandó sem Shakespeare-t, sem Goethét félredobni azon a címen, hogy nem voltak szocialista írók. De nem hajlandó arra sem, hogy szocializmus címén ráeressze a dilettantizmust a művészetre. A kommunista kultúrprogram az, hogy a legmagasabb és legtisztább művészetet juttassa a proletariátusnak, és nem fogja engedni, hogy politikai eszközzé rontott vezércikk-poézissel pusztítsák az ízlését. A politika csak eszköz, a kultúra a cél." Lukács György: Felvilágosításul. [*Vörös Ujság*, 1919. április 18]. Újraközli: Lukács 1987, 105–106. „Révaival való barátságom egy nagyon egyszerű beszélgetésből indult ki. Ő élesen megtámadott engem konzervatív irodalmi nézeteim miatt. Megkér-

deztem tőle, mit szól ahhoz, hogy Marx utolérhetetlen példaképnek mondta Homéroszt. Révai erre elkezdett kiabálni, hogy Marx ezt sohasem mondta. Akkor én pontosan idéztem neki a Homéroszról szóló kitételt *a Zur Kritik der Politischen Ökonomie*-ból, és mivel Révai rendkívül okos ember volt, ez rögtön szeget ütött a fejébe, és ettől a beszélgetéstől fogva kezdett a Marx-kérdésről [...] dialektikusan gondolkodni. Így jött létre közöttünk a barátság." Idézi Lengyel András 1973, 265. A *Theorie des Roman* mutatja, hogy Lukács maga is egyfajta homéroszi vágyakozást érzett a hősi idők után. Lásd Hermann 1967.

[36] A budapesti színházak előadásait lásd Staud 1959, 3–71.

[37] Fejezetek a Tanácsköztársaság művészeti életéből. Tíz premier. *Film, Színház, Muzsika*, 1969/13, 8.

[38] Halasi Andor: A színész új mozdulata. *Színházi Élet*, 1919/14, 5–6.

[39] Szenes Andor: Milyen szerepben szeretne fellépni? Utazás a színésziskolák körül. *Színházi Élet*, 1919/17, 17–21.

[40] Lajta Andor: Milyen legyen egy moziváros Budapest körül? *Színházi Élet*, 1919/20, 36.

[41] Fejezetek a Tanácsköztársaság művészeti életéből. A magyar Hollywood tervei. *Film, Színház, Muzsika*, 1969/17, 15.

[42] Rend a filmszakmában. Szervezve vannak a moziszínészek és színésznők. *Színházi Élet*, 1919/17, 21–24.

[43] Lajta Andor: A magyar film reneszánsza. *Színházi Élet*, 1919/15, 20.

[44] A mozi a munkásság szolgálatába áll! *Népszava*, 1919. július 19., 5.

[45] Fejezetek a Tanácsköztársaság művészeti életéből. Korda Sándor filmjei. *Film, Színház, Muzsika*, 1969/23, 14–15.

[46] Radó [1961].

[47] Kőháti 1996, 138.

[48] A film elkészültéről és proletárüzenetéről a *Népszava* július 19-i száma tudósított, de 1919 őszétől a mozikban *Isten fia, ember fia* címmel tudott megkapaszkodni. Az alkotást Lux Terka regényéből Falk Richárd írta, és Lázár Lajos rendezte. Főszereplői: Pethő Attila, Szengyörgyi Márta, Hettyei Aranka, Törzs Jenő, Gellért Lajos és Bárdi Ödön voltak. Fejezetek a Tanácsköztársaság művészeti életéből. Filmgyártás új alapokon. *Film, Színház, Muzsika*, 1969/24, 12.

[49] „Volt már dicsőséges forradalom és kommunista rémuralom, jelezve, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság 20. századi történelmünk egyik legvitatottabb időszaka. Ha megítélése politikatörténetileg ellentmondásokkal terhelt is, művészetileg nem az. Rövidre szabott, négy és fél hónapos fennállása során a művészeti élet átfogó reformját hajtotta végre. Hosszú távra tervezett, átgondolt intézkedések voltak ezek, köszönhetően annak, hogy az új hatalom a művészetet kulcsfontosságú stratégiai ágazatnak tekintette." Révész Emese 2013, 8.

[50] Aradi 1957, 322.

[51] Kernstok [1930] 1997.

[52] Gáspár 2005, 141–154.

[53] Hevesy Iván: A festők világnézete. *Vörös Lobogó*, 1919. április 10., 12–13. Újraközli: „Az utak elváltak" IV 2019, 838.

[54] Rockenbauer 2018, 80–101.

[55] Molnos 2011, 15.

[56] A kataszter körüli küzdelmekre lásd Bardoly 2017, 109–115.

[57] Lásd A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete 1960, 143 és 145. Vö. Herman 2017, 56.

[58] A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete 1960, 190.

[59] Herman 1958, 96.

[60] Tímár 2017, 159–160.

[61] „Az új világot, amelynek most rakjuk le az alapköveit, szebbé akarjuk tenni, mint amilyen a régi volt – ez a mi nagy küzdelmünk legszebb jelszava. Az új világ e szépségeinek megteremtése elsősorban és mindenekelőtt a művészek feladata." Katasztert készítenek a magyar képzőművészekről. *Az Est*, 1919. április 27., 3.

[62] Juhász 2019, 190.

[63] Vidéki műkincsek Budapesten A vidéki magángyűjtemények szocializálása. *Az Ujság*, 1919. április 22., 6.

[64] Molnos 2004, 17–23.

[65] Margitay 1919, 52.

[66] Kontha 1979, 95–101.

[67] Lukács 1910, 90–93.

[68] Uo.

[69] Perneczky 1993, 409; Zuh 2019, 175 és 182.

[70] Frigyesi 2012, 267; Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. [*Szabadgondolat*, 1918/10, 228–232.] In: Lukács 1987, 36.

[71] Halasi Andor: Impresszionizmus. *Fáklya*, 1919. április 26., 3. Újraközli: „Az utak elváltak" IV 2019, 848.

[72] Molnos 2011, 15.

[73] Szilágyi Jolán 1966, 110.

[74] Szélpál 1984, 513–514.

[75] Kassák Lajos: A „Ma" demonstratív kiállításához. *Ma*, 1918. szeptember 15., 90. Újraközli: „Az utak elváltak" IV 2019, 827–828.

[76] Uo. Vö. Szabó Júlia 1971, 52.

[77] Kassák 1983a, 513. Vö. Szélpál 1984, 459. A *Forradalmárok!* című kiáltványát újraközli: „Az utak elváltak" IV 2019, 827.

[78] Svéd 1974, 166–170.

[79] Uo.

[80] Szélpál 1984, 459.

[81] Lukács 1989, 159–160.

[82] Markója 2018, 162.

[83] Szabó Viktor 2016, 301.

[84] Szélpál 1984, 459.

[85] Bartók Béla és Bartók Béláné közös levele Oláh Tóth Emilné Bartók Elzának, 1919. április 5. Bartók 1981, 293. Vö. Rockenbauer 2014, 251.

[86] A csodálatos mandarin. Bartók Béla és Lengyel Menyhért pantomimje. *Színházi Élet*, 1919/28, 7–8.

[87] Vikárius 2013, 410.

[88] Az igazság a magyarországi bolsevizmusról [De waarheid over het Bolchevisme in Hongarije]. *De Tisj*, 1919. május 8., 7. Közli Pusztai 2017, 159.

[89] Az eredeti tudósítás az Eastman testvérek *The Liberator* című lapjának 1919. augusztusi számában jelent meg. Online elérhetősége: *https://www.marxists.org/history/usa/culture/pubs/liberator/1919/08/v2n08-w18-aug-1919-liberator.pdf*. (Utolsó letöltés: 2021. január 10.) A cikket magyarul közli Lukács 1987, 251–257.

[90] Uo. 257.

[91] Vö. György–Standeisky 1991, 68.
[92] Kun Béla válasza a felszólalásokra a pártkongresszuson, 1919. június 14. MMTVD 1959–1960, 42–43.
[93] Kassák Lajos: Levél Kun Bélához a művészet nevében. *Ma,* 1919. június 15. Újraközli: „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 463–468. Svéd László tagadja, hogy a *Ma* betiltották volna, megszűnését a papírhiánynak tulajdonítja, azonban „egyáltalán nem zárom ki a lap szüneteltetésének motivációi közül a politikai megfontolások lehetőségét, mi több, valószínűségét". Svéd 1974, 180. Megállapítását a szakirodalom is átveszi.
[94] Szende 1921.
[95] P. J.: Az új művészet problémái. *Vörös Lobogó,* 1919. május 16. Újraközli: „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 369.
[96] Farkas László, a Táltos Kiadó vezetőjének emlékezése. OSZKK 283. fond 5. doboz, 1962. május 12. Köszönöm Papp Istvánnak szíves segítségét, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet, és azt rendelkezésemre bocsátotta.
[97] Tervezet a Közoktatásügyi Népbiztosság munkájára. (Szerzője ismeretlen.) PIL 608 f. 1. 14. őe., 118–123.
[98] 1919. április 1. óta 131 féle magyar és német nyelvű kiadvány jelent meg 898 000 példányban. 80 féle könyv (8-12-32 oldalon), 3 780 000 példányban, az idegen nyelvű iratok 5 971 000 példányban jelentek meg. Az összes röpiratok füzetek, könyvek és plakátok száma 18 737 000 példány volt. Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság kiadásában megjelent propagandatermékekről, 1919. június 18-án. PIL 608 f. 1. állag, 14. őe., 62.
[99] Matheika 1929, 25. Vö. Huszár 1920, 91, aki 2000 mázsa megfelelő zúzdai kapacitás híján elégetett bolsevista iratról számol be.
[100] Kun Béla válasza az Országos Pártgyűlés második napján. *Vörös Ujság,* 1919. június 14., 3.
[101] Móricz Zsigmond: Magyarország a béke útján. *Pesti Hírlap,* 1919. április 15., 2; Móricz 2006, 96.
[102] Csoma Mária levele Babits Mihálynak. Budapest, 1919. május 10. Közli: Babits 2011, 2520. levél, 342.
[103] Békés István: Tanárok és diákok a magyar kommünben. Beszélgetés Turóczi-Trostler József professzorral. *Népszabadság,* 1959. március 25., 8.
[104] Babits 1919.
[105] Gál István 1975, 53.
[106] Márai Sándor: Babits Mihály az egyetemen. In: Márai 2006, 105–106. Márai Babitsnak az Ady-szemináriumon elhangzott megállapítását emelhette ki: „A kiválasztott ember rettenetes magányosságát éli, az Illés szekerén száll, jeges magasságokban, ahová senki sem követheti. Zord költő, egyedül kell lennie. Pacsirtának nézik, de nem az, ő sirály, pacsirta-álcás sirály." Babits Adyról 1975, 88. Márai interpretációjára való utalás nélkül hasonlóan vélekedik Weiss János is: „Az előadások végén azt érezzük, hogy Babits magáról és csak önmagáról beszél." Lásd Weiss 2015, 472.
[107] Barta 1961, 47–48. Vö. Lipa 2016, 60–71.
[108] Csoma Mária levele Babits Mihálynak. Budapest, 1919. május 10. Közli: Babits 2011, 2520. levél, 343.
[109] Csoma Mária levele Babits Mihálynak. Budapest, 1919. május 8. Közli: Babits 2011, 2517. levél, 340. Szabó Lőrinc jegyzeteit lásd Babits 2014. Vö: Lengyel Imre Zsolt 2015, 48–50.

[110] A Csinszka–Babits kapcsolatnak nagy irodalma van. Lásd Sipos Lajos összefoglalását: Babits 2011, 464–467, az ott közölt szakirodalmat és a kötetben közölt negyven levelet. Újabban Rockenbauer 2017.
[111] Babits 2011, 2588. levél, 408.
[112] Babits Csinszkának. 1919. július 24. előtt. Babits 2011, 2589. levél, 409.
[113] Sinkó Ervin (1988), 46–47.
[114] Schöpflin Aladár 1927. február 15-i írásbeli tanúvallomása Babits Mihály fegyelmi ügyének tárgyalásakor. Jankovics 2001, 201. A vádlott: Babits Mihály 1996, 449.
[115] Szélpál 1984, 450. Szabó Lőrinc: Rendetlen ifjúság. In: Uő: *Tücsökzene. Rajzok egy élet tájairól.* Budapest, Magyar Helikon, 1968, 263.
[116] Balázs Béla: Isten tenyerén. *Nyugat,* 1919/II, 715–736.
[117] Balázs Béla 1982, 458.
[118] Esterházy Miklós 1921, 95.

11. „Csak az van, ami lehet?"

[1] Esterházy Péter 2000, 369. A dédapa emlékirata: Esterházy Miklós 1921. Vö. Csunderlik 2019, 64–65.
[2] Esterházy Péter 1984, 40.
[3] Kiss Lajos András 2002, 90–91.
[4] Cs. Gyímesi Éva: *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba.* Bukarest, Kriterion, 1983, 5.
[5] *Kommunizáljuk-e Zsófit?* Budapest, Közoktatási Népbiztosság, 1919, 14.
[6] Gyáni 1986, 111–112.
[7] Láczay 1989, 183.
[8] Gyáni 1986, 109.
[9] Weis 1919, 51.
[10] Pap 1969, 294–296.
[11] Egy ilyen esetet ír le 1919-es naplójában Forgács Gyula péceli református lelkész. Lásd Forgács Gyulától Deme László 2017, 74.
[12] Jócsák Kálmán: Egy élet a harcok tüzében. PIL 867 f. 1-109, 1–5.
[13] Foldozás és alkotás. *Népszava,* 1919. március 26., 2.
[14] Dénes Zsófia 1919, 28–29.
[15] Foldozás és alkotás. *Népszava,* 1919. március 26., 2. Vö. Pap 1969, 294–296. Kozma Andor költeménye *Az Ujság* 1919. április 2-i számában jelent meg, a „Költő Koboz krónikája" című verses rovatában.
[16] „A Tanácsköztársaság eszmei rendje a nőket a kapitalista államrendszer elnyomásából felszabadította. A proletár nőknek a dolgozó férfiakkal egyenlő jogokat, egyenlő elbánást biztosított, és egyforma emberi értéküket ismerte el. Ezen gondolatoknak a gyakorlati életbe való bevezetésére, tartalmuknak megismertetésére elsőrendű szükség a nőkérdésre vonatkozó széleskörű propaganda, amelynek kifejtését a Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja kötelességének ismeri el, ezért felhívja a munkás-katona-földművestanácsok összes direktóriumait, hogy a nőmozgalom s a Tanácsköztársaság érdekében működő elvtársnőket tőlük telhetőleg támogassák." Garbai Sándornak, a Forradalmi Kormányzótanács elnökének 1919. június 17-i rendelete. MNL OL K 26 PTI 601 f. 2-I-2831.

[17] *Kommunizáljuk-e Zsófit?* Budapest, Közoktatási Népbiztosság, 1919, 15.
[18] Lenin 1951, 23. kötet, 69.
[19] Lenin 1951, 29. kötet. 437.
[20] Hargitai 1998, 304–305.
[21] *A nő felszabadulása a kommunista társadalomban.* Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919, 2, illetve 6.
[22] „Régente az volt a legkiválóbb férfi, aki a legnagyobbat hazudta a nőknek. [...] Csak tegyük a szívünkre a kezünket, többi bűneinkkel, amit vétettünk, ezt is meggyónhatjuk: a nőket nemigen vettük emberszámba, úgy bántunk velük, mint a papagájokkal vagy ölebekkel, virágokkal vagy ereklyékkel. [...] Ez a balgatag ütitárs, amely úgy kísérte a férfiakat egykor, hogy tőle soha meg nem szabadulhattak, frakkját, kravátlját soha le nem vethették, borbélyszagát nem nélkülözhették, hazugságait szajkó módjára ismételgették: vajon elválik-e végre tőlünk, ha belépünk az élet új és fénylő csillagrendszerébe?" *Érdekes Ujság*, 1919. június 19., 5. Újraközli: Krúdy 1920.
[23] Vö. Trádler 2015, 289–290.
[24] Götz Irén kinevezése Budapesti Tudományegyetem Elméleti Kémia tanszékére heti 3 órában. A Közoktatási Népbizottság 7224. sz. rendelete, 1919. április 10. Lásd Hegedűs Éva 1973, 432–436. A nők műegyetemi felvételének engedélyezése, a nők tanulási egyenjogúságának deklarálása Kármán Tódor nevéhez fűződik. Lásd Végh 1981, 345.
[25] Szamuely Tibor és Jancsik Ferenc felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 2-i ülésén. MNL OL K 27 PTI 601 f. 1. doboz. Lásd még A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 150.
[26] Landler Jenő felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 8-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 228.
[27] Mauler János elnök felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 6-i ülésén. BFL XVI. 21, 61.
[28] Stéhna Josefin hozzászólása felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 6-i ülésén. BFL XVI. 21, 63. Azt is hozzátette, hogy a „prolinőkkel a lakásbizottságokban az elképzelhető legdurvábban bánnak".
[29] Goldmann Emma: A nőemancipáció tragédiája. *Társadalmi Forradalom*, 1919. május 19., 7.
[30] A csongrádi királyi járásbíróság vezetőjének 1920. május 18-i jelentése a szegedi királyi törvényszék elnökéhez. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4. őe., 915.
[31] Simonovits 1959, 83.
[32] Sinkó Ervin 1979, 682. Vö. Simonovits 1959, 83.
[33] „A házasságon kívüli együttélésről szóló rendelet még nem készült el. A *Népszava* is közölte mint a Forradalmi Kormányzótanács VIII. számú rendeletét, amely intézkedéseket tartalmaz a házasságon kívül együttélésre vonatkozóan. Amint az igazságügyi népbiztos közli, ez a rendelet a Forradalmi Kormányzótanács végleges állásfoglalásának megtörténte előtt jutott nyilvánosságra. A Forradalmi Kormányzótanács foglalkozik ugyan ezzel a kérdéssel, de a közlés tévedésből, idő előtt történt, és a véglegesen még el nem fogadott és a hivatalos lapban meg sem jelent rendelet hatályosnak nem tekinthető." *Népszava*, 1919. március 27., 8. Mezőtúron hat pár kötött házasságot a rendelet alapján. A mezőtúri járásbíró 1920 El. I. I 13 59/2. számú jelentése a szolnoki kir. törvényszék elnökének a királyi ítélőtábla elnöke számára a forradalmi időszakra vonatkozó eseményekről, 1920. május 24-én. BFL I. VII. 1.a 1919/A/28.
[34] Szabó László 1919, 48.

[35] Erdős 2019, 77–78.
[36] Erdős 2018, 6–22.
[37] Zilahi László felszólalása a *Proletárjog* által szervezett házassági ankét második értekezletén, 1919. április 19. *Proletárjog*, 1919 április 26., 36.
[38] Mezey 1919, 232–233.
[39] Tervezet a házassági jogról. *Proletárjog*, 1919. április 26., 36.
[40] Freud [1930] 1982, 375.
[41] Jakov Okunyev: *Jövőbeli világ* (1923). Ismerteti Stites 1989, 175.
[42] A század eleji eugenikai gondolkodás történetéhez átfogóan lásd: Turda 2014.
[43] Madzsar 1911, 154.
[44] Madzsar eugenikai nézeteit később is megtartotta. Vö. „Népesedéspolitika faji szempontból" című előadását az 1917 októberében tartott Népegészségügyi Országos Nagygyűlésen. A Népegészségügyi Országos Nagygyűlés munkálatai 1918, 91.
[45] Berkovits René hozzászólása. A fajnemesítés (eugenika) problémái 1911, 44.
[46] Buday Dezső hozzászólása. A fajnemesítés (eugenika) problémái 1911, 32.
[47] Tervezet a házassági jogról. *Proletárjog*, 1919. április 12., 19.
[48] Lengyel Alfréd 1969, 273.
[49] *Proletárjog*, 1919. június 7., 44.
[50] Házasságok tavasza. *Testvériség*, 1919. május 9., 3.
[51] A budapesti házassági statisztikához lásd: Budapest népesedési mozgalma. Huszonnyolc hét statisztikája az év elejétől július 12-ig. In: *Budapest számokban.* A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye Statisztikai Melléklete. 1919. július 25., 23.
[52] Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, V, 618.
[53] Fitzpatrick 2017, 88.
[54] Kunné 1959a, 754.
[55] Vigyázók, bizalmiak és a többi gyerek. *Népszava*, 1919. július 8., 5.
[56] Vas 1964, 27.
[57] Az új erkölcs. PIL 658 f. 5/59 őe., 2.
[58] Lásd Juviler 1985, 265–266; illetve Fitzpatrick 2002, 230–233. Vö. Rozgonyi 1990, 339–346.
[59] A Magyar Tanácsköztársaság képzőművészeti élete 1960, 90.
[60] Rasz Ali ben Ibrahim agának hivatalos jelentése, melyben az abesszíniai Negusz Nagaszt kormányzójának, Rasz Mikael ben Meneliknek beszámol európai tanulmányútjáról. *Néptanítók Lapja*, 1919. június 5., 7. Idézi Vörös Boldizsár 2018, 219–220.
[61] Ozoray Frigyes 1920. január 29-i tanúvallomása a Weisz Károly és társai ellen folyó bűnügyben a budapesti államügyészségen. BFL VII. 5.c 6302-1920, [169. kisdoboz] IV. dosszié, 354–356.
[62] Idézi Vörös Boldizsár 2018, 217. Vö. Győry 1920, 60, aki azt írja, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosságon Kelenné Fried Jolán, Sipos Erzsébet és mások részvételével komoly és hosszas tanácskozások folytak arról, hogy miként lehetne a hároméves gyermekeket családjuktól elszakítva internátusokban neveltetni.
[63] Győry 1920, 60.
[64] Az iskolai gyermekvédő gyámok feladatairól és hatásköréről, az iskolai gyermekvédelmi központok szervezetéről és hatásköréről a Forradalmi Kormányzótanács LXXI. sz. rendelete; az erkölcsi romlás veszélyének kitett, vagy társadalomellenes magatartást

tanúsító gyermekek nevelésével foglalkozó intézmények és szervek rendszeréről, feladatáról a Forradalmi Kormányzótanács LXXII. sz. rendelete (*Tanácsköztársaság*, 1919. április 26., 1–2.) intézkedett.

[65] *A régi és új iskola. A népnevelés felszabadítása és a kommunista munka és játékközösség a gyermeknevelésben.* Budapest Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919, 6.

[66] Uo., 8.

[67] Az Országos Testnevelési Tanács felirata a közoktatásügyi népbiztoshoz a Tornatanítóképző Intézet hallgatói által készített memorandum véleményezése ügyében. 1919. április 9. In: Testnevelés és sport Magyarországon 1970, 147–151.

[68] Kiss Dezső 1969, 78.

[69] Mattyók Aladár: A Magyar Stadion. *Sporthírlap*, 1919. május 19., 1.

[70] Uo.

[71] Donáth 2007, 17.

[72] Vincze 2013, 24.

[73] 50 év a testkultúra szolgálatában 1975, 24–26; Testnevelés és sport Magyarországon 1970, 244–246.

[74] „Alakítsuk át a tornatermeket üdülő- és munkatermekké. Egyébként vonuljunk ki annak fülledt levegőjéből, ki, a szabadba." Donáth 2007, 19.

[75] A V. A. O. SZ. [Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége] Testnevelési Albizottságának reformjavaslata a leányok testnevelése ügyében, 1919. március hó. Közli: Testnevelés és sport Magyarországon 1970, 260.

[76] A főváros közoktatási ügyosztályának 135/1919. számú, 1919. április 9-i rendelete az óvodák átnevezéséről játékiskolává. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/6 (7. doboz), 191–196. Közli Petrák–Milei 1959, 47.

[77] „A szellemi erőszak abból áll, hogy a nevelést a proletariátus a maga osztálycéljainak szolgálatába állítja." Révai József: *Polgári forradalom – proletárforradalom.* Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919. Közli: A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai 1959, 201.

[78] Lukács György helyettes közoktatásügyi népbiztos 77164-1919 VIII/11. számú rendelete. MNL OL K 305-1919-27.

[79] Razzia a mozikban. *Népszava*, 1919. június 18., 8.

[80] Zay László: A Tanácsköztársaság filmpolitikájának érdekességei. *Magyar Nemzet*, 1958. december 18., 4.

[81] Lukács György: A kommunizmus erkölcsi alapja. [*Ifjú Proletár*, 1919. április 13., 2–4.]. Újraközli: Lukács 1987, 88–91.

[82] Győry 1920, 58; illetve Simonovits 1959, 93.

[83] Lengyel József 1966b, 102–103.

[84] Bellér 1969, 222.

[85] Uo., 223.

[86] 62/1919. számú értesítés a játékiskolai vezető tanítónőknek. *A Budapesti Munkás- és Katonatanács Hivatalos Közlönye* [Fővárosi Közlöny], 1919. május 30., 499.

[87] Tuba Kálmán felszólalása a VIII. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 17-i ülésén. BFL XVI. 28, 33.

[88] Balázs Béla: Ne vegyétek el a gyermekektől a mesét. *Fáklya*, 1919. május 11. Újraközli: „Mindenki újakra készül..." 1959–1967, IV, 339–341.

[89] Uo., 340.

[90] Gángó 2015, 127–134; Huszár 1920, 89.

[91] Lásd Sinkó Ervin (1988), 263; illetve Sinkó Ervin 1990, 278 és 514–515. Vö. Király Flóra 2013, 68–69.

[92] Lesznai 2019, II, 483.

[93] A négyedisták szovjetje. *Néptanítók Lapja*, 1919. április 3., 30.

[94] Szakál 2008, 25.

[95] A Közoktatásügyi Népbiztosság 28. és 30. K. N. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. május 13., 1–2. A BKFMK Művelődési Osztálya 78/1919. számú, 1919. június 11-i rendelete az elemi iskolai napközi otthonok nagyszünidei programjáról. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/6 (7. doboz), 20–21.

[96] Kunfi 1919a, 20.

[97] Bellér 1979, 216. A jogi kar feloszlatásának indoklásáról lásd még Ferenczi Sándor 1919. március 25-i levelét Sigmund Freudhoz. Freud–Ferenczi 2003, 222–223.

[98] A túlzsúfolt egyetem. *Népszava*, 1919. augusztus 1., 5. Vö. Győry 1920, 62.

[99] Győry 1920, 9.

[100] Uo., 15.

[101] *Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről.* Budapest, 1919, 94.

[102] A Magyar Tudományos Akadémia sorsa. *Népszava*, 1919. április 16., 8.

[103] Megújhodik a tudomány. *Világ*, 1919. április 16., 1.

[104] Berzeviczy 1919. május 9-i keltezésű, a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárában őrzött kérelmét közli: „Mindenki újakra készül..." 1959–1967, IV, 1082. Berzeviczy *magnum opus*ának első kötete 1922-ben jelent meg, előszavában a szerző a híres német történetírót, Niebuhrt idézve Tacitusra utal, de nyilvánvalóan magáról beszél: „a kor fájdalma tanította a történetírásra". Berzeviczy 1922, 10.

[105] Freud–Jones 1993, 349; illetve Jászi [1920] 1989, 129.

[106] Tögel 2000.

[107] Schröter 2009, 39.

[108] Jendrassik Ernő jelentése az orvostanhallgatók beadványairól, 1919. március 22. SOTE Levéltár Dékáni Hivatal iratai, 1919/1b. 29. doboz, 5785/1918–1919. Közli: Erős 2011, 21. számú melléklet. Jendrassik volt az, aki Ferenczi akadémiai karrierjét korábban is következetesen akadályozta.

[109] Palló 1983a, 83.

[110] Möller 1919. Vö. A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem 1960, 156–159, illetve 191–195.

[111] PRFRUS PPC 1947, XII, 437.

[112] Alexander Bernátot, akinek korábbi szűkebb tanítványi körébe két népbiztos is tartozott – Varga Jenő és Lukács György –, kizárta tagjai közül a Kisfaludy Társaság, és nem igazolta a Magyar Tudományos Akadémia. Marczali kálváriájáról lásd Dénes Iván Zoltán 2017, 1333–1362.

[113] Palló 1983b, 146–147.

[114] Kapronczai–Kiss 1986, 116–117.

[115] Bethlen 1940, 12.

[116] A túlzsúfolt egyetem. *Népszava*, 1919. augusztus 1., 6.

[117] Finánczy 1919, 94.

[118] Babits és Molnár 1999, 178.

[119] Uo.

[120] *Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről.* Budapest, 1919, 20.

[121] A 174.042/1919. számú rendelet szerint: „A kormány legfontosabb teendői közé tartozik a nevelésnek proletárszellemben való rendezése. Valamennyi kérdés között, a népkultúra érdekében, legégetőbb és legsürgősebb az egységes VIII osztályú népiskola felállítása, és ezzel kapcsolatban az eddigi, főként a kiváltságos néposztályok részére felállított középiskolák megfelelő osztályainak megszüntetése."

[122] Donáth 2007.

[123] Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete 1959, 298.

[124] Finánczy 1919, 101–102.

[125] Az iskolai tanítás újrakezdését 1919. április 8-án rendelték el a fővárosi népbiztosok, április 10-ével. Bély 1969, 53.

[126] Ágoston Péter felszólalása a BFKMKT 80-as Intéző Biztosságának 1919. június 5-i ülésén. BFL XVI. 1.g őe. (1. doboz), 31–32.

[127] Történelemóra a harmadik osztályban. Az új világ az elemi iskolában. *Somogyi Munkás*, 1919. június 8. Közli Remete 1956.

[128] Javaslatok az ifjúsági olvasmányok, az osztálykönyvtárak, a nyilvános ifjúsági könyvtárak és a tanítói könyvtárak tárgyában. Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete 1959, 40–46.

[129] A kisegítő iskolai földrajzi bizottság javaslata. A V. A. O. SZ. [Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége] tanítói szakosztálya, az Iskolai Reformbizottság munkálatai. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/6 (7. doboz) Közli: Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete 1959, 124. A V. A. O. SZ. történetéhez lásd A budapesti büntető királyi törvényszék 1920. december 23-i KGY 6302. számú ítélete lázadás és egyéb büntettek miatt Kunfi Aladár, Czóbel Ernő, Schiff Rezső, Biermann István Ignác, Bogár Ignác és Brunner József vádlottak ellen. BFL VII. 5.c 1920-6302, 678–679 indoklását.

[130] Bihari 1969, 255–260.

[131] Uo., 254.

[132] Zádor 1986, 204.

[133] A Közoktatási Népbiztosság Ifjúmunkás és Propaganda Ügyosztályának megbízásából szervezett Ifjúmunkás Agitátorképző. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/6 (7. doboz), 3–6. A dokumentumban szereplő tanrend- és oktatói táblázatból az is kiderül, hogy az egyik oktató a történész Litván György édesapja volt. Vö. Litván József: *Ítéletidő*. Budapest, Tekintet, 1991, 22–24. Lásd még: *Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről*. Budapest, 1919, 12. Breiner Elemér: A felnőttek oktatásának ügyét szolgáló szabadiskolák szervezete. Budapest, Közoktatásügyi Népbiztosság, 1919. OSZKKNy C1918-20/187.

[134] A Közoktatásügyi Népbiztos Művészeti és Múzeumügyi politikai megbízottjának kommünikéje a *Pester Lloyd*, a *Vörös Ujság* és a *Népszava* szerkesztőinek. Budapest 1919. május 26. MNL OL K 46 PTI, 605. f. II/6a (7. doboz), 350. Vö. A Közoktatásügyi Népbiztosság VII/3. ügyosztályának (felnőttek oktatása) beszámoló jelentése az 1919. május havi működéséről. 8. számú függelék: a vidéki alosztályok működése 1919. május havában. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/6 (7. doboz), 41–42.

[135] A Közoktatásügyi Népbiztosság 55. és 56. K. N. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. július 10., 1. Újraközli: Petrák–Milei 1959, 87–88. Vö. Tausz 1985, 21–22.

[136] Vigyázók, bizalmiak és a többi gyerek. *Népszava*, 1919. július 8., 5.

[137] Kunfi Zsigmond: A forradalom lelke. *Népszava*, 1919. április 24., 2. A Schiller-idézet a *Don Carlos*ból, Posa márki szava volt a királynéhoz: „*Sagen sie ihm, daß er die Träume seiner Jugend nicht vergessen soll, wenn er ein Mann geworden.*"

[138] Weltner Jakab: A szocialista pártgyűlés. *Népszava*, 1919. június 12., 2.

[139] Új iskolavezetők. *Népszabadság*, 1919. április 13., 9, illetve Riedl 1921, 662.

[140] Lukács György beszéde az Ifjúmunkások Kongresszusán. *Vörös Ujság*, 1919. június 21., 2.

[141] Demény 1988, 13.

[142] Telegdi Pál Jenő: A proletárdiktatúra napjaiban. In: Tanúságtevők 1978, 388.

[143] *Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság tevékenységéről*. Budapest, 1919, 11. Lásd még Kelen Jolán 1968, 879–909.

[144] Kelen Jolán 1969, 210–211.

[145] Hirossik János felszólalása a VIII. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 17-i ülésén. BFL XVI. 28, 11.

[146] Bellér 1979, 215.

[147] Riedl 1921, 663.

[148] Az Országos Rabbiképző Intézet 1919. szeptember 15-i jegyzőkönyvei. MZSL PIH XII/A, N 9/6. doboz.

[149] Kunfi 1919a, 19–24; Riedl 1921, 665; Körmendi 1990, 82–83. Vö. A közoktatásügyi népbiztosság 10. K. N. számú rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. április 20., 2.

[150] Donáth 2020, 186.

[151] Vas 1964, 30. Nemsokára magára hagyták a gerslit és tököt evő várost, és Bátaszékre húzódtak a fehér szakállú rabbi nagyapához, az ő rejtélyes ténykedése a rítusok és szimbólumok világában aztán mégis felébresztette a költészetet a kis Vas Pista gyermeki énjében.

[152] B. P.: Nevelés. *Társadalmi Forradalom*, 1919. július 5., 4.

[153] [Cs.]: A forradalom és a nemzetközi nyelv. *Társadalmi Forradalom*, 1919. július 5., 5.

[154] Ujváry 2019, 32.

[155] Mihályfi 1919a, 4.

[156] A hercegprímás nyugdíjazott öt budapesti plébánost. *Az Est*, 1919. november 5., 2. Vö. Bangha 1918, 310–313.

[157] Mihályfi 1919b, 294.

[158] Kada Mihály szentszéki ülnök, szentendrei plébános 1919. november 14-i jelentése Mészáros János budapesti érseki helynöknek. BFL VII. 5.c 7064-1919 [II. Egyházi intézmények jelentései], 93.

[159] Prohászka 1997, 29.

[160] Gergely Jenő 1986, 277–280.

[161] Perczel Mór Komárom vármegyei törvényhatósági kormánybiztos 1919. november 5-i levele Pallavicini őrgróf dunántúli központi kormánybiztoshoz. MNL FML VI. 1. Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai, a) bizalmas iratok, 1. doboz 44/1919 eln. A forrás megállapításainak hitelességét megerősíti a tény, hogy nem szabadkőműves szociológusok vetítették bele vágyálmaikat, hanem a terepet jól ismerő megyei dzsentri-tisztviselők írták le.

[162] Meszlényi 1928, 169–173.

[163] (l-s): Jegyzet. *Nyugat*, 1917/22, 840.

[164] Tengely 2011, 239.

[165] Fáber Oszkár rendőrségi vallomása 1919. augusztus 17-én. Fáber–Apáti-per. BFL VII. 5.c 7064-1919 [I. Nyomozati iratok], 9–11.

[166] A terminológiai zűrzavarra jellemző, hogy Fáber Oszkár egy Apáti György részére kiállított rövid igazolásának fejlécében magát a Közoktatási Népbiztosság „liquidáló meghatalmazottjának" nevezi, Apáti Györgyöt pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság „vallásügyi liquidáló politikai megbízottja helyettesének". Fáber–Apáti-per. BFL VII. 5.c 7064-1919, [V. Tanácsköztársasági iratok], 372.

[167] Fáber Oszkár 1919. április 18-i lemondó nyilatkozata Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztoshoz. Fáber–Apáti-per. BFL VII. 5.c 7064-1919, [V. Tanácsköztársasági iratok], 373.

[168] „A törvényszéki boncolás megállapította, hogy öt halálos lövésen kívül [Kucsera] két bordáját is összetörték, a karját kicsavarták, a lábán is szuronytól eredő seb volt." Kada Mihály szentszéki ülnök, szentendrei plébános 1919. november 14-i jelentése Mészáros János budapesti érseki helynöknek. BFL VII. 5.c 7064-1919, [II. Egyházi intézmények jelentései], 93–95.

[169] Karikás, az elítélt vörösterrorista végeztette ki a tiszolci plébánost. *Kis Ujság*, 1932. november 27., 4. (Más tudósítások szerint Sarlós János nem tiszolci, hanem murányi plébános volt. Körözött terroristák. *Friss Ujság*, 1919. május 19., 3.)

[170] Ez a gyilkosság részletesen feltárt: Nagy Szabolcs 2016, 148–157.

[171] Gál Imre 1937, 12. Vö. Így gázolt végig Szamueli halálvonata Magyarországon. *Uj Magyarság*, 1944. május 14., 9; illetve Jankovich 1969c, 238.

[172] Jegyzőkönyvi másolat a lázadás büntette miatt Körmendi István és társai ellen indított bűnügyben a győri törvényszéknél folyt 1920. február 26-i tárgyalásról. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4 l, 1559.

[173] Forradalmak sodrában 2014, 102.

[174] Meszlényi 1928, 198. Vö. Anka 2014, 485–498.

[175] Kelen Jolán 1969, 199.

[176] A vallás szabad gyakorlása. *Népszava*, 1919. április 18., 1.

[177] Dovcsák Antal felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 11-i ülésén. Közli A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 247.

[178] Szabolcsi Lajos 1993, 273.

[179] Pokolba a csuhásokkal. *Vörös Ujság*, 1919. április 3., 6.

[180] Szabados Sándor felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 12-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 269–270.

[181] Köte 1970, 14.

[182] Csukly 1969, 18. Prohászka letartóztatásához lásd Hajdu 1959a, 160.

[183] Prohászka 1997, 59.

[184] Uo., 228–229. 1919 őszén Fejér vármegye 104 községében 215 iskola 493 tanítójából 47 ellen indult fegyelmi eljárás, 13 ellen bűnügyi eljárás. Dr. Sághy Imre miniszteri kiküldött jelentése Pallavicini György dunántúli központi kormánybiztosnak 1919. október 4-én. MNL FML VI. 1. Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai b) általános iratok, 2. doboz, 270/1919.

[185] Kelen Jolán 1969, 197.

[186] Andrássy Antal 1969, 218.

[187] Jankovich 1969a, 19.

[188] A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság 2013, 356.

[189] Mihályfi 1919b, 294.

[190] A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. rendelete. *Tanácsköztársaság*, 1919. április 1., 1.

[191] Balanyi 1921, 608.

[192] A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság 2013, 153.

[193] Uo., 352.

[194] Orbán 1960, 111, a 45. jegyzetben idézett prímási levelek (az Esztergomi Érseki levéltár 1728/1919., 1816/1919. sz. alatt).

[195] Fazekas 1997, 76.

[196] Selmeczi 1979, 576.

[197] Finászy 1919, 100.

[198] „A kommunista ideológiában kódolva van a terror az egyházakkal szemben." Beszélgetés Fejérdy András történésszel. *Magyar Kurír*, 2019. április 27. *https://www.magyarkurir.hu/hirek/fejerdy-andras-tortenesz-kommunista-ideologiaban-kodolva-van-terror-az-egyhazakkal-szemben.* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)

[199] Csűrös 2017, 159–161.

[200] Orbán 1960, 109.

[201] Kada Mihály szentszéki ülnök, szentendrei plébános 1919. november 14-i jelentése Mészáros János budapesti érseki helynöknek. BFL VII. 5.c 7064-1919, [II. Egyházi intézmények jelentései], 94–95.

[202] Balanyi 1921, 598.

[203] Márai Sándor: Levél a Dunántúlról. *Vágóhíd*, 1919. július 1., 2. Utánközli: *Zalai Népakarat*, 1919. július 24., 2; illetve *http://epa.oszk.hu/02900/02931/00201/pdf/EPA02931_forras_2016-09_057-061.pdf.* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)

[204] Jankovich 1969a, 23.

[205] Mi történik az egyház vagyonával? Fáber Oszkár nyilatkozata. *Népszava*, 1919. július 18., 4.

[206] Jankovich 1969a, 24. Vö. Szemere 1963, 266.

[207] Endrei 1928, 10–12. Lásd még: „Értesítem Önt, hogy a Magyar Zsidómúzeum név alatti gyűjteményt köztulajdonba vettem, és annak őrzésével és gondozásával ideiglenesen Önt bíztam meg. Nevezett múzeum a Tanácsköztársaság által való tulajdonba vételével felekezeti jellegét elveszti, s mint Művelődéstörténeti Gyűjtemény, egyelőre jelenlegi helyén, jelenlegi felállításában változatlanul tartandó fenn. A gyűjtemény helyisége: V. Hold utca 23., I. em." A Műtárgyakat Társadalmasító Bizottság vezetőjének 1919. május 16-i levele Babó Bertalan dr. igazgató őr elvtársnak. Magyar Zsidómúzeum. MNL OL K 46 PTI, 605. f. II/6a (7. doboz), 290.

[208] Czakó 1926.

[209] Rev. Dr. Czakó Ambró meghalt. *New Yorki Magyar Élet*, 1974. november 16., 2.

[210] Fáber és Apáti nem voltak sem fölszentelt papok, sem örökfogadalmas szerzetesek, de a szerzetesi pálya nem egy múló epizód volt életükben: mindketten éveket töltöttek el szerzetesnövendékként különböző magyarországi piarista rendházakban. Fazekas 1997, 63–101; illetve Fazekas 2001, 17–42.

[211] Lukács 1911, 256.

[212] Kunfi Zsigmond: Forradalmi istentisztelet. Bevezető beszéd az április 12-iki Vörös Katonaesten Beethoven IX. szimfóniájához. Elmondta az Operaházban Kunfi Zsigmond. *Népszava*, 1919. április 13., 2–3.

[213] Az esetről lásd Kelen Jolán 1975, 114.

[214] Stites 1989, 85.

[215] Sinkó Ervin (1988), 139.

[216] Sinkó Ervin 1990, 426.

[217] Kecskemét és Kiskunság 1919 vörös lobogója alatt 1969, 63–66.

[218] Új lélek. *Világ*, 1919. április 13., 1.

[219] *Proletárjog*, 1919. április 12., 24.

[220] Selmeczi 1979, 577.

[221] Révai József: Szabó Ervin szerepe a munkásmozgalomban. Előadás 1919. június 17-én. (Kőnyomatos sokszorosítás, kolligátum Pq. 1/2271/204 jelzettel a Szabó Ervin Könyvtárban megtalálható.) Vö. Lengyel András 1973, 308.
[222] Mannheim 1996, 263.
[223] Jászi 2001, 24.
[224] Lesznai 2019, II, 476.
[225] Szentgyörgyi Pál: Szakszervezet és pártszervezet. *Szakszervezeti Értesítő*, 1919. május 31. Idézi Varga Lajos 2019, 313.
[226] Összesítő jelentés a magyarországi bolsevizmus történetéhez alapul szolgáló kecskeméti vonatkozású anyagokhoz. Összeállította: Tormássy István m. kir. rendőr főtanácsos. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/29 őe. (12. doboz), 36.
[227] Iratok Pest megye történetéhez 1969, 266–267.
[228] Dr. Börcsök Andor, az IM III. ügyosztály vezetőjének jelentése. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4.a őe., 79.
[229] Szigethy Gyula mátészalkai református lelkész jelentése Szatmár vármegye alispáni hivatalának, 1921. március 21. MNL OL K 46 PTI 605.f. II/31 őe., 1–2.
[230] Jankovich 1969a, 17.
[231] Hoss József: Töredékek a kommunizmus történetéből Kaposváron. HL TGY, 1774, 15.
[232] Prohászka 1997, 211.
[233] Molnár Sándor Károly 2013, 22.
[234] Bolyki–Ladányi 1999, 19.
[235] Baltazár 1920, 129.
[236] Csűrös 2017, 140–142. Vö: K. Balog 1974, 181–182, illetve 190.
[237] Simon Károly: Tildy Zoltán politikai eszmélésének forrásvidékénél. *Tolna Megyei Népújság*, 1989. november 16., 4. A hitoktatás megszüntetéséhez lásd Uő: Gyenis Antal: Gondolatok és dokumentumok egy tanító-forradalmár születésének századik évfordulójára. *Tolna Megyei Népújság*, 1971. november 16., 4. Köszönöm K. Németh András szíves segítségét, hogy ezekre a visszaemlékezésekre felhívta a figyelmemet.
[238] Jankovich 1969b, 125.
[239] A keszthelyi járás főszolgabírójának 2209/1920. számú, 1920. július 29-i jelentése a Zalaegerszegi Királyi Tanfelügyelőségnek. MNL OL K 46. PTI 605 f. II/35. őe. I, 4.
[240] Lakatos Vince nekrológját lásd *A csornai premontrei kanonokrend keszthelyi reálgimnáziumának értesítője az 1926–27. tanévről*. 1–3.
[241] Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, 1919.
[242] A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság 2013, 92–94.
[243] Szakál 2008, 26.
[244] Szekeres József 1969, 349.
[245] Szakál 2008, 29.
[246] Prohászka 1997, 225 és 229.
[247] Balanyi 1921, 608.
[248] A józsefvárosi plébániahivatal 1919. október 9-i jelentése Mészáros János budapesti érseki helynöknek. BFL VII. 5.c 7064-1919 [II. Egyházi intézmények jelentései], 88.
[249] László 1924, 36.
[250] A szekszárdi királyi ügyész 1920. november 8-i jelentése a Tolna vármegye területén működött forradalmi törvényszékek vádbiztosairól és jegyzőkönyvvezetőiről. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4m őe., 1736.
[251] Réti László 1963, 67.

[252] Uo. 68.
[253] Andrássy Antal 1969.
[254] [Móra Ferenc]: Nincs mennyország, se pokol, még a pap is udvarol. *Szegedi Napló*, 1919. április 13., 1. Újraközli: „Mindenki újakra készül…" 1959–1967, IV, 140–141. Móra szerzőségéhez: Péter László: Móra Ferenc forradalmi publicisztikái. Születésének 80. évfordulója alkalmából. *Magyar Nemzet*, 1959. július 19., 8. Izsóf Alajos nősülési históriájához lásd még Szabó László 1919, 54. Szabó úgy tudta, a *Zászlónk* női testvérlapjának, a *Nagyasszonyunk*nak az apáca szerkesztőjét vette el Izsák Adolf. Sinkó Ferenc Kántor Gizella néven azonosítja a feleséget, aki 1912 és 1919 között valóban rendszeresen jelentkezett a *Nagyasszonyunk* hasábjain, de szerkesztőként nem volt feltüntetve. Lásd Sinkó Ferenc 1972, 582–590; illetve Lakatos 1979, 1431–1432.

12. „… *a bolsevik hülyeséghez képest, Önök, uraim, a nyugati civilizációt hozzák el*"

[1] Francia diplomáciai iratok 1999, 273–278.
[2] Uo., 263–264, illetve 278–279.
[3] Liptai 1959, 21.
[4] Breit 1921, 235 és 238.
[5] Ormos 1977, 439.
[6] Uo.
[7] Ormos 1984, 236–237.
[8] Románia és az erdélyi kérdés 2020, 43.
[9] Tonelli 1939, 9–10.
[10] Romsics 2019, 240–241.
[11] Verbőczy Kálmán visszaemlékezései. HL MTK 133.d./76, 6.
[12] Fogarassy 1983, 249.
[13] Kratochvil [1941] 2017, 53.
[14] Breit 1921, 240.
[15] Gottfried–Nagy 2011, 92–93.
[16] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. II. kötet. HL TGY 2322, 190. doboz, 105. Kerekessről lásd Fogarassy László nekrológját: Fogarassy 1962. Családfáját lásd Kempelen 1940, 86–87. Ez utóbbi könyv csak első világháborús hőstetteit említi meg.
[17] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. II. kötet. HL TGY 2322, 190. doboz, 100.
[18] Uo., 110.
[19] Kratochvil [1941] 2017, 115.
[20] Perczel 2019, 96. Vö. Siklós 1978, 336.
[21] Sárándi 2019.
[22] Bödők 2016b, 73.
[23] Gellérné 1978, 72.
[24] Bene 2013, 93.
[25] Botka 1977, 202.
[26] Baltazár 1920, 148.
[27] Uo., 163–164.

[28] Fogarassy 1983, 253; illetve Gottfried 2008, 359. Gottfried számításai szerint a Fogarássy által közölt 3-4 zászlóaljnyi erő – békelétszámon számolva – 2700-3600 embert jelenthetett.
[29] Gottfried 2008, 359–360.
[30] Nagy Szabolcs 2009, 115–129.
[31] Nagy Vince 1991, 130–132.
[32] Kratochvil [1941] 2017, 81.
[33] Kosztyó 2019.
[34] Beke 2000, 47–60; Gazda 2002, 317–321. Ezek a feldolgozások nem használták Verbőczy Kálmán hagyatékát, akinek visszaemlékezései szerint a nagypénteki harcokban a köröstárkányi férfiak és asszonyok is részt vettek. Lásd Verbőczy Kálmán visszaemlékezései. HL MTK 133.d./76.10.
[35] Az áldozatok névsorát közli Seres 2009, 22–25.
[36] Uo., 20–21.
[37] Ablonczy 2020, 106.
[38] A magyar békeszerződés. A magyar béketárgyalások 1920, I, 250. Vö. Sălaj-Szilágy megye zsidóságának emlékkönyve 1989, 347.
[39] Micu Sziguranca-ügynök jelentése az erdélyi zsidóság szervezkedéséről és a román államhoz fűződő viszonyáról, 1920, Bukarest. Úton 2009, 147.
[40] Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve 1941, 198, amely a kivégzettek neveit és életkorát is felsorolja.
[41] Horváth Sz. Ferenc 2008, 123.
[42] Perczel 2019, 96–97.
[43] Hegedüs Loránt 1921, 423–424.
[44] Laky 1923, 137.
[45] Nagy Szabolcs 2010, 29–38.
[46] Jócsák Kálmán: Egy élet harcai. PIL 867 f. j-109 [1937. november 1.], 335–336. Szentes román megszállásáról lásd Perczel 2017.
[47] „Páter Zadravetz nagy szónok, szépen beszél, sírnak az asszonyok, ha beszélni hallják, de az emberek nem mennek utána, az Alsóvárosból ugyancsak kevés katona jelentkezett a toborzáshoz." Kelemen 1923, 339. Vö. más kortárs forrásokkal: „Az Alsóvárosban a Zadravetz páter vezetése alatt működő toborzóbizottság a parasztok passzivitása miatt működését kénytelen volt beszüntetni." A Magyar Nemzeti Propaganda Bizottság jelentése a Miniszterelnökségnek. Szeged, 1919. június 30. MNL OL K 32 I. doboz, 106-1919, a szegedi kormány miniszterelnöksége iratai. „A tanyasi lakosságnak, mely a demarkációs vonalon, illetve azon belül közel lakik, rendkívül nehéz megmagyarázni, miben áll a vörös veszedelem. [...] Még nem volt módjuk a saját bőrükön a vörösök atrocitásait elszenvedni, de azért is, mert az ott állomásozó »sárga és fekete« francia katonák rendkívül kíméletlen módon molesztálják és sarcolják őket. A jelentés pozitív adatokat sorol fel 14-20 éves lányok megbecstelenítéséről, disznók, libák erőszakos elviteléről." A Magyar Nemzeti Propaganda Bizottság 81/1919., 1919. július 8-i jelentése a magyar hadügyminiszternek. MNL OL K 32 120-1919, a szegedi kormány miniszterelnöksége iratai.
[48] Laky 1923, 407–408.
[49] Uo., 411–412.
[50] Uo., 408.
[51] Landler Jenő felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 3-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 174.

[52] Böhm 1923, 290–292. Vö. Göndör 1922, 82–86.
[53] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 3-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 171.
[54] Böhm Vilmos felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 12-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 271.
[55] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 14-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 315.
[56] PRFRUS PPC 1947, XII, 443.
[57] Lukács György és Böhm Vilmos felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 17-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 315–316.
[58] Breit József adatai szerint a Hadügyi Népbiztosság a támadást követő napokban két ütemben 38 zászlóaljat és 16 üteget irányított át a Tiszántúlra. Breit 1921, 240–241. Liptai 1959 50 zászlóalj átirányításáról ír.
[59] Bene 2013, 80.
[60] Szakály 1989, 19.
[61] Szakály 1984, 58–59.
[62] Szakály 1989, 16.
[63] Uo. 59.
[64] Uo.
[65] Kaló 2011, 607.
[66] Romsics 2019, 249.
[67] Gottfried 2008, 356–359.
[68] Breit 1921, 253.
[69] Lukács György: Beszéd az I. kerületi Munkás- és Katonatanács április 20-i ülésén. In: Lukács 1987, 115.
[70] Uo., 116.
[71] Lásd Kun Béla táviratát Böhm Vilmoshoz. MMTVD 1959–1960, 352.
[72] PRFRUS PPC 1947, 449.
[73] Francia diplomáciai iratok 1999, 288.
[74] PRFRUS PPC 1947, XII, 453–454. Magyarul közli: MMTVD 1959–1960, 346–347.
[75] Csehszlovák iratok 2019, 143.
[76] Jászi 2001, 31.
[77] Az akció részletes hadászati leírása: Dezsényi 1960, 76–87.
[78] 117 halott. *Testvériség*, 1919. május 10., 1. Az első tudósítások cseh hírek alapján 200 halottról szóltak, ezt veszi át Simon Attila (Csehszlovák iratok 2019, 144, 386. jegyzet). Vö. Dezsényi 1960, 85. oldalán közölt, szintén egymásnak ellentmondó veszteségi adatait.
[79] A gyászos eseményekről a legtöbb kortárs tudósítás a győri szocialista napilapban, a *Testvériség*ben jelent meg, lásd különösen a május 4-ei, 9-ei és 10-ei számokat, illetve a május 11-ei lapszám 2–7. oldalán közölt, a komáromi római katolikus temetőben tartott május 3-ai hullaszemlén felvett jegyzőkönyvet.
[80] *Testvériség*, 1919. május 11., 7.
[81] A menedékjoghoz lásd Hajdu 1969, 173. Gosztonyi emlékezete szerint mintegy 22 500 svájci frankot osztottak ki a szimpatizánsok között. Lásd Gosztonyi Mária: Emlékezések (Bárdibükk, 1974. március. 28.). PIL 867 f., g-167, 7.
[82] 51 000 lírát, 44 200 francia frankot és 50 000 márkát. A bolseviki vezérek anyagi szükségleteinek fedezésére és a proletárdiktatúra visszaállítása érdekében kifejtendő propa-

ganda céljaira az Osztrák–Magyar Bank budapesti főintézetéből elvont értékek jegyzéke és azoknak névsora, akiknél ezek az értékek elhelyeztettek. Haubrich József védőügyvédi iratai. PIL 686/2 f. 30. őe., 29.
[83] Szűcs 1997, 26.
[84] Károlyi 1982, 170.
[85] Lásd ehhez Lengyel András 2017; illetve Lukács 1989, 164–166; és Lukács 1987, 564–571. oldalán közölt dokumentumokat.
[86] MMTVD 1959–1960, 390–392.
[87] Uo., 397–398.

13. „Tudod-e, mi a kommunizmus?"

[1] Körösi József felszólalása az I. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. április 22-i ülésén, MMTVD 1959–1960, 296–297.
[2] Móra Ferenc: Memento. *Szegedi Napló,* 1919. április 1., 1.
[3] Vö. Péter 1981, 279–280; Kelemen 1923, 299.
[4] Bödők 2018, 95.
[5] Szabó Ervin 1918, 285.
[6] B. Müller 2018, 21; Bödők 2016a, 123.
[7] A Vörös Őrség körüli hatalmi küzdelmekre lásd Varga Lajos 2019, 112–113. Lánczy szakértelmére lásd a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 8-i ülésén a felszólalásokat. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 212, 214, 222, 224 és 232.
[8] Szántó Béla: Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére. PIL 731.f. 24. őe.
[9] A Forradalmi kormányzótanács jegyzőkönyvei, 1986, 158–159, illetve 163.
[10] Korvinról és szervezetéről lásd B. Müller 2018, 21–46.
[11] Büntetőperében néhány bántalmazást ismert el csupán: „Az ellenforradalmi röpiratterjesztés miatt letartóztatott Wagner Antalt én magam is több ízben bántalmaztam – minden alkalommal mást és mást vallott, miért indulatomban párszor arcul ütöttem. Az előző estén elfogott Királyt szintén egyszer vagy kétszer arcul ütöttem, mert valótlan vallomást tett. Soha senkit nem bántalmaztam e két eseten kívül egész működésem alatt. Korvin Ottó vallomása 1919. szeptember 26-án a budapesti törvényszéken. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 i; TAGYOB, 1191. Másnap viszont eszébe jutott még néhány eset: „A tegnapi kihallgatásomhoz folytatólagosan előadom, hogy még két esetem volt, amikor a letartóztatottakat bántalmaztam. A Nagyszombat [helyesen: Szombathely] környéki ellenforradalom alkalmával egy hadnagyot bántalmaztam, hogy kézzel, vagy más eszközzel bántalmaztam arra nem emlékszem. Másik eset meg Barna Jenő belügyminiszteri tisztviselő esete volt, akit azért bántalmaztam egyszeri arcul ütéssel, mert a vele együtt alkalmazásban lévő lányokra akarta hárítani egy röpcédula készítését. Uo., szeptember 27., 1195. 1919 őszén, rendőrségi kihallgatása alatt Korvint is többször nagyon megverték. Ady-imádatához lásd Lengyel József jellemzését: „Korvin a színpadiatlanság szerepét kedvelte, ha ugyan ezt is szerepnek nevezzük. Civilben járt, nagyon tiszta ingben, sokszor idézett Ady-sorokat, Adyn könnyen elérzékenyült." Lengyel József 1966a, 311.
[12] Soósné 1968, 11.
[13] Szász Károly 1922, 90–92.
[14] B. Müller 2018, 62–64.
[15] Dr. Szabó László: Fehér volt-e Julier? *Az Est,* 1919. október 11., 2.

[16] Miért ölték meg Jukelsohnt és Effimovot? *Az Est,* 1920. január 2., 2. Vö. Borsányi 1979, 188, 189, illetve 406.
[17] Szabó József, a Cserny József csoportjából Kun Béla őrségéhez került terrorista vallomása 1919. október 8-án Kun Béla és társai bűnperében; illetve Korvin Ottó szeptember 29-i vallomása Kovács Miklós vallatóbiztos és Bódy Gyula jegyzőkönyvvezető előtt: „Az ukrán tisztek megölése egészen bizonyos. Kun intézkedett, ezt nekem mondotta Kun Béla, a lakásán, akkor jelen volt Szamuelly Tibor és Rudas László. Egész éjjel illetőleg hajnalban jöttek a főrendiházban tartott gyűlés résztvevői közül Chlepkó [Ede] és Szaton [Rezső], akiknek akkor Kun lecsillapodva mondotta: szerencse, hogy nem éjfél előtt jöttek, mert úgy járhattak volna, mint az ukrán tisztek. Látszott Kun Bélán, hogy megbánta az ukrán tisztekkel tett intézkedéseit." MNL OL K 46 PTI 605 f.; TAGYOB, 1216–1218.
[18] Hajdu 1969, 191. Vö. Tormay 2015, 354.
[19] Összesítő jelentés a magyarországi bolsevizmus történetéhez alapul szolgáló kecskeméti vonatkozású anyagokhoz. Összeállította Tormássy István m. kir. rendőr főtanácsos. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/29. őe. (12. doboz), 55–56.
[20] Ashmead-Bartlett 1923, 184.
[21] Fogarassy 1993, 98.
[22] Hajdu 1959b, 265.
[23] Stromfeld Aurél iratai. HL Pers. 159. i.
[24] „Mindjárt a proletárdiktatúra kezdetén a rendszer biztosítására és egy esetleges ellenforradalom letörésére Vágó Béla megbízást adott Cserny Józseféknek, hogy egy kb. 200 főnyi csapatot szervezzen, mert addig semmiféle szervezett karhatalom nem állott a Tanácskormány rendelkezésére." Korvin Ottó vallomása 1919. szeptember 26-án a budapesti törvényszéken MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 i; TAGYOB, 1191.
[25] Dr. Váry Albert királyi főügyész 1920. október 26-i jelentése az igazságügyi hatóságok személyzetének munkájáról 1918. október 31-e után. 45. számú melléklet: a Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának különítménye, mint Országos Központi Nyomozó Testület, II. Margit krt. 85. nyomozati iratai. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4 i., 6. Cserny vallomását közli B. Müller 2018, 148.
[26] Bödők 2016a, 145.
[27] Uo., 127.
[28] Stocker 1921, 5.
[29] Varjassy 1932, 50–57.
[30] Paál 1919, 43. A háttérhez lásd Nyemcsók 2017, 164–165.
[31] Romsics 1985, 57–576.
[32] Gratz 1935, 190–194. Vö. Garami 1922, 133; illetve Vörnle 1921, 794.
[33] A Clemenceau által szignált meghívó szövegét lásd Francia–magyar diplomáciai iratok 1999, 291. A címzettekhez soha meg nem érkezett meghívó történetéhez lásd Archibald Coolidge 1919. május 8-i jelentését. Közli: PRFRUS PPC 1947, XII, 455–456. Vö. Ormos 1984, 250–251 és 257; illetve Arday 1990, 217–218 és 336; valamint Trianon és az olasz diplomácia 2018, 37.
[34] Kelemen 1923, 407–408. Vö. Gratz 1935, 194–195; illetve Ashmead-Bartlett 1923, 159–160.
[35] Vörnle 1921, 799.
[36] Az akció részletes leírása: Révy Kálmán: Az 1919. év május 2-áról 3-ára virradó éjjel a wieni volt magyar kommunista követség ellen végrehajtott magyar tiszti akció történetének rövid ismertetése. (A Bécsbe menekült kommunista népbiztosok elfogása, az okmányok és a pénzek lefoglalása.) HL TGY 3626. Vö. Boross László: Egy izgalmas éjszaka

a bécsi Magyar Házban: *Világ*, 1920. április 11., 3–4; illetve Gratz 1935, 196–198; valamint Batthyány [1927], II, 295–304.
[37] Gáborné 1964, 129.
[38] Krausz 1937, 297.
[39] Sz. Szigethy 1942, 35–40. A megkaparintott összeg nagyságára lásd Arday 1990, 335.
[40] Szamuely 1957, 181. A teljes beszéd szó szerinti változata nem maradt ránk.
[41] Lukács György: Az igazi egység: *Népszava*, 1919. április 22., 1.
[42] A letartóztatások jogalapja a Forradalmi Kormányzótanács április 4-én közzétett XXXIX. és az azt módosító LXVII. számú rendelete volt: *Tanácsköztársaság*, 1919. április 4., 1; illetve 1919. április 20., 1.
[43] Szántó Rezső vallomása 1919. december 4-én a budapesti törvényszéken. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 i; TAGYOB, 1122–1124. Vö. Dr. Váry Albert kir. főügyész 1920. október 26-i jelentése az igazságügyi hatóságok személyzetének munkájáról 1918. október 31-e után. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4h, 74.
[44] Ha így lett volna is, a parancs korántsem mindenütt érvényesült. Lásd Baltazár Dezső református püspököt, illetve májusban Kalocsáról is egy tucatnyi egyházi személyt hurcoltak el, akik csak a helyi direktórium erőteljes fellépése következtében kerültek vissza. Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez 1976, 497–498.
[45] 21/607. számú fk. eln. res. jelentés Szántó Rezső 1919. december 4-i rendőrségi kihallgatásáról. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 i; TAGYOB, 1122–1123.
[46] A Hollánok gyilkosai. *Budapesti Hírlap*, 1919. november 29., 5. Vö. Böhm 1923, 388–390.
[47] Bödők Gergely kutatásai során mintegy 570 fővárosi túszt azonosított. A túszszedés nem korlátozódott a húsvéthétfő körüli napokra – még június 24-én is történtek tömeges őrizetbe vételek, sokszor olyanok esetében is, akiket áprilisban egyszer már „begyűjtöttek" –, és a fogság is különböző ideig, 1-2 napig vagy akár 3 hónapig is tarthatott. Lásd Bödők 2014, 160. Vö. Varga Lajos 2019, 238–239, aki 322 és 489 közé teszi a fővárosi túszok számát.
[48] Dr. Váry Albert kir. főügyész 1920. október 26-i jelentése az igazságügyi hatóságok személyzetének munkájáról 1918. október 31-e után. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4h, 74.
[49] Halál a burzsoáziára. Szamuely Tibor népbiztos beszéde. *Testvériség*, 1919. április 20., 1.
[50] Tilos minden összejövetel és csoportosulás. *Népszava*, 1919. április 23., 3.
[51] Mi történik Budapesten? *Dunántúl*, 1919. április 25., 2.
[52] A rendelet szövegét közli: *Tanácsköztársaság*, 1919. április 24., 1.
[53] MMTVD 1959–1960, 299–300.
[54] [Kunfi Zsigmond]: Veszélyben a forradalom. *Népszava*, 1919. április 20., 2.
[55] Makón 69, Hódmezővásárhelyen 20, Sátoraljaújhelyen 46, Hatvanban 13, Gyomán 11, Gyöngyösön 11, Nagykőrösön 34, Tiszafüreden 19, Munkácson 30, Beregszászon 22, Pápán 20, Békéscsabán 21, Jászberényben 25, Egyeken 9, Kecskeméten 68, Szolnokon 20, Egerben 14, Székesfehérváron 10, Szentesen 43, Balassagyarmaton 12, Debrecenben 53 főt. Lásd Bödők 2014, 160. Bödők felsorolja a dunántúli városokban túszként őrizetbe vettek számadatait is Győrtől Veszprémig és Szombathelytől Nagykanizsáig. Vö. Perczel 2018, 183–211. Ez utóbbi fontos adatok nyilván további kutatásokkal bővíthetők, pontosíthatók. A tiszafüredi járásbírósági jelentés például 20 túszról tesz említést. A tiszafüredi kir. járásbíróság vezetőjének 1920 El. I. B. 71. számú jelentése az egri törvényszék elnöke számára a forradalmi időszakra vonatkozó eseményekről, 1920. június 15-én. BFL I. VII. 1.a 1919/A/28.
[56] Varga Lajos 2019, 245.
[57] Cseh 2013, 96–99.

[58] Virág Béla kúriai bíró a szolnoki törvényszék elnökének. 1920 El. I. ö 59/11. számú 1920. szeptember 27-i jelentése a Magyar Királyi Ítélőtábla elnökének. BFL VII. 1.a 1919/I.A./28, 4. A vörösterror szolnoki jelenségeihez lásd még Szentesi Zöldi 2011. Adataiban nem mindig pontos, az anyakönyvi halotti kivonat szerint 52 évesen megölt Szikszay életkorát például 45 évesnek adja meg.
[59] 1919–1920 halottai. Vörös. Román. Fehér. Szolnok A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárának virtuális kiállítása.
[60] Cseh 2013.
[61] A szegedi királyi törvényszék 1921. július 19-i ítéletének indoklása tartalmazza a történtek legrészletesebb és legvalószínűbb rekonstruálását. Az ítéletet közli: A makói terroristák pere 2001, 60–61.
[62] Uo., 62.
[63] Uo., 53.
[64] A Korvin Ottó által készített 1919. május 14-i jegyzőkönyvi összefoglaló megerősíti, hogy az eljáró különítményeseknek Landlertől volt megbízásuk, és ezért eljárásukat szabályszerűnek tartják. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 i; TAGYOB, 1199.
[65] Székács 1921, 532–534.
[66] Gilicze 2006, 237.
[67] Olysói Gabányi [1922] 2000, 71–74.
[68] Bár a Návayak elhurcolásának indítékát a makói terroristák pere nem tisztázta (A makói terroristák pere 2001, 33.), figyelemre méltó, hogy a makói kommunista különítményeseket – a 230 tagú ún. vörös védőrséget Lajtos István, az öföldeáki Návay-uradalom gépésze irányította, akinek családja nemzedékek óta a Návayak cselédje volt. Fodor László: Emlékezés Lajtos Istvánra. *Délmagyarország*, 1980. június 13., 5. illetve Tamasi 1977, 8.
[69] Váry 1922, III. Vö. Bödők 2018.
[70] Balkelis 2015, 4.
[71] Gellért Ádám szerint egész márciusban csak két áldozata volt az erőszaknak, de ezek is inkább egyéni túlkapások voltak. Április 19-ig felülről irányított és szervezett tömegerőszakról még nem beszélhetünk, legalábbis ebben az intervallumban tizenegy ember öltek meg a rendszer képviselői. Ezután viszont jelentős ugrást láthatunk az adatokban. Április 19-e után tömegesen kezdtek túszokat szedni és gyilkosságokat végrehajtani. Április végéig összesen 49, májusban 108, júniusban 232, júliusban 36, augusztusban 7 gyilkosság történt, hatnak pedig nem ismerjük az időpontját. Idézi Szőts 2019. l
[72] Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F 473. II, 2.
[73] Dovcsák Antal és Kunfi Zsigmond felszólalásai a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 26-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 355 és 358.
[74] Bödők 2018, 166.

14. „Magyarok, előőőre!"

[1] Philip Brown 1919. április 29-i jelentése Archibald Coolidge-nak. PRFRUS PPC 1947, XII, 449.
[2] Brown 1937, 65.
[3] Philip Brown 1919. május 8-i jelentése Archibald Coolidge-nak. PRFRUS PPC 1947, XII, 463–464. Csicserin román kormánynak címzett táviratát lásd MMTVD 1959–1960, 370–372. Lásd még Hajdu 1961, 109–110.

[4] MMTVD 1959–1960, 414–415.
[5] Szamuely Tibor felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén, 1919. június 19., TOGYN, 124.
[6] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. IV. kötet. HL TGY 2322, 191. doboz, 160–161.
[7] A kevéssé szívderítő történethez lásd Heller 1999, 86.
[8] Szíjj 2005, 23.
[9] Stromfeld Aurél iratai. HL Pers. 159. i, 9.
[10] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. XII. kötet. HL TGY 2322, 206. doboz, 72.
[11] Lakatos–Fleishacker 1921, 303.
[12] Suba 2019, 47.
[13] Uo.
[14] Szíjj 2005, 22.
[15] Julier [1927] 1993.
[16] Vitam et sangvinem – non. A budapesti gyári munkásság válasza a bolsevikieknek május 2-án. Pogány népbiztos irattárából. *Nemzeti Ujság*, 1919. november 12., 3.
[17] Sinkó Ervin 1965, 653.
[18] Adatok a salgótarjáni acélgyár történetéhez a forradalom és bolsevizmus alatt, 1920. július 15. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/28 őe. (12. doboz), 5. A dokumentum rámutat a munkástársadalmon belüli törésvonalakra is: a fiatal tanoncok, az ifjúmunkások és a bányászok jobban vevők voltak az új eszmékre, mint a jobban fizetett, megállapodott és rendszerint idősebb szakmunkások. Uo., 10.
[19] Horváth István 2005, 81. Vö. Örkény István: *Párbeszéd a groteszkről*. Budapest, Új Palatinus, 2000, 105–106.
[20] Vitam et sangvinem - non. A budapesti gyári munkásság válasza a bolsevikieknek május 2-án. Pogány népbiztos irattárából. *Nemzeti Ujság*, 1919. november 12., 3.
[21] Frank Adolf tartalékos főhadnagy visszaemlékezése, 1959. HL MTK Visszaemlékezések 129/22. Vö. Julier 1935, 242.
[22] Böhm 1923, 362. Vö. Révész Tamás 2019, 205–211.
[23] Forgács 1969, 100.
[24] Hunyady Károly 1979a, 123. Vö. Fogarassy 1989, 25; illetve Révész Tamás 2019.
[25] Négyesi 2019, 62.
[26] Hunyady Károly 1979b, 48.
[27] Julier 1935, 236–237.
[28] Szíjj 2005, 34.
[29] Bogár 1980, 200.
[30] Julier [1927] 1993, III, 102. Vö. Hajdu 1969, 203–204, illetve 216.
[31] MMTVD 1959–1960, 569.
[32] Hetés 1979, 62–64,
[33] Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, V, 11.
[34] Uo., V, 188.
[35] Uo., V, 11–12.
[36] Toma 1958, 206. Vö. Fogarassy 1989, 27.
[37] Beszéd Kassa felszabadulási ünnepségén. *Vörös Ujság*, 1919. június 1. Lásd Kun 1958, 227.

[38] Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, V, 429.
[39] Edvard Beneš külügyminiszter 1919. június 10-i és 12-i táviratai T. G. Masaryk cseh köztársasági elnöknek. Közli: Csehszlovák iratok 2019, 166 és 170.
[40] PRFRUS PPC 1947, VI, 240–241 és 246–247. Magyarul: Francia diplomáciai iratok 1999, 297–298.
[41] Mantoux 1955, 351.
[42] Kelemen 1923, 276.
[43] Francia diplomáciai iratok 1999, 298–299.
[44] Mantoux 1955, 351.
[45] „Welche Hand müßte nicht verdorren, die sich und uns in diese Fesseln legt?" Scheidemann 1928, 371.
[46] Uo., 109.
[47] Uo. 359.
[48] Kunfi Zsigmond: A magyar proletárdiktatúra keletkezése és bukása. *Szocializmus*, 1930/3, 72.
[49] Varjassy 1932, 56–57. Vö. Kelemen 1923, 226–227.
[50] Varjassy 1932, 60–62. Lásd még Kelemen 1923, 229–230, 248–249, illetve 275, ahol idézi Bethlen jelentését a csehek merev elzárkózásáról. Vö. Fülöpp Béla közlekedési miniszter és Pálosi Dénes közellátási miniszter 1919. május 7-i levele Báró Bornemissza Gyula külügyminiszternek. A szegedi kormány iratai. MNL OL K 32. 3.-1919. M. E.
[51] Tonelli 1939, 18. Lásd Arday 1990, 227–228.
[52] Kelemen 1923, 339.
[53] Péter 1965, 179.
[54] Uo.
[55] Gömbös 1920, 47.
[56] Shvoy 1983, 45.
[57] Igaz ösvényeken. *8 órai Ujság*, 1936. október 24. Vö. Romsics 1991, 127.
[58] Boroviczény 1993, 24.
[59] Nagybányai Horthy Miklós. *Esztendő*, 1918/3, 188–190.
[60] Arday 1990, 341–342. Vö. Romsics 1985, 586–587.
[61] Gömbös 1920, 57.
[62] Kelemen 1923, 286–287. Vö. Ablonczy 2018, 86; illetve L. Nagy 1990, 175.
[63] „...this group appeared to him to be composed of extreme reactionaries without any notable intellectual capacities. For instance their deliberations of late had been devoted to the question of the resumption of the right of duelling." Herbert Hoover felszólalása a párizsi békekonferencia 1919. július 5-i Ötös Tanácsának ülésén. PRFRUS PPC 1947, VII, 21.
[64] *Vörös Ujság*, 1919. július 9., 1. Vö. A kereskedelmi miniszter 1919. június 10-i jelentése Károlyi Gyula miniszterelnöknek. A szegedi kormány iratai. MNL OL K 32 9-1919.
[65] Horthy Miklós hadügyminiszter levele Károlyi Gyula miniszterelnökhöz, 1919. június 25. A szegedi kormány iratai. MNL OL K 32, 80-1919.
[66] Tonelli 1939, 45–46; illetve Soós 1979, 312. Vö. MMTVD 1959–1960, 264–265; 269 és 284.
[67] Turbucz 2020.
[68] „Algyő község lakossága a politikai változások lényegéről teljesen tájékozatlan. A lakosság még a földosztást emlegeti, a Nemzeti Hadseregbe való belépésről tartóz-

kodóan beszél, ellenben a románok ellen az elkeseredés és harckészség megnyilvánul." A Magyar Nemzeti Propaganda Bizottság hangulatjelentése, 1919. július 9. MNL OL K 32 125-1919. Lásd még Bokor 1939, 61; illetve Kelemen 1923, 490–492. Vö. Szabó László 1919, 229.

[69] [Milotay István:] Eskü. *Uj Nemzedék*, 1920. július 20., 1.

[70] Ujlaki Antal 1921, 151.

[71] Böhm Vilmos felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 14-i megnyitóján. TOGYN, 12.

[72] Kun Béla felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 14-i megnyitóján. TOGYN, 15.

[73] Ujlaki Antal 1921, 152.

[74] Kézdiszentléleki 1923, 277–278.

[75] Pölöskei 1976, 773.

[76] Lengyel József 1966a, 290.

[77] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. június 4-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 445.

[78] A fontosabb dokumentumokat, így a kormánynévsort közli: MMTVD 1959–1960, 289–292.

[79] Gergely Ernő 1959, 84–85; Gergely Ernő 1953, 250–262. Vö. Balogh 1971, 88–120.

[80] Kun felszólalásán kívül lásd Szabados Sándor 1920. július 22-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, XL, 2577. Vö. Kővágó 1966b, 310. Elgondolkodtató, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság keletkezésének birodalmi típusú genezisét eltakaró internacionalista kórus kortárs szólamai régen is, ma is elsősorban magyar kutatókat vezettek arra a felismerésre, hogy a magyar többségű területek egy magyar, a szlovákok pedig egy szlovák munkásállam ellenőrzése alá kerüljenek. Lásd Romsics Gergely 2020, 72.

[81] Mayer 1919, 31. Vö. Murber 2019, 190–199.

[82] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. július 21-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 502.

[83] A hűségnyilatkozatokra lásd A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 502, 4. jegyzetet. Vö. Mollay 1992, 100.

[84] A cseh-szlovák hadsereg vezérkara 2. irodájának 1870. sz. bizalmas beszámolója. Prága, 1919. június 17. Francia diplomáciai iratok 1999, 307.

[85] Szinai 1969, 452.

[86] Kunfi Zsigmond felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén, 1919. június 19. TOGYN, 126.

[87] Csehszlovák iratok 2019, 184. Vö. Haiczl 1939, 37; illetve British Policy on Hungary 1995, 306.

[88] Lengyel József 1966a, 283.

[89] Balázs József 1954, 302.

[90] Közli: MMTVD 1959–1960, 306.

[91] Czirók 2009a, 609–618.

[92] Uo., 608.

[93] Czirók 2007, 314–315.

[94] Czirók 2011, 340.

[95] Gazsi 1959, 9.

[96] Czirók 2011, 354 és 359.

[97] Czirók 2009b, 375.

[98] Czirók 2011, 346.

[99] Julier [1927] 1993, III, 112.

[100] Limpár 2016, 135. A következőkben döntően ennek a kiváló tanulmánynak az adataira támaszkodva ismertetem a háború karakterisztikumát.

[101] A vörös hadsereg katonái között. *Kassai Munkás*, 1919. június 14., 3.

[102] Balázs József 1954, 296.

[103] A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai 1959, 125.

[104] Mező 2016, 180–194.

[105] Böhm 1923, 332. Egy kortárs katonai szakértő szerint: „A véres veszteségek halottak és sebesültek június végéig alig érték el a 2000-et: A románok elleni offenzíváról e tekintetben nincsenek megbízható adatok, mert az iratok és feljegyzések nagyrészt elvesztek. Valószínű azonban, hogy a véres veszteségek 1500-nál nem voltak nagyobbak, úgyhogy az összveszteség 3500-ra tehető." Lorx 1920, 38. Breit József szerint az elesettek számáról megbízható adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Lásd Breit 1921, 261. Az ellenfél veszteségeiről sem tudunk sokkal többet. Rákosi Mátyás 1935-ben perében a románoknak okozott 5000, a cseheknek okozott 3500 halottról beszélt – arról viszont nem, hogy adatait honnan vette. Lásd A Rákosi-per 1935, 84. A korszak katonai történetének alapos ismerője, Fogarassy László pozsonyi történész számai kisebbek voltak, szerinte a román hadsereg 1918. november 20. és 1919. augusztus 20. között 188 fő tiszti és 1478 fő legénységi veszteséget szenvedett. A román hadsereg legsúlyosabb veszteségeit 1919. július 20. és augusztus 4. között, a Vörös Hadsereg összeomlásával végződő tiszántúli hadjárat idején szenvedte el. Fogarassy 1988, 54.

[106] Mészáros 1966a, 21 és 33.

[107] Kamody 1960, 210–216.

[108] Bogár 1980, 203.

[109] Julier [1927] 1993, III, 112. Lásd még Breit 1921, 267. Vö. Hajdu 1969, 285.

[110] *Társadalmi Forradalom*, 1919. június 5., 2.

[111] Kassák 1983, 559.

[112] Vörös Boldizsár 2019, 924.

[113] Dr. Olchváry Dezső, sátoraljaújhelyi királyi ügyész jelentése a királyi főügyésznek, 1920. október 24. MNL OL K 46 PTI 605. f.; TAGYOB, 1511.

[114] Kaszab Sándor felszólalása a II. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. május 6-i ülésén. BFL XVI, 22, 9.

[115] Kóbor 1919, 173.

[116] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 458–459. Vö. Budapest győzelmi ünnepe. *Népszava*, 1919. június 8., 2.

15. „Éljen a szociáldemokrácia, éljen az ellenforradalom!"

[1] A Duna–Tisza közi április–májusi eseményekre lásd Romsics 2018, 160–169.

[2] Farkas Péter 2019, 23–30.

[3] Nagy Szabolcs 2016, 131–133, illetve K. Németh 2009, 24–25.

[4] MMTVD 1959–1960, 40.

[5] Gadanecz 1981, 556.

[6] Uo., 558.

[7] Gadanecz 1985, 230.

[8] Környei 1973b, 128.

[9] Uo.
[10] Uo., 129.
[11] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. június 4-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 446.
[12] Korvin Ottó vallomása 1919. szeptember 26-án a budapesti törvényszéken. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4 i; TAGYOB, 1188–1189.
[13] Környei 1973b, 131. Lásd még Papp 1969, 33; illetve Környei 1968, 212.
[14] Koncsek 1959, 89.
[15] Környei 1973b, 212.
[16] Böhm Vilmos felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésén, 1919. június 21. TOGYN, 199.
[17] Váry 1922, 75. Vö. Forradalmak sodrában 2014, 111.
[18] Iratok Pest megye történetéhez 1969, 345.
[19] Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez 1976, 581.
[20] A következőkben Romsics Ignác először 1982-ben megjelent és 2019-ben újraközölt *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben* című kismonográfiájának részletes tényfeltárására és alapvető megállapításaira támaszkodom. Lásd Romsics 2018, 69–218.
[21] Uo., 207.
[22] Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna–Tisza közi történetéhez 1976, 593.
[23] Romsics 2108, 201.
[24] Uo., 195–197.
[25] Az ún. forradalmi kormányzótanács teljhatalmú megbízottjának, Szamuely Tibor népbiztos rendeletére kivégzettek. MNL OL K 46 PTI 605. f. II/32 őe., 67–69. Vö. Romsics 2018, 220, illetve Varga Lajos 2019.
[26] Fehér Imre ezredparancsnok 1919. július 2-i jelentése a IV. hadtest parancsnokságának. MNL OL K 46 PTI 605 f. II/4i-2016, 1172–1174. Vö. Hajdu 1969, 322.
[27] Herczog István főhadnagy 1920. szeptember 29-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4971–4972.
[28] Kutassy János tartalékos főhadnagy 1920. szeptember 27-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4883.
[29] Herczog István főhadnagy 1920. szeptember 29-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4978.
[30] Kutassy János tartalékos főhadnagy 1920. szeptember 27-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4884–4887. Vö. Herczog István főhadnagy 1920. szeptember 29-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4959; illetve Haubrich József: Működésem a proletárdiktatúra alatt. Haubrich József védőügyvédi iratai. PIL 686/2 30. őe., 76–77.
[31] Hőnig Vilmos 1920. szeptember 1-jei vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4146–4147.
[32] Herczog István főhadnagy 1920. szeptember 29-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 163.d, 4960.
[33] Fehér ezredes meghalt. *Pesti Hírlap,* 1919. november 22., 5. Vö. Herczog István vallomását a Rákosi-perben. *Az Est,* 1935. január 26., 2.
[34] Kelemen 1923, 348. Vö. Romsics 2018, 219.
[35] Gábor Mózes kalocsai tevékenységére lásd Romsics 1975b, 356. Ceglédre vonatkozóan: Romsics 2018, 230. Vö. Nagy Dezső 1982, 351.

[36] A szolnoki királyi törvényszék, mint büntetőbíróság B. 888/40/1920. számú, 1920. május 31-i ítélete gyilkosság és lázadás büntette miatt Ádler Izidor és társai ellen. BFL VII. 1.a 1919/A, 28.
[37] A szolnoki királyi ügyész 1920. október 14-i jelentése. MNL OL K 46, PTI 605 f., 1479–1480. Vö. Sebők 2015, 306–313.
[38] „Több száz főből álló asszonytömeg ostromolja meg a győri törvényszék épületét, hogy kiszabadítsák letartóztatott asszonytársukat, aki előző nap inzultálta Bécsi László élelmezési biztost, szóvá téve a rossz ellátási viszonyokat. Betörnek, a fogházőrség tehetetlen, mert a kivezényelt vörös őrség is az asszonyokhoz csatlakozik, s kiszabadítják az ott őrzött rabokat." A győri ügyészség vezetőjének levele a királyi főügyészhez, 1920. október 6. MNL OL K 46 PTI 605 f., II/4. őe., 1555. Vö. Nagy Gyula 1943, 234–235.
[39] Jegyzőkönyv özv. Lemberkovics Jenőné 1919. október 28-i vallomásáról a budapesti államügyészségen. Haubrich József védőügyvédi iratai. PIL 686/2 f. 30. őe., 138.
[40] Weisz Fülöp politikai megbízott tájékoztatója. MNL MOL K 46 PTI 605 f., II/4.i. őe., TAGYOB, 1210.
[41] Kotra Béla vasúti fékező 1919. október 30-i vallomása a budapesti államügyészségen. Haubrich József védőügyvédi iratai. PIL 686/2 f. 30. őe., 139.
[42] A pogromhangulathoz lásd Haubrich József észrevételei a Herczegh-üggyel kapcsolatos vádpontban. Haubrich József védőügyvédi iratai. PIL 686/2 f. 30. őe., 23–25.
[43] Báró Perényi Zsigmond 1920. szeptember 8-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4250–4260.
[44] Hőnig Vilmos 1920. szeptember 1-jei vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 4148.
[45] Farkas Tivadar miniszteri fogalmazó 1920. augusztus 11-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 3537. Vö. Szántó 1959, 138–144.
[46] Gecsényi 1969, 72–85.
[47] A proletárállam vértanúinak temetése. *Népszava,* 1919. július 1., 4.
[48] Gáborné 1964, 153.

16. „Gyenge a szovjet?"

[1] Jócsák Kálmán: Egy élet a harcok tüzében. PIL 867 f. j-109 [1937.november 1.], 330. Vö. Szemere 1963, 156–157.
[2] Ágoston Péter naplója szerint a hivatalos lapok nem merték megírni, hogy Csizmadia megbukott. Lásd Ágoston 1989, 279.
[3] Csak birkahúst lehet vásárolni. *Népszava,* 1919. június 11., 6.
[4] Szélpál 1984, 523.
[5] Gál Imre 1937, 12. Lásd még Nádass 1961, 169. Vö. Csunderlik 2019, 77.
[6] Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. PIL, 747. f. 2. őe. I. k., 222; illetve részletesen elemezve Varga Lajos 2019, 297–319.
[7] William Freeman 1919. június 24-i jelentése Arthur Balfour brit külügyminiszternek. Közli: British Policy on Hungary 1995, 275–277. Vö. Zsuppán 1969, 198–218.
[8] Kunfi Zsigmond: A diktatúra módszerei. *Az Ember,* 1919. június 5., 1. Újraközli Agárdi 2001, 182–184.
[9] „A megihletettek kis csapata átveszi a vezetést, és rá akarja a tömegre az üdvösséget erőszakolni. A proletárság diktatúrájából a proletárság egy kis részének az egész prole-

társágon és a többi lakosságon való diktatúrája lesz. A dolgok mindinkább balfelé mentek, s azután lefelé. A szocializmus saját erejéből a fegyelem eszközeivel nem tudott úrrá lenni azokon az elemi erőkön, amelyeket a forradalom felszabadított. »Soha nagyobb győzelem nem volt... de a győzők tehetetlensége sem volt soha nagyobb, mint akkor.« (Hegel)". Szende 1921, 201–202.

[10] Kun Béla felszólalása a pártgyűlés első napján. MMTVD 1959–1960, 13–20.

[11] A pártprogram módosítása. Kunfi Zsigmond elvtárs felszólalása. *Népszabadság*, 1919. június 13., 5–6. Újraközli: MMTVD 1959–1960, 22–27.

[12] Uo.

[13] Kunfi Zsigmond: Három kommün. *Világosság*, 1921. március 23., 172.

[14] Böhm 1923, 434–437. Lásd még Weltner 1929, 233–235, illetve Göndör 1922, 97–98.

[15] Rákosi 2002, 440.

[16] Bokányi Dezső felszólalása a pártgyűlés első napján. MMTVD 1959–1960, 31.

[17] Jászi 2001, 44. Jászi Kunfi beszámolója alapján ismerteti az incidenst.

[18] Böhm 1923, 437. Weltner 1929, 235. Vö. Varga Lajos 2019, 383. Varga szerint Haubrichnak nem lett volna esélye mozgósítania a csapatokat. Ez utóbbit támasztja alá Haubrich 1920. július 7-i vallomása a népbiztosperben. BFL VII. 5.c 1920-6274, 1628–1629.

[19] A pártprogramot közli MMTVD 1959–1960.

[20] Jászi 2001, 44. Vö. Balogh 1979, 91.

[21] Rónai Zoltán felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 22-i ülésnapján. TOGYN, 230–231.

[22] A szavazás körüli történésekre lásd a június 23-i ülésnapról Büchler József, Weltner Jakab és Bokányi Dezső hozzászólásait: TOGYN, 261–262, illetve 269–270. Vö. Janos 1971, 92–93.

[23] A Szövetséges Központi Intéző Bizottság 1919. július 15-i ülésének jegyzőkönyve. PIL 709 f. 6. őe., 110.

[24] A jegyzéket közli MMTVD 1959–1960, 243–245.

[25] Uo. 243. Vö. Francia diplomáciai iratok 1999, 304.

[26] Mantoux 1955.

[27] Jászi 2001, 41.

[28] Szinai 1969, 464–467.

[29] „...mi ne a tengerentúli importra számítsunk, hanem arra, hogy a mi áruszegény társadalmunk szükségleteit minél közelebbről tudjuk kielégíteni, amaz államokból, amelyekkel ezelőtt gazdasági közösségben éltünk, és amelyekkel véleményem szerint nemcsak a Habsburgok jogara, nemcsak a Habsburg-monarchia állameszméje, hanem gazdasági szükségszerűségek is fűztek össze bennünket." Kun Béla felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 19-i ülésén. TOGYN, 114.

[30] Swanson 1994, 65.

[31] Liptai 1960, 393.

[32] Böhm Vilmos felszólalása Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 21-i ülésén. TOGYN, 195. Kerekess József szerint Böhm Vilmos a 80. nemzetközi dandár június 13–15. között Zólyomnál elszenvedett veresége, a kisalföldi hadműveleteket irányító V. hadtestparancsnokság megbotránkoztató harcvezetése, a 8. ezred zártrendű elvonulása a Kassa–Eperjes körüli harcok vonalából, illetve a 11. ezred III. és II. zászlóaljának parancsmegtagadása miatt vesztette el a bizalmát a csapatok harcképességében, innentől egyedüli célja a háború mindenáron való befejezése lett. Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. XII. kötet. HL TGY 2322, 206. doboz, 444.

[33] Kirschner 1970, 97.

[34] A válaszjegyzéket lásd MMTVD 1959–1960, 245–246.

[35] Jászi 2001, 41.

[36] Peyer Károly felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlésének 1919. június 21-i ülésén. TOGYN, 208–209.

[37] „Én, elvtársaim, mégis amellett vagyok, hogy lehetővé kell tennünk a megegyezést. Csak valamivel tisztességesebb – ha ugyan ezt így lehet kifejezni azon tisztességtelenséggel szemben, amelyet jelent ez a határmegállapítás –, csak valamivel rendesebb határmegállapítás mellett is békét kell teremtenünk." Kun Béla felszólalása a Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 19-i ülésén. TOGYN, 114.

[38] A nemzeti zászló bevezetésére vonatkozóan Julier memorandumait lásd Breit 1921, 267, illetve MMTVD 1959–1960, 307–308.

[39] Böhm 1923, 425. Vö. Julier [1927] 1993, III, 108. Igen valószínűtlen, hogy Julier június 24-ei dátummegjelölése helyes, az az este a budapesti ellenforradalom leverésével telt el, inkább a 28-át tarthatjuk valószínűnek Kunnak a Forradalmi Kormányzótanács előtt tett június 29-ei nyilatkozata alapján.

[40] Kun Béla felszólalása a Forradalmi Kormányzótanács 1919. június 29-i ülésén. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 460.

[41] Kirschner 1970, 97.

[42] MMTVD 1959–1960, 368 és 388.

[43] Lásd a Forradalmi Kormányzótanács 1919. június 27-i jegyzőkönyvét. A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986, 456–458. A megállapodás szövegét közli MMTVD 1959–1960, 385–387.

[44] Ágoston Péter naplójegyzetei és feljegyzései tanácsköztársasági működése és bécsi követi megbízása idejéből 1919. június 18. – július 23. MTAKK Ms/5060/4.

[45] Uo. Mittelhauser főnökének, Maurice Pellé tábornoknak is hasonló volt a véleménye. Június 25-én azt írta, hogy a magyarok létszám- és hadianyagfölényben vannak, és képesek arra, hogy ha Szlovákia bolsevizálódik, úgy ennek hatása át fog terjedni Bécsre, Olaszországra és Romániára is. British Policy on Hungary 1995, 284.

[46] Ágoston Péter naplójegyzetei és feljegyzései tanácsköztársasági működése és bécsi követi megbízása idejéből 1919. június 18. – július 23. MTAKK Ms/5060/4.

[47] Uo.

17. „Kun elvtársnak jelentem, nem harcolunk tovább!"

[1] Lorx 1920, 34. Vö. Liptai 1960, 445, aki szerint a puskalétszám egy hónap alatt 4000-rel csökkent.

[2] Dr. Szabó László: Vörös volt-e Stromfeld? *Az Est*, 1919. október 9., 3.

[3] Stromfeld Aurél iratai. HL Pers. 159. i.

[4] Böhm 1923, 438–440.

[5] British Policy on Hungary 1995, 296. Vö. Balogh 1979, 92–93.

[6] Weltner 1929, 244.

[7] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. XII. kötet. HL TGY 2322, 206. doboz, 17–20.

[8] Julier [1927] 1993, III, 108–110. Vö. Liptai 1960, 466–472.

[9] Julier [1927] 1993 III, 104.

[10] Uo., 116.
[11] Uo., 105.
[12] British Policy on Hungary 1995, 299.
[13] PRFRUS PPC 1947, VII, 121.
[14] British Policy on Hungary 1995, 282
[15] Francia diplomáciai iratok 1999, 353.
[16] A német békeszerződés június 28-ai aláírása után Clemenceau, a békekonferencia elnöke kivételével az állam-és kormányfők elhagyták a tanácskozásokat, és hazautaztak.
[17] Georges Clemenceau felszólalása a párizsi békekonferencia 1919. július 5-éi Ötös Tanácsának ülésén. PRFRUS PPC 1947, VII, 25.
[18] Uo., 24.
[19] Kun 1958, 572.
[20] Szamuely Tibor felszólalása a IV. kerületi Munkás- és Katonatanács 1919. július 14-i ülésén. BFL XVI. 24, 74–76.
[21] British Policy on Hungary 1995, 334.
[22] Vulpes: A másik véglet. *Az Ujság*, 1919. szeptember 30., 4.
[23] Cs. Sebestyén 2007, 149.
[24] Veréb Tamás községi jegyző jelentése. A szegedi kormány iratai. MNL OL K 32 133-1919. Vö. A csanád vármegyei főjegyző levele Károlyi Gyula miniszterelnöknek, 1919. június 24-én. MNL OL K 32, 62-1919.
[25] Károlyi Gyula levele Charpy tábornokhoz, 1919. június 19. A szegedi kormány iratai. MNL OL K 32 51-1919.
[26] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai XII. kötet. HL TGY 2322, 206. doboz, 293. melléklet.
[27] A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének hadműveleti naplója 1974, 193–194.
[28] Fogarassy 1981, 22. Vö. British Policy on Hungary 1995, 303, 313 és 324.
[29] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. XII. kötet. HL TGY 2322, 206. doboz, 315. A következőkben Kerekess aprólékosan dokumentált, forrásokkal ellátott kéziratos hadtörténete alapján értelmezem az eseményeket.
[30] Jócsák Kálmán: Egy élet a harcok tüzében. PIL 867 f. j-109, 334–335.
[31] Hajdu 1969, 332.
[32] Makó 2010, 58–59.
[33] Kerekess József: Magyarország forradalmi harcai. XII. kötet. HL TGY 2322, 206. doboz, VII. rész, 28.
[34] Breit 1921, 279–280.
[35] A magyar Vörös Hadsereg 1959, 432–433; illetve Julier [1927] 1993, III, 110. Vö. Liptai 1960, 463.
[36] British Policy on Hungary 1995, 278–279.
[37] Károlyi Mihály denunciáló levele Landler Jenőhöz. *Az Ujság*, 1919. szeptember 28., 3–4.
[38] Kelemen 1923, 425.
[39] Donáth 2012, 163.
[40] Uo., 182–185.
[41] Romsics Gergely 2020.
[42] Szűcs 1997, 32; Weltner 1929, 262–269.
[43] Az antant nyilatkozata a blokádról. *Népszava*, 1919. július 30., 3.
[44] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 575. Garbai magyarázata szerint a „jenők" antiszemita kiszólás volt. Vö. Fogarassy 1988, 33.

[45] Molnár Miklós: Kassától Kosicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a cseh-szlovák állam megalakulása idejéből I–VI [1942]. Kézirat. PIL Könyvtár C1249/5, VI, 161–163.
[46] Liptai 1960, 500–501.
[47] Románia és az erdélyi kérdés 2020, 190.
[48] Julier [1927] 1993, III, 113–114. Vö. Cseh 1989, 416–417.
[49] Ágoston 1989, 298–299.
[50] Hajdu 1987, 123–126.
[51] Ágoston Péter augusztus 2-i feljegyzése. PIL 689 f. 5. őe., 28.
[52] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 462.

18. Szemet szemért?

[1] Peidl Gyula a Budapesti Munkástanács kezébe tette le az esküt az Andrássy úti pártklubban, itt tartották az első kormányülést is. Lásd MNL OL K 26 PTI f 2 1203 cs. [1919-I-3777].
[2] Vincze Sándor: Az erdélyi forradalom I–II. PIL 965. f. 1. őe., II, 517–518. Vö. Peidl Gyula: Megszöktettem-e Kun Béláékat? *Népszava*, 1919. szeptember 23., 4.
[3] Az eskütétel szövege: MNL OL K 26 PTI f 2 1203 cs. [1919-I-3777].
[4] Az új kormány proklamációja. *Hivatalos Közlöny* [Budapesti Közlöny], 1919. augusztus 2., 1.
[5] Kádár Lehel: Az augusztusi puccs. *Uj Magyar Szemle*, 1920/1, 1–18. Vö. Kirschner 1968, 209–231.
[6] Fogarassy 1988, 41 és 47.
[7] Pritz 2010, 32. PRFRUS PPC 1947, VII, 480–483, 490–491.
[8] Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F 473. II, 96.
[9] Stromfeld 1922, 288–289.
[10] Sinkó Ervin 1979, 799.
[11] Szabó Ágnes 1963, 155–181.
[12] Ritoók Emma: Évek és emberek. OSZKK F 473, II, 94.
[13] Gömbös 1920, 60.
[14] Deme–Keleti 1920, 175.
[15] Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. PIL, 747. f. 2. őe. I, 232–233.
[16] Gáborné 1960a, 202.
[17] Garbai Sándor emlékezései. PIL 810. f. 1. őe., IV. k., 534–535.
[18] Füst 1999, 481–483.
[19] Szabolcsi Lajos 1993, 287.
[20] A közönséghez. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 8., 2.
[21] Balogh 1976, 269–286.
[22] Kádár 1920, 15.
[23] A magyar belügyminiszter 103. Res. 1919. számú rendelete a letartóztatásokról és a letartóztatottakkal való bánásmódról. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 19., 1–2.
[24] Karsai 1955, 210.
[25] Horthy 1990, 120.
[26] Uo., 119.

[27] „A dunántúli nép szilárdan el van szánva azonban arra, hogy keresztény és nemzeti iránytól többé eltérni egy hajszálnyira sem fog, tehát ha Budapesten nemzetietlen vagy valláserkölcsi alapot nélkülöző irányok jutnának felszínre, akkor Budapest vezetését többé elismerni nem fogja, és inkább elszakad a fővárostól." Paizs Ödön: Őszi látogatás Siófokon. *Az Est*, 1919. október 7., 2.

[28] Horthy Miklós fővezér levele. MNL OL K 26 PTI f. 2. 1203 cs. [I. tétel].

[29] A Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérségének sorozási rendelete, 1919. augusztus 22. MNL FML VI. 1. A Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai, b) általános iratok, 2. doboz 15/1919 eln.

[30] „...a forrásokból a gyilkosságok mintegy 90 százalékának [...] nem derül ki az oka. Ha azonban csak az ismert okokat vizsgálnánk, akkor a következőket találnánk. A zsidóságuk miatt kivégzettek aránya 31 százalék, a kommunista vagy szociáldemokrata híre miatt kivégzettek pedig közel 50 százalék lenne." Bödők 2018, 213.

[31] Kóródi 2020, 10.

[32] A terror korabeli baloldali definíciójához lásd: A fehérterror Magyarországon 2003, 92.

[33] Magyarországi Rendeletek Tára. 53. évfolyam. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1919, 651–656.

[34] Váry főállamügyész a kommunista bűnpörökről. *Az Est*, 1919. szeptember 28., 3.

[35] Korvin Ottó kálváriája. Egy szemtanú emlékezése. *Proletár*, 1920. július 14., 14.

[36] Nánási 2017, 10.

[37] Aczél Imre koronaügyész-helyettes 1920. november 3-i vádbeszéde a népbiztosperben. BFL. VII. 5.c 1920-6274, CIX. dosszié, 5699.

[38] Uo. 5696.

[39] Uo.

[40] Uo. 5697.

[41] Dokumentumok a szovjet–magyar fogolycseréről 1972, 148.

[42] Lukács 1987, 466–467.

[43] Duczyńska Ilona: Széljegyzetek a KMP bomlásához [1922]. In: Lukács 1987, 457.

[44] Korom 1997, 4–6; Rainer 1996, 196.

[45] Hevesiné 1992.

[46] Czóbel Ernő levelezése a Gulagon családjával. Részletek. Összeállította: Szádvári Lídia. PIL 97. f. 2/5-12. őe. Online: *http://polhist.hu/wp-content/uploads/2019/04/08-czobel_erno_levelezese_gulag_reszletek.pdf.* (Utolsó letöltés: 2020. november 1.)

[47] Hajdu 2000, 16–21.

[48] Varga Jenő levele Rákosi Mátyáshoz, 1960. október 14. Rákosi Mátyás iratainak digitalizált másolatgyűjteménye. BFL XIV 284/83. Online: *https://library.hungaricana.hu/hu/view/HU_BFL_XIV_284_RakosiSzamuzetesben/?pg=392&layout=s* (Utolsó letöltés: 2021. január 10.)

[49] Kun Béláné 1986, 492.

[50] Illyés 1972, 307.

[51] Dokumentumok Rákositól – Rákosiról 1991, 259–260.

[52] Müller 2008.

[53] Uo. Vö. Apor 2005, 3–30; illetve Apor 2002, 179–205.

[54] Révai 1946, 8.

[55] 1945-ben – az 1941. évi adatokra vetítve – a mezőgazdasági munkásoknak 48,5, a cselédeknek 53, a törpebirtokosoknak 55,8, a kisbirtokosoknak 20,3 százaléka jutott földhöz. Lásd Szakács 1998, 293.

[56] Az MKP KV 1945. október 11-ei ülésének jegyzőkönyvéből idézi Kiss Réka 2003, 40.

[57] A Per: Nagy Imre és társai 2008, 222.

[58] Csunderlik 2018, 91–92; illetve Takács Tibor 2020, 5–33.

[59] Jelent és jövőt jelző évforduló. *Népszabadság*, 1989. március 22., 1.

[60] Kányádi Sándor: *Kuplé a vörös villamosról* [1992]. Online: *https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KANYADI/kanyadi00001a/kanyadi00563/kanyadi00563.html.* (Utolsó letöltés: 2021. január. 10.)

[61] Borisz Paszternak: *Zsivago doktor.* Fordította Pór Judit. Budapest, Árkádia, 1988, 336.

19. *Bibliográfiai jegyzet és ajánló*

[1] Garami 1922, 129.

[2] A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1986.

[3] Tanácsok Országos Gyűlése. MNL OL K 805. Ugyanitt megtalálhatók a Szövetséges Központi Intéző Bizottság iratai is (K 806.), valamint a Tanácsköztársasági kormányhatóságok rendeletgyűjteménye (K 804.), illetve a Népgazdasági Tanácshoz tartozó szervek iratai is.

[4] Győrffy 1959, 21.

[5] Uo. 22.

[6] Németh Ildikó 2014, 9–10.

[7] Kulcsár 1969, 219.

[8] Réti 1969, 5–11.

[9] MNL OL K 46 A Tanácsköztársaság történeti adatainak gyűjtésére szervezett Országos Bizottság (TAGYOB) iratai 1919–1928. 12 doboz. (TAGYOB-anyagok, illetve a TAGYOB számára készült anyagok a megyei levéltárak, így például a MNL PML (Pest Megyei Levéltár) kezelésében is találhatók).

[10] A Politikatörténeti Levéltár áttekintő – de korántsem teljes – fondjegyzéke megtalálható: *https://polhist.hu/intezet/leveltar-konyvtar/leveltari-fondjegyzek/.*

[11] Gecsényi 1967, 743–748.

[12] Leginkább a budapesti forradalmi törvényszék politikai ügyei kerülték el a pusztulást, ezeket ma Budapest Főváros Levéltára őrzi. Lásd Nagy Sándor: A Budapesti Forradalmi Törvényszék iratai. *https://static-cdn.hungaricana.hu/media/uploads/library/BFL/nagys_forrtvszk.pdf.* (Utolsó letöltés: 2021. január 30.)

[13] Uo., 746.

[14] A legtöbb releváns per a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék büntetőperanyagai között található (BFL VII. 5.c), de a Budapesti Királyi Ítélőtábla elnöki irataink 1920. évi anyagában (BFL VII. 1.a Vidéki bírósági szervezetek jelentései) megtalálhatjuk a vidéki törvényszékek jelentéseit is, amelyekhez nem egy esetben periratok másolatait is csatolták. Ugyancsak fontosak lehetnek a Budapesti Királyi Ügyészségen található büntetőperek iratai (BFL VII. 18.d).

[15] Tisza-per, a Károlyi Mihály elleni eljárások, a Budapesti Forradalmi Törvényszék iratai (a Kísérleti Kriminológiai Osztály iratainak kivételével), Szamuely Tibor hagyatéki ügye, a népbiztosok elleni eljárások, Cserny József és társai elleni eljárások, Rákosiper, Héjjas Iván és társai népbírósági pere: *https://library.hungaricana.hu/hu/collection/leveltari_iratok_BFL_1918-1919ForradalmakForrasai/.*

[16] Schönwald 1985; Rév 1969.

[17] A Nógrád Megyei Levéltár tanácsköztársasági anyagának terjedelme 0,01 folyóméter, a Fejér Megyei Levéltáré 3,85 folyóméter, a Somogy Megyei Levéltáré 4,27 folyóméter, a Vas Megyei Levéltáré 5,54 folyóméter. (Az Elektronikus Levéltári Portál – *https://www.eleveltar.hu* – adatai alapján.)

[18] Szíjj Jolán: A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadserege 1919. márc.–aug.: *http://mek.niif.hu/01300/01340/html/fond07.htm#g31*. Lásd még az áttekintő raktárjegyzéket a Magyar Tanácsköztársaság katonai iratanyagáról: *https://militaria.hu/adatb/levelta-riuj/f/07_vii_fondfocsoport_segedletei;* illetve ugyanitt „Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Hadügyminisztériumának és az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosságának szervezeti felépítése és osztályai" című dokumentumot.

[19] Francia diplomáciai iratok 1999; Csehszlovák iratok 2019; Románia és az erdélyi kérdés 2020.

[20] Budapest–Moszkva 1979.

[21] „Mindenki újakra készül..." 1959–1967.

[22] Siklós 1964; Hajdu 1969; Varga Lajos 2019.

[23] Apor 2014; Csunderlik 2019.

NÉVMUTATÓ

I. (Szent) István, magyar király 345, 392
I. Leónidasz, spártai király 121
I. Napóleon, francia császár 79, 245, 294, 377, 462
II. József, német–római császár és magyar király 302
II. Rákóczi Ferenc, erdélyi fejedelem 392
IV. Károly, osztrák császár és magyar király 28, 391
Ádám Magda 486
Adenauer, Konrad 258
Ady Endre 89, 249–250, 257, 262–263, 270–271, 276, 360
Ágoston Péter 36, 84–85, 88, 92, 95, 105, 141, 224–225, 296, 426, 439–440, 459, 465, 472
Albrecht, magyar királyi herceg (Habsburg–Tescheni Albert Ferenc főherceg) 134
Alexander Bernát 293
Allizé, Henri 352, 365
Andics Erzsébet 297
Andorka Rudolf 349
Andrássy Gyula, ifj. 28, 32, 91, 123, 133–134, 137, 304, 425
Andrássy Katinka (Károlyi Mihályné) 37, 54, 134
Andrássy Klára (Cája) 134
Apáti György 306
Apor Péter 486
Apponyi Albert 64, 89, 155, 219, 270, 303–304
Apponyi Albertné 219
Apponyi Ilona 132
Arany János 78–79
Arendt, Hannah 114
Asztalos Miklós 342
Austerlitz, Friedrich 136
Babel, Iszaak Emmanuilovics 11
Babits Mihály 16, 187, 238, 240, 262–264, 291, 294, 318, 404
Bajáki Ferenc 472–473
Bajcsy-Zsilinszky Endre 348, 390
Bajor Gizi 151
Balázs Béla 239, 244, 260, 264, 287
Balázs Pali 250
Balfour, Arthur 432, 445
Balogh Béla 208
Baloghy Ernő 170
Baltazár Dezső 325–326, 339
Bandholtz, Harry Hill 344
Bánffy Dezső 126
Bangha Béla 52
Bánki Donát 199
Bárczy István 91, 181, 183
Bárd Imre 477
Bárdossy László 162
Barkóczy Sándor 168
Baross Gábor 193
Barta Sándor 254

Bartha Albert 368
Bartók Béla 18, 89, 257–259
Batthyány Tivadar 36, 65
Batthyány-Strattmann László 270
Bauer, Otto 138, 347, 398, 425, 434–435, 440, 442, 454
Bebel, August 271
Beck Ö. Fülöp 250, 252
Beethoven, Ludwig van 319, 327
Béldy Alajos 448, 451
Benczúr Gyula 163, 249, 252
Bencs Kálmán 338
Beneš, Edvard 129, 137, 386
Bengyel Sándor 349
Benkő István 20, 325
Beöthy Zsolt 89
Bereczky Albert 326
Beregfy Károly (Berger Károly) 349
Berend Miklós 362
Berény Róbert 14, 249–250
Bergman, Ingmar 321
Bergson, Henri 319
Berinkey Dénes 36, 60–61, 64, 73–74, 81, 84, 162, 170, 305
Berkovits René 276
Bernstein, Eduard 425–426
Berzeviczy Albert 103, 290–291, 368
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 392
Bethlen István 37, 39, 64, 71–72, 150, 197, 293, 345, 364–365, 387, 391–392, 409, 422, 452, 454–455, 465
Bettelheim Ernő 434
Bierbauer Clarisse 284
Biermann István 99, 180
Bíró Dezső 86, 284, 358
Bíró Lajos 297
Bíró Mihály 252, 256, 284
Bittó Károly 157
Bocskai István, erdélyi fejedelem 392, 394
Bodnár Zoltán 385
Bódy Tivadar 85
Bogár Ignác 54, 461
Bogdanov, Alekszandr Alekszándrovics 195
Bokányi Dezső 51, 65, 75–77, 80, 84, 88, 93–95, 97, 151, 179, 313, 405, 418, 426–428, 464, 472–473
Bolgár Elek 75, 91, 139, 352
Borghese, Livio 132, 138, 454
Bortnyik Sándor 15
Bosch, Hieronymus 219
Böhm Vilmos 37–38, 40, 54–57, 60–62, 64–65, 71, 73, 77, 80–82, 86–87, 92, 97, 105, 141, 177, 179, 212, 226, 237, 346–348, 354–356, 363, 366, 374, 377, 383, 394, 398, 417, 425–426, 429, 433, 435–439, 441–443, 447, 453–456, 465
Bölöni György 169
Brandes, Georg 240
Brătianu, Ion I. C. 457, 462
Braun Róbert 153
Bródy Sándor 153, 245
Brontë, Charlotte 247
Brown, Philip Marshall 293, 351, 375–376
Bruegel, Pieter, id. 252
Buber, Martin 108
Buchinger Manó 66–67, 145
Buday Dezső 276–277
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 49, 183, 194–195, 198
Buza Barna 35
Caligula, római császár 102
Caraffa, Antonio 102
Cecil, Robert 89–90, 136
Cézanne, Paul 123, 252
Chagall, Marc 109
Charpy, Charles Antoine 447
Chlepkó Ede 453
Chopin, Frédéric 40
Cicero 51
Clemenceau, Georges 35, 129–130, 138, 334, 386–388, 434–435, 437, 445, 462
Clerk, George 23
Coolidge, Archibald 351
Coubertin, Pierre de 283
Craenenbroeck Edgár 442, 448
Curie, Marie 272
Czakó Ambró 318
Czigány Dezső 249–250, 252
Czóbel Béla 249, 281
Czóbel Ernő 281, 440, 474
Csáki Lajosné 274
Csáky Imre 162

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

Csánki Dezső 483
Csatay Lajos 349
Csathó Kálmán 260
Csernoch János 313, 315
Cserny József 19, 47, 93, 117, 177, 363–364, 368, 374, 429, 445, 452–453, 470, 478
Csicserin, Georgij Vasziljevics 376, 453
Csilléry András 462
Csinszka (Boncza Berta) 263
Csizmadia Sándor 81, 84, 209, 359, 423
Csontváry Kosztka Tivadar 251
Csortos Gyula 470
Csunderlik Péter 486
Dálnoki Miklós Béla 349
Dálnoki Veress Lajos 349
Damjanich János 165, 308
Darányi Ignác 367
Deme László 325
Demszky Gábor 478
Dénes Zsófia 270
Derkovits Gyula 248, 254
Déry Tibor 240
Dienes László 85–86, 92
Dienes Valéria 284, 318–319
Dietz Károly 70
Dohnányi Ernő 257–258
Dormándy Géza 362
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 19, 41, 50, 254
Dovcsák Antal 82, 92, 95, 166, 374, 465, 472
Duczyńska Ilona 48, 473
Dzerzsinszkij, Feliksz Edmundovics 279
Eastman, Crystal 259
Eichmann, Adolf 113
Einstein, Albert 196
El Greco 123
Endresz György 399–400
Engels, Friedrich 110, 299, 422
Entzbruder Dezső 308, 410–412
Eötvös József 295, 303
Eötvös Loránd 100, 290
Erdélyi Mór 65, 86, 92
Esterházy Miklós 159, 264
Esterházy Móric 72
Esterházy Péter 265, 267–268
Fáber Oszkár 305–306, 312, 317
Fabik Károly 15, 123, 316–317
Farkas Antónia (Korda Mária) 246
Fedák Sári 151
Fehér Imre 416–417
Fellini, Federico 132
Fellner Andor 56
Fényes László 368
Fényes Samu 229
Fenyő Miksa 261
Ferdinánd, román király 339
Ferenc József, osztrák császár és magyar király 23
Ferenczi Imre 183
Ferenczi Sándor 15, 291–293
Ferenczy Béni 250, 252, 288
Ferenczy Gyula 160
Ferenczy Noémi 251–252
Ferjentsik Ottó 179
Fery Oszkár 177, 453
Festetics Tasziló 327
Fichte, Johann Gottlieb 243
Fiedler Rezső 84, 92–93, 95, 97, 474
Finászy Ernő 295
Fischer Tibor 284
Fischer-Colbrie Ágost 219
Foch, Ferdinand 60, 133, 445
Fogarasi Béla 91
Földes László (Hobo) 478
France, Anatole 430
Franchet d'Espèrey, Louis 34, 61
Francia Kiss Mihály 321
Freeman, William 424
Freud, Sigmund 13, 91, 114, 275, 291–292
Fried Jolán (Kelen Józsefné) 281–282
Friedrich István 33, 331, 368, 462, 466–469, 482
Fröhlich Izidor 99
Fülep Lajos 278, 291, 319
Füst Milán 154, 207, 240, 466
Gábor Mózes 418
Galafrés, Elsa Marguérite 258
Garami Ernő 30–31, 38, 40, 43, 48, 53, 56, 62, 64, 66–68, 73–74, 78–79, 124, 160, 192, 352, 364–365, 425, 427, 452, 481
Garbai Sándor 15–16, 38, 51, 66, 68, 75, 77–79, 85, 87, 92, 95, 104–105, 115,

141–142, 145, 171, 182, 184–185, 193, 231, 313, 352, 354, 456, 465, 484
Gárdonyi Géza 240
Gauguin, Paul 123
Gecsényi Lajos 485
Goethe, Johann Wolfgang von 193, 320
Goldman, Emma 273
Gombos Ferenc 325
Gondrecourt, Henri de 57, 334
Gorkij, Makszim 129–130, 320, 355
Goszthony Mária 54, 254
Goya, Francisco José de 123
Gömbös Gyula 22, 37, 102–103, 348, 365, 390–392, 409, 451, 463
Göndör Ferenc 54, 160
Götz Irén 272
Gratz Gusztáv 102, 482
Grehmann János 361
Gyenis Antal 326
Gyenyikin, Anton Ivanovics 110
Gyurócsik-Jászay Mihály 350
Hadik János 28
Hajdu Tibor 179, 344, 369, 486
Halasi Andor 245
Hamburger Jenő 81, 97, 215, 221–222, 227–228, 233, 235, 351, 423, 427, 432
Harsányi Zsolt 245
Háry László 400
Hatvany Ferenc 123
Hatvany Lajos 36, 392
Haubrich József 68, 83, 92–93, 97, 106, 151, 167, 169, 374, 416–417, 420–422, 425, 429, 442, 458, 462–463, 472–473
Hauptmann, Gerhart 245
Havas Henrik 371
Haynau, Julius Jacob von 102
Hebbel, Christian Friedrich 51
Hegedűs Gyula 470
Hegedüs Loránt 243
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 51, 121, 320, 426
Héjjas Iván 321
Helfgott Ármin 196–197
Hennyey Gusztáv 349
Herczeg Ferenc 150, 153, 158, 260, 296, 304
Herman Lipót 103, 156, 251
Herzl Tivadar 108
Herzog Mór Lipót 123
Hevesi Gyula 82, 126, 194, 196–198, 259, 474
Hevesy György 291
Hirossik János (Ján Hirossik) 86, 299, 396
Hitler, Adolf 164, 342, 435
Hock János 29, 36, 62, 64, 328
Holban, Ştefan 342
Hollán Sándor, id. 368
Hollán Sándor, ifj. 368
Hoover, Herbert 135, 393
Hornyik Károly 307
Horthy Miklós 17, 23, 59, 100–101, 141, 152, 180–181, 197, 215, 242, 247, 293, 324–325, 340, 344, 349, 389–395, 418, 422, 451, 467–468
Hölderlin, Friedrich 320
Hőnig Vilmos 362, 421
Hubay Jenő 258
Hunyady Sándor 153, 206–207
Huszár Károly 288, 297, 368, 482
Huszka Jenő 378
Ibsen, Henrik 94, 244, 271
Iglár Lajos 127
Ignotus 91, 304
Ignotus Pál 91
Illés Artúr 86
Illyés Gyula 18, 226, 240, 297, 475
Izabella, osztrák főhercegné (Isabella von Croÿ-Dülmen) 134
Izsóf Alajos 330
Jablonszky Maxim 361
Jancsik Ferenc 222, 368, 411
Jancsó Károly 91
Janoušek, Antonín 396
Jánszky Béla 189
Jászi Oszkár 14, 31, 33–34, 36–37, 48, 50, 55, 62, 64, 75, 88, 90, 97, 103–104, 154, 156, 215, 249, 276, 280–281, 284, 291, 322–323, 353, 365, 434, 436, 452, 478
Jaurès, Jean 404
Jeges Ernő 35
Jelasics József, horvát bán 308
Jendrassik Ernő 292

Jézus Krisztus 42, 53, 160, 163, 298, 304, 317, 319, 321, 323–325
Jócsák Kálmán 270, 423–424
Jókai Mór 89, 136, 247
József Attila 177, 194
József Etelka 178
József Farkas 486
József főherceg (Habsburg–Lotaringiai József Ágost) 250, 467
Juhász Gyula 128–129, 391
Juhász Nagy Sándor 73
Julier Ferenc 360, 403, 438, 443–444, 448, 450–451, 457
Julius Caesar 51
Kádár János 270, 308, 330, 396, 477
Kafka, Franz 112
Kahána Mózes 262
Kalas László 380
Kállay András 269
Kállay Miklós 269
Kalmár Henrik 86, 105, 472
Kandó Kálmán 199
Kant, Immanuel 243, 328
Kanter Károly 328
Kányádi Sándor 478
Karikás Frigyes 308
Karinthy Frigyes 41, 58, 97, 207, 240, 470
Kármán Tódor 18, 199, 292–293, 399
Károlyi Gyula 389–390, 392–393, 447
Károlyi Mihály 14, 16, 29–37, 39, 43, 46, 48, 52, 54–56, 58–65, 70–75, 78, 80–81, 83, 86, 132, 135, 139, 154–155, 162, 166, 169, 182, 197, 213–214, 224, 227, 231, 238, 257, 281, 305, 313, 318, 340, 349, 354, 358, 364–365, 368, 389, 391, 393–394, 451–452, 485
Kassák Lajos 15, 192, 194, 239–240, 254–257, 259–260, 359, 404
Kautsky, Karl 133
Keglevich Imre 211
Kelen József 48, 196, 281–282, 459, 472–473
Kellner Sándor 307
Kerekess József 337, 380, 443, 449
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 46
Kéri Pál 74
Kernstok Károly 123, 249–250, 253–254
Kertész Mihály (Michael Curtiz) 246–247
Key, Ellen 279
Kisfaludi Strobl Zsigmond 256
Kiss Béla, dr. 371
Kiss Dezső 422
Kiss István 14
Kiss Roland 309, 327
Kmetty Károly 153
Knapp Gábor 411
Kóbor Tamás 15, 165, 170, 405
Kodály Zoltán 18, 216, 257–258, 368
Kodolányi János 216, 230, 292
Koestler, Arthur 40, 295
Kohner Adolf 124, 165, 239
Kojève, Alexandre 121
Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics 110
Kolnai Aurél 154
Komjádi Béla 283
Komját Aladár 157, 239, 261
Komjáthy László, dr. 157
Korda Sándor (Alexander Korda) 246–248
Korvin Ottó 41, 48, 85, 93, 103, 115, 117, 196, 229, 254, 282, 359–361, 363, 367–368, 372, 374, 412, 417, 420–421, 445, 452, 459, 470
Kósa József 307
Kossuth Lajos 29, 171–172, 303, 380, 476–477
Kosztolányi Dezső 41, 207, 240–241, 292, 343, 470
Kozma Andor 271
Kozma Lajos 252, 293
Kozma Miklós 390
Körösfői Kriesch Aladár 249, 251
Kőrösi József 357
Kratochvil Károly 55, 62, 65, 93, 141, 334, 337–340, 342
Krausz Simon 363, 366
Krúdy Gyula 15–16, 39, 41, 105, 165, 228, 240–241, 262, 272, 278, 296
Kucsera Ferenc 307
Kugler Mihály 161
Kulcsár István 113–115
Kun Béla 15–16, 18, 21–22, 24, 39, 44–47, 49–50, 53–54, 57, 59–60, 62–63, 65,

67–68, 71, 76–81, 83–89, 92–93, 99–100, 103, 105–106, 115–117, 119–121, 124–126, 128–133, 136–143, 145–146, 162, 165–167, 172, 175, 177–178, 181, 183, 199, 215, 217, 225, 231, 233, 238–241, 248, 253, 259–260, 262, 278, 281, 293, 315, 320–321, 334, 340, 343, 346–347, 350–356, 359–361, 363–368, 374–377, 380, 384–385, 387–389, 394, 396–398, 402, 405, 411–412, 417, 419–429, 433–434, 436–438, 440–442, 444–446, 452–459, 461, 463, 470–471, 473–479
Kun Béláné 67, 254, 279
Kunffy Lajos 154
Kunffy Lajosné 154
Kunfi Zsigmond 15, 21, 30, 35, 39, 53–54, 57–59, 63–69, 73–74, 80, 83, 86–89, 97, 102, 104, 120, 141, 207, 231, 240–242, 260, 281, 284, 289, 294, 298, 300, 305, 309, 313, 319–320, 351, 354, 367, 369, 374, 389, 398, 425–429, 436–438, 442
L. Balogh Béni 486
La Fontaine, Jean de 445
Láday István 82
Lakatos Géza 349
Lakatos Vince, dr. 327
Laky Dezső 344
Lánczy Leó 113, 358
Landauer, Gustav 108
Landler Jenő 54, 62, 65, 67, 80, 82, 87–88, 92, 97, 148–149, 166, 179, 210, 272, 346–347, 351, 356, 358, 360, 372, 383, 398, 411–412, 427, 436, 438, 442–443, 448, 450–452, 459
Lansing, Robert 138
Lányi Sándor 157
László Jenő 71, 85
Latinka Sándor 228
Lebovics József 116
Lemberkovics Jenő 362, 419–420
Lénárd István 338, 342
Lengyel Gyula 24, 84, 106, 124, 168, 354, 474
Lengyel József 40, 396
Lengyel Menyhért 258
Lenin, Vlagyimir Iljics 15–16, 24, 41–42, 44–45, 49, 53, 62–63, 78, 107–109, 130–131, 133, 139, 153, 179, 199, 202, 217, 248, 255, 271, 279, 291, 320, 323, 327, 355, 358, 362–364, 374–375, 388, 402, 416–417, 421, 436, 438, 446, 452–454, 457, 463, 470, 474, 479
Lesznai Anna 288, 322–323
Liebknecht, Karl 100
Linksz Artúr 113, 116
Liszt Ferenc 257
Lloyd George, David 16, 35, 129, 134, 136, 138, 386–387
Lotz Károly 75
Lovasi András 249
Lovászy Márton 36, 368
Lowetinszky János 404
Ludendorff, Erich 108
Lueger, Karl 96
Lugosi Béla 246
Lukács György 15, 17–18, 41, 50–51, 54, 77, 83, 87–92, 100, 114, 120–123, 143, 156, 179, 238–240, 243–245, 247, 252–256, 259, 262, 271, 285–286, 290, 298, 319, 321–323, 347, 351, 355, 367, 377, 396, 421, 459, 473–475, 478
Lukács János 478
Lukács József 123
Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 109, 320
Lusztig Arnold 116, 157
Mackensen, August von 47
Madách Imre 355, 459
Madzsar Alice 284–285
Madzsar József 276–277
Mága Zoltán 255
Magyar Dezső 478
Magyary Zoltán 99, 101–102, 162, 164, 482
Mailáth Géza 157
Major Henrik 250
Malasits Géza 197, 426
Malomhegyi Dezső 221
Mandelstam, Oszip Emiljevics 109
Männer, Emil Karl 288
Mannheim Károly 112, 114, 322, 354
Márai Sándor 15, 238, 263, 317

Marczali Henrik 293, 351
Mărdărescu, Gheorghe 376
Márffy Ödön 249–250, 252
Markovič, Ivan 135
Márquez, Gabriel García 33
Marx, Karl 25, 48, 83, 89, 110, 114, 241, 243, 256, 299, 316, 322–323, 358, 420
Masaryk, Tomáš Garrigue 137, 142, 352
Mauler János 272
Medgyessy Ferenc 250
Mednyánszky László 250–251
Méhely Kálmán 159
Miákits Ferenc 197, 426
Migray József 178
Mihályfi Ákos 302
Mikes Ármin 72
Mikszáth Kálmán 247, 303
Mikulik József 50
Mindszenty József (Pehm József) 313, 318
Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti de 122
Mittelhauser, Eugène 439
Mitterrand, François 240
Moholy-Nagy László 256
Mohr Pál 71
Molnár Ferenc 90, 245, 294
Montgomery-Cuninghame, Thomas 398
Móra Ferenc 330–331, 357–358, 364
Morgari, Oddino 44
Móricz Zsigmond 15, 18, 148, 228, 230, 241–242, 262, 294
Moşoiu, Traian 343
Mosolygó Antal 50
Mozart, Wolfgang Amadeus 288, 320, 327
Möller István 292
Musil, Robert 267
Mussolini, Benito 164, 279
Münnich Ferenc 350, 396
Nagy Imre 476–477, 479
Nagy Jenő 307
Nagy László 256, 284, 295
Nagy Vince 340
Nagyatádi Szabó István 39, 226–227
Nagybaczoni Nagy Vilmos 349
Nánássy György 47
Nánássy László 47
Návay Iván 371
Návay Lajos 371–372, 389
Navratil Ákos 84
Négyesi Lajos 382
Nemes Marcell 123
Németh László 325
Neumann Hilda 287
Nicolson, Harold 139–140
Nietzsche, Friedrich 41, 89, 95, 114, 229, 254
Noske, Gustav 421
Novák István 301
Nyisztor György 81, 92, 231, 313, 427, 472
Ódry Árpád 470
Onozóné (szegedi vendéglős) 395
Orbán Dezső 249
Orlando, Vittorio Emanuele 35, 138
Ormos Mária 486
Osvát Ernő 239–240
Örkény István 380
Öveges József 21
P. Ábrahám Dezső 394
Pallavicini György 365
Pálmai Lajos 390
Pátzay Pál 250–251
Pecsenyér József 187
Peidl Gyula 66, 73, 145, 461, 465
Perényi Zsigmond 420, 467
Pergovácz Károly 361
Pestalozzi, Johann Heinrich 294
Pethő Sándor 102
Petőfi Sándor 78, 477
Petri Elek 325
Peyer Károly 197, 425–426, 436, 455–456
Pichon, Stephen 137
Pogány József 38, 54, 62, 67–71, 75, 79–80, 83, 87–89, 92–93, 97, 115, 119, 124, 151, 155, 179, 206–207, 241, 245, 261, 281, 346, 348, 351, 356, 366–367, 416, 427, 436, 442, 456, 459, 474
Pogány Kálmán 124, 381
Poincaré, Raymond 34
Polacsek Cécile 89
Polányi Károly 88, 122
Pór Bertalan 249–251
Pór Ernő 47, 84–85, 106, 139–140, 428, 474
Pósa Lajos 249
Preisich Kornél 290

Preusz Mór 80, 85–86
Prohászka Ottokár 164, 302, 311–313, 319, 325, 328, 330
Prónay Pál 326, 330, 390, 397
Propper Sándor 66–67, 75, 206, 464, 484
Puppi Ignác 381–382
Rab Ákos 381
Rabinovits József 70, 86, 104, 474
Rácz Laci 255
Ráday Gedeon 213, 316
Radek, Karl Bernhardovics 45
Radó Sándor 293
Rákosi Jenő 243, 367
Rákosi Mátyás 28, 72, 74, 82, 89, 92–93, 121, 126, 156, 159, 161, 167, 222, 297, 309, 318, 326, 379–380, 382, 428, 474–476, 485
Rakovszkij, Hrisztyián Georgijevics 361
Ravasz László 21, 152, 325
Reinitz Béla 257, 260
Rembrandt 113, 123
Renner, Karl 56
Renoir, Pierre-August 123
Révai József 48, 93, 120–121, 137, 143, 165, 167, 172, 193, 215, 237, 285, 321–322, 475–476
Révész Béla 239
Révész Mihály 484
Rippl-Rónai József 187, 250, 252
Ritoók Emma 164, 373, 462
Romanelli, Guido 417, 422
Romsics Ignác 415
Rónai Zoltán 69, 80, 82, 92, 430, 458
Roosevelt, Nicholas 129
Roth Ottó 69, 132
Rothschild, Lionel de 107
Rothschild, Louis Nathaniel de 365
Rothziegel, Leo 136
Rott Nándor 330
Rotta, Angelo 100
Rudas László 220, 283, 428, 433, 474
Rudnyánszky Endre 47
Sándor Pál 368
Sarlós János 307
Sárói Szabó Tibor 355
Scheidemann, Philipp 387–388
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 320
Schiller, Friedrich 298
Schober, Johann 362
Schönfeld József 99
Seidler Ernő 47, 71, 86, 358, 474
Seton-Watson, Robert William 134
Shakespeare, William 103
Shaw, George Bernard 140
Shvoy Kálmán 391
Sigray Antal 365
Siklós András 486
Simon Attila 486
Simon József 329–330
Simonyi Henri 73–74
Simonyi Semadam Sándor 368
Sinkó Ervin 11, 19, 50, 91, 111, 115, 120–121, 131, 222, 263, 273, 321, 379, 421, 463
Sipos Erzsébet 282
Smuts, Jan Christian 16, 85, 138–140, 142, 333–334, 352, 444
Somló Dezső 184
Somogyi Béla 235, 294, 430
Sónyi Hugó 349
Soós Károly 56
Sóvári főhadnagyné 395
Spády Adél 54
Spengler, Oswald 436
Spiegel Róza 105
Šrobár, Vavro 135, 385, 440
Steed, Henry Wickham 134
Stefán Ágost 81
Steindl Imre 76
Strauss, Johann, ifj. 244
Stravinsky, Igor 258
Strindberg, August 244
Stróbl Alajos 252
Stromfeld Aurél 55, 62, 179, 348, 355, 363, 377–378, 382–383, 387–388, 396, 401, 433, 439, 441, 449, 462
Sugár Tivadar 48
Surek János 356–357
Szabados Sándor 83, 161, 173, 187, 239, 310, 315, 472–473
Szabó Dezső (író) 16, 238, 246, 261, 476
Szabó Dezső (őrnagy) 350
Szabó Ervin 41, 48, 114, 237–238, 358, 473
Szabó Lőrinc 263–264

Szabó Oreszt 80
Szabolcsi Lajos 466
Szabolcsi Miksa 113
Szakovits György 323
Szálasi Ferenc 349
Szamuely László 453
Szamuely Tibor 18–20, 46–47, 54, 77, 83, 85, 88, 92–93, 102, 116–117, 141, 151, 163, 179, 186–187, 203, 222, 225, 229, 239, 248, 253–254, 256, 272, 279, 310, 346, 348, 351, 359, 361, 364, 367–369, 372, 374–376, 398, 402, 411–412, 416–418, 431, 433, 436, 439, 442, 445, 452–453, 458–459, 463, 479
Szántó Béla 83, 87, 92, 151, 346, 367, 422, 433, 474, 484
Szántó Rezső 367
Szász Károly 368
Szász Zoltán 22, 103, 242
Székely Béla 84, 474
Szekfű Gyula 215–216, 291, 476
Szélpál Árpád 260, 264
Szemelliker Antal 307
Szende Pál 48, 426
Szerb Antal 289
Szikra Gyula 206
Szikszay György 370
Szilárd Leó 22
Szinyei Merse Jenő 162
Szinyei Merse Pál 173, 251
Szladits Károly 84
Szmrecsányi György 365
Szombathelyi Ferenc 349
Sztálin, Joszif Visszarionovics 13, 49, 109, 164, 474, 476
Szterényi József 220
Sztójay Döme (Sztojakovics Demeter) 100, 345, 349
Szverdlov, Jakov Mihajlovics 45
Tari Mária 273
Teleki Pál 37, 365–366, 392
Teleki Pálné 422
Thomán István 258
Thurner Mihály 156, 397
Tiepolo, Giovanni Domenico 252
Tihanyi Lajos 249–250, 252
Tildy Zoltán 326
Tintoretto, Jacopo 252
Tisza István 28–30, 38–39, 181, 304, 389, 420
Tiziano 252
Tkálecz Vilmos 176
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 19, 41, 247, 275
Tombor Jenő 55, 62, 347
Tormay Cécile 37, 99, 101, 103, 150, 296, 373
Tóth Árpád 240
Tóth Béla 326
Török Gyula 157, 213, 449
Trockij, Lev Davidovics (Leib Bronstein) 70, 107–109, 130–131, 411
Trubinyi János 307
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 109
Udvardi János 172
Ugron Gábor 72
Uitz Béla 256
Urmánczy Nándor 341
Vágó Béla 53, 82, 90, 92, 97, 179, 187, 259, 286, 351, 356, 359, 363, 367, 416, 418, 421–422, 428, 474
Vágó Pál 211
Vajay László 307
Vámbéry Rusztem 84
Van Gogh, Vincent 123, 252
Vanczák János 433
Vántus Károly 47, 81, 93, 222–223, 411, 472
Varga Imre 256
Varga Jenő 12–13, 24, 80, 84, 89, 92, 124–125, 176–178, 186, 203, 205, 427, 474–475, 481
Varga Lajos 486
Varjas Sándor 91, 212, 364, 389
Varjassy Lajos 212, 364, 389
Váry Albert 54, 73, 76, 364, 373, 465, 469
Vas István 279, 295, 300
Vass János 63
Vásárhelyi Kálmán 371
Vázsonyi Jenő 162
Vázsonyi Vilmos 23, 42, 162
Vedres Márk 250
Vekerdy Tamás 279
Velinszky László 310–311

Verbőczy Kálmán 17, 336, 341, 348, 350, 382, 404
Veres Péter 28, 349
Vermes Gyula 307
Vészi József 459
Victor János 20, 325
Vincze Sándor 50, 69, 85–86, 120, 172, 405, 459, 484
Vix, Fernand 57, 60–62, 64, 66, 71–72, 132, 139–140, 336
Wagner, Richard 257
Weis István 269
Weiss Manfréd 193
Weisz Fülöp 419
Weisz Henrik 371
Weisz Mihály 371
Weizmann, Háim 108
Wekerle Sándor 28, 72, 126, 162, 183, 204, 303
Weltner Jakab 54, 66–68, 80, 86, 186, 203, 298, 429, 442–443, 455–456
Werth Henrik 349, 448
Wilson, Thomas Woodrow 35, 135, 352, 355, 375, 386–387, 433
Wohlmuth Ferenc 307
Wolf, Lucien 108
Wolfner Tivadar 177, 185
Zadravecz István 344, 390–391
Zala György 256
Zemplén Géza 199
Zempléni Árpád 240–241
Zichy Aladár 155
Zichy Eleonóra 133
Zigány Zoltán 280
Zilahy Lajos 245
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 45, 79
Zola, Émile 41

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED
X 301604

A „dicsőséges 133 nap" a mai negyveneseknek még magolandó tananyag volt, de 1990 után mindenki elfelejtette. A proletárdiktatúra története azonban nem hullott ki teljesen az emlékezetből. Bár az állami szintre emelt terror anarchiába fúlt, a vörös-, majd a rákövetkező fehérterror gyilkosságainak emléke azóta is kísérti és mélységesen megosztja a magyar társadalmat.

Az elátkozott köztársaság című nagy sikerű kötete után Hatos Pál ezúttal arra vállalkozik, hogy mítoszokon innen és túl mutassa be 1919 tavaszának és nyarának lázas időszakát. Miért és kiket hódított meg a kommunizmus a háborúvesztés utáni hónapokban? Miért írt Tóth Árpád ódát a Vörös Istenhez, és mennyi pénzt vett fel az ellenforradalom későbbi prófétája, Szabó Dezső, a kommunista rendszer végóráiban? Miért várta Krúdy Gyula, hogy a kommunizmus hatására a férfiak többet nem fognak hazudni a nőknek, és miért ábrándult ki Babits egy hónap alatt a nagy időkből és nagy emberekből? Puccs volt, vagy forradalom, ami 1919. március 21-én történt? Mit jelentett a magyar társadalom bolsevizálódása? Ideológia volt, vagy utópia, netán messiásváró vallási mozgalom, esetleg a háború utáni éhségtől és nyomortól gyötört társadalom hiányállapotának kifejeződése? Vagy egyszerűen az éhező város bosszúja az élelemkészleteit rejtegető vidéki kisgazda-társadalommal szemben? Volt-e realitása a megszálló románok és csehek kiűzésének a vörös zászló alatt?

A Tanácsköztársaság koráról szóló forrásaink arról tanúskodnak, hogy a proletárdiktatúra minden volt, csak nem monolit hatalmi rendszer. Marx szerint minden történelmi esemény kétszer fordul elő a történelemben, egyszer tragédia, másodszor bohózat formájában. A kommunizmus magyarországi történetével máshogy történt, a rövid véres, mégis komikus első felvonást harminc évvel később követte a nagy tragédia.

Hatos Pál hatalmas forrásanyagot feldolgozva, a tőle megszokott lebilincselő stílusban, óriási tudással és biztos kézzel kalauzolja végig olvasóit az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság forgatagán, részletesen szólva a proletárdiktatúra politikai berendezkedéséről és szellemi hátteréről, a felbolydult hétköznapokról, a bolsevizmus vidéki fogadtatásáról, az értelmiség dilemmáiról és végül a vörösterror és a vörös háború eseményeiről.

SZÉRETEN OLVASS!
KÖVESS MINKET A FACEBOOKON
Jaffa Kiadó
JAFFA.HU
4499 FT
9 789634 752509